

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA

MƏSƏLƏLƏRİ

№ 7

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2024

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, akademik Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2024, №7

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2024

www.filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

YOLÇUYEVA AYTAC YAŞAR
E-mail: aytacyolcuyeva00@gmail.com
Odlar Yurdu Universiteti,
Koroğlu Rəhimov küç 13
Odlaryurdu.magistratura@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ DANIŞIQ BACARIQLARININ ÖYRƏDİLMƏSİNƏ AİD KONSEPSİYALAR

Xülasə

Dil sizin öyrənməyiniz üçün tamamilə mərkəzidir: dil olmadan siz bir mövzunu başa düşə və ya danışa bilməzsiniz. Dil öyrənmək çətindir, çünki biz çoxlu bacarıqları tərsinə çevirmək məcburiyyətindəyik, onların bir çoxunu təbii qəbul edirik və fəal şəkildə fərqi olmaya bilirik. Çox vaxt “dil bilmək” ilə qarışdırılan ünsiyyət bacarıqları öz-özünə görünür. Onlar ya bir dildən xeyli müddət istifadə etdikdən sonra təbii şəkildə inkişaf etdirilir və ya əldə edilir.

Dil öyrəndiyimiz zaman tam ünsiyyət üçün bizə lazım olan dörd bacarıq var. Biz ana dilimizi öyrəndəndə adətən əvvəlcə dinləməyi, sonra danışmağı, sonra oxumağı və nəhayət yazmağı öyrənirik. Bunlara dörd "dil bacarığı" deyilir. Dörd dil bacarığı bir-biri ilə iki şəkildə bağlıdır: ünsiyyət istiqaməti (daxil və ya xaric) və ünsiyyət üsulu (şifahi və ya yazılı). Qeyd edək ki, bu dörd dil bacarığı bəzən “makro-bacarıqlar” adlanır. Bu, qrammatika, lüğət və tələffüz kimi "mikro bacarıqlardan" fərqlidir. Davamlı bir müddət təkrarlandıqda, bacarıqlar şüurlu düşüncə olmadan istifadə edilən reflekslərə bənzəyir. Bir dəfə əldə edilmiş bacarığı unutsaq belə, bu, adətən velosiped sürməyə bənzəyir - həqiqətən unutmaq mümkün deyil. Ünsiyyət bacarıqları, istər ana dilinizdə, istərsə də xarici dildə məlumat emal etmək və çatdırmaq qabiliyyətinizlə birbaşa bağlıdır. Müəyyən bir dil biliyi olmadan onları inkişaf etdirmək (mənimsəmək bir yana) mümkün deyil, ona görə də açıq-aydın sizin xarici dilinizlə bağlı bəzi əsas biliklərə ehtiyacınız var. Bununla belə, ünsiyyət təkcə bilikdən ibarət deyil. Bir anlıq dostlarınız və ailə üzvləriniz haqqında düşünün: onların hamısı ana dilində danışırlar, lakin bəziləri digərlərindən daha yaxşı ünsiyyət qururlar. Başqa sözlə, ünsiyyət bilikdən daha çox şey tələb edir. Bu bir bacarıqdır və bacarıqlar inkişaf etdirilə bilər. Danışıqların öyrədilməsi və öyrənilməsi istənilən dil təhsili sinfinin vacib hissəsidir; Danışiq dili nəinki sinfin əsas kommunikativ vasitəsi kimi öyrənmək üçün “imkanlar” təqdim edir, həm də tədris planının məzmunu və təlim nəticələrinin mühüm komponentidir. Bununla belə, danışiq dilini öyrətmək bir çox ingilis dili müəllimləri üçün çətin olaraq qalır. Burada əsas məsələ nitq sinfində

baş verənlərin “tədris etmək” və ya “tədris etmək” ilə əlaqəli olmasıdır. Bu yazıda mən nitq səriştəsini təşkil edən bəzi vacib elementləri nəzərdən keçirirəm və nitqin sistemli şəkildə öyrədilməsi üçün nəzərdə tutulmuş tədris-nitq dövrünü təqdim edirəm.

Açar sözlər: dil, oxuma bacarığı, yazma bacarığı, dinləmə bacarığı, danışma bacarığı

Danışiq - koqnitiv, fiziki və sosial-mədəni kimi bir neçə prosesin eyni vaxtda istifadəni əhatə edən olduqca mürəkkəb və dinamik bacarıqdır və natiqin bilik və bacarıqları real vaxtda sürətlə aktivləşdirilməlidir. Ona görə də dil siniflərində nitqin açıq şəkildə öyrədilməsi vacibdir – sadəcə olaraq bir sıra fəaliyyətlər vasitəsilə nitqi “etmək” nitqin bilik, bacarıq və strategiyalarını öyrənməklə eyni deyil. Danışığı hərtərəfli və əhatəli şəkildə öyrətmək üçün müəllimlərin nitq səriştəsinin nələri əhatə etdiyi və nitq səriştəsinin müxtəlif aspektlərinin bir-biri ilə necə əlaqəli olduğu barədə məlumatlı olması dəyərlidir. Conson nitqi “eyni anda müxtəlif işlərin görülməsini nəzərdə tutan” “kombinator bacarıq” kimi təsvir edir. İkinci dildə danışmağı öyrənmək, danışanın idrak emalının məhdudiyətləri daxilində səlīs, dəqiq və sosial cəhətdən uyğun bir şəkildə danışiq dilini yaratmaq üçün bu komponentlərdən istifadə etmək bacarığını artırmaqdan ibarətdir. Danışiq dərsləri sadəcə danışiq məşq etmək üçün bir fürsət deyil. Onlar nitq qabiliyyətinin bu müxtəlif komponentlərini inkişaf etdirən strukturlaşdırılmış və dəstəklənən öyrənmə imkanları kimi konseptuallaşdırılmalıdır. Müəllimlərin öyrənmələrə sistematik şəkildə rəhbərlik etmələri, inteqrasiya olunmuş və ardıcılıqla həyata keçirilən fəaliyyətləri təqdim etmələri vacibdir və onlara müxtəlif qarşılıqlı əlaqə və nitq növləri üçün lazım olan bilik, bacarıq və strategiyalar haqqında məlumatlılığı artırmağa imkan verir. Tələbələr dilin spesifik aspektləri, məsələn, tələffüz xüsusiyyətləri ilə bağlı təlimata ehtiyac duya bilər, ya seqmental, ya da ikinci dildə danışiq səriştəsi Dil biliyi və nitq kommunikasiya strategiyaları, əsas danışiq bacarıqları bölmələrüstü səviyyədə və ya narahatlıq kimi affektiv amillərlə bağlı dəstəyə ehtiyacı ola bilər.

Danışiqları öyrətmək üçün adətən dil tədrisində istifadə olunan bir çox yanaşmalar danışiq dilinin xüsusiyyətlərini az nəzərə alır və bunun əvəzinə mahiyyətə yazılı mətnə əsaslanan qrammatikalara üstünlük verirlər. Nitqin qeyd edilməsində texnoloji irəliləyişlər və dilçilər tərəfindən nitq nitqləri korpusunun yaradılması bu iki ünsiyyət üsulu arasındakı oxşarlıqlar və fərqlər haqqında daha çox məlumat əldə etməyə səbəb olmuşdur. Dil müəllimlərinin bəzi əsas fərqlərdən və adətən nitqi xarakterizə edən xüsusiyyətlərindən xəbərdar olması çox dəyərlidir, çünki bu, onlara nəyi öyrətmək barədə daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verəcəkdir. Danışiq və yazılı dil aydın şəkildə əlaqəli olsa da, adətən onlar müxtəlif sosial məqsədlərə xidmət edir və fərqli auditoriyaya malikdirlər. Bu hazırlıq mərhələsinin məqsədləri aşağıdakılardır:

- yeni dilin tətbiqi və ya öyrədilməsi

• öyrənənlərə inkişaf etməkdə olan linqvistik biliklərini yenidən təşkil etmək imkanını vermək

- mövcud linqvistik biliklərin aktivləşdirilməsi
- xüsusi dil elementlərinin təkrar emal edilməsi və emal yükünün yüngülləşdirilməsi
- öyrənənləri tapşırıqları daha tələbkar üsullarla şərh etməyə sövq etmək.

Nəticə

Müəllimlər üçün dövrün aktuallığı ondan ibarətdir ki, o, onlara sistemli şəkildə hər bir komponenti planlaşdırmağa diqqət yetirməyə və öyrənmənin müxtəlif mərhələlərində öyrənənlər üçün müvafiq tapşırıqlar və materiallar hazırlamağa kömək edir. O, həmçinin idrak və affektiv səviyyədə öyrənənləri cəlb edən fəaliyyətləri də nəzərə alır. Başqa sözlə, aşağıdakı aspektləri vurğulayır: Danışiq təlimində müəllimin, şagirdin və materialların oynadığı müvafiq rollar ön plana çıxmalıdır. Danışiq tapşırıqlarının əsas məqsədi tələbələrin mənanın az tərəddüdlə və mesajın sosial məqsədinə uyğun şəkildə çatdırıldığı ekspert nətiqlərin səlisliyini inkişaf etdirməyə kömək etməkdir. Öyrənmə əsas məlumatları fərq etməyi və uzunmüddətli yaddaşda saxlamağı əhatə edir. Buna görə də öyrənənlərin diqqətini dil, bacarıq və strategiyalara yönəldən fəaliyyətlər nitqin öyrədilməsinin vacib hissəsidir. Burada mövzu nitqin tədrisinə vahid və ardıcıl yanaşmanın planlaşdırılmasında mərkəzi olan sahələri necə əhatə etdiyini müəyyən edən tədris-nitq dövrünün əsas aspektlərinin qısa təhlili ilə başa çatır. Nətiqlər və yazıçılar ümumi dil resurslarından istifadə edirlər, lakin onlardan müxtəlif yollarla istifadə edirlər. Hallidayin qeyd etdiyi kimi, “yazıda ötürülən məna növləri nitq vasitəsilə ötürülən məna növlərindən bir qədər fərqli olur”. İkinci dildə danışmaq dil öyrənənlər üçün böyük narahatlıq yarada bilər və buna görə də müəllimlərin danışiq tapşırığına dəstək verməsi, öyrənənlərə nə deyəcəklərini və necə deyəcəklərini planlaşdırmaq üçün vaxt verməsi çox vacibdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Brown, G., & Yule, G. (1983). *Discourse analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Goh, C. C. M., & Burns, A. (2012). *Teaching speaking: A holistic approach*. New York: Cambridge University Press.
3. Halliday, M.A.K. (1985). *An introduction to functional grammar*. London: Edward Arnold.
4. Johnson, K. (1996). *Language teaching and skill learning*. Oxford: Blackwell.
5. Maybin, J., Mercer, N., & Stierer, B. (1992). “Scaffolding”: Learning in the classroom. In K.
6. Norman (Ed.), *Thinking voices: The work of the national oracy project*. London: Hodder and Stoughton.

7. McCarthy, M. (1998). Spoken language and applied linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Skehan, P. (1998). A cognitive approach to language learning. Oxford: Oxford University Press.
9. Nation, P. (1989). 'Speaking activities: Five features', *ELT Journal*, 43(1): 24-29
10. Nunan, D. (1989). *Designing Tasks for the Communicative Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.
<http://www.languageinindia.com>
http://relinguistica.azc.uam.mx/no007/no07_art09.pdf
<https://www.academia.edu/4127029/>

Yolchuyeva Aytac Yashar

CONCEPTS OF TEACHING ENGLISH SPEAKING SKILLS

Summary

Language is absolutely central to your learning: without language you cannot understand or speak a subject. Learning a language is difficult because we have to reverse engineer many skills, many of which we take for granted and may not be actively aware of. Communication skills, often confused with "language skills", are not self-evident. They are either developed naturally or acquired after using a language for a considerable period of time.

When we learn a language, there are four skills we need to communicate fully. When we learn our mother tongue, we usually learn listening first, then speaking, then reading, and finally writing. These are called the four "language skills". The four language skills are related to each other in two ways: direction of communication (inward or outward) and mode of communication (oral or written). Note that these four language skills are sometimes called "macro-skills". This is different from "micro skills" such as grammar, vocabulary and pronunciation. When repeated over a sustained period of time, skills become like reflexes that can be used without conscious thought. Even if we forget a skill once acquired, it's usually like riding a bike - it really can't be forgotten. Communication skills are directly related to your ability to process and communicate information, whether in your native language or in a foreign language. They are impossible to develop (let alone adopt) without some knowledge of the language, so obviously you need some basic knowledge of your foreign language. However, communication is not just about knowledge. Think for a moment about your friends and family members: they all speak their native language, but some communicate better than others. In other words, communication requires more than knowledge. It is a skill and skills can be developed. Teaching and learning conversation is an important part of any language education classroom; Spoken language not only provides 'opportunities' for learning

as the primary communicative tool of the classroom, but is also an important component of curriculum content and learning outcomes. However, teaching spoken language remains a challenge for many English teachers. The key issue here is whether what happens in the speech classroom is related to 'teaching' or 'teaching'. In this article, I review some of the essential elements that make up speaking competence and present a teaching-speech cycle designed to teach speaking in a systematic way.

Keywords: language, reading skills, writing skills, listening skills, speaking skills

Yolchuyeva Aytac Yashar

КОНЦЕПЦИИ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫЧНОМУ НАВЫКУ

Резюме

Язык имеет решающее значение для вашего обучения: без языка вы не сможете понимать предмет или говорить на нем. Изучать язык сложно, потому что нам приходится перепроектировать многие навыки, многие из которых мы принимаем как должное и о которых можем даже не осознавать. Коммуникативные навыки, которые часто путают с «языковыми навыками», не являются самоочевидными. Они либо развиваются естественным путем, либо приобретаются после использования языка в течение значительного периода времени.

Когда мы изучаем язык, нам необходимы четыре навыка для полноценного общения. Когда мы изучаем родной язык, мы обычно сначала учимся слушать, затем говорить, затем читать и, наконец, писать. Их называют четырьмя «языковыми навыками». Четыре языковых навыка связаны друг с другом двумя способами: направлением общения (внутреннее или внешнее) и способом общения (устное или письменное). Обратите внимание, что эти четыре языковых навыка иногда называют «макронавыками». Это отличается от «микронавыков», таких как грамматика, словарный запас и произношение. При повторении в течение длительного периода времени навыки становятся подобием рефлексов, которые можно использовать без сознательного размышления. Даже если мы забываем однажды приобретенный навык, обычно это похоже на езду на велосипеде — его действительно невозможно забыть. Коммуникативные навыки напрямую связаны с вашей способностью обрабатывать и передавать информацию, будь то на родном или иностранном языке. Их невозможно разработать (не говоря уже о том, чтобы принять) без некоторого знания языка, поэтому, очевидно, вам нужны базовые знания вашего иностранного языка. Однако общение — это не только знания. Задумайтесь на минутку о своих друзьях и членах семьи: все они говорят на

своём родном языке, но некоторые общаются лучше, чем другие. Другими словами, общение требует большего, чем просто знания. Это навык, а навыки можно развивать. Преподавание и изучение разговорной речи являются важной частью любого занятия по языковому обучению; Разговорный язык не только предоставляет «возможности» для обучения в качестве основного коммуникативного инструмента в классе, но также является важным компонентом содержания учебной программы и результатов обучения. Однако преподавание разговорной речи остается проблемой для многих учителей английского языка. Ключевой вопрос здесь заключается в том, связано ли то, что происходит в речевом классе, с «преподаванием» или «обучением». В этой статье я рассматриваю некоторые основные элементы, составляющие разговорную компетентность, и представляю цикл обучения и речи, предназначенный для систематического обучения говорению.

Ключевые слова: язык, навыки чтения, навыки письма, навыки аудирования, навыки говорения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.07.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.07.2024

**Rəyçi: Dos. f.f.d.S.X.Abdurəhmanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

**ALLAHVERDİYEVA QƏNİRƏ MƏHƏMMƏDƏLİ QIZI
MURADOVA MEHRİBAN KİRMAN QIZI
Azərbaycan Texniki Universiteti**

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ANTONİMLƏRİN LEKSİK
VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Giriş: Leksikologiya dilçiliyin əsas bölmələrindən biri hesab edilir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin leksikasını (lüğət tərkibini) təşkil edir. Leksikanı öyrənən dilçilik bölməsi leksikologiya adlanır. Leksikologiyada sözlərin mahiyyəti, onların formaca və məzmunca əmələ gətirdiyi qruplar, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsi öyrənilir. Leksikologiya dilçiliyin daim geniş tətbiq olunan sahələrindən biridir. Biz leksikologiya şöbəsində sözün leksik və qrammatik mənasını, təkmənəli və çoxmənalı sözləri, sinonimləri, omonimləri, antonimləri və digər sahələri öyrənirik. Leksikologiyanın hər bir sahəsi İngilis və Azərbaycan dillərinin tətbiq olunmasında geniş əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Leksikologiya, antonim, morfologiya, düzəltmə antonimlər, kök antonimlər.

M. Hüseyinzadə “ Müasir Azərbaycan dili”. Bakı “Maarif” nəşr. 1976. Muxtar müəllim kitabında yazır: “Bütün dillərdə olduğu kimi əksmənalı sözlər İngilis və Azərbaycan dillərinin leksikologiyasında da əsas bölmələrdən biri hesab edilir. Hər iki dildə istifadə olunan əksmənalı sözlər arasında bir çox ortaq və fərqli cəhətlər var. İngilis və Azərbaycan dillərində istifadə olunan əksmənalı sözlərin ən geniş yayılmış şöbəsi antonim sözlərdir. Antonim yunan dilində “başqa sözə qarşı əks mənə daşıyan söz” deməkdir. Ümumilikdə antonimlər leksik mənasına görə bir-birinə əks olan sözlərdir. Antonimlər İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində geniş rol oynayır.” (1.s.116)

Hər iki dildə, Azərbaycan və İngilis dillərində antonim sözlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyəti və onu əhatə edən aləmə qarşı münasibətilə əlaqədardır. Bu cəhətdən antonimlərin müxtəlif mənə növləri var:

- 1) Əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət anlayışlarını bildirən antonimlər: Məsələn; ağ-qara, soyuq-isti, pis-yaxşı, tənbel-çalışqan, zalım-ədalətli, sərt-mülayim
- 2) Vaxt anlayışlarını bildirən antonimlər: Məsələn; səhər-axşam, gecə-gündüz, yay-qış, tez-gec, dünən-sabah
- 3) Məkan anlayışı bildirən antonimlər: Məsələn; irəli-geri, ora-bura, aşağı-yuxarı, ön-arxa içəri-bayır, xarici-daxili
- 4) Ölçü və miqdar anlayışlarını bildirən antonimlər: Məsələn; böyük-kiçik, iri-xırda, uzun-qısa, az-çox, yüngül-ağır, alçaq-hündür, bütöv-yarımçıq

5) Hal-hərəkət və vəziyyət anlayışı bildirən antonimlər: Məsələn; açmaq-bağlamaq, gülmək-ağlamaq, tikmək-sökmək, ağarmaq-qaralmaq, yaşamaq-ölmək, gəlmək-getmək, oturmaq-durmaq.

6) Təbiət hadisələri ilə bağlı anlayışları bildirən antonimlər: Məsələn; işıq-qaranlıq, donmaq-ərimək, üşümək-qızınmaq, quraqlıq-yağmurluq.

7) Qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən antonimlər: Məsələn; az-çox, bir az-lap çox, az-minlərcə, az-az - çox-çox.

8) İstiqamət, tərəf ifadə edən antonimlər: Məsələn; sağ-sol, o tərəf-bu tərəf, ora-bura.

9) Təsdiq və inkar bildirən antonimlər: Məsələn; bəli-xeyr, hə-yox.

10) Qeyri-müəyyən şəxs və ya əşya bildirən antonimlər: Məsələn; bu-o biri-hamı.

Ortaq cəhətlərlə yanaşı həmçinin, hər iki dildə işlənən əksmənalı sözlər arasında fərqli xüsusiyyətlərdə var. Məsələn: İngilis dilində istifadə olunan əksmənalı sözlər morfoloji quruluşuna görə iki böyük qrupa bölünür:

1) kök antonimlər (root antonyms)

2) düzəltmə antonimlər (derivational antonyms)

Kök (root) antonimlərin müxtəlif kökləri olur. Məsələn: “to love” (sevmək)-“to hate” (nifrət etmək), “long”(uzun)- “short”(qısa), “day”(gün)- “night”(gecə); və başqalarını kök (root) antonimlərə nümunə göstərə bilərik: “The new town of Whitney Clay had swallowed up the old village” cümləsindəki “new” (təzə)-“old”(köhnə) sözlərini, “It may be near, it may be distant; while the road lasts nothing turns me” cümləsindəki “distant” (uzaq)-“near”(yaxın); “If a man and woman sinned, let them go for into the desert to love or loathe each other there” cümləsindəki “loathe”(nifrət etmək)-“love”(sevmək); “So you think your friend in the city will be hard upon me, if I fail a payment?”-says the trooper, looking down upon him like a giant.”My dear friend, I am afraid he will - returns the old man looking up at him like a pigmy” cümləsindəki “giant”(nəhəng)-“pigmy”(cırdan) sözlərini kök (root) antonimlərə nümunə göstərə bilərik.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” Bakı. Elm nəşr. 1972. Ensiklopediyada qeyd olunur: Düzəltmə antonimlərin eyni kökləri olsa da şəkilçilərin köməyi ilə olur.

Məsələn: “regular”(qaydalı)-“irregular”(qaydasız), “fruitful”(məhsuldar)-“fruitless”(qeyri-məhsuldar). Düzəltmə antonimlər bu prefikslərin sayəsində əmələ gəlir: “un”, “dis”, “non”, “ful”, “less”, “in”; (il, im, ir); Məsələn: “successful”(müvəffəqiyyətli) “-unsuccessful” (müvəffəqiyyətsiz), “selfless”(fədakar)- “selfish” (axmaq), “approve (bəyənmək)-disapprove”(bəyənməmək)- “Who am I to approve or disapprove?”, “engage(məşğul olmaq)- disengage”(məşğul olmamaq)-“How soon will you be disengaged?” “I didn’t say you i was engaged.” “Audible (eşidilən)- inaudible”(eşidilə bilinməyən)-“Little audible links, they are chaining together great inaudible feelings and purposes.(2.s.281-283)

Ancaq Azərbaycan dilində antonimlərin morfoloji quruluşuna görə yalnız bir növü var: kök antonimlər. Məsələn: isti-soyuq, yaxşı-pis, yalan-doğru və

başqalarını buna nümunə göstərmək olar. Yəni Azərbaycan dilində şəkilçi vasitəsilə yaranan antonimlər əsil antonimlər hesab edilmir. Məsələn: dadlı-dadsız, duzlu-duzsuz, yağlı-yağsız.

Bloonifield L. Language.- Chicago: The University of Chicago Press, 1984.

Bloonfled və bir neçə ingilis dilçisi İngilis dilində antonimləri xüsusi və müqayisəli adda iki əsas qrupa bölmüşdür. Xüsusi antonimlərə bu sözləri nümunə göstərə bilərik: “love (sevgi)- attachment (sədaqət)- liking(xoşlamaq)- indifference (laqeydlik)- antipathy (antipatiya)- hate” (nifrət).(3.s.564)

Briab M. Semantics: Studies of the science of meaning.- N.Y. Dover Publications, Inc., Müəllif öz əsərində yazır:” İngilis dilində antonimlər ziddiyyətin dərəcəsinə görə tam və nisbi olmaqla iki yerə ayrılır. Mənaca bir-birinin tam və mütləq ziddini təşkil edən antonim sözlərə tam antonimlik deyilir. Məsələn: ağ-qara, dağ- dərə, yay-qış, alt-üst və s. Ziddiyyətin çox olduğu tam antonimlərə aşağıdakı nümunələrdə rast gələ bilərik: “If you have obeyed all the rules are no good”. M. Wilsonun əsərindəki bu nümunədə “good” (yaxşı) və “bad”(pis) sözlərini, “He was alive, not dead” Shaw-nun əsərindəki bu nümunədə “alive” (diri) və “dead” (ölü) sözlərini, “You will see if you were right or wrong” M. Briabın əsərindəki bu nümunədə “right”(düz) və “wrong”(səhv), “The whole was big, oneself was little” Galsworthy-nin əsərindəki bu nümunədə “big” (böyük) və “little” (balaca) sözlərini, “There is so much good in the worst of us, and so much bad in the best of us, That it hardly becomes any of us To talk about the rest of us” Hock-un əsərindəki “good”(yaxşı), “bad”(pis), worst (ən pis) və “best” sözlərini tam antonimlərə nümunə göstərə bilərik.(4.s. 314) Azərbaycan və İngilis dillərində əksmənalı sözlər iki yolla əmələ gəlir:

- 1) Dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan antonimlər;
- 2) Başqa dillərdən alınan antonim sözlər.

Antonimlər və ya əksmənalı sözlər İngilis və Azərbaycan dillərinin bütün sahələrində: qrammatikasında, metodikasında, ədəbiyyatında və digər başqa şöbələrində rast gəlinən bir sahədir. Biz öz dilimizin və İngilis dilinin qrammatikasında bütün əsas nitq hissələrində antonim sözlərə rast gələ bilərik. İngilis dilində isimlər antonimlərlə zəngin deyil. Ancaq Azərbaycan dilində kifayət qədər isim olan antonimlərə rast gəlmək olar. Məsələn: İsim olan antonimlər: “good”(xeyir)- “evil” (şər), “love” (sevgi)- “hatred”(nifrət), işıq- zülmət, insanlıq- vəhşilik, gecə-gündüz, mərhəmət-qəzəb, nəşə- qüссə, sülh- müharibə, asayış-sakitlik, baş-ayaq, birlik-ayrılıq, toy-yas, xeyir-zərər, tərəqqi-tənəzzül.

Ginsburg R.S. A Course in Modern English Lexicology. M., 1979. Müəllif qeyd edir: “Əksər antonimlər sifətlərdən təşkil olunur. Sifət olan antonimlərdə “high”(hündür)- “low”(alçaq), “friendly” (dostcasına)- “hostile”(düşməncəsinə), “strong”(güclü)-“weak”(zəif), “wide”(geniş)-“narrow”(dar), beautiful(gözəl)-ugly(çirkin), big(böyük)-small(balaca), bright(parlamaq)-dim(tutqun), old(yaşlı,qoca)-young(gənc,cavan), yaxşı-pis, bərk-boş, doğma-yad, qalın-nazik, şirin-acı, şad-qəmgin, mərd-xəsis, iri-xırda, ağır-yüngül, xəstə-sağlam, qısa-uzun,

uca-alçaq, təzə-köhnə, təmiz-çirkin, geniş-müxtəsər, qaranlıq-ışıqlı, pinti-təmiz, seyrək-sıx, tənbel-çalışqan, ağıllı-səfeh, düz-yanlış, isti-soyuq, ağ-qara, ağıllı-dəli, yüngül-ağır, ədalətli-zalım, alçaq-hündür, açıq-örtülü, ac-tox, ucuz-baha, igid-qorxaq, dar-enli, sakit-dəcəl, boş-dolu, düz-əyri, asan-çətin, yüksək-alçaq, kök-arıq, xoşbəxt-bədbəxt.(5.s.20)

Feillər antonimlərin çoxluğuna görə sifətdən sonra ikinci yerdə durur. Feil olan antonimlər: "to lose"(itirmək)-"to find"(tapaq), "to live"(yaşamaq)-"to die"(ölmək), "to open"(açmaq)-"to close"(bağlamaq), gəlmək-getmək, yazmaq-pozmaq, durmaq-oturmaq, atmaq-tutmaq, enmək-qalxmaq, əkmək-biçmək, gülmək-ağlamaq, yanmaq-sönmək, küsmək-barışmaq, tapmaq-itirmək, susmaq-danışmaq, soyunmaq-geyinmək, açmaq-bağlamaq.

İngilis və Azərbaycan dillərində çoxmənalı sözlərin bir və ya bir neçə antonimi ola bilər. Məsələn: "dull" (maraqsız) sifətinin antonimləri bunlardır: "interesting"(maraqlı), "amusing"(əyləncəli), "entertaining"(əyləncəli) və "active"(aktiv), başqa mənasına görə "deficient in interest"(maraqsız), və "clever"(ağıllı), "bright"(parlaq), "capable"(bacarıqlı) sözləri bu sözün antonimi ola bilər.

Nəticə: Beləliklə, biz İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusilə, şair və yazıçıların əsərlərində əksmənalı sözlərlə tez-tez qarşılaşırıq. Antonimlər bədii əsərlərdə ziddiyyəti oxucuya daha qabarıq şəkildə çatdırılmasında və emosional gərginliyin artmasına yaxından kömək edir. Məhz bu səbəblərə görə istər əvvəlki dövrlərdə, istərsə də müasir İngilis və Azərbaycan dillərində yazıçı və şairlər antonimlərdən yüksək səviyyədə istifadə etmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri oxucuya əsərdə baş verən hadisələri daha real, olduğu kimi çatdırmaq olmuşdur. Nümunə olaraq William Shakespearin "Romeo and Juliet" əsərində istifadə olunan antonimlərə nəzər salaq: "My only **love** sprang from my only **hate**. **Freeman** and **slave**, **patrician** and **plebeian**, **lord** and **serf**, **guild-master** and **journeymen**, in a word, **oppressor** and **oppressed**, stood in constant opposition to one another, carried on an uninterrupted, now hidden now open fight, a fight that each time ended, either in revolutionary re- construction of society at large, or in the common ruin of the contending classes" mətnində "freeman"-azad insan və "slave"-qul, "patrician"-zadəgan və "plebeian"-aşağı təbəqədən olan insan, "lord"-hökmdar və "serf"-qul, "guild-master"- gildiya sahibi və "journeymen"- kiçik usta, "hidden"-gizli və "open fight"-açıq mübarizə oppressor(zülm verən) və oppressed(zülmə məruz qalan) kimi sözlər bir-biri ilə antonimlik təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.M.Hüseynzadə "Müasir Azərbaycan dili". Bakı "Maarif" nəşr. 1976 il. səh: 116.
2. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" Bakı. "Elm" nəşr. 1972. səh: 281-283.
3. Bloomfield L. Language.- Chicago: The University of Chicago Press, 1984. p. 564.

4. Briab M. Semantics: Studies of the science of meaning.- N.Y. Dover Publications, Inc., - 1964.-314 p.

5. Ginsburg R.S. A Course in Modern English Lexicology. M., 1979. p.20.

**GANİRA ALLAHVERDİYEVA
MEHRİBAN MURADOVA**

**THE OPPOSITE WORDS WHICH ARE USING IN ENGLISH AND
AZERBAIJAN LANGUAGES AND THEIR CHARACTERISTIC FEATURE
SUMMARY**

Antonyms (Greek “anti”-opposite, “onyma”- name) are words belonging to the same part of speech, identical in style and having opposite denotative meanings. For example: “light”- Antonyms are usually believed to appear in pairs. Yet, this is not true in reality. For instance, the adjective “cold” may be said to have “warm” for its second antonym, and the noun “sorrow” may be very well contrasted with “gaiety”. We can base on the definition antonyms as two or more words belonging to the same part at some contexts. However, polysemantic word may have an antonym or several antonyms for each of its meanings.

Key words: lexicology, antonym, morphological, derivational antonyms, root antonyms.

**АНТОНИМНЫЕ СЛОВА В АНГЛИЙСКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ, ИХ ОСОБЕННОСТИ.
РЕЗЮМЕ**

Антонимы-это слова одной части речи, различные по звучанию и написанию, имеющие прямо противоположные лексические значения. Лексические единицы словарного состава языка оказываются тесно связанными не только на основании их ассоциативной связи по сходству или смежности как лексико- семантические варианты многозначного слова. Большинство слов языка не содержит признака, способного к противопоставлению, следовательно, антонимические отношения для них невозможны, однако, в переносном значении они могут обрести антоним.

Ключевые слова: лексикология, антоним, морфологическую, коррекции слова, корневые антонимы.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov tövsiyə etmişdir.

**NİGAR HƏMİDOVA
ADU**

**Rəşid Behbudov 134
e-mail: Ni.hamidova@gmail.com**

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ LİNGVİSTİK MATERİALLARDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI XÜLASƏ

Dillər arasında olan fərqlər müqayisəli yolla aparılan tədqiqatlar vasitəsilə müəyyənləşdirilə bilər. Müqayisəli tədqiqat metodunun əhəmiyyəti və dil vahidlərinin müqayisəli təhlilinin zəruriliyi görkəmli dilçi və metodist-alimlər tərəfindən sübuta yetirilmişdir. Onları maraqlandıran əsas məsələ aparılan müqayisəli təhlil əsasında müvafiq dil və nitq vahidlərinin tam mənimsənilməsi üçün səmərəli təlim üsullarının yaradılmasıdır. Mətnin leksik quruluşunun formalaşmasında, onun məna tamlığının və əlaqəliliyinin təminatında leksik vahidlərin semantik əlaqələri əhəmiyyətli rol oynayır. Kontekst sözlərin əsas semantik əlamətlərinin reallaşmasına imkan verir. Mətnin kommunikativ və modal komponentlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayaraq oxucunun diqqətini oxşarlıq və fərqlilik sferasına cəlb edən söz və ifadələr mətnin leksik təşkilində xüsusi əhəmiyyətli vasitələr olur. Bu vasitələrin işlədilməsi bu və ya digər hadisənin müxtəlif tərəfli başa düşülməsinə, situasiyanın həcmli görünüşünə təminat verir.

Verbal ünsiyyət zamanı mətn vasitəsilə göndərilən məlumatın bir hissəsi həmin mətnə eksplisit şəkildə özünü büruzə verir. Həmin informasiyanın böyük bir hissəsi isə mətnə qalır, yəni implisit şəkildə verilir və mətnin başa düşülməsi qəbul edənə öhdəsinə buraxılır. Xarici dillərin tədrisində leksikanın tədrisinə ayrılan vaxt səmərəli şəkildə bölünməlidir. Belə ki, dərslərin əvvəlində tələbələrə fəallaşdırmaq, onları müxtəlif, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş fəaliyyət növlərinə cəlb etmək məqsədilə onlara nitq fəaliyyətlərini aktivləşdirən sualların verilməsi tövsiyə edilir. Növbəti mərhələlərdə yerinə yetirilən tapşırıqlar üç mərhələli iş sistemində həyata keçirilməlidir. Burada bu fəaliyyət növlərinin yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir: açar sözlərin təqdim edilməsi, mətnə olan qrammatik strukturların tələbələrə təqdim edilməsi və təklif edilən çalışma və tapşırıqların mərhələli şəkildə yerinə yetirilməsi. Müntəzəm olaraq, öyrənilən xarici dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etməklə dilin kommunikativ-yönümlü tədrisini təşkil etmək mümkündür. Kommunikativ-yönümlü təlim öyrənilən xarici dilin yalnız auditoriya şəraitində deyil, həm də auditoriyadan kənar şəraitdə istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Açar sözlər: dil, leksika, metod, texnologiya, nitq

Qeyd edək ki, tədrisdə keyfiyyətli didaktik materialların olması vacib sayılır. Dilöyrənlərin məqsədləri ilə konkret mərhələdə xarici dil üzrə işin məqsədləri üst-üstə düşmədikdə, fəaliyyət motivi olmadıqda bütün işlər maraqsız olur. Bu zaman təhsilçilər tərəfindən qəbul edilmir və maraqla qarşılanmır. Xarici dillərin

tədrisində metodiki işin könüllü xarakteri, onun hazırlanmasında və həyata keçirilməsində olan çətinliklərin həlli, tədbirlərin hazırlanması, məzmun, forma və metodlar üzrə bütün tələblərə əməl olunması zəruri hesab olunur. Xarici dil ilə bağlı iş sisteminin xüsusi şərtləri onun strateji məqsədlərinə tabe olmalıdır. İşin xüsusiyyətləri onların məzmununa olan metodiki tələblərdə öz əksini tapır. Xarici dil üzrə işin məzmunu onun əsas istiqamətlərinin üzvi birliyindən ibarətdir. Burada dilöyrənənlərin monoloji və dialoji nitqləri nəzərə alınmalıdır. Belə ki, monoloji və dialoji nitqin vəhdətdə inkişafı yüksək nəticələr verir. Bu zaman monoloji nitqin təşkilini stimullaşdırmaq və həmin tələbatın tədris olunan xarici dildə spontan nitqin yaradılmasına gətirib çıxara bilən şəraitin yaradılması zərurəti danılmazdır. Bu da mənimsənilmiş dil materiallarının və nitq strukturlarının monoloji nitqin təşkili prosesində istifadə edilməsi üçün müvafiq stimulların yaradılmasını nəzərdə tutur. Belə stimullardan biri nitq reaksiyasına səbəb ola bilən şərait kimi qəbul edilən kommunikativ situasiya hesab edilə bilər. Monoloji nitqin təşkilində tələbat və həmin tələbatın ödənilməsi üçün səmərəli şəraitin olması vacibdir. Məhz buna görə nitq ünsiyyətinin baş verməsi üçün müvafiq situasiyanın olması zəruridir. Müvafiq bacarıqlara yiyələnmiş dil daşıyıcıları nitq prosesində bununla bağlı heç bir çətinliklə üzləşmir. Dil daşıyıcısı olmayan, xarici dilləri, o cümlədən ingilis dilini öyrənənlərə monoloji nitq zamanı müvafiq vərdişlərin aşılması zəruridir. Bütün bunlar işlərin siyahısına daxildir. Belə ki, buraya yazı, oxu və digər bacarıqlar da aid edilir. Lakin çətinlikləri şərtləndirən məsələlər sırasında bu işin bəzən yekdil olmaması da yer alır. Belə ki, tədbirlər zamanı bacarıqların birini unudub digərini fəallaşdırdıqda çətinliklər labüd hala keçir. Bu işlərin təşkilində tapşırıqların yerinə yetirilməsi də vacib şərtlərdəndir. Lakin bəzən tapşırıqlar dilöyrənənlərin marağına daxil olmur. Seçilərkən debat və müzakirələrə sövq etməyən tapşırıqlardan istifadə olunur ki, bu da zamanla dilöyrənənləri yorur. Bəzən debatlarla bütün dilöyrənənlər qoşulmur. Debatlar rəsmi xarakterdə olur. Bu isə görülən işlərin keyfiyyətini aşağı salır. Dilöyrənənlərin növbəti işlərə motivasiyasını minimuma endirir.

Qeyd edildiyi kimi, hər hansı xarici dili öyrənən tələbələrə həmin dildə leksik vərdişlərin öyrədilməsi məsələsi xarici dillərin tədrisi metodikasının ən mürəkkəb, aktual problemlərindən biri hesab edilir. Dil mühiti olmadığı şəraitdə dilöyrənənlər öyrənilən dildə müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsində fəal şəkildə iştirak etməli, audio və videokasetlərdən geniş şəkildə istifadə etməli, kitab, jurnal, qəzet oxumalı, dil daşıyıcısı olan həmyaşıdları ilə internet vasitəsilə ünsiyyət yaratmalı, dildə daşıyıcılarının mədəniyyəti ilə tanış olmalıydılar. Təlim prosesinin bu cür təşkil edilməsi dilöyrənənlərə şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi və nəticə etibarilə, uğurlu nailiyyətlərin əldə edilməsini təmin edir. Belə ki, xarici dil üzrə təlim-tərbiyə prosesinin intensivləşdirilməsinin ehtiyaclarından biri xarici dil fənni üzrə işin vahid sisteminin yaradılmasıdır.

Bu gün xarici dillərin öyrənilməsinin əsas məqsədi həmin dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığına yiyələnməkdən ibarətdir. Leksik bacarıq və vərdişlərin aşılması xarici dillərin tədrisi metodikasının aktual

problemlərindən biridir. Xarici dildə nitqin səlisliyi bilavasitə həmin dildə leksik vərdişlərin formalaşdırılması səviyyəsindən asılıdır. Bu da öz növbəsində, xarici dildə olan sözlərin bir tərəfdən anlayışlarla, digər tərəfdən isə həmin dildə başqa sözlərlə olan əlaqələrinin möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur. Tələbələrin ana dilində və tədris edilən xarici dildə leksik vahidlərin istifadə edilməsi normalarının üst-üstə düşməməsi söz birləşmələri səviyyəsində interferensiyaya gətirib çıxarır. Bu da nitq prosesində sözlərin birləşmə normalarının tələbələrə məqsədyönlü şəkildə aşılmasını tələb edir. Bu proses iki dildə nitq ekvivalentlərinin uyğun gəlməməsi amilini, onların arasında olan fərqləri nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Əksər hallarda söz birləşmələri səviyyəsində interferensiyaya səbəb olan məhz bu uyğunsuzluqlardır. Öyrənilən dildə leksik vahidləri nitqdə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması üçün zəruri olan şərtlərdən biri söz və söz birləşmələrinin metodik tipologiyasının yaradılmasıdır.

Beləliklə, dilöyrənənlərdə ingilis dilində şifahi nitq bacarıqları formalaşdıraraq mütləq müvafiq linqvistik materialların və nitq modellərinin dilin normalarına uyğun ünsiyyət prosesində işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. İngilis dili dərslərində təlim situasiyalarından geniş şəkildə istifadə etməklə orta və ali məktəblərdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək və bu istiqamətdə daha yüksək nailiyyətlər əldə etmək mümkündür. Dilöyrənənlərə təqdim edilən situasiyalar real ünsiyyət situasiyalarına yaxın olmalı və konkret kommunikativ situasiyalarda tələbələrin bilavasitə “iştirak etmə effekti”ni təmin etməlidir. İngilis dilində dilöyrənənlərə təqdim olunan situasiyalar onları maksimum dərəcədə fəallaşdıraraq öyrənilən xarici dildə şifahi nitq ünsiyyətinə qoşulmalarına həvəsləndirilməlidir [1, s.143].

Aşağıdakı fəaliyyət növünə nəzər salaq.

Humor. Debate 1. *Who is the comedian? Thinking about the topic.* Skimming. A. Comprehension Check. B. Vocabulary Study. C. Identifying Main Ideas and Supporting Details. Debate 2. *Taking humor Seriously in the workplace.* Predicting. Skimming. A. Comprehension Check. B. Vocabulary Study. C. Making inferences. Debate 3. *Three comedians.* Thinking about the topic. Skimming. A. Comprehension Check. B. Vocabulary Study. C. Recognizing Purpose.

Technology. Debate 1. *Affectionate Androids.* Thinking about the topic. Skimming. A. Comprehension Check. B. Vocabulary Study. C. Identifying Main Ideas and Supporting Details. D. Relating reading to personal Experience. Debate 2. *Identification, Please.* Prewieving Vocabulary. Skanning. A. Comprehension Check. B. Vocabulary Study. C. Recognizing Purpose. Relating reading to personal Experience. Debate 3. *Researchers worry as Cyber – teens grow Up.* Prewieving Vocabulary. Skanning. A. Comprehension Check. B. Vocabulary Study. C. Making Inferences. Relating reading to personal Experience.

Xarici dildə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi yalnız kommunikativ situasiyaların olması zamanı mümkündür. Tədris olunan linqvistik materialların hər hansı konkret situasiya ilə əlaqəli şəkildə istifadə etmək bacarığının

formalaşdırılmasına dair tələblər şifahi nitqin tədrisində situativ-modelləşdirmə istiqamətləndirilməsi prinsipi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür [2, s.57]. Şifahi nitqin aşılmasına kommunikativ yanaşma dilöyrənənlərə tədris edilən xarici dil sahəsində biliklərin hazır şəkildə təqdim edilməsi deyil, əldə edilmiş bilik və bacarıqların təbii kommunikativ fəaliyyəti prosesində təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Auditoriya şəraitində bu yanaşmanın həyata keçirilməsi məqsədilə bədii ədəbiyyatda olan problemləli situasiyalardan istifadə etmək tövsiyə edilə bilər. Hər hansı mətnin tərkibində olan semantik informasiya şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün stimula ola bilər. Eyni zamanda mətnə olan linqvistik xarakterli informasiya kommunikasiyanın adekvat linqvistik vasitələrdə və nitq modellərindən istifadə etməklə həyata keçirilməsinə xidmət edir. Dil daşıyıcılarının yaşadıkları mühitdə rast gəldikləri və onların nitq davranışlarının nümunələri kimi qəbul edilə bilən kommunikativ situasiyalar əsasında təsvir edilən kontekstual situasiya auditoriya şəraitində analoji nitq situasiyalarının yaradılması üçün bir model hesab edilə bilər. Həmin situasiyaların yaradılması mənimsənilməli olan dil materialları və nitq modellərinin kommunikasiya prosesində istifadə edilməsi məqsədini gündəmə gətirir. Oxu zamanı əldə edilmiş məlumat müzakirə obyektinə dair müəyyən fikirlərin və yanaşmaların yaradılmasına səbəb olaraq, dilöyrənənlərdə şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin edir. Fikrimizcə, orta və ali məktəblərdə təhsil alan dilöyrənənlərin şifahi nitq fəaliyyətinin stimullaşdırılması yolları müəyyən edilərkən, üstünlük real kommunikasiya situasiyalarının modelləri tələbinə cavab verən kontekstual situasiyaya verilməlidir. İstiqamətlərin qarşılıqlı təsiri xarici dil üzrə həyata keçirilən işlər zamanı şəxsiyyətin müvafiq inkişafını təmin edir. Yerinə yetirilən işlər zamanı onun infrastrukturunu məqsədləri ilə səsleşməlidir. Bu zaman təlimin forma və məzmununa müvafiq olaraq, məqsədlərinin miqyası da konseptual ölçülərlə genişləndirilə bilər. Tədrisin ümumtəhsil, təcürbi, inkişafetdirici və tərbiyəvi məqsədləri bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda, bir-birini məntiqi surətdə tamamladıqda dərslərin prosesi daha da mükəmməl olmağa doğru dəyişə bilər. Belə işlər xarici dillərin tədrisinin uğurla həyata keçirilməsində kifayət qədər mühüm rola malikdir [3, s.400]. Bu həm dil bacarıqları, həm də özünü və başqalarını qiymətləndirmə baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993, 47, 2, pp. 136-143
2. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
3. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

Hamidova Nigar

The effective ways of using linguistic materials in English language teaching at high schools
Summary

The article deals with the opportunities of using linguistic materials in developing lexical skills in English. The learner can hardly understand anything at all, unless the speaker is talking about things the learner is observing, or unless the language being learned is closely related to some other language the learner knows. Through comprehension activities the student can internalize some vocabulary and some grammatical structures, which will help the learner to understand more, when he or she knows enough to actually converse in a simple way. The result of getting through stage one is that the learner has acquired enough of the basic building blocks of the language to begin to function in real communication situations. In stage one there is very little real speaking ability, apart from some words and sentences that can be built on the comprehension exercises. In real communication situations the learner has to depend on memorized survival phrases to meet the most immediate needs. Comprehension is shared meaning between parties in a communication transaction. This is the first step in the listening process. The second challenge is being able to discern breaks. Retaining is the second step in the listening process. Memory is essential to the listening process because the information retained when a person is involved in the listening process is how meaning from words is created. Because everyone has different memories, the speaker and the listener may attach different meanings to the same statement. Listening is an interaction between speaker and listener. It adds action to a normally passive process. Individuals in conflict often contradict each other. This may include a distortion of the speaker's argument to gain a competitive advantage. On the other hand, if one finds that the other party understands, an atmosphere of cooperation can be created. Communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process.

Key words: language, lexic, method, technology, speech

Гамидова Нигяр

Эффективные пути использования лингвистических материалов в преподавании английского языка на высших вузах

Резюме

В данной статье рассматриваются использования лингвистических материалов на английском языке.

В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами.

Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. Как известно, при обучении иноязычно-речевой коммуникации, основные трудности составляют различия в системах контактирующих языков. Проблема обучения комбинированию элементов лексики изучаемого языка в процессе речевой коммуникации органически входит в более общую проблему обучения иноязычно-речевой коммуникации, так как комбинаторика, наряду со знаниями и совокупностью навыков, рассматривается в качестве одного из компонентов речевого умения. Чтение литературы на изучаемом языке способствует развитию устной речи, обогащает словарный запас, знакомит с культурой и литературой страны изучаемого языка, развивает аналитическое мышление. Поэтому уроки домашнего чтения необходимы в учебном процессе. Эти уроки очень ценны: во первых, учащийся соприкасается современным живым языком, а не условно –учебным; во-вторых, есть возможность высказать свое мнение и дать оценку и свои мысли произведению, персонажам. Но чтобы чтение было интересным и в тоже время развивающим речевые навыки, необходимо проводить работу над текстом, как перед чтением отрывка, так и после, чтобы помочь учащимся понять текст и активизировать новые языковые явления.

Ключевые слова: язык, лексика, метод, технология, речь

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva

SƏFƏROVA CƏMİLƏ ABBASQULİ QIZI

*Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının baş müəllimi,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru*

DİLÇİLİKDƏ GENDERİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Xülasə:

Gender geniş bir anlayışdır, öyrənilməsi üçün yalnız semantikasına “cins” komponenti daxil olan vahidlərdən daha çox digər dil hadisələrini də araşdırmaq lazımdır. Gender - cəmiyyətin insanlara bioloji cinslərinə görə yerinə yetirməsini təyin etdiyi sosial və mədəni normaların məcmusudur. Genderolektin yaranması nəzəriyyəsi Robin Lakoff adı ilə bağlıdır. Gender tədqiqatları kifayət qədər gənc bir istiqamətdir. Bu, həmçinin elmdə gender tədqiqatlarının özlərinin XX-ci əsrin 80-90-cı illərin əvvəllərində başlaması ilə əlaqədardır. Tematik olaraq, dilçilikdə gender tədqiqatları iki qrupa bölünə bilər: genderin dildə əks olunması ilə bağlı araşdırmalar və kişi və qadın ünsiyyət davranışının araşdırılması. Dilçiliyin demək olar ki, hər hansı bir istiqaməti gender tədqiqatları baxımından nəzərdən keçirilə bilər. Məqalədə gender stereotipi, androsentrizm və başqa anlayışlar nəzərdən keçirilir. Gender yanaşması dilin antropo-yönümlü öyrənməsinin daha da fərqləndirilmiş inkişafıdır və dildə insan amilini daha dəqiq nəzərə almağa imkan verir.

Açar sözlər: gender dilçiliyi, gender, cins, şəxsiyyətin kommunikativ davranışı, konsept, stereotip.

SAFAROVA JAMİLA ABBASGULİ KYZY

THE PROBLEM OF STUDYING GENDER IN LINGUISTICS

Abstract:

Gender is a broad concept, for the study of which it is necessary to study other linguistic phenomena, rather than just units, the semantics of which include the “gender” component. Gender is a set of social and cultural norms that society determines to fulfill to people according to their biological gender. The theory of the emergence of genderlect is associated with the name Robin Lakoff. Gender studies is a fairly young direction. This is also due to the fact that gender studies in science themselves began in the 80s and early 90s of the XXth century. Thematically, gender studies in linguistics can be divided into two groups: studies on gender reflection in language and studies of male and female communication behavior. Almost any direction of linguistics can be considered from the point of view of gender studies. The article considers gender stereotype, androcentrism and other concepts. The Gender approach is a further differentiated development of anthropo-oriented learning of the language and allows you to more accurately take into account the human factor in the language.

Keywords: gender linguistics, gender, gender, communicative personality behavior, concept, stereotype.

САФАРОВА ДЖАМИЛЯ АББАСГУЛИ КЫЗЫ ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ ГЕНДЕРА В ЛИНГВИСТИКЕ

Резюме:

Гендер - это широкое понятие, для изучения которого необходимо изучать и другие языковые явления, а не только единицы, семантика которых включает в себя компонент “пола”. Гендер - это совокупность социальных и культурных норм, которые общество предписывает людям выполнять в соответствии с их биологическим полом. Теория возникновения гендеролекта связана с именем Робин Лакофф. Гендерные исследования - довольно молодое направление. Это также связано с тем, что сами гендерные исследования в науке начались в 80-х и начале 90-х годов XX века. Тематически гендерные исследования в лингвистике можно разделить на две группы: исследования отражения пола в языке и исследования коммуникативного поведения мужчин и женщин. Практически любое направление лингвистики можно рассматривать с точки зрения гендерных исследований. В статье рассматриваются гендерные стереотипы, андроцентризм и другие понятия. Гендерный подход является дальнейшим дифференцированным развитием антропо-ориентированного изучения языка и позволяет более точно учитывать человеческий фактор в языке.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, гендер, пол, коммуникативное поведение личности, концепт, стереотип.

Dilçilikdə gender tədqiqatları müasir elmdə böyük aktualıq qazanmışdır. Gender kateqoriyasının fənlərarası təbiəti şübhə altına alınmır. Gender psixologiya, sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq və əlbəttə ki, dilçilik baxımından nəzərdən keçirilə bilər.

İngilis dilində “gender” sözü əvvəlcə cinsin qrammatik kateqoriyasını ifadə edirdi. Faulerin lüğətində (müasir ingilis dilinin lüğəti - Fowler’s Dictionary of Modern English Usage) gender kateqoriyası tam olaraq qrammatik kateqoriya kimi şərh olunur [1].

Gender dilçiliyi (və ya linqvistik genderologiya) – tədqiqat mərkəzində gender anlayışı duran bir elmi fəndir; **gender** «fərdin bioloji cinsinə əsaslanan müəyyən keyfiyyət və davranış normalarına aid edilməsi ilə əlaqəli sosial-mədəni quruluşdur» [13, c. 96]. **Gender** geniş bir anlayışdır, öyrənilməsi üçün yalnız semantikasına “cins” komponenti daxil olan vahidlərdən daha çox digər dil hadisələrini də araşdırmaq lazımdır.

1960-cı illərdən başlayaraq gender anlayışı sosial-psixoloji kateqoriya kimi şərh olunduğu üçün genişləndi. Gender terminləri lüğətinə görə, «gender - cəmiyyətin insanlara bioloji cinslərinə görə yerinə yetirməsini təyin etdiyi sosial və mədəni normaların məcmusudur» [16]. Müasir elm çərçivəsində gender mədəniyyət tərəfindən şərtlənmiş bir fenomen kimi qəbul edilir: « ... onun mənası və təfsiri

müxtəlif mədəniyyətlər daxilində fərqli ola bilər, və bununla da dil sistemindəki tarixi dəyişikliklərin səbəbi ola bilər» [9, c. 9].

Ümumiyyətlə dilçilik elmində genderin öyrənilməsinə başlayan ilk tədqiqatçılardan biri cəmiyyətin kişi və qadın dilinə təsiri fikrini irəli sürən sosiolinqvist Robin Lakoffdur (genderolektin yaranması nəzəriyyəsi). Robin Lakoff «Qadının dili və yeri» («Language and Woman's Place») əsərində qadın dilinin bəzi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirir, məsələn:

- üzr formalarının tez-tez istifadəsi (*sorry, but..., üzr istəyirəm, bağışlayın, amma...*);

- məqsədli şəkildə ədəbsiz, nalayiq leksikadan istifadə etməmək (müəllif hesab edir ki, qadın narazılığını ifadə edərkən *oh, dear/ vay, aman Allah*) nidasını istifadə etməyə daha çox meyllidir, kişilər isə *damn* (lənət şeytana) nidasından istifadə edirlər;

- qadınların ayırıcı suallardan daha tez-tez istifadə etmə meylli və s. [3, s.45]. Robin Lakoff (1973) tərəfindən edilən bu araşdırma xarici dilçilikdə gender problemlərinin öyrənilməsinə təkan versə də, zamanla milli elmdə də inkişaf etmişdir.

Lakin həm Rusiya, həm də Azərbaycan dilçiliyində (A. V. Kirillina, E. I. Qoroşko, N. G. Bojanova, I. V. Konovalenko, Günay Babayeva və s.) gender tədqiqatları kifayət qədər gənc bir istiqamətdir. Bu, həmçinin elmdə gender tədqiqatlarının özlərinin XX-ci əsrin 80-90-cı illərin əvvəllərində başlaması ilə əlaqədardır. Gender tədqiqatlarının inkişafının Qərb modelindən fərqli olaraq, yerli gender tədqiqatları dilin feminist tənqidi nəticəsində yaranmamışdır. 1990-cı illərə qədər yerli alimlərin cinsi fərqlərə dair işləri əsasən bioloji cəhətdən şərtlənmiş xarakter daşıyırdı.

Tematik olaraq, dilçilikdə gender tədqiqatları aşağıdakı qruplara bölünə bilər:

- genderin dildə əks olunması ilə bağlı araşdırmalar. Bu tədqiqatlar müxtəlif dil kateqoriyalarında - nominativ, qrammatik, semantik və s. gender ifadəsinə həsr olunur.

- Kişi və qadın ünsiyyətinin xüsusiyyətlərini, şifahi və yazılı ünsiyyətin gender aspektlərini və s. araşdıran kişi və qadın ünsiyyət davranışının araşdırılması [11, c.35].

M. V. Tomskaya və L. N. Maslova dilçilikdə gender tədqiqatlarının aşağıdakı sahələrini ayırırlar [17]:

- sosial və psixolinqvistik istiqamət çərçivəsində mətnlərin və dil şüurunun araşdırılması;

- kişilik və qadınlıq stereotiplərinin öyrənilməsi və onların dildə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə bağlı işləri birləşdirən linqvokulturoloji istiqamət;

- genderin kommunikativ quruluşu, eləcə də kişi və qadınların nitq davranışı ilə bağlı işləri əhatə edən kommunikativ-diskursiv istiqamət.

Göründüyü kimi, gender dilçiliyinin istiqamətlərinin təsnifatı şərtidir, çünki bir çox istiqamət oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Bundan əlavə, A. V. Kirillinaya görə,

dilçiliyin demək olar ki, hər hansı bir istiqaməti gender tədqiqatları baxımından nəzərdən keçirilə bilər [11, c. 63].

Terminoloji aparatın aydınlaşdırılması linqvistik genderologiyada aktual problemdir. Sovet dövründə gender məsələlərinə toxunan psixolinqvistikla ilə bağlı tədqiqatlar gender termini elmdə fəal şəkildə istifadə edilməzdən əvvəl aparılmışdır. Müasir dilçilikdə bəzi alimlər tez-tez *cinsi dimorfizm*, *cinsi rol fərqləndirmə* və s. terminlərinin istifadəsinə müraciət edirlər. Məsələn, S. A. Uşakin öz məqaləsində *gender* sözünün istifadəsinə *cinslə* əvəz etməyi təklif edir, çünki rus dilində *gender* termininin kalkası o qədər də lazım deyil. Alimin fikrincə, *gender* sözünün *bioloji* və *sosioloji cins* sözü ilə əvəzlənməsi elmin inkişafına mənfi təsir göstərməyəcək [18]. Öz növbəsində, A. V. Kirillina gender tədqiqatları ifadəsini artıq sabitləşmiş hesab edir. A. V. Kirillinanın fikrincə, gender termini elmi terminoloji aparatdan atıla bilməz, çünki bu ləksəm elmi əsərlərdə, elmi bölmələrdə, elmi fənlərin adlarında fəal istifadə olunur [12]. Q. Q. Slişkin qeyd edir ki, 1996-2004-cü illərdə tədqiq etdiyi dövrdə gender kateqoriyasından istifadənin tezliyi 30 dəfədən çox artmışdır ki, bu da alınma termininin istifadəsinin məqsədəuyğunluğunu sübut edir [15].

Gender dilçiliyinin əsas anlayışlarından biri *gender stereotipi* anlayışıdır. Gender stereotipi, kişilərin və qadınların həqiqətən necə davrandıqlarına dair mədəniyyətdə formalaşmış ümumiləşdirilmiş bir fikir (inam) kimi başa düşülür [16]. Gender stereotiplərinin öyrənilməsi dilçilik üçün aktualdır, çünki gender stereotipləri dildə qeyd olunur və sosial həqiqətləri, yəni müəyyən bir dil çərçivəsində qadınlıq və kişilik təsəvvürlərini əks etdirir.

Təqdim olunduğu mədəniyyətdən asılı olaraq gender stereotiplərinin fərqli olduğunu xatırlatmaq lazımdır. O. Q. Çuprina yazır ki, mədəni kimlik insanın özü haqqında təsəvvürünün əsas komponentidir [19, c.589]. Bu ifadə gender təhlilində mədəni amillərin nəzərə alınmasının zəruriliyi tezisini təsdiqləyir. Xüsusilə, bir çox alimlər gender xüsusiyyətlərinin mövcud olduğu atalar sözləri və məsələlərin öyrənilməsinə müraciət edir. Məsələn: *A woman's tongue wags like lamb's tail*. (Qadın dili qoyun quyruğu kimi «rəqs edir»). Beləliklə, N. G. Bojanova iddia edir ki, qadınlar haqqında atalar sözləri və məsələlərin təhlili əsasında qadın çərçiviliyi haqqında nəticə çıxarmaq olar [6, c. 69].

Stereotiplərin təhlili onların istifadə tezliyini, o cümlədən ən çox istifadə olunan stereotipləri vurğulamağa imkan verir. Bundan əlavə, gender stereotiplərinin öyrənilməsi dildə *gender asimmetriyası (androstrizm)* hallarını aşkar etməyə imkan verir. Bu da kişi baxışının dominant olaraq təyin edilməsindən və dünyanın kişi mənzərəsinin qadın mənzərəsindən üstün olmasından ibarətdir [16]. Androstrizm tədqiq olunan dildən asılı olaraq qeyri-bərabərdir [11, c. 63]. İngilis dili üzrə Danimarka professoru O. Yespersen «Qadın» fəslini «Dil: onun təbiəti, inkişafı və mənşəyi» (1922) kitabına daxil edib, burada qadınların kişilərlə müqayisədə söz ehtiyatının xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirir və bunun «ümumiyyətlə daha kasıb» olduğu qənaətinə gəlir [2]. Androstrizmin aşağıdakı əlamətləri qeyd olunur: 1. «İnsan» və «kişi» anlayışlarının tam əvəzlənməsi. Bir çox dildə onlar bir

sözlə ifadə olunur: ingilis dilində - *man*, fransız dilində – *homme*, alman dilində – *Mann*, türk dilində - *kişi*. 2. Əksər hallarda qrammatik qadın cinsi kişi isimlərindən əmələ gəlir, məsələn, ingilis dilində kişi isiminə -*ess*, - *ine*, - *trix* və s. şəkilçiləri əlavə etməklə: *author* – *authoress* (yazıçı - qadın yazıçı), *instructor* - *instructress* (təlimatçı- qadın təlimatçı), *duke-duchess* (Hersoq-hersoginya), *heir* – *heiress* (varis – varis qadın), *waiter-waiteress* (ofisiant –ofisiant qadın).

Gender dilçiliyinin çox aktual problemi dildə *kişilik*, *qadınlıq*, *kişi*, *qadın* konseptlərinin öyrənilməsidir. Bu anlayışlar milli konseptosferdə əsasdır, bu da alimlərin *gender* konseptlərinin öyrənilməsinə marağını izah edir. Alimlər ingilis, fransız, alman, rus, Azərbaycan və digər dillərdə gender konseptlərinin öyrənilməsi ilə məşğuldurlar (G.Babayeva, A. P. Timonina, V. V. Vasyuk, Z. V. Çerkesova, L. M. Baxayeva və başqaları). *Gender* konseptlərinin tədqiqi *gender* anlayışının məzmununun çox yönlülüyünü və genişliyini aşkar etməyə yönəlmişdir. Tədqiqatçılar bu kateqoriyaların təhlilində dünyanın dil mənzərəsini nəzərə almağın vacibliyinə xüsusi diqqət yetirirlər. Gerçəkliyin dünyanın dil mənzərəsində əks olunması konseptlərin öyrənilməsində nəzərə alınmasını zəruri edir. Konseptlər hansı bir hadisə haqqında dil daşıyıcılarının stereotipik fikirləri əsasında formalaşır və şübhəsiz ki, öyrənilən dilin xalqının mədəniyyəti ilə əlaqələndirilir. Mədəni xüsusiyyətlər *kişilik* və *qadınlıq* kimi gender konseptlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır: fərqli xalqlarda kişilik və qadınlığın qavrayışında görünən fərqlərə baxmayaraq, bu konseptlər hər mədəniyyətdə mövcuddur, yəni eyni zamanda universal və spesifikdir.

Gender anlayışları atalar sözləri və məsəlləri, frazeoloji vahidlər, ədəbi əsərlər, media materialları əsasında araşdırılır. Media və İnternet linqvistik gender tədqiqatları üçün geniş bir sahədir. İnformasiya əlçatanlığının artması və internetin qloballaşması bu mövzuda elmi işlərin artmasına səbəb oldu. Mediada genderin ifadəsi çox parlaqdır, çünki media müəyyən bir mövzuda cəmiyyətin ən aktual fikirlərini əks etdirir. N. V. Kuriloviça görə, media izləyicilərinin yalnız gender davranışlarını əks etdirmir, həm də qurur [14, c. 8].

Gender dilçiliyində başqa bir aktual problem kommunikativ davranışda gender aspekti problemdir. E. N. Baxarevaya görə, “gender aspektinin nəzərə alınması kommunikativ fəaliyyət prosesinə düzəlişlər edir və dil vasitələri və ünsiyyət formalarının seçimini dəyişdirir” [5, c. 19]. Rusiya alimlərinin əsərlərində kişi və qadınların şifahi və yazılı nitqinin xüsusiyyətləri, o cümlədən kişi və qadınların müxtəlif ünsiyyət taktikaları, müəllifin cinsini mətnlə müəyyənləşdirmək üsulları, mətnlərin kişilər və qadınlar tərəfindən başa düşülməsi və yenidən təkrarlanması prosesləri araşdırılır (Sternin: 2000, Belyayeva: 2002, Qoroşko: 1999, 2004, E. S. Oşepkova: 2003). Kişilər tənqidlə daha az hallarda razılaşırlar, daha çox ironiyaya, nüfuzlu/etibarlı şəxslərə istinad edirlər, qətiyyətsizliliyi ifadə edən nitq vasitələrindən daha az istifadə edirlər və nəticədə daha səriştəli və özünə inamlı və haqlı mütəxəssislər təəssüratı yaradırlar, yəni «ekspert statusu»nu daha uğurla əldə edirlər.

İnternetdə ünsiyyətin gender aspektini öyrənməyə yönəlmiş tədqiqatlar getdikcə daha da artır (Çernobrovkina, Leontoviç, İvanov). Elektron rabitə e-poçtun ötürülməsi, məlumat mübadiləsi və sorğu, banner reklamları, sosial şəbəkələrdə məlumat mübadiləsi və ünsiyyəti əhatə edən kifayət qədər geniş bir anlayışdır [8]. İnternetdə ünsiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, İnternet söhbətinin iştirakçısı məlumatlarını gizlətməyə çalışsa da, onun cinsini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Nəticə. Gender həm dil vahidlərində, həm də kişi və qadınların ünsiyyət davranışlarında əks olunur. Gender yanaşması dilin antropo-yönümlü öyrənməsinin daha da fərqləndirilmiş inkişafıdır və dildə insan amilini daha dəqiq nəzərə almağa imkan verir. Linqvistik gender tədqiqatları artıq formalaşma prosesindən keçib və metodoloji bazanın inkişafı və genişləndirilməsi mərhələsindədir. Dilçilikdə ən əhəmiyyətli gender problemləri arasında gender stereotiplərinin və gender konseptlərinin öyrənilməsi; ünsiyyət, reklam, media və elektron ünsiyyətin gender xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində genderin ifadə xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi vurğulanmalıdır. Gender dilçiliyi tətbiqi xarakter ilə xarakterizə olunur; bir çox tədqiqatın nəticələri əlaqəli fənlər üzrə elmi işlərin əsasını təşkil edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Fowler H. W. A Dictionary of Modern English Usage. Second edition. Oxford: Clarendon Press, 1965. 725 p.
2. Jespersen O. Language, its nature development origin. George Allen & Unwin Ltd. L., 1922. P. 253.
3. Lakoff Robin. Language and Woman's Place. //Language in Society, Cambridge University, Press Vol. 2, No. 1 (Apr., 1973), pp. 45–80.
4. Бабаева Г. Представленность гендерных различий в современном азербайджанском публицистическом дискурсе с.33-38//Terminologiya məsələləri. Bakı: "Elm", 2023, – 140 səh.
5. Бахарева Е. Н. Аспекты коммуникативного поведения женщин, представляющих различные культуры // Гендер: язык, культура, коммуникация. М: 1999 - С. 19–26.
6. Божанова Н. Г. Гендерные исследования в лингвистике: история, современность. Перспективы / Вестник Тамбовского университет № 5. 2012. С. 69–74.
7. Горошко Е. И. Гендерная проблематика в языкознании [Электронный ресурс] URL: <http://www.owl.ru/win/books/articles/goroshko.htm>
8. Горошко Е. И. Интернет-коммуникация в гендерном измерении // Вестник Пермского университета. - 2006. - № 3. - С. 219–229.
9. Зыкова И. В. Способы конструирования гендера в английской фразеологии. М: 2005. - С. 9.
10. Исламова Ф. А. К вопросу о гендерных отношениях в языке // Вестник Башкирского университета № 4, 2015. С. 1383–1385.

11. Кириллина А. В. Гендер: лингвистические аспекты / Кириллина. - М. Ин-т социологии РАН, 1999. - 189 с.
12. Кириллина А. В. О применении понятия гендер в русскоязычном лингвистическом описании [Электронный ресурс] URL http://www.a-z.ru/women_cd1/html/filologich_nauki_3.htm
13. Кирилина А. В., Томская М.В. Лингвистические гендерные исследования // Отечественные записки, 2005. №2. С. 96–112.
14. Курилович Н. В. Гендерный анализ средств массовой информации: методологический аспект / Н. В. Курилович - Минск, 2010.
15. Пол биологический замещается полом социолингвистическим [Электронный ресурс] URL <http://www.svoboda.org/a/157580.html>
16. Словарь гендерных терминов [Электронный ресурс] URL: <http://www.owl.ru/gender/010.htm>
17. Томская М. В., Маслова Л. Н. Гендерные исследования в отечественной лингвистике // Русский язык в современном обществе: Функциональные и статусные характеристики: Сб. обзоров. - М., 2006. - С. 104–132.
18. Ушакин С. А. Поле пола: в центре и по краям [Электронный ресурс] URL: <http://www.countries.ru/library/antropology/gender/pol.htm>
19. Чупрына О. Г. Формирование культурной идентичности средствами родного и иностранного языков // Диалог культур. Культура диалога: в поисках передовых социогуманитарных практик. Материалы Первой международной конференции. - М., 2016. - С. 589–592.

Rəyçi: Süleymanova Səbinə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLVİRA ABBASOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
e-mail-gulvira_abbasova@mail.ru

**DİLÇİ ALİMLƏRİN AZƏRBAYCAN
VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLOGİZM VƏ İDIOMLARIN
LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏRİ
(NAXÇIVAN FOLKLOR MATERIALLARI ƏSASINDA)**

Frazeologiyanın əsas məqsədi frazeoloji vahidlərin müəyyənləşdirilməsi, onların tədqiq üsulları, təsnifi və lüğətlərdə əks etdirilməsidir. Frazeologizmlər - müstəqil mənası, kommunikativ funksiyası olan, cümlənin quruluşunda əsas rol oynayan leksik tərkibi ən azı iki müstəqim mənaya malik sözdən ibarət dil vahididir. Frazeologizmlər bütöv mənasının olması və nitqdə hazır formada işlənməsinə görə bütöv vahid kimi qiymətləndirilir. Dilçilər arasında frazeologizmlər haqqında fərqli fikirlərin mövcudluğu onun tədqiq edilməsinin mürəkkəbliyindən irəli gəlir. Bununla bağlı tədqiqat aparan dilçilər bu sahənin mübahisəli məsələlərini diqqət mərkəzinə çəkirlər. Məqalədə azərbaycan və ingilis dillərində sabit söz birləşmələri və frazeologizmlər arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətləri, frazeoloji vahidlərin daxili bölgüsü haqqında dilçilərin müxtəlif yanaşmalarından bəhs edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə azərbaycan dilində qeyd olunan frazeologizmləri Naxçıvan folklor materiallarından götürülmüşdür.

Açar sözlər: frazeologizm, sabit söz birləşmələri, leksik, idiom, tərkib

Gulvira Abbasova
**OPINIONS OF LINGUISTS ABOUT LEXICAL CHARACTERISTICS OF
PHRASEOLOGISM AND IDIOMS IN AZERBAIJAN AND ENGLISH
LANGUAGES (BASED ON NAKHCHIVAN MATERIALS)**

The main goal of phraseology is the identification of phraseological units, their research methods, classification and reflection in dictionaries. Phraseologisms - a linguistic unit consisting of words with at least two independent meanings, which have an independent meaning and a communicative function, the lexical composition of which plays the main role in the structure of the sentence. Phraseologisms are evaluated as a whole unit due to the fact that they have a complete meaning and are processed in a ready form in speech. The existence of different opinions about phraseologisms among linguists is due to the complexity of its study. Linguists conducting research in this regard draw attention to the controversial issues of this field. The article talks about different approaches of linguists about the similar and different features between stable word combinations and phraseologisms in the Azerbaijani and English languages, as well as the internal division of phraseological

units. It should be noted that the phraseology mentioned in the article in Azerbaijani language was taken from Nakhchivan folklore materials.

Key words: phraseologism, fixed word combinations, lexicon, idiom, composition

Гульвира Аббасова

МНЕНИЯ ЛИНГВИСТОВ О ЛЕКСИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИКАХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ И ИДИОМ И В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ (НА МАТЕРИАЛАХ НАХЧЫВАНА)

Основная цель фразеологии – выявление фразеологизмов, методы их исследования, классификация и отражение в словарях. Фразеологизмы – языковая единица, состоящая из слов, имеющих не менее двух самостоятельных значений, обладающих самостоятельным значением и коммуникативной функцией, лексический состав которых играет главную роль в построении предложения. Фразеологизмы оцениваются как целостная единица в связи с тем, что они имеют законченное значение и в готовом виде обрабатываются в речи. Существование различных мнений о фразеологизмах среди лингвистов обусловлено сложностью его изучения. Лингвисты, проводящие исследования в этом направлении, обращают внимание на спорные вопросы данной области. В статье говорится о разных подходах лингвистов о сходстве и различиях между устойчивыми словосочетаниями и фразеологизмами в азербайджанском и английском языках, а также о внутреннем разделении фразеологизмов. Следует отметить, что упомянутая в статье фразеология на азербайджанском языке взята из фольклорных материалов Нахчывана.

Ключевые слова: фразеологизм, устойчивые словосочетания, лексика, идиома, композиция

Frazeologizmlər - müstəqil mənası, kommunikativ funksiyası olan, cümlənin quruluşunda əsas rol oynayan leksik tərkibi ən azı iki müstəqim mənaya malik sözdən ibarət dil vahididir. Frazeologizmlər bütöv mənasının olması və nitqdə hazır formada işlənməsinə görə bütöv vahid kimi qiymətləndirilir.

Dilçilər arasında frazeologizmlər haqqında fərqli fikirlərin mövcudluğu onun tədqiq edilməsinin mürəkkəbliyindən irəli gəlir. Bununla bağlı tədqiqat apararı dilçilər bu sahənin mübahisəli məsələlərini diqqət mərkəzinə çəkirlər. Frazeologiyaya dair oxşar fikirlərin də olduğunu müşahidə edirik. Frazeologiyanın dərinədən öyrənilməsi frazeologizmləri bir-birindən ayırmaqdan başlayır. Burada ən mühüm məsələ sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri arasında sərhədi müəyyənləşdirməkdir. Bütün dillərdə olduğu kimi, azərbaycan və ingilis dillərində də söz birləşmələri “sərbəst” və “sabit” birləşmələr adı altında iki böyük qrupa ayrılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, söz birləşmələrinin növlərinin özünəməxsus

xüsusiyyətləri vardır. Onların oxşar və fərqli cəhətlərini, dilçilikdəki mövqeyini düzgün öyrənmək dilçilik problemlərinin həlli üçün əhəmiyyətlidir.

Sərbəst birləşmələr əsl qrammatik birləşmələr olub, komponentləri həqiqi mənasından uzaqlaşmayan, öz leksik müstəqilliyini qoruyan birləşmələrdir. Sərbəst birləşmələri hissələrinə ayırmaq, təhlil etmək mümkündür. Sabit birləşmələr dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və hazır şəkildə istifadə olunduğu üçün sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Belə birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əvvəlki mənalardan müəyyən səviyyədə uzaqlaşır. Sabit birləşmələrlə bağlı həll olunmalı məsələlər çoxdur. Çünki, bu sahədə dilçi alimlərin bir sıra yanaşmaları mövcuddur. Sabit söz birləşmələri bəzən dilçiliyin sintaksis bölməsində söz birləşməsi olduğu, bəzən isə leksikologiya bölməsində frazeologizm kimi göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, “sabit birləşmə” ilə frazeoloji birləşmə anlayışlarının eyniləşdirilməsi faktı bu sahədə bir sıra araşdırmaların aparılması məsələsini daha da dərinləşdirir. Ümumiyyətlə frazeologizmləri dar mənada götürən dilçilər sabit söz birləşmələri ilə frazeologizmləri bir-birindən fərqləndirmiş, frazeologizmləri geniş mənada götürən dilçi alimlər isə bu iki termini eyniləşdirmişdir.

Dilçi alim Ağamusa Axundov da sabit söz birləşmələri ilə frazeoloji birləşmələri eyniləşdirərək frazeologizm terminini geniş aspektdə götürmüş və frazeologizmə belə tərif vermişdir: “*Sabit və yaxud qeyri-sərbəst söz birləşmələri tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmayan, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərə ayrılı bilməyən birləşmələrə deyilir. Belə birləşmələrə frazeoloji birləşmələr və ya frazeologizmlər deyilir*” [2, s. 185]. A.Axundov frazeoloji vahidlərin dörd növü olduğunu qeyd etmişdir: “*Frazeoloji vahidlərin dörd növü vardır: frazeoloji uyuşmalar, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji qovuşmalar və nəhayət, frazeoloji ifadələr*” [2, s. 187].

Filologiya elmləri doktoru Nigar Vəliyeva frazeologizmləri geniş mənada götürsədə bununla bağlı o, qeyd etmişdir ki, “Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlər həm də sabit söz birləşmələridir lakin, hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir [7, s. 529].

Lakin S. Cəfərov da frazeologizm anlayışını geniş mənada götürmüş lakin o, bütün sabit söz birləşmələrini frazeologizmlərə daxil etmişdir: Frazeologiya (yunan sözü olub *phrasis*- ifadə və *logos*-təlim sözlərindən ibarətdir) dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir [3, s. 88]. S.Cəfərovun fikrincə sabit söz birləşmələrini dilçiliyin leksikologiya şöbəsinin tərkibində xüsusi bir bölməsinə aid etmək daha düzgündür.

Digər dilçilərdən biri Həsərət Həsənov frazeologiyanı dar mənada götürərək, onu dilçilik elminin ayrıca bir sahəsi kimi yox, leksikologiyanın tərkibində bir bölmə olduğunu qeyd etmişdir. [5, s. 345]. H. Həsənovun fikrincə bütün növ frazem səciyyəli birləşmələri, o cümlədən sabit söz birləşmələrini frazeologizmlərə daxil etdikdə frazeologiyanın həcmi həddindən artıq genişlənmiş sayılır.

Musa Adilov isə digər dilçilərdən fərqli olaraq frazeologizmlərin dilçiliyin digər sahələri ilə oxşar xüsusiyyətləri olduğunu bildirsə də, frazeologizmlərə

dilçiliyin xüsusi sahəsi kimi yanaşmışdır. “Frazeologiya elmi frazeoloji vahidlərin müəyyənləşdirilməsi, onların tədqiq üsulları, onların təsnifi və lüğətlərdə əks etdirilməsi məsələləri ilə məşğul olur. Müasir dildə xüsusi bir dilçilik fənni olan frazeologiya, dilçiliyin digər sahələri (leksikologiya, leksikoqrafiya, sintaksis, sözdüzəltmə, üslubiyyət) ilə daxilən əlaqədardır” [1, s. 16].

Azərbaycan dilində sabit birləşmələrin bir qisminin tərəflərindən birinin və ya hər ikisinin məcaziliyi əsasında əmələ gəldiyi üçün Q.Kazımov sabit birləşmələrin özlərini də iki növə ayırmışdır. Bunlar: sabit leksik birləşmələr və sabit frazeoloji birləşmələrdir [7, s. 530].

Frazeoloji vahidlər geniş üslubi xüsusiyyətlərə malikdir və bir çox tədqiqatlarda bu özünü göstərir: A.Qurbanov, H.Bayramov və başqaları frazeologizmlərin üslubi çalarlarını, məna tutumunu tədqiq etmişlər. Azərbaycan dilçilərindən F.Hüseynov, A.Rəhimov, T.Abasquliyev, İ.Hüseynov, N.Vəliyeva, Ə.Hacıyeva və başqaları ingilis dilinin frazeologiyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələləri ilə bağlı araşdırmalar aparmışlar.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilinin də frazeologiyasına dair bir çox tədqiqatlarda müxtəlif mülahizələrlə qarşılaşdıq. A.V. Kunin, R. S. Ginzburg, S. S. Khidekel, G. Y. Knyazeva, A. A. Sankin, C.F.Hockett, N.N Amasova bu sahə ilə bağlı geniş tədqiqat aparmış və müxtəli fikirlər səsləndirmişlər. A.V.Kunin frazeologizmlərlə bağlı yazır ki, “frazeoloji birləşmələrin mürəkkəbliyi təkcə bu birləşmələrin daxil olduğu terminlərin çoxmənalı olduqları üçün yox, həm də mənsub olduğu dilin ziddiyyətləri ilə bağlıdır” [8, s. 136]. Kuninin fikrincə dilçiliyin ən mühüm problemi sabit frazeoloji vahidlərlə zənginləşdirməkdir. Bu problemlə bağlı tədqiqat aparmaq üçün dilçiliyin xüsusi bölməsi yaradılmalıdır. Və Kunin dilçiliyin bu bölməsini frazeomatika adlandırmışdır. Beləliklə o, frazeologiyayı 2 istiqamətdən öyrənməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir 1)idiomatika 2)frazeomatika

Həmçinin, A.Kovi, M.Svon, K. Rosemeri, V. Smit, V.H. Kollens, J. Simpson, B. Foster sabit birləşmələri frazeoloji birləşmələrlə eyniləşdirərək frazeologiyayı geniş mənada götürür. Onlar dildə sabit birləşmələrdən dil vahidlərinə ekvivalent olanları, mənasına və quruluşuna görə tərkib üzvləri parçalanmayan bir qrup birləşmələri frazeologiya adlandırırlar.

Fikrimizcə, frazeologizmlər və sabit birləşmələri eyniləşdirmək məqsədəuyğun deyil. Frazeologizmlər genetik baxımdan söz birləşməsidir, lakin məzmun etibarilə söz birləşməsinin ifadə etdiyi mənadan uzaqlaşan, strukturuna görə söz birləşmələrindən fərqlənən dil vahididir. Frazeologizmlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan hər hansı birləşmə deyil, dildə sabit leksik tərkibli və sintaktik strukturlu ifadələrdir.

İngilis dilində olduğu kimi azərbaycan dilində də frazeologizmlərin bəziləri bitmiş fikri bildirir. Və dilçilərin bu məsələdə fikirləri müxtəlifdir. Frazeologizmlərin bir qismi atalar sözü və məsələlərdən yaranmışdır. N.N.Amasova bu tip konstruksiyaları predikativ quruluşlu vahidlər, A.V.Kunin isə predikativ frazeologizmlər adlandırmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dilçilər belə

frazeologizmlərə atalar sözləri və məsəlləri aid etmişdir. Azərbaycan dilçisi H.Bayramov “frazeologiya” anlayışını dar mənada götürsə də, atalar sözləri və zərbi məsəlləri frazeologiyanın zənginləşməsinin mənbələrindən biri hesab etmiş və onları frazeoloji cümlə kimi araşdırmışdır [7, s. 535].

Atalar sözləri və məsəllərin frazeoloji vahid kimi işlənməsi ilə bağlı Naxçıvan folklor antologiyalarından bir sıra nümunələr göstərmək olar. Məsələn, “el ağzı - çuval ağzı”, “el sözü daşı yeridər”, “ağı qaradan seçməyənin üzü qara olar”, “hirsini basa bilməyən, nəfsini basa bilməz”, “el gözündən düşən boy atmaz” [6, s. 104-108]. Atalar sözü və məsəlləri kommunikativ frazeoloji vahidlərə daxil olması haqqında fikirlər də mövcuddur. Atalar sözündən frazeologizm yaranması halını Naxçıvan folklor örnəklərində olduğu kimi ingilis atalar sözlərində də müşahidə edə bilərik. Məsələn: “a bird in the hand is worth two in the bush” (soğan olsun, nağd olsun) atalar sözünün ixtisar olunmuş forması “a bird in the bush such a big bird” frazeologizmi “boş vədlər” kimi tərcümə olunur [4, s. 23].

Ümumi olaraq, frazeoloji vahidlərin təyinindən sonra onların daxili bölgüsündən də bəhs etmək lazımdır. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində frazeologizmlərin müxtəlif əlamətlərinə görə daxili təsnifi verilmişdir və əksər yanaşmalarda frazeologizmlərin beş növə bölündüyü qeyd edilmişdir: idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər. Lakin bu bölgü ilə bağlı dilçilərin müxtəlif fikirləri mövcuddur.

Frazeoloji vahidlərin bir növü olan idiomlar mətndə mövzuya ifadəlilik verən, mənanı qüvvətləndirmək üçün təsirli vasitədir. İdiomlar haqqında vahid fikir formalaşdırmaq mümkündür. Belə ki, idiomların əsas xüsusiyyəti onların tərkib hissələrinin ayrılmaz olması və idiomun leksik mənası ilə onun tərkibindəki sözlərin mənası arasında heç bir əlaqənin olmamasıdır. Müxtəlif sistemli dillərdə idiomlarla bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirən dilçilər də vardır.

Azərbaycan dilçisi S.Cəfərov idiomlara bu şəkildə tərif verir: “Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi məna ilə bildirən sabit söz birləşmələrinə idiom deyilir” [3, s.89]. O, frazeologiyadan bəhs edərkən idiomları sabit söz birləşmələrinin növlərinə daxil etmişdir: “Frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: idiomlar; ibarələr; hikmətli sözlər; atalar sözləri; zərbi-məsəllər və tapmacalar” [3, s. 89].

Həsət Həsənovun fikrincə atalar sözləri, məsəllər, ibarələr, aforizmlər, tapmacalar hazır şəkildə nitqdə mövcud olsa da, onların frazeologiyanın tərkibinə aid olmadığını bildirmişdir. Frazeologizmlər öz təbiətinə görə söz birləşməsi və cümlə səciyyəli olsa da, onlardan əmələ gəlsə də, atalar sözləri, məsəllər, ibarələr, idiomlar və.s-dən strukturlarına və işlədilməsinə görə fərqlənir.

Musa Adilovun fikrincə, idiom bütöv məna ilə onları təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərin mənasına uyğun gəlməyən idiomatik səciyyəli dil vahidlərinə deyilir. İdiomatiklik dil vahidləri arasında formal və semantik əlaqənin itməsi nəticəsində yaranaraq, dilin yığcamlığını təzahür edir. Musa Adilov idiomları leksik, sintaktik və morfoloji olmaqla 3 yerə bölmüşdür. [1, s. 7]

İngilis dilində idiomların nəzəriyyəsinin, eləcə də frazeologiyanın əsasları ilə bağlı A.Kunin, Ç.Hokket, N.Amosova, J.Katz və digərləri bir sıra mühüm araşdırmalar etmişlər. Bu araşdırmalarda idiomlarda baş vermiş müəyyən dəyişikliklər, onların leksik və semantik xüsusiyyətləri, yaranma və formalaşma prinsipləri öyrənilmişdir. İngilis dilində çoxlu sayda idiomların diskursda geniş şəkildə işlənməsi onların öyrənilməsinin əhəmiyyətini bildirir. Ç.Hokket hesab edirdi ki, “İdiom mənanın strukturu əsasında izah edilməsi mümkün olmayan tək morfem və ya mürəkkəb formadan ibarət qrammatik formadır.” [9, s. 171]. İdiomların semantik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar bir sıra tədqiqatlar aparılsa da, deyilən fikirlər bir-birindən fərqlənir.

Həm ingilis, həm də azərbaycan dilində idiomatik sistem bu dillərin milli özünəməxsusluğunu əks etdirir, məna zənginliyi və üslubi rəngarəngliyi ilə fərqlənir. İngilis dilində idiomatik birləşmələrin azərbaycan dilinə düzgün tərcümə etmək üçün həmin dilin incəliklərini bilmək, xalqın mənəvi dünyasına, həyat tərzinə yaxından bələd olmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Müəllimlər üçün vəsait. Azərbaycan dilində. Bakı: Elm, 2019, 160 s.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 280 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 192 s.
4. Həsənquliyeva E. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri və onların azərbaycan dilində qarşılığı (C. Qolsuorsinin “The white monkey”, “The silver spoon”, “Swan song” əsərləri əsasında) fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi...dis. avtoref. Bakı, 2023, 36 s.
5. Həsərov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: “Nurlan”, 2005, 452 s.
6. Naxçıvan folkloru antologiyası. 3 cildə, II cild. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2011, 488 s.
7. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı, 2008, 779 s.
8. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М.: Высшая школа, 1986, 200 с..
9. Hockett C.F. A course in modern linguistics. New York: Prentice Hall College Div, 1958, 621 p.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Əbülfəz Quliyev

PÜSTƏXANIM BABAYEVA
*Bakı Slavyan Universiteti,
Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi
Pbabayeva93@gmail.com*

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA İŞLƏNƏN ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TƏSNİFATI

İndiyə qədər dilçiliyin, xüsusilə də onun ən gənc şöbələrindən biri olan onomalogiyanın inkişafı istiqamətində bir çox işlər görülmüş, bu sahənin daha dərinə tədqiq olunması üçün bir çox tədqiqatçılar çalışmışlar. Çünki onomalogiya elə bir sahədir ki, onun daxilində dilimizin, xalqımızın mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə sıx bağlı olan faktların yer aldığı vahidlər vardır. Hansı ki bu onomastik vahidlərin hər biri öz semantikasında dövrünün tarixi-mədəni mənzərəsini əks etdirmək özəlliyinə malikdir. Onomastik vahidlər bir predmet kimi XX əsrin II yarısından öyrənilməyə başlanılmışdır. Öyrənilmə prosesi zaman keçdikcə daha da inkişaf etmiş və bu elmin özünün də xüsusi bir şöbəsi formalaşmışdır: poetik onomalogiya. Poetik onomastik vahidlər (poetonimlər) elə vahidlərdir ki, nə qədər tədqiq olunsada, yenə də daha da geniş araşdırma aparmaq mümkündür.

Poetonimlərin tarixinin xüsusi adlara münasibətdə ikinci dərəcəli olduğunu dərk edərək, onların universal təsnifatını hazırlamaq olduqca çətinidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, poetonimlərin yaradılması mexanizmi özü də birmənalı izah edilə bilməz. Belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bədii əsərdə xüsusi ad üslubu, əsasən, əsl adların üslubunun əsasında qurulur və ona zidd deyil, sadəcə müəllifin ad yaradıcılığının və adlardan necə istifadə etdiyinə rolunu dərk etmək lazımdır.

Poetonimlərin təsnifatı zamanı bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, bədii mətnlə süjetin vəhdəti əsl onomastika – müəllif – poetik onomastika xəttinin yaradılmasında aparıcı rol oynayır. Bədii ədəbiyyatda işlənən poetonimlərin aşağıdakı kateqoriyaları var:

- 1) tarixi personajların xüsusi adları;
- 2) bədii mətndəki yerlərin və hadisələrin adları;
- 2) müəllif tərəfindən uydurulmuş olan bədii obrazların xüsusi adları;
- 3) müəllifin yaratdığı bədii obrazlar üçün milli onomastikanın geniş yayılmış adları;
- 4) milli onomastika modelinə uyğun yaradılmış uydurma obrazların poetonimləri (yarımhəqiqi adlar);
- 5) milli onomastikanın xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan bədii obrazı səciyyələndirərkən yalnız adın ifadə etdiyi mənanı artırmaq məqsədilə yaradılan müəllif poetonimləri;
- 6) obyektiv reallıqla birbaşa əlaqəsi olmayan və qeyri-real bədii obrazların qondarma poetonimləri [1].

Beləliklə, poetik onomastikada müxtəlif elm sahələri üzvi surətdə bir – biri ilə bağlıdır. Uzun müddət dilçiliyin və mətnşünaslığın, ədəbi tənqid və stilistikanın, tarix və sosiologiyanın öz obyektini və predmeti olduğu kimi, həmçinin poetik onomastikanın da öz tədqiqat obyektini olan müstəqil elmi istiqamət sayılmaq hüququ vardır.

Bədii mətnə olan xüsusi adlar özünəməxsus sistem formalaşdırıcı mexanizmlərlə, eləcə də fəaliyyət qanunauyğunluqları ilə xüsusi bir sistem təşkil edir. Ədəbiyyatda onların rolunun və mövqeyinin vacibliyi tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir:

- onlar bədii mətnin bir mərhələsi kimi fikrin ifadəsinə xidmət edirlər - əsas simvolları təyin edirlər;
- zəngin onomastik fon yaradırlar;
- istəyə bağlı eyniləşdirmə nişanı kimi çıxış etmək;
- əsərin milli-mədəni komponentinin həyata keçirilməsinin mühüm xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etdirir [2, s. 50].

Onomastik məkan dedikdə, hər hansı xalqın dilində real və ya fantastik obyektləri adlandırmaq üçün istifadə edilən xüsusi adların məcmuyu başa düşülür. Və buna uyğun olaraq, bədii əsərin onomastik məkanı da bədii əsərdə yer alan bütün poetonimlərin məcmusu hesab edilməlidir.

Poetik onomastikada onomastik məkanın sərhədlərini bədii əsərləri müəyyən bir janra və ya zaman diliminə uyğun şəkildə birləşdirməklə genişləndirmək olar. Bir yazıçının ya da bir qrup müəllifin bədii əsərlərindəki onomastik məkanın xəritəsini çəkmək olar.

Onomastik məkanın sərhədləri haqqında daha geniş məlumat konkret olaraq milli bədii ədəbiyyatın poetonimlərin məcmusunun təhlili vasitəsilə verilir. Amma istənilən halda bədii ədəbiyyatın onomastik məkanı digər onomastik məkanlara münasibətdə “ikinci dərəcəli xarakter” əlamətini saxlayır ki, bu da onlarda müəyyən oxşarlıqların və fərqləndirici özəlliklərin olmasında özünü göstərir [3, s. 54].

Bir sənət əsərinin onomastik məkanı bir tərəfdən ümumi obrazlı sistemin alt sistemi şəklində çıxış edir, digər tərəfdən isə müəllifin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini, janr və üslub fərqlərini özündə əks etdirir, bədii əsərin məzmununu, obrazın yaşadığı dövr və əsərin yazılma vaxtı ilə əlaqəsi və s. amillər aydın şəkildə özünü biruzə verir. Bədii əsərdəki onomastik məkan ona imkan verir ki, yazıçının müraciət elədiyi onomastik sistem əsərdə ən dolğun formada təmsil edilsin. Və bu məkan müəyyən bədii mətnə poetonimlərin mürəkkəb münasibətlərini, onların formalaşmasını, fəaliyyətini və inkişafını nəzərə almaqla göstərməyə ona imkan verir.

İstənilən yazıçı öz obrazına ad seçərkən bu adın doğuracağı emosional-ekspressiv çalarları da nəzərə almalıdır. XIX-XX əsr ədəbiyyatına nəzər saldıqda görürük ki, bir çox yazıçı və şairlər, öz fikir və ideyalarını oxucuya çatdırmaq üçün xüsusi adların ifadə etdiyi məna çalarlarından istifadə etmişlər. Bu üsul, xüsusilə də, satirik məzmun daşıyan əsərlər üçün səciyyəvidir. Belə ki, Qasım bəy Zakir, Mir

Cəlal kimi sənətkarların yaradıcılığında qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərə rast gəlmək olar. Dünya ədəbiyyatında da bu kimi faktlarla sıx-sıx qarşılaşırıq.

Bəzən xüsusi adların ifadə etdiyi məcazilik bədii təsvir və ifadə vasitələrinin ifadə etdiyi məcazilikdən qat-qat çox olur. Çünki əsərdə bu adlar öz obrazının daxili aləmini açmaq üçün açar rolunu oynayır.

Özləri ayrı-ayrılıqda müstəqil tədqiqat obyektinə ola biləcək poetik toponimlərin, antroponimlərin, zoonimlərin, hidronimlərin və digər onimlərin bədii mətnlərdəki fəaliyyəti onları ümumiliyin tərkib hissəsi kimi müstəqil onomastik sahələrdə birləşdirməyə əsas verir. Müəyyən bir semantik sahəyə daxil olan poetonimlər bədii əsərdəki vahid onomastik məkan hüdudlarının daxilində başqa onomastik sahələrə aid olan poetonimlərlə müəyyən məntiqi əlaqə saxlamaqla, öz xüsusiyyətlərini daha konkret formada ortaya qoyur.

Müxtəlif kateqoriyalara malik poetonimlərin nitq, ensiklopedik və linqvistik məlumatlarının geniş şəkildə istifadə olunduğu epik əsərlərdə poetonimlərin çoxşaxəli onomastik özəllikləri təqdim olunur.

Bədii əsərdəki onomastik məkanın özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsində kəmiyyət göstəricisi heç də aparıcı rol oynamır. Çünki onomastik məkana aid vahidlərin sayının bədii mətnin ölçüsündən mütləq bir asılılığı yoxdur. Poetonimlərin sayı əksər hallarda bədii əsərin məqsəd və vəzifələri nəzərə alınmaqla şərtlənir [4, s. 98].

Burada əsas rol bədii mətnin strukturunda onomastik məkanın təşkilatçısı kimi rol oynayan poetonimlərin sistemli şəkildə obrazlı münasibətlərinə aiddir. Ardıcılıq imkan verir ki, hər hansı bədii əsərin konkret onomastik məkanında poetonimlərin seçilmə prinsiplərini müəyyən etmək, həmçinin onların üslub imkanlarını təsvir etmək və üzə çıxarmaq mümkün olsun.

Bədii əsərin onomastik məkanının zəruri olan poetonimlərlə doldurulması dinamikası əsərin tədqiqinin ilkin mərhələsi üçün xarakterikdir. Bədii əsərin üzərində işlənmə prosesində poetonimlərin sərbəst formada dəyişdirilməsinə, əsərin kontekstində onların funksiyalarının tapılmasına icazə verilir. Bunu da bədii yaradıcılıqdakı subyektiv motivlərlə ilə izah etmək olar. Qaralamalarda, yəni bədii əsərlərin ilkin formalarında süjetin mürəkkəb inkişafı və bədii obrazların yaradılması prosesini özündə əks etdirən olduqca maraqlı materiallar öz əksini tapmışdır.

İstənilən poetonim axtarışının belə mürəkkəb proses keçməsi hər bir bədii söz ustası üçün xarakterikdir. Təəssüflər olsun ki, ilkin (qaralama) materialların əhəmiyyətli bir hissəsi ya müəlliflərin özləri tərəfindən məhv edilir, ya da ki ümumi oxucular üçün əlçatmaz arxivlərdə saxlanılır. İlkin materiallarda, eskizlərdə olan poetonimlərin təhlili müstəqil bir onomastik məkanın hüdudları daxilində aparıla bilər [5, s. 167].

Hər hansı bir sənət əsərinin tamamlanması dedikdə onomastik vahidlərin son fiksasiyası nəzərdə tutulur. Bu əsərin istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyətə daha köklü dəyişikliklərə imkan verməyən, elə bil ki, əbədi olaraq daşlaşan bir məkanı

olur. Müstəsna hallarda, müəyyən bir ideoloji və ya tərbiyəvi məqsədlərlə, bədii əsərlərin təkrar nəşri zamanı poetonimlərin müəyyən yerlərdə ixtisarını müşahidə edə bilirik, lakin bədii mətnin onomastik məkanını öyrənəndə bu hallar həlledici ola bilməz.

Nəticə: Ədəbi bədii əsərlərdə istifadə olunan poetonimlərin təsnifatı məsələsi bir çox dilçi alimin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Çünki bədii əsər təhlil edilərkən oradakı onomastik məkan əsas açar rolunu oynayır. Bədii əsərdəki onomastik məkan digər onimlərə keçilməzliyi ilə xarakterizə olunur. Poetik onomastika məkanı ilə milli onomastika məkanı arasındakı əsas fərq də burdadır. Sonuncu keyfiyyət dəyişikliyinə çevrilə bilən kəmiyyət dinamikası ilə xarakterizə olunur.

Ədəbiyyat

1. Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış (İslamdan əvvəl və islam dövrü). Başlanğıcından XVI əsrə qədər Bakı: - Azərənəşr, - 1993, - 176 s.
2. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: Elm, 1994. 102 s.
3. Kazımov Q.S. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı, Maarif, 1987. 228 s.
4. İsrailova R.D. Azərbaycan dilinin onomastikası (oçerklər). Q.İ.Məşədiyev, Q.H.Cəfərov, Bakı: Elm, 1987, 188 s.
5. İmanlı A.K. Onomastika məsələləri (Şərur və İğdır oykonimləri üzrə). Naxçıvan: Məktəb, 2011, 314 s.

Xülasə

Poetonimlərin (poetik onomastikanın) təsnifatının ümumi prinsiplərinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmalar vardır. Məsələn, obrazlılıq xüsusiyyəti və süjetin funksionallığı cəhətdən poetonimləri müxtəlif kateqoriyalara bölmək mümkündür. Əsərin məzmununu açıqlarkən işıqlandırma və səciyyələndirmə üsulu kimi bədii mətnə birbaşa iştirak edən poetonimləri bir neçə qrupa daxil etmək mümkündür: əsas və köməkçi personajlara aid onomastik vahidlər, yer adları və s. Poetonimlərin istifadəsində müəllifin rolunun aparıcı olduğunu iddia edərkən belə, poetonimlərin milli onomastik sistem və əsərin məqsədi ilə necə bağlı olduğunu, ədəbi-bədii obrazın rolunun açıqlanmasını da nəzərə almamaq olmaz.

Açar sözlər: poetonimlər, poetik onomastika, bədii obrazlar, personaj

Babayeva Pustakhanım

CLASSIFICATION OF ONOMASTIC UNITS USED IN FICTION LITERATURE

Summary

There are approaches to the general principles of the classification of poetonyms (poetic onomastics) from different aspects. For example, it is possible to divide poemonyms into different categories in terms of imagery and plot

functionality. Poetonyms, which are directly involved in the literary text as a method of illumination and characterization when opening the content of the work, can be included in several groups: onomastic units of the main and supporting characters, place names, etc. Even when claiming that the role of the author is the leading one in the use of poetonyms, one cannot ignore how poetonyms are related to the national onomastic system and the purpose of the work, and the role of the literary-artistic image.

Key words: poetonyms, poetic onomastics, artistic images, character

Бабаева Пустакханим

**КЛАССИФИКАЦИЯ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ,
ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**
Резюме

Существуют подходы к общим принципам классификации поэтонимов (поэтической ономастики) с разных сторон. Например, поэтонимы можно разделить на разные категории по образному и сюжетному функционалу. Поэтонимы, которые непосредственно участвуют в художественном тексте как способ освещения и характеристики при раскрытии содержания произведения, могут быть включены в несколько групп: ономастические единицы главных и второстепенных персонажей, топонимы и т. д. Даже утверждая, что роль автора является ведущей в использовании поэтонимов, нельзя игнорировать то, как поэтонимы связаны с национальной ономастической системой и целью произведения, а также ролью литературно-художественного образа.

Ключевые слова: поэтонимы, поэтическая ономастика, художественные образы, персонаж.

Rəyçi: İkrəm Qasımov
Filologiya elmləri doktoru, professor

SƏFƏROVA CƏMİLƏ ABBASQULİ QIZI

*Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının baş müəllimi,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru*

DİLÇİLİKDƏ GENDERİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Xülasə:

Gender geniş bir anlayışdır, öyrənilməsi üçün yalnız semantikasına “cins” komponenti daxil olan vahidlərdən daha çox digər dil hadisələrini də araşdırmaq lazımdır. Gender - cəmiyyətin insanlara bioloji cinslərinə görə yerinə yetirməsini təyin etdiyi sosial və mədəni normaların məcmusudur. Genderolektin yaranması nəzəriyyəsi Robin Lakoff adı ilə bağlıdır. Gender tədqiqatları kifayət qədər gənc bir istiqamətdir. Bu, həmçinin elmdə gender tədqiqatlarının özlərinin XX-ci əsrin 80-90-cı illərin əvvəllərində başlaması ilə əlaqədardır. Tematik olaraq, dilçilikdə gender tədqiqatları iki qrupa bölünə bilər: genderin dildə əks olunması ilə bağlı araşdırmalar və kişi və qadın ünsiyyət davranışının araşdırılması. Dilçiliyin demək olar ki, hər hansı bir istiqaməti gender tədqiqatları baxımından nəzərdən keçirilə bilər. Məqalədə gender stereotipi, androsentrizm və başqa anlayışlar nəzərdən keçirilir. Gender yanaşması dilin antropo-yönümlü öyrənməsinin daha da fərqləndirilmiş inkişafıdır və dildə insan amilini daha dəqiq nəzərə almağa imkan verir.

Açar sözlər: gender dilçiliyi, gender, cins, şəxsiyyətin kommunikativ davranışı, konsept, stereotip.

SAFAROVA JAMİLA ABBASGULİ KYZY

THE PROBLEM OF STUDYING GENDER IN LINGUISTICS

Abstract:

Gender is a broad concept, for the study of which it is necessary to study other linguistic phenomena, rather than just units, the semantics of which include the “gender” component. Gender is a set of social and cultural norms that society determines to fulfill to people according to their biological gender. The theory of the emergence of genderlect is associated with the name Robin Lakoff. Gender studies is a fairly young direction. This is also due to the fact that gender studies in science themselves began in the 80s and early 90s of the XXth century. Thematically, gender studies in linguistics can be divided into two groups: studies on gender reflection in language and studies of male and female communication behavior. Almost any direction of linguistics can be considered from the point of view of gender studies. The article considers gender stereotype, androcentrism and other concepts. The Gender approach is a further differentiated development of anthropo-oriented learning of the language and allows you to more accurately take into account the human factor in the language.

Keywords: gender linguistics, gender, gender, communicative personality behavior, concept, stereotype.

САФАРОВА ДЖАМИЛЯ АББАСГУЛИ КЫЗЫ ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ ГЕНДЕРА В ЛИНГВИСТИКЕ

Резюме:

Гендер - это широкое понятие, для изучения которого необходимо изучать и другие языковые явления, а не только единицы, семантика которых включает в себя компонент “пола”. Гендер - это совокупность социальных и культурных норм, которые общество предписывает людям выполнять в соответствии с их биологическим полом. Теория возникновения гендеролекта связана с именем Робин Лакофф. Гендерные исследования - довольно молодое направление. Это также связано с тем, что сами гендерные исследования в науке начались в 80-х и начале 90-х годов XX века. Тематически гендерные исследования в лингвистике можно разделить на две группы: исследования отражения пола в языке и исследования коммуникативного поведения мужчин и женщин. Практически любое направление лингвистики можно рассматривать с точки зрения гендерных исследований. В статье рассматриваются гендерные стереотипы, андроцентризм и другие понятия. Гендерный подход является дальнейшим дифференцированным развитием антропо-ориентированного изучения языка и позволяет более точно учитывать человеческий фактор в языке.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, гендер, пол, коммуникативное поведение личности, концепт, стереотип.

Dilçilikdə gender tədqiqatları müasir elmdə böyük aktualıq qazanmışdır. Gender kateqoriyasının fənlərarası təbiəti şübhə altına alınmır. Gender psixologiya, sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq və əlbəttə ki, dilçilik baxımından nəzərdən keçirilə bilər.

İngilis dilində “gender” sözü əvvəlcə cinsin qrammatik kateqoriyasını ifadə edirdi. Faulerin lüğətində (müasir ingilis dilinin lüğəti - Fowler’s Dictionary of Modern English Usage) gender kateqoriyası tam olaraq qrammatik kateqoriya kimi şərh olunur [1].

Gender dilçiliyi (və ya linqvistik genderologiya) – tədqiqat mərkəzində gender anlayışı duran bir elmi fəndir; **gender** «fərdin bioloji cinsinə əsaslanan müəyyən keyfiyyət və davranış normalarına aid edilməsi ilə əlaqəli sosial-mədəni quruluşdur» [13, c. 96]. **Gender** geniş bir anlayışdır, öyrənilməsi üçün yalnız semantikasına “cins” komponenti daxil olan vahidlərdən daha çox digər dil hadisələrini də araşdırmaq lazımdır.

1960-cı illərdən başlayaraq gender anlayışı sosial-psixoloji kateqoriya kimi şərh olunduğu üçün genişləndi. Gender terminləri lüğətinə görə, «gender - cəmiyyətin insanlara bioloji cinslərinə görə yerinə yetirməsini təyin etdiyi sosial və mədəni normaların məcmusudur» [16]. Müasir elm çərçivəsində gender mədəniyyət tərəfindən şərtlənmiş bir fenomen kimi qəbul edilir: « ... onun mənası və təfsiri

müxtəlif mədəniyyətlər daxilində fərqli ola bilər, və bununla da dil sistemindəki tarixi dəyişikliklərin səbəbi ola bilər» [9, c. 9].

Ümumiyyətlə dilçilik elmində genderin öyrənilməsinə başlayan ilk tədqiqatçılardan biri cəmiyyətin kişi və qadın dilinə təsiri fikrini irəli sürən sosiolinqvist Robin Lakoffdur (genderolektin yaranması nəzəriyyəsi). Robin Lakoff «Qadının dili və yeri» («Language and Woman's Place») əsərində qadın dilinin bəzi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirir, məsələn:

- üzr formalarının tez-tez istifadəsi (*sorry, but..., üzr istəyirəm, bağışlayın, amma...*);

- məqsədli şəkildə ədəbsiz, nalayiq leksikadan istifadə etməmək (müəllif hesab edir ki, qadın narazılığını ifadə edərkən *oh, dear/ vay, aman Allah*) nidasını istifadə etməyə daha çox meyllidir, kişilər isə *damn* (lənət şeytana) nidasından istifadə edirlər;

- qadınların ayırıcı suallardan daha tez-tez istifadə etmə meylli və s. [3, s.45]. Robin Lakoff (1973) tərəfindən edilən bu araşdırma xarici dilçilikdə gender problemlərinin öyrənilməsinə təkan versə də, zamanla milli elmdə də inkişaf etmişdir.

Lakin həm Rusiya, həm də Azərbaycan dilçiliyində (A. V. Kirillina, E. I. Qoroşko, N. G. Bojanova, I. V. Konovalenko, Günay Babayeva və s.) gender tədqiqatları kifayət qədər gənc bir istiqamətdir. Bu, həmçinin elmdə gender tədqiqatlarının özlərinin XX-ci əsrin 80-90-cı illərin əvvəllərində başlaması ilə əlaqədardır. Gender tədqiqatlarının inkişafının Qərb modelindən fərqli olaraq, yerli gender tədqiqatları dilin feminist tənqidi nəticəsində yaranmamışdır. 1990-cı illərə qədər yerli alimlərin cinsi fərqlərə dair işləri əsasən bioloji cəhətdən şərtlənmiş xarakter daşıyırdı.

Tematik olaraq, dilçilikdə gender tədqiqatları aşağıdakı qruplara bölünə bilər:

- genderin dildə əks olunması ilə bağlı araşdırmalar. Bu tədqiqatlar müxtəlif dil kateqoriyalarında - nominativ, qrammatik, semantik və s. gender ifadəsinə həsr olunur.

- Kişi və qadın ünsiyyətinin xüsusiyyətlərini, şifahi və yazılı ünsiyyətin gender aspektlərini və s. araşdıran kişi və qadın ünsiyyət davranışının araşdırılması [11, c.35].

M. V. Tomskaya və L. N. Maslova dilçilikdə gender tədqiqatlarının aşağıdakı sahələrini ayırırlar [17]:

- sosial və psixolinqvistik istiqamət çərçivəsində mətnlərin və dil şüurunun araşdırılması;

- kişilik və qadınlıq stereotiplərinin öyrənilməsi və onların dildə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə bağlı işləri birləşdirən linqvokulturoloji istiqamət;

- genderin kommunikativ quruluşu, eləcə də kişi və qadınların nitq davranışı ilə bağlı işləri əhatə edən kommunikativ-diskursiv istiqamət.

Göründüyü kimi, gender dilçiliyinin istiqamətlərinin təsnifatı şərtidir, çünki bir çox istiqamət oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Bundan əlavə, A. V. Kirillinaya görə,

dilçiliyin demək olar ki, hər hansı bir istiqaməti gender tədqiqatları baxımından nəzərdən keçirilə bilər [11, c. 63].

Terminoloji aparatın aydınlaşdırılması linqvistik genderologiyada aktual problemdir. Sovet dövründə gender məsələlərinə toxunan psixolinqvistika ilə bağlı tədqiqatlar gender termini elmdə fəal şəkildə istifadə edilməzdən əvvəl aparılmışdır. Müasir dilçilikdə bəzi alimlər tez-tez *cinsi dimorfizm*, *cinsi rol fərqləndirmə* və s. terminlərinin istifadəsinə müraciət edirlər. Məsələn, S. A. Uşakin öz məqaləsində *gender* sözünün istifadəsinə *cinslə* əvəz etməyi təklif edir, çünki rus dilində *gender* termininin kalkası o qədər də lazım deyil. Alimin fikrincə, *gender* sözünün *bioloji* və *sosioloji cins* sözü ilə əvəzlənməsi elmin inkişafına mənfi təsir göstərməyəcək [18]. Öz növbəsində, A. V. Kirillina gender tədqiqatları ifadəsini artıq sabitləşmiş hesab edir. A. V. Kirillinanın fikrincə, gender termini elmi terminoloji aparatdan atıla bilməz, çünki bu ləksəm elmi əsərlərdə, elmi bölmələrdə, elmi fənlərin adlarında fəal istifadə olunur [12]. Q. Q. Slişkin qeyd edir ki, 1996-2004-cü illərdə tədqiq etdiyi dövrdə gender kateqoriyasından istifadənin tezliyi 30 dəfədən çox artmışdır ki, bu da alınma termininin istifadəsinin məqsədəuyğunluğunu sübut edir [15].

Gender dilçiliyinin əsas anlayışlarından biri *gender stereotipi* anlayışıdır. Gender stereotipi, kişilərin və qadınların həqiqətən necə davrandıqlarına dair mədəniyyətdə formalaşmış ümumiləşdirilmiş bir fikir (inam) kimi başa düşülür [16]. Gender stereotiplərinin öyrənilməsi dilçilik üçün aktualdır, çünki gender stereotipləri dildə qeyd olunur və sosial həqiqətləri, yəni müəyyən bir dil çərçivəsində qadınlıq və kişilik təsəvvürlərini əks etdirir.

Təqdim olunduğu mədəniyyətdən asılı olaraq gender stereotiplərinin fərqli olduğunu xatırlatmaq lazımdır. O. Q. Çuprina yazır ki, mədəni kimlik insanın özü haqqında təsəvvürünün əsas komponentidir [19, c.589]. Bu ifadə gender təhlilində mədəni amillərin nəzərə alınmasının zəruriliyi tezisini təsdiqləyir. Xüsusilə, bir çox alimlər gender xüsusiyyətlərinin mövcud olduğu atalar sözləri və məsələlərin öyrənilməsinə müraciət edir. Məsələn: *A woman's tongue wags like lamb's tail*. (Qadın dili qoyun quyruğu kimi «rəqs edir»). Beləliklə, N. G. Bojanova iddia edir ki, qadınlar haqqında atalar sözləri və məsələlərin təhlili əsasında qadın çərçiviliyi haqqında nəticə çıxarmaq olar [6, c. 69].

Stereotiplərin təhlili onların istifadə tezliyini, o cümlədən ən çox istifadə olunan stereotipləri vurğulamağa imkan verir. Bundan əlavə, gender stereotiplərinin öyrənilməsi dildə *gender asimmetriyası (androstrizm)* hallarını aşkar etməyə imkan verir. Bu da kişi baxışının dominant olaraq təyin edilməsindən və dünyanın kişi mənzərəsinin qadın mənzərəsindən üstün olmasından ibarətdir [16]. Androstrizm tədqiq olunan dildən asılı olaraq qeyri-bərabərdir [11, c. 63]. İngilis dili üzrə Danimarka professoru O. Yespersen «Qadın» fəslini «Dil: onun təbiəti, inkişafı və mənşəyi» (1922) kitabına daxil edib, burada qadınların kişilərlə müqayisədə söz ehtiyatının xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirir və bunun «ümumiyyətlə daha kasıb» olduğu qənaətinə gəlir [2]. Androstrizmin aşağıdakı əlamətləri qeyd olunur: 1. «İnsan» və «kişi» anlayışlarının tam əvəzlənməsi. Bir çox dildə onlar bir

sözlə ifadə olunur: ingilis dilində - *man*, fransız dilində – *homme*, alman dilində – *Mann*, türk dilində - *kişi*. 2. Əksər hallarda qrammatik qadın cinsi kişi isimlərindən əmələ gəlir, məsələn, ingilis dilində kişi isiminə -*ess*, - *ine*, - *trix* və s. şəkilçiləri əlavə etməklə: *author* – *authoress* (yazıçı - qadın yazıçı), *instructor* - *instructress* (təlimatçı- qadın təlimatçı), *duke-duchess* (Hersoq-hersoginya), *heir* – *heiress* (varis – varis qadın), *waiter-waiteress* (ofisiant –ofisiant qadın).

Gender dilçiliyinin çox aktual problemi dildə *kişilik*, *qadınlıq*, *kişi*, *qadın* konseptlərinin öyrənilməsidir. Bu anlayışlar milli konseptosferdə əsasdır, bu da alimlərin *gender* konseptlərinin öyrənilməsinə marağını izah edir. Alimlər ingilis, fransız, alman, rus, Azərbaycan və digər dillərdə gender konseptlərinin öyrənilməsi ilə məşğuldurlar (G.Babayeva, A. P. Timonina, V. V. Vasyuk, Z. V. Çerkesova, L. M. Baxayeva və başqaları). *Gender* konseptlərinin tədqiqi *gender* anlayışının məzmununun çox yönlülüyünü və genişliyini aşkar etməyə yönəlmişdir. Tədqiqatçılar bu kateqoriyaların təhlilində dünyanın dil mənzərəsini nəzərə almağın vacibliyinə xüsusi diqqət yetirirlər. Gerçəkliyin dünyanın dil mənzərəsində əks olunması konseptlərin öyrənilməsində nəzərə alınmasını zəruri edir. Konseptlər hansı bir hadisə haqqında dil daşıyıcılarının stereotipik fikirləri əsasında formalaşır və şübhəsiz ki, öyrənilən dilin xalqının mədəniyyəti ilə əlaqələndirilir. Mədəni xüsusiyyətlər *kişilik* və *qadınlıq* kimi gender konseptlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır: fərqli xalqlarda kişilik və qadınlığın qavrayışında görünən fərqlərə baxmayaraq, bu konseptlər hər mədəniyyətdə mövcuddur, yəni eyni zamanda universal və spesifikdir.

Gender anlayışları atalar sözləri və məsəlləri, frazeoloji vahidlər, ədəbi əsərlər, media materialları əsasında araşdırılır. Media və İnternet linqvistik gender tədqiqatları üçün geniş bir sahədir. İnformasiya əlçatanlığının artması və internetin qloballaşması bu mövzuda elmi işlərin artmasına səbəb oldu. Mediada genderin ifadəsi çox parlaqdır, çünki media müəyyən bir mövzuda cəmiyyətin ən aktual fikirlərini əks etdirir. N. V. Kuriloviça görə, media izləyicilərinin yalnız gender davranışlarını əks etdirmir, həm də qurur [14, c. 8].

Gender dilçiliyində başqa bir aktual problem kommunikativ davranışda gender aspekti problemdir. E. N. Baxarevaya görə, “gender aspektinin nəzərə alınması kommunikativ fəaliyyət prosesinə düzəlişlər edir və dil vasitələri və ünsiyyət formalarının seçimini dəyişdirir” [5, c. 19]. Rusiya alimlərinin əsərlərində kişi və qadınların şifahi və yazılı nitqinin xüsusiyyətləri, o cümlədən kişi və qadınların müxtəlif ünsiyyət taktikaları, müəllifin cinsini mətnlə müəyyənləşdirmək üsulları, mətnlərin kişilər və qadınlar tərəfindən başa düşülməsi və yenidən təkrarlanması prosesləri araşdırılır (Sternin: 2000, Belyayeva: 2002, Qoroşko: 1999, 2004, E. S. Oşepkova: 2003). Kişilər tənqidlə daha az hallarda razılaşırlar, daha çox ironiyaya, nüfuzlu/etibarlı şəxslərə istinad edirlər, qətiyyətsizliliyi ifadə edən nitq vasitələrindən daha az istifadə edirlər və nəticədə daha səriştəli və özünə inamlı və haqlı mütəxəssislər təəssüratı yaradırlar, yəni «ekspert statusu»nu daha uğurla əldə edirlər.

İnternetdə ünsiyyətin gender aspektini öyrənməyə yönəlmiş tədqiqatlar getdikcə daha da artır (Çernobrovkina, Leontoviç, İvanov). Elektron rabitə e-poçtun ötürülməsi, məlumat mübadiləsi və sorğu, banner reklamları, sosial şəbəkələrdə məlumat mübadiləsi və ünsiyyəti əhatə edən kifayət qədər geniş bir anlayışdır [8]. İnternetdə ünsiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, İnternet söhbətinin iştirakçısı məlumatlarını gizlətməyə çalışsa da, onun cinsini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Nəticə. Gender həm dil vahidlərində, həm də kişi və qadınların ünsiyyət davranışlarında əks olunur. Gender yanaşması dilin antropo-yönümlü öyrənməsinin daha da fərqləndirilmiş inkişafıdır və dildə insan amilini daha dəqiq nəzərə almağa imkan verir. Linqvistik gender tədqiqatları artıq formalaşma prosesindən keçib və metodoloji bazanın inkişafı və genişləndirilməsi mərhələsindədir. Dilçilikdə ən əhəmiyyətli gender problemləri arasında gender stereotiplərinin və gender konseptlərinin öyrənilməsi; ünsiyyət, reklam, media və elektron ünsiyyətin gender xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində genderin ifadə xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi vurğulanmalıdır. Gender dilçiliyi tətbiqi xarakter ilə xarakterizə olunur; bir çox tədqiqatın nəticələri əlaqəli fənlər üzrə elmi işlərin əsasını təşkil edə bilər.

Ədəbiyyat

20. Fowler H. W. A Dictionary of Modern English Usage. Second edition. Oxford: Clarendon Press, 1965. 725 p.

21. Jespersen O. Language, its nature development origin. George Allen & Unwin Ltd. L., 1922. P. 253.

22. Lakoff Robin. Language and Woman's Place. //Language in Society, Cambridge University, Press Vol. 2, No. 1 (Apr., 1973), pp. 45–80.

23. Бабаева Г. Представленность гендерных различий в современном азербайджанском публицистическом дискурсе с.33-38//Terminologiya məsələləri. Bakı: "Elm", 2023, – 140 səh.

24. Бахарева Е. Н. Аспекты коммуникативного поведения женщин, представляющих различные культуры // Гендер: язык, культура, коммуникация. М: 1999 - С. 19–26.

25. Божанова Н. Г. Гендерные исследования в лингвистике: история, современность. Перспективы / Вестник Тамбовского университета № 5. 2012. С. 69–74.

26. Горошко Е. И. Гендерная проблематика в языкознании [Электронный ресурс] URL: <http://www.owl.ru/win/books/articles/goroshko.htm>

27. Горошко Е. И. Интернет-коммуникация в гендерном измерении // Вестник Пермского университета. - 2006. - № 3. - С. 219–229.

28. Зыкова И. В. Способы конструирования гендера в английской фразеологии. М: 2005. - С. 9.

29. Исламова Ф. А. К вопросу о гендерных отношениях в языке // Вестник Башкирского университета № 4, 2015. С. 1383–1385.

30. Кириллина А. В. Гендер: лингвистические аспекты / Кириллина. - М. Ин-т социологии РАН, 1999. - 189 с.
31. Кириллина А. В. О применении понятия гендер в русскоязычном лингвистическом описании [Электронный ресурс] URL http://www.a-z.ru/women_cd1/html/filologich_nauki_3.htm
32. Кирилина А. В., Томская М.В. Лингвистические гендерные исследования // Отечественные записки, 2005. №2. С. 96–112.
33. Курилович Н. В. Гендерный анализ средств массовой информации: методологический аспект / Н. В. Курилович - Минск, 2010.
34. Пол биологический замещается полом социолингвистическим [Электронный ресурс] URL <http://www.svoboda.org/a/157580.html>
35. Словарь гендерных терминов [Электронный ресурс] URL: <http://www.owl.ru/gender/010.htm>
36. Томская М. В., Маслова Л. Н. Гендерные исследования в отечественной лингвистике // Русский язык в современном обществе: Функциональные и статусные характеристики: Сб. обзоров. - М., 2006. - С. 104–132.
37. Ушакин С. А. Поле пола: в центре и по краям [Электронный ресурс] URL: <http://www.countries.ru/library/antropology/gender/pol.htm>
38. Чупрына О. Г. Формирование культурной идентичности средствами родного и иностранного языков // Диалог культур. Культура диалога: в поисках передовых социогуманитарных практик. Материалы Первой международной конференции. - М., 2016. - С. 589–592.

Rəyçi: Süleymanova Səbinə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MAMEDOVA Z.A.

zmamedova@amu.edu.az

Azerbaijan Medical University

ABIYEVA V.G.

vabiyeva@amu.edu.az

SAFIXANOVA A.H.

asefixanova@gmail.com

SEMANTICAL APPROCHES IN TRANSLATING METHODS IN THE ENGLISH LANGUAGE SYMMARY

Key words: semantical, translation, signifactic structure.

Translation includes studying semantic grammatical structure, as three as communication structure analysing it to determine is meaning and reproducing the same meaning using the lexicon. According to the principial second language learner may have diffuculties connected with the structure target languages theories of meaning are sometimes used to throü light on the phenomenon of translations More specifically a method for the automatic extraction of üord net type information from translational data is mentioned and presentedş The basic insight behind the method is that much information about semantic relations among the words to the language results in the way translation abilities. The language can save as a “semantic minor” of grammar. The translational relation between two languages is a theoretical approaches them. Languages differ to their phonological and grammatical systems. But their systems of meaning are also different. Any language is able to describe thing, notions, phenomena and facts of life. This ability of languages ensures coguition of the languages. That means the different languages use different sets of semantic components that is elements of meaning to decribe identifiical extra linguistic situations. Translation is a prosecc based the it is possible to express the meaning with the very different forms of language. Translating is very important skill for everybody. Any language is able to describe things, nothions phenomena. The semantic structure of words indicates a complicated problem as corelated words of languages are for from being indetical in this respect. Grammar translation method is a method of learning any foreign language by the practice of translating or converting the sentences of the native language into the target language or classes students learn grammar rules of the foreign language and try to to convert it into the foreign one advanced classes of GTM enable students to convert the whole paraghaph even word to word and to advance their of learning any language is listening, speaking, reading and writing. But, in GTM reading is facultated first. Proper conversational skilles in a foreign language still remaine a burdle. GTM focuses on formal and bookish grammar rules. So it does not enhance proper learning of the foreign language. Students ful comfortable as the mother tongue is used to

teach any foreign language and they are free to ask questions in between. One of the major disadvantages of GTM is that it restricts the skills of speaking natural order of learning any language is listening, speaking, reading and writing. But in GTM reading is the first one.

Translating method makes the concept more clear and new words, phrases, and vocabulary introduced. Learning gets easy language. It promotes the skills of reading writing effectively. For class conduction very less teacher material aid is needed and also this method can be taught in overcrowded classes. Student full comfortable as the mother tongue is used to teach any foreign language. In this translating method the first step, a paragraph is read by a teacher and some difficult words are marked out of it secondly these marked words are converted into the native language of students. Then a paragraph is read once again and is translated by a teacher, line by line. Then all the grammatical terms are explained to students. Students can also be asked to convert the passage of their native language into a foreign language to make it more clear to them (1, p.4-6).

Translation is a semantic source that goes back to structuralist studies of lexical semantics. A classical structuralist approach to the description features within a field is the use of componential analysis expressed by assigning semantic features in the words capturing their interrelations. Analysis of semantic fields by means of features have also been used in a translational concept. Semantic translation intends to reserve the form of the original in translation and to produce the original contextual meaning as closely as possible. The role of phraseological transformation and units of the language system can not exist outside the system of the whole language since phraseology of each language doesn't possess grammatical and semantic features of this language. The connection between phraseological unit and the language system is absolutely necessary because these units are parts of the lexical system of a language. The phraseological system of the language consists of units that combine category tiers however, the language structure creates relationship between the tiers and language units. Phraseological units in the transformation of language contain its essential features and peculiarities. In the translation of phraseological units, it is possible to observe disorder of phraseological units, at lexical level literary language nouns require phraseological units to have certain components. the noun of literary language at the level of speech regulates the formation of this or that component with certain word forming images at the morphological level, any component, of a phraseological unit is required to adapt to certain morphological norms at the syntactic level, the literary language norm regulates the strictest sense of phraseological units. The difficulty in translation is that the concept of "norm" is still not quite clean and certain. The interpretation of the conception of the norm in linguistic literature in translation of phraseological units allows it to be interpreted and realized in terms of two aspects on the one hand, the norm is a mandatory sample for language carriers, on the other hand, norm is a mandatory rule of the use of a language means in phraseological units.

Phraseological synonyms are not compatible with the lexical composition, they are considered as expressions derived from different sources. In some cases, this is also true for phraseologisms that occur around a single word, like in the verbs “get” and “go” smb’s goat get smb’s monkey up (in spoken language) kimisə hirsləndirmək, acıqlandırmaq go fifty-fifty share-alike-, go shares (tən yarı) (2, p.12-14). In different languages we use different sets of components, that is elements of meanings to describe identical extra-linguistic situations, for example she is not out of school get. O hələ məktəbi bitirməyib. The same fact is described in the English and the Azerbaijani language by different semantic elements. He paced his chancier tension building in him. O otaq boyu addımlayırdı, onun gərgin vəziyyəti getdikcə şiddətlənirdi. Primary meaning of the correlated verbs “to build” and “tikmək” have different semantic structures, so they do not cover each other. This in this sentence, the verb “tikmək” is unacceptable in this context. During translation first of all the structure of the language occurs. Because “system and structure” are closely related synonyms and their terms often replace each other even though they don’t fit in all points. While speaking about the language systems or structure, it should be noted that a language has its inner order. Characteristics of grammar teaching methods it helps to learn a foreign and its correct sentence structure. It allows the students to be able to read and write a new language. This method enables students to use interchangeable words and phrases. They get to learn new vocabulary and new words. It does not enable students’ skills in listening and speaking of the English language. Grammar teaching methods are primarily conducted in the mother tongue. Focus on pronunciation and communication aspects is less than reading and writing. Topic composition method is used in technique students are asked to write any passage in the given topic by the teacher. They will be expected to write a few lines. Passage translation is also mentioned at the lessons. It will be recommended by the teachers. It is contrary to the previous point a passage of a piece of text will be provided to the students and they will be asked to translate that whole passage word to word in their textbooks or notebooks via writing or speaking. The main of passage translation is to make them understand much more about the text. Using common techniques the teacher gives some more new words from the vocabulary to the students and the students will be asked to make new sentences by using the word in their sentence. It is generally called make sentences and translating into native language. The students are judged whether they have understood the new word correctly or whether they use the word in sentences (3, p.40-42). Phraseological semantics is closely related to lexicon. With vocabulary stock of a language, but has its own characteristic features. The semantic structure of the word being concerned the lexical - grammatical category, and is semantic structure, which is associated with phraseology as incompatible with phraseologisms. The semantic structure of phraseological units idioms and units does not match. Each type of phraseological units has its own semantic features. But there are also common units, signs. We know that Google translation provides a means for people who need quick translation to acquire

information. Currently, several approaches are emerging to introduce new fields of machine paths to computational linguistics. In conclusion, the semantic level of processing is not only dependent on the rough correspondence between the source language and the target language, but also on the systematic analysis of the context-embedded lexical expressions obviously the stylistic idiosyncrasis and lexical gaps that are manifested in the given literary texts may cause certain discrepancies at the semantic level, which complicates the results of the machine translation however, with the application of semantic and communicative translation, the situation may be totally reversed, there are some examples machine translation:

1) Phraseological unit look out squalis correct translation – göz qulaq olmaq, ehtiyatlı olmaq.

2) Simple or compound sentence based phraseological units/ “Spare the rod and spoil the child – correct translation - əzizim əzizdir, tərbiyəsi özündən də əzizdir. Prepositional phraseological unit to pass the time of the day – söhbət etmək. Looking at the crowds, he crossed the street. İzdihamla baxaraq o küçəni keçdi – google translation. Xalq seyr edərək, küçəyə keçdi.

Some languages are not conducive translation methods This requires a large body of examples the more examples a translation software has the more accurate the translation is likely to be (4, p.38-41). The human elements of context interference dissembling, percussion and emotion and cultural proficiency are beyond the capability of translation. The result of MT translations that can be in accurate and strike the reader as mechanical with a lower overall quality and it diminished the impact in the target language. However both MT output, may be edited by skilled human translators to address these facets of translation. While machine translation (MT) and human translation play an important role in the translation industry, human translation by skilled professional will always produce a more accurate precise and true to nature result than MT. Semantic translation is carried out with reference to grammatical deep structure and it aims at establishing semantic equivalence/ Many works on translation, especially those that are written for presumptive translators include a chapter or options available to a translator, variously called strategies methods or procedures. A translation procedure is a type of solution to translation problem. Many works in translation especially those that are written. Translation procedures can be used descriptively to characterize and compare translations or translation norms. This is the way they will be used here, for comparing human translation and machine translation descriptively. The important role of translation classes in the development of oral speech in the English language classes in all higher schools is elaborated in this article.

**Сафиханова А.
Абыева В.
Мамедова З.**

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В МЕТОДАХ ПЕРЕВОДА НА УРОКАХ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: семантическое значение языка, перевод, семантическая структура.

Теория значения иногда используется, чтобы пролить свет на феномен перевода. Мы утверждаем, что свет может быть плодотворно направлен в противоположном направлении. Мы можем использовать переводы, чтобы получить справится со смыслом. Перевод – это процесс, основанный на теории о том, что можно выразить значение текста из его форм и воспроизвести это значение в самых разных формах второго языка. В частности мотивирован и представлен способ автоматического извлечения информации типа слова сети из данных перевода. Основное понимание метода состоит в том, что большая часть информации о семантических отношениях между двумя языками. Теоретического примитива, языки могут служить «семантическими зеркалами» друг друга. Перевод включает в себя изучение семантической грамматической структуры, а также анализ ситуации общения. Перевод тоже может определить ее значение, а затем воспроизвести тоже значение, используя лексическую и грамматическую структуру. В практике вузовского преподавания теоретические курсы лингвистического цикла, определяется на основе субстанционального структурного подхода методов перевода на уроках английского языка. Перевод играет важную роль на уроках. Письменные и устные переводы при преподавании иностранных языков во всех вузах повышают интеллектуальный уровень студентов. Устные переводы играют ключевую роль в обогащении словарного знака во время урока.

**Safixanova A.H.
Abiyeva V.G.
Məmmədova Z.Ş.**

**İNGİLİS DİLİNDƏ TƏRCÜMƏ ÜSULLARINDA SEMANTİK YFNAŞMA.
XÜLASƏ**

Açar sözlər: semantik quruluş, tərcümə, semantik məna, frazeoloji vahidlər.

Tərcümə dərslərində əsas yer semantik mənaya cümlənin ardıcıl şəkildə yerləşməsinə fikir verilməlidir. Tərcümə dərslərində nəzəriyyəyə diqqət yetirilməlidir. Tərcümə nəzəriyyəsi bəzən tərcümənin fenomeninə işıq salmaq üçün istifadə olunur. Bu zaman da tərcümənin düzgün şəkildə aparılması böyük mına kəsb edir. Bu metodda əsas fikir bir dildə olan sözlər, çox məlumatın onların başqa bir

dilin üst-üstə düçməsinə gətirib çıxarır. Buna görə, iki dil arasında tərcümə əlaqəsini nəzəri cəhətdən ibtidai olaraq aparırısa, dillər bir-birinin “semantik aynaları” kimi özünü göstərir. Tərcümə elə bir nəzəriyyədir ki, burada mətnin mənasını onun forması ilə ifadə etmək mümkündür. Yazılı tərcümə zamanı müxtəlif lüğətlərdən istifadə etmək lazımdır. Tərcüməyə semantik qrammatik strukturu öyrədilməsi, həmçinin onun mənasını müəyyənləşdirmək üçün ünsiyyət situasiyasının təhlili, sözün leksik və qrammatik strukturundan istifadə edərək yeni mənanın yaranması daxildir. Bu prinsipə əsasən ikinci dil öyrənən şəxs hədəf dilin strukturu ilə bağlı çətinliklərlə üzləşə bilər. Dillər fonoloji və qrammatik sistemlər baxımından fərqlənir, onların məna sistemi ilə fərqlənir. Tərcümə qabiliyyəti tələbələrdən daha çox diqqət tələb edir. Dil bu qabiliyyətilə qarşı dildəki bilgilərini təmin edir.

REFERENCES

- 1.Makkai A. “Idioms structure of English”. Paris, 1972.
- 2.Helge Dybik “Translations as semantik knowledge source”, 1992.
- 3.Crystal D. “The English language”, London, 1998.
- 4.Babayev A. “Dilçiliyə giriş”. Bakı, 2012

Rəyçi:

prof.Mamedova Z.Sh.

SƏBİNƏ ELXAN QIZI POLADOVA
ADU, dosent

NİTQ DAVAMLILIĞININ FONOLOJİ SEQMENTASIYASI ÜÇÜN LİNQVİSTİK MEYARLAR

Xülasə

Məqalədə nitq davamlılığının fonoloji seqmentasiyası üçün linqvistik meyarlardan bəhs edilir. Linqvistik təhlil yolu, məlum olduğu kimi, müəyyən dərəcədə abstraksiyadan keçir, lakin fonoloji səviyyənin izahı dilin fonetik səviyyəsindən çox asılıdır, bu da L.V.Şerba tərəfdarlarının fonetikanın fonologiyadan ayrılmasına qarşı çıxmasının əsas səbəbi idi. Bu o deməkdir ki, fonoloji səviyyəli vahidləri fərqləndirməyə xidmət edən müvafiq əlamətlər və fonetik xüsusiyyətlər axtararkən dilin səs təşkilinin öyrənilməsində mühüm və mərkəzi yer ayırmaq lazımdır və sistem yaradan xüsusiyyətlər kimi xidmət edən fonemlərin diferensial xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi müasir fonologiyanın əsas məsələlərinə aiddir.

İngilis dilinin materialına əsaslanan məqalədə, bir dilin fonemlərinin tərkibinin qurulması prosedurlarından biri kimi L.V. Şerba Fonoloji məktəbində qəbul edilmiş nitq axınının fonemlərə bölünməsi meyarları araşdırılır.

Açar sözlər: linqvistik meyarlar, fonoloji səviyyə, fonologiya, minimal cütlük, fonoloji seqmentasiya

Hər hansı bir dilin səs quruluşunu öyrənərkən əsas vəzifə fonemlərin inventarını yaratmaqdır. Q.Qlison qeyd edir: “*Hər hansı bir canlı dili öyrənməkdə ilk addım onun fonemlərini qurmaqdır*” [3, s. 45]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən bir səsin fonemikliyi təyin edərkən Q.Qlison bir çox Qərb dilçiləri kimi minimal cütlərdən istifadə edir. Beləliklə, Q. Qlisonun tərifinə görə, “*fonem səs dilinin ifadə sistemindəki minimum vahiddir, onun köməyi ilə nitqdə bir nitq digərindən fərqlənir. Məsələn, “bill” və “pill” yalnız bir fonemlə fərqlənir. Buna görə də bu iki söz minimal cütlük təşkil edir*” [3, c. 47].

Struktur yanaşma baxımından bu mühüm vəzifənin düzgün və hərtərəfli həlli üçün fonoloji təhlilin iki əməliyyatı tələb olunur. Fonem inventarını qurarkən ənənəvi olaraq ilk növbədə fonemlərin sintaqmatik identifikasiyası aparılır, yəni nitq axınının fonoloji seqmentasiyası ayrı-ayrı müntəzəm təkrarlanan seqmentlərlə həyata keçirilir, bu zaman fərdi fonemlər arasında sərhədlər qurulur. Davamlı nitqin sintaqmatik seqmentləşdirilməsindən sonra bir-biri ilə eyniləşdirmə prosedurundan keçən əvvəlki mərhələdə təcrid olunmuş "seqmentlərin" (variantlar, allofonlar, çalarlar) paradiqmatik identifikasiyası həyata keçirilir, yəni müqayisə olunan seqmentlərdən hansının bir fonemin həyata keçirilməsi, hansının isə iki fərqli fonemin həyata keçirilməsi olduğu ortaya çıxır. Bu iki mərhələli və çox zəhmət tələb edən fonoloji əməliyyat nəticəsində hər bir dilin fonemlərinin tərkibi müəyyən edilir.

Davamlı nitqi seqmentləşdirərkən dilçilər diskretlik və davamlılıq fenomeni ilə qarşılaşırlar. İnformasiya nəzəriyyəsinə görə, hər hansı bir sinqal tərəfindən ötürülən nitq hadisəsi ya davamlı olaraq dəyişən kəmiyyət xarakteri daşıyır, ya da müxtəlif mərhələlərdən ibarət olub, diskret xüsusiyyətə malikdir. Çoxsaylı və müxtəlif tədqiqatlar fonunda nitq axınının seqmentasiya vahidlərinin müəyyən edilməsi problemi dilçilikdə hələ də mübahisəli olaraq qalır. Bu məsələdə müəyyən fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, üzərində seqment vahidlərinin müəyyən edildiyi və qurulduğu ümumi qəbul edilmiş universal vahid dilin əhəmiyyətli vahidləri - morfem və ya sözdür. Fonemlər arasında sərhədlərin seqmentləşdirilməsi (işarələnməsi) üçün xüsusi fonetik prosedurlardan istifadə bu istiqamətdə fonetik tədqiqatın obyektinə çevrilir. Eyni zamanda, seqmentləşmə prosesinin özü dilin əhəmiyyətli vahidləri - morfem və ya sözlə birbaşa əlaqəli olmaqla, nitq axınının fonetik-semantik seqmentasiyası prosesinə çevrilir [6, s.48].

İstənilən fonoloji təhlilin mahiyyəti, ilk növbədə, müəyyən edilmiş allofonları (variantları) məhdud sayda fonemlərə endirməkdən ibarətdir. Dilin fonoloji təhlili iki əsas cəhəti əhatə edir: fonemlər sisteminin təsviri və sintaqmatikada fonemlərin kombinatorikasının təsviri. Dilin fonoloji təsviri yalnız fonemlərin inventarını yaratmaqla məhdudlaşmamalıdır, həmçinin öyrənilən dilin ayrı-ayrı fonoloji vahidlərini öyrənmək lazımdır: 1) sistemdə; 2) sözün tərkib hissəsi kimi; və nəhayət, 3) nitq axınında.

İstənilən fonoloji təhlil nitq axınının ifadə baxımından linqvistik fərqləri təmsil edən minimal vahidlərə parçalanması ilə başlayır. Nitq kontinuumunun fərdi səslərə bölünməsi yalnız funksional əsasda aparılmalıdır. Lakin L.R.Zinderin qeyd etdiyi kimi, *“nitqin ən kiçik səs vahidini müəyyən etmək üçün nitq axınının bölünməsinin necə baş verdiyini öyrənmək lazımdır”* [4, s. 36].

Dilin fonemlərinin müəyyən edilməsi və inventarının yaradılması formal-məntiqi problem deyil, daha çox dilçi ilə informator arasında ünsiyyət və bu ünsiyyət zamanı alınan dil məlumatlarının fonoloji şərh prosesinde həyata keçirilir. L.V. Şerba məktəbi tərəfindən hazırlanmış səs vahidlərinin seqmentləşdirilməsi və identifikasiyası meyarları tamamilə morfoloji prinsipə əsaslanır. V.B. Kaseviç qeyd edir ki, *“fonemik bölgü birbaşa morfemik, morfoloji baxımdan asılı olmalıdır. ...fonoloji seqmentləşmə morfoloji seqmentasiyanın törəməsi olur”* və ya *“fonoloji seqmentasiya təkcə morfemik sərhədlərin özünün olması ilə deyil, həm də morfolojiləşmiş növbələşmələrlə təmin edilə bilər [5, s. 24]. Məsələn, ingilis dilində [sɪŋ] bölgüsü [s-ɪ-ŋ] morfoloji növbələşmələrin olması səbəbindən qurulur [sɪŋ] ~ [sæŋ] ~ [sʌŋ]”* [5, s. 25].

Nitq davamlılığının ayrı-ayrı fonemik vahidlərə bölünməsi ciddi şəkildə linqvistik meyarlara əsaslanmalıdır, buna görə seçilmiş seqmentlər (vahidlər) müəyyən bir dilin dil daşıyıcıları tərəfindən bir invariantın (və ya fonemin) variantları kimi müəyyənləşdirildiyi təqdirdə bir invariantla təsnif edilir. Əks halda, seçilmiş variantlar iki müxtəlif fonemin variantı kimi paylanmalıdır. Bu fikri F.Y. Veysyelli də bölüşür. Müəllif yazır: *“Əgər invariantların müəyyən edilməsi üçün*

seqmentləşdirmə və identifikasiya prinsipləri vacibdirsə, o zaman variantların müəyyən edilməsi üçün bölüşdürmə və təsnifat prinsipləri həlledici əhəmiyyət kəsb edir” [1, s. 173].

Fonemin qurucu funksiyasının birinciliyi ideyasından sintaqmatik və paradiqmatik identifikasiya prinsipləri irəli gəlir: sintaqmatik identifikasiyada L.V. Şerba ənənəsi fonemlərin paradiqmatik eyniləşdirilməsində morphem sərhədi meyarına əsaslanır, bir fonemin morphem daxilində dəyişmə və əlavə paylanması meyarına əsaslanır. Yada salaq ki, bütün müasir fonoloji nəzəriyyələr və istiqamətlər arasında L.V. Şerba məktəbi fonemlərin həm sintaqmatik, həm də paradiqmatik identifikasiyasının funksional meyarına daim və ardıcıl olaraq əsaslanan yeganə məktəbdir.

Müasir dilçilikdə ilk dəfə akademik L.V.Şerba səs zəncirindən fonemləri təcrid etmək üçün istifadə olunan morphemik sərhədlər nəzəriyyəsini təklif etdi [8, s.123]. Bu nəzəriyyənin əsas müddəalarına görə nitq kontinuumunun fonemik bölgüsü morphemik, morfoloji bölgüdən asılı olmalıdır. Fonoloji seqmentasiyanın morfoloji seqmentasiyadan asılılığı ideyası o deməkdir ki, *“müəyyən tipli nitq seqmentində mümkün morfoloji sərhədlər qədər fonemik sərhədlər mövcuddur”* [5, s.28]. Bununla belə, linqvistik faktlar açıq şəkildə göstərir ki, ingiliscə davamlı nitqin fonoloji seqmentasiyası tək-cə morphemik “tikişlərin” olması ilə deyil, həm də sait seqmentlərinin morfoloji növbələşməsi ilə müəyyən edilə bilər. Məsələn, müasir ingilis dilində “run” sözündə [r-ʌ-n], digər formasında isə “ran” – [r-æ-n] bu sözlərdə /ʌ/ – /æ/ müvafiq morfoloji növbələşmə əsasında bölünür.

Sintaqmatikada hər bir dil vahidinin (fonemin) özünəməxsus yeri var. Müəyyən fonetik mövqedə olan fonem kontekstual modifikasiyaya məruz qalır və özünəməxsus allofonlar şəklində reallaşır. Buna görə də sintaqmatikada fonemlərin tədqiqi tədqiqatçıya nitq axınında fonemlərin modifikasiyasının bütün mexanizminin asılı olduğu kombinator, mövqe və supraseqmental variasiya şərtlərini müəyyən etməyə imkan verir [7, s.200]. Fonemin öz allofonlarında hər reallaşması, verilən fonemdən kənarında olan müəyyən fonetik-kombinator şəraitlə bilavasitə bağlıdır. Məhz bu fonetik şərtlər fonemin həyata keçirilməsinin hər bir konkret vəziyyətində onun dəyişikliklərini müəyyən edir. Bu mövqeyi nəzərə alan F.Y. Veysəlli vurğulayır ki, *“fonem müxtəlif fonetik şəraitdə meydana çıxır, ona görə də müxtəlif səs ifadələrində mövcuddur”* [2, s. 231].

Davamlı nitqin struktur linqvistik vahidlərə bölünməsi yalnız linqvistik meyarlar əsasında həyata keçirilə bilər. Ayrı-ayrı nitq səsləri morphem və sözlərin səs qatlarını fərqləndirməyə xidmət etdiyinə, ayrı-ayrı səslər qrammatik məna ilə bilavasitə əlaqəli ola bildiyinə görə, hər hansı bir davamlı nitqin ayrıca səs seqmentlərinə bölünə biləcəyini və ya ayrıca səsdən ibarət ola biləcəyini iddia etmək məqsədəuyğun olardı. Deməli, hər hansı səs seqmentinin daxilində morfemlər arasında sərhəd varsa, bu o deməkdir ki, o da fonemik sərhədlərə, yəni ayrı-ayrı fonemlərə bölünür.

Müasir rus dilində ['s:°oboj] fonetik sözünün əvvəlində və ya fonetik sözlərin qovşağında ['va:s:°ovsem] səs seqmenti [s:°] var. Bu nümunələrdə morfoloji əhəmiyyətli sərhədin olması [s:°] səs kompleksi daxilində fonemik sərhədin olmasına və bu misaldakı [s:°] iki fonem /ss/ birləşməsinə reallaşdırdığına işarədir. [s:°] və ya [s:] daxilində morfoloji cəhətdən əhəmiyyətli sərhəd olmadıqda, məsələn, ['pas:iv] (passiv), [mas:a] (kütlə) analogiya prinsipi tətbiq edilir, yəni əgər səs ardıcılığının daxilində morfemik “xətt” keçərkən iki fonemə bölünürsə, ona bənzər, belə bir sərhədin olmadığı bir səs ardıcılığı da mütləq iki müstəqil fonemə bölünür. Beləliklə, ['s:°oboj]-da səs seqmenti [s:°] bu səs seqmentinin hansı mühüm vahidlərin səs qatının həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq bifonemik birləşmədir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, dilin səs tərkibi haqqında elm linqvistik meyarlara əsaslandığına görə, daha çox bəzi fundamental məsələlərin həlli üçün prinsip və üsullar tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı: Mütərcim, 2009, 640s.
2. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı: Mütərcim, 2014, 524 s.
3. Глисон, Г. Введение в дескриптивную лингвистику [Текст] / Г. Глисон / пер. с англ. Е. С. Кубряковой, В. П. Мурата. – Изд. 3-е. – М. : ЛКИ, 2000. – 494 с.
4. Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. - Москва: Высшая школа, 1979. -312 с.
5. Касевич, В. Б. Фонологические проблемы общего и восточного языкознания / В. Б. Касевич // Труды по языкознанию. – СПб.: Филол. фак. С.-Петербург. гос. ун-та, 2006 б. – С. 10–238.
6. Кузнецов В. И. Вокализм связной речи. Санкт-Петербург: 1997.248 с.
7. Лабов У. О механизме языковых изменений // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VII. Социолингвистика. М. : Наука, 1975б. С. 199–229.
8. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба. - Ленинград: Наука, 1974, - 428 с.

САБИНА ЭЛХАН КЫЗЫ ПОЛАДОВА ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ФОНОЛОГИЧЕСКОЙ СЕГМЕНТАЦИИ РЕЧЕВОГО КОНТИНУУМА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются лингвистические критерии фонологической сегментации речевого континуума. Путь лингвистического анализа, как известно, проходит через определенной степени абстракции, однако объяснение фонологического уровня находится в сильной зависимости от сведений фонетического уровня языка, что и стало первоочередной причиной

выступления сторонников акад. Л.В.Щербы против отрыва фонетики от фонологии. Это означает, что при поиске релевантных признаков и фонетических свойств, служащих для дифференциации единиц фонологического уровня, необходимо отводить важное и центральное место при исследовании звуковой организации языка, а изучение дифференциальных признаков фонем, служащие как системообразующими признаками, относится к основным вопросам сегментной современной фонологии.

В статье на материале английского языка рассматриваются принятые в Щербовской фонологической школе критерии сегментации речевого потока на фонемы как одной из процедур при установлении состава фонем языка.

Ключевые слова: лингвистические критерии, фонологический уровень, фонология, минимальная пара, фонологическая сегментация

SABINA ELKHAN POLADOVA

**LINGUISTIC CRITERIA FOR PHONOLOGICAL SEGMENTATION
OF THE SPEECH CONTINUUM
SUMMARY**

The article deals with the linguistic criteria for phonological segmentation of the speech continuum. The path of linguistic analysis, as is known, passes through a certain degree of abstraction, however, the explanation of the phonological level is strongly dependent on information from the phonetic level of the language, which was the main reason for the speech of supporters of L.V. Shcherba is against the separation of phonetics from phonology. This means that when searching for relevant features and phonetic properties that serve to differentiate units of the phonological level, it is necessary to give an important and central place in the study of the sound organization of language, and the study of the differential features of phonemes, which serve as system-forming features, is one of the main issues of segmental modern phonology.

The article, based on the material of the English language, examines the criteria for segmenting the speech stream into phonemes adopted in the Shcherba's phonological school as one of the procedures in establishing the composition of the phonemes of a language.

Key words: linguistic criteria, phonological level, phonology, minimal pair, phonological segmentation

Rəyçi: professor Fəxrəddin Veysəlli

AYGÜN QOCAYEVA
ADPU, Filologiya fakültəsi,
Xarici Dillər Mərkəzi, baş müəllim
aygün.qocayeva31@mail.ru
ORCID ID:0000-0002-6776-473X

İDIOMATİK İFADƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİ ASANLAŞDIRAN ÜSULLAR XÜLASƏ.

Məqalə fransız dili dərslərində idiomların istifadə və tədrisinə həsr edilmişdir. Məlum olduğu kimi idiomlar tərkibindəki ayrı-ayrı sözlərdən fərqli bir mənanı ifadə edən sözlər qrupudur. İdiomlar müvafiq dilin söz fondunu genişləndirmək üçün mühüm rol oynadıqları üçün danışq dilinin əsas hissəsi hesab olunur. Onlar dilin tərkib hissəsidir. Dilə yiyələnmək üçün dilöyrənən idiomların mənasını mükəmməl bilməlidir. Hər şeydən əvvəl, o, onları müəyyən etməli, anlamalı və onun üçün mövcud olan müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında onlardan müvafiq şəkildə yenidən istifadə etməyi bacarmalıdır. Həm ali, həm də orta məktəblərdə Fransız dilində idiomları tədris edərkən dərslər bir sıra prosedurlardan keçməlidir. Məqalə əsasən xarici dillərdə idiomların tədrisindən bəhs edir. Müxtəlif idiomlardan istifadə etməklə mövzu tələbələrinə uyğun situasiyalar, dialoqlar və monoloqlar qurulur. Və bu da dilöyrənənə kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirmək və mövzu ilə bağlı dünyagörüşlərini genişləndirmək imkanı verir.

Açar sözlər: *idioantik ifadələr, söz və ifadələr, sabit söz birləşmələri, ekvivalent, ictimai siyasi leksik vahidlər.*

Aygun Qojayeva

Mechanisms to facilitate the learning of idiomatic expressions Summary

The article is devoted to the use and teaching of idioms in French lessons. As is well known, idioms are a group of words that have a different meaning than the individual words they contain. Idioms are an important part of spoken language because they play an important role in expanding the vocabulary of the relevant language. They are part of the language. In order to master the language, the learner must know the meaning of idioms perfectly. Above all, he must be able to identify, understand and reuse them appropriately in the various communication situations available to him. When teaching idioms in French in both higher and secondary schools lessons must go through a series of procedures. The article discusses the teaching of idioms in foreign languages. Using different idioms situations, dialogues and monologues are created according to the subject students. And this is for the

learner allows them to develop their communication skills and broaden their perspectives on the topic.

Keywords: *idiomatic expressions, words and expressions, fixed word combinations, equivalent, socio-political lexical units*

Айгюн Годжаева

Механизмы, облегчающие изучение идиоматических выражений Резюме.

Статья посвящена использованию и преподаванию идиом на уроках французского языка. Как известно, идиомы представляют собой группу слов, имеющих иное значение, чем входящие в них отдельные слова. Идиомы считаются ключевой частью разговорного языка, потому что они играют важную роль в расширении словарного запаса соответствующего языка. Они часть языка. Чтобы овладеть языком, учащийся должен в совершенстве знать значение идиом. Прежде всего, он должен быть способен идентифицировать, понимать и повторно использовать их соответствующим образом в различных доступных ему коммуникативных ситуациях. При обучении идиомам на французском языке, как в высшей, так и в средней школе уроки должны пройти ряд процедур. Статья в основном посвящена преподаванию идиом на иностранных языках. Используя различные идиомы, ситуации, диалоги и монологи создаются в соответствии со студентами темы. И это позволяет учащимся развивать свои коммуникативные навыки и расширять свой кругозор по теме.

Ключевые слова: *идиоматические выражения, слова и выражения, устойчивые словосочетания, эквивалент, социально-политические лексические единицы.*

Actualité. Atalar sözlərinin və idiomların düzgün və yerində işlədilməsi nitqə təkrar olunmaz özünəməxsusluq və xüsusi ifadəlilik verir. Bu və ya digər atalar sözünü konkret situasiyada işlədərkən, danışan deyilənlərin mahiyyətini təsdiq etmək və vurğulamağa çalışır. Buna görə də onların savadlı şəkildə tərcüməsi, deyilənlərin mahiyyətinin dəqiq və incə şəkildə çatdırılması zəruridir. İdiomların tətbiqi bu yeni növ biliklərin imkanları və tətbiqi ilə müşayiət edilməlidir.

Méthode. Bu məqalədə müqayisə metodundan, təhlil və müşahidə metodundan istifadə olunub.

Annotation. Beləliklə, idiomlar fransız danışığı dilində ifadəlilik vasitəsi kimi böyük rol oynayır və tələbələrdə danışığı nitqinin mənimsənilməsinə, leksikaya və sözlərin mənalarına və onları bütün nitq fəaliyyəti növlərində istifadə etmək bacarığına yiyələnməyə maraqlı oyadan qiymətli pedaqoji üsullardır.

Mécanismes pour faciliter l'apprentissage des expressions idiomatiques

Introduction. Comme éléments qui font partie de la phraséologie, les expressions idiomatiques ont connu grande évolution ces dernières années dans le domaine de la pédagogie et de la didactique. Expression idiomatique vient du lexique « *idio* » qui veut dire « langue », c'est-à-dire, propre à une langue. Par exemple, en français on dit *mettre quelqu'un en boîte* pour se moquer de quelqu'un. Ce n'est qu'en français que l'on comprend cette expression. Les expressions idiomatiques font partie intégrante de la langue et appartiennent au patrimoine socioculturel de la langue. Les idiomes enrichissent également la langue et lui ajoutent une couleur intéressante et inhabituelle. Ce sont les points importants pour que les élèves utilisent des expressions idiomatiques et des combinaisons de mots fixes. Il est à noter que l'intérêt pour l'apprentissage de la langue française s'est accru ces dernières années. Mais maintenant, seules des connaissances de base en français parlé ne suffisent plus.

Actuellement, le vocabulaire de la langue contient des mots qui ont perdu leur véritable sens et sont utilisés de manière plus figurative. C'est pour cette raison que parfois les apprenants en langues sont confus parce qu'ils ne savent pas que le mot ou la combinaison qu'ils rencontrent est une expression idiomatique, ou que le sens est déformé. On sait que la sagesse et l'esprit du peuple se manifestent aussi d'une manière ou d'une autre dans ses idiomes, et connaître les proverbes ou les idiomes de tel ou tel peuple aide non seulement à bien connaître la langue, mais aussi à mieux comprendre le chemin de la pensée et du caractère des gens. Outre les idiomes, les proverbes et les proverbes, la riche expérience historique du peuple, ses idées liées à l'activité de travail, à la vie quotidienne et à la culture se reflètent. Grâce à l'application de diverses expressions idiomatiques, la tendance à élargir la réserve lexicale du discours parlé est suivie. Il est impossible de bien connaître le français sans connaître les idiomes et les expressions idiomatiques. Ils sont utilisés partout : dans les magazines ou les journaux, à la télévision et à la radio, et bien sûr, dans la langue parlée.

Les idiomes font partie de la culture, personne ne peut apprendre une culture étrangère sans la capacité de reconnaître les idiomes dans le discours et de comprendre leur essence. L'apprenant apprend à utiliser les expressions idiomatiques dans le contexte de la communication, à déterminer le sens des idiomes et des phrases stables rencontrés dans les textes qu'il lit et entend, et de trouver leur équivalent, familier aux apprenants et doit être capable de comprendre le sens des proverbes qu'ils utilisent déjà dans leur discours et de trouver leur équivalent en français. Comprendre les idiomes, comprendre leur sens, déterminer comment le sens littéral de l'idiome correspond au sens exprimé et découvrir comment il peut exprimer ce sens et justifier l'existence de certains mots dans l'idiome, ainsi qu'enseigner les connaissances sociales et politiques les plus modernes.

Les expressions idiomatiques sont moins courantes dans la langue écrite que dans la langue parlée, mais l'apprenant doit comprendre le sens de ces expressions

idiomatiques et expliquer leur sens selon le contexte. L'utilisation d'idiomes dans le discours reflète le degré de familiarité de l'apprenant avec la langue étudiée. Plutôt que le sens littéral des mots dans les expressions idiomatiques, il fallait prêter attention au sens donné par ceux-ci dans le contexte. Les significations ne doivent pas être exagérées, au contraire, elles doivent conserver leur apparence inhabituelle et leur pouvoir expressif. Les expressions idiomatiques sont apprises de la manière suivante :

a) Comparaison avec la langue maternelle L'apprenant est conditionné par la relation de la langue maternelle avec la langue cible, et il fait des comparaisons entre les deux langues. Cela va lui aider à comprendre le sens des expressions idiomatiques qui reflètent certains modes de vie et de pensée des natifs de la langue.

Par exemple les expressions :

- Être dans les nuages : xəyallarda uçmaq, xəyala dalmaq

- Avoir la puce à l'oreille : bərk təşvişə düşmək

- Avoir les yeux plus gros que le ventre : 1)gözü doymamaq 2) yüksək qabiliyyətlə işə başlamaq

- N'avoir ni queue ni tête : nə əvvəli, nə axırı ; əlaqəsiz

- Tomber comme des mouches: milçək kimi qırılmaq

- Jeter la première pierre à qn : kimisə günahlandırmaq

- Avoir la chair de poule : tükləri biz-biz durmaq, qorxmaq

b) Approche sémasiologique

L'enseignant peut aussi diviser l'enseignement de quelques expressions idiomatiques par thèmes, au fur et à mesure que les élèves apprennent le lexique, par exemple :

Les animaux : avoir le cafard, appeler un chat un chat, attirer les mouches, poser un lapin, avoir la chair de poule, etc.

Les parties du corps : mettre les pieds dans le plat, avoir un poil dans la main, couper les cheveux en quatre, prendre quelqu'un la main dans le sac, mettre l'eau à la bouche, etc.

Les fruits et les légumes : avoir les yeux en amande, être bonne pomme, ce ne sont pas tes oignons, la cerise sur le gâteau, avoir un cœur d'artichaut, etc.

Les vêtements : c'est une autre paire de manches, avoir quelqu'un dans sa poche, faire porter le chapeau à quelqu'un, retourner sa veste, etc.

Les couleurs : être dans le rouge, avoir la main verte, etc.

La nourriture : faire son beurre, casser du sucre sur le dos de quelqu'un, c'est comme l'œuf de la poule, arriver comme un cheveu sur la soupe, etc.

La nature : arriver comme un coup de tonnerre, contre vents et marées, décrocher la lune pour quelqu'un, faire d'une pierre deux coups, jeter de l'huile sur le feu, etc

Un exemple de ceci serait l'expression « quand les poules auront des dents » : pour les élèves d'un niveau basique, qui apprennent le lexique des animaux et des parties du corps, cette expression les aidera à mémoriser le lexique qui compose

l'expression (poules et dents) par l'image (très amusante) qu'elle provoque. Nous pouvons proposer aux élèves une expression avant de commencer le cours, qui se rapporte à la thématique étudiée. C'est une façon agréable et motivante de commencer le cours de français, mais il s'agit aussi d'un très bon outil de mise en route. Mais cette division des expressions par champs sémantiques ne satisfait pas tous les enseignants, car il s'agirait d'une liste d'expressions autour d'une thématique, plutôt que de l'utilisation discursive de ces éléments. Ce type d'enseignement des expressions idiomatiques s'appelle thématique ou sémasiologique

c) Approche onomasiologique

Complémentaire à cette approche sémasiologique, il y a une deuxième approche appelée *onomasiologie*, décrite par Cristelle Cavalla (2009) dans son article, *La phraséologie en classe de FLE*, ancrée sur les notions. Ce sont des expressions qui vont du sens vers la forme. La différence de cette approche avec l'approche sémasiologique est que le point de départ n'est pas un groupe de mots, mais un ensemble de concepts. À partir d'un concept, nous trouvons les expressions idiomatiques désignant ce concept précis, mais cela ne veut pas dire que ces expressions soient formées à partir de ce concept. Par exemple :

- À partir du concept « amour » : *battre la chamade, avoir un coup de foudre.*
- À partir du concept « travail » : *rester sur le carreau, avoir du pain sur la planche.*
- À partir du concept « chance » : *être né avec une cuiller d'argent dans la bouche.*
- À partir du concept « humour » : *être dans la lune, être aux anges, ne pas être sorti de l'auberge.*

Conclusion.

Grâce aux expressions idiomatiques, comme celles qui sont construites à partir du lexique des animaux, nous motiverons les apprenants, et ils apprendront plus facilement le lexique de cette langue, si riche, dont les expressions idiomatiques sont très abondantes et constituent un moyen de communication très important dans la réalité du français. Je rêve au jour où l'enseignement des expressions idiomatiques en cours de FLE acquerra le statut correspondant, comme celui qu'elles ont dans le système linguistique du français. En tout cas, j'espère que la réponse à ceci ne sera pas « *quand les poules auront des dents* ».

BIBLIOGRAPHIE

1. CAVALLA, Christine (2009) : « La phraséologie en classe de FLE », Les Langues Modernes, Association des professeurs de langues vivantes (APLV)
2. DIAZ, Olga (1983) : « Les expressions idiomatiques », Communication et langages, n°58, pp. 38-4
3. BULARD-CORDEAU, Brigitte (2012) : Expressions animalières. Paris : Éditions du chêne.

4. HUGO, Victor (2001) : Préface de Cromwell. Paris : Petits Classiques. Larousse.
5. LAMIROY, Béatrice et KLEIN, Jean René, (2005) : « Le problème central du figement est le semi-figement ». Linx 53, p.135-154

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
professor Çəmən Babaxanova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

**ABDULLAYEV AYYƏT ƏHMƏD
AZMIU-NUN MÜƏLLİMİ,
ADU-NUN DOKTORANTI
Ayyatabdullayev@g
mail.com**

FRANSIZ DİLİNDƏ «SMS DİLİ» SOSIOLEKT KİMİ...

Xülasə

Məqalədə “SMS dili” haqqında ciddi yanaşma və təsəvvürlər təqdim edilir. Bundan sonra «SMS dili»nin fransız dilini zənginləşdirməsi və ya əksinə yoxsullaşdırmasına dair çoxsaylı mükəllimələrə yer verilir. Çünki bəzi dilçi alimlər bunun dili «kasıblaşdırdığını», bəziləri isə «zənginləşdirdiyini» iddia edir. Məqalədə mövcud mənzərədən yola çıxaraq vurğulanır ki, «SMS dili» həm mesajlaşma platformalarında, həm də onlayn söhbətlərdə adi hala çevrilib və bu dildən istifadə edənlərin sayı hər ötən gün artmaqdadır. Hətta bəzən bu dili tənqid edənlərin özləri də bəzən ondan istifadə edirlər. Bundan başqa, məqalədə «Mesajların qısalığı bir qaydadır mı? Hamı eyni ixtisarlardan istifadə edirmi? Bu dil oyunları yenidirmi? Bu, gəncliyin dilidir? Bu, fransız orfoqrafiyasının məhvəsidir? suallarına aydın cavablar yer alıb. SMS dilinin məktəb və ədəbiyyatda istifadəsinə toxunulur. Bu məqalə oxucunu linqvistik ixtiraçılıq xəzinələri ilə tanış etməzdən əvvəl onun diqqətini məlum yeniliyin pərdəarxasına - yaranma zərurətinin öyrənilməsinə cəlb edir.

Açar sözlər : “SMS dili”, qısa, mesaj, abreviatūra, təfəkkür, onlayn

Məlumdur ki, son illər dünya xalqları lakonik danışığa daha çox üstünlük verir. Hətta bəzi dilçi alimlər bütün bu prosesləri nəzərə alaraq, uzun və tələffüzü çətin sözlərin tələffüzünün asanlaşdırılmasına dair təkliflər irəli sürürlər. Müasir fransız gəncləri isə qısa danışan dünya gəncləri arasında ilk sıralarda qərarlaşır. Bir sözlə, hər nəsil öz lüğətini inkişaf etdirməyə meyillidir. Hər il «Larousse» lüğəti öz fonduna 150-yə yaxın yeni söz əlavə edərək, siyahısını genişləndirir. Bir çox təsirdən sonra yeni sözlərin yaranması və ya əksinə mövcud sözlərin sıradan çıxması dilin necə inkişaf etdiyini göstərən amildir. Heç kimə sirr deyil ki, hər bir sahə dilə təsir göstərir. Son illərdə smartfonların kütləvi yayılması bu təsirləri daha da sürətləndirdi. Bu mənada ki, kiçik telefon klaviaturalarında sözləri və bütün cümlələri yazmaq çoxları üçün yorucu olurdu. Buna görə də getdikcə sıxılmış SMS (Qısa Mesaj Xidməti) abreviaturaları meydana çıxdı. 2000-ci illərdən etibarən SMS dili mahnı adları, xüsusilə rep və hip-hopda, hətta kinoteatrda 2009-cu ildə nümayiş olunan «LOL» filmi ilə populyar mədəniyyətə inteqrasiya etdi. Bundan sonra SMS dilinin fransız dilini zənginləşdirməsi və ya əksinə yoxsullaşdırmasına dair çoxsaylı mübahisələr, mükəllimələr aparılırdı. Bəzi dilçilər bunun dili «kasıblaşdırdığını», bəziləri isə zənginləşdirdiyini iddia edirdi. Bu gün ortada olan mənzərədən yola çıxaraq deyə bilərik ki, SMS dili həm mesajlaşma platformalarında, həm də onlayn söhbətlərdə adi hala çevrilib[1].

«SMS dili» sosiolekt kimi...

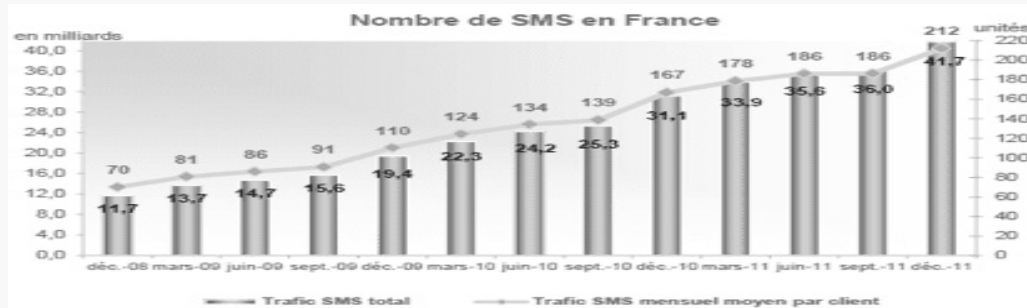
SMS dili, SMS mesajları ilə icazə verilən simvolların sayından çox olmamaq şərti ilə dilin uzunluğunu azaltmaq məqsədi ilə dilin orfoqrafik, hətta qrammatik xüsusiyyətlərini dəyişdirən yazılı sosiolektidir. Ümumiyyətlə, elektron mesajların uzunluğunun azalması 1990-cı illərdə İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının intişarı ilə ortaya çıxdı və yalnız SMS-in gəlməsi ilə ona ad verildi. Beləliklə, “SMS dili” termini geniş mənada internetdə ani mesajlaşma və ya elektron poçt, İnternet forumlarında və bloqlarında, hətta şəbəkə oyunlarında mübadilə zamanı istifadə olundu. SMS dilinin telefon klaviaturasından başqa bir vasitədə istifadəsi də çox mübahisəlidir[2].

«SMS dili»nin tarixinə ekskurs

İxtisar yazının inkişafı dövründən yaranıb, lakin müasir, sürətli və populyar kommunikasiyalar dövründə o, teleqramlarda, hətta təsnifat elanlarında qeyd olunur. Eyni abreviatura sistemi «Minitel» (“Telefon məlumatlarının rəqəmsallaşdırılması ilə interaktiv mühit” üçün cihaz) söhbət otaqlarında istifadə olunur. İlk SMS mesajları yalnız 160 simvoldan ibarət idi və göndərilən hər bir mesaj telefon operatoru tərəfindən hesablanırdı. Digər tərəfdən, mesajların yaradılması bəzən qeyri-erqonomik klaviaturalar tərəfindən çətinləşdirilirdi, bütün bu səbəblər yeni media üçün daha qənaətcil bir dilin yaradılmasına səbəb oldu. Bu mənada «SMS dili» **cümlələri və sözləri qısaltmaq üçün bir neçə prosesi özündə birləşdirdi. Bunlara daxildir:**

- **abbreviatura: lgtps** – longtemps, **tt-** tout, **pr-** pour, **slt-** salut; saitlərin əksəriyyəti çıxarılır, bəzi samitlər, xüsusən də burun saitlərini əmələ gətirənlər də çıxarılır, lakin söz az-çox oxunaqlı və başa düşülən qalır.
- **fonetika: koi-** quoi, **jamè-** jamais, **grav-** grave, **eske-** est-ce que; orijinal sözü bərpa etmək üçün hecalar normal tələffüz edilir.
- **tipoqrafik işarələr: 2m1-** demain, **bi1-** bien, **koi 2 9-** quoi de neuf, **gt-** j'étais, **mrc-** merci, **tfk-** tu fais quoi
- **İmla**, bir sözün hərflərinin yazılışının nəticəsi: hərflər, rəqəmlər və simvolların orfoqrafiya dəyəri; **G** - j'ai, **C** - c'est, **NRJ** - énergie, **a12c4** - À un de ces quatre.
- **İngilis dilindəki qısa sözlərdən istifadə;** **today-** aujourd'hui, **now** - maintenant[3].

«SMS dili» ənənəvi dili zəiflədirmi?

2011-ci ildə Fransa Akademiyası SMS dilinin getdikcə daha tez-tez istifadə edilməsinə cavab olaraq “Dire, ne pas Dire” (demək-deməmək) bölməsini işə saldı. Qurumun məqsədi o zaman fransız dilini zənginləşdirməklə yanaşı, həm də onu qorumaq idi. Buna görə də, SMS dili haqqında bir çox dil mütəxəssisi kəskin tənqidi fikirlərlə çıxış edirdi. Onlar düşünürdülər ki, dildə sözlərin yeni ifadə prosesi linqvistik yoxsulluğa səbəb olacaq. Çünki söz və cümlələrin çoxsaylı sadələşdirilməsinə əl atmaqla yazıçı artıq dilin qrammatik qaydalarına – orfoqrafiya, sintaksis və s. sahələrə yiyələnə bilməzdi. Bununla yanaşı, bəzi dilçilər hətta jarqon sözlərdən, xüsusən də verlandıan istifadəni də qüsurlu sayır və qeyd edirdilər onlar da dilin tərəqqisinə mənfi təsir göstərir[4].

Combes, Van Dijk və Fairon kimi müxtəlif dilçilər dilin standart istifadəsini mətnlə müqayisə ediblər. İlk nəticələr göstərib ki, ənənəvi yazı və SMS dili hər biri öz dil reyestrinə malikdir. Əslində SMS dilində yazılan mesaj valideynə deyil, eyni yaş qrupuna aid olan şəxsə ünvanlandıqda daha çox istifadə olunur.

Bəzi alımlar da düşünürdülər ki, SMS dili Fransız Akademiyasının müdafiə etdiyi qrammatik standartlara heç bir mənfi təsir göstərmədən reyestr rolunu oynayacaq. O, sosial statusu vasitəsilə insanın hansısa sosial qrupa mənsubluğunu müəyyən edir. Bundan əlavə, tədqiqatlar göstərir ki, mətn istifadəçiləri şüurludurlar və öz registrlərini ünsiyyət kontekstinə uyğunlaşdırırlar. Hətta SMS dili fransız dilinə mümkün töhfələr də verib. Bu, yazarkən əsas elementləri qeyd etməyə imkan verir, beləliklə əsas istifadə qaydaları haqqında yaxşı biliyi üzə çıxarır[5].

«SMS dili» nin məktəblərdə istifadəsi...

Bəzi müəllimlər şikayətlənirlər ki, orta məktəb şagirdlərinin işlərinin qismən SMS dilində yazılması adi hala çevrilib, lakin bu, hələ də kifayət qədər yad təcrübə olaraq qalır. Orfoqrafiya səviyyəsinin aşağı düşməsi pislənilsə belə, orta məktəb şagirdlərinin SMS dilindən həddindən artıq istifadə etməsi onlar üçün əlavə məsuliyyət yaratmır. Əslində, SMS dili, adətən, orta məktəb və kollec tələbələri tərəfindən istifadə olunan sürətli mühazirə qeydlərinin alınması üçün dillə birləşmişdir. Bu, dili stenoqrafiya və ya stenoqramın istifadəsinə yaxınlaşdırır[6].

Buna görə də tələbələr SMS dili ilə bağlı məsləhətləri (“inachevé üçün “inHeV”) müəyyən məsləhətlərlə qarışdırırlar; qeydəalma dilində, məsələn, zərflər üçün: « «fermement» yazılır «fermet » yazılır. bu SMS mesajları yazmaq üçün mövcud simvollarla mümkün deyil. Biz SMS dilində yazılmış nüsxələrdən belə nəticə çıxara bilmərik ki, tələbələr düzgün dildə yazma bilmirlər, çünki əksər halda bu üsuldən qaralama formada yazılmış mühüm hissələrin sürətini çıxarmaq üçün nəzarət olunan tapşırıq kimi istifadə olunur[7].

«SMS dili» nin ədəbiyyatda istifadəsi...

2008-ci ildə “Bouygues Telecom” korporativ fondu Fransız dilində yazılmış “İlk SMS romanı” müsabiqəsini təşkil edib. Bu gün Epistoliar roman modelində Amy Lachapelle və Richard Petitin yazdığı Editions Z' ailəsinin tərəfindən nəşr olunan « Ping Pong» seriyasının SMS mübadiləsindən ibarət olan romanlarını qeyd edə bilərik. Bu isə deməyə əsas verir ki, SMS dilinin istifadəsi realizm elementinə çevrilir[8].

LOL (laughing out loud- yüksək səsə gülmək) semantikasi...

Lol, ingilis dilində "laughing out loud" (yüksək səsə gülmək) ifadəsinin abbreviaturası (fransız dilində ekvivalenti : «rire aux éclats» -Şaqqanak çəkmək, ou encore «rire à gorge déployée» - Boğazı yırtılana qədər gülmək, «rire à haute voix - yüksək səsə gülmək») gülüş və əyləncəni qeyd etmək üçün nəzərdə tutulmuş ünsürdür. LOL bəzən «je trouve cela drôle» - "mən bunu gülməli hesab edirəm" və ya «comme tu es amusant», "sən necə də gülməlisən"lə əvəz oluna bilər. Bundan başqa *mdr* yəni «mort de rire» - gülməkdən ölmək və yaxud *ptdr* - à péter de rire» - gülməkdən partlamaq kimi ifadələrlə əvəz oluna bilər. Bir sözlə LOL sadəcə olaraq gülməli bir faktı vurğulamaq üçün istifadə edilə bilər, o, insanları həqiqətən güldürür[9].

Fransız dilində aktual "SMS dili" abreviaturaları...

Mətn dili daim istifadə olunan terminlər və abreviaturalarda dəyişikliklərə məruz qalır. Bir çox kompüter proqramlaşdırma dilləri ingilis terminlərinə əsaslanır, buna görə də SMS dilində çoxlu ingilis sözlərindən istifadə olunur. Klaviatura korpusunu dəyişmək məcburiyyətində qalmamaq üçün əsasən kiçik hərflərlə yazılır. Fransız terminləri də fransızdilli icma daxilində az olsa da yer qazana bilər. Fransız dilində mühüm və aktual SMS dili abreviaturalarını təqdim edirik :

a2m1 = à demain, **a tte** = à tout à l'heure, **a+** = a plus, **a12c4** = à un de ces quatre, **abs** = absent, **ac, avc, av** = avec ajd, **oj, auj, ojd** = aujourd'hui, **alp** = à la prochaine, **a+** = à plus tard (le nombre de "+" pouvant varier), **ama** = à mon avis, **arf, erf** = exprime l'embarras ou la consternation, **asv** [?] = age / sexe / ville ? (invitation à se présenter), **att** = attend, **bap** = bise aux petits, **bb** = bébé ou bye bye, **bcp** = beaucoup, **bg** = belle gueule, beau gosse, **biz, bz** = bise (le nombre de "z" pouvant varier), **bj** = bien joué, **bjr** = bonjour, **bn, b8** = nuit, **bsr** = bonsoir, **bsx** = bisoux (le nombre de "x" pouvant varier), **bvo** = bravo, **c** = c'est, **cc, couc** = coucou, **chui, j ss** = je suis, **cki** = c'est qui?, **cmb** = combien, **cmr / cmer** = cimer (verlan de «merci»), **cpg** = c'est pas grave, **ctb** = c'était bien, **ctup** = c'est toujours un plaisir (de te parler), **d'ac** = d'accord, **d100** - descends! **dac**, **dacc, dak** = d'accord, **dc** = donc, **dcd** = décédé de rire, **deco/reco** = je me déconnecte et je me reconnecte (en cas de bug principalement), **doc** = docteur, **dr** = de rien, **ds** = dans, **dsl** = désolé, **dtf** = de toute façon, **ect** = écoute, **ets** = et ta sœur (peut s'accompagner d'un ou d'un !, réponse agressive à une insulte), **fpc** = fais pas chier, **fr, fra** = français / France, **ftg** = ferme ta gueule, **g** = j'ai, **geta** = Google est ton ami (invitation à consulter le moteur de recherche Google avant de poser une question), **gf1** = j'ai faim, **gp** = gros pigeon (expression qualifiant une personne qu'on aime peu ou pas), **hihi** = rire, **hs** = hors sujet ou hors service, **htkc, jtke** = (ah,) je t'ai cassé, **jam** = j'en ai marre, **jdç / dr** = je dis ça / je ne dis rien, **jevtd** = je vais t'aider, **jmef** = je m'en fous, **jrb** = je ris beaucoup, **jre** = je reviens, **jta, jtdr, jtd** = je t'adore, **jtbf** = je t'embrasse bien fort, **jtl** = je te love, **jtlg** = je te love grave, **jtm, j'tm** = je t'aime, **k / kk, kay** = okay, **kc** = cassé, **kdo** = cadeau, **kestuf** = qu'est ce que tu fais ?, **ki** = qui, **kikoo / kikou** = coucou, **kikoolol** = utilisateur abusif de langage SMS (péjoratif), **klr** = clair, **koi** =

quoi, **koi29**, **koid9** = quoi de neuf ? (quelles sont les nouvelles ?), **krs** = caresse, **lgtmps**, **lgtmp** = longtemps, **mdl** = mort de lol, **mdp** = mot de passe, **mdr** = mort de rire (traduction de lol), **merki**, **mic**, **mci**, **ci**, **miki**, **mr6** = merci, **mnt** = maintenant, **mouaha**, **mouhaha** = rire, onomatopée d'un rire sadique, fier, **mouai** = oui mais, **mp** = message personnel ou privé (voir aussi pv), **mpm** = même pas mal, **mrđ** = merde msg, **mess** = message, **mtnt** = maintenant, **mwa** / **moa** / **moua** / **me** = moi, **ndc** = nom de compte, **nn**, **nan**, **na** = non, **nope** = indique la négation, **nrv** = énervé, **ns** = nous, **nspc** = ne surtout pas cliquer (en parlant d'un lien), **ntm** = ni ta mère (insulte / également ancien groupe de rap français), **oki** = ok (prononciation japonaise à la Aralé, personnage de Dr Slump), **oseb** = on s'en balance, on s'en branle, **osef** = on s'en fout, **osefdtl** / **osefdtv** / **osefdts** = on s'en fout de ta life / on s'en fout de ta vie / on s'en fout de ta street, **ouer**, **ué**, **uè**, **vi**, **mui**, **moui**, **wé**, **woué**, **yep**, **ouep**, **ouè**, **oué**, **oé**, **oè**, **ui**, **wé**, **uep**, **vui**, **voui**, **yup** = oui, **pb** = problème, **pcq**, **psk**, **pck** = parce que, **pd** = pédale (dans un contexte courtois) ou pédé (dans un contexte agressif), **pde** = plein d'émotions, **pk**, **pq**, **prk**, **pkoi** = pourquoi ?, **plv** = pour la vie, **pqt** = plus que tout, **pr** = pour, **p-t** = peut-être, **ptafqm** = pas tout à fait quand même, **ptdr** = pété de rire, **pv** = (en) privé, message privé, **qq1**, **qqn**, **kk1** = quelqu'un, **r10** = j'ai rien dit, **raf** = rien à foutre, **ras** = rien à signaler (argot militaire), **rav** = rien à voir, **rb** = revient bientôt, **rdv** = rendez-vous, **re**, **reuh** = rebonjour, **rep** = répond, **rgd** = rire à gorge déployée, **roh** = exprime une réprobation amusée (le nombre de "o" pouvant varier), **rtva** / **rtl** = racontes ta vie ailleurs / raconte ta life, **slmnt** = seulement, **slt**, **slu**, **lu**, **lut** = salut, **snn** = sinon, **spj** = sois pas jaloux, **srx** = sérieux, **st** = sont, **stp** / **svp** = s'il te (vous) plaît, **svt** = souvent, **tfk** = tu fais quoi?, **tg** / **taggle** = ta gueule, **tjrs** / **tjs**, **tjr** = toujours, **tki?** = t'es qui ?, **tkl** = tranquille, **tkl** = ne t'inquiète pas, **tlmnt** / **tlmt** = tellement, **tlm** = tout le monde, **tme** = tu m'embêtes / tu m'ennuies, **tmk** = tu me manques, **tmlt** = tu me laisses tranquille, **tpm** = tu n'es pas marrant, **tps** = temps, **tsé** = tu sais, **tt** = tout / toute / toutes ou parfois tais toi, **tv1?** = tu viens?, **tvb?** = tu vas bien?, **twa** / **toa** / **toua** / **toé** = toi, **vostfr** = version originale sous-titrée en français (utilisé pour les films et séries), **vtfe** = va te faire enculer, **vtff** / **vateuf** = vas te faire foutre, **vtv** = vis ta vie, **weta** = wikipedia est ton amie (utilisé pour tout sujet nécessitant une recherche encyclopédique), **wi**, **wè**, **wai**, **wé** = oui, ouais, **xdr**, **xpdr**, **xpldr**, **xd** = explosé de rire, **xl**, **xlt** = excellent, **yop** = onomatopé servant de salut amical, **um1**-humain[10].

Məqalədən belə qənaətə gəlmək olar ki, bəzi dilçilər «SMS dilini» fransız dili üçün təhlükəli hesab etsələr də, bu prosesin qarşısını almaq mümkün görünmür və hər ötən il «SMS» dili ilə bağlı qısaltmaların sayı artır. Dilin təfəkkür hadisəsi olduğunu nəzərə alsaq, iddia edə bilərik ki, «SMS dili» dilin zənginləşməsində aktiv iştirak edir.

Ədəbiyyat

1. Cédric Fairon, Jean René Klein, Sébastien Paumier, Le langage SMS, Cahiers du Cental, 2007, 136 səh.
2. Louise-Amélie Cougnon, Langage et sms: Une étude internationale des pratiques actuelles Broché, Presses Universitaires de Louvain, 2015, 396.
3. Les SMS (Le langage universel du 21e siècle), Marabout, 2002, 96 səh
4. Henri Van Den Bussche, Starting French 2, Warmoesberg 26, 1000 Brussel, 2021-2022, 165 səh
5. .(en) van Dijk, C. N., van Witteloostuijn, M., Vasić, N., Avrutin, S. et Blom, E., « The Influence of Texting Language on Grammar and Executive Functions in Primary School Children », PloS one, vol. 11, consulté ,[archive]lire en ligne) 2016 (2020mai 19le
6. Fairon, Klein et Paumier, de l'Université catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve), « Faites don de vos SMS à la science ! ;-)), www.smspouirlascience.be (consulté le 12 décembre 2008).
7. «sms4science» (consulté le 12 décembre 2008)
8. Pour une comparaison des pratiques orthographiques en français en situation de clavardage (IRC) chez les adolescents et les adultes, voir l'étude d'Anaïs Tatossian de l'Université de Montréal : <http://epjb.edpsciences.org/articles/cmlf/pdf/2008/01/cmlf08012.pdf>. Consulté le 21 février 2010.
9. (en-US) « History of Short Message Service (SMS) - Best Text Marketing [archive] », sur www.besttextmarketing.com (consulté le 16 février 2019)
10. Le Figaro, 19 mai 2008

АБДУЛЛАЕВ. А.А

«ЯЗЫК СМС» ПО ФРАНЦУЗСКИ КАК СОЦИОЛЕТ...

РЕЗЮМЕ

В статье представлены серьезный подход и представления о «языке SMS». После этого идут многочисленные дискуссии о том, обогащает или обедняет «язык SMS» французский язык. Потому что одни лингвисты утверждают, что это «обедняет» язык, а другие утверждают, что оно «обогащает» его.

Исходя из текущей ситуации, в статье подчеркивается, что «язык SMS» стал распространенным как на платформах обмена сообщениями, так и в онлайн-чатах, и количество людей, использующих этот язык, увеличивается с каждым днем. Иногда им пользуются даже те, кто сам критикует этот язык. Кроме того, в статье «Является ли краткость сообщений правилом? Все ли используют одни и те же сокращения? Эти языковые игры новые? Это язык молодежи? Это французское написание разрушение?» есть четкие ответы на их вопросы. Затрагивается использование языка СМС в школе и в литературе. Прежде чем познакомить читателя с сокровищами лингвистической изобретательности, эта статья обращает его внимание на закуску известных инноваций — исследование необходимости появления.

Ключевые слова: «Язык СМС», короткое сообщение, аббревиатура, мышление, онлайн.

ABDULLAYEV.A.A

"SMS LANGUAGE" IN FRENCH AS A SOCIOLET...

SUMMARY

The article deals with the serious approach and considerations about "SMS language". It discusses various viewpoints on whether SMS language enriches or deteriorates the French language. Some linguists claim that it "simplifies" the language, while others argue that it "enriches" it. The article highlights that SMS language is becoming increasingly prevalent both in messaging platforms and also in online chats, and the number of its users is growing every day. Interestingly, even critics of this language sometimes use it themselves. Furthermore, the article addresses questions such as whether the shortening of messages is a rule, whether everyone uses the same abbreviations, whether these linguistic innovations are refreshing, and whether it represents the language of the youth or damages French orthography. It also touches upon the use of SMS language in schools and literature. This article captivates the reader's attention before introducing them to the treasures of linguistic analysis, focusing on the necessity of understanding the genesis of the noted innovation.

Key words: "SMS language", short, message, abbreviation, thought, online

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nərgiz Seyidova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NƏZƏROVA ARZU İSFƏNDİYAR Q.
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət
və İncəsənət Universiteti
arzu.rza@internet.ru

TƏDRİS PROSESİNDƏ DİSTANT TƏHSİLİN ROLU, ONUN MÜSBƏT VƏ MƏNFİ TƏRƏFLƏRİ

Koronavirusun yaratdığı böhran insanların həyatının və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində infeksiyanın yayılmasını azaltmaq üçün təcili tədbirlər görməyi tələb etdi. Təhsil sahəsində belə bir tədbir kimi tədris texnologiyalarından yararlanmaqla distant formaya keçidin fəvqəladə prosesi seçilmişdir. Bu quraşdırma, prinsipcə, ölkə əhalisinin əksəriyyəti üçün rəqəmsal texnologiyaların əlçatanlığı standartına uyğundur. Bundan əlavə, akkreditasiya tələblərinə uyğun olaraq təhsil müəssisələrinin böyük əksəriyyətində rəqəmsal texnologiyalardan yararlanmaqla distant işləmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əsas meyar olan internet bağlantısı tələb olunur. Böhran dövründə ümumtəhsil təşkilatlarının iş təcrübəsini formalaşdıran əsas amillərdən biri kimi təhsil prosesinin bütün iştirakçıları üçün informasiya texnologiyalarının real fiziki əlçatanlığının qiymətləndirilməsini təqdim edirik.

Bu material maraqları ümumi təhsilin rəqəmsal transformasiyası sahəsində olan təhsil rəhbərləri, praktikantlar və tədqiqatçılar üçün fikirləşilib. Məqalədə təqdim olunan faktlar, dəyişikliklərin layihələndirilməsi və bu cür vasitələrin istifadəsi ilə bağlı fəaliyyətlərin planlaşdırılması zamanı təhsil müəssisələrinin və tələbələrin telekommunikasiya şəbəkələri vasitəsilə rəqəmsal texnologiyalara çıxışının təmin edilməsi ilə əlaqədar real vəziyyəti və yaxın gələcəyi qiymətləndirmək üçün istifadə edilir.

İnformasiya texnologiyalarının tərəqqisi müasir cəmiyyətin mühüm elementlərindən biridir. Onların potensialı kifayət qədər yüksəkdir: müxtəlif növ məlumatlara çıxış, ünsiyyət imkanlarının genişləndirilməsi, yüksək mobillik və s. Müvafiq olaraq, təhsil sferasında bu imkanların reallaşdırılması məsələsi dövlət, peşəkar və ictimai səviyyədə yenilənir və fəal müzakirə olunur: əyani təhsilin distant təhsillə əvəz edilməsi, distant təhsilin genişləndirilməsi.əyani təhsildə format.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən belə qənayyətə gəlinib ki, yeni təhsil formasına keçid zamanı müəllim və şagirdlər bir neçə qrup problemlə üzləşiblər: təşkilati, texniki, tədris-metodiki və sosial-psixoloji. Sonuncu çətinliklər qrupu xüsusi və müəyyən mənada daha uzunmüddətli uyğunlaşma tələb edən əsas hesab edilə bilər. Qlobal COVID-19 pandemiyası, eləcə də koronavirus infeksiyasının yayılması ilə əlaqədar tətbiq edilən məhdudlaşdırıcı cavab tədbirləri adi prosesləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişib. Dünya hökumətləri qlobal COVID-19 pandemiyasının qarşısını almaq üçün təhsil müəssisələrini bağlamaq qərarına gəliblər. Bu baxımdan həm dünyada, həm də Azərbaycanda məsafəli təhsil əsas təhsil növünə çevrilib.

Distant Təhsil (DT) nədir? “Distant təhsil dedikdə göstərilən təhsil xidmətləri kompleksı başa düşülür məsafədən təhsil məlumatlarının mübadiləsi vasitələrinə (peyk televiziyası, radio, kompyuter rabitəsi və s.) əsaslanan ixtisaslaşdırılmış informasiya-təhsil muhitinin köməyi ilə ölkədə və xaricdə geniş əhali kütləsinə. Distant təhsil dünyanın bir sıra dövlətlərində çox fəal inkişaf edir, lakin Azərbaycan üçün bu, nisbətən yeni təhsil növüdür. Əhali, xüsusilə gənclər arasında geniş tələbatı nəzərə alaraq, Azərbaycanda ümumi təhsil proqramlarıyla bərabər, peşə hazırlığı da onlayn rejimə keçib. COVID-19 tədricən az zaman ərzində tam dünyada tədris müəssisələri üçün innovativ həllər axtarışında katalizatora çevrilmişdir. Bütün dünyada təhsil sistemi yeni şəraitə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalıb və qlobal karantin dövründə böyük dəyişikliklərə uğruyub. Pandemiya çoxəsrlilik təbəsir tədris modelini texnologiyaya əsaslanan modelə çevirdi. Təhsildəki bu transformasiya siyasətçiləri hərtərəfli e-təhsil həlləri təqdim edərkən və rəqəmsal uçurumu aradan qaldırarkən miqyasda əlaqəni necə artıracağını anlamağa sövq edir.

Distant təhsilin müsbət və mənfi tərəfəri var. Evdən rəqəmsal təhsil təhsil prosesinin bütün iştirakçılırı üçün bir sıra üstünlükləri vardır.

1. Pandemiya zamanı, ilk növbədə, bu, xəstələnmə riskini azaltmaq, təhsil alanın və verənin sağlamlığını qorumaqdır. Təhsil müəssisələrində tələbələr sinif otaqlarında oturur və tez-tez təmasda olur, bir yoluxmuş şagird virusu bütün qrupa ötürə bilər. Hökumətlərin təhsil müəssisələrini bağlamaq qərarına gəlməsinin əsas səbəbi budur.

2. Distant təhsil tədris prosesinn fasiləsizliyini təmin edir.

Universitetlərdə çox vaxt asinxron olur, yəni hər kəs istəniln zaman, məkanda təhsillərini davam edə bilərlər. Bundan savayı, təhsil alan və tədris edən hər gün təhsil müəssisələrinə getmək üçün vaxt və pul itirmirlər. Bu, sizə daha çox boş vaxt keçirməyə və vaxtınızı hobbii və ya ev işləri kimi digər fəaliyyətlərə ayırmağa imkan verir.

3. Elektron təhsil ənənəvi sinif otaqlarına nisbətən 40-60% daha az zaman istəyir. Onun üçün də tələbələr öz templəri ilə öyrənə bilərlər, irəli-geri gedirlər, konsepsiyayı öz gördükləri kimi atlayırlar və ya sürətləndirirlər. Vurğulamaq lazımdır ki, vaxta qənaət təlimin keyfiyyətinə xələl gətirmir; və hətta onu gücləndirir.

4. Distant təhsil tələbələrdən daha çox müstəqil təhsil tələb edir ki, bu təhsil şəxsi inkişafa müsbət təsir göstərir. Tələbələr keyfiyyətli seçilmiş materialı öyrənmək üçün rahat bir atmosferdə, materialı özü axtarıqda və müəllimin müşayiəti olmadan hazırlaşanda materialı daha yaxşı qavrayır.

5. Distant təhsil statistikasəndan görürük ki, uzaqan tədris bizə qlobal iqlim dəyişikliyinə hal hazırda mövcud olan çətinlikləri həll edə bilər. Təhsilənlər dərş müddəti sinif otaqlarında olmur, bu da kommunal xərclərin enməsi ilə nəticələnir. Onlayn təhsil almaq tələbələrin kampaşa daha az səyahət etməsi ilə nəticələnir və ətraf mühitə görə daha az karbon izi ilə nəticələnir. Üstünlüklərə baxmayaraq, distant təhsilin bəzi çatışmazlıqları var:

1. Distant təhsilin uğuru ilk növbədə internetə çıxışdan asılıdır. Texnologiyası və ya etibarlı internet çıxışı olmayan bəzi tələbələr rəqəmsal öyrənmədə iştirak etməkdə

çətinlik çəkirlər; bu uçurum ölkələr arasında və ölkələr daxilində gəlir səviyyələri arasında mövcuddur. Onlayn dərslərə müntəzəm şəkildə gələ bilməyən tələbələr həmyaşıdlarından geri qalır, nəticədə öyrənmədə bərabərsizlik yaranır. Buna baxmayaraq bir sıra məktəblər və hökumətlər ehtiyacı olan tələbələri rəqəmsal avadanlıqla təmin edir.

2. Digər ciddi çatışmazlıq sosial təcridolunmalardır. Təhsil müəssisələri insanların sosial fəaliyyətinin və qarşılıqlı əlaqəsinin mərkəzləridir. Onlar bağlandıqda bir sıra uşaq, gənclər öyrənmə və tərəqqi üçün gərəkli olan sosial əlaqələrdən məhrum olurlar. Dostlarla görüşmək və onlarla bağlantı yarada bilməmək xüsusilə uşaq və yeniyetmələrdə stress və depressiyayayla nəticələnə bilər.

3. Onlayn təlim praktiki fənnlərin tələbatına cavab vermir. Məsələn, bədən tərbiyəsi dərsləri lazımi avadanlıq olmadan keçirilə bilməz. Universitetlərdə tibb fakültəsinin tələbələri təcrübə etməsələr, tam hüquqlu bacarıqlar əldə edə bilməzlər. Eyni şey kimya, fizika, tətbiqi sənət kimi digər ixtisaslara da aiddir.

4. Evdə təhsil, nəzarət və məktəb mühitinin olmaması səbəbindən tələbələr arasında konsentrasiya və motivasiyanın olmamasına nəticələnə bilər ki, bu akademik performansla mənfi təsir göstərir. İbtidai sinif şagirdləri ən çox təsirlənir və onlayn repetitorluq bu kateqoriyada ən az təsirli olur.

5. Dərslər (dərslər) zamanı tərbiyəvi məqamların olmaması, canlı ünsiyyətin hərarətinin itirilməsi, o zaman müəllimin təkcə sözü yox, həmçinin həvəsləndirici baxışı uğura inam yarada, fənnə marağı artırma bilər. Şagirdlər tərəfindən "dirsək hissi" nin itirilməsini, yəni komandanın dəstəyini, auditoriyanın dərs zamanı tələbənin fəaliyyəti ilə əlaqədar bəyənməsini və ya laqeydliyini vurğulamaq lazımdır.

6. Valideynlər bunun qarşısını almaqda və övladlarına onlayn təhsil zamanı dəstək olmaqda mühüm rol oynayırlar. Ancaq bütün valideynlər uşaqları bərabər şəkildə dəstəkləyə bilməzlər.

Telekommunikasiyaya çıxış nöqtəyi-nəzərindən problemlə obyektlərin digər kateqoriyasına aşağı sürətli əlaqəsi olan və ya satınalma sənədlərinin hazırlanması zamanı internet bağlantısı olmayan təhsil müəssisələri daxildir. Problemlə məktəblər qrupunu müəyən etməkdən ötrü bu cür əlaqə sürətinin seçilməsi onunla izah oluna bilər ki, distant rejimə keçid prosesinin başlanğıcında real vaxt rejimində videokonfranslar və vebinarlar fərdi və qrup işinin effektiv vasitəsi hesab olunurdu. Onların reallaşması üçün xidmətlərin bir çoxu müstəqil məhsullar kimi pulsuz olaraq mövcuddur, digərləri yerli təhsil platformalarının funksionallığına inteqrasiya edilmişdir. Bununla belə, texnologiyaların istifadəsi həm avadanlıqlara, həm də rabitə kanallarına yüksək texniki tələblər zərurəti yaradır. Vurğulamaq lazımdır ki, 1 nöqtədən bir neçə istifadəçinin eyni vaxta xidmətlərdən istifadə etməsi internetə qoşulma qabiliyyətinin dəfələrlə genişləndirilməsini tələb edir.

Beləliklə, internetə qoşulma sürəti aşağı olan qurumlar üçün təhsil prosesinin distant şəkildə təşkili üçün alətlərin seçimində məhdudiyyətlər yaranır. Nəzərdən keçirilən faktlardan çıxan əsas nəticə distant rejimdə səmərəli işləməyə zəruri olan telekommunikasiya xidmətlərinin həm mövcudluğu, həm də keyfiyyət

xüsusiyyətlərində təhsil təşkilatları, müəllimlər və tələbələr üçün əlçatn olmasındır. Bir neçə uşağın məktəbə getdiyi ailələrdə vəziyyət xüsusilə çətin olurdu. Müəllimlərin kompüter avadanlığı ilə təmin olunması problemi, məlum olduğu kimi, məktəb ləvazimatlarının müvəqqəti istifadə üçün evlərinə verilməsi ilə qismən həll olunurdu. Distant təhsil prosesinin təşkili təcrübəsi onun bütün iştirakçılarının maraqlarını nəzərə almalı olduğundan, optimal iş və metodlarını seçmək çətin məsələdir.

Gələcəyə baxsaq, çətin ki uzaqdan təhsil oflayn təhsli tamamilə əvəz etsin. Distant təhsildə uşağın inkişafı üçün lazımı olan sosial qarşılıqlı əlaqə yoxdur. Bununla belə, onlayn öyrənmənin müsbət aspektləri akademik performansını yaxşılaşdırmağa bilər. Çox sayda olan qurumlar internet platformalarını sinif fəaliyyətlərinə əlavə olaraq qismən saxlamaq və istifadə etmək planlarını elan ediblər. Uzaqdan təhsilə keçid günümüzün tələbidir, bu, dərslərin və dərslərin formatının əsaslı şəkildə dəyişməsidir, maksimum məsuliyyət, müstəqillik, soyuqqanlılıq və iradə nümayiş etdirməli olan tələbələrin fəaliyyətində dəyişiklikdir.

Məqalə koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar təhsilin forma və metodlarında baş verən son dəyişikliklərin təhlilinə həsr olunub. Təhsil müəssisələri, tələbələr və müəllimlər üçün onlayn təhsilin üstünlükləri və mənfi cəhətləri ətraflı öyrənilir. Onlayn təhsil hətta pandemiya sonrası da öyrənmə prosesinə faydalı əlavə ola bilər.

Texnoloji tərəqqi hələ də dayanmır, bu da distant fəaliyyətin aktiv inkişafına gətirib çıxarır. Bugünkü tətbiqlərin, satılmaların və hətta təhsilin uzaqdan görüntüsü. Onlayn öyrənmənin bir sıra yolu var: fərdi və qrup dərsləri, vebinarlar, telekonfranslar, video və audio mühazirələr, ustad dərsləri keçirmək. Bir çox insan distant formatı üstünlükləri ilə bəyənir, lakin bu üsulu bəyənməyənlər də var.

Bu gün onlayn təhsil artıq distant təhsilin bütün üstünlüklərinə və mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, karantin dövründə bir çox tələblər üçün universitetləri və texniki məktəbləri bitirmək üçün əla fürsətdir. Pandemiyanın necə inkişaf edəcəyi hələ aydın deyil, lakin elektron təhsil texnologiyaları mütləq inkişafının zirvəsində olacaq. Beləliklə, gələcəkdə bizi gözləyir:

- təhsil prosesində genişlənmiş reallığın tətbiqi;
- oyun elementləri;
- laboratoriyalarda onlayn turlar və təcrübələr;
- informasiyanın qavranılmasını gücləndirən yeni vizual materialların axtarışı (qoxu, həcm, dad və s.), 3D printerdən istifadə;
- imtahanların məsafədən keçirilməsi üçün yeni biliyə nəzarət sisteminin işlənilməsi;
- biliklərin ötürülməsində müəllimlərin rolunun gücləndirilməsi.

Distant təhsil bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

- İnternet və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi.
- Elektron informasiyanın qavranılmasının zəruriliyi.
- Tədris prosesini müstəqil idarə etmək bacarığı.
- Mobillik və yüksək performans.

• Zamana qənaət, dünyanın istənilən yerindən öyrənmək və dərs vermək bacarığı. Hazırkı şəraitdə universitetlərin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardan ibarət olacaq:

1. Pandemiyanın qısa və uzunmüddətli təsirlərini, o cümlədən gözlənilən iqtisadi tənəzzülü proqnozlaşdırmaq üçün strateji planlaşdırma və əlaqəli risklərin nəzərə alınması.

2. Tələbə və müəllimlərə dəstək tədbirlərinin işlənilib hazırlanması: tələbələr arasında bərabərsizliyin aradan qaldırılması yollarının tapılması (internetə çıxış, bütün tələbələr üçün lazımı avadanlıqların olması, təhsil haqlarının dayandırılması, ünvanlı maliyyə yardımı, imkansız ailələrdən olan tələbələrə kreditlər), təşkili professor-müəllim heyəti üçün onlayn tədrisin xüsusiyyətləri, mövcud platforma və xidmətlərin (o cümlədən Google Classroom, Microsoft 365 Groups, WIZIQ Moodle, iSpring) funksionallığı və imkanları üzrə təlimlər, müəllimlər arasında təcrübə mübadiləsi üçün xüsusi platformanın təşkili onlayn tədris sahəsi, problemlərin həlli yollarının birgə axtarışı, təlim prosesində yaranan, proqramların onlayn öyrənmə formalarına uyğunlaşdırılmasında metodik yardım. Aparıcı universitetlər hazırda tələbələrinin və əməkdaşlarının psixoloji dəstəyinə xüsusi diqqət yetirirlər

3. Onlayn öyrənməyə effektiv keçid yollarını tapmaq. Bir sıra dövlətlərdə universitet rəhbərliyi karantinin aradan qaldırılması vaxtından asılı olmayaraq qeyri-müəyyən müddətə onlayn təhsilə keçməyə təşviq olunur. Çox sayda universitet tələbələrə onlayn təhsil proqramları hazırlayıb və təklif edir. Hollandiyanın Studyportals platformasının məlumatına görə, tələbələr və onların valideynlərinin distant təhsil proqramlarına marağı son aylarda iki dəfədən çox artıb.

4. Qiymətləndirmə prosedurlarının və meyarlarının yeni onlayn cədvəl və pedaqoji yanaşmalarla uyğunlaşdırılması. Distant tədris üçün qiymətləndirmə metodlarının hazırlanması əhəmiyyətli say tələb edəcək, lakin gələcəkdə təlimin keyfiyyətini və yekun qiymətləndirmələrin etibarlılığını təmin etməyə köməklik göstərəcək.

İnkişaf etməkdə olan dövlətlərin universitetləri üçün, xüsusən də onlayn öyrənmə və onlayn elmi əməkdaşlıq sahəsində öz resurslarını və təcrübələrini bölüşməyə hazır olan xarici universitetlərlə tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması təcili vəzifələrdən biri olmalıdır.

Açar sözlər: distant təhsil, texnoloji tərəqqi, rəqəmsal avadanlıqlar, ənənəvi təhsil, informasiya texnologiyaları.

ARZU NAZAROVA

SUMMARY

THE ROLE OF DISTANCE EDUCATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS, ITS POSITIVE AND NEGATIVE ASPECTS

The global COVID-19 pandemic, the transfer of employees to remote work, and educational institutions to a remote format have shown the possibilities and

problems of the practical use of remote forms. The experiences of the participants in this process had much in common, but also contained significant differences. The development of information technologies is one of the important elements of modern society. Accordingly, the issue of realization of these opportunities in the educational sphere is updated and actively discussed at the state, professional and public level: replacement of face-to-face education with distance education, expansion of distance education, etc.

During the transition to a new form of education, teachers and students faced several groups of problems: organizational, technical, teaching-methodical and social-psychological. The last group of difficulties can be considered special and, in a sense, the main ones that require a longer adaptation.

Key words: distance education, technological progress, digital equipment, traditional education, information technology.

Назарова Арзу

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ
ПРОЦЕССЕ, ЕГО ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ
СТОРОНЫ

Глобальная пандемия COVID-19, перевод сотрудников на дистанционную работу, а образовательных учреждений на дистанционный формат показали возможности и проблемы практического использования дистанционных форм. Опыт участников этого процесса имел много общего, но содержал и существенные различия. Развитие информационных технологий является одним из важных элементов современного общества. Соответственно, вопрос реализации этих возможностей в образовательной сфере актуализируется и активно обсуждается на государственном, профессиональном и общественном уровне: замена очного обучения дистанционным, расширение дистанционного образования и т.д.

При переходе на новую форму обучения преподаватели и студенты столкнулись с несколькими группами проблем: организационными, техническими, учебно-методическими и социально-психологическими. Последнюю группу трудностей можно считать особой и в некотором смысле основной, требующей более длительной адаптации.

Ключевые слова: дистанционное образование, технологический прогресс, цифровое оборудование, традиционное образование, информационные технологии.

ƏDƏBİYYAT

1. Демкин В.П., Можаева Г.В. Технологии дистанционного обучения. Томск: Изд-во Том. унта, 2003. 106 с.
2. Кирсанова Е.В., Черненко В.И. К вопросу о дистанционном образовании // Вестник ассоциации вузов туризма и сервиса, 2012. № 3. С. 78-82.
3. Морозова Е.Я. К вопросу о плюсах и минусах развития в России дистанционного обучения // Дистанционное обучение в высшем образовании: опыт, проблемы и перспективы развития: XIII Всероссийская научно-практическая конференция с международным участием, 21 апреля 2020 г. СПб.: СПбГУП, 2020. С. 89-91.
4. Саренко Полина Васильевна, Филоненко Лариса Алексеевна. Телеконференция. Особенности. Преимущества // JSRP, 2014. № 8 (12).
5. Mupinga D.M. Distance education in high schools: Benefits, challenges, and suggestions // The Clearing House: A Journal of Educational Strategies, Issues and Ideas, 2005. Т. 78. № 3. С. 105.
6. El Mansour B., Mupinga D.M. Students' positive and negative experiences in hybrid and online classes // College student journal, 2007. Т. 41. № 1. С. 242

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Əbdülova

Fil.ü.f.d. ƏFƏNDİYEVƏ GÜNAY XALİD QIZI
Azərbaycan,
Bakı Odlar Yurdu Universitetinin Dillər kafedrasının dosenti
ORC-ID No:0009-0006-6619-3011

TƏRCÜMƏDƏ EKVIVALENTLİK VƏ TRANSFORMASIYA

Xülasə

“Qanadlı ifadələr”də hər bir xalqın həyat təcrübəsi, tarixi, adət və ənənələri, mentaliteti yığcam, lakonik, bədii, obrazlı şəkildə öz əksini tapır. Zamanın sınağından çıxan, nəsildən-nəslə ən qiymətli yadigar kimi keçən “qanadlı ifadələr” öz kommunikativ-ifadə zənginliklərini saxlamışdır.

V.Skottun əsərlərində işlənmiş *qanadlı ifadələr* milli mədəniyyətin xüsusiyyətlərini özlərində ehtiva etdikləri üçün onların həm məzmun, həm də pragmatik tərəfinin tərcümədə əks etdirilməsi zamanı tərcümə olunan dildə çətinliklər meydana çıxır. Buna görə də orijinal mətnin bədii tərcümədə adekvatlığının təmin olunması kifayət qədər aktualdır.

Açar sözlər: V.Skot, qanadlı ifadələr, poetik sözlər, tərcümə, frazeologiya.

Ph.D. in Philology Efendiyeva Gunay Khalid

Equivalence and transformation in translation

Summary

"Winged expressions" reflect the life experience, history, customs and traditions, mentality of each nation in a concise, laconic, artistic and figurative way. "Winged expressions", which have stood the test of time and are handed down from generation to generation as the most precious heirlooms, have retained their communicative and expressive richness.

Since the winged expressions used in V. Scott's works contain the characteristics of national culture, difficulties arise in the translated language when both their content and pragmatic aspects are reflected in the translation. Therefore, it is very important to ensure the adequacy of the original text in literary translation.

Keywords: V.Scott, winged expressions, poetic words, translation, phraseology.

Кандидат филологических наук Эфендиева Гюнай Халид

Эквивалентность и трансформация при переводе

Резюме

«Крылатые выражения» отражают жизненный опыт, историю, обычаи и традиции, менталитет каждого народа в сжатой, лаконичной, художественно-образной форме. «Крылатые выражения», выдержавшие испытание временем и передающиеся из поколения в поколение как самые драгоценные реликвии,

сохранили свою коммуникативную и экспрессивную насыщенность.

Поскольку крылатые выражения, используемые в произведениях В. Скотта, содержат особенности национальной культуры, в переводном языке возникают трудности при отражении в переводе как их содержательной, так и прагматической стороны. Поэтому очень важно обеспечить адекватность исходного текста при художественном переводе.

Ключевые слова: В. Скотт, крылатые выражения, поэтические слова, перевод, фразеология.

XVIII əsrdə daha çox dəbdə olan kiçik həcmli nəsr əsərlər, tətbiqi xarakterli fəlsəfə miniatürləri, məşhur insanların müdrik kəlamları və fikirləri kimi qəbul olunur. Məzmunun tamlığı onlara mətn statusu qazandırır, onların toplanması və nəşri insanlar üçün informasiya mənbəyi olduğunu göstərir. Atalar sözlərinin bəzi komponentlərinin ixtisar edilməsinə baxmayaraq, onlar həmişə cütləklə kimi tərtib olunur.

Kiçik həcmli mətnlərin informasiya mənbəyi müəllif (məsəllər, qanadlı sözlər) və ya xalqdır (atalar sözü). Mətnlə tanış olduqda verilən məlumatın obyektivliyini qəbul edirik. Çatdırılan informasiyanın koqnitiv mahiyyəti iki cür müəyyənləşir: 1) mətnin mənbəyi və onun resipiəti üçün ümumi mötəbər baza olan şəraitə uyğun kontekstlə; 2) hər bir insanın həyat təcrübəsinə görə təqdim olunan informasiyanın dəqiqliyini qəbul etməsi ilə.

Söz sənətkarları atalar sözlərinə müvafiq gələn səciyyəvi, tipikləşmiş ifadələr yaradırlar və bu zaman xüsusilə onların (atalar sözlərinin) struktur-semantik xüsusiyyətlərinə əsaslanırlar. Üslubiyyatda bu hadisə sentensiya adlanır və həmin ifadələr daxili ritmi, ahəngdarlığı və yığcamlığı ilə fərqlənir. Burada az sözlə geniş, dərin fikir ifadə olunur.

İngilis dilinin frazeoloji ifadələrini araşdırarkən məlum olur ki, bir qrup rəvayətlər frazeologiyanın zənginləşməsində mənbə kimi iştirak etmişdir. Bu baxımdan “*dance attendance on*” – “*qulluq göstərmək*”, “*yaltaqlıq etmək*” (qədim Britaniyada gəlin toy mərasimlərində onu dəvət edən hər kəslə oynamalı idi); “*cut off with a shilling*” – “*varislikdən məhrum etmək*” (varislikdən məhrum olunmuş şəxsə yalnız bir şilling məbləğində pul ayırırdılar ki, səhvən onun unudulduğu deyilməsin). Bunlar rəvayətlərdən alınaraq ya olduğu kimi, ya da bəzi dəyişikliklə dilimizin frazeoloji sistemində daxil edilmişdir.

Tərcümədə ekvivalentlik dedikdə adekvatlıq, uyğunluq, bərabər valentliyə malik olmaq nəzərdə tutulur. Tərcümədə ekvivalent, hərfi və sərbəst tərcümə terminlərinə tez-tez rast gəlinir və hər birinin öz yeri var.

Məlumdur ki, tərcümə vasitəsilə dilə yalnız yeni sözlər, yeni istilahlər və tərkiblər deyil, yeni ifadələr, təriflər, cümlə quruluşu formaları da daxil olur. Bu, təbii bir haldır və bütün dillər kimi Azərbaycan ədəbi dilinə də öz təsirini göstərmişdir.

Canlı xalq danışığı dili milli-etnik frazeologiyanın əsas mənbəyidir. (*Bəylə*

bostan əkənin tağı belində bitər, Yüyürək at özünə qamçı vurduramaz, İlanın ağına da qarasına da lənət, Ağılsız başın əziyyətini ayaqlar çəkər, Əllər mərd olar gözlər namərd, Qozbeli qəbir düzəldər, Çox var dövlət haramsız, çox danışmaq da yalansız olmaz.)

V.Skott bunu Spenserin “Feirrie Queene” (I,vii,3), Spenser isə Çoserin “Troilus and Criseyde” (iv,439) əsərindən götürmüşdür. İfadə geniş yayılmışdır və “təmiz insanı günahlandırmaq”, “qara yaxmaq” mənasında işlənir. Dilimizdə *adını kirlətmək, ləkə yaxmaq* kimi ifadələrdə olduqca işləkdir.

“*A bundle of myrrh, and a cluster camphire*” [2, p.154] – “*Bir dəstə atirli mirra, bir salxım rayihəli buxur*” [1, s.140]. Solomonun nəğməsindən götürülmüş bənzətmə.

“*Kept his eyes riveted on the Saxon beauty*” [2, p.59] – “*Gözlərini bu Sakson gözəlindən çəkmirdi*” [1, s.45]; “*Daughter, ...thou hast harpe upon another string of sorrow*” [2, p.126]. – “*Qızım arfanın simlərinə toxunantək sən də mənim yaralı yerimə bir də toxundun*” [1, s.11]. “Harped” – “arfada çalmaq” kimi göstərilib.

“*Arrayedin Lincoln-green*” [2, p.91] – “*əynində yaşıl mahud paltar*” [1, s.79]. Bu yaşıl rəngli paltarlar Robin Hud və onun dəstəsində olan adamların geyimi idi və Çoserin, eləcə də Çosef Ritsonun “Robin Hud” əsərlərindən (İ,I -80) götürülmüşdür.

“*Quaffing the blood-red wine around their monarch*” [2, p.226] – “*Kralın başına yığışıb qan kimi qırmızı şərab içirmişlər*” [1, s.211]. “Ministrelsy of the Scottish Border” (I,i) əsərində Ser Patrikin Balladasında işlənmişdir.

Poetik sözlərin ingiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümə yollarını dəqiqləşdirdikdə onların aşağıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə almalıyıq: 1. Poetik ənənə bir sıra arxaik söz və formaları özündə yaşadır; 2. Heç də bütün ingilis poeziyası “poetizmlərdən” istifadə etmir; 3. Poetik sözlər satirik funksiya daşıya bilər; 4. Poetik söz və söz birləşmələri ilə terminlər arasındakı oxşarlıq ondan ibarətdir ki, xüsusi ədəbi dil qatının hər iki söz qrupu çoxmənalılığa meyil etmir; 5. Daimi istifadə nəticəsində poetizm bayağılaşır; 6. Poetik sözlərdən istifadə heç də poeziya mühiti yaratmır; bu, əsl incəsənəti əvəz edir; 7. Poetik sözlər yaratmağın ən geniş yayılmış üsulu –mürəkkəb sözlərdir; 8. Sözlərin qısaldılmış forması yeni poetik sözlər yaradır; bəzən əks proses baş verir; 9. Poetik söz və ifadələr mətni yalnız məhdud oxucu qrupu üçün anlaşılıq edir; 10. Sözlərin qəribə birləşmələrdə işlənməsi də poetizm yaradır.

Şeir sənətinin qayəsi, söz sənətkarının məramı, bədii zövqü, yaradıcılıq istedadı və ən nəhayət, onun hiss və duyğuları şeirin bədii kəşf ləyaqətinə qalxmasını reallaşdırır. Tərcümənin dominant fikrini əsas götürərək, lüğəvi mənası olmayan frazeoloji ifadələrin tərcüməsi mətnin janrından asılı olaraq yerinə yetirilir. Onların transformasiyasında kontekstin rolu böyükdür, kontekst okkazional (təsadüfi) – situativ ekvivalent üçün şərait yaradır. Bu, o deməkdir ki, eyni frazeoloji ifadə kontekstdən asılı olaraq tərcümə edilir. Şeir tərcüməsi mətn səviyyəsində aparılan tərcümə olduğundan burada konkret prinsiplər irəli sürmək o qədər də düzgün deyil.

Qeydlərdən aydın olur ki, ingilis dilindəki poetik sözlərin tərcüməsində müəyyən məna çalarları şeirin müxtəlif məqamlarında verilmişdir. Beləliklə, şeir tərcüməsi, ümumiyyətlə, sərbəst tərcümə növünə aid edilə bilər.

Üslubi ifadələr assimilyasiya olunmayan alınma sözlərdir və orijinalda olduğu kimi işlənir. İngilis ədəbiyyatında alınma sözlər üslubi effekt yaratmaq üçün çox işlənir. Əgər bu belədirsə, onda tərcümədə də onların işlənməsi mümkündür. Eyni zamanda, yadda saxlamaq lazımdır ki, Azərbaycan dilində işlənən alınma sözlər ingilis dilində işlənmir və əksinə, ingilis oxucusuna məlum olan alınma sözlər Azərbaycan mətnlərində istifadə olunmur. Deməli, tərcüməçinin ehtiyatında assimilyasiyaya uğramamış öz alınma sözləri olmalıdır və imkan olduqda onları tərcümə mətnində işlətməlidir. Tərcümə (və ya kalka) mənbədəki fikrin, orijinalın ruhunun gözəlliyini qorumaq məqsədi güdür.

Bədii əsərin dili axıcı və cəlbedici, estetik cəhətdən yüksək keyfiyyətə malik olmalıdır. Əsrlərdən bəri müxtəlif estetik-ekspressiv priyomlardan yazıçılar və şairlər bədii əsərlərində istifadə etmişlər. Bunlardan biri də cinas və ya söz oyunlarıdır. Cinas dilin lüğət tərkibində olan sözlərdən müxtəlif üsullarla yaranır. Bunların bir qismi sözün çoxmənalılığından, başqa bir qrupu isə omonim və ona oxşar üslubi vasitə ilə yaranır. Burada işlənən QI satirik funksiya daşıyır və komik effekt yaradır. Tərcümədə bu problem çox vaxt mübahisəyə səbəb olur, çünki eyni bir dildə səslənən sözlər başqa dildə tamamilə fərqli tələffüz edilir, lakin mənanı dərk etmək üçün izahlara ehtiyac vardır.

Beləliklə, tərcüməni dillər arasındakı transformasiya adlandırmaq olar. Tərcümədə transformasiya dedikdə, biz müxtəlif dillərin bir-birinə real münasibətini nəzərdə tuturuq.

Başqa millətlərin mədəni həyatının mahiyyətinə varmaq üçün tərcüməçi sənətkarın yaradıcılığı ilə yanaşı, elmi yaradıcılığa da diqqət yetirməli olur. XX əsrin ortalarından başlayaraq elmin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri olan sistemli təhlil prinsipi hökm sürməyə başladı və bir çox nəzəri araşdırmalarda tərcüməyə də məhz bu baxımdan yanaşıldı. Bu gün də sistemli yanaşmanın metodoloji prinsiplərinin praktiki olaraq elmi fəaliyyətin bütün sahələrində yayılması elmi dərkətmənin özünün obyektiv tələbatından irəli gəlir.

Təsirli, obrazlı, tərbiyəvi söz xalq arasında sürətlə yayılır, dillər əzbəri olur, atalar sözü səciyyəsi kəsb edir. Əslində elə hər bir atalar sözü bir atanın, babanın, şairin-filosofun yaradıcılıq məhsuludur. Ümumiləşmiş aforistik ifadələr V. Skottun əsərlərində xüsusi yer tutur. Müxtəlif mənşəli və funksiyalı kiçik həcmli mətnlər tərcümə zamanı eyni yanaşmanı tələb edir. Biz bu mətnləri müstəqil, xüsusi tip kimi diqqətə cəlb etməyimizlə onların məna və forma baxımından birliyini və xüsusi müstəqil kommunikativ vəzifə yerinə yetirdiyini nəzərə almışıq.

Dünya, ətraf aləm haqqında ümumiləşmiş formada, həyat təcrübəsinə əsaslanan məlumatların verilməsi (zərbi-məsəlləri və atalar sözləri) və ya bədii tərtibatda mətnin məzmunu haqqında ümumiləşmiş qısa formada verilən məlumat (başlıqlar) koqnitiv, emosional və estetik informasiyanı kompleks şəkildə çatdırır və

qapalı struktura malikdir. Bunlardan daha böyük həcmli mətn aforizmdir. Aforizm süjetli və bir neçə ifadədən ibarət, bir ifadədə subyekt və predikat olmaqla fikir bildirmək və ya adlıq cümləsi formasında söz birləşməsi ola bilər.

XVIII əsrdə daha çox dəbdə olan kiçik həcmli nəsr əsərlər, tətbiqi xarakterli fəlsəfə miniatürləri, məşhur insanların müdrik kəlamları və fikirləri kimi qəbul olunur. Məzmunun tamlığı onlara mətn statusu qazandırır, onların toplanması və nəşri insanlar üçün informasiya mənbəyi olduğunu göstərir. Atalar sözlərinin bəzi komponentlərinin ixtisar edilməsinə baxmayaraq, onlar həmişə cütlükə bənzər kimi tərtib olunur.

Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq, aşağıdakı müddəaları ümumiləşdirmək olar:

– ingilis dilində “qanadlı ifadələr”in nitqdə işlədilməsi və mətndəki mövqeyinin elmi-nəzəri səciyyəsi müəyyən edilir;

– mənbə mətnin hədəf mətnə adekvatlığının müəyyənləşdirilməsi hər iki mətndə işlədilmiş üslubi fiqur və ekspressiv vasitələrin fərqli səciyyəsinə baxaraq çıxış etməklə təyin olunur;

– “qanadlı ifadələr”in mənbəyinin dəqiqləşməsi tərcümənin adekvatlığını təmin edən faktorlardandır;

– müxtəlif sistemli dillərdə “qanadlı ifadələr”də bu və ya digər semantik ümumilik istisna olunmur;

– çoxsaylı bədii priyomlarla yanaşı, “qanadlı ifadələr”in işlənməsi ədibin fərdi üslubunun göstəricisi kimi çıxış edir;

– üslubi fiqur kimi və personaj nitqinin səciyyələndirilməsi üçün istifadə olunmuş “qanadlı ifadələr”in tədqiqi və təhlili yolu ilə ədibin əsərlərinin sintaksisi, ritm və melodikası, obrazlılığı müəyyənləşdirilir.

– V. Skottun əsərlərində obrazlılığı təmin etmək üçün işlənmiş qanadlı ifadələr yeni məcazi məna yaratmaqla semantik dairəni genişləndirir;

– tərcümə prosesində qanadlı ifadələrin semantikasında ümumilik istisna olunmur;

– qanadlı ifadələrin tam adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün onların mənbə və müəlliflərinin aşkar olunması transformasiyanı asanlaşdırır;

– qanadlı ifadələrin V. Skottun əsərlərində işlənməsi onun üslubunun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir;

– variativlik həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinin əksər qanadlı ifadələri üçün səciyyəvidir.

Beləliklə, “Qanadlı ifadələrin” tədqiqi dilçiliyin antropologiya, mədəniyyət tarixi, sosiologiya, psixologiya, fəlsəfə, habelə bir sıra başqa sahələrlə əlaqələndirilməsinə imkan yaradır. Tərcümə zamanı ən çox problem yaradan məhz frazeoloji dil faktlarıdır. Tərcümədə dil vahidləri içərisində qanadlı ifadələr xüsusi yer tutur. Bunun da əsasında o dayanır ki, qanadlı ifadələr hər bir xalqın etnopsixologiyası ilə birbaşa bağlıdır və etalon rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Skott, Valter. Ayvənhəu [roman] / V.Scott. – Tərcümə edən Q.Bayramov. – Bakı: Şərq-East, – 2013. – 520 s.
2. Sir Walter Scott. Ivanhoe. Oxford World's Classics / W.Scott. – Oxford: Oxford University Press, – 2008. – 582 p.
3. The New Oxford dictionary: / Oxford, New York: Oxford Dictionary Press, – 1998. – 2176 p.
4. The New Shorter Oxford Dictionary: [in 2 volumes]. – Oxford: Oxford University press, – 1993

Rəyçi: fil.ü.f.d.dosent Gülçöhrə Əliyeva

RƏNA MUSTAFAYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Ünvan Azadiq, 20
rena2213m@gmail.com

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ, ПУНКТУАЦИОННЫХ И РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы совершенствования орфографических, пунктуационных и речевых навыков. Назначение орфографии — точная передача содержания речи, выражение тех или иных мыслей. Благодаря орфографии люди, говорящие на одном языке, но принадлежащие к различным национальностям или диалектным группам, имеют возможность пользоваться одинаковыми, единообразными правилами письма. Также подчеркивается и то, что соблюдение правил письма экономит время и при усвоении письменного текста способствует повышению языковой культуры человека. Орфографические системы языков могут основываться на звуковом (фонетическом), морфологическом или историческом (традиционном) принципах. Особое внимание уделяется морфологическому принципу русской орфографии, а именно тому, что орфография современного русского языка включает в себя правила передачи звуков различными способами. В статье также рассматриваются вопросы пунктуации, правила постановки знаков препинания. Подчеркивается, что пунктуация является важным средством оформления письменной речи. Одной из причин речевой безграмотности является непонимание взаимосвязи и взаимозависимости языковых элементов. В статье также говорится о том, что изучение русского языка особенно важно для представителей технических специальностей, ведь язык — один из наиболее важных элементов гуманитарной культуры. Также уделяется внимание таким вопросам, как взаимозависимость языковых знаний, усвоение обучающимся материала в комплексе, благодаря чему можно преодолеть разрыв между знанием правила и продуктивным его использованием.

Ключевые слова: орфографические навыки, пунктуационные навыки, речевые навыки, правила письма, морфологический принцип.

Грамотность письменной речи проявляется орфографически (на уровне слова) и пунктуационно (на уровне предложения).

Орфография (от греч. *orthos* — прямой, правильный, *grapho* — пишу) — система правил написания слов, научно обоснованных и утверждённых государством. Назначение орфографии — точная передача содержания речи, выражение тех или иных мыслей. Благодаря орфографии люди, говорящие на одном языке, но принадлежащие к различным национальностям или диалектным группам, имеют возможность пользоваться одинаковыми, единообразными правилами письма. Их соблюдение экономит время и, при

усвоении письменного текста, способствует повышению языковой культуры человека. Орфографические системы языков могут основываться на звуковом (фонетическом), морфологическом или историческом (традиционном) принципах. В первом случае на письме отражается произношение слов и их форм, последовательно, буква за буквой фиксируются звуки речи (сербскохорватский, отчасти белорусский язык). Если правила употребления букв связаны не с отдельным звуком, а с морфемой (корнем, приставкой, суффиксом, окончанием), то мы имеем дело с морфологическим принципом правописания (украинский, болгарский, польский, чешский языки). Когда в основу правописания кладётся принцип сохранения на письме облика целого слова и при этом современное произношение его не утрачивается, говорят об историческом (традиционном) написании. Классическим образцом последнего типа является английская орфография — сегодня англичане пишут так, как говорили в XIV столетии. [1]

Русская орфография основана на морфологическом принципе — одинаковом написании морфем независимо от произношения. Например, корень дом- во всех родственных словах обозначается этими тремя буквами, хотя в словах «дом [дом], «домашний» [дам]ашний, «домовладение [дым]овладение звук «о» произносится по-разному. Орфография современного русского языка включает в себя правила передачи звуков буквами, слитные, раздельные и дефисные написания слов и их частей, употребление прописных и строчных букв, переноса слов с одной строки на другую и графического сокращения слов. [2]

Несмотря на значительное расхождение взглядов представителей разных направлений, общим является признание ими коммуникативной функции пунктуации, являющейся важным средством оформления письменной речи. Уровень орфографической и пунктуационной подготовки абитуриентов технических вузов низок. Многолетние данные, накопленные в процессе работы на подготовительном отделении для поступающих в вуз, показывают, что абитуриенты, имеющие по русскому языку в аттестате о среднем образовании оценку «хорошо», допускают ошибки в следующих видах орфограмм и пунктограмм: безударные и чередующиеся гласные в корне слова, приставки ПРЕ- и ПРИ-, О и Ё после шипящих во всех частях слова, Ь после шипящих во всех частях речи, безударные личные окончания глаголов, правописание суффиксов существительных, прилагательных, глаголов и причастий, НЕ с частями речи, правописание наречий, однородные и неоднородные определения, сложное предложение, обособление определений и обстоятельств, вводные слова и конструкции, прямая и косвенная речь. Тот, кто не владеет практическими навыками применения соответствующих правил и допускает подобные ошибки, не может считать себя грамотным человеком. [3]

Рассмотрим некоторые причины сложившейся ситуации, которые представляются нам наиболее важными. Практика показывает: грамматика (греч. *gramma* — письменный знак) плохо усваивается отнюдь не потому, что сложна — многие правила достаточно просты и даже не содержат исключений. Первая, как нам представляется, причина — отсутствие интереса к работе со словом и предложением. Когда требуется правильное написание слова, оно воспринимается чаще всего как набор звуков и букв, в котором обучающиеся не видят грамматического смысла. Между тем, слово — живой организм. Оно рождается, развивается (меняет значение и сферу употребления), может устаревать и даже умереть. Рождение, развитие, жизнь слов русской речи должны быть так же интересны изучающим русский язык, как и история жизни родных и близких им людей.

В качестве третьей причины рискнем назвать усложняющиеся школьные программы по курсу «Русский язык» и отсутствие единообразия учебников. Когда десятилетнему ученику в упражнении предлагается «охарактеризовать предложение с точки зрения наличия или отсутствия в нем второстепенных членов», то далеко не каждый сможет справиться с заданием, так как, безусловно, «споткнется» о глагол «охарактеризовать» и выражение «с точки зрения наличия или отсутствия». Стремление авторов быть «научными» приводит к непониманию учебного материала детьми, а где непонимание, там нет и интереса. Недаром же великий мыслитель древности Аристотель подчеркивал: «Написанное должно быть удобочитаемо и удобопроизносимо, что одно и то же». Этот завет актуален и в наше время. [4]

Изучение русского языка особенно важно для представителей технических специальностей, ведь язык — один из наиболее важных элементов гуманитарной культуры. Постигая жизнь слов русского языка, инженер преодолевает тенденциозность технической направленности в мышлении, получает возможность глубже и полнее выразить себя, лучше понимает замыслы других людей.

Многие слова живут, меняя свой облик в различных формах. Это изменяемые части речи. Другие устойчивы и неизменны, например, наречие. Слово, как и всякий организм, имеет самые важные (корень) и просто важные части — морфемы, и с ними необходимо обращаться бережно, например, не отрывать букву от корня при переносе. Каждое из слов несет особое значение. Существительное обозначает предмет, прилагательное — его признак, с помощью глагола выражаем действие предмета, число или порядок при счёте обозначает числительное, признак по действию — причастие, добавочное действие — деепричастие, признак действия — наречие. Указывает на одно из таких значений местоимение. И это важно знать как для работы со словом, так и для работы с предложением. [5]

Чтобы преодолеть разрыв между знанием правила и продуктивным его использованием, необходимо применить алгоритм правила, определённую

систему действий. Термин «алгоритм» пришел в русский язык из латыни: это латинская форма имени среднеазиатского математика Аль-Хорезми — «Algorithmi», имеющая значение «система операций». Применить алгоритм правила — значит восстановить цепочку «орфограмма (пунктограмма) — изученное правило — способ его применения — продуктивно использованное знание». Школьная практика нацеливает на освоение второго и четвертого звена, не обращая должного внимания на первое (выпускники средней школы в большинстве своем не могут ответить на вопрос «Что такое орфограмма, пунктограмма?») и третье — способ применения правила. Выясним, в чем состоит суть такого алгоритма, когда речь идет об орфограмме? Как работать со словом, в котором она есть? Вспомним сначала, что такое орфограмма.

Орфограмма (от греч. *orthos* + *gramma* — правильный + письменный знак, черта, линия) — буква, правописание которой определяется тем или иным правилом. Орфограммы есть во всех словах языка, кроме односложных местоимений в именительном падеже (я, ты, вы, он), однозвучных и односложных союзов (и, но, да), предлогов (в, к, за) и междометий (ах, ох, ой). Орфограммой может быть буква, обозначающая гласный звук, согласный звук и не обозначающая звука (Ь и Ь), слитное, раздельное и дефисное написание слова, прописная и строчная буква, перенос буквы с одной строки на другую в разделяемом слове. [6]

Итак, работу со словом начинаем с определения орфограмм, обозначающих гласные звуки. В русском языке гласные могут быть ударными [а], [о], [у], [э], [и], [ы] — д[а]р, к[о]л, ж[у]к, [б'э]г, с[ы]р и безударными — д[а]ска, с[т'и]на, к[у]сок, п[и]сьмо, т[ы]лы, тр[а]ва. Написание ударных гласных не вызывает сомнений — звук слышится отчетливо. Написание безударных гласных, которые встречаются во всех частях слова, подчиняется особым правилам. Поэтому первый шаг в работе над словом — постановка ударения. Возьмем в качестве примера многосложные слова с большим количеством орфограмм: наслаждаешься, серебряный, окрестность, подрежьте, расстроенный, блистательно, объединившись. Поставим в них ударения.

Все оставшиеся буквы обозначают безударные гласные звуки и могут быть орфограммами. Они расположены в разных частях слова, и правописание каждой подчиняется различным правилам. Чтобы выяснить, какие именно перед нами орфограммы, делим каждое слово на значимые части — морфемы. Морфема (от греч. *morphe* — форма) — значимая часть слова, далее неделимая. Морфемами являются приставки, корни, суффиксы (лат. *suffixus* — прибитый, приколотенный, прикрепленный), окончания. [7]

Правильное написание безударной гласной в приставке и корне слова не зависит от его принадлежности к той или иной части речи, следовательно, выделив эти морфемы, можно определить тип орфографического правила — правописание безударных гласных в изменяемых и неизменяемых приставках, в корнях слов и т.д. Правописание суффиксов и окончаний зависит от того, к

какой части речи относится то или иное слово. Поэтому следующий шаг — определение принадлежности слова к той или иной части речи — существительному, прилагательному, числительному, местоимению, глаголу или глагольной форме, наречию, сложному предлогу. Теперь можно определить, какая перед нами орфограмма в каждом случае, и вспомнить соответствующее правило.

R.Mustafayeva

Yazı, punktuasiya və danışıq bacarıqlarının yaxşılaşdırılması

Xülasə

Məqalədə orfoqrafiya, punktuasiya və nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi məsələləri müzakirə olunur. Orfoqrafiyanın məqsədi nitqin məzmununu, müəyyən düşüncələrin ifadəsini dəqiq çatdırmaqdır. Yazı sayəsində eyni dildə danışan, lakin fərqli millətlərə və ya ləhcə qruplarına mənsub olan insanlar eyni, vahid yazı qaydalarından istifadə etmək imkanı qazanırlar. Yazı qaydalarına riayət etmənin vaxta qənaət etdiyi və yazılı mətni mənimsədikdə insanın dil mədəniyyətinin artmasına kömək etdiyi vurğulanır. Dillərin orfoqrafiya sistemləri səs (fonetik), morfoloji və ya tarixi (ənənəvi) prinsiplərə əsaslanı bilər. Rus yazımının morfoloji prinsipinə, yəni müasir rus dilinin yazımında səslərin müxtəlif yollarla ötürülməsi qaydalarını əhatə etməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə punktuasiya, durğu işarələrinin qoyulması qaydaları da müzakirə olunur. Durğu işarələrinin yazılı nitqin formalaşmasında vacib bir vasitə olduğu vurğulanır. Danışıq savadsızlığının səbəblərindən biri də dil ünsürlərinin əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığını başa düşməməsidir. Məqalədə, həmçinin rus dilinin öyrənilməsinin texniki ixtisas nümayəndələri üçün xüsusilə vacib olduğu bildirilir, çünki dil humanitar mədəniyyətin ən vacib elementlərindən biridir. Dil biliklərinin qarşılıqlı asılılığı, materialın şagirdlər tərəfindən kompleksdə mənimsənilməsi kimi məsələlərə də diqqət yetirilir, bunun sayəsində qayda bilikləri ilə onun səmərəli istifadəsi arasındakı boşluğu aradan qaldırmaq mümkündür.

Açar sözlər: orfoqrafiya bacarıqları, durğu işarələri, nitq bacarıqları, yazı qaydaları, morfoloji prinsip.

R.Mustafayeva

IMPROVING SPELLING, PUNCTUATION AND SPEECH SKILLS

Summary

The article discusses the issues of improving spelling, punctuation and speech skills. The purpose of spelling is to accurately convey the content of speech, the expression of certain thoughts. Thanks to spelling, people who speak the same language, but belong to different nationalities or dialect groups, have the opportunity to use the same, uniform writing rules. It is also emphasized that compliance with the rules of writing saves time and, when assimilating a written text, contributes to an increase in a person's linguistic culture. Spelling systems of languages can be based on sound

(phonetic), morphological or historical (traditional) principles. Particular attention is paid to the morphological principle of Russian spelling, namely, that the spelling of the modern Russian language includes the rules for the transmission of sounds in various ways. The article also discusses the issues of punctuation, the rules for setting punctuation marks. It is emphasized that punctuation is an important means of shaping written speech. One of the reasons for speech illiteracy is a lack of understanding of the relationship and interdependence of linguistic elements. The article also says that the study of the Russian language is especially important for representatives of technical specialties, because the language is one of the most important elements of humanitarian culture. Attention is also paid to such issues as the interdependence of linguistic knowledge, the assimilation of the material by students in a complex, due to which it is possible to bridge the gap between knowledge of the rule and its productive use.

Keywords: spelling skills, punctuation skills, speech skills, writing rules, morphological principle.

Литература

1. Буланин Л.Л. Трудные вопросы морфологии. — М., 1976.
2. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Культура и искусство речи. — Ростов н/Д, «Феникс»: 1995.
3. Введенская Л.А., Павлова Л.Г., Катаева Е.Ю. Русский язык и культура речи: Учебное пособие для вузов. — Ростов н/Д, 2000.
4. Власенков А.И., Рыбченкова Л.М. Русский язык. Грамматика. Текст. Стили речи: Учебное пособие для учащихся 10-11-х классов. — М., 1999.
5. Головин Б.Н. Основы культуры речи. 2-е изд., испр. — М., 1988.
6. Голуб И.Л., Розенталь Д.Э. Занимательная стилистика. — М., 1938.
7. Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. — М., 1978.

Redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa qəbul olunma tarixi:

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bəyimxanim Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

HÜSEYNOVA LALƏ ASLAN QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
“Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi
q-lala-58not@mail.com.S.Vurğun 157.

**İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN AZƏRBAUCAN
DİLİNDƏ ÇOXMƏNALILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**
Xülasə

Məlumdur ki, başqa dillərdən, deyək ki, ingilis dilindən, həmçinin digər Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə söz o zaman keçir ki, bu dildə həmin sözün ifadə etdiyi məfhumu bildirən başqa söz olmasın və ya onun tam ekvivalent variantını dildə ifadə etmək çətinlik törədilməsin. Məsələn: konqres, panorama, kater, kompyuter, biznes, sistern, aysberq, telefon, meqafon, fonoskopiya, büdcə, çarter, kross, printer, ofset, menecer, lobbi, bosman, harmoniya və s. bu kimi sözlərin dilimizdə qarşılığı yoxdur. Ona görə də bu sözlər alınmışdır. İngilis dilindən alınan bu leksik vahidlər Azərbaycan dilində işlənir, ana dilinin fonetikasına, qrammatikasına uyğunlaşır, o təkamül prosesi keçir, müxtəlif səviyyələrdə mənimsənilir və tədricən dilin lüğət tərkibinə daxil olmuşlar. İngilis dili mənşəli sözlərdə baş verən dəyişikliklər Azərbaycan dilinin səs sisteminə və qrafik-qrammatik quruluşuna uyğun səviyyəsində aparılır.

Çoxmənalı sözlər — Əsas mənə ilə bağlı olub bir neçə əlavə, törəmə mənada işlənən sözlərə çoxmənalı sözlər deyilir. Məsələn: üz – adamın üzü, suyun üzü, yorğanın üzü; göz – adamın gözü, bulağın gözü, şkafın gözü və s. Çoxmənalılıq yaradan sözlər həmişə eyni nitq hissəsinə aid olur. Məsələn: **Həqiqi mənə** – *polad* balta (isim), *gözəl mənzərə* (sifət).

Məcəzi mənə – *polad* bilək (isim), *gözəl* fikir (sifət)

Bu zaman həmin sözlər və birləşmələr bir-biri ilə oxşar əlamətlərə malik əşyaları ifadə edir. Beləliklə, sözlərin çoxmənalılığı yaranır. Məsələn: *alovun dili, çəkmənin dili, insanın dili, heyvanın dili*. Bu söz birləşmələrindən *insanın dili, heyvanın dili* nümunələrində leksik vahidi **həqiqi mənada**, *alovun dili, çəkmənin dili* nümunələrində isə **məcəzi mənada** işlənmişdir.

Açar sözlər: İngilis dili, çoxmənalılıq, termin, inkişaf, xüsusiyyət, Azərbaycan dili.

Çoxmənalı sözlər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

-Bütün sözlər çoxmənalı ola bilməz; Çoxmənalı sözlər, əsasən, bədii üslubda işlədilir.

-Çoxmənalı sözlərə dilimizin, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsadüf olunur.

-Daha çox isimlər, feillər və sifətlər çoxmənalı olur.

-Çoxmənalılıq prosesində leksik vahidlərin semantik inkişafı bəzən omonimliyə gətirib çıxarır.

İngilis dilindəki söz və terminlərə Azərbaycan dilində uyğun qarşılıq müəyyən edildiyi zaman onda ya alınmaların işlənməsinə ehtiyac qalmır, ya da paralel işlənmə hadisəsi baş verir.

Məsələn, **opozisiya** əvəzinə müxalifət, vaterpol əvəzinə su polosu, intervü əvəzinə müsahibə, partnyor əvəzinə tərəfmüqabili terminlərindən geniş istifadə edildiyi kimi, onların bir çoxunun paralel işlənməsi qeydə alınır.

A. Qarayev: "Müasir Azərbaycan dilin Avropa mənşəli alınmalar". Bakı, ADU nəşr. 1989. Müəllif öz əsərində yazır: "Ötən əsrin 20-30-cu illərində ingilis dilindən rus dilinin söz alması fəallaşmış. Sənayeləşdirmə, sənayenin yeni sahələrinin meydana çıxması, texniki və elmi kəşf terminoloji leksikanın inkişafına səbəb olmuşdur. Keçən əsrin 50-ci illərində sovet dövlətinin xarici siyasətində baş verən dəyişikliklər, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, rus dilinə keçən ingilis sözlərinin artmasına daha əlverişli şərait yaratmışdır. Xüsusilə 60-cı illər bu cəhətdən daha xarakterikdir. Bütün dünyada ingilis dilinin kütləvi yayılması, elmə, texnikaya, idmana, incəsənətə ümumbəşəri dəyərlər kimi yanaşma bu sahələrdə terminlərin unifikasiyası, internasionallaşması meyillərini genişləndirmişdir." (1.s.112)

Rus, eləcə də Azərbaycan dilindəki ingilis sözlərinin ayrılması, nəşri, yaranma tarixi və etimologiyasını hərtərəfli öyrənmək çətinlik yaradır. İngilis dilinin lüğət tərkibi yekcins olmayıb, xalis ingilis leksikası digər german dilləri ilə paralellik təşkil edir.

Buna baxmayaraq müxtəlif dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində sözləmə prosesi davam edir. Son dövrlərdəki alınmaların çoxu müasir həyatın aktual cəhətlərini əks etdirən ingilis mənşəli sözlərdir. Bu sözlər dilimizdə yayılma dərəcəsinə və işlənmə tezliyinə görə müxtəlif mövqedə durur. Onların bəziləri son illərdə Azərbaycan dilində elə məhsuldar işləkliyə malikdir ki, onlar hamının istifadə etdiyi ümumişlək sözlər qrupunda yer almaqla yanaşı, dil daşıyıcıları tərəfindən asan başa

düşülür. Məsələn, komfort, futbol, boks, xokkey, bifşteks, lider, lift, menecer, konveyf, konteyner, dispetçer, vağzal, kloun, doker, detektiv, caz, qol, dopinq, kabel, layner, autsayder, blok, mikser, avral, ballast, banknot, boykot, bulfanq, bufer, büdcə, nokaut, nokdaun, lilinut, centmen, ballast, dollar, klub, moglekan, cunqli, pioner, mitinq, miçman, tennis, kovboy, avt okar, alliqator, barmen, buklet, kompyuter, lider, boykot, spiker, şou və s. belə alınmalardandır. Başqa sözlər də müxtəlif üslublarda bu və ya digər dərəcədə istifadə olunmaqdadır. İngilis dilindən Azərbaycan dili leksikasına keçmiş bəzi alınmaların leksik-semantik səciyyəsinə araşdıraraq.

Məmmədli: "Alınma terminlər". Bakı, "Elm" nəşr. 1997. Nadir müəllim alınma sözlərin çoxmənalılığı haqqında yazır; "Brifinq" sözü başlıca olaraq, publisist üslubda ictimai-siyasi termin kimi, ingilis-Amerika reallığı ilə

əlaqədar işlənməkdədir. Bu leksik vahid Azərbaycan ümumxalq dilinə keçmədiyindən işlənməsi də məhdud xarakterdədir, bütövlükdə dilimiz üçün tam mənimsənilmiş sözlərdən hesab edilə bilər. Brifinq sözü elmi ədəbiyyatda amerikanizm (brifinq) kimi qiymətləndirilir, ingilis dilinin to brief felindən yaranmış, ingilis dilinə də fransız dilindən (brif) keçmişdir. İlk dövrlərdə həmin leksik vahid ingilis dilində “kral məktubu” mənasında işlənməmişdir. İngilis dilində həmin söz semantik cəhətdən inkişaf etmiş, digər mənələrdə də çıxış etməyə başlamışdır. Brief isminin əsas mənası “qısa, yığcam” deməkdir. Bu sözün həmin mənaları Azərbaycan dilindəki “xülasə, təlimat” anlayışlarına uyğun gəlir. Brifinq sözü Azərbaycan dilində dövlət nümayəndələrinin jurnalistlərlə təlimat xarakterli müşavirəsi məqamında işlədilir. Bu müşavirənin məqsədi, əslində dövlət məmurlarının çıxışlarına təbliğat istiqaməti verməkdir. Brifinq sözünün dilimizdə işlənməsi xüsusilə publisistik nitqlə məhdudlaşır. Bu söz daha çox siyasi terminlərə yaxınlaşır. İ. Aydınovun izahına görə, brifinq-xarici siyasət idarəsinin, beynəlxalq təşkilatların rəsmi nümayəndələrinin mətbuat vasitələri ilə qısamüddətli görüşüdür. (2.s.134-143)

“Prezidentlərin rəsmi görüşündən sonra jurnalistlər üçün brifinq keçirilmişdir. Brifinqdə jurnalistlərlə görüşdə toxunulmuş əsas məsələlər barədə qısa məlumat verilmişdir.”

N.Ə. Tağızadə: “İngilis mənşəli sözlərin Azərbaycan dilində unifikasiyası”. Filologiya məsələləri” toplu. ADPU. Bakı-2003. Müəllif .Ə. Tağızadə qeyd edir: “Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələləri üçün dildə müəyyən tematik qrupların aktuallaşması səciyyəvidir. Keçən əsrin ikinci yarısında informasiya bolluğu və eləcə də informasiya sənayesi yeni peşələrin meydana çıxmasına səbəb oldu. Bütün dünyada bir sıra müəssisələrdə proqramlaşdırma kursları yarandı və “elektron texnikası”, “elektron-hesablama maşınları”, nəhayət “kompüter” kimi söz və ifadələr təkcə elmi ədəbiyyatda deyil, hətta ədəbi dildə də işlənməyə başladı. (3.s.34-44)

Kompüter-ingilis dilindəki “hesablamaq” mənalı “compute” felindəndir. Bu leksik vahidin rus dilindəki transkripsiyası belədir: компьютер. Oksford lüğətinə görə, “compute” felisi ingilis dilində 1961-ci ildən işlədilir. Həmin lüğətdə computer sözünün aşağıdakı mənaları verilmişdir: 1) sayan, 2) rəsədxanada hesablama apararı və s. Oksford lüğətində computer leksik vahidinin “elektron-hesablama maşını” mənasına rast gəlmirik. Bu mənaya sonrakı lüğətlərdə təsadüf edirik. Bu lüğətdə computer morfeminin iki mənası verilmişdir: 1) hesablayan insan, yaxud əşya ; 2) ali riyaziyyatın mürəkkəb əməliyyatlarını yüksək sürətlə yerinə yetirməyə qadir olan mexaniki, yaxud elektron aparat. İşlənmə tezliyinə görə nə qədər yüksək olsa da, bu söz rus və Azərbaycan dillərinə aid əvvəlki lüğətlərdə qeydə alınmır. Bu da hesablama texnikası vasitəsinin ötən əsrin 80-ci illərində dilimizə keçməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan 1993-cü ildə çapdan çıxmış informatika lüğətində kompüter sözü də yerini almışdır. Bu sözün izahında onun elektron hesablama maşını olması qeyd edilmiş və bax EHM qeydi verilmişdir.

Kompyuter-Azərbaycan və ingilis dillərində eyni anlayışı, əsasən mürəkkəb hesablamaları aparmaq üçün istifadə olunan elektron qurğusunu ifadə edir. Azərbaycan dilində əvvəllər bu anlayışı bildirmək üçün “elektron-hesablama maşını”(EHM) söz birləşməsi terminindən istifadə edilirdi. Bir müddət hər iki termin sinonim kimi çıxış etmiş, son dövrlərdə isə kompyuter termini “elektron-hesablama maşını” terminini dildə demək olar ki, tamamilə dildən sıxışdırmışdı:

“Kompyuterdə işləyərkən biz kursor sözünü tez-tez işlədəcəyik. Kursor-ümumi halda displeyin (display-əksetdirmə) ekranına yazılacaq, dəyişiklik ediləcək simvolun yerini göstərir.”

Azərbaycan dilində geniş işlədilən kondisioner sözü də ingilis mənşəli hesab edilir. Elmi ədəbiyyatdan məlum olur ki, həmin leksik vahid latın mənşəli “condicio” sözündəndir. Alman dilində “konditionekunq” şəklində istifadə edilir. Kondisioner sözünün lüğəti mənası “qapalı yerlərdə ətraf mühitdən asılı olmayaraq, müəyyən iqlim şəraitinin saxlanması” kimi izah edilir.

Kondisioner sözü Azərbaycan dilində keçən əsrin 60-cı illərində işlənməyə başlamışdır. Bu söz maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Belə ki, lüğətlərdə onun ilkin mənası “un üyündən sənaye sahəsində məhsulun müəyyən temperaturda saxlanması üçün aparat” kimi verilmişdir. Sonrakı lüğətlərdə kondisioner sözü “qapalı yerlərdə temperaturun, nəmişliyin və havanın tərkibinin lazımi səviyyədə tənzimlənməsi” kimi şərh edilmişdir. Azərbaycan dilində kondisioner sözü daha çox ikinci mənada geniş yayılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin 70-ci illərində Bakıda məişət kondisionerləri zavodu tikilib istifadəyə verilmiş, zavodda müxtəlif markalı kondisionerlər istehsal olunmuşdur. Bu avadanlıq məişətimizdə geniş istifadə olunmaqdadır. Müasir kondisionerlər daha da təkmilləşərək temperaturu təkcə aşağı salmır, həm də onu yuxarı qaldırır. Bu baxımdan, kondisioner daha çox temperaturu sabit saxlamağa xidmət göstərən və məişətdə geniş istifadə olunan cihazdır.

Р.Д.Джафаров: “Технические термины западноевропейского происхождения в Азербайджанском языке» А.Р.к.ф.н.Баку, 1990. Rəfiq Cəfərov həmin kitabda yazır: “Tərcümə yolu ilə ingiliscədən alınmış sözlərin elələri vardır ki, onlar istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilinin müasir dövründə işlək deyildir. Lakin bu sözlər hər iki dilin lüğət tərkibində qalır və ara-sıra işlənir. Bu tipli sözlərin müasir funsiyasının aydın başa düşmək üçün konkret misalları nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Ledi (lady “leidi”) - İngiltərədə, lordun arvadına, eləcə də aristokrat təbəqəyə mənsub yaşlı ərli qadınlara müraciət formasıdır. Miledi (miledi “mileidi”) - İngiltərədə yuxarı təbəqənin ərdə olan nisbətən cavan yaşda olan qadınlara hörmət və ehtiramla edilən müraciət formasıdır. Milord (Milord “milo:rd”) - İngiltərədə yüksək təbəqədən olan kişilərə müraciət formasıdır.

Xarici sözlər lüğətində ledi ingilis mənşəli söz kimi verilmişdir. Əsasında ledi sözü duran miledi isə həm bu, həm də S.İ. Ojeqovun fransız dilinə mənsub söz kimi göstərilir. Bununla yanaşı, həmin sözün “my lady” (mənim ledim) birləşməsindən əmələ gəlmiş qeyd olunur. “My lady” birləşməsinin hər iki komponentinin ingilis dilinə aid olduğu halda, həmin birləşmədən yaranan və bitişik yazılan

milady”miledi”sözünün fransız mənşəli olması şübhə doğurur.Həm ledi,həm də miledi leksik vahidləri ingilis yazıçı və şairlərinin əsərlərində ,onların Azərbaycan dilinə etdikləri tərcümələrdə işləkdir.”Bu ledi isə az qala hər gecə keçikçiyə bir şey bağışlamalı olur.Sizin bu şux lediniz çox yüngül qadındır.Budur sizin lediniz,ser.Aylı gecələrdə sonet qoşmaqdan...Özü də həmin lediyə”.(4.s.68-72)

Alınma sözlər başqa növ sözlərə nisbətən ən yeni, ən tez meydana çıxan sözlər hesab olunur. Qərbi Avropa dillərindən leksik alınmaların Azərbaycan dilinə vasitəçi dil və ya birbaşa daxil olması uzunmüddətli bir prosesdir. Məsələn, «**Detektor**»-(hərfi mənası **açan**), mənşə etibarilə latın dilinə mənsub olub, ingilis dilində formalaşaraq başqa dillərə yayılmış və beynəlxalq terminə çevrilmişdir . «Detektor» a texniki xarakteristika verməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o radionun yaranması ilə bağlı olub, radioqəbuledicinin bir hissəsi, detalı hesab olunur. Detektor radioqəbulediciyə daxil olan yüksək səviyyəli tezlik rəqsinin aşağı səviyyəli tezlik rəqsinə çevrilmə prosesini yaradan texniki detala-hissəyə deyilir. Həmin termindən də sonralar «detektorlu radioqəbuledici» termin-söz birləşməsi meydana gəlmişdir . Həmin termin-söz birləşməsi dilimizdə heç də alınma söz olmayıb, dilimizin öz daxili imkanları hesabına morfo- semantik yolla yaranan termin hesab olunur. Bunun da törəmələri sonralar «detektiv romans, «detektiv film»> termin-söz birləşməsi olmuşdur.

6 □ Hər hansı sözün ilk mənasında əmələ gələn yeni mənalar onun mənə çalarlığı adlanır. Bir məfhumun müxtəlif mənə çalrlığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı-polisemantik sözlər deyilir. İfadə etdiyi müxtəlif mənə çalarlığına görə çoxmənalı sözlər eyni deyildir. Söz onun geniş və ya məhdud mənada işlənməsindən asılı olaraq, çox və ya az mənə çalrlığına malik olur. Əgər sözün bir əsas mənadan başqa ikinci bir mənası olursa, belə sözlər təkmənalı-monosemantik sözlər adlanır. Məsələn:traktor, orfoqrafiya,çanta və.s sözlər təkmənalıdır, insana aid orqanın adı olan ağız sözü isə çoxmənalıdır. Bu söz qazanın ağızı, qapının ağızı, bıçağın ağızı və.s ifadələrdə müxtəlif mənalara malikdir. Müasir Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu onu göstərir ki, sözlərin çoxmənalılıq kəsb etmə prosesi dilimizdə ən qədim dövrlərdən fəal şəkildə mövcud olmuşdur. Bu proses bu gün dilimizin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir.

Sözlərin çoxmənalılığı görünür ki, türk dillərində də hələ qədim dövrlərdə də böyük rol oynamışdır. Bu gün dilimizdə işlədilən türkün sözü ifadəsi bunu isbat edir.

Çoxmənalı sözlərdə onun daşdığı mənələrdən biri öz konkret ifadəsini ancaq mətnin daxilində alır. Söz öz ilk müstəqil mənasından ayrılıb çoxmənalılıq kəsb edəndə məcazi mənə kəsb edir. Məcəzi mənada işlənən leksik vahidlər isə iki növ olur: a) leksik məcazlar; b) üslubi məcazlar Leksik məcazlar lüğət tərkibində qeydə alınmış, daşlaşmış ifadələrdir. Məsələn; başa düşmək- anlamaq, dərk etmək, ələ salmaq- lağ etmək, əldən düşmək – yorulmaq kimi birləşmələr daxilində işlənərkən eyni mənəni saxlaya bilər. Bəzən daha əlavə mənələrin də açılmasına kömək edir. Üslubu məcazlar isə yazıçının fərdi yaradıcılığı ilə bağlı olan ifadələrdir. Bunlar mətn daxilindən ayrılıqda öz məcazlığını saxlaya bilmir. Lüğət tərkibində də qeyd

edilmir. Məsələn, ürəyimin yağı əridin. İşlərim yağ kimi gedir. Qələm lap yağ kimi yazır cümlələrinin hər birində yağ sözünün özünəməxsus konkret mənası vardır. Bu cümlələrdə ürəyimin yağı birləşməsi leksik məcaz, ikinci və üçüncü cümlələrdə isə yağ kimi ifadəsi müqayisə məzmunu daşdığı üçün üslubu məcazdır. Çoxmənalı sözlərdə məna çalarlığı nə qədər çox olursa-olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi müstəqil mənasını təşkil edir. Başqa mənaları isə ilk mənaya az və ya çox yaxın olduğuna baxmayaraq, onun sonradan törəmiş mənaları kimi özünü göstərir. Müstəqil məna sözün əsas mənası olub, başqa mənaları isə ikinci, üçüncü, hətta dördüncü dərəcəli yer tutur. Çoxmənalı sözlərdə sözün məna çalarlıqlarından əsas mənası həqiqi, ikinci və sonrakı mənaları isə məcazi məna adlanır.

Səlim Cəfərov. Muasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb, 2007. Səlim Cəfərov qeyd edir: "Dilimizdə sözlərin çoxmənalılığı söz yaradıcılığı prosesinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini meydana çıxarır.

1. Sözün sonradan kəsb etdiyi məna çalarlığından (məcazi mənadan) biri öz inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş həqiqi mənadan uzaqlaşaraq müstəqim məfhum ifadə edən yeni bir mənaya çevrilə bilər. Məsələn, köç(mək), saç(maq), düz(mək) kimi feillərdən törəmiş olan köç, saç, düz isim və sifətləri tamamilə müstəqil məna ifadə edir.

2. Sözlərin çoxmənalılığı dilimizdə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, ördəkburun sözü bir heyvanın adıdır. Onun ağı ördəyin burnuna oxşadığı üçün bu ad ona verilmişdir.

3. İncəsənət mürəkkəb sözü dilimizdə insanın yaradıcılığı ilə əlaqədar onun ruhunu oxşayan, onda hiss və həyəcan oyada bilən hər hansı bir sənət kimi başa düşülür. Halbuki sözün tərkibində işlənən incə və sənət sözləri ayrılıqda hərəsi başqa mənaya malikdir.

4. Çoxmənalı sözlərin məcazi mənaları dilimizdə sabit söz birləşmələrinin (idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözü) əmələ gəlməsi üçün əsas baza təşkil edir. Məsələn, qaraqabaq, uzun eləmək, başdan sovmaq, ürəyi qopmaq kimi idiomlarda; polad quş, canlı insan, saf vicdan kimi ibarələrdə; müvəffəqiyyətdən baş gicəllənmə, az olsun yaxşı olsun kimi hikmətli sözlərdə; nə tufəngə çaxmaqdır, nə sümbəyə toxmaq; nə ətdir, nə balıq atalar sözü və zərbi-məsəllərdə işlənən leksik vahidlər müəyyən situasiya, hadisə ilə bağlı olub həqiqi mənasından uzaqlaşır, fərqli məcazi mənaya malik olur.

5. Çoxmənalı sözlərə dilimizin, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsadüf edilir. Bunların içərisində kəmiyyət etibarilə isimlər və feillər çoxluq təşkil edir. Bu cəhətdən ikinci yeri sifətlər, üçüncü yeri isə başqa nitq hissələri tutur. (5.s.15-20)

Dilimizdə sözün məna çalarlıqları bir sıra səbəblər nəticəsində meydana gəlir.

1. Əşyaların müxtəlif cəhətdən oxşarlığına görə;
--Forma etibarilə: qaş (adamda) – qaş (yəhərdə); göz (adamda) – göz(şkafda); baş (kələmdə) – baş(adamda) və s.
--Rəng etibarilə: qızıl (saat) – qızıl (xətt); gümüş (qaşiq) – gümüş(saç) və s.

--Dad etibarilə: acı (findıq) – acı (söz); şirin (bal) – şirin (söz); turş (alma) – turş (üz) və s.

--Hərəkətin oxşarlığı etibarilə: döymək (qapını) – döymək (əti); açmaq (kitabı) – açmaq (ürəyi) və s.

2. Əşyaların müxtəlif cəhətdən yaxınlaşmasına görə:

--Məkan etibarilə: dan (yeri) – dan (ulduzu); universitet (ali məktəb) – universitet (ali məktəb yerləşən bina) ;

--Zaman etibarilə: gün (24 saat) – gün (keçirmək) – gün (qazanmaq) və s.

--Məntiq etibarilə: adam (insanlardan biri) – adam (müsbət xüsusiyyətlərə malik insan); quzu (qoyun balası) – quzu (dinc uşaq) və s.

--Proses etibarilə: dönüş (dönmək prosesi) – dönüş (işdə); gəzdirmək (bir şeyi həmişə yanında saxlamaq) – gəzdirmək (uşağı, atı) və s.

Ədəbiyyat:

1.A.Qarayev:"Müasir Azərbaycan dilin Avropa mənşəli alınmalar".Bakı,ADU nəşr.1989.səh:112

2.N.Məmmədli:"Alınma terminlər".Bakı,"Elm" nəşr.1997. səh:134-143

3.N.Ə.Tağızadə:"İngilis mənşəli sözlərin Azərbaycan dilində unifikasiyası"."Filologiya məsələləri"toplu.ADPU.Bakı-2003.səh:34-44.

4.Р.Д.Джафаров:"Технические термины западноевропейского происхождения в Азербайджанском языке»А.Р.к.ф.н.Баку,1990.с.68-72

5.Səlim Cəfərov. Muasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh.15–20

Л.Кусейнова

Особенности многозначности слов и терминов английского происхождения в азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматриваются заимствованные слова английского происхождения употребляющиеся в словарном составе азербайджанского языка, а также некоторые лексического и семантического свойства английских терминов в азербайджанском языке.

Известно, что слова из других языков, например английского, а также из других европейских языков переходят на азербайджанский язык, когда в этом языке нет другого слова, выражающего понятие, выраженное этим словом, или нетрудно это сделать. выразить в языке его полностью эквивалентный вариант. Например: конгресс, панорама, катер, компьютер, дело, цистерна, айсберг, телефон, мегафон, фоноскоп, бюджет, устав, крест, принтер, офсет, менеджер, лобби, боссман, гармония, и т. д. подобные слова не имеют аналогов в нашем языке. Именно поэтому эти слова были заимствованы, эти лексические единицы, взятые из английского языка, используются в азербайджанском языке,

Когда соответствующие слова и термины в английском языке определены на азербайджанском языке, нет необходимости обрабатывать заимствования, или происходит параллельная обработка. Например, термины оппозиция вместо оппозиции, водное поло вместо водного поло, интервью вместо интервью, партнер вместо партнера, зарегистрирована параллельная обработка многих из них.

Ключевые слова: английский язык, многозначность, термин, развитие, характеристика, азербайджанский язык.

L.Kouseynova

Features of polysemy of words and terms of English origin in the Azerbaijani language

Summary

The article analyses mutual word of English origin words used in the vocabulary of Azerbaijan also some lexical of semantically peculiaratif of English turns in Azerbaijani.

It is known that words from other languages, such as English, as well as from other European languages, are transferred to the Azerbaijani language, when there is no second word in this language that expresses the concept expressed by this word, or it is not difficult to do it. to express in language its completely equivalent variant. For example: congress, panorama, boat, computer, case, tank, iceberg, telephone, megaphone, phonoscope, budget, constitution, cross, printer, offset, manager, lobby, bossman, harmony, etc. d. similar words have no analogues in our language. That is why these words were borrowed, these lexical units taken from the English language are used in the Azerbaijani language,

When the corresponding words and terms in the English language are defined in the Azerbaijani language, there is no need to process borrowings, or parallel processing takes place. For example, the terms opposition instead of opposition, water polo instead of water polo, interview instead of interview, partner instead of partner, registered parallel processing of many of them.

Key words: English language, polysemy, term, development, characteristic, Azerbaijani language.

Rəyçi: pedaqoli elmlər namizədi, professor Tamilla Hüseynova

ABIYEVA VALIDA G.

vabiyeva@amu.edu.az

MƏMMƏDOVA Z.Ə.

zmamedova@amu.edu.az

SAFIXANOVA AFAT H.

asefixanova@gmail.com

Azərbaycan Tibb Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN TARİXİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI XÜLASƏ

Açar sözlər: ingilis dili, tarixi, dövrü, alınma sözlər.

İngilis dili lüğət tərkibi zəngin olan dillərdən biridir. Müasir ingilis və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi çox tarixi bir yol açmışdır. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində alınma sözlərin tarixi və təsiri bəzi şəkildə göstərilmişdir. Dil heç vaxt sabit vəziyyətdə dəyişməz qalmır. Müəyyən mərhələlərlə dəyişikliyə məruz qalır. Bu vəziyyəti ingilis və Azərbaycan dillərində də müşahidə etmək mümkündür. Ölkənin həyatında baş verən bütün yeniliklər, dəyişikliklər, ətraf aləmdə müşahidə olunan hallar istənilən dilin lüğət tərkibində əks olunur. İngilis dilinin lüğət tərkibi elə bir əsərdir ki, zənginləşir və zənginləşməkdədir. Bu dəyişikliklər hər bir sahədə özünü göstərir. İqtisadiyyatda, siyasətdə, kənd təsərrüfatında, idmanda, dində, hətta məişətdə müşahidə olunan vəziyyətlərin dilin lüğət tərkibində əks olunması həmin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə şərtlərdən vasitələrdən biridir. Dünya dillərinin demək olar ki, hamısının baxmayaraq qətiyyətlə sözləmək olar ki, bütün dillərdə alınmaların sayı alınma səbəbdən alınma tarixləri eyni deyildir. Müşahidələr göstərir ki, ingilis dili xarici təsirlərə həmişə məruz qalıb. Tarix ərzində həm ingilis, həm də Azərbaycan dilləri fərqli dillərdən kifayət qədər söz götürülmüşdür. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində ərəb, fars, fransız, rus dillərində alınma sözlər mövcuddur.

İngilis dili analitik dil olduğundan cümlə həmin dilin ən başlıca vahidi hesab olunur. Cümlələr sözlərdən tərtib olunur. Dilin lüğət tərkibinin sözlərlə zənginləşməsi əsas yer tutur. Sözlərdən fərqli mövqedən təhlil etmək olar. Onlar çox aspektli və çox cəhətlidir. Sözlər dilçilikdə işləndikdə xalqın təfəkkür tərzini, məişət və təsərrüfat həyatı ilə bağlı olaraq ilkin mənasını genişləndirir, yeni məna çalarları yaranır, müxtəlif formalarda işlənir və söz formasını həmişə dəyişir. Bu proses dildə həmişə davam edir və bu da sözlərin forma və məna münasibətlərinə təsir göstərir. Bu səbəbdən də dildə sözlərin mənalının genişlənməsi, köçürülməsi, müxtəlif istiqamətlərdə dəyişməsi müşahidə edilir. Dildə mövcud olan sözlərin hesabına həm də kənardan dilə daxil olan sözlərin hesabına gündən günə zənginləşir və genişlənilir. Alınma sözlər istənilən dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində iştirak edir. Elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız ön sözlərdən ibarət olaraq formalaşmış olsun.

Əks halda o dilin inkişafından bəhü etmək olmaz. İstənilən dilə kənardan gələn söz həmin zəifliyi anlamını vermir. əksinə o dildə olan inkişafı göstərir. Dövr inkişaf edirsə, dildə mövcud olmayan sözün kənardan dilə daxil olması hesab edilmir. Başqa dillərdən alınmış bir çox sözlər öz qrammatik xüsusiyyətlərini nümayiş etdirə bilər. Belə ki, ingilis dilində latın-fransız dillərindən keçmə sözlərin lüğətlərinin öz morfoloji sistemi var. Bu sistemin analogiyası yeni sözyaratmaga gətirir. Məsələn, ingilis dilində *mutious*, *mutimy*, *mutinner* kimi sözlər latın fransız dilindən törənmişdir. Fransız dilindən ingilis dilinə keçmiş *mutin* sözündən *mutine* sözü əmələ gəlmişdir. Bu zaman əsas həmin sözlərin olan dildə möhkəmlənə bilməsi, işlənməsi, sabitlərə bilməsidir. Burada alınma sözlərin mənimsənilmə xüsusiyyəti də diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Fonetik, leksik və qrammatik mənimsəmə əsas rol oynayır (1, səh.33-39).

Diqqət yetirsək görərik ki, ingilis dilindən dilimizə keçən bir çox sözlər məhz fonetik mənimsəmə nəticəsində dilimizdə sabitləşmişdir. Məsələn, ingilis dilində *meeting* Azərbaycan dilində *mitiq* kimi fonetik mənimsəməyə məruz qalmışdır və yaxud fransız dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş *palto*, *jaket* kimi sözlər leksik mənimsəmə əsasında dilimizdə işlənir. Qrammatik mənimsəmə isə ingilis dilindən dilimizə keçmiş *sport* sözü mənşə dilində hallana bilməsi baxımından qrammatik cəhətdən mənimsənilmə dilimizdə hallana bilir. Azərbaycan dilində sözlərin dildaxili və diltəxarici amillərin təsiri ilə formalaşır. Dildən kənar amillə bağlı olub alınan sözlər xalqın tarixi, elm və texnikanın inkişafı, xalqlararası əlaqə ilə bağlıdır. Məhz bu amillər nəticəsində dil yeni sözlərlə alınmalarla zənginləşir. Məsələn, dil tarixlərinin qədim dil nəzəriyyəsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, koreya dili qədimdə türk dilləri ilə bir kökdə birləşir, bu amil xalqların tarixi ilə bağlı ola bilər. Lakin müasir səviyyədə Koreya dilindən Azərbaycan o cümlədən ingilis dilinə müəyyən sözlər keçmişdir ki, bu sərəf elm və texnikanın inkişafı ilə bağlıdır. Nümunə üçün *Samsung* və *Hundai* sözlərinə nəzər salaq. *Samsung* və *Koreya* dilində *sam* – üç, *sung* – ulduz deməkdir. Hazırda *Samsung* sözü həm ingiliscədə, həm də Azərbaycanda da bir çox məişət cihazlarının adı kimi sıx işlənir. Cənubi Koreya şirkəti olan *Samsung* öz məhsullarının keyfiyyətlərinə görə dünyada o cümlədən Azərbaycanda da tanınır. Azərbaycan dilinin leksikasında alınma sözlərin sayı artmışdır. Buna həmçinin iqtisadi mədəni biznes əlaqələri siyasi əlaqələr mühüm rol oynayır. Dilimizə alınmaların gəlmə mənbələlərindən biri qonşu dillərdir.

Dilçilər başqa dillərdən alınma sözlərinin iki üsulla təqdim edir. Alınma, yəni vasitəsiz keçən sözlər. Bu cür sözlər bir dildən başqasına üçüncü dilin iştirakı olmadan keçir. Bu cür sözlər təhrifə uğrayır. Lüğət tərkibinin başqa dillər hesabına zənginləşdirə bilər.

- 1) Rus dilindən alınma sözlər: *traktor*, *kolxoz*, *samovar* və s.
- 2) Fars dilindən keçmə sözlər: *şəkər*, *karguzar*, *dilbər*, *xətkeş* və s.
- 3) ərəb dilindən fars dilinə fars dilindən Azərbaycan dilinə xeyli sözlər keçmişdir.

Dilə daxil sözlər ilk əvvəl dilin fonetik qanunlarını qəbul etməlidir. Dilin fonetik qanunauyğunluğunu qəbul etməlidir. Bu da həmin dilin lüğət tərkibində sərbəstlik qazanan sözlər hesab olunur. Azərbaycan dilinə rus dilindən gələn rus mənşəli sözlər əksəriyyət təşkil edir. Alman sözləri əlaqəsi – vurmaq apple – alma və digər sözləri də alınma sözlərə aid edilə bilər (2, səh.17-19). Tarixən dillər inkişaf edib yeni sözlərin əmələ gəlməsi vasitəsilə lüğət tərkibi genişlənməmişdir. Neologizmlər də burada əsas yer tutur. Bunlar da yaranma mənşəyinə görə fərqlənir. Dilin öz materialları əsasında yaranan yeni sözlər. Bu cür sözlər müstəqim və kalka olaraq bölünür. Dildə yeni yaranan sözlərin bir qrupu başqa illərdən keçən sözlərdir. Bu cür sözlərin işarəsindən elələri də vardır ki, onlar başqa dillərdən, yəni dilin daha çox təmasda olduğu sözlərdən ibarətdir. Bu dilin daha çox təmasda olduğu sözlərdən keçir. Məsələn, vaxtilə fransızlarla ingilislərin söz əlaqəsi olduğundan fransız mənşəli sözlərə ingilis dilinə rast gəlmək mümkündür. Neologizmlər dilə keçdikdə ilk əvvəl gəldiyi dilin fonetik tərkibinə uyğun olaraq əslində olduğundan fərqli şəkildə işlədilir. Sonralar həmin sözlər ya dildən çıxardılır, ya da əslində yaxın şəkildə dildə vətəndaşlıq qazanır. Bəzi sözlər də vardır ki, onlar əbədi dildə işlədilməsə də, danışmaq dilində onlara rast gəlmək olar. Dil tariximizlə gələ bilər, yaxud kimsə nə etdiyini dəqiqliklə bildirmək istədikdə könüllü olar.

İngilis dilində nümunələr verək, hang (zərbə), pop (paneti whizz) bit sözləri kimi təkrarlanan əks səda verən sözlər əmələ gələ bilər. İngilis və ya Azərbaycan dillərindəki alınma sözlərin mənşəyini alınma sözlərin səbəbini qeyd etmək mümkündür. Yunan mənşəli sözlər demək olar ki, elmlərin vətəni sayılır. Bir çox terminlər elmi adları göstərmək və buna görə də bu terminlər dünyanın bütün dillərində işlədilir. Dilimizə rus dili vasitəsilə keçsə də yunan mənşəli sözlərə rast gəlinir. Terminlər və alınma sözlər və alınma sözləri ingilis yazıçılarının əsərlərində də görmək mümkündür və s. Şekspirin əsərlərində yaratdığı yeni sözlərin bir qismini təqdim etmək olar: (accused) müttəhim, (addiction) asılılıq, aludəçilik, (amazement) təəcüb, (arouse oyatmaq, doğurmaq, (assassinate) sui-qəsd, blushing (qızaran) counless – hesabsız, critic (tənqidçi), (down) sübh, dan yeri, elow dirsək (generous) alicənab (lahel) etiket, language (yük), (faded) əzgin, (majestik) əzəmətli, (worthless) qiymətsiz (scuffee) dava, savaq. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində sözlərin əksəriyyəti müasir ingilis dilində işlədilən sözlərdir. Bu sözlər hələ də ingilis dilində işlənən sözlərdir. Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olur ki, sözlərin çoxmənalılığı və ya polisemiya dildəki bir və ya digər leksik vahidin ilkin mənadından başqa yeni mənalarda işlənməsini şərtləndirir. Dil heç vaxt sabit vəziyyətdə qalmır. İnsan cəmiyyətini inkişafı və dəyişməsilə əlaqədar olaraq dil inkişaf edir və daima dəyişir. Bu vəziyyət ingilis və Azərbaycan dillərində də müşahidə etmək mümkündür. Hər dövrdə tələbinə uyğun olaraq yeni sözləri yaranır və zaman keçdikcə həmin sözlər arxaikləşir və onların başqa yeni sözlər əvəz edir (3, səh.22-29). Azərbaycan dilində sözlərin alınması və hansı dillərdən alınaraq leksikologiyasındakı dəyişiklikləri nəzərdən keçiririk. Həmin sözlər ingilis dilindən

alınaraq dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. İngilis dilində tarixən dəyişilərək sözlərin lüğət tərkibinə daxil olaraq zənginləşməsinə qeyd etmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, dog sözü cəm doc gena kimi yazılmış və XII əsr əlyazmalarında latın dilində canum mənasında işlədilir. Onun əvvəlki mənşəyi və tarixi tam məlum deyil. Bir neçə il sonra pig sözünə ilk dəfə “Rahiblərin nizamnaməsi” əsərində təsadüf edilir. Onun qədim forması “sevinc” doqquz sözü idi. Bad (pis), big (böyük), cut (kəsmək), fog (duman), lad (gənc oğlan) və lass isə (gənc qız) kimi naməlum sözlər ilk dəfə XII-XIV əsrlərdə işlənmişdir. XVI əsrdə bet sözü (mərc etmək), crease (qat salmaq), durge (biclik etmək), hump (belini bükmək), job (təsadüfi işdə işləmək) kimi sözlər lüğət tərkibinə daxil olmur, hələ də dildə işlənməkdədir. İngilis dilindən dilimizə daxil olan sözlər indi də aktiv şəkildə işlədilir. İngilis və yaxud Azərbaycan dilindəki alınma sözlərin mənşəyini alınma səbəbini dar çərçivə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. İngilis dilində alınmaların mənşəyini – coğrafi hüdudu genişləndirmişdi. İngilislərin dünya siyasətində oynadığı rolun da sözlərin alınmasının mənşələrinin geniş olmasını təmin edir. İngilislərin Hindistanı uzun illərdə müştərəkliyə çevirməsi, ingilis dilindən Hind dili müəyyən sözlərin keçməsinə səbəb olduğu kimi əksi də olmuşdur. Hind dilindən ingilis dilinə bir çox sözlərin keçməsinə qeyd etmək mümkündür. Belə alınmalara nümunə olaraq, tanker, kater, round, korner, lənf rover, start, caz, keks, adapter, lift, tunel, telletayp, baykot, barkod, eskalator, tennis, cross, rels, spidometr, nakaut, boks, klub, radar, kloun, çempion, intervyu və s. kimi sözləri misal göstərmək olar.

Azərbaycan dilində bu ingilis dilindən alınma sözlər geniş istifadə edərək, dilimizin tərkibinə daxil olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi müstəmləkə siyasətinin bir dilə alınmaların gəlməsinin səbəbi ola bilər. Azərbaycan da tarixən ərəblərin müstəmləkəsi olması səbəbindən dilimizə ərəb sözləri keçmişdir. Azərbaycan dilində islam dini ilə bağlı demək olar ki, bütün sözlər ərəb mənşəlidir: dua, namaz, cənət, cəhənnəm və s. sözlər dilindən dilimizə daxil olmuşdur (4, səh.5-8). Azərbaycan dilində Alman dilindən keçmiş alınmalara diqqət yetirmək onların dilimizdə vacib olduğunu qəbul edə bilərik. Məsələn, rentabel, konfeder, benz, porşe, opel, mersedes, feldşer, anşlaq. Bu sözlər dilimizə daxil olaraq işlək halına gəlmişdir. Təbii ki, hal-hazırda həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində alınma sözlərdən istifadə edilir. Lüğət fonumuzda sabitlərin bir çox ərəb mənşəli sözlər təhsillə bağlıdır. Məsələn, maarif, elm, mədrəsə və s. Qətiyyətlə söyləmək olar ki, ingilis dili dünyada aparıcı dil, iqtisadiyyatın, ticarətin, siyasətin dili olmasına, yayılmış bu dildə danışıqların sayının çox olması və digər üstün cəhətlərinə baxmayaraq Azərbaycan dili Türk dilinin bir qolu kimi heç də ingilis dilindən geri qalmır. Müəyyən iqtisadi, siyasi üslub olmasına rəğmən Azərbaycan dilində də alınma sözlərin geniş işlədilməsi göstərilmişdir. Digər xarici dillərdən alınma sözlərin istifadə edilməsi həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində labüddür. Alınma sözlərin hər iki dildə yerində işlənməsi əslində həmin dilin inkişafının nəticəsidir. Alınma sözlərdən istifadə bizim gündəlik leksikonumuzda mövcuddur.

Сафиханова Афат Г.

Абыева Валида Г.

Мамедова Земфира А.

**ИСТОРИЯ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В АНГИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ
ЭКВИВАЛЕНТЛВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: лингвистика, словарный запас, заимствованные слова, грамматика.

В этой статье речь идет об изучении словарного запаса посредством английских заимствованных слов. Некоторые из заимствованных слов входят в словарный запас и используются в повседневной речи. Слова, попавшие в английский язык в ходе торговых контактов еще на континенте. Древние племена предки англосаксов, населявшие северную часть в английском языке немногочисленны и лексике тоже низких. Кельтские языки возможно повышали на возникновении системы времен continuous, отсутствующей в других германских языках. Английский язык еще в раннем средневековье принял большое количество заимствований из скандинавских языков. Самый массовый поток заимствований средневековья после нормандского завоевания. В новое время в язык вошло больше количество ученых латинизмов и новых заимствований из континентальных языков. Современный английский язык является продуктом длительного исторического развития лексика, грамматический строй и языковой состав. Заимствованные слова в английском языке претерпели исторические изменения и приобрели уникальные качества. Эти изменения проявлялись в фонетическом, так и в лексической форме. В этой статье мы говорили об увеличении словарного запаса как английского, так и азербайджанского языков за счет заимствованных слов.

Safhixanova Afet H.

Abiyeva Valida G.

Mamedova Zemfira A.

**THE HISTORY OF BORROWED WORDS IN ENGLISH AND THEIR
EQUIVALENT IN AZERBAIJAN
SYMMARY**

Key words: language, borrowed, words Azerbaijani, period equivalent, situation.

The article deals with the borrowed words in the English and Azerbaijan languages. Thus it becomes clear that the plurality of words or the fact or that lexicon in the language of the polysemy originates in the new meaning of the original meaning. Language is not considered is to be in the same position the language is

getting developed and chayed developing on the development of people`s sociely. “This situation is observed in the language of English and Azerbaijani”. New words are formed in each language`s word stock according to the requiments of the current period. Some words become archaic and they are replaced by new words. Observations show that the English language has always been open the external infuences. Throughout the history the English and Azerbaijani languages have borrowed many words from different languages. It should he emphasized that the main part of the English language vocabulary us Latin and French origin. The Azerbaijani language is also brown to have taken many words from Arabic, Persian, Greek and others.

ƏDƏBİYYAT

1. Allbert C.B. and Thomas “A history of the English language”. London, 1978
2. Babayev A. “Dilçilyə giriş”. Bakı, 2012.
3. Gelderen Elly “A history of English language”. Amsterdam, 2006.
4. Hogg R. “The history of English language”. Cambridge, 1992.

Rəyçi:

prof. Məmmədova Z.Ş.

İSMAYILOVA GÜLNARƏ
AzTU
MƏMMƏDOVA ZEMFİRA ƏLƏKBƏR QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
“Xarici dillər” kafedrasının müəllimi
zemfiramammadova@gmail.com
S.Vurğun 192.

**İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN LƏHCƏSİNİN VƏ KANADA
VARIANTININ LEKSİK-FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA**
Xülasə

Üç əsrdən artıqdır ki, Amerika lüğəti tamamilə və ya qismən ingilis (ingilis) lüğətindən təkamül keçirmiş və sözün inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Sözlərin əksəriyyətinin doğma hindu dilindən götürüldüyü güman edilirdi. Amma “Amerikançılıq”a daxil olan bütün sözlər hind dilindən alınsaydı, düzgün olmazdı. Amerika həyat tərzinə və obyektlərinə istinad etmək üçün istifadə olunan terminlər olan sözlər var.

Hər hansı bir sözün quruluşu və ya mənası ingilis sözünə bənzəməzsə, onu dərhal “Amerikançılıq” adlandırmaq səhv olardı. Bu halda israfçılığa qalib gələ bilməyən

Məqalədə Amerikanizm anlamından, onun dünya səhnəsinə gəlişindən, bundan əlavə ingilis dilinin Britaniya adalarından müstəmləkələrə və yeni dünyaya keçidindən ətraflı şəkildə bəhs olunacaq. Belə ki, Britaniya və Amerika ingilis ləhcələri arasındakı fərqlərə, əsasən lüğət, qrammatika və tələffüz aspektlərində rast gəlmək olar. Təbii ingilis dilində danışan (native speakers) dünya əhalisinin təxminən üçdə iki hissəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayır. Məhz buna görə də, “İngilis dili”, ABŞ-da ən geniş yayılan və istifadə olunan əsas ünsiyyət dilidir.

Açar sözlər: amerikanizm, ingilis dili, forma, müstəmləkə, ədəbi norma, lüğət

English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015)Müəllif yazır:” Amerika ingiliscəsi (American English) siyasi Amerika tarixinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinin variant “Amerika ingilis dilisi” adlanır. “Variant və müxtəliflik” termini bir sıra səbəblərə görə daha münasib hesab olunur. ABŞ-da danışılan bu dilin etimoloji nöqtəyindən regional variantlıq hesab olunmasına baxmayaraq, heç bir vəchlə dialect adlandırılı bilməz, çünki bu dil “Standard Amerika dili” adlandırılan ədəbi normalara uyğun formaya malikdir. Beləliklə, verilmiş tərifə müvafiq olaraq bildirmək olar ki, dialektlər, əsasən, ədəbi formaya malik deyil və Amerika ingilis dilinin (American English) ədəbi normalara uyğun formaya malik olduğu faktorunu nəzərə alaraq, əminliklə onun dialect olmadığı fikrini təsdiq edə bilərik.”(1-p.29-34)

“Amerikanizm anlamı”- Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinə xas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən söz və ya sabit söz birləşməsi kimi müəyyən oluna bilər. amerika xalqının ingilis dilinə olan ilk və ən böyük töhfəsi Şimali

Amerika heyvanlarını və bitkilərini adlandırmaq ehtiyacında özünü biruzə verir. Müxtəlif illərdə -1608 və 1612-ci illərdə, ingilis dilindən alınmış “corn” (taxıl) və “catfish” (dəniz pişiyi) kimi yeni sözlər və 1609, 1613-cü illərdə alınmış “raccoon” (yenot) və “moose” (Amerika sığını) kimi digər sözlər hindlilər tərəfindən danışılan dillərdən alınaraq, dilin lüğət tərkibinə keçmişdir. Belə ki, “İngilis dilinin amerika variantı” Standart İngilis dilindən (Standart English) tələffüzdə, bir sıra cüzi qrammatik xüsusiyyətlərdə və ən başlıcası lüğət tərkibində fərqlənir. Dilin tarixi araşdırılan zaman, diqqəti cəlb edən ən mühüm faktorlardan biri Amerika ingilis dilininin (Amerikan English) meydana çıxmasının ilk koloniyaların yarandığı dövrə, əsasən, 17-ci əsrə təsadüf etməsidir. Koloniyalar inkişaf etdikcə, ABŞ-da danışılan ingilis dilinin inkişafı prosesi bu amili daha da sürətləndirirdi. Bu təsir özünü bir sıra əlamətdar hadisələrdə biruzə verdi. Belə ki, 1621-ci ildə “Şükranlıq bayramı” (Thanksgiving Day- ABŞ-da və həmçinin, Kanada da qeyd olunur), 1636-cı ildə “Dövlət məktəbinin açılışı” (Public school), 1696-cı ildə “Məzun günü” (Alumnus) və 1676-cı ildə müstəmləkəçilərin ön sərhədi dəyişdirməsi (The Frontier) bu əlamətlər sırasında yerini almış ən bariz nümunələrdir. 18-ci əsr, əsasən, 1736-cı il “Milli Dirçəliş” (Awakening) və 1789-cu il “Mühacir Köçü” (Immigrant Migration) kimi hadisələrlə səciyyələnir. 19-cu əsrdə isə, əsasən, 1838-ci ildə “yeni texnologiya üsulu” və 1883-cü ildə “İlk Göydələnlər” meydana çıxdı. 20-ci əsrdə isə Amerikalılar, əsasən, 1916-cı ildə “İnsan zəkasını qiymətləndirən intellekt testləri”ni (İQ) həyata keçirdilər və 1985-ci ildə raket təlimi üzrə seçilmiş alimlər (Rocket scientists) üçün yüksək təhsil imkanı yaratdılar. Belə ki,

20-ci əsr bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. 20-ci əsrin sonlarında – təxminən, 1980-ci ildə yeni sözlərin və məfhumların meydana çıxması ilə dilin lüğət tərkibi daha da zənginləşdi. “Etik İnvestisiya” və “Daxili bazar” kimi yeni anlayışlar ortaya çıxdı. “Ödəniş” sözü “plastik” sözü ilə əvəz olunmağa başladı. Məsələn, (kredit kartlar, bankamatik kartlar və s.). Bundan əlavə, kifayət qədər mühüm əhəmiyyət daşıyan fiqurlardan biri olan “Yuppie” termini də dilin lüğət fonduna daxil oldu. “Yuppie” -20-ci əsrdə gənc, çevik, yüksək gəlirli 25-30 yaşlı biznes nümayəndələrinə işarə edən mühüm bir model hesab olunurdu.

Daha sonra, “mobil telefon” (mobile phone) və “laptop” (laptop or plamtop) kimi yeni sözlər də dilin lüğət tərkibini zənginləşdirdi. İngilis dilinin yeni Amerika variantının yaradılması, əsasən, “Amerika inqilabı”nın dönüş nöqtəsi kimi qeyd olunur. Beləliklə, bu yeni variantın yaranması ilə “Amerika inqilabı” özünün ən yüksək pilləsini qət etmiş oldu. “Amerika inqilabı” liderlərinin nöqtəyi nəzərlərindən, Amerika ingilis dilisi Amerikanın müstəqilliyinin ən bariz nişanəsi, gələcəyin mütləq dili idi. Yeni dünyada ingilis dilinin qabaqcılları, əsasən, Şotlandlar və İrlandlar idi. Belə ki, bir zamanlar Şotland-İrland istifadəsində olan əksər nümunələr günü bu gün də öz üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn: cabin – daxma, koma, kabinə, kayut” deməkdir.

“Amerikanizm” sözünün ilk istifadəsi “Müstəqillik Bəyannamə”sinin imzalayıcısı, 18-ci əsrin sonlarına doğru **“Unified English Braille (UEB)”. Braille**

Authority of North America (BANA). November 2016. Retrieved January 2017. Toplumda qeyd edilir:

“New Jersey” kollecinin, daha sonra (Princeton Universiteti)nin prezidenti olmaqdan ötrü 1769-cu ildə Amerikaya yollanan Şotlandiyalı akademik “John Withperspoon”nun adı ilə bağlı idi. “Amerikanizm”ə böyük maraq göstərən John Withperspoon bu mövzuda bir sıra maraqlı məqalələr də təqdim etmişdi. O, təhsilli insanların nitqində qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarının qəti əleyhinə idi. “John Withperspoon”nun “Amerikanizm” anlamı yalnız kaloniyalara məxsus və onlara xas xüsusi bir anlam mənasında işlədilir. Withperspoon qeyd edirdi ki, o, eyni təbəqədən olan eyni mənəbə sahib insanların nitqində mütəmadi olaraq qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarına rast gəlirdi. Withperspoon Amerikada gündəlik nitqdə müəyyən qədər vulqar ifadələrdən istifadə hallarını müşahidə etməsinə baxmayaraq, o vulqarizmin Amerikada Böyük Britaniyaya nisbətən daha geniş vüsət almasından bəhs etməmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin və idiomatik ifadələrinin İngilis dilinin Amerika variantında istifadə xüsusiyyətləri bir qədər fərqliliklə müşayiət olunur, lakin bu onların dildə düzgün işlənmədiklərinə istinad etmir, bu hal yalnızca onların Amerikanın inkişafının bəhrəsi olduğuna işarə edir.”(2-p.112-145)

“Amerikanizm” sözü, tamamilə, əmələ gəlmə və əhəmiyyət baxımından “Scotticism” sözünə oxşardır. Hələ 18-ci əsrə qədər Britaniya və Amerika ingilis dilisi demək olar ki, heç bir fərqlilik nümayiş etdirmədən, bir-birilə qırılmaz surətdə vəhdət təşkil edirdilər. 1700-cü ildə bir sıra İngilis xalqlarının Amerikaya immiqrasiyası istifadə olunan dili büsbütün dəyişdirdi. Lap əvvəllərdə də olduğu kimi, Amerika həyatının kosmopolit təbiətinin dil və xüsusilə lüğət üzərindəki təsiri özünü açıq-aşkar biruzə verirdi. Baxmayaraq, Amerika və Britaniya ingilis dilləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə vəhdətdədir, lakin ünsiyyət zamanı kifayət qədər anlaşılmazlığa və səhvə gətirib çıxaran hallara da rast gəlmək mümkündür. George Bernard qeyd edirdi: “Britaniyalılar və Amerikalılar, əsasən, ümumi bir dil vasitəsilə bir-birlərindən ayrılırlar”.

Elə sözlər var ki, onların mənaları Atlantik okeanının hər iki tərəfində yaşayanlar üçün tanışdır. Buna baxmayaraq, elə sözlər də məlumdur ki, onların mənaları hər iki variantda eyni deyildir.

Amerikan ingiliscəsinin lüğət fonduna yeni leksik elementlərin daxil olması prosesi müstəmləkəçilərin əsl Amerika dillərindən çoxlu sayda mənşəyi məlum olmayan flora, fauna və topoqrafiya sahələrinə məxsus sözləri mənimsəmələri ilə başladı. Belə sözlərə misal olaraq, “opossum” (opossum-kisəli heyvanlar növünə aiddir), “raccoon” (yenet), “squash” (bu söz əsasən, “kudu, balqabaq” mənasında işlədilir) və “moose” (Amerika sığıını) göstərmək olar.

Bailey, Richard W. (2012). Speaking American: A History of English in the United States 20th-21st century usage in different cities. Müəllif yazır: “Çünki bu sözlərin yerli hinduların dilindən götürüldüyü güman edilirdi. Lakin “amerikanizm”ə daxil olan bütün sözləri Amerikanın yerli əhalisi hinduların dilindən hazır şəkildə

götürüldüyünü demək də düzgün olmazdı. Elə sözlər var ki, onlar amerikan həyat tərzini və əşyanı adlandırmaq üçün verilən terminlərdir. Məs, hamıya tanış olan “telephone” (telefon), “photograph” (fotoqraf) və s.bəzi başqa sözlərin köklərinin “amerikanizm” olduğu bəllidir. Məsələn, “to lunch” (cəzalandırmaq), “jazz” (caz) və s. Bəzən isə yaranmış söz hamı tərəfindən qəbul edilərək, başa düşüldükdən sonra adılşır. Məsələn, “hue və hue and cry” (hay-küy) sözlərindəki “hue” (rəng) sözünün mənası artıq “hue və cry” sözündəki “hay-küy” mənasını vermir. Yaxud “meat” (ət) sözü “One man’s meat is another man’s posion” atalar sözündə “sweet meat” (yemək) mənasında, yəni “birinin cörəyi-əti o biri üçün zəhərdir” – mənasında işlənir.(3-p.13-42)

“Computer” (kompyüter, sayğac) sözü hələ ikinci Dünya Müharibəsindən əvvəl ictimaiyyətə “sayan adam” mənasında “to compute” kimi məlum idi. Hazırda həmin söz “sayan maşın” mənasında istər böyük “mainframe”, yaxud kiçik “micro-computer”-lə əlaqədar çoxlu yeni sözlər, ifadələr meydana gəlir. Leksikoqrafların fikrincə, ingilis dilinin lüğət tərkibi öz tarixində heç bir zaman 20-ci əsrdəki kimi çoxlu dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Bütün bunların başlıca səbəbi Birləşmiş Ştatlarda yeni sözlərin yaranması, bu ölkədə əsas etibarilə texnologiya və elmin inkişafı ilə bağlıdır.

David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic (1992) Müəlliflər öz kitablarında yazırlar: “Amerikan ingiliscəsində nə qədər təmiz söz olduğunu (yəni Amerikan ingiliscəsinin məhz özünü sözləri) heç kəs deyə bilməz. Hətta onu da demək mümkün deyil ki, Amerikan ingiliscəsində say etibarilə nə qədər söz var. Son zamanlar buraxılmış Amerikan ingiliscəsinə dair bir sıra lüğət kitablarının köməyi ilə sözlərin yaranması ilə əmələ gəlmiş dəyişiklikləri müqayisə edərək aydınlaşdırmaq mümkündür. Amerikan ingiliscəsinin lüğət tərkibindəki sözlərin say etibarilə nə qədər artdığını Veboterin lüğətinə baxdıqda görə bilərik.(4-p.384-388)

Amerikan söz və ifadələri artıq dildə hiss olunmaq dərəcəsinə gəlmiş zamanı etibarən “amerikanizm” haqqında mübahisələr başlandı. Əvvəlcə ingilislər amerikalıları ingilis dilini təkrar etməkdə, on yeddinci əsrdə İngiltərədə işlənmiş sonra isə arxaikləşmiş və dilin lüğət tərkibindən çıxmış sözləri yeni “amerikanizm”-lər adı altında götürülüb nitqdə işlətmələri üstündə tənqid etməyə başlamışlar.

İngilis dilinin Kanada variantının formalaşması uzun və mürəkkəb bir yol keçmişdir. İlk avropalılar ölkə ərazilərində məskunlaşmazdan əvvəl, burada müxtəlif dillərdə danışan tayfalar yaşayırdılar. Daha sonralar məhz bu **hindu dili** Kanada variantının leksikasının mənbələrindən biri oldu.

Kanada ingiliscəsində ən əhəmiyyətli yeri başqa dillərdən alınma sözlər tutur. Biz bu məqalədə ingilis dilinin Kanada variantına başqa dillərdən alınan sözləri nəzərdən keçirəcəyik.

Baugh A.A. “History of the English language” kitabında müəllif yazır: “İngilis dilinin Kanada variantında hindu mənşəli xeyli yer adları vardır. «Kanadizmlər lüğəti»ndəki məlumatlara görə ölkənin adı olan Kanada da hindu mənşəli addır. Lakin bu ad birbaşa hindulardan deyil, fransız dili vasitəsilə alınmışdır.

Lüğətin məlumatına görə Kanada **irokez** hindularının dilindəki «kənd», «camaat» sözüdür.**(5.s.42-56)**Ölkənin bir çox başqa yer adları da hindu mənşəlidir. Avropalılar gəlməmişdən əvvəl mövcud olmuş hindu adlarının bir hissəsi azacıq fonetik dəyişməyə məruz qalsa da, bəziləri isə dəyişməz qalmışdır. Onların bir qismini nəzərdən keçirək:

Saskatchewan – vilayət adı olub eyni adlı çaydan törəmişdir, bu ərazidə yaşayan **Kree** adlı tayfa həmin çayı **kisiskatch ewani sipi** – *iti axan çay* adlandırır.

Manitoda – Kree tayfasının dilindəki manitobau sözüdür. Mənası *ruhların körfəzi* deməkdir. Bu, çayın gurultulu səsi ilə bağlı olmuşdur. Kree tayfasının inamına görə, çayın gurultusu, ruhların baraban çalması ilə bağlıdır.

Ontarion – Huron adlı hindu tayfasına məxsusdur. Güman edildiyinə görə həmin tayfanın dilindəki gözəl göl mənalı **ontarion** və yaxud parıldayan və ya gözəl su mənalı **kandarion** sözüdür.

Quebec – yerli tayfa bu adı Kebek şəklində bu şəhərin yerləşdiyi əraziyə aid etmişlər. Mənası Alqonquon hindularının dilində ensiz keçid və yaxud körfəzdür. Cape Diamond ətrafında oradan keçən çayın ensizləşməsi ilə əlaqədar yaranmışdır.

Yukon – əvvəlcə çay adını bildirmişdir. Loucheux hindularının dilindəki *Lo Yukon* – *böyük çay* sözüdür.

Nunavit – əvvəlcə ərazinin adını ifadə etmişdir. İnuktitut hindularının dilində bizim torpaq mənasını bildirir.

Barnder M. The Englishing of French Words məqaləsində müəllif yazır « Bir sıra Kanada şəhərlərinin adları yerli tayfaların adından törəmişdir.

Chiliwack (Britich Columbia) – yerli xalqın (chihi-kway uhk) adındandır. Güman edildiyinə görə onun mənası yuxarıya doğru geri qayıdandır. Bu ad Fraser Piver çayının mənsəbinə köçmüş adamların geriye evlərinə döndüyünü göstərir.

Ottawa – bu ad alqonyuin hindularının dilindəki *adawe* – *ticarət etmək* sözüdür. Bu ad çay üzərində ticarətə nəzarət edən xalqa verilmiş addır.

Toronto – güman edildiyinə görə, «görüş yeri» mənasında işlənmiş Huron hindularının sözüdür. Yerli xalq ticarət aparmaq və ov etmək üçün bu yerə yığılmışlar. « (2.p.88-96)

Chibougamau – Kree tayfasının dilində çayın daraldığı yer mənasında işlənən sözdür.

Chicoutimi – montagnais mənşəli bu ad shkoutimeou sözüdür. Onun mənası dərin suyun sonudur.

Brook G. History of the English language. New-Jerse Oamiac əsərində müəllif yazır : – Eskimos dilindəki ingilis dilinin Amerika və Kanada variantına daxil olmuş bu söz heyvan dərisindən hazırlanmış böyük qayıqı bildirir. Kanada variantında bu söz comiak şəklində işlənir. İngilis dilinin Kanada variantlarına daxil olmuş *kayak* – *yüngül qayıq* da eskimos dilindən alınmışdır. « (6.p.123-128)

Brook G. History of the English language. New-Jerse автор пишет: «Hindu dilindən alınma sözlərin bəziləri kalka yolu ilə daxil olmuşdur. Məsələn, ABŞ

vətəndaşını ifadə edən **Long Knife** şindu mənşəli alqonkinlərin dilindəki eyni mənalı *keechchi* sözündəndir. Onun mənası *böyük, uzun bıçaq*dır.

Bu alınmaların bəziləri ingilis dilində semantik inkişafa məruz qalaraq, törəmə mənalarda işlənməkdədir. Məsəl üçün, eskimos dilindən ingilis dilinin Kanada və Amerika variantlarına daxil olmuş **kayak** yalnız yüngül qayıq mənasında işlənməyib. Kayak yarışları mənasında da işlənir: kayak maraton.(7.c.36)

Toboggan ismində konvensiya yolu ilə ingilis dilində **to toboggan – xizəkdə sürüşmək** feili əmələ gəlir və onun iştirakı ilə mürəkkəb söz yaranır: *toboggan – slide – tobogganla sürüşmək üçün dağ*.

Toboggan feil funksiyasında frazeoloji ifadə kimi də rastlanır (*qiymətin kəskin olaraq düşməsi*): *prices tobogganed – qiymətlər kəskin düşmüşdür*.

Aborigin dillərindən ingilis dilinə daxil olmuş bir çox başqa sözlərin də fonetik və semantik assimilyasiyaya məruz qalması halları geniş müşahidə olunur.

Nəticə: Beləliklə, ingilis dili Kanada variantının onomastikasının formalaşmasında bu kimi amillərin rolu böyük olmuşdur. Məqsədlərinizdən asılı olmayaraq hədəflərinizə çatmağınızda kömək edəcəyik. Hədəfiniz ümumi, akademik, iş və ya imtahan məqsədləri üçün İngilis və ya Fransız dilini öyrənmək olsun, oraya getməyinizə kömək edəcəyik.

Fərqli rejimlərdə bütün səviyyələr üçün çox sayda kurslarımız var. Bir başlanğıc və ya müəyyən bir sahədə dil bacarıqlarını mükəmməlləşdirmək istəyən bir tələbə olduğunuzdan asılı olmayaraq, müəllimlərimiz bu öyrənmə macərası ilə sizi dəstəkləyəcəklər.

economic systems, international policies and television media Canadian English continues to be formulated by American English.

Ədəbiyyat:

1. English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015) page:29-34.
2. "Unified English Braille (UEB)". Braille Authority of North America (BANA). November 2016. Retrieved January 2017.page:112-145.
3. Bailey, Richard W. (2012). Speaking American: A History of English in the United States 20th-21st century usage in different cities.page:13-42.
- 4.David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic (1992) p 384 -388.
5. Baugh A.A. "History of the English language"səh:42-56
- 6.Brook G. »History of the English language. New-Jerse Oamiac »p.123-128
7. Brook G.History of the English language.New-Jerse p.36.

З.Маммадова

О ЛЕКСИКО-ФОНЕТИЧЕСКОЙ ОСОБЕННОСТИ АМЕРИКАНСКОГО И КАНАДСКОГО ДИАЛЕКТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье речь идет о заимствованных словах, используемых в ономастике Канады. Эти слова отмечены и даны краткие сведения о каждом из них в статье. Канадский английский появился по ряду причин. Канадский английский был впервые определен рядом иммигрантов, поселившихся из северной части Соединенных Штатов. Из-за географической близости двух стран и влияния друг на друга истории, экономических систем, международной политики и телевизионных СМИ канадский английский продолжает формироваться американским английским языком.

Более трех веков американский словарь полностью или частично эволюционировал от английского (английского) словарного запаса и оказал большое влияние на развитие этого слова.

Предполагалось, что большинство слов было взято из родного индусского языка. Но все слова, включенные в «американизм», не были бы прав, если бы они были выведены из индийского языка. Есть слова, что это термины, используемые для обозначения американского образа жизни и предметов.

Было бы ошибкой назвать это «американизмом» сразу, если структура или значение какого-либо слова не будет напоминать британский. В этом случае те, кто не мог преодолеть расточительность.

Ключевые слова: американизм, английский язык, форма, колониализм, литературная норма, лексика.

G.Ismayilova

Z.Mammadova

ABOUT THE LEXICO-PHONETIC CHARACTERISTICS OF THE AMERICAN AND CANADIEN DIALECT OF THE ENGLISH LANGUAGE

Summary

Over three centuries, the American vocabulary has evolved entirely or partially from the British (English) word stock and has created a great impact on the development of this word stock.

It was supposed that most words were taken from the native Hindu language. But all the words included in “Americanism” would not be right to say to have been taken out of the Indian language. There are words that these are the terms used to call the American lifestyle and items.

It would be a mistake to call it “Americanism” immediately, unless the structure or meaning of any word resembles the British one. In this case, Filologiya məsələləri, №10, 2017 246 those who could not overcome wastefulness fought in

certain situations against the word “Americanism”. However, artificial means and methods could not prevent the natural development of language.

Key words: Americanism English, form, colonial, literary norm, dictionary

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Bağirova

ƏLİYEVƏ SƏDAYƏ ZAHİD QIZI
Azərbaycan Dillər Universiteti
ilqaraliyev2001@mail.ru

ALİ TƏHSİLDƏ İNGİLİS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİ

Açar sözlər: ali təhsil, kommunikativ dil tədrisi, tələbə müxtəlifliyi, öyrənmə üslubları, dil bacarıqları, formativ qiymətləndirmə

Key words: higher education, communicative language teaching, student diversity, learning styles, language skills, formative assessment

Ключевые слова: высшее образование, коммуникативное обучение языку, разнообразие студентов, стили обучения, языковые навыки, формативное оценивание

Müasir qloballaşan dünyada ingilis dili ünsiyyət, akademik axtarışlar və peşəkar uğur üçün mühüm vasitə rolunu oynayır. Beynəlxalq biznes, elm və texnologiyanın lingua francası olaraq ingilis dilini bilmək qlobal birlikdə iştirak etmək istəyən şəxslər üçün getdikcə daha vacib hala gəlir. Nəticə etibarlı ilə, dünya üzrə ali təhsil müəssisələri tələbələri rəqabət mühitində inkişaf etmək üçün tələb olunan dil bacarıqları ilə təchiz etmək üçün İngilis dilinin xarici dil kimi proqramlarını öz kurikulumlarına inteqrasiya etmək zərurətini dərk etmişlər.

Bu məqalənin məqsədi ali təhsildə ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisinin müxtəlif aspektlərini araşdırmaqdır. Onun məqsədi tətbiq olunan metodologiyaları, qarşıya çıxan çətinlikləri və bu proqramların tələbələrin akademik və peşəkar inkişafına ümumi təsirini təhlil etməkdir. Həm ənənəvi, həm də müasir tədris yanaşmalarını tədqiq etməklə, bu məqalə ali təhsil müəssisələrində İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisini təkmilləşdirmək üçün qəbul edilə bilən effektiv strategiyaları vurğulamağa çalışır. [1, s. 23]

Bu məqalənin tezisində ali təhsildə İngilis dilinin xarici dil kimi effektiv tədrisinin innovativ pedaqoji metodların birləşməsini, tələbə ehtiyaclarını dərinədən dərk etməyi və çoxsaylı çətinliklərin öhdəsindən gəlmək bacarığını tələb etdiyini irəli sürür. Bu cür yanaşma təkcə dil biliklərini gücləndirmir, həm də tələbələrin akademik uğurlarına və gələcək karyera imkanlarına töhfə verir.

Ədəbiyyatın hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi, tədris metodologiyalarının təhlili və praktiki problemlər və həll yollarının müzakirəsi vasitəsilə bu məqalənin məqsədi ali təhsildə ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisi üçün ən yaxşı təcrübələr haqqında dəyərli fikirlər təqdim etməkdir. Nəhayət, məqsəd tələbələri qloballaşan dünyanın tələblərinə hazırlamaqda İngilis dilinin xarici dil kimi tədris proqramlarının həlledici rolunu vurğulamaq və bu sahədə gələcək təkmilləşdirmə yollarını təklif etməkdir.

Ali təhsildə İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi dil biliklərini artırmaq və müxtəlif tələbə ehtiyaclarını ödəmək məqsədi daşıyan müxtəlif metodologiyaları özündə birləşdirərək əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Qrammatik Tərcümə Metodu və Birbaşa Metod kimi ənənəvi metodlar dil tədrisi üçün zəmin yaratdı.

Qrammatika-Tərcümə Metodu mətnləri tərcümə etməyə və qrammatik qaydaları əzbərləməyə diqqət yetirirdi ki, bu da çox vaxt danışma və dinləmə bacarıqlarının məhdudlaşması ilə nəticələnirdi. Bunun əksinə olaraq, birbaşa metod şifahi ünsiyyətə və induktiv qrammatik öyrənməyə üstünlük verərək, immersiv öyrənməni vurğuladı, təlim tamamilə ingilis dilində aparıldı. Bununla belə, çox vaxt oxuma və yazma bacarıqlarına laqeyd yanaşırdı. [3, s. 12]

Daha müasir yanaşmalara keçid İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisində əhəmiyyətli irəliləyişlərə səbəb oldu. Kommunikativ dil tədrisi real dünya vəziyyətlərində effektiv ünsiyyət qurma qabiliyyətini vurğulayaraq bu sahədə inqilab etdi. Kommunikativ dil tədrisi qəzetlər, videolar və gündəlik ssenarilər kimi orijinal materiallardan istifadə etməklə qarşılıqlı əlaqə və mənalı ünsiyyət vasitəsilə dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarının inkişafına diqqət yetirir. Bu yanaşma praktiki dil istifadəsini təşviq edir və tələbələrin daha təbii bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

Tapşırıq əsaslı dil tədrisi İngilis dili istifadəsini tələb edən mənalı tapşırıqların tamamlanması ətrafında təlimatı mərkəzləşdirərək İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisini daha da təkmilləşdirir. Səyahət planlaşdırmaq və ya sorğu keçirmək kimi real həyat fəaliyyətlərini əks etdirən bu tapşırıqlar dilin fəal öyrənilməsini və praktiki tətbiqini təşviq edir, tələbələrin fəallığını və motivasiyasını artırır.

Texnologiyanın inteqrasiyası İngilis dilinin xarici dil kimi tədris metodologiyalarını da dəyişdirdi. Rəqəmsal alətlər və onlayn platformalar həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün mövcud olan resursları genişləndirərək, daha interaktiv və cəlbedici öyrənmə təcrübələrini asanlaşdırıb [2, s. 192]. Dil öyrənmə proqramları, virtual sinif otaqları və onlayn əməkdaşlıq alətləri tələbələrə ənənəvi sinif şəraitindən kənarında ingilis dilini təcrübədən keçirməyə imkan verir. Üz-üzə təlimatı onlayn fəaliyyətlərlə birləşdirən qarışıq öyrənmə, müxtəlif tələbə ehtiyaclarını və öyrənmə təmplərini təmin edən daha çox çeviklik və fərdiləşdirilmiş öyrənmə təklif edir.

Ali təhsildə İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi dil proqramlarının effektivliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə biləcək mürəkkəb bir sıra problemlərin həllini nəzərdə tutur. Əsas problemlərdən biri bacarıq səviyyələrində, mədəni fonlarda və öyrənmə üslublarında variasiyaları özündə əks etdirən tələbə müxtəlifliyidir. Tipik bir ali təhsil şəraitində tələbələr müxtəlif səviyyələrdə ingilis dili bilikləri ilə gəlirlər və bu, müəllimlərin bütün tələbələrin ehtiyaclarına cavab verən dərsləri tərtib etmələrini çətinləşdirir. Qabaqcıl tələbələr materialı çox sadə tapa bilər, yeni başlayanlar isə ayaqlaşmaqda çətinlik çəkə bilərlər [2, s. 42]. Bundan əlavə, mədəni fərqlər öyrənmə üslublarına və ünsiyyət üstünlüklərinə təsir göstərir, müxtəlif mənsəli tələbələrin sinif davranışı, iştirak və müəllimin rolu ilə bağlı müxtəlif gözləntiləri olur. Bu mədəni nüansların başa düşülməsi və uyğunlaşdırılması inklüziv və effektiv öyrənmə mühiti yaratmaq üçün çox vacibdir. Bundan əlavə, tələbələr müxtəlif öyrənmə üslubları nümayiş etdirirlər - vizual, eşitmə və kinestetik - bütün

şagirdləri effektiv şəkildə cəlb etmək üçün müəllimlərdən çevik və müxtəlif təlim strategiyalarından istifadə etməyi tələb edir.

Qiymətləndirmə və qiymətləndirmə həm də İngilis dilinin xarici dil kimi tədris təlimatında mühüm problemlərdir. Tələbələrin dil biliklərini və irəliləyişlərini dəqiq ölçən ədalətli və effektiv qiymətləndirmə metodlarının işlənilib hazırlanması vacibdir. Ənənəvi imtahanlar tələbənin ünsiyyət qabiliyyətini və ya praktiki dil bacarıqlarını tam şəkildə əks etdirməyə bilər. Davamlı əks əlaqəni təmin edən formativ qiymətləndirmələr və ümumi öyrənməni qiymətləndirən summativ qiymətləndirmələr şagirdin irəliləyişinin hərtərəfli başa düşülməsi üçün çox vacibdir. Formativ qiymətləndirmələr təkmilləşdirilməli sahələrin müəyyən edilməsinə kömək edir, summativ qiymətləndirmələr isə ümumi bacarıq ölçüsünü təmin edir. Tələbələrin inkişafı üçün vaxtında və konstruktiv rəyin təmin edilməsi vacibdir, lakin siniflərin böyük ölçüləri və ağır iş yükləri müəllimlərin fərdi rəy təklif etmələrini çətinləşdirir. Tələbələrin öyrənilməsinə dəstəkləmək və davamlı təkmilləşməni təmin etmək üçün effektiv əks əlaqə mexanizmləri mövcud olmalıdır.

Ali təhsildə İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi müxtəlif tədris metodologiyalarının nüanslı dərk edilməsini, tələbələrin müxtəlif ehtiyaclarının dərk edilməsini və xas problemlərin aradan qaldırılması üçün strateji yanaşma tələb edən çoxşaxəli və dinamik bir işdir. Qrammatik Tərcümə və Birbaşa Empirik tədqiqatlarla dəstəklənən bu müasir metodologiyalar real dünyadakı ünsiyyət bacarıqlarına, dilin praktiki tətbiqinə və dil öyrənmənin akademik məzmunla inteqrasiyasına diqqət yetirir və bununla da daha vahid və cəlbədicə öyrənmə təcrübəsini təşviq edir.

Bu irəliləyişlərə baxmayaraq, müəllimlər İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisində xeyli çətinliklərlə üzləşirlər. Müxtəlif bacarıq səviyyələrini, mədəni mənşəyi və öyrənmə üslublarını əhatə edən tələbə müxtəlifliyi uyğunlaşa bilər və inklüziv tədris strategiyalarını tələb edir. Kurrikulumun dizaynı bütün dörd dil bacarıqlarının inkişafı və dil tədrisinin akademik məzmunla inteqrasiyası arasında tarazlıq yaratmalıdır [5, s. 75]. Bundan əlavə, ədalətli və effektiv qiymətləndirmə metodları tələbələrin dil biliyinin və tərəqqinin dəqiq ölçülməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, formativ və summativ qiymətləndirmələr arasında tarazlığı və vaxtında, konstruktiv rəyin təmin edilməsini tələb edir.

Bu problemlərin həlli hərtərəfli və çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Fərdi tələbə ehtiyaclarına cavab verən fərdiləşdirilmiş təlim strategiyaları, müəllimlər üçün davamlı peşəkar inkişaf və öyrənmə təcrübələrini artırmaq üçün texnologiyanın inteqrasiyası vacibdir. Həmyaşdların qarşılıqlı əlaqəsini və praktiki dil istifadəsini təşviq edən birgə öyrənmə mühitləri, güclü əks əlaqə mexanizmləri ilə birlikdə davamlı təkmilləşdirmə və tələbə inkişafını dəstəkləyir.

Effektiv İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisinin təsiri dil biliklərindən kənara çıxır və qloballaşan dünyada tələbələrin akademik uğurlarına və karyera imkanlarına əhəmiyyətli töhfə verir. Müasir pedaqoji yanaşmaları mənimsəməklə, əsas problemləri həll etməklə və davamlı təkmilləşdirmələr axtarmaqla pedaqoqlar

tələbələrə akademik və peşəkar səviyyədə uğur qazanmağa imkan verən dinamik və effektiv İngilis dilinin xarici dil kimi tədris proqramları yarada bilərlər. [4, s. 201]

Nəticə olaraq, ali təhsildə ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisi tələbələrin akademik və peşəkar gələcəklərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. İnnovativ tədris metodologiyalarının qəbulu, problemlərin strateji şəkildə idarə edilməsi və davamlı təkmilləşdirmə öhdəliyi vasitəsilə müəllimlər dəstəkləyici və effektiv İngilis dilinin xarici dil kimi öyrənmə mühitini inkişaf etdirə bilərlər. Bu da öz növbəsində tələbələri getdikcə qloballaşan dünyada uğur qazanmaq üçün lazım olan əsas dil bacarıqları və mədəni səriştələrlə təchiz edir.

Ədəbiyyat:

1. Michael Thomas. Texnologiya təkmilləşdirilmiş dil öyrənilməsi: nəzəriyyə və təcrübənin əlaqələndirilməsi, 2013
2. H. Douglas Brown, Priyanvada Abeywickrama. Dilin qiymətləndirilməsi: prinsiplər və sinif təcrübələri, 2002.
3. H. Douglas Brown. Prinsiplərlə tədris: dil pedaqogikasına interaktiv yanaşma, 1994
4. Jim Scrivener. Öyrənmə tədrisi: ingilis dilinin tədrisi üçün əsas bələdçi, 1994
5. Marguerite Ann Snow, Donna M. Brinton. Ali təhsil ayarlarında məzmun əsaslı təlimat, 2002

Ali təhsildə ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisi

Xülasə

Ali təhsildə İngilis dilinin Xarici Dil kimi tədrisi tələbələri qloballaşan dünyada akademik və peşəkar uğur üçün zəruri olan dil bacarıqları ilə təchiz etmək üçün çox vacibdir. Bu yazı İngilis dilinin xarici dil kimi tədris metodologiyasının təkamülünü, İngilis dilinin xarici dil kimi təlimatında qarşılaşılan çətinlikləri və proqramlarının effektivliyini artırmaq üçün bu problemlərin aradan qaldırılması üçün strategiyaları araşdırır. Tarixən İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi mətn tərcüməsi və qrammatik əzbərləməyə əsaslanan Qrammatik tərcümə metodu və immersiv şifahi ünsiyyəti vurğulayan Birbaşa Metod kimi ənənəvi üsullarla başlamışdır. Tələbə müxtəlifliyi, o cümlədən səriştə səviyyələri, mədəni fonlar və öyrənmə üsulları uyğunlaşa bilən və inklüziv tədris strategiyaları tələb edir. Yüksək keyfiyyətli tədris materiallarına və texnoloji alətlərə çıxışı əhatə edən resurs əlçatanlığı tədrisin keyfiyyətinə təsir edərək əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Kurikulum dizaynı bütün dörd dil bacarıqlarının inkişafını balanslaşdırmalıdır və dil təlimatını akademik məzmunla effektiv şəkildə birləşdirməlidir. Bundan əlavə, ədalətli və effektiv qiymətləndirmə metodları tələbələrin səriştəsini və tərəqqisini dəqiq ölçmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, formativ və summativ qiymətləndirmələr və konstruktiv rəyin təmin edilməsi arasında balansı tələb edir. Bu problemlərin həlli çoxşaxəli yanaşmanı əhatə edir. Fərdiləşdirilmiş təlim strategiyaları, müəllimlər üçün davamlı peşəkar inkişaf və texnologiyanın inteqrasiyası öyrənmə təcrübəsini artırır və müxtəlif tələbə

ehtiyaclarını təmin edir. Birgə öyrənmə mühitləri və möhkəm əks əlaqə mexanizmləri davamlı təkmilləşdirmə və tələbə inkişafını dəstəkləyir. Yekun olaraq, İngilis dilinin xarici dil kimi tədris metodologiyalarının təkamülü və problemlərin strateji idarə olunması dinamik və effektiv proqramlarının yaradılması üçün vacibdir. Bu proqramlar təkcə dil biliklərini gücləndirmir, həm də tələbələrə bir-biri ilə əlaqəli qlobal birlikdə akademik uğur və karyera imkanlarına hazırlayır. İngilis dilinin xarici dil kimi təhsilində gələcək tədqiqatlar və innovasiyalar bu proqramların effektivliyini daha da artıracaq, tələbələrin qloballaşan dünyada naviqasiya etmək və inkişaf etmək üçün yaxşı təchiz olunmasını təmin edəcək.

ALİYEVA SADAYA

TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE IN HIGHER EDUCATION

SUMMARY

Teaching English as a Foreign Language in higher education is critical to equipping students with the language skills necessary for academic and professional success in a globalized world. This paper examines the evolution of English as a foreign language teaching methodology, challenges encountered in English as a foreign language instruction, and strategies for overcoming these challenges to increase the effectiveness of programs. Historically, the teaching of English as a foreign language began with traditional methods such as the Grammatical translation method, which relies on text translation and grammar memorization, and the Direct Method, which emphasizes immersive oral communication. Student diversity, including ability levels, cultural backgrounds, and learning styles, requires adaptive and inclusive teaching strategies. Resource availability, including access to high-quality teaching materials and technological tools, can vary significantly, affecting the quality of teaching.

Curriculum design should balance the development of all four language skills and effectively integrate language instruction with academic content. In addition, fair and effective assessment methods are critical to accurately measuring student competence and progress, requiring a balance between formative and summative assessments and the provision of constructive feedback. Solving these problems involves a multifaceted approach. Personalized learning strategies, continuous professional development for teachers, and integration of technology enhance the learning experience and meet diverse student needs.

Collaborative learning environments and robust feedback mechanisms support continuous improvement and student development. In conclusion, the evolution of English as a foreign language teaching methodologies and the strategic management

of challenges are essential to creating dynamic and effective programs. These programs not only strengthen language skills, but also prepare students for academic success and career opportunities in an interconnected global community. Future research and innovation in English as foreign language will further enhance the effectiveness of these programs, ensuring that students are well equipped to navigate and thrive in a globalized world.

ПРЕПОДАВАНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

РЕЗЮМЕ

Преподавание английского языка как иностранного в высших учебных заведениях имеет решающее значение для приобретения студентами языковых навыков, необходимых для академического и профессионального успеха в глобализованном мире. В этой статье рассматривается эволюция английского языка как методологии преподавания иностранного языка, проблемы, с которыми сталкиваются при обучении английскому языку как иностранному языку, а также стратегии преодоления этих проблем для повышения эффективности программ.

Исторически преподавание английского языка как иностранного начиналось с традиционных методов, таких как метод грамматического перевода, который опирается на перевод текста и запоминание грамматики, и прямой метод, который делает упор на иммерсивное устное общение. Разнообразие учащихся, включая уровни способностей, культурное происхождение и стили обучения, требует адаптивных и инклюзивных стратегий обучения. Доступность ресурсов, включая доступ к высококачественным учебным материалам и технологическим инструментам, может существенно различаться, влияя на качество преподавания. Разработка учебной программы должна сбалансировать развитие всех четырех языковых навыков и эффективно интегрировать языковое обучение с академическим содержанием. Кроме того, справедливые и эффективные методы оценки имеют решающее значение для точного измерения компетентности и успеваемости учащихся, требуя баланса между формирующим и итоговым оцениванием и предоставлением конструктивной обратной связи. Решение этих проблем предполагает многогранный подход.

Персонализированные стратегии обучения, постоянное профессиональное развитие учителей и интеграция технологий улучшают процесс обучения и удовлетворяют разнообразные потребности учащихся. Среда совместного обучения и надежные механизмы обратной связи поддерживают постоянное совершенствование и развитие учащихся.

В заключение отметим, что эволюция методологий преподавания английского как иностранного языка и стратегическое решение проблем имеют важное значение для создания динамичных и эффективных программ. Эти программы не только укрепляют языковые навыки, но и готовят студентов к академическим успехам и карьерным возможностям во взаимосвязанном глобальном сообществе. Будущие исследования и инновации в образовании еще больше повысят эффективность этих программ, гарантируя, что учащиеся будут хорошо подготовлены к навигации и процветанию в глобализированном мире.

Rəyçi:

prof. D.Ə.İsmayılova

HACIYEVA LEYLA İLHAM
Bakı Slavyan Universiteti
Doktorant
leyla_hacyeva@bk.ru

DİLÇİLİKDƏ PAREMIOLOGİYA ANLAYIŞINA ÜMUMİ BAXIŞ XÜLASƏ

Paremiologiya dilçilikdə tədqiq edilməkdə olan sahələrdəndir. Bu sahəyə olan maraq istər Azərbaycanda, istərsə də dünyanın müxtəlif ölkələrində gündən-günə artmaqdadır. Paremiyalar cəmiyyətin milli təfəkkürünü, yaşayış tərzini, milli-mədəni təcrübəsi, adət-ənənələri və əxlaqi-etik dəyərlərini özündə əks etdirən leksik vahidlərdir. Paremiyaları dərinlən öyrənmək bu və ya digər xalqın tarixinə, mədəniyyətinə yaxından bələd olmaqdır. Təsadüfi deyildir ki, bu ifadələr mənə etibarilə milli mədəniyyətin tərkib hissəsi hesab olunur və millətin dünyaya baxışının təzahür forması kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, atalar sözləri və məsəllərin semantikasının əsasını insanın dünyaya olan münasibəti təşkil edir. Dilçilikdə paremiyalara aid dəqiq tərif verilməmişdir. Bununla bağlı, bir sıra dilçi alimlərin fikirləri mövcuddur. Deyilənləri nəzərə alaraq, paremiyaların xalqın güzəranının bütün tərəflərini özündə əks etdirən hikmətli lakonik ifadələr olduğu qənaətinə gəlirik.

Açar sözlər: paremiologiya, dilçilik, görüşlər, hikmətli sözlər, tərif.

Обзор понятия паремииологии в лингвистике РЕЗЮМЕ

ГАДЖИЕВА ЛЕЙЛА ИЛЬХАМ

Паремииология – одна из исследуемых областей языкознания. Интерес к этой области растет с каждым днем, как в Азербайджане, так и в разных странах мира. Паремии – это лексические единицы, отражающие национальное мышление, образ жизни, национально-культурный опыт, обычаи и морально-этические ценности общества. Углубленно изучать паремии – значит ознакомиться с историей и культурой того или иного народа. Не случайно эти выражения считаются частью национальной культуры и выступают формой проявления мировоззрения народа. Вообще, в основе семантики пословиц и поговорок лежит отношение человека к миру. В лингвистике нет точного определения паремий. По этому поводу существуют мнения ряда лингвистов. Учитывая сказанное, мы приходим к выводу, что паремии представляют собой мудрые лаконичные выражения, отражающие все стороны жизни народа.

Ключевые слова: паремииология, лингвистика, встречи, мудрые слова, похвала.

An overview of the concept of paremiology in linguistics

SUMMARY

HAJIYEVA LEYLA ILHAM

Paremiology is one of the researched fields in linguistics. Interest in this field is increasing day by day, both in Azerbaijan and in different countries of the world. Paremiology is a lexical unit that reflects the national thinking, lifestyle, national-cultural experience, customs and moral-ethical values of the society. To study paremiology in depth is to become familiar with the history and culture of this or that nation. It is not by chance that these expressions are considered to be part of the national culture and act as a form of manifestation of the nation's view of the world. In general, the basis of the semantics of proverbs and sayings is a person's attitude towards the world. In linguistics, there is no precise definition of paremiology. In this regard, there are opinions of a number of linguists. Taking into account what has been said, we come to the conclusion that paremiology is wise laconic expressions that reflect all aspects of the people's life.

Key words: paremiology, linguistics, encounters, words of wisdom, praise.

Dilçiliyin yeni sahələrindən olan paremiologiya hazırda müxtəlif aspektlər üzrə araşdırılmaqdadır. Paremiologiya atalar sözü, məsəlləri, frazeoloji vahidləri, hikmətli sözləri, aforizmləri və s. tədqiq etdiyindən vaxtilə bu dil vahidlərinin ədəbiyyatda öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Lakin sonralar –XX əsrin ortalarından etibarən paremiyaların dilçilik mövqeyindən araşdırılması öz növbəsində həm paremiologiyanın yeni dilçilik sahəsi kimi tanınmasına səbəb olmuş, həm də bu vahidlər sisteminin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Paremioloji vahidlərdən bəhs edərkən onları özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə səciyyələndirmək lazımdır. Bu dil vahidləri haqqında ətraflı məlumat vermədən əvvəl onların mənasına terminoloji cəhətdən aydınlıq gətirmək vacibdir. Belə ki, paremiologiya sözü yunanca *paroeima*–“*paromia*” sözündən olub, İncildən parça, deyim, məsəl mənasını verir. Digər mənbəyə–müasir rus dilinə nəzər salsaq, bu terminin iki mənasının olduğunu görürük. Bunlardan birincisi odur ki, paremiya teoloji ədəbiyyatda ibadət elementi şəklində işlədilir. Digər tərəfdən isə “Müqəddəs kitablardan bir parça” mənasını daşıyır. Paremiologiya anlayışının müxtəlif formalarda izahı imkan verir ki, onun mövcudluğu haqqında nəzəriyyələr, paremiyaların tarixi, keçdiyi mərhələlər dilin daha qədim dövrlərinə aid olduğunu sübut etsin. Paremiyalar yəni, atalar sözü, məsəllər, tapmacalar və s. əsrlər boyu hər bir xalqın özünəməxsus adət-ənənələrini və yaşayış tərzini əks etdirən dil vahidləridir. Onlarda xalqın milli düşüncə tərzini, qədim dövrlərdəki müşahidələri, dünyəvi hikmətləri, dünyagörüşü, milli-mədəni təcrübəsi, yanaşma tərzini əks olunmuşdur. Məlumdur ki, atalar sözləri, aforizmlər, məsəllər, həyat hadisələrlə əlaqədar yaranır. Hətta ədəbiyyatdan bildiyimiz kimi, atalar sözləri vaxtilə baş verən hadisələrin nəticəsi şəklində meydana gəlmişdir və onların izaha ehtiyacı olmur. Lakin məsəllər konkret həyat hadisəsinin xülasəsi olduğundan onu bir az geniş izah

etməyə ehtiyac duyulur. Hər bir halda qeyd etmək lazımdır ki, paremioloji vahidlər şifahi xalq ədəbiyyatında epik növün müxtəlif janrlarının-hekayələrin,təmsillərin, lətifələrin əxlaqi nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Paremioloji vahidlər milli mədəniyyətin tərkib hissəsi və milli düşüncənin təzahür formalarından biridir. Onlarda xalqın, millətin dünyaya baxışı, gerçəklikləri və ətraf mühitdə baş verənləri dərk etməsi və qiymətləndirməsi əks olunur. Cəmiyyətin elə bir tərəfi yoxdur ki, bu janrdə öz ifadəsini tapmasın [2, s.261].

Paremioloji vahidlərin araşdırılması istər ədəbiyyat, istərsə də dilçilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hər şeydən əvvəl paremiyaların tədqiqi zamanı keçmişə dair zəruri və təcrübə məlumatları əldə edilir. Bu məlumatlar öz növbəsində mühüm linqvokulturoloji funksiya daşıyır. Hər bir xalqın ümumi lüğət bazasında bu qəbildən olan məlumatlar öz əksini tapsa da, onlar həm mətn, həm də kontekst əsasında bütöv şəkildə meydana çıxır.

Paremiyaların da dəqiqlik ölçüsü və sübut meyarları vardır. Paremiyaların semantikasının əsasını insanın dünyaya münasibətinin obyektiv təbiəti təşkil edir. Atalar sözlərinin mənasının obyektivliyi reallıq mənzərəsinin subyektiv olmayan sosial, ümumi qəbul olunan çalarlarında əks olunur [8, s.11].

Atalar sözləri və məsəllər real həyat hadisələrini dərin şəkildə anladan dil vahidləridir. Xalqın həyat tərzi, məişət üslubu ilə birbaşa bağlı olan atalar sözlərində onun milli ruhunun, mentalitetinin sərrastlığı, təsirli və müfəssəl ifadəsi var. Bu dil vahidləri əsrlərin sınağından, təcrübəsindən çıxan və bütün tarixi inkişaf mərhələlərində dillərdə dolaşan hikmət xəzinəsinin incilərindəndir. Milli koloritə malik el yaradıcılığı nümunələri cilalanmış fikirlər şəklində çıxış edir. Qədim dövrlərdən günümüze qədər obrazlı düşüncənin təcəssümü kimi mövcud olan atalar sözləri xalqın mədəni təcrübəsini və sanballı həyat həqiqətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, onları tənqidi süzgəcdən keçirmiş və yaşatmışdır.

Dilin tarixi inkişafı nəticəsində yaranaraq mənaca da bölünməz olan atalar sözləri bu dilin əski adət-ənənələrə güzgü tutan mürəkkəb frazeoloji sistemiylə bütövləşmiş, onunla iç-içə yoğrulmuşdur [3s.4].

Deməli, atalar sözləri üçün əsas cəhətlərdən biri onun mənaca bütöv, bölünməz olmasıdır. Atalar sözlərində (o cümlədən, yazılı ədəbiyyat nümunəsi olan aforizmlərdə), məsəllərdəki cümlə quruluşunda hər hansı dil vahidinin yerdəyişməsi, ixtisarı və s. onun əsas prinsipinə xələl gətirə bilər. Çünki bu quruluşlar qəlib xarakter daşıyır, onların mövcud forması canlı danışq dilinə, xalqın milli təfəkkürünə bir istiqamətdə-qəlib formada sirayət etmiş və uzun illər boyunca bu şəkildə təfəkkürdə öz yerini tutmuşdur. Bu dil vahidlərində əsas göstəricilərdən biri xəlqilik, milliləşmə xüsusiyyətinin özünü göstərməsidir. Belə ki, atalar sözləri, məsəllərin leksikasına, söz ehtiyatına nəzər salsaq, hətta mənşəcə alınma olan sözlərin də kifayət qədər az olduğunu görürük. Atalar sözlərinin ədəbiyyatdan məlum olan bəzi xüsusiyyətlərinə əsasən, onların “qanadlı sözlər”, “ipə-sapa düzülməmiş incilər” adlandırılması təsadüfi deyil. Çünki xalq ifadələrinin bu cür səsləndirilməsinin səbəbi onların timsalında sadəcə dilin gözəlliyinin tərənnümü

deyil, həmin dilin digər paremioloji vahidləri-frazeologizmlər, idiomlar və s. haqqında məlumat əldə etməyə sövq edir. Çünki hər bir pəremik vahid oxucusuna öz nəsihətamiz ruhundan pay verir. Xalqın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini, canlı məntiqini hişf eləyən atalar sözü sıxılmış yaydır: onun əsl enerjisi, təsir qüvvəsi nitq məqamında, konkret zaman, şərait daxilində bilinir [3, s.5].

Paremioloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun məcaziliyə malik olmasıdır. Məcazilik bu dil vahidlərini yaşıdan və sevdiren prinsiplərdəndir. Çünki istənilən dil vahidi haqqında danışarkən onun bədii üslubda obrazlılıq səviyyəsindən, ekspresivliyindən bəhs ediriksə, həmin dil vahidi üçün məcazilik öncül xüsusiyyət hesab edilməlidir. Atalar sözü, məsəllər və deyimlərdə bir sıra bədii ifadə vasitələri: inversiya, metafor, alliterasiya, təzad, hətta bədii sual və s. duyulur. Qeyd olunan ifadə vasitələrindən istifadə edilməsi, şübhəsiz, oxucuya çatdırılan fikrin daha təsirli, canlı olmasına kömək edir. Bununla yanaşı, tapmaca və frazeologizmlərdə də məcazilik əsas prinsip kimi çıxış edir. Obrazlı şəkildə ifadə canlı danışiq dilinə məxsus olduğu üçün istər tapmacaları, istərsə də frazeoloji birləşmələri oxunaqlı, rəngarəng dil nümunəsinə çevirir. Onlar həm də xalqın yaşayış tərzinin proqramlaşdırma dili hesab edilir. Tədqiqatçıların fikrincə, atalar sözləri dilin frazeologiyasına aid olub, qədim qatı kimi öyrənilir. Belə olduqda paremioloji vahidlərin təkcə ədəbiyyatşünaslığın yox, həm də dilçilik obyektii olduğu nəticəsinə gəlinir. Sonrakı inkişaf mərhələlərində isə sabit söz birləşmələri ilə atalar sözləri struktur və ifadə etdiyi məna baxımından ayrılmışdır. Dilçilikdə leksikanın tərkib hissəsində öyrənilən atalar sözlərini izah edən qaydaya, tərifi rast gəlinmir. Lakin yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alsaq atalar sözü, məsəllər və deyimlərə belə bir tərifi vermək olar: Xalqın milli ruhunu, əxlaqi keyfiyyətlərini, dünyagörüşünü, milli-mədəni təcrübəsini özündə əks etdirən lakonik hikmətamiz fikirlərə atalar sözü deyilir. Atalar sözü timsalında bütün paremioloji vahidlər tarixin sınaqlarından çıxaraq cilalanmış formada gəlib dövrümüzə çatmışdır. Atalar sözü, məsəllər, müxtəlif məişət mövzuları, reallıqlar, həyat həqiqətləri, maddi-mənəvi güzəran barədə saysız hekayətlər anlatmağa və gələcək nəsilərə ötürməyə qadirdir. Atalar sözü timsalında xalq öz zəkasının və dilinin ülviiyyətinə, kəsərinə sığınmışdır, hər kəlam bir növ “tabu”dur, istənilən gümandan, sualdan azaddır, hər fikri, hər etik-əxlaqi tövsiyəsi dərin daxili inamla qəbul olunan pəzulmaz qanundur. Çünki xalq əzəl-binadan öz atalar sözlərini yazılmamış müqəddəs kitabın ayələri tək qavramışdır” [7, s.11].

Paremioloji vahidlər nəsilərin zəhməti, əxlaqi və bədii təcrübəsidir, müdrək kəlamlara, obrazlı ifadələrə sığdırılan fəlsəfədir. Onlar köhnəlməyən, dildə yaşayan, həyatımıza, nitqimizə sirayət edən mirasdır. Atalar sözü, məsəllər, tapmacalar, və frazeoloji birləşmələrdə öz əksini tapan xalq mədəniyyəti milli mentalitetlə sıx əlaqəlidir. Mentalitet uşaqılıqda uşağın valideynlər və digər insanlarla münasibətlərində, təbiətlə ünsiyyətdə, dində, gündəlik həyatda, insanın cəmiyyətdə daxil olması, mövqeyi və adət-ənənələrin mənimsənilməsi prosesində formalaşır. Atalar sözü öz növbəsində konnotativ sistemin elementləridir, yəni ifadə kontekstinin

özü işarə sistemi olan məzmun anlayışına da malikdir. Deməli, atalar sözlərinin təkə hərfi tərcüməsi qiymətli deyildir, bu da onun hiss əsasını, daxili simasını aydın şəkildə ortaya qoyur. Bizim üçün vacib olan odur ki, bu tip deyimlər əxlaqa, bu dil çərçivəsində hökmranlıq edən etik standartlarla bağlı fikirlərə istinad edir. Yaşadığımız aləm haqqında mühüm biliklərin məcazi idrak işini həyata keçirən bir sıra atalar sözlərində nəinki sosial-etik normaların elementlərini müşahidə etmək, həm də onlarda hissələrə ayrılmış bütöv sistemi görmək olar.

Atalar sözləri hər zaman ibrətamiz xarakter daşıyır, müxtəlif həyati vəziyyətlər üçün əsaslı məsləhətlər və göstərişlər verir. Atalar sözlərində ifadə olunan mühakimə, hökm, təlim bilavasitə ictimai təcrübədən, kütlələrin ictimai-tarixi təcrübəsindən irəli gələn ümumi fikri ifadə edir. Atalar sözünün gücü, toxunulmazlığı burada özünü göstərir. Buna görə də onlar tərtib olunurlar, formaları sanki vəziyyət ilə səsləşir, ruhdan qeyri-ixtiyari olaraq qaçan bir fəryad və ya nida kimi bütöv deyimlərdir. Bir çox ünsürü- insanların ah-naləsini, fəryadını, sevincini, kədərini, təsəllini, əxlaqi-etik normalarını özündə birləşdirən gündəlik xalq həqiqətləridir. Uzun müddət insanlar ətraf aləmi dərk etməyə, müxtəlif hadisələri müqayisə etməyə, onları təxəyyüllərində canlandırmağa çalışmışlar. Xalqın çoxəsrlik müşahidə və düşüncələrinin bəhrələri, arzu və istəkləri mahnılarda, nağıllarda, əfsanələrdə, tapmacalarda, atalar sözlərində təcəssüm olunurdu. Xalq əzəldən öz poeziyasını, sənətini, həyat fəlsəfəsini məhz bu əsasda yaradıb. Bununla yanaşı, dilçi alimlərin atalar sözlərinə verdiyi bütün tərifləri sadalamaq çətindir. Atalar sözlərini müxtəlif mənalarda “xalq müdriklisi”, “əməli fəlsəfə”, “məişət qaydaları toplusu” və s. adlandırmışlar. Atalar sözlərinin ümumiyyətlə, paremiyaların öyrənilməsi həm dil vahidlərinin müxtəlif aspektlərini müəyyən etməyə, həm də ən mühüm mədəni obrazların formalaşmasını tənqidi süzgəcdən keçirməyə imkan verir. Xalq təcrübəsinin saxlanması və ötürülməsi vasitəsi kimi fəaliyyət göstərən etnik dünyagörüşünün bir növ mərkəzləşmiş sistemi paremioloji vahidlər dünyanın dilçilik mənzərəsinin əsasını təşkil edən anlayışların mədəniyyətin özünəxas spesifik variantları kimi anlayışlarla sıx əlaqəni ortaya qoyur. Paremiologiya, frazeologiya və folklor problemləri ilə məşğul olan dilçilərin əksəriyyəti atalar sözünə elmi tərif versələr də, demək olar ki, onların hamı tərəfindən qəbul olunmuş tərfi hələ verilməmişdir. Təriflə yanaşı, uzun müddət atalar sözünün dilin frazeoloji sistemə daxil olub-olmaması məsələsi də problemləli olaraq qalmaqdadır. Buna baxmayaraq, haqqında danışanlar atalar sözlərinin müasir elm üçün son dərəcə qiymətli hadisə olduğunu və mədəniyyətşünaslıq, etnolinqvistika və koqnitiv dilçilik üçün mühüm zəruri potensiala malik olduğunu qəbul edirlər. Paremiologiya paremioloji vahidlərin toplanması, saxlanması və təhlili ilə məşğul olan sahədir. Atalar sözləri xalq mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Atalar sözlərinin – xüsusi məna kəsb edən şifahi qısa deyimlərin nə vaxtdan yarandığını söyləmək çətindir. Dilin paremioloji vahidləri fondu linqvokulturologiya üçün şübhəsiz maraq doğurur. Çünki o, kütləvi milli şüurun ən mühüm stereotiplərini yenidən qurmağa imkan verir.

Hər bir atalar sözünün arxasında onları yaradan nəsillərin nüfuzu, etik dəyərləri dayanır. Obrazlı formada desək, atalar sözləri mübahisə etmir və sübut etmir; o, konkret əxlaqi nəticə kimi düşüncələrə həkk olur.

Atalar sözləri ilə bağlı məsələlərdən danışarkən onun adlandırılmasından da bəhs etmək lazımdır. Nəyə görə belə nəsihətamiz fikirləri məhz atalar sözü adlandırmışlar? Bu suala cavab tapmaq elə də çətin deyil. Belə ki, dərin fikir tutumuna, ümumiləşdirici xüsusiyyətinə, obrazlı ifadə formasına və fəlsəfi düşüncə tərzinə görə atalar sözləri baş verən hadisə və proseslərə bilavasitə şahidlik edən, düzgün müşahidə aparan, doğru nəticələr çıxartmağa müvəffəq olan müqəddəs ulu əcdadlarımızın ruhuna hörmət naminə “atalar sözü” adlandırılıb. Atalar sözü igid ərənlərin sözü olmuşdur. Həmin igid ərənlərin başçısı da Oğuz elinin müdriklik rəmzi Dədə Qorquddur.

Atalar sözü ilə yanaşı, məsəllər də bu günümüzdə qədər öz hikmətamiz xarakterini qoruyub saxlayan dil vahididir. Onları eyni məfhum kimi dəyərləndirmək yanlış olardı. Belə ki, bəzi mənbələrdə xüsusilə “Divanü-lügət-it-türk” əsərində atalar sözü “sav” formasında qeyd olunmuşdur. Əski türkcədə isə “sav” sözü məsəl mənasında işlənmişdir. Bu o deməkdir ki, XI əsrdə atalar sözü və məsəllər eyni ad altında öyrənilmişdir. Sonrakı mərhələlərdə isə ərəblər tərəfindən işlədilən “məsəl” sözü elm aləminə məlum olmuşdur. Məsəl sözünün cəm forması “əmsal” isə atalar sözünə daha uyğun gəlmişdir və “Əmsali-türkanə-türk” atalar sözləri formasında işlənmişdir. Atalar sözü və məsəllər arasındakı əsas fərqləndirilmə məzmunu və adlandırılma ilə əlaqəli idisə, digər fərqlərə isə nümunə kimi atalar sözünün konkret, yığcam və müstəqil olduğu halda, məsəllərin müəyyən əhvalatla bağlı olmasını, əlavə şərhə ehtiyac duymasını göstərmək olar. Ədəbiyyatşünaslıqda belə bir fikir də vardır ki, məsəllər aid olduğu əhvalatlar tamamilə unudulduqdan sonra atalar sözlərinə çevrilir. Məlumdur ki, qədim zamanlardan xüsusilə türkdilli xalqların folklorunun daha dərinəndən araşdırılması məsələsi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Belə ki, istər müasir, istər ölü dilləri araşdırarkən onları yalnız dilçilik mövqeyindən qiymətləndirməklə kontekstini daraldan Durinqin yanaşmasına F.Engels bu məsələyə öz əsaslı fikirlərini topladığı “Anti-Durinq” əsəri ilə zərbə endirdi. O, dillərin bütün sahələr üzrə dərinəndən tədqiqata cəlb edilməsi üçün ilk növbədə qədim zamanlardan bu günədək hər bir dilin öz inkişaf səviyyəsini öyrənilib müqayisə aparılması fikrini irəli sürmüşdür. Bu yanaşma dillərin tarixini doğru şəkildə tədqiq edib hər birini analiz etməyə kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər xalqın ünsiyyət vasitəsindən istifadə edilirsə, deməli, həmin dil işləkdir. Onun bütün sferaları (fonetika, leksikologiya və cümlə səviyyəli məsələləri) fəaldır və daim inkişafdadırsa, onun lügət tərkibi daha da zənginləşir. Bu prosesi izləmək sözügedən folklorun janrlarını daha dərinəndən öyrənməyə kömək edir. Atalar sözünün müəyyən edilməsi və onun statusunun təyin edilməsi problemləri müasir dilçilikdə dəyişməz olaraq qalır. Buna səbəb müxtəlif həyat hadisələrinin əlamətləri və modelləri kimi atalar sözünün çoxyönlü olmasıdır. Dilin müxtəlif funksional və üslubi təbəqələrinin meydana gəlməsində danışmaq

nitqindən bədii ədəbiyyat dilinə qədər atalar sözlərinin geniş işlənməsinə baxmayaraq, bu linqvistik işarəni dilin ən mürəkkəb hadisələrindən biri kimi təsnif etmək olar. Tədqiqatçıların hər biri atalar sözündə müxtəlif cəhətləri müəyyənləşdirir, buna görə də atalar sözlərinin vahid tərifinə rast gəlmək çətindir. Belə ki, müxtəlif alimlər dilləri araşdırarkən atalar sözlərinə olan mövqelərini o dilin xüsusiyyətlərinə əsasən nümayiş etdirmişlər. Belə alimlərdən biri də rus dilçisi Savenkova olmuşdur. O hesab edir ki, “atalar sözü” anlayışı ümumi istifadəsinə görə və çoxmənalı olduğu üçün onu müəyyənləşdirmək çətindir. Digər tərəfdən isə hazırda atalar sözü müxtəlif elmlərin-folklorun, etnoqrafiyanın, poetikanın, dilçiliyin tədqiq obyektidir və onun mahiyyətinin müxtəlif tərəflərinə diqqət yetirilir. Belə bir fikir də mövcuddur ki, “пословиц” ifadəsi rus dilinə polyak dilindən keçmişdir. Bu, XV əsrdə mövcud çex tərcümələrindən bəhrələnən Müqəddəs Kitab tərcüməçiləri tərəfindən təqdim edilmişdir. “Atalar sözləri tarixindən” (1898) əsərində V.N.Peretz yazırdı ki, Polşa Avropa ədəbiyyatında, Cənubi Rus ədəbiyyatı isə Moskva ədəbiyyatında birləşdirici əlaqədir. Polşa ədəbiyyatı isə ən mühüm ədəbi mərhələlərindən biridir.

Rus dilçiliyinə nəzər salsaq, görərik ki, dilçilər tərəfindən müəyyən terminlər birmənalı qarşılanmamışdır. G.L.Permyakov “preslovie” terminindən atalar sözü və məsələlərə oxşar, lakin birbaşa, ümumi mənaya malik kəlamları ifadə etmək üçün istifadə etməyi irəli sürmüşdür. O qeyd edir ki, bu söz həm azaddır, həm də deyim və hikmətli sözlərlə eyni mənada işlənir, ikincisi isə belə ifadələrin böyük əksəriyyəti müqayisəli xarakter daşıyır. Müasir dilçilikdə tədqiqatçılar atalar sözlərini müxtəlif istiqamətlərdə, struktur-semantik və pragmatik cəhətdən frazeologiyanın tərkib hissələri hesab edirlər. Baranova və D.O.Dobrovolski yazır ki, atalar sözü daxilində universal ideyanı, özünəməxsus düşüncə tərzininin (əxlaqi təlim) semantikasını ifadə edən və nisbi müstəqilliyi ilə xarakterizə olunan cümlə quruluşuna malik frazeoloji vahidlərdir. Savenkova isə hesab edir ki, atalar sözü “dildə sabit formada işlək olan, nitqdə təkrarlanan, müəyyən elementləri məcaziliyə malik və didaktik məqsədlər üçün faydalı hesab olunan anonim ümumiləşdirici deyimdir”. Bununla yanaşı, atalar sözlərinin, frazeologiyanın əksinə, dilin aforizmlər sisteminin tərkibinə aid olması barədə fikir də mövcuddur. Eyni zamanda atalar sözü minimal struktura və semantikaya malik bədii mətn səviyyəli dil vahidləridir. Buna görə də söz kimi dilin digər vahidlərdən fərqli olaraq fərdi, seçmə şəkildə özünü göstərir. Bu o deməkdir ki, atalar sözü hamıya aid deyil, çünki onlar dil qabiliyyətindən və sözə münasibətdən asılı olaraq fərdi zövqə uyğun istifadə olunur.

Atalar sözü müəyyən bir təcrübəni əks etdirən ifadəni yadda saxlamağı asanlaşdırır və insanı atalar sözündə olan dəyər sisteminə riayət etməyə sövq edir. Təcrübə atalar sözünün müəyyənedici cəhətidir. Bunun əsasında belə bir tərif ortaya çıxı bilər: Atalar sözü insan təcrübəsindən ümumi istifadə edilən, tipik həyat situasiyaları üçün qəlibləşən və nitqdə bütöv mənaya malik, sabit cümlə kimi ifadə olunan, bəzi hallarda məcazi mənə daşıyan qısa ümumiləşdirmə kimi çıxış edir.

Amerikalı alim Alan Dandis isə atalar sözünə tərif verərkən onun quruluşunu ön plana çəkir. Atalar sözünün ən az bir təsvir elementindən, mövzu və şərhdən ibarət ənənəvi ifadə olması ilə bağlı ilk fikri A.Dandis söyləsə də, Nil Norris atalar sözlərinin didaktikliyi və metaforik mənzərəsi ilə əlaqədar fikirlərə diqqəti cəlb etmişdir. O, fikirlərini belə ifadə edir: “Atalar sözü ümumi mənaya malik ənənəvi, danışq dili, didaktik, məcazi mənə daşıyan potensial sərbəst nitqdır”. Ən məşhur və sitat gətirilənlərdən biri V.Meaderin atalar sözü barədə verdiyi tərifdir: “Atalar sözü xalqın yığcam və məşhur kəlamıdır, o, özündə müdrikliyi, həqiqəti, əxlaqi və ənənəvi baxışları məcazi, sabit və yaddaqalan şəkildə ehtiva edən formasıdır və nəsildən-nəslə ötürülür. Teodor Levandovskinin tərifinə görə isə atalar sözü sabit strukturlu daxili və xarici quruluşa malik vahid kimi yadda qalan və təkrar-təkrar işlənən sitat statuslu leksik elementdir. Atalar sözləri vasitəsilə həm bir sıra məişət və şəxsiyyətlərəarası situasiyalar müəyyənləşdirilir, şablon forması kimi istifadə edilir, həm də mədəni kateqoriyaları nəsildən-nəslə ötürməyə imkan verir. Bir sıra tədqiqatçılar atalar sözlərinin bu xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun dialoq xarakterini də qeyd edirlər. Əksər tədqiqatçılar atalar sözünün sıxlaşdırılmış dialoqun xülasəsi və eyni zamanda ümumiləşdirilmiş məlumat olduğunu düşünür. Bu yanaşmanı Frantisek Cermak da bölüşür: “Atalar sözləri mütləq dialoji ifadələrdir və belə olduqları üçün məzmun tələb edir”. Buna uyğun olaraq atalar sözünün iki növü fərqləndirilir: əsas (invariant) və kontekstual situasiya. Müasir paremiologiyanın mübahisəli məsələlərindən biri idrak məlumatının ümumi paremioloji mənada və onun əsas komponentlərinə daxil edilmiş anlayışların müqayisəsidir. Atalar sözlərinin tərfi zamanı onun cəhətlərini vurğulamaq dilçi alimlər arasında mübahisə doğurur. Tədqiqatçılar üçün qeyri-müəyyən cəhət atalar sözlərinin “köçürülməyən keyfiyyəti”dir ki, V.Meader bu barədə təəssüf hissi ilə onu müəyyən etmək üçün səhsiz metodun olmamasını qeyd edir. Eyni zamanda insanlar atalar sözlərini, xüsusilə ana dilindəki atalar sözlərini asanlıqla qavrayırlar. B.Uaytinq isə digər dilçilərdən fərqli olaraq atalar sözünün hərtərəfli tərifini verməyi prinsipcə qeyri-mümkün hesab edərək, eyni zamanda vurğulamışdır ki, belə bir tərif o qədər də məntiqə uyğun deyil, çünki hər kəs atalar sözü barədə lazımı məlumatlara malikdir. Bundan əlavə, Kano paradoksunda da belə fikirlərlə qarşılaşırıq: Bir tərəfdən cəmiyyət üzvləri fərdi olaraq atalar sözü, onun varlığı haqqında təsəvvürə malikdirlər və bu fərdi anlayışlar atalar sözünün elmi tərifləri üçün əsas baza rolunu oynayır, digər tərəfdən, əvvəllər tamamilə aydın formada özünü göstərən fikirlər üçün qeyri-müəyyənlik gətirən elmi araşdırmalardır.

Atalar sözlərinin-mənəvi-əxlaqi səciyyə daşıyan qısa şifahi deyimlərin konkret yaranma tarixi haqqında fikir söyləmək çətinidir. Dilin paremioloji vahidləri fondu həm etnoqrafiya, həm də linqvokulturologiya üçün hədsiz maraq doğurur, çünki o, öz növbəsində milli şüurun ən önəmli stereotiplərini formalaşdırmağa şərait yaradır. Atalar sözləri insanlar arasında gündəlik həyatdakı münasibətlərin xüsusiyyətlərini, ictimai-tarixi konteksti, xüsusiyyətlərini, zəngin təcrübəsini əks

etdirir. Atalar sözləri həmişə ibrətamizdir, müxtəlif həyat situasiyaları üçün əsaslı məsləhətlər və göstərişlər verirlər.

İngilis mənbələrinə nəzər salsaq, görərik ki, paremiologiya atalar sözünün toplanması və yazılmasını öyrənən elmdir. Paremiyalara aid son əsər Tamaş Kispal tərəfindən yazılmışdır. Bu əsər atalar sözlərini öyrənən paremiologiya üçün önəmli mənbə kimi qəbul edilir. Qədim zamanlardan müasir dövrümüzdə qədər bir çox nəşr olunmuş atalar sözlərinə dair toplu var. “The Maxime of Ptahhotep” toplusu dünyanın ən qədim kitabı kimi təsvir edilmişdir. Müxtəlif dillərdə atalar sözü toplamaq adətən mövcud ədəbiyyatda nümunə axtarmaqla həyata keçirilir. Onların içərisində ən məşhur atalar sözləri toplusu Erasmus tərəfindən toplanmış Latin Adagiadır. Belə ki, bu toplu əsasında Avropanın hər yerindən insanlar atalar sözlərini oxuduqca onları öz yerli dillərinə tərcümə edərək bütün Avropaya yayırdılar. Atalar sözlərini başqalarına yaymaq Avropada təkcə nəşr olunmuş mənbələrdən deyil, müxtəlif dillərdə danışanlardan atalar sözləri toplamaq prosesi indi də davam etdirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M. Qanadlı sözlər. B., Yazıçı-1988, 438 s.
2. Bəylərova A. Paremioloji vahidlərdə milli-mədəni konnotasiya. Filologiya və sənətsünəslıq. Bakı 2019, №2, s.261-267.
3. Bəydili (Məmmədov) C. Atalar sözü. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 264 səh. s.4.
4. Əlizadə S. Oğuznamə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 216 səh.
5. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı/B., Yazıçı, 1985-243s.
6. Çərkəsov B. İpə-sapa düzölməmiş incilər. Bakı-nəşr, 1981, 244 s.
7. Hüseynzadə Ə.N. Atalar sözü. B., Yazıçı, 1985, s. 690.
8. Гамидов И. Философия грамматики паремиио-фразеологических единиц. Учебное пособие. 2-е изд. Баку:Мутарджим, 2017.-368 стр.
9. Паремииология без границ: монография/ Е. Н. Антонова, М.А.Бредис, Т.Е.Владимирова, Л.Н. Гишкаева, Е.Е.Иванов, Е.И.Зиновьева, Д.Д.Комова, О.В.Ломакина, А.С.Макарова, В.М. Мокиенко, Н.Ю.Нелюбова, Е.К.Николаева, Е.И.Селиверстова, Н.Н.Семененко, Ф.Г.Фаткуллина, Р.Х.Хайруллина, Ц.Цао; Москва: РУДН, 2020.-244 с.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəhla Əhməd qızı Əhmədova

**SARA FƏTƏLİYEVƏ
ADU**

Rəşid Behbudov 134

e-mail:sarafataliyeva60@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ AUDIO VƏ VIDEO MATERIALLARDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ XÜLASƏ

Tədris prosesinin təşkili zamanı tələbələrin müxtəlif üsullarla öyrədilməsi və dillərin mənimsəmə prosesinin aktiv, dinamik bir proses olmasını nəzərə almaq olduqca vacibdir. Bu baxımdan müəllim öz təşəbbüslərini aktiv tərəfindən-tələbələrin fikir və fəaliyyətləri ilə birləşdirdikdə, tədrisi interaktiv səmtə istiqamətləndirdikdə təlimin texnoloji faydası daha üstün olur. Xarici dillərin tədrisində bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi, onların tətbiqi prosesi mühüm yer tutur. Bu yanaşmanın üstünlüyü ondadır ki, tələbə tədris materialını qoyulan problem əsasında müstəqil həll etməyə çalışır. Bu təlimin əsasında situativlik dayanır. Təlimdə problemlə situasiya yaradan zaman müəllimin və tələbələrin fəaliyyət xüsusiyyətləri xeyli fərqli olur. Problemlə situasiyada ağırlıq mərkəzi tələbənin üzərinə düşür, onun fəallığı bir qədər artır. Dərsdə müəllim yeni mövzu ilə əlaqədar tələbələrin qarşısında problemlə vəzifə qoyur, tələbələr qoyulmuş vəzifəni qavrayır və onun mümkün olan həlli yollarını düşünür, müəllim problemin həlli yollarını danışmağı təklif edir, tələbələr vəzifənin mümkün olan həlli yollarını sadalayır, müəllim öz fikirlərinin doğruluğunu əsaslandırmağı tələbələrdən tələb edir, tələbələr öz mülahizələrinin həqiqiliyini isbat etməyə çalışırlar, müəllim daha düzgün olan mülahizəni müəyyənləşdirməyi tələb edir, tələbələr bu tapşırığın da öhdəsindən gəlirlər. Müəllim düzgün ehtimaldan yeni biliklə əlaqədar müvafiq nəticə çıxarmağı onlara təklif edir, təhsilənlər müəllimin rəhbərliyi altında yeni biliklə əlaqədar nəticələr çıxarırlar, lazım gəldikdə müəllim tələbələrin aldıkları nəticələri ümumiləşdirir, dilöyrənənlər ümumiləşmiş yeni biliyi dərk edirlər, müəllim mənimsənilən yeni biliyi möhkəmləndirmək üçün sual və tapşırıqlar verir, tələbələr müxtəlif formalarda təkrarla məşğul olurlar, müəllim öyrənilmiş yeni biliyi tətbiq etmək məqsədi ilə tələbələrin əməli işini təşkil edir. Beləliklə, orta və ali məktəblərdə xarici dilin tədrisinin ən başlıca məqsədi tələbələrdə ünsiyyət vərdişlərinin formalaşdırılmasıdır. Ünsiyyət vasitələri dedikdə, biz təkcə danışmaq bacarıqlarını deyil, həmçinin dinləmə bacarıqlarını da nəzərdə tuturuq.

Açar sözlər: innovasiya, dil, metod, texnologiya, nitq

Qloballaşma prosesi bir çox sahələrdə olduğu kimi elm, təhsil, elmi tədqiqatlar sahəsində də özünü büruzə verir. Bu da qeyd olunan sahələr qarşısında müəyyən vəzifə və tələblər qoyur. Məhz bu baxımdan ölkəmizdə təhsilə, tədrisə və mütəxəssis hazırlığına münasibətlər də dəyişir.

Xüsusilə son illərdə təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Xarici dil müəllimləri, xüsusilə də dili, o cümlədən alman dilini ixtisas kimi tədris edən müəllimlər bir tərəfdən sosiolinqvistika, psixolinqvistikanın və başqa sahələrdə əldə edilmiş nailiyyətləri nəzərə almalı, digər tərəfdən isə dilin ənənəvi komponentləri olan fonoloji, sintaktik və semantik aspektlərlə bağlı biliklərdən öz real təlim fəaliyyətlərində istifadə etməli və nəzəri ideyaları təcrübəyə tətbiq etməlidirlər. İntensiv dinləmə zamanı istifadə edilən audio materialların müsbət və mənfi cəhətləri də vardır. Audio materiallardan istifadə tələbələrə müxtəlif danışıq formalarını eşitməyə şərait yaradır, fərqli danışıq tərzləri ilə yaxından tanış olan tələbə dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətdə olarkən heç bir problem yaşamır. Lakin audio materiallardan istifadə heç də həmişə problemsiz keçmir. Bəzən sinifdə akustik problemlər yarana bilər. Belə olan halda tələbələr audio mətni tam eşitmədiklərinə görə anlaya bilmirlər [1, s.136]. Bəzən tələbələr hər hansı söz və yaxud da ifadəni anlamadıqları üçün dinlədikləri mətnin məzmununu da dərk edə bilmirlər. Söz və ifadələrin tam şəkildə başa düşülməməsinə başlıca səbəb bəzi səslərin fərqli tələffüz edilməsidir. Danışıq zamanı səslərin bəzilərinin assimilyasiya prosesində təhrif edilməsi problemlərə yol açır. Bu səbəbdən tələbələr tələffüz edilən söz və ifadənin nə olduğunu anlamaqda çətinlik çəkirlər. Tədqiqatçılar problemin həllinə dair iki yol göstərirlər. İlk növbədə, tələbələrə diaqramlar və izahat vasitəsilə səslərin danışıq prosesində necə ifadə olunduğunu göstərmək olar. Daha bir həll yolu dinləmə prosesində tələbələrin diqqətini bu səslərə yönəltməkdir. Onlar təhrif edilən səsləri tam eşitsinlər deyə biz konkret bir parçanı təkrar-təkrar onlara dinlətdirə bilərik. Bu tələbələrin bu səslərə alışmasını təmin edəcəkdir. Onlar dinləmə ilə bərabər tələbələri görüntü ilə də təmin edir. Bəzi hallarda videomaterialların istifadəsi də problemlərlə müşayət olunur.

Dilöyrənmə prosesində audio və videomaterialların istifadəsində qarşıya çıxan problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Texniki problemlər - Audio və videomateriallardan istifadə prosesində texniki avadanlıqlarla işlədiyimizi nəzərə alsaq, texniki problemlərin qaçılmaz olduğunu anlaya bilərik. Videomaterialların proyektorlar vasitəsilə işıqlandırılması zamanı lampalarda yaranan problemlər görüntünü keyfiyyətsiz edir. Power Point slaydlarından istifadə zamanı şriftin ölçülərinin və ya rənginin standartlara uyğun olmaması çətinliklər törədə bilər.

2. Diqqətin yayınması - Bəzi hallarda texniki avadanlıqlar belə tələbələrin diqqətinin yayınmasına səbəb ola bilər. Məsələn, proyektorlardan gələn xüsusi effektlər və ya işıqlar dilöyrənənlərin diqqətini çəkə və videodakı məlumatın tam şəkildə mənimsənilməməsinə səbəb ola bilər. Başqa bir problem isə slaydlardakı məlumatın mürəkkəb və çox olması ilə bağlıdır. Təqdim edilən videomaterialdakı parçanın mürəkkəb, dilöyrənənlərin dil səviyyələrinə uyğun olmaması onların demotivasiyasına və diqqətlərinin yayınmasına səbəb ola bilər.

3. Xərc - Proyektor, kompüter və başqa texniki vasitələrdən istifadə maddi cəhətdən müxtəlif problemlər törədə bilər.

4. Vaxt - Audiovizual materialların hazırlanması kifayət qədər vaxt apara bilər. Materialın hazırlanması dedikdə biz keçirilən mövzuya uyğun videoların və ya film parçalarının tapılması, buna uyğun olaraq dərs planının yazılmasını nəzərdə tuturuq.

5. Məkan - Texniki avadanlıqların istifadəsi zamanı ortaya çıxan başlıca problemlərdən biri də otaqlarla bağlı olur. Bəzən otaqların çox böyük olması nümayiş etdirilən videonun hamı tərəfindən izlənilməsinə və yaxud da istifadə edilən audio materialın hər kəs tərəfindən eşidilməsinə maneçilik törədə bilər. Başqa bir problem isə sinif otaqlarının işıqlandırılması ilə bağlıdır. Çox işıqlı otaqlarda proyektorun istifadəsi mümkünsüz ola bilər. Günəş işığının çox olması səbəbindən proyektor vasitəsi ilə təqdim edilən video və ya slaydların keyfiyyəti aşağı düşə bilər. Bu problemi yaşamamaq və yüksək keyfiyyətli səs və görüntü təqdim etmək üçün müəllim dərs keçəcəyi otağı əvvəlcədən nəzərdən keçirməli və lazım gəldikdə otağı dəyişməlidir. Ünsiyyət prosesində çox tez-tez istifadə edilən jestlər, mimika və digər qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri dilöyrənən tələbələrə əlavə məlumat ötürmüş olur. Dilöyrənlər izlədikləri video parçanın mənasını səhv interpretasiya edə bilərlər. Bu isə dərs prosesinin faydalı və səmərəli olmasına maneə yaradır. Belə çətinliklərin yaşanmaması üçün müəllim əvvəlcədən bəzi hərəkət, jest və mimikaların mənasının dilöyrənlərə anlatmalıdır. Qloballaşma dövründə alman dilində bacarıqların formalaşdırılmasından danışarkən, daha çox onları ingilis dilində mətnlər üzərində işin təşkili prosesinə cəlb etməklə, vərdişlərin inteqrativ şəkildə, yəni şifahi nitq, dinləyib-anlama, oxu və yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu isə xarici dillərin tədrisi metodikasında qəbul edilmiş və xarici dillərin, o cümlədən alman dilinin təlimi prosesinin səmərəliləşdirilməsini təmin etməyi, yəni hər hansı hərəkəti icra etməklə öyrənmək prinsipinin məqsədyönlü, sistemli, mərhələli şəkildə təşkil edilməsini nəzərdə tutur. Məlumdur ki, xarici dilin öyrənilməsində müəllimin rolu böyük və danılmazdır. Müəllimin vacib rollarından biri də onun informasiya mənbəyi olmasıdır. Müəllim tələbələrin dinləmə və anlama bacarıqlarını inkişaf etdirmək, onları videomateriallarla təmin etmək üçün müxtəlif mənbələrdən, internet resurslarından istifadə edərək xarici dildə olan videolar, qısa metrajlı filmlər izləməyi məsləhət görə bilər. Auditoriyada videomateriallardan istifadə metodikasından da danışılmışdır. Videomateriallardan səmərəli şəkildə istifadə etmək üçün bir neçə üsul göstərilmişdir:

- Sürətlə irəli çəkmək – Bu üsuldən istifadə edərək müəllim filmə bir parçanı və yaxud bir videoroliki sürətlə irəli çəkir. Videorolik bitdikdən sonra müəllim tələbələrdən bu videonun nə haqqında olduğunu və personajların nə dediyi haqqında məlumat alır. Bizim fikrimizcə, belə üsuldən istifadə tələbələrə videonu izləyərkən diqqətini onun əsas və vacib hissələrinə istiqamətləndirmək və videoda danışılan mövzunun məğzini anlamağa imkan yaradır.

- Səssiz izləmə- Bu üsuldən istifadə edərək müəllim tələbələrə səssiz şəkildə, lakin normal sürətdə film izləməyə şərait yaradır. Film parçası bitdikdən sonra o

tələbələrdən personajların nə haqqında danışdıqlarına dair ehtimallar irəli sürməyi istəyir. Hər bir tələbənin cavabını aldıqdan sonra müəllim film parçasını yenidən, lakin səsli şəkildə təqdim edir və beləliklə, tələbələr ehtimallarının doğru olub olmadığını yoxlayırlar. Belə üsuldən istifadə edərək, müəllim tələbələrə ünsiyyət zamanı təkcə deyilən sözlərə deyil, həmçinin jestlər və mimikaya da fikir verməyi öyrədir.

• Stop-kadr – burada isə müəllim videonu hər hansı hissəsində dayandırır və tələbələrdən növbəti səhnədə nə baş verəcəyini, personajın növbəti səhnədə nə deyəcəyini soruşur. Bu üsul da digər üsullar kimi kommunikativ bacarıqların formalaşmasında böyük rol oynayır. Tələbələr artıq situasiyadan və yaxud ünsiyyətdə olduqları şəxsin mimika və jestlərindən onun nə deyəcəyini əvvəlcədən təxmin edə bilər və bu biliyə əsaslanaraq ünsiyyəti davam edə bilərlər [2, s.45]. Müəllim hər hansı audio materialı dinlətməzdən əvvəl mütləq materialı dinləmələrinin səbəbini, dinlədikləri parçadan hansı informasiyanı əldə etməli olduqlarını tələbəyə əvvəlcədən bildirməlidir. Belə olan halda tələbə dinlədiyi parçanın hansı hissəsinə daha çox önəm verməli olduğunu bilir və artıq bu hissəyə fikrini cəmləyərək, informasiya əldə etməyə çalışır. Tələbə qarşısında qoyulmuş məqsədlər onun motivasiyasını qaldırmağa qadirdir. Məqsədlər müxtəlif şəkildə qoyula bilər. Onlardan biri əvvəlcədən hazırlanmış suallardır. Müəllim hər hansı parçanı tələbəyə dinlətməzdən əvvəl, onu suallarla tanış edir və dinləyəcəyi parçadan konkret sualların cavabını tapmağı tapşırır. Belə olan halda tələbə məlumat üçün bütün parçanı dinləyir, suallara cavab tapa biləcəyi hissəyə isə daha çox önəm verərək daha diqqətlə dinləməyə və anlamağa çalışır. Texnoloji prosesə sistem halında yanaşmaqla həm təhsilənlərin idrakının formalaşmasına, fəaliyyət çevrəsinin genişlənməsinə, həm də müəllim novatorluğunun məkan və zaman daxilində yeni keyfiyyətlərlə görünməsinə əlverişli şərait yaradılmış olur [3,s.34]. Belə ki, İKT əsaslı müzakirələr, rollu oyunlar, debatlar və digər fəaliyyət növləri qrupdakı tələbələrin sayına uyğun olaraq elə təşkil edilməlidir ki, dərslərdə iştirak edən bütün tələbələr maksimum dərəcədə bunlardan faydalana bilsin. Bunları mənimsəməklə, onlar klassik ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olurlar. Bu zaman tələbələrdə ətraf aləmə estetik baxış, tənqidi və yaradıcı təfəkkür formalaşır. Eyni zamanda xarici ədəbiyyatlarla tanışlıq onlarda humanist qiymətləndirmə orientasiyası mexanizmini işə salır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tədris prosesinin təşkili zamanı tələbələrin müxtəlif üsullarla öyrədilməsi və dillərin mənimsəmə prosesinin aktiv, dinamik bir proses olmasını nəzərə almaq olduqca vacibdir. Bu baxımdan müəllim öz təşəbbüslərini tələbələrin fikir və fəaliyyətləri ilə birləşdirdikdə, tədrisi interaktiv səmtə istiqamətləndirdikdə təlimin texnoloji səmərəsi daha üstün olur. Xarici dillərin tədrisində bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi, onların tətbiqi prosesi mühüm yer tutur. Bu yanaşmanın üstünlüyü ondadır ki, tələbə tədris materialını qoyulan problem əsasında müstəqil həll etməyə çalışır. Bu təlimin əsasını situativlik təşkil edir. Bəzən tələbələr öz fikirlərini ifadə etmək bacarığına malik olsalar da, dinləyib-anlama bacarıqlarının zəif olması səbəbindən ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirlər.

Zəif akustikası olan böyük auditoriyalarda qeyd olunan materialın səsləndirilməsi tez-tez narahatlığa səbəb olur və nəticədə auditoriyada bütün tələbələrin eyni dərəcədə yaxşı eşitməsini təmin etmək bəzən çətinləşir[3, s.21].

•

ƏDƏBİYYAT

1. Шубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам. М.: Просвещение, 2002, 232 с.
2. Щерба Л. В. О трояком аспекте языковых явлений .-Известия АН СССР, 1931,№ 1.
3. Anderson J. Kognitive Psychologie. Eine Einführung. Heidelberg: _Francke, 1989, 118 s.

FATALIYEVA SARA

THE ADVANTAGE OF USING AUDIO AND VIDEO MATERIALS IN GERMAN LANGUAGE TEACHING AT HIGH SCHOOLS SUMMARY

Instructors can help students overcome this reticence by assuring them that misunderstanding and the need for clarification can occur in any type of interaction, whatever the participants' language skill levels. Instructors can also give students strategies and phrases to use for clarification and comprehension check. By encouraging students to use clarification phrases in class when misunderstanding occurs and by responding positively when they do, instructors can create an authentic practice environment within the classroom itself. As they develop control of various clarification strategies, students will gain confidence in their ability to manage the various communication situations that they may encounter outside the classroom. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of usage of audio and video materials. The author emphasizes its role in methodology. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety, it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. So, it is very important to use audio and video materials in FLT.

Key words: innovation, language, method, technology, speech

ФАТАЛИЕВА САРА

**ПОЛЬЗА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУДИО И ВИДЕО МАТЕРИАЛОВ ПРИ
ПРЕПОДАВАНИИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА НА ВЫСШИХ ВУЗАХ
РЕЗЮМЕ**

Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Сегодня существует настоятельная потребность в изучении иностранных языков. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. Соответственно, в процессе обучения необходимо использовать реальные тексты и истории из реальной жизни, а не созданные писателями и зачастую не имеющие ничего общего с реальной действительностью и реальными условиями использования языка рассказы.

Ключевые слова: инновация, язык, метод, технология, речь

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Nuriyyə Əliyeva

**ŞAHRUN SƏMƏDZADƏ
ADU**

Rəşid Behbudov 134

e-mail:shahrunsamadzadeh@gmail.com

**ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İŞGÜZAR İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ
METODİKASI
Xülasə**

Tədris olunan hər bir xarici dil, həm nəzəri, həm də praktik məqsəd daşıyır. Belə ki, dilöyrənənlər vacib linqvistik biliklərə (fonetik, qrammatik, leksik və s.) yiyələnməli və ən əsası isə əldə edilmiş bilikləri tətbiq etməyi bacarmalı, müxtəlif nitq fəaliyyəti növləri üzrə bacarıqları (dinləyib-anlama, danışma, oxu, yazı) mənimsəməklə yanaşı tədqiqatçılıq, qərar qəbul etmək, nəticə çıxarmaq və s. kimi həyati bacarıqlara da yiyələnməlidirlər. Dildə ifadə olunan fikir və ideyanın obrazı sənədlərdə də dil ifadəsinin üsul və stereotiplərinə uyğun olaraq, üzvləşməli, strukturlaşdırılmalı və xətti nəql imkanlarına maksimum yaxınlaşdırılmalıdır. Meydana gələn çalarlar dil strukturları və dil vahidləri ilə əlaqələndirilməli, onların ümumi məcmusu müəyyən nümunə və ya sxemlə yekunlaşdırılmalıdır. Məzmunun dil formasının sənədlərin dili ilə bu cür yaxınlaşdırılması ona görə asanlaşır ki, məlumatın müəyyən fraqmentinin qavranılmasında, həmçinin stereotiplər, yaxud sxemlər fəaliyyət göstərir. Xəbər sənəd vasitəsi ilə ötürülür. Fikirlə söz arasında daha bir nitq -fikir prosesi vardır ki, bu da sənədlərin təsnifatı və onun özünün xüsusi növləri ilə bağlıdır. Bu təcrübənin kateqoriallaşması ilə bizim üçün vacib olan fikirdə olanın nəzərdə tutulmuş sənədə aid edilməsi, adətən həmin təcrübənin fraqmentinin təsviri ilə verilir. Bu zaman sənəd və yazışma dillə birgə strukturlaşır. Məhz bu baxımdan informasiya boşluğunu doldurmaq bacarığını öyrənərkən ünsiyyət zamanı sənədin vasitəsilə informasiyanın məqsədli aparılması vərdişinin də formalaşmasına diqqət yetirilməlidir. Eyni dildə danışan bir qrup insanlarla ünsiyyət zamanı həmin qrupda olan insanların niyə məhz belə fikir mübadiləsi aparmasını, söhbət zamanı hansı təəssürat və dəyərlərin bəyənilməsindən və müzakirə edilməsindən xəbərdar olmaq onlara həmin qrupa üzv kimi qəbul edilmək haqqı qazandırır. Geniş mənada insanlar arasındakı ünsiyyət dillə bağlıdır. İnsanlar mürəkkəb dil fəaliyyətində iştirak edərək, bir-birilərini başa düşürlər və hətta səslə ünsiyyətin mahiyyətini açıb göstərmək istəyəndə səssiz ünsiyyəti də nəzərə alırlar. Mətnin mənaya uyğun olaraq hissələrə, sintaqmlara bölünməsi funksiyasını mətnin prosodiyası yerinə yetirir. Bu isə əsas semantik yük daşıyan sözlərin və inteqrasiya prosesində aparıcı rol oynayan predikativ blokların simasında mətnin struktur-semantik vahidlərini ayırır.

Açar sözlər: strategiya, şifahi nitq, dil, kontekst, yazı

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi xüsusi məqsədə yönəldilmiş tədris fəaliyyətidir. Burada müəllimin real məqsədləri sırasına sillabusun düzgün tərtibi

daxildir. Adətən müəllimlər üçün dilöyrənənlərin linqvistik və kommunikativ ehtiyaclarının ödənilməsi üçün xüsusi kontekst lazım gəlir. Bu sahədə xüsusi nəzərdə tutulmuş materiallar olmalıdır. Materiallar müxtəlif mənbələrdən toplanılır, sistemləşdirilir. Ümumiyyətlə, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi və yayılması ingilis dilinin geniş təsiri ilə səciyyələnir.

Bundan əlavə, Ewer həmçinin bu sahədəki müəllimlərin rastlaşacaqları linqvistik, metodoloji təşkilati və s. problemlərdən danışır. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədris edildiyi auditoriyalarda daha yaşca böyük tələbələrə rast gəlmək mümkündür. Bəzən hətta tələbələr fənn və məzmun barədə müəllimlərdən daha məlumatlı olurlar. Tələbələrə öz materiallarını özləri seçmək şansı da verilir. Bu seçim azadlığı onların yaradıcılıq imkanlarını və motivasiyasını artırır. [1, s. 45].

Bu zaman səriştəli müəllimlərin keyfiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Səriştəli müəllimlərin bütün tələbələrindən böyük gözləntiləri olur;
2. Səriştəli müəllimlərin aydın, müəyyənləşdirilmiş məqsədləri olur;
3. Onlar hazırlıqlı və dərsləri təşkil edilmiş olur. Auditoriyalarına vaxtından tez gəlməyə və dərs deməyə hazırlıqlı olurlar;
4. Onlar dərsi aydın, düzgün planlaşdırılmış şəkildə təqdim edirlər;
5. Auditoriyalarında gərginlik minimum səviyyədə olur.

Təcrübəli müəllimlər tələbələrə faktlara müxtəlif prizmadan yanaşmağı öyrədirlər. Onlar “why” tipli suallardan daha çox istifadə etməklə dərsi fəal, canlı və rəngarəng edirlər.

Müəllim tədrisdə iki formada çıxış edə bilər:

1. Üz ifadələrindən istifadə etməklə;
2. Müəyyən hərəkətlərdən istifadə etməklə.

Bundan əlavə, “repetition” tələbələrə müxtəlif şer parçaları və əsərlərdən nümunələr səsləndirməklə mükəmməl nitq qabiliyyətinə malik olmağı aşılayır. Bu zaman maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Belə ki, dilöyrənənlər növbəti cəhdlərdə daha uğurlu olurlar. Burada motivasiya böyük rola malikdir. Bəs necə etmək olar ki, motivasiyası olmayan və yarımotivasiya olunmuş tələbəni danışdıraq? Bu zaman “MAP formula” adlanan akronimlərdən təşkil olunmuş formula köməyə çatır. “MAP”- Motivasiya, Aktivizasiya, Çıxış sözlərinin akronimləridir. Motivasiya bir kəsi həvəsləndirmək, nəyisə etməyə təhrik deməkdir. Aktivizasiya isə bir kəsi fəallaşdırmağa, məhsuldar olmağa həvəsləndirməkdir. Bu zaman dilöyrənənlərin etdikləri qrammatik səhvlərə müəllim dözməli, hətta dilöyrənənlər danışarkən kobud səhv etdikləri halda müəllim hirsələnməməli, onları azad müzakirəyə cəlb etməlidir [1, s. 342].

Beynəlxalq işgüzar yazışmalar zamanı uyğun dil qanunauyğunluqlarına riayət etmək vacib şərtlərdəndir. İşgüzar yazışmaların dil xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən morfoloji, leksik, qrammatik xüsusiyyətlər diqqət çəkir. Aparılan təhlil göstərir ki, leksik sözlər məna yükü və informativliyinin dərəcəsinə görə qrammatik sözlərdən fərqlənir. Bu fərq də onların cümlədə (söyləmələrdə) vurğulu və vurğusuz olması, eləcə də intonasiya qrupunun mərkəzini öz üzərinə götürməsi ilə şərtlənən amil kimi

özünü göstərir. Digər tərəfdən, qrammatik sözlər ünsiyyətdə tez-tez təkrar olunduğundan onlar bir növ köhnə, artıq dinləyiciyə məlum olan informasiyaların daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyət də onların yazılı ünsiyyət prosesində müəyyən elementlərin distribusiyasına təsir göstərir. Beynəlxalq yazışmalar zamanı informasiyanın strukturlaşması müəyyən prosedur qaydaların ardıcılığını özündə ehtiva edir. Belə ki, mətni göndərən şəxs, ilk növbədə, lüğət tərkibindən lazımi sözləri seçməli, sonra sintaktik səviyyədə söz birləşməsi və cümlə quruculuğu ilə məşğul olmalı və nəhayət, hər iki səviyyənin mətnədə necə işlədilə bilməsini müəyyənləşdirməlidir. Bu zaman bir çox linqvistik, psixoloji, sosial, mədəni və digər amillər həmin seçimə təsir edir [2, s. 24].

Qeyd edək ki, leksik sözlərin də yazılı ünsiyyətdə təkrarına yol verilir. Bu halda onlar da köhnə məlumatın daşıyıcısı kimi kənar qalır. Bütün bu xüsusiyyətlər cümlələrin müxtəlifləşməsinə səbəb olur. Əsasnamələr təşkilatların bütün struktur bölmələrinin hüquqi aktların normalarına necə riayət etməsinə nəzarət edir. Əsasnamələrdə obrazlı cümlələrdən, emosional ifadələrdən istifadə olunmur. Əsasnamədə bütün dövlət sənədlərində olduğu kimi, xüsusi isimlər böyük hərflərlə qeyd edilir. Buraya qədər deyilənlərdən aydın olur ki, dil faktı olan cümlə kommunikasiya prosesi zamanı nitq vahidi söyləm kimi çıxış edir. Bu isə digər qrammatik vasitələrlə bərabər, həm də intonasiya vasitəsilə həyata keçirilir. Düzgün seçilmiş söz və ifadələr sənədi sanki canlandırır, onun kommunikativ vahid kimi formalaşmasına xidmət edir. Müasir təşkilatlarda yayılmış sənəd nümunələrindən ən çox yayılanlardan biri də protokollardır. Protokollar da əksər sənədlər kimi obrazlı, emosional yazılmamalı, xüsusi tərtibat qaydalarına tabe olmalıdır. Nitqimizi təşkil edən ayrı-ayrı söz və ifadələr vardır ki, onlar öz-özlüyündə ünsiyyətin tələblərinə tam cavab vermir. Belə vahidlər, yəni qrammatik baxımdan tam və müstəqil cümlə kimi özünü göstərə bilməyən vahidlər, məhz sənədlərin dili vasitəsilə predikativlik xüsusiyyəti kəsb edir və nitq prosesində müəyyən rol oynayır. Beynəlxalq işgüzar yazılar zamanı cümlənin struktur-intonasiya təhlilində sözlərin cümlə konturunda tutduqları mövqelərlə məna çəkiliyi arasındakı qarşılıqlı asılılıqları nəzərə almaq lazımdır. Müxtəlif semantik sıçrayışlar kommunikativ cəhətdən müxtəlif tipik quruluşa malik cümlələr işgüzar yazışmalar zamanı vacib amillərdəndir. Bu da işgüzar yazışmalarda dildən istifadənin müxtəlif forma və növlərini şərtləndirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hətta xüsusi, ixtisas-yönlü akademik mətnlərin təhlilini apararkən nəticələr çıxarılmalıdır [3, s. 19].

Sənədlərin dil xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına yönəldilmiş yanaşmanın əsasında duran ideya ondan ibarətdir ki, təhlil edərkən burada əsas məsələ mənanın dərk edilməsini təmin edən əsaslandırma və şərh etmə prosesləridir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, işgüzar yazışmalar zamanı əsas diqqəti dilin üst sətində olan linqvistik formalara deyil, həmin formaların adekvat şəkildə dərk edilməsini mümkün şərh etmə strategiyalarının təhlili istiqamətinə yönəltmək lazımdır. Şərh edilən sənədin növünün müəyyənləşdirilməsi, yeni sözlərin mənalının kontekst vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi, ana dili və beynəlxalq, hədəf dildə oxşar sözlərin

vasitəsilə onların mənalılarının başa düşülməsi şərh etmə strategiyaları siyahısına daxil edilə bilər. Bu zaman üslubi təhlilin aparılması nəzərdə tutulmur. Tədqiqatçıların fikrincə, işgüzar yazışmalar universal xarakter daşıyır [2, s. 56]. Eyni zamanda akademik hesab edilən dil strukturları da universal xarakterə malik olur.

Qeyd olunduğu kimi, yazı strategiyalarının seçilməsinə gəldikdə, bu sahədə istifadə edilən materiallar əsasən işgüzar yazı strategiyalarının aşılmasına yönəldilir. Burada əsas məqsəd yazılı mətnləri şərh etmək, yeni leksik vahidlərin kontekstual mənalılarını başa düşmək, sənəddəki olan əsas ideyanı, mənanı adekvat şəkildə qavramaq və digər bacarıqları formalaşdırma bilməkdir [3, s. 78]. Linqvistik xüsusiyyətlərin təhlili kargüzarlığın ayrı-ayrı sahələri üçün proqramların yazılması və proqramlar əsasında sözü gedən prosesin səmərəlilişdirilməsinə yönəldilmiş müvafiq yazı strategiyalarının işlənilib-hazırlanması üçün şərait yaradır [2, s. 43]. Əsas məqsədlərdən biri beynəlxalq sahədə istifadə edilən ingilis dilinə xas olan dil və nitq strukturlarının müəyyənlişdirilməsi və məhz dil vahidlərinə üstünlüyün verilməsidir.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, müasir dövrdə beynəlxalq işgüzar yazışmaların da texnikası dövrün tələblərindən asılı olaraq dəyişikliklərlə səciyyələnir. İşgüzar yazışmalarda əsas göstərici düzgünlük hesab edilir. Müvafiq olaraq, işlər qoyulan məqsədə, yəni dil materiallarının düzgün şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasına nail olmaq istiqamətində qurulmalıdır. Leksik, qrammatik, fonetik vahidlərin yazı fəaliyyəti prosesində kommunikativ məqsədlərə nail olmaq üçün sərbəst şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması istiqamətinə yönəldilməlidir [4, s. 33].

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsində şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında bir çox strategiyalar mövcuddur.

Onlar aşağıdakılardır:

1. "Questionaries" adlanan proses isə daha faydalı hesab olunur. Çünki bu zaman tələbələr nəyi sual verəcəklərini və cavablandıracaqlarını yaxşı bilirlər. Simulyasiya və rollu oyunlar tələbələri real həyat hadisələri ilə bağlı məsələlərdə işgüzar fikirlər yürütməyə həvəsləndirir.
2. "Storytelling" adlanan hekayə danışma növü faydalı hesab olunur. Bütün bunlar onların danışmaq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasında böyük rola malikdir.
3. "Fishbowl" adlanan fəaliyyət növündə isə tələbələr müəyyən mövzu ətrafında danışmalı, əvvəl verilmiş fraza, söz birləşmələri və cümlələrdən istifadə məsələlərinə diqqət yetirməlidirlər.

Beləliklə, beynəlxalq yazışmalar zamanı məlumatın ötürülməsinin əlaməti onun vahidlərinin müxtəlif səviyyələrdə (fonem, morfem, leksem, frazem, tekstem, mətn-diskurs) çoxlu sayda quruluş formaları nümayiş etdirməsidir. Belə ki, dil vahidləri hər bir səviyyədə müxtəlif linqvistik funksiyalar ifadə edə bilər. Bunlar özünü işgüzar yazışmaların dil xüsusiyyətlərində də bariz şəkildə göstərir. Sözü gedən prosesdə yazılan mətnlərin müntəzəm olaraq sonrakı işlərlə müqayisə

edilməsi bu işdə olan irəliləyişi, o cümlədən dil sahəsində qazandıqları bilik, vərdiş və bacarıqların səviyyəsini təyin etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Bloomfield J. Language, New York: George Allen, Unwin LTD, 1933, 553 p.
2. Ewer, J.R. Hughes-Davies, E. "Further notes on Developing an English Programme for Students of Science and Technology" in Swalls (ed., 1985), pp.34-45
3. Firth J.R. Papers in Linguistics. London: Oxford, 1957, 189 p.
4. Friesch C. Meaning and Linguistic Analysis Language. 1954-vol, 30-№ 1- pt 1.

SAMADZADEH SHAHRUN THE METHODOLOGY OF TEACHING BUSINESS ENGLISH AT HIGH SCHOOLS SUMMARY

The article deals with the methodology of teaching Business English at high schools. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. The author emphasizes its role. Since its emergence this notion caught the attention. So, new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Reading is thinking cued by written language. Effective readers locate the basic information from the text. Literal comprehension is needed when reading fiction as well as when reading nonfiction. In fiction, a reader has to identify the characters and follow the events of the story. In non-fiction, a reader needs to comprehend the topic, learn new facts related to it, and be able to find and remember important information.

Key words : strategy, oral speech, language, context, writing

САМЕДЗАДЕ ШАХРУН

**МЕТОДОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ДЕЛОВОЙ АНГЛИЙСКИЙ НА
ВЫСШИХ ВУЗАХ**

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы методы преподавания деловой Английский на высших вузах . В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. К примеру, в действительности сегодня практически в любом обществе существует потребность в знании языков. Роль и задачи обучения, в частности, домашнему чтению как в существующей системе образования , так однако практически в любом контексте существует потребность в знании получении информации и в коммуникативной компетентности людей, изучающих те или иные иностранные языки. Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области. Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными. Далее, современные учителя иностранного языка должны уметь видеть себя глазами других и быть готовы считаться с тем, как они их видят. Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне.

Ключевые слова: стратегия, устная речь, язык, контекст, письмо

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Nuriyyə Əliyeva

LƏMAN ŞƏMİL QIZI HACIHƏSƏNOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

lemanhacihasanova@gmail.com

REALİLƏR VƏ ONLARLA HƏMHÜDUD OLAN SÖZ QRUPLARI

Xülasə:

Realilər xalqın milli-etnik dünyagörüşü əsasında formalaşan, onun ictimai-məişət həyatının mənzərəsini canlandıran xüsusi söz qrupundan ibarətdir. Realilər xalqın etnomədəni, etnopsixoloji təfəkkürünün məhsulu kimi formalaşdığından aid olduğu xalqın milli-etnik obrazını canlandırır. Odur ki, realilər hər hansı başqa bir dildə işləndikdə tərcümə olunmur. Bununla yanaşı realilər başqa dilə mənbə dildə olduğu kimi mexaniki şəkildə köçürülmür. Hansı dildə işlənirsə o dilin qrafik, orfoqrafik, fonetik və fonomorfoloji qaydalarına uyğunlaşdırılır. Realilər mənbə dilə məxsus etnomədəni anlayışları canlandırmaqla həmi ndil üçün səciyyəvi olan təəssüratların mənzərəsini yaradır. Realilər həmçinin alınıb işləndiyi üçün lüğət fonduna daxil olmur. Ən əsası budur ki, bir xalqa məxsus ictimai-məişət sözləri başqa dilə keçdiyi zaman reali səciyyəvi qazanır. Bu mənada, məsələn, ingilis dilindəki ser, ledi, miledi, centlmen, lord, funt kimi sözlər o dil üçün ancaq ümumişlək vahidlərdir. Başqa dildə işləndiyi zaman onlar reali sayılır. O cümlədən, Azərbaycan dilindəki fətar, yuxa, fəsəli, yayma, dolma kimi sözlər Azərbaycan dili üçün ümumişlək vahidlərdir. Başqa dildə işləndikdə həmin sözlər reali səciyyəvi qazanır. Realilər eyni zamanda ictimai-məişət anlayışına və etnomədəni təbiətinə görə etnoqrafizmlərlə, yad dilə məxsus olmasına görə ekzotizmlərə, başqa dildən qeyri-formal şəkildə alınıb işlədilməsinə görə varvarizmlərə və interferensiya elementlərinə bənzəyir. Lakin realiləri həmin tipli söz qruplandıran başlıca cəhət onların bir dil hüddudunda mövcud olmamasından ibarətdir. Realilər ancaq başqa dil daxilində işlədildiyi halda özünəməxsus status qazana bilər.

Açar sözlər: *reali, ekvivalent, etnolinqvizm, etnomədəni, tərcümə*

Realı (realos) sözü mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənaca həqiqi, doğru, düzgün, əsl anlayışlarını bildirir. Böyük xarici sözlər lüğətində realilərə dair aşağıdakı izah verilir: “Realilər həqiqi, maddi varlıqların tarixi fonda ədəbi, yaxud başqa cür təsvirindən ibarət olan, xarici dillərin tədrisi metodikasında mənbə dilə məxsus etnik və milli xüsusiyyətlərlə səciyyələnən və başqa dilə tərcümə olunmayan sözlərdir” [22].

Realilərlə bağlı verilən izahlarda müəyyən fərqlər müşahidə edilsə də məzmun planında oxşarlıq və yaxınlıq vardır. Məsələn, digər bir mənbədə belə bir izah verilir: “Realilər müxtəlif maddi cismlərin əşya və mədəni varlıqların, etnonomilli xüsusiyyətləri adət və ənənələri, həmçinin tarixi fakt və proseslərin ifadə vasitəsi kimi, adətən başqa dildə ekvivalenti olmayan sözlərdir” [21].

Oxşar izaha realilər barədə geniş tədqiqat aparmış S.İ.Vlaxov və S.P.Florinin mülahizələrində də rast gəlmək olur. Realilər barədə həmin müəlliflərin qısa və

yığcam şəkildə verilmiş izahında belə deyilir: “*Realilər onu yaradan xalqın məişəti, dünyagörüşü ilə sıx bağlı olan, mənbə dildə mənası aydın başa düşülən, ancaq başqa dillər üçün yad hesab olunan sözlərdir*” [19, s.19].

Realilər barədə verilən bu tip fikir və mülahizələr, demək olar ki, dilin xüsusi söz qrupu tərkibinə aid həmin leksik vahidlər barəsindəki digər tədqiqat işlərində də davam edir. Həmin məzmunadakı izah və şərhlər istər Azərbaycan dili və istərsə də başqa dillər üzrə aparılan işlərdə oxşar arqumentlərlə əsaslandırılır. Məsələn, Aygün Yusifovanın ingilis dili məişət leksikasının struktur-semantik təhlilinə həsr olunmuş tədqiqat işində ingilis dilində formalaşmış realilərin birbaşa həmin xalqın adətləri, həyat tərzini və davranışı, ictimai psixologiyası və ənənəsi, məişət həyatı və dünyagörüşü ilə bağlı olduğu göstərilir. Müəllif realilərin təbiətinin və linqvistik statusunun müəyyənləşdirilməsi sahəsindəki natamamlığı nəzərə alaraq göstərir ki, ingilis dilinin xüsusi söz qruplarına, o cümlədən realilərə aid ingilis və qeyri-ingilis mütəxəssislərinin mövcud araşdırmaları həmin söz qrupları barədə yekun və tamamlanmış fikrin irəli sürülməsi üçün yetərli deyildir. Odur ki, bu sahədə araşdırmalar davam edir və bundan sonra da davam edəcəyi təəccüblü deyildir [18, s.16, 21].

Realilərlə bağlı fikir və mülahizələrin qarşılıqlı şəkildə araşdırılmasından məqsəd odur ki, indiyədək deyilən fikir və mülahizələrin nəzərə alınması əsasında realilərin etnolinqvistik statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı inandırıcı fikirlər irəli sürülə bilsin, xüsusi söz qrupları tərkibində realilərin yeri doğru, düzgün, aydın və şəffaf şəkildə müəyyənləşdirilə bilsin.

Realilərin müəyyənləşdirilməsi işində bəzi müəlliflər onların tərcümə prosesindəki mövqeyini nəzərə almağa üstünlük verirlər. Əlbəttə ki, realilərin etnomədəni, etnopsixoloji və ictimai məişət xarakterli bir leksik qrup şəklindəki təzahüründə tərcümə ədəbiyyatının olduqca mühüm rolu və əhəmiyyəti vardır. Bununla yanaşı tərcümə dili hələ xüsusi söz qrupları tərkibindəki hansı vahidlərin reali olmasını təsdiq edən yeganə hədəf sayılmır. Ancaq hər halda tərcümə dili realilərin reali olmasını göstərən mühüm əlamətlərdən biri kimi nəzərə alınmalıdır. Bu mənada Aytəkin Quliyevanın ingilislizmlər və tərcümə məsələləri ilə bağlı araşdırmasında maraqlı mülahizələrə rast gəlmək olur. Həmin tədqiqat işində göstərilir ki, realilər tərcümə olunmadığı üçün onlar bir növ “xalqlararası” leksika kimi təcəssüm olunur [10, s.24].

Realilərin tərcümə prosesində xalqlararası etnomədəni xüsusiyyətlərə malik olması N.Xudiyevin tərcümə ədəbiyyatına həsr edilmiş tədqiqat işində də xatırlanır. N.Xudiyevin fikrincə realilər tərcümə olunduğu dilin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır [7, s.62-64].

Realilərə aid tədqiqatlarda, həmçinin onların terminləşmə imkanlarına malik olması da istisna edilmir [12, s.3]. Dildə xüsusi leksik vahidlər qismindəki realilər barədə aparılan son tədqiqatlarda həmin söz qrupları ilə əlaqədar maraqlı, yeni və diqqətəlayiq fikir və mülahizələrin irəli sürülməsi diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçılar belə bir məqama diqqət yetirirlər ki, dildə ekvivalentlərsiz leksikanın müxtəlif növləri

mövcuddur. Bunlar təkcə realilərdən ibarət deyildir. Həmin tipli sözlər qrupuna etnoqrafizmlər, ekzotizmlər, varvarizmlər və s. kimi xüsusi sözlər də daxildir. Odur ki, onlar bəzən reali ilə eyniləşdirilərək bir ad altında da təqdim edilir. Məsələn, Xuraman Məmmədova “İngilis dilinin leksik inkişafında etnoqrafik rolu” adlı dissertasiya işində qeyd edir ki, milli-etnik xüsusiyyətləri üzrə səciyyələndirilən ekzotik sözlər, varvarizmlər, lokalizmlər və etnoqrafizmlər realilərlə eyniləşdirilir [12, s.19]. Səbinə Mehrəliyeva isə həmin fikri bir qədər qətiləşdirərək yazır: “*Dilçilikdə reali ilə bərabər ekvivalentsiz leksika, ekzotik sözlər, lakunalar terminləri də işlənir. Müəyyən tədqiqatlarda onlar bir qrupda öyrənilir və ya arasında fərqli nüanslar olunur. Lakin bizim fikrimizcə onların hamısını reali adı altında öyrənmək daha məqsəduyğundur*” [11, s.70]. Bu fikirlər əlbəttə ki, təsadüfi deyildir, çünki reali adlandırılan xüsusi leksik vahidlərin yaranmasının təməlinə xalqın etnomədəni dünyagörüşü və ictimai təfəkkürü dayandığı kimi etnoqrafizmlərin, ekzotizmlərin, varvarizmlərin və hətta interferensiya və slenq kimi sözlərin bünövrəsi də etnomədəni, etnopsixoloji milli məişət amilləri ilə bağlıdır. Bütün bu ümumiləşdirici, yaxınlaşdırıcı, birləşdirici əsaslara baxmayaraq realilərin özünəməxsus linqvokulturoloji statusu vardır. Başlıca şərt və qarşıda duran hədəf məhz reali adlandırılan leksik qatın başqalarından fərqi müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu halda realilərin linqvosemantik hüdudlarının aşkara çıxarılması başlıca prioritet hesab oluna bilər. Beləliklə, realilərin özünəməxsus keyfiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Realilər hər bir xalqın etnomədəni, etnopsixoloji təfəkkürünün məhsulu kimi formalaşmış dil vahidləridir.

2. Realilərdə xalqın mədəni-məişət həyatına, dünyagörüşünə ictimai həyatına, məişətinə dair anlayışlar ümumiləşdirilir.

3. Realilərdə onun aid olduğu xalqın milli-etnik obrazı canlandırılır.

4. Realilərdə hər hansı xalqın etnomədəni həyatına aid anlayışlar bildirildiyinə görə onlar başqa dilə tərcümə olunmur. Başqa dildə realilərə məxsus anlayışların ancaq təsviri verilə bilər.

5. Realilər mənbə dilə məxsus milli-etnik xüsusiyyətləri bildirdiyi üçün başqa dillərin lüğət fonduna daxil olmur.

6. Realilər

mənbə dildə ümumişlək söz olduğu halda konkret məna bildirməklə termin səciyyəsi qazana bilər.

Realilər göstərilən xüsusiyyətlərinə görə etnoqrafik leksika ilə üst-üstə düşür. Təsadüfi deyildir ki, realilər barədə göstərilən həmin əlamətlər mövcud ədəbiyyatda etnoqrafizmlərə də şamil olunur.

Etnoqrafizmlərlə bağlı dilçilikdə bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Həmin tədqiqatlarda realilərə aid olan xüsusiyyətlər sanki eyni tipli qaydada təkrar edilir. *Etnoqrafiya* termini mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. *Etnos* (ethnos) xalq, qəfiyə yazmaq anlayışını bildirir [28, s.609]. Etnoqrafik fond məsələləri üzrə tədqiqat aparmış Xuraman Məmmədovanın həmin qrup sözlər barəsindəki təqdimatında

göstərilir ki, *etnoqrafiya xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini, həyat tərzini və məişətini tarixi istiqamətdə öyrənən bir elm sahəsidir* [12, s.7]. Bu mənada etnoqrafik leksika onun aid olduğu xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinə, həyat tərzinə, peşə və məşğuliyyətinə, sosial-ictimai düşüncəsinə, etik və estetik normalarına, milli məişətinə dair mənalı bildirən xüsusi söz qrupundan ibarətdir. Etnoqrafik leksika müəyyən tədqiqatlarda özünün etnolinqvistik xarakterinə görə hətta məişət leksikası kimi də təqdim olunur. Bu mənada, Gülşən Axundova yazır ki, *“Məişət leksikası xalq təfəkkürünün bütün nailiyyətlərini, əcdadlarımızın təcrübəsini, müşahidələrini gələcək nəsillər üçün mühafizə edir. Məsələn, Azərbaycan dilində spider anlayışı yoxdur. Sözüün mənası ingilis dilində uzun qulplu, ayaqları olan tava (oxşatma yolu ilə “hörümçək” sözündən əmələ gəlmişdir) deməkdir”* [1, s.4, 20-21]. İngilis xalqının etnoqrafik təfəkkürü əsasında yaranmış həmin əşya növünün adı da məhz həmin xalqa aiddir. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası İsmayıl Məmmədov tərəfindən geniş monoqrafik tədqiqata cəlb edilmişdir. Həmin tədqiqat işində etnoqrafizmlərin milli, linqvokulturoloji, etnomədəni, tarixi keyfiyyətləri izah olunmuş, cəmiyyətin ictimai həyatında və fəaliyyətində, peşə və məşğuliyyətində onların işlədilmə funksionallığından bəhs edilmişdir. Həmin tədqiqat işində etnoqrafiya aid səciyyəvi xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi şərh olunur: *“Etnoqrafiya xalqın tarixi soykökü, məişəti, təsərrüfat, peşə-sənət fəaliffət və məşğuliyyət sahələri ilə, onun mənəviyyəti, yaradıcı zəkası, təxəyyülü və s. ilə bağlı bir elm sahəsi olduğu üçün təbiidir ki, bu sahə etnoqraflar, tarixşünaslar, musiqişünaslar və dilçilər üçün müştərək tədqiqat sahəsi sayılır”* [13, s.9-10]. Etnoqrafiyaya dair mənbələrdə ümumiyyətlə, bu elm sahəsinə dair anlayışlar demək olar ki, oxşar qaydada şərh olunur, burada xalqın keçmiş həyatı təcrübəsi əsasında formalaşan adət-ənənələrdən tutmuş məişət və təsərrüfat həyatına dair bütün əşya, hadisə və proseslərin canlandırılması diqqəti cəlb edir. Bütün şərh və təqdimatlarda etnoqrafiyanın həm tarixiliklə və həm də müasirliklə səsleşən bir kateqoriya olması barədəki fikirlər öz təcəssümünü tapır [3].

Realilərin şərhində, izah və təqdimatında olduğu kimi etnoqrafizmlərə dair verilən məlumatlarda da oxşar fikir və mülahizələrin olduğu müşahidə edilir. Həmin fikir və mülahizələrin əsasında etnoqrafizmlərlə bağlı aşağıdakı xülasələri ümumiləşdirmək olar:

1. Etnoqrafizmlər xalqın tarixi, keçmiş və müasirliyi arasında körpü yaradan linqvistik vasitələrdir.
2. Etnoqrafizmlər öz səciyyəsi etibarını ilə etnomədəni, milli, sosial-ictimai anlayışları özündə əks etdirir.
3. Etnoqrafizmlərdə xalqın məişət və təsərrüfat həyatına, məşğuliyyətinə, mədəniyyətinə, adət, ənənə, ritual və mərasimlərinə dair anlayışlar ifadə olunur.
4. Etnoqrafizmlər bir dildən digər dilə tərcümə olunmur. Onlar hər bir dildə aid olduğu xalqın mental düşüncəsini bildirdiyi üçün başqa dildə onlara aid xüsusi qarşılıq mövcud deyildir.

5. Etnoqrafizmlər hər hansı yerli, milli, etnik koloriti canlandırmaq üçün başqa dildə işləyə bilər.

6. Etnoqrafizmlər başqa dillərdə işlənsə də onlar həmin dilin lüğət fonduna daxil olmur.

7. Etnoqrafizmlər hər bir dilin özünə məxsusdur. Hər bir dildə xalqın etnik təfəkkürünün təməlinə formalaşmış etnoqrafizmlər mövcuddur.

8. Etnoqrafizmlər dildə tarixi və müasirliyi qovuşduran xüsusi söz qrupu olmaqla zəngin potensiala malikdir.

9. Xalqın ictimai həyatında özünəməxsus dəyişiklik və inkişaf prosesləri baş verdikcə etnoqrafizmlərin də yeni-yeni ifadə vasitələrinin formalaşma imkanları yaranır.

10. Etnoqrafizmlər hər bir dildə mövcuddur. Cəmiyyət həyatı ilə bağlı olaraq köhnəlir, dəyişir, yeniləşir. Hər hansı fəaliyyət sahəsinə aid termin kimi də işləyə bilər.

Xüsusi leksik vahidlərə dair tədqiqatlarda realilərə və etnoqrafizmlərə aid edilən əlamətlərin oxşar şəkildə ekzotizmlərə malik olunması ilə də qarşılaşmaq mümkündür. *Ekzotizm* (ekotikos) sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası yad, yadelli, qeyri-adi, kənardakı kimi anlayışlarla ümumiləşir. Məsələn, *Orta Asiya* xalqlarının dilində işlənən *çayxana, qışlaq, arık, cigit, aul, çurek, çinar, zurna* kimi sözlər ekzotizmlərdir. Ekzotizmlər bir xalqın həyat və məişətinə aid olan alınma söz kimi işlənir [21]. Tədqiqatçı Aytəkin Quliyeva ekzotizmləri səciyyələndirərkən onların bu və ya digər xalqa aid olmasını əsas tutur. Bu mənada *her, kayzer, froyleyn, mujik, kovboy, dollar* və s. yad dillərə məxsus sözlər ekzotik leksikaya nümunə kimi verilir. Azərbaycan dilində işlənən ekzotizmlərə dair isə *spagetti, frank, strit, qolor, ledi, madam, miss, mister* kimi sözlər misal gətirilir [10, s.61]. *Ekzotizmlər ümumiyyətlə, ekvivalentlərsizdir, başqa dilə tərcümə olunmur, bəzi hallarda tərcüməsi də mümkündür, aktiv fonda daxil olmur, etnoqrafizmlərdən fərqli olaraq ədəbi dilə daxil ola da bilər, hətta məsələn dollar, kollec, mafiya sözləri kimi başqa dildə ümumişləklilik də qazanır. Ekzotizmlər hətta terminləşərək kamikadze, terrorçu, dron, karnaval, manqurt sözləri kimi məna dəyişməsi qazanmaqla beynəlxalq tipli sözlərə də çevrilir.* Ülvyyə Hacıyevanın elmi işində də ekzotizmlərdən bəhs olunur və onlara dair *suxarı, kürə, sacayaq, həmçinin, dərzilik peşəsində işlənən köbə, astar, başmaq* kimi sözlər nümunə gətirilir [4, s.10]. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin tipli sözlər eyni zamanda etnoqrafizmlərə də aid edilir. Belə olduqda etnoqrafizmlərlə ekzotizmləri ayıran cəhətləri müəyyənləşdirmək bir qədər çətinləşir.

Ekzotik sözlərlə bağlı bir internet məlumatında da eyni ilə etnoqrafizmlərə və realilərə şamil olunan nümunələr ekzotizm kimi təqdim edilir; bunlara aid *pul vahidləri adları* (dollar, frank, lira, funtsterlinq, şilling, dinar) *musiqi alətləri adları* (balalayka, bandura, çonquri); *xörək adları* (xaş, tabaka, borş, qulyaş); *vəzifə adları* (mer, ser, lord) və s. [2]. Afad Qurbanovun "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" adlı kitabında da etnoqrafizmlərə və realilərə aid göstərilən tipli sözlər ekzotizmlərə aid nümunələr kimi verilir. Məsələn, *çonquri, dollar, marka, frank, balalayka, bandura,*

qonq, ser, mer, lord kimi sözlər ekzotik leksik vahidlər qismində təqdim edilir [9, s.275-276]. Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” adlı kitabında da ekzotizmlərə dair oxşar izah verilir və bunlara aid *dollar, lirə, balalayka, gitara, qonq, mer, ser, lord, kimano, çuxa, kaftan* və s. kimi nümunələr verilir [6, s.134].

Ekzotizmlərə dair verilən izah və şərhlərdə oxşar fikir və mülahizələr müşahidə edilir. Ona görə də həmin fikirləri ümumiləşdirib ekzotizmlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Ekzotizmlər milli-etnik anlayış bildirən xüsusi söz qrupundan ibarətdir.

2. Ekzotizmlər yad dilə məxsus olan, bu və ya digər məqsədlə başqa dildə işlədilən, yerli, regional, lokal koloriti canlandıran xüsusi söz qrupundan ibarətdir.

3. Heç bir dildə onun özünə məxsus olan ekzotik sözlər yoxdur. Ancaq hər hansı bir dilə xalqın milli-etnik təfəkkürünün məhsulu kimi formalaşmış sözlər başqa dildə işlədildikdə həmin dildə ekzotizmə çevrilə bilər.

4. Ekzotizmlər səciyyəvi etibar ilə realilərdən fərqlənir. Çünki ekzotizmlərə aid bütün əlamətlər eyni ilə realı adı altında qruplaşdırılan sözlərə də xasdır.

5. Ekzotizmlər etnoqrafizmlərdən fərqli cəhətlərə malikdir. Ekzotizmlər bir dil mühitində mövcud olmadığı halda etnoqrafizmlər bütün dillərin hamısında formalaşır və işlənir.

6. Ekzotizmlər də realilər kimi başqa dillərdə işlədilərək mənimsənilə bilər və hətta terminoloji səciyyəvi daşıya bilər.

7. Ekzotizmlər ekvivalenti olmayan söz qrupundan ibarətdir. Onlar tərcümə edilmir, yalnız başqa dildə onlara aid qarşılıq təsviri yolla ifadə edilə bilər.

8. Ekzotizmlərlə etnoqrafizmlər arasında funksional fərqlər olsa da onları realilərdən nə yaranmasına, nə işlədilməsinə, nə də anlaşılma xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmək olmur.

9. Ekzotizmlər bir dilin özündə etnik-milli təfəkkür qaynaqları təməlinə formalaşdığından onların zəngin potensial imkanları vardır.

10. Ekzotizmlər və realilər isə başqa dildən müəyyən məqsədlərlə alınıb işləndiyinə görə onlar etnoqrafizmlərlə müqayisədə məhduddur. Çünki ekzotizmlər və realilər ancaq işlədilmə məqamında situativ xarakter daşıyır.

Realilərin varvarizmlərlə də oxşar cəhətləri vardır.

Ramin Musayevin varvarizm barədə verdiyi məlumatda danışdığı zamanı işlədilmiş *нервинчат* (əşəbilik), *перезиват* (həyəcan), *платит* (ödənc), *марожна* (dondurma), *халадилник* (soyuducu) [14] kimi nümunələr yad dil elementləri olsa da onları varvarizmlərdən daha çox interferensiya adlandırmaq olar. Afad Qurbanovun varvarizmlə bağlı izahında həm yazılı dildə (bədi əsərlərin dilində) həm də şifahi dildə işlənən yad mənşəli sözlər varvarizm kimi nəzərə alınır; bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələr verilir: *праздник* (bayram), *проведения* (keçirmə, keçirilmə, irəli sürmə), *общем вообще* (ümumiyyətlə), *давай* (gəl, gəlin), *даказат* (sübut) və s. [9, s.278-279].

Buludxan Xəlilov da varvarizmlərin yazılı (bədi əsərlərin dilində) və şifahi dildə işləndiyini göstərir, onlara dair *учитель* (müəllim), *общий* (ümumi), *давай* (gəl, gəlin), *долой* (rədd olsun), *школа* (məktəb) və s. kimi nümunələr göstərir [6, s.134].

Varvarizmlərlə bağlı digər məlumat, izah və şərhlərdə də oxşar fikir və mülahizələrin irəli sürülməsi ilə rastlaşmaq olur. Bunları nəzərə alaraq varvarizmlərə dair əlamətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Varvarizmlər əcnəbi dilə məxsus olan, başqa dildə qeyri-formal işlənən, onun nitq mədəniyyəti normaları ilə uzlaşmayan xüsusi söz qrupudur.

2. Varvarizmlər başqa dilin lüğət fonduna daxil olmur, yalnız müəyyən situativ məqamda xüsusilə bədi dildə işlədilir.

3. Hər hansı dildə onun özünəməxsus varvarizmlər mövcud deyildir.

4. Varvarizmlər bədi dildə situativ xarakter daşdığından onların tərcümə edilməsinə ehtiyac olmur.

5. Varvarizmlər hər hansı dilin özündə mövcud olmamasına, başqa dildə qeyri-formal şəkildə işlədilməsinə və tərcüməsinə görə realilərə xas olan əlamətləri özündə əks etdirir.

6. Varvarizmlərin realilərdən fərqi odur ki, realilər alınıb işləndiyi dildə mənbə dilə məxsus milli etnik xüsusiyyətləri canlandırır. Varvarizmlər isə, bədi dildə hər hansı situasiyanı, obrazı, hadisəni səciyyələndirmək məqsədi ilə müəllifin özü tərəfindən işlədilir. Bu mənada, varvarizmləri bədi dildə təsadüfi sözlər də adlandırmaq olar.

7. Varvarizmlər etnoqrafizmlərdən də ciddi fərqlənir. Etnoqrafizmlər hər bir dildə zəngin olduğu halda varvarizmlərin mövcudluğu başqa dildən və ondan istifadə edən sənətkarın istəyindən asılı olur.

Realilər müəyyən dərəcədə interferensiya tipli sözlərlə də müqayisə edilə bilər. *İnterferensiya* termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur, *inter*-arasında, aralıqda, *ferens* (ferentis) aparıcı, daşıyıcı mənasındadır. Bu termin fizikada işlənir. Ondən dilçilikdə də istifadə edilir. Dildə xüsusi söz qruplarına dair hərtərəfli, bitkin və ayrıca monoqrafik tədqiqatlar aparılmadığından çox zaman həmin sözlərin təyinatında bir dolaşılıq və anlaşılmazlıq olduğu müşahidə edilir. Ancaq əlbəttə ki, interferensiya məsələsi ilə bağlı müəyyən araşdırmaların aparılması da istisna olmamışdır. Bu sahədə Əbülfəz Rəcəblinin tədqiqatı xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Əbülfəz Rəcəbli interferensiyanın baş verməsini ikidillilik şəraitinin nəticəsi kimi mənalandırır [15, s.12].

Bununla yanaşı o da istisna deyildir ki, dillərarası inteqrasiya mühiti genişləndikcə çox yayılmış dillərdən də başqa dillərə interferensiya elementləri daxil ola bilər. Tədqiqatçı Yusif Süleymanov haqlı olaraq həmin tipli sözləri interferensiya kimi araşdıraraq təhlil edir [17, s.17] Rasim Heydərovun tədqiqat işində doğru olaraq interferensiyanın bilavasitə inteqrasiya ilə bağlı olaraq işləndiyi göstərilir [5, s.56-57].

İnteqrasiya elə bir geniş mühitə malik informasiya prosesidir ki, burada həm bilinqvizm həm də polilinqvizm elementləri barədə bəhs etmək mümkündür.

İnteqrasiya elementlərinə xas olan ümumi cəhətlər budur ki, onlar da realilər kimi başqa dillərə məxsus olur, hər hansı konkret bir dildə xüsusi interferensiya mövcud olmur, İnterferensiya ancaq şifahi danışiq dili üçün səciyyəvidir, qeyri-formal xarakter daşdığı üçün tərcüməyə ehtiyac baş vermir. İnterferensiyaların işləndiyi dildə qarşılıqları mövcuddur.

Realilərin terminləşmə imkanları mövcud olduğu üçün onları müəyyən məqamlarda terminlərlə də müqayisə etmək mümkündür. Bu mənada ki, realilər terminləşdikdə terminlərə xas olan təkmənəlilik, konkretlik, üslubi neytrallıq, kompaktlıq kimi keyfiyyətlər kəsb edir [8, s.199, 16, s.23-24; s.16-17].

Beləliklə, realilərə aid ümumi və səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakı əlamətlər üzrə səciyyələndirmək mümkündür:

1. Realilər hər hansı bir dilin lüğət tərkibində xüsusi fond kimi mövcud deyildir.

2. Realilər ancaq bir dildən başqa dilə keçmək ehtimalı olan və müəyyən situativ məqsədlə işlənən sözlərdən ibarətdir.

3. Başqa dildə işlənilən reali səciyyəsi daşıyan sözlər mənbə dilin ümumi leksik fonduna daxildir və özlərinin milli-etnik xüsusiyyətlərinə görə etnoqrafizmlərin bir tərkib hissəsini təşkil edir.

4. Realilər başqa dillərdə ancaq mənbə dilə məxsus etnomədəni anlayışları ifadə etmək məqsədi ilə işlənilir. Realilər, həmçinin yerli şəraitə məxsus anlayışları ifadə etmək baxımından həm də ekzotik səciyyə daşıyır.

5. Realilər başqa dildə daimi olmayıb müəyyən dərəcədə ötəri xarakter daşıyır.

6. Realilər başqa dilə məxsus olan etnolinqvistik vahidlər olduğu üçün alınıb işləndiyi dilin lüğət fonduna daxil olmur.

7. Realilər həm yazılı, həm də şifahi dil mühitində işlənən bilən xüsusi leksik vahidlərdir.

8. Realilər başqa xalqın etnomədəni təfəkkürünün məhsulu olduğu üçün alınıb işləndiyi dildə hər hansı sistemə malik deyildir, zənginlik yaratmır.

9. Realilər işlənmə imkanları situativ xarakterli olduğu üçün onların linqvistik potensialı da məhduddur.

10. Realilərin müəyyən qismi informasiya intensivliyi qazanmaqla mənaca konkretləşib terminoloji səciyyə kəsb etməyə də malikdir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Axundova G. Azərbaycan və ingilis dillərinin məişət leksikası. Bakı, Afpoliqraf, 2017, 104 s; s.4, 20-21.
2. Ekzotizm. Ekzotik sözlər: az.wikipedia.org/wiki/ Ekzotizm. 13 may 2022.
3. Etnoqrafıya və onunla bağlı terminlər. Tatic.bsu.az/w 20/ ETNOQRAFİYA%20 ARAB.PDF.

4. Hacıyeva Ü. D. İşlənmə dərəcəsinə görə fərqlənən söz qrupları. Filol.üzrə fəls.dokt.dis.avtoreferatı. Bakı, ADPU, 2011, 27 s.
 5. Heydərov Rasim Arif oğlu. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 216 s.
 6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 2008, 442 s.
 7. Xudiyev N. Zamanın axarı ilə. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı, Elm və təhsil, 4 cilddə, I h., 2013, 788 s.
 8. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, 187 s.
 9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Ic., Bakı, 2019, 464 s.
 10. Quliyeva A. İngiliszimlər və tərcümə. Bakı, Nurlan, 2008, 92 s.
 11. Mehrəliyeva S. Dildə kulturoloji realilər. www.anl.az/down/meqale/ameanxaxtarislar/2021/02/777853 (meqale). Pdf.s.67-71.
 12. Məmmədova X.R. İngilis dilinin leksik inkişafında etnoqrafik fondun rolu. Filol.üzrə fəls.dokt.dissertasiyası. Bakı, 2015, 26 s.
 13. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı, Elm, 2008, 292 s.
 14. Musayev R. Varvarizm., Oxu.az/society) 331794. 13 sentyabr, 2019.
 15. Rəcəbli Ə. İnterferensiya. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 238 s.
 16. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, 230 s.
 17. Süleymanov Yusif Əsrəf oğlu. İnterferensiya prosesində struktur-semantik dəyişmələr. (Azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında) filol.elm.doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2021, 56 s.
 18. Yusifova A.N. İngilis dilində məişət leksikasının struktur-semantik təhlili. Filologiya üzrə fəlsəfə dokt. diss. avtoreferatı, Bakı, Dillər Universiteti, 2015, 28 s.
- Rus dilində
19. Влахов С.И., Флорин С.П. Непереводимое в переводе. Изд. четверте. Москва, Р.Валент, 2009, 360 с.
 20. Значения слова реалия. = kratslov.ru/znaçenie-slova/Реалия. 22 октября, 2017.
 21. Значение слова Экзотизм. Kartaslov.ru/ значение- слова- Экзотизм.
 22. Реалия. Большой словарь иностранных слов. Издательство “ИДЖК”, 2007.= dis..akademic.ru/dic-fwords/30995/ РЕАЛИЯ. Akademik 2000-2023.
 23. Словарь иностранных слов. Москва, Русский язык, 1989, 624 с.

Hajihasanova Laman

Realias and corresponding words

Summary

Realias are a special group of words, formed on the basis of the national-ethnic worldview of a nation, enlivening the picture of its social and everyday life. Since realias are formed as a product of the ethnocultural and ethnopsychological thinking of the people, they revive the national-ethnic image of the people to which they belong.

Therefore, realias are not translated when used in any other language. However, realias are not transferred mechanically into another language as in the original language. They adapt to the graphic, orthographic, phonetic and phonomorphological rules of the language in which they are used. By reviving ethnocultural concepts characteristic of the original language, realias create a landscape of impressions characteristic of this language. In particular, realias are not included in the vocabulary collection, since they are used borrowed. The most important thing is that social and everyday words belonging to a nation acquire the character of realia when translated into another language. In this sense, for example, such English words as sir, lady, my lady, gentleman, lord and pound are only general units of this language. When used in another language, they are considered realias. In particular, words such as fatir, yukha, fasali, yayma, dolma in the Azerbaijani language are common units for the Azerbaijani language. When these words are used in another language, they become realias. At the same time, realias are similar to ethnographisms in their social and everyday concept and ethnocultural nature, exoticisms due to belonging to a foreign language, barbarisms and elements of interference due to informal transmission and use from another language. But the main thing that distinguishes realias from similar groups of words is that they do not exist within one language. Realias can acquire a unique status only if they are used as part of another language.

Key words: *reali, equivelent, ethnographysm, ethnocultural, translation*

Реалии и смежные с ними группы слов

Гаджигасанова Ляман

Резюме

Реалии представляют собой особую группу слов, сформированную на основе национально-этнического мировоззрения нации, оживляющую картину ее общественной и бытовой жизни.

Поскольку реалии формируются как продукт этнокультурного и этнопсихологического мышления народа, они возрождают национально-этнический образ народа, к которому принадлежат. Поэтому реалии не переводятся при использовании на любом другом языке. Однако реалии не передаются на другой язык механически, как в исходном языке. Они адаптируются к графическим, орфографическим, фонетическим и фономорфологическим правилам языка, на котором они используется.

Возрождая этнокультурные концепции, характерные для исходного языка, реалии создают пейзаж впечатлений, характерных для этого языка. В том числе реалии не включаются в словарный фонд, так как используются заимствуются. Самое главное то, что общественно-бытовые слова, принадлежащие нации, приобретают характер реалии при переводе на другой язык. В этом смысле, например, такие английские слова, как сэр, леди, миледи, джентльмен, лорд и фунт, являются лишь общими единицами этого языка. При использовании на другом языке они считаются реалиями. В том числе, такие слова, как фатир, юха, фасалы, яйма, долма в азербайджанском языке являются общими единицами для азербайджанского языка. Когда эти слова используются на другом языке, они становятся реалиями. В то же время реалии сходны с этнографизмами по своей социально-бытовой концепции и этнокультурной природе, экзотизмами по принадлежности к иностранному языку, варваризмами и элементами интерференции по причине неформальной передачи и использования с другого языка. Но главное, что отличает реалии от подобных групп слов, это то, что они не существуют в рамках одного языка. Реалии могут приобрести уникальный статус только в том случае, если они используются в составе другого языка.

Ключевые слова: *реалия, эквивалент, этнографизм, этнокультурологический, перевод*

Rəyçi: prof. Telman Ziyatxan oğlu Quliyev

LARISA VLADIMIROVNA KOLESNIKOVA

ADPU-nun

Xarici Dillər Mərkəzinin dosenti,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

larisa37288@gmail.com

S.Rəhimov 167

РАБОТА С ПОЗНАВАТЕЛЬНЫМ ТЕКСТОМ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

РЕЗЮМЕ

Изучение русского языка как иностранного требует использования различных видов текстов для развития языковых навыков. Познавательные тексты играют особую роль в этом процессе, так как они не только способствуют расширению словарного запаса и грамматических знаний, но и развивают когнитивные способности учащихся, их критическое мышление и познавательный интерес. В данной статье рассматриваются методы работы с познавательными текстами в обучении, приводятся примеры таких текстов и заданий, а также обсуждаются рекомендации авторов по эффективному использованию данного типа материалов.

Познавательные тексты — это тексты, содержащие информацию научного, образовательного или популярного характера, предназначенные для расширения знаний и кругозора читателя. Они охватывают широкий спектр тем, от естественных наук до гуманитарных дисциплин, и могут включать учебные материалы, научно-популярные статьи, отрывки из энциклопедий и другие источники.

Ключевые слова: познавательный текст, этапы обучения, метод, навык, информация.

Изучение русского языка как иностранного (РКИ) включает в себя множество методов и приемов, направленных на развитие языковых навыков у студентов. Одним из важных аспектов этого процесса является работа с познавательными текстами. Познавательные тексты представляют собой материалы, которые содержат научную или образовательную информацию и способствуют не только расширению лексического запаса, но и развитию когнитивных способностей у учащихся. В данной статье рассматриваются методы работы с познавательными текстами в контексте изучения РКИ, приводятся примеры таких текстов и анализируются методические подходы к их использованию.

Познавательные тексты играют ключевую роль в обучении РКИ по нескольким причинам:

Развитие языковых навыков: Работа с познавательными текстами способствует развитию всех видов речевой деятельности — чтения, письма, говорения и аудирования.

Расширение словарного запаса: Познавательные тексты насыщены специализированной лексикой, которая помогает учащимся овладеть терминологией различных областей знания.

Формирование когнитивных навыков: Анализ и интерпретация познавательных текстов развивают критическое мышление, умение работать с информацией и делать выводы.

Рассмотрим методы работы с познавательным текстом.

1. Предтекстовый этап:

- на предтекстовом этапе основная задача преподавателя — подготовить учащихся к восприятию текста, активизировать их фоновую информацию и заинтересовать темой.

2. Активизация фоновых знаний:

- обсуждение темы текста с помощью вопросов, направленных на актуализацию уже имеющихся знаний у учащихся.

3. Использование визуальных материалов (картинки, диаграммы), связанных с темой текста.

4. Введение ключевой лексики и грамматики:

- предварительное изучение важных терминов и выражений, которые встретятся в тексте.
- обсуждение грамматических конструкций, используемых в тексте.

5. Текстовый этап:

- на текстовом этапе основное внимание уделяется чтению и анализу текста.

6. Чтение текста:

- чтение вслух по ролям или в группах.
- чтение про себя с последующим обсуждением.
- анализ содержания.
- определение основной идеи текста и ключевых деталей.
- ответы на вопросы по содержанию текста.
- обсуждение структуры текста и логики изложения информации.

7. Работа с лексикой и грамматикой:

- анализ новых слов и выражений в контексте.
- выполнение упражнений на закрепление новой лексики и грамматических конструкций.

8. Послетекстовый этап:

На послетекстовом этапе основные задачи — закрепление полученных знаний и развитие коммуникативных навыков учащихся.

9. Рефлексия и обсуждение:

- Обсуждение прочитанного текста в группах или парах.
- Выражение собственного мнения по теме текста.

- Творческие задания:
- Написание эссе или рецензии на основе прочитанного текста.
- Подготовка и проведение презентации по теме текста.
- Развитие коммуникативных навыков:
- Проведение дискуссий и дебатов на тему текста.
- Выполнение ролевых игр, связанных с темой текста.

Познавательные тексты представляют собой материалы, которые охватывают широкий спектр тем и содержат информацию научного, образовательного или популярно-научного характера. Они могут включать научные статьи, учебники, статьи из популярных научных журналов, энциклопедические тексты и другие источники, направленные на передачу знаний и расширение кругозора.(3,58)

Работа с познавательными текстами является важным компонентом в обучении русскому языку как иностранному. Такие тексты способствуют развитию языковых и когнитивных навыков, расширению кругозора и формированию критического мышления. Эффективное использование познавательных текстов требует методически грамотного подхода, включающего предтекстовый, текстовый и послетекстовый этапы работы. Примеры заданий и рекомендации авторов подтверждают, что работа с познавательными текстами может быть интересной и полезной для учащихся.(11,95)

Познавательные тексты играют ключевую роль в процессе обучения РКИ по нескольким причинам:

Развитие языковых навыков: чтение познавательных текстов способствует развитию навыков чтения, аудирования и понимания научной лексики.

Расширение лексического запаса: учащиеся знакомятся с специфической терминологией различных областей знаний, что способствует расширению и углублению их словарного запаса.

Развитие когнитивных способностей: анализ и интерпретация информации в познавательных текстах развивают критическое мышление, способность к аналитическому мышлению и умению делать выводы на основе полученной информации.(7,158)

При адаптации материалов важно выбирать тексты, которые соответствуют уровню языковой подготовки учащихся. Необходимо учитывать сложность лексики и грамматических конструкций, чтобы обеспечить успешное их понимание.

Познавательные тексты часто содержат элементы культурного контекста, которые могут быть непонятны для иностранного студента. Важно объяснять и разъяснять такие аспекты, чтобы учащиеся получили полное понимание материала.

Познавательные тексты предоставляют учащимся возможность анализировать информацию, выделять ключевые моменты и формировать собственное мнение. Это способствует развитию их критического мышления и способности к критической оценке информации.

Для эффективной работы с познавательными текстами следует использовать разнообразие типов заданий, такие как вопросы к тексту, задания на анализ содержания, упражнения на расширение лексического запаса и пр.

Работа с познавательными текстами играет важную роль в обучении русскому языку как иностранному, предоставляя студентам возможность не только развивать языковые навыки, но и расширять знания в различных областях науки и культуры. Эффективное использование таких текстов требует комплексного подхода, включающего предтекстовую подготовку, текстовую работу и послетекстовую деятельность. Примеры и методические рекомендации, представленные в данной статье, помогут преподавателям РКИ сделать процесс обучения более интересным, продуктивным и эффективным.

Литература

1. Ковалев А. Г. Психология личности. Москва, 1998.
2. Леонтьев. А.Н. Потребности, мотивы эмоции. Москва, 2000.
3. Дормей. З. Мотивация в изучении второго языка. Москва, 2005.
4. Горбунова Т. С. Роль мотивации в изучении иностранного языка Москва, 2012.
5. Моисеенко Ю. О. Изучение уровня мотивации в обучении иностранному языку студентов неязыковых специальностей. Москва, 2011.
6. Зайцева Е. В. Мотивации студентов к чтению на иностранном языке как социально – педагогическая проблема. Москва, 2019.
7. Мулюкова Э. Н. Проблема мотивации в обучении русскому языку как иностранному. Москва, 2014.
8. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. Москва, 1995.
9. Зимняя, И. А. Методика преподавания русского языка иностранцам. Москва, 2000.
10. Казакова, Е. В. Русский язык как иностранный: учебная программа. Москва, 2012.
11. Леонтьева, С. Ф. Теория и методика обучения русскому языку как иностранному. Москва, 2005.
12. Мазанова, Е. И. Методика обучения русскому языку как иностранному. Москва, 2014

Rus dilini xarici dil kimi öyrənərkən bilişsel mətnlə işləmək

Xülasə

Rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsi dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif növ mətnlərin istifadəsini tələb edir. Koqnitiv mətnlər bu prosesdə xüsusi rol oynayır, çünki onlar təkcə lüğət və qrammatik biliklərin genişlənməsinə kömək etmir, həm də tələbələrin idrak qabiliyyətlərini, tənqidi düşüncə və idrak maraqlarını inkişaf etdirir. Bu məqalədə tədrisdə bilişsel mətnlərlə işləmə üsulları müzakirə olunur, bu cür mətn və tapşırıqlardan nümunələr verilir və müəlliflərin bu tip materiallardan səmərəli istifadəsi ilə bağlı tövsiyələri müzakirə olunur.

Bilişsel mətnlər oxucunun bilik və üfüqlərini genişləndirmək üçün hazırlanmış elmi, təhsil və ya populyar xarakterli məlumatları ehtiva edən mətnlərdir. Təbiət elmlərindən humanitar fənlərə qədər müxtəlif mövzuları əhatə edir və tədris materialları, qeyri-bədii məqalələr, ensiklopediyalardan parçalar və digər mənbələri əhatə edə bilər.

Açar sözlər: bilişsel mətn, öyrənmə mərhələləri, metod, bacarıq, məlumat.

LARISA VLADIMIROVNA KOLESHNIKOVA

Working with cognitive text when learning Russian as a foreign language

Summary

Learning Russian as a foreign language requires the use of various types of texts to develop language skills. Cognitive texts play a special role in this process, as they not only contribute to the expansion of vocabulary and grammatical knowledge, but also develop students' cognitive abilities, their critical thinking and cognitive interest. This article discusses methods of working with cognitive texts in teaching, provides examples of such texts and tasks, and discusses the authors' recommendations for the effective use of this type of materials.

Cognitive texts are texts containing information of a scientific, educational or popular nature, designed to expand the reader's knowledge and horizons. They cover a wide range of topics, from natural sciences to humanities, and may include educational materials, popular science articles, excerpts from encyclopedias, and other sources.

**Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dilarə Cavadova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur**

MEHRİBAN İsa qızı FƏRZƏLİYEVƏ
mehriban49@gmail.com
ADU

DİLDƏ HƏRBİ TERMINLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: hərbi terminlər, struktur, abbreviator, semantik.

Keywords : military terms, structure, abbreviation, semantic.

Ключевые слова: военные термины, структура, аббревиатура, семантический.

Bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində leksik səviyyədə tez-tez dəyişməsi ilə nəzərə çarpır. Hər bir dilə ilk öncə leksik səviyyədə təsir edən amillər mövcuddur. Cəmiyyətin bütün sahələrində inkişafın olması, bu sahələrlə bağlı yeni söz və terminlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Müasir dövrümüzdə dövlətlər arasında hərbi sahədə güclü rəqabət vardır. Dövlətlərin öz ərazi bütövlüklərini qorumaq və ya müdafiə etmək üçün yeni silahların yaradılması bu dövlətlərin hərbi –siyasi sahədə gücünün artmasına səbəb olur. Özünü müdafiə və hücum silahlarının istehsalı, onların müasir standartlara uyğun yaradılması ilə dilin leksikası da buna uyğun dəyişir və zənginləşir.

Hərbi termin söz və ya söz birləşməsi olub, hərbi elm və yaxud hərbi texnikanın bu və ya digər bölməsinə aid olan müəyyən məxsusi məfhum və anlayışları göstərmək üçün istifadə edilir. Qlobal aləmdə müharibələrin geniş surətdə yayılması nəticəsində, dildə hərbi anlayışları ifadə edən vahidlərin sayı həmin sahənin inkişafına uyğun çoxalır və beləliklə, dilin leksik qatının hərbi layında sürətli dəyişmələr müşahidə olunur. Dünya dillərinin leksik qatında müşahidə olunan bu dəyişmə prosesi ayrı-ayrı konkret dillərdə müxtəlif, hər bir dilin daxili qanunlarına uyğun şəkildə reallaşır. Bu rellaşmalara təsir edən amillər ayrı-ayrı dillərdə hərbi leksikanın inkişafına təsir edir, cəmiyyətin bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlər onun dilində də öz əksini tapır.

Hərbi terminlərin yaradılmasında dildə semantik, morfoloik, sintaktik və kalka üsullarından istifadə realdır. Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etməsi hərbi sahədə də yeni terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Dildəki sözlərin yeni mənalar kəsb etməsi, omonimlik hesabına onların çoxalması müşahidə edilir. Müasir Azərbaycan dilində hərbi sahə, hərbi sənaye kompleksi müasir dövrümüzün ən sürətlə inkişaf edən sahəsi olduğu üçün dilin imkanları, xüsusən semantik üsuldən istifadə etməklə, yeni söz yaradıcılığına səbəb olur (1, s. 43). Morfoloik üsulla hərbi terminlərin yaradılması kök sözlərə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə nail olunur (5, s. 96). Adlardan düzələn hərbi terminlər nitq hissələri arasında daha çox isim, nadir hallarda isə sifət və zərfə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə düzəlir. Məsələn, hücum-hücumçu, tank-tankçı, nişan –nişançı və sair. Yeni hərbi terminlərin yaranmasında fərdlərdən də istifadə olunur. Məsələn, atıcı, qırıqçı, atış və sair.

Sintaktik üsulla yeni hərbi terminlərin yaradılmasında, əsasən, mürəkkəb sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn, beşatılan, oxatan, beşbarmaq, aviabomba, general-mayor, radioəlaqə, radioaktiv, özüyəriyən, kiçikçaplı, iriçaplı, raketdaşıyan və sair.

Məlumdur ki, hərbi termin və ya hərbi söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən sözlərin sayı artdıqca, həmin terminlərin mənası daha da aydın olur və buna görə də, daha geniş məlumat əldə etmək olur. Hərbi termin və söz birləşmələrinin komponentləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər. Məsələn, İstehkam bölüyü, döyüş aviasiyası, geriçəkilmə istiqaməti, bombardımançı təyyarə və sair.

Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi termin və söz birləşmələrinin komponentlərindəki leksik vahidlərin yəni, təyinedici üzvlərin kəmiyyəti artdıqca bu terminlərin izahı da konkretləşir, bu birləşməyə əlavə olunan hər bir söz ümumi məzmununa yeni mənalar verir. Məsələn, birinci komponenti sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb sifət, ikinci komponenti isə isim olan mürəkkəb hərbi terminlər birinci tərəfi yanaşma əlaqəli birinci növ, idarə əlaqəli ikinci növ ismi birləşmələrdən ibarət olur (4, s.68). Məsələn, qırıcı təyyarə, həlledici döyüş, nizami qoşun, quru qoşunları, qadağan atəşi, susdurma atəşi və sair.

Birinci komponenti fəli sifət və ikinci komponenti adlarla ifadə olunan hərbi terminlər sintaktik quruluşuna və semantik cəhətdən ikinci qrup təyini sözbirləşmələrinə uyğun gəlir. Məsələn, tankkeçməz sahə, atəşə düzəliş verən təyyarə, özühərəkətdən top və sair.

Sabitləşən hərbi termin və söz birləşmələrinin komponentləri arasında, ismi birləşmələrdə olduğu kimi, müxtəlif sintaktik əlaqələr və semantik bağlılıq vardır. Məsələn, rəhbəri təmin etmək, müharibə vəziyyətində olmaq, kəşfiyyat aparmaq, zərbə endirmək, zərbəni dəf etmək, bioloji zəhərlənmə və sair.

Hərbi termin və söz birləşmələrinin komponentlərindən biri və ya hər ikisi təyinedici funksiya yerinə yetirə bilərlər (3, s.51). Məsələn, radioaktiv zəhərlənmə zonası, üstü verən döyüş sursatı, özühərəkətdən döyüş qurğusu, respublika daxili mühafizə qoşunları və sair.

Cəmiyyətin inkişafı nəticəsində hərbi sahədə də çox komponentli söz birləşmələrindən ibarət olan terminlər meydana gəlmişdir. Məsələn, dəniz piyadası briqadası, texniki yardım maşını, təlim rəhbərliyi qərargahı, bombaatan aparat, özühərəkət edən mexanizm, dalğaötürən cihaz və sair (2, s.67).

Hərbi sənaye komplekslərinin yaradılması çoxfunksiyalı hərbi texniki vasitələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də hərbi quruculuq sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər, bu sahədə olunan kəşflər, elmi tədqiqat işlərində digər dillərdəki sözlərdən kalka üsulu ilə istifadə edilərək dilimizin leksik bazasını zənginləşdirməyə nail olunmuşdur. Məsələn, akademiya, bakteriya, baza, artilleriya, diviziya, taktika, tank, eskadrilya, briqada və sair.

Hərbi termin yaradıcılığında kalkaların əhəmiyyətli mövqeyə malik olduğunu qeyd etməklə yanaşı, onun ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsindəki rolunu da qeyd etmək lazımdır. Dilçilik ədəbiyyatında kalkaların leksik, semantik və

frazeoloji növlərini qeyd etmək olar. Kalka zamanı əksəər hallarda söz birləşmələrinin komponentlərinin sıralanması mənbə dildəki sıralanmaya uyğun gəlir. Lakin, bəzən də hərbi termin və söz birləşmələrini təşkil edən komponentlər kalka edən zaman milli dilin qanunlarına uyğun yerdəyişmə edə bilər. Məsələn, rəbitə bölüyü, xidmət bölüyü, yerləşmə məntəqəsi və sair.

Son dövrlərdə abbreviator tipli hərbi terminlərin tez-tez istifadəsinə daha çox təsadüf edilir. Bu isə son dövrlərdə çox mürəkkəb quruluşlu hərbi anlayışların meydana çıxması və dildə ona uyğun hərbi termin-söz birləşmələrinin ona uyğun hərbi termin və söz birləşmələrinin formalaşması nəticəsində qısaldılması və sadələşdirməsi ehtiyacı doğursa, bir tərəfdən də, hərbi əməliyyat və təlimlərin həyata keçirilməsində tez tələffüz olunan, tez anlaşılan qısa deyim tərzinə malik olan leksik vahidlərə olan tələbat nəticəsində meydana çıxır. Abbreviator tipli vahidlər hərbi terminologiyada tez-tez müraciət olunan əsas dil vasitələrindən biri olaraq qalır.

Hərbi terminologiyada abbreviaturlardan və ya mürəkkəb ixtisarlardan hərbi leksikologiyada müxtəlif məqsədlərlə, hərbi işin xüsusiyyətlərinə uyğun istifadə edilir. Ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsi, hərbi adların asan tələffüz edilməsi və onların sadələşdirilməsi abbreviaturlardan istifadə ilə yerinə yetirilir. Məsələn, HHM- hava hücumundan müdafiə, AK-avtomat kalaşnikov, DMK- Dövlət Müdafiə Komitəsi, HDD-Hərbi Dəniz Donanması və sair.

Xüsusi və ya məxfi abbreviatorların mənası çətin anlaşılır və bu abbreviatorlar hərbi sənədlərdə razılaşdırılmış şəkildə istifadə olunur. Onların mənası əvvəlcədən razılaşdırılmış qayda və kodlarla olduğuna görə hamı tərəfindən başa düşülmür. Bu tipli hərbi terminlərin mənası hərbi əməliyyatları həyata keçirənlər məlum olur. Məsələn, BPM-barıt reaktiv mühərriki, KQT-körpü qıran tank və sair.

Dillərin ümumi leksik tərkibində olduğu kimi, hərbi terminoloji qatda da heca ixtisarlarından və ya akronimlərdən istifadə edilir. Məsələn, kombat, kombrit, komdiv və sair.

Dildə beynəlmiləl terminlərin formalaşmasında dünya ölkələrinin elmi texniki sahədə inkişafının genişlənməsi, dünya xalqları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin artması nəticəsində artır. Hərbi texnika və döyüş vasitələrinin mübadiləsi artıq geniş yayılmışdır. Onların alınması zamanı bu hərbi texnikanın və döyüş vasitələrinin adları da dilə ötürülür. Buna misal olaraq, ərəb dilindən ana dilimizə keçən sözlərə dilimizin şəkildələrini artırmaqla xeyli sayda hərbi terminləri qeyd edə bilərik. Məsələn, rəbitə-rəbitəçi təxribat-təxribatçı, kəşfiyyat-kəşfiyyatçı, istila-istilaçı, müdaxilə-müdaxiləçi, və sair.

Dilimizdəki hərbi mənşəli alınma sözlərə dilimizin söz və söz birləşmələrini əlavə etməklə yeni hərbi anlayışlar yaradılır. Məsələn, mühafizə-mühafizə dəstəsi, hədəf-Hədəfə götürmək, hədəfə tuşlamaq, hədəfi nişan almaq, təlim- təlim dəstəsi, təlim keçirmək, müdaxilə-müdaxilə etmək və sair.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, bir dilin digər dilin leksikasına ehtiyacı olması tarixi zərurətin nəticəsində baş verir. Hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Bir dil başqa dildən söz və terminlər aldıqda, həmin

sözü özünün fonetik və qrammatik qayda-qanununa tabe etdirir. Lakin elə terminlər vardır ki onlar heç bir fonetik və qrammatik qaydaya tabe olmurlar, olduğu kimi qalırlar. Məsələn, arsenal, kapitan, mayor, diviziya, səngər və sair.

Bəzi hərbi terminlərdə isə fonetik və qrammatik cəhətdən dəyişikliklərin baş verməsi müşahidə olunur. Məsələn, ərəb –fars mənşəli sözlərdən qərargəh-qərargah, dəva-dava, rus dilindən olan hərbi sözlərdən isə батальон-batalyon, командир бригад-briqada komandiri, базовая авиация-baza aviasiyası, парашютный десанты- paraşüt desantı misal vermək olar. Dildə fəal işlək sözlərə hərbi rütbə adları, silah, vəzifə, hərbi əməliyyat adları qeyd etmək olar. Bəzi hərbi terminlər dildə yeniləri ilə əvəzlənsədə, bir qrup hərbi terminlər hələ də dildə istifadə edilir. Məsələn, Aqressiya-təcavüz, agent-cəsus, diversiya-təxribat, admiral, bomba, mayor, kapitan, marşal, general, paqon, polkovnik, tank, aviasiya, raket və sair.

Beynəlmiləl hərbi terminlərin yaranmasında mənbə dil kimi dünyanın bütün inkişaf etmiş dilləri çıxış edə bilər. Belə hərbi terminlər mənsub olduqları dillə yanaşı digər dillərdə də işləndikdə beynəlmiləl leksik fondun vahidinə çevrilir və onların onların beynəlmiləşməsində müxtəlif aralıq dillərinin də özünəməxsus rolu vardır. Azərbaycan dilinə beynəlmiləl hərbi terminlər ingilis, fransız, ərəb-fars və rus dillərindən keçmişdir. Dilimizə ərəb-fars dilləri vasitəsilə daxil olan beynəlmiləl terminlərin mənbə dilləri əksər hallarda şərq dilləri olduğu halda, rus dili vasitəsilə keçən sözlərin mənbə dilləri əsasən, Avropa dilləri olur. Aralıq dillər vasitəsilə dilimizə daxil olan bu tipli beynəlmiləl hərbi terminlərlə yanaşı, dilimizə birbaşa mənbə dildən daxil olan beynəlmiləl sözlər də mövcuddur.

Azərbaycan dilində hərbi terminlər arasında fransız mənşəli sözlər də mövcuddur. Məsələn, blokada, desant, bomba, qarnizon, marşal, partizan, patrul, marş və sair.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1) Qasımov İ .Z. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları .Bakı, 2000, “Nurlan”.
- 2) Qasımov İ .Z. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı, Bakı, 2001, “Nurlan”.
- 3) Qasımov İ., Köçərli S. Azərbaycan dilində hərbi termin-söz birləşmələrinin əmələ gəlmə yolları, “Tədqiqlər”, “Elm”. nəşr., Bakı, 2000.
- 4) Məmmədli. Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası, BDU, Bakı, 1997.
- 5) Məmmədov. H. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair, Bakı, 1958

Mehriban Fərzəliyeva

Dildə hərbi terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri

Xülasə

“Dildə hərbi terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri” adlı məqalə dildə hərbi terminlərin struktur –semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Məqalədə hərbi terminlərin yaranması səbəbləri araşdırılır, bütün sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də hərbi neologizmərin təşəkkülü qeyd edilir. Hərbi terminlərin yaradılmasında dildə semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsullarından istifadə qaydaları izah olunur. Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etməsi hərbi sahədə də yeni terminlərin yaranması əsas səbəb kimi qeyd edilir. Hərbi terminologiyada abbreviaturlardan və ya mürəkkəb ixtisarlardan hərbi leksikologiyada müxtəlif məqsədlərlə, hərbi işin xüsusiyyətlərinə uyğun istifadə edilməsi məqalədə öz əksini tapmışdır. Ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsi, hərbi adların asan tələffüz edilməsi və onların sadələşdirilməsi abbreviaturalarda istifadə ilə yerinə yetirilməsi də məqalədə araşdırılır..

MEHRIBAN FARZALIYEVA

**STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF MILITARY TERMS IN
THE LANGUAGE**

SUMMARY

The article "Structural-semantic features of military terms in the language" deals with the structural-semantic features of military terms in the language. As in all fields, in this field the article studies the reasons of the emergence of military terms, as well as the formation of military neologisms is mentioned. In the formation of military terms, the usage rules of semantic, morphological, syntactic and kalka methods are explained. The rapid development of science and technology is noted as the main reason of the formation of new military terms in the military field. The use of abbreviations or complex abbreviations in military terminology in military lexicology with different purposes and according to the characteristics of military work is reflected in the article. Saving words in separate terminological systems, making military names easier to pronounce and simplifying them using abbreviations is also investigated in the article.

МЕХРИБАН ФАРЗАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОЕННЫХ
ТЕРМИНОВ В ЯЗЫКЕ.**

В статье «Структурно-семантические особенности военных терминов в языке» говорится о структурно-семантических особенностях военных терминов в языке. В статье рассматриваются причины появления военных терминов, а также в качестве причины отмечается образование военных

неологизмов в этой области. В статье отражено использование аббревиатур или сложных сокращения в военной лексикологии для реализации различных целей, а также использование военной терминологии в соответствии с особенностями военной работы. Также в статье рассматривается система терминов, их краткая форма и упрощенное воспроизведение военных терминов.

**Rəyçi; ADU-nun ingilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı-2
kafedrasının professoru, filologiya elmlər doktoru Vəliyeva M.Ə.**

ст.преп. МАМЕДОВА МЕХРИБАН НАРИМАН КЫЗЫ
ст. преп. ХАСАЕВА АФАГ ШАМИЛЬ КЫЗЫ
Азербайджанский Университет Архитектуры и Строительства
кафедра Иностранные языки

РЕАЛИИ В ЯЗЫКЕ И КУЛЬТУРЕ

Резюме

Рассматривая язык и культуру в контексте сравнения, статья выделяет совпадающие и несовпадающие элементы. Язык, как часть культуры, чаще всего относится к несовпадающим элементам. Чем более уникальны языки, чем меньше культурных взаимодействий в их истории, тем больше различий между ними. Несовпадающие элементы включают в себя слова, обозначающие уникальные понятия или предметы, а также коннотации, которые могут быть присущи словам в одном языке и отсутствовать или различаться в другом.

Реалии, или лингвистические единицы, уникальные для определенных народов или культур, могут быть разделены на различные типы, включая географические названия, имена героев, исторические факты и события, цитаты и крылатые выражения. Они часто имеют национальный или временной колорит и могут быть новыми (неологизмы), устаревшими (историзмы и архаизмы) или современными.

Для передачи иноязычных реалий на другой язык используются различные методы, такие как транслитерация, калькирование, описание или приближенный перевод. Выбор метода зависит от целей и контекста перевода, а также от желания сохранить национальный колорит или максимально точно передать значение.

Реалии могут быть знакомыми или незнакомыми для носителей языка, и их освоение может занять некоторое время. Важно учитывать контекст и обстоятельства при внедрении реалий в язык или культуру, чтобы обеспечить наилучшее понимание и сохранить особенности оригинала.

Ключевые слова: реалии, культура, эквивалентная лексика, колорит, язык, лексика, контекст, термины

MEHRIBAN MAMEDOV

AFAQ XASAEVA

REALITIES IN LANGUAGE AND CULTURE.

Summary

Examining language and culture through a comparative lens, this article highlights both commonalities and disparities. Language, as a part of culture, often falls under the category of disparities. The more unique languages are, with fewer cultural interactions in their history, the greater the differences between them. Disparate elements include words denoting unique concepts or objects, as well as connotations that may be inherent to words in one language and absent or different in

another. Realities, or linguistic units unique to specific peoples or cultures, can be categorized into various types, including geographic names, names of heroes, historical facts and events, quotations, and idiomatic expressions. They often possess a national or temporal color and can be new (neologisms), obsolete (historisms and archaisms), or contemporary. Various methods, such as transliteration, calquing, description, or approximate translation, are employed to convey foreign realities into another language. The choice of method depends on the translation's goals and context, as well as the desire to preserve national color or accurately convey meaning. Realities may be familiar or unfamiliar to native speakers of a language, and mastering them may take some time. It is important to consider context and circumstances when integrating realities into language or culture to ensure the best understanding and preserve the original features.

Key words: realities, culture, equivalent lexis, color, language, lexis, context, terms.

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT ÜZRƏ RƏALLIQLAR.

Xülasə.

Müqayisə kontekstində dil və mədəniyyəti müzakirə edən bu məqalə müşayiət edən və müşayiət etməyən elementləri ayırır. Dil, mədəniyyətin bir hissəsi kimi, əsasən müşayiət etməyən elementlərə aid olur. Dilin tarixində daha az mədəniyyət münasibətləri və daha unikal olması, onların arasında daha çox fərqlilik yaradır. Müşayiət etməyən elementlər unikal konseptləri və obyektləri göstərən sözləri və bir dilə məxsus olan və digərində olmayan və ya fərqlənən konnotasiyaları daxil edir. Rəallıqlar və ya xüsusi xalqlar və mədəniyyətlər üçün unikal olan dil birlikləri, coğrafi adlar, qəhrəman adları, tarixi faktlar və hadisələr, nəql olunanlar və idioma ifadələri daxil olmaqla müxtəlif növlərə bölünə bilər. Onlar genelliklə milli və ya vaxt rənginə malik olur və yeni (neoloqlar), köhnə (historizmlər) və ya müasir (arxaizmlər) ola bilər. Xarici rəallıqların başqa bir dilə tərcüməsi üçün translitirasiya, kalkulyasiya, təsviri və ya təqribi tərcümə kimi müxtəlif metodlar istifadə olunur. Metod seçimi tərcümənin məqsədləri və konteksti, milli rəngi qorumaq arzusu və ya mənasını mümkün qədər dəqiq ötürmək istəyinə bağlıdır. Rəallıqlar bir dilin danışanları üçün tanış və ya tanınmamış ola bilər, və onları öyrənmək bir müddət tələb edə bilər. Rəallıqları dil və ya mədəniyyətə daxil etdikdə məzmun və hal şəraiti diqqətə alınmalıdır ki, ən yaxşı anlayışı təmin etsin və orijinal xüsusiyyətləri qoruyun

Açar sözlər: rəallıqlar, mədəniyyət, ekvivalent leksika, rəng, dil, leksika, kontekst, terminlər

РЕАЛИИ В ЯЗЫКЕ И КУЛЬТУРЕ.

При сопоставлении языков и культур выделяются элементы совпадающие и несовпадающие. Будучи компонентом культуры, язык, в целом, относится к элементам несовпадающим. Чем самобытнее сравниваемые языки, чем меньше в их истории было культурных контактов, тем меньше у них точек соприкосновения, тем более разнятся они в целом и поэлементно. К

несовпадающим элементам относятся, прежде всего предметы, обозначаемые безэквивалентной лексикой, и коннотации, присущие словам в одном языке и отсутствующие или отличающиеся в других языках.

Реалии — это названия присущие только определенным нациям и народам, государственным институтам, предметам материальной культуры, фактам истории, именам национальных и фольклорных героев, мифологических существ и т. п. При сопоставлении языков обозначающие эти явления слова относят к безэквивалентной лексике. Безэквивалентными являются слова, служащие для выражения понятий, которые отсутствуют в иной культуре и, как правило, не переводятся на другой язык, одним словом, не имеют эквивалентов за пределами языка, к которому они принадлежат.

При сопоставлении языков и культур можно выделить расхождения означаемых (инореалии) и означающих (иноформы). Расхождения наблюдаются в следующих случаях:

1) Реалия свойственна лишь одному языковому коллективу, а в другом она отсутствует (Am. drug store; Yellow Pages).

2) Реалия присутствует в обоих языковых коллективах, но в одном из них она не отмечается специально (clover leaf — русск. автодорожная развязка в виде клеверного листа).

3) В разных обществах сходные функции осуществляются разными реалиями (функциональное подобие разных реалий): (Am. hot dog — рус, пирожок; Am. soda fountain — русск. кафе мороженое)

4) Сходные реалии функционально различны. Так, cuckoo's call "кукование кукушки" в народных поверьях американцев предсказывает, сколько лет осталось девушке до свадьбы, в русских поверьях - сколько лет осталось жить.

Примером местных реалий являются названия местных достопримечательностей, которые, если и становятся известными за пределами данной местности (иногда входя в фонд национальной культуры), тем не менее, сохраняют ассоциацию именно с данной местностью

Например: Cobildo — Кабильдо (бывшая резиденция испанского генерал-губернатора в Новом Орлеане), Alcatraz — Алькатраз (бывшая тюрьма на острове того же названия вблизи Сан-Франциско) или Freedom Trail «маршрут свободы» (туристский маршрут по центральной части Бостона с осмотром исторических памятников, связанных с борьбой североамериканских колоний за независимость)

Реалиям присущ и временной колорит. Как языковое явление, наиболее тесно связанное с культурой, эти лексические единицы быстро реагируют на все изменения в развитии общества; среди них всегда можно выделить реалии-неологизмы, историзмы, архаизмы. Например, «бунт» молодого поколения в США 50—60-х гг. отразился в языке появлением таких слов, как beatnik, beat generation - усталое, разбитое, разочарованное поколение; «битники». Возникнув в 50-е гг., эта реалия сначала воспринималась как неологизм, затем

постепенно уступила место несколько другому понятию "hippie "хиппи, молодежь, отрицающая мораль и условности общества и выражающая свой протест экстравагантной одеждой и манерой поведения"

В конце 1970-х гг. многие высокопоставленные должностные лица в США, включая ряд конгрессменов, были уличены во взяточничестве (агенты ФБР в костюмах арабских шейхов вручали им крупные суммы денег). Это породило новую реалию — Abscam — сокращенное название тайной операции по борьбе с преступностью ("Arab seam"). Среди языковых реалий выделяются историзмы — слова, обозначающие мертвые реалии, и неологизмы — слова, обозначающие возникшие в данный период реалии.

К числу реалий в лингвострановедении относят, во-первых, ономастические реалии:

- 1) географические названия (топонимы), особенно имеющие культурно-исторические ассоциации;
- 2) антропонимы — имена исторических личностей, общественных деятелей, ученых, писателей, деятелей искусства, популярных спортсменов, персонажей художественной литературы и фольклора;
- 3) названия произведений литературы и искусства, исторические факты и события в жизни страны; названия государственных и общественных учреждений и многие другие;

Во-вторых, к ним относят реалии, обозначаемые апеллятивной лексикой:

- 1) географические термины, обозначающие особенности природно-географической среды, флоры и фауны;
- 2) некоторые слова (в том числе общеизвестные термины), относящиеся к государственному устройству, юриспруденции, военному делу, искусству, системе жизни, образованию, производству и производственным отношениям, быту, обычаям и традициям.

Названия личностей (антропонимы) занимают одно из наиболее значительных мест в фоновых знаниях носителей языка и культуры. Герои художественных произведений нередко сравниваются с историческими личностями, с мифологическими и библейскими персонажами или с героями других произведений, что помогает автору раскрыть характер своего героя, не прибегая к пространным описаниям. В связи с этим необходимо отметить следующую особенность фоновых знаний: в них немалое место занимают персонажи античной мифологии и библеизмы. На библейские сюжеты и персонажи нередко ссылаются политические деятели, журналисты; библеизмы часто встречаются и в художественной литературе.

К реалиям относятся также цитаты, крылатые слова и выражения (реалии афористического уровня). Реалиями считаются слова — носители знаний, выступающих только в виде фоновых в массовом обыденном сознании носителей языка, поэтому к реалиям нельзя относить энциклопедические знания. Почти в каждом художественном произведении можно встретить

изречения (например, государственных деятелей) и цитаты, заимствованные из других произведений. Понимание значения самой цитаты не представляет особой трудности, но ее смысл и смысл всего высказывания не может быть понят, если неизвестен контекст, из которого она взята.

Например: "No taxation without representation"— «не может быть налогов без представительства» (т. е. не может быть налогов, если плательщики не имеют представителей в налогооблагающем органе)— лозунг жителей североамериканских колоний, выдвинутый накануне войны за независимость (1764).

По сравнению с другими словами языка, отличительной чертой реалии является характер ее предметного содержания, т. е. тесная связь обозначаемого реалией предмета, понятия, явления с народом (страной), с одной стороны, и историческим отрезком времени — с другой. Отсюда следует, что реалиям присущ соответствующий национальный (местный) или исторический колорит.

Способы передачи иноязычных реалий.

Существует несколько способов передачи иноязычных реалий.:

1) транслитерация (передача на уровне графем: Lincoln — Линкольн) и транскрипция (передача на уровне фонем: драг-стор, брейн-дрейн)

2) калькирование;

3) описание или разъяснительный перевод (coroner — следователь, производящий дознание в случае насильственной или скоропостижной смерти);

4) приближенный (приблизительный) перевод (при помощи «аналога»: drugstore — аптека);

5) трансформационный (контекстуальный) перевод

Транскрипция (транслитерация) чаще всего применяется в тех случаях, когда речь идет об именах собственных, названиях государственных учреждений, учебных заведений и т. п. Серьезным недостатком этого способа является то, что этот прием приводит к появлению в переводе непривычных и малопонятных слов.

Наиболее типичными являются два варианта взаимоотношений между реалиями и контекстом:

1) Реалии однородны, тематически объединены с контекстом и выступают в качестве его существенных компонентов. В этих случаях тексты изобилуют реалиями, и содержание текста служит хорошим фоном для их понимания и запоминания

2) Реалии разнородны, тематически с контекстом не связаны, преимущественно используются в качестве приемов художественной выразительности. Понимание реалий в этих текстах затрудняется отсутствием в тексте необходимой информации. Дополнительной трудностью является использование реалий в переносном значении.

Значение реалий, тематически объединенных в максимальной смысловой единице языка — тексте, выражается средствами контекста. Выделяются три основных варианта их нормативного употребления, ограниченных либо стереотипным (стандартным), либо объяснительным, либо ситуативным контекстом. В стереотипном контексте слова и словосочетания, обозначающие реалии, употребляются без каких-либо комментариев. В объяснительном контексте дается своеобразный комментарий или развернутая дефиниция самой реалии. В лингвострановедческих и обычных языковых учебных пособиях реалии в текстах, как правило, требуют специальных пояснений. Характер сообщаемых сведений и их полнота зависят от того, является ли знакомство с данным фактом существенным для общения в пределах страны изучаемого языка, важно ли оно для понимания истории развития страны или оно имеет значение только для понимания данного текста.

В зависимости от содержания пояснений они могут иметь форму постраничных сносок, послетекстового комментария, даваться внутри самого текста или в предисловии. Вероятно, решающим фактором при выборе между описательным переводным вариантом иностранной реалии или ее транслитерацией (временным заимствованием) должен быть фактор целесообразности сохранения коннотации: сохранение коннотации важно при описании референта, специфического для данной страны, использование транслитерации может быть оправдано необходимостью сохранения местного колорита и наиболее точной передачи содержания в очерках и описаниях страны, путевых заметках.

Калькирование — буквальный (дословный) перевод слова или словосочетания — широко используется для передачи реалий на другой язык. Ассимиляция кальки — явление чрезвычайно сложное, подлежащее рассмотрению в диахроническом плане и обусловленное не только внутриязыковыми, но и целым рядом культурных и социальных факторов. При создании кальки необходимо учитывать культурный компонент исходного слова, он не должен утрачиваться или заменяться компонентом другой культуры.

Описательный или разъяснительный перевод имеет то преимущество, что он исключает неполное понимание, присущее транслитерации и калькированию. В целях систематизации реалий-американизмов необходимо основываться, видимо, на экстралингвистическом, факторе — тематических ассоциациях, так как основным критерием их выделения является фактор семантический, выявляемый в сопоставлении с лексико-семантической системой другого языка.

Целесообразность их группировки по тематическому принципу основывается на традиции общей и учебной лексикографии, практике составления различного рода разговорников, учебных тематических словарей и словарных разработок (вокабуляров) по отдельным темам.

Группа слов, объединенных по тематическому принципу, выступает как элемент лексико-семантической системы языка в целом, а национально-культурные особенности реалий могут быть выявлены только в сопоставлении с другими единицами этой системы внутри данного языка и аналогичной системой другого языка.

К историческим реалиям принадлежат названия исторических событий, важнейших вех в истории страны, документов (документализмы) политических и религиозных групп, участников этих событий.

Займствование реалий.

Каждая национально-культурная общность включает в свой язык значительное количество заимствованных слов, причем без одновременного заимствования соответствующих предметов и явлений (например, наименования зарубежных парламентов или атрибутов иного образа жизни).

В английском языке, например, для обозначения законодательных органов иностранных государств наряду с переводом (фр. *Assamblee Nationale* англ. *National Assembly*) используются их исконные названия. В таком случае происходит заимствование реалии.

В публицистике широко принято использовать топонимы в качестве названий правительственных учреждений, когда речь идет об учреждениях этих стран: *the Kremlin* — Кремль (правительство России), *Quai d'Orsay* (Министерство иностранных дел Франции).

Освоение чужой реалии происходит не сразу, это вопрос времени. Поэтому реалии делят на знакомые и незнакомые, иначе говоря, реалии, принадлежащие к словарному фонду принявшего их языка («словарные»), и реалии, еще не вошедшие в его лексику («внесловарные»).

Третью группу реалий, в еще большей степени обусловленных фактором времени, составляют «модные реалии», которые завладевают вниманием широких кругов общества, чаще всего молодежи: *swing* «суинг» вытесняется танцем *rock'n'roll* рок-н-ролл, а последний еще более модным танцем *break dance* «брейк-данс».

Наблюдая за речью билингов, лингвисты отмечают вкрапление в речь на одном языке слов другого языка, отражающих затруднения в выборе нужного слова. Например, в речи, работающих в США, встречались не только парковка, деликатесен; (магазин, торгующий гастрономическими товарами), но и *рэмп* — наклонный въезд в здание, многоэтажный гараж и т. п. (вместо русского слова пандус)

Интересны наблюдения за речью потомков русских иммигрантов, проживших в США всю жизнь. Их речь изобилует английскими словами для обозначения предметов и явлений американской действительности, а также всех «новшеств» технического прогресса: от паровоза, который в их русской речи может еще называться машиной, в отличие от кара (англ. автомобиль), до

спутников, которые обозначаются то русским словом спутник, то английским satellite.

Классификация реалий.

Характерные черты реалий как своеобразной лексической категории особенно полно выявляются при их систематизации.

Принято выделять следующие типы реалий: географические, этнографические, фольклорные, мифологические, бытовые, общественно – политические и исторические.

Предлагались и другие принципы классификации реалий, например:

- а) предметное деление,
- б) местное деление

Термин «реалия» в значении «реалия-слово» достаточно укрепился в переводоведении и лингвострановедении, что не мешает ему существовать и в своем предметном значении в других науках, например в этнографии.

Языковая форма реалий

В лингвострановедении понятия, относящиеся к числу реалий, могут быть выражены отдельными словами, в том числе аббревиатурами (маевка, декабристы, щи, пятак, комсомол), словосочетаниями (Мамаев курган, дом отдыха) и предложениями (Не все коту масленица).

Таким образом, реалии выделяются не только на лексическом, но и на афористическом уровне, т. е. включают фразеологизмы, пословицы, поговорки, выражения и авторские высказывания, вошедшие в число фразеологизмов, крылатых выражений и т. п.

Отнесение к числу реалий сокращений (аббревиатур) вполне оправдано, поскольку они представляют собой стянутые в одно «слово» номинативные сочетания (типа русских вуз, собес, загс). Примерами реалий — аббревиатур можно считать Р.Т.А.= Parent-Teacher Association — ассоциация учителей и родителей (участвует в решении общешкольных организационных и других вопросов); Н.У. = Harvard University Гарвардский университет; М.И.Т.= Massachusetts Institute of Technology — Массачусетский Технологический Институт; О.А.Р. = Old Age Pension(er) — пенсия по возрасту, пенсионер; "L" = elevated railroad — надземная железная дорога (на эстакаде).

Форма сокращения присуща многим реалиям, относящимся к военному языку, языку средств массовой информации, общественно-политической лексике. Названия, которые принято употреблять в сокращенном виде, представляют особую трудность для понимания: например, такие американизмы, как NAM suit — костюм строгого покроя, темного цвета; костюм делового человека (NAM = National Association of Manufacturers — Национальная ассоциация промышленников); GOPster — член Республиканской партии США (GOP = Grand Old Party — высокопарно — «республиканская партия»); YMCA hostel — общежитие.

Ассоциации молодых христиан, в котором могут проживать молодые люди независимо от того, являются они членами данной организации или нет; плата за жилье в нем значительно ниже, чем в обычных гостиницах; YMCA = Young Men's Christian Association— Ассоциация молодых христиан

Структура значения реалий.

Если исходить из значения слова как отношения слова к денотату опосредованному через сигнификат (референт), то и реалия-слово соотносится с обозначаемым предметом не непосредственно, а через сигнификат (референт), который можно определить как предмет мысли, отражающий предмет или явление объективной действительности и образующий то понятийное содержание, с которым соотносится данная языковая единица. Слова-реалии, помимо прямого денотативного значения могут иметь и другие, коннотативные значения.

Если исходить из лингвострановедческой теории, основывающейся на разграничении лексического значения и лексического фона, включающего ряд дополнительных семантических компонентов, то собственно реалиями следует считать слова, не имеющие понятийных соответствий в сопоставляемом языке (из-за отсутствия самих обозначаемых предметов), фоновой лексикой — слова, различающиеся своими фонами из-за несовпадения отдельных семантических компонентов, которые не в самих понятиях, а в фонах иногда называют «второстепенными признаками». Но дело в том, что как раз эти отдельные семантические доли часто играют решающую роль в отнесении слова к данной культуре, так как именно в этой «частности» заложена национальная самобытность обозначаемого данным словом явления.

Одному слову, обозначающему понятие в самом общем виде, носитель языка противопоставляет десятки названий конкретных предметов, относящихся к этому общему как виды к роду, причем некоторые из этих предметов (и, соответственно, обозначающие их слова) принадлежат к национальным особенностям данной культуры и образуют группы реалий не имеющих соответствий в других культурах. Названия этих предметов не имеют эквивалентов при переводе на другие языки.

Таким образом, различные методы передачи реалий при переводе, такие как транслитерация, калькирование и описательный перевод, имеют значительное значение для сохранения культурных и семантических особенностей оригинала при переводе на другой язык.

С одной стороны процесс заимствования реалий из одной культуры в другую позволяет авторам дать более характерную национальную или историческую окраску. С другой стороны, реалия может утратить свой статус и превратиться в заимствованное слово.

Реалии являются неотъемлемой частью культурного наследия каждого народа и обладают своими особенностями, которые могут создавать сложности в переводе и понимании для лиц, не знакомых с соответствующей культурой.

Успешное выполнение перевода предполагает всестороннее знакомство с историей, культурой, литературой, обычаями, современной жизнью и реалиями народа. В целом основным требованием к работе с текстом, содержащим реалии, является глубокое исследование роли реалий в языке и культуре. Для достижения наилучшего результата необходимо знание переводчиком конкретных условий жизни и быта страны, с языка которой производится перевод. Для эквивалентности текстов необходимо учитывать контекст и особенности перевода реалий.

Литература

1. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов Ахмановой / О.С. Ахманова. — М.: Советская энциклопедия, 1969. — 608 с
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М.: Международные отношения, 1975. 240 с.
3. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. М.: Азъ, 1992. 955 с.
4. Федоров А. В. Основы общей теории перевода. М., 2002. 303 с.
5. Maslov Yu.S. (1987). Introduction to linguistics. – Moscow
6. Томахин Г.Д. 1988. Реалии–американизмы. – Москва: Высшая школа.

Rəyçi: dosent Əsədova M.N.

GÜNAY MÜZƏNFƏR QIZI QULIYEVA

baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
E-mail: Gunay_Verdiyeva@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLLƏRDƏN MÜCƏRRƏD MƏNALI İSİMLƏRİN DÜZƏLMƏSİ

Açar sözlər: *söz yaradıcılığı, mücərrəd isimlər, sözyaratma üsulları, sıfır şəkilçi, müqayisə*

Key words: *word formation, abstract nouns, word formation methods, zero suffix, comparison*

Ключевые слова: *словообразование, абстрактные существительные, способы словообразования, нулевой суффикс, сравнение*

Məlum olduğu kimi, feil hərəkət, hal və vəziyyət bildirən əsas nitq hissəsidir. O, bütövlükdə cümləni öz ətrafında cəm eləyir, «onu qrammatikanın mürəkkəb qaydalarına uyğun surətdə qurur» [3, s. 220] və bu səbəbdən zəngin sözformalardan ibarət olur.

Feil geniş sintaktik idarəçilik imkanlarına və çoxsaylı morfoloji paradiqmaya malik olduğu kimi, həm də ən böyük sözyaratma potensialına malikdir. «Bütün nitq hissələri içərisində feil ən geniş sözyaratma əlaqələri ilə fərqlənir. ... Feil bütün nitq hissələrinin sözyaratma sisteminə daxil olaraq rus dilinin söz yaradıcılığının bütün sahələrini birləşdirir» [7, s. 286]. Bu halı eynilə Azərbaycan və ingilis dillərinə də şamil etmək olar. Mərkəzi nitq hissəsi kimi feil bu dillərdə də tez-tez və çox asan digər leksik-qrammatik söz qrupları ilə sözyaratma əlaqəsinə girir. Feildən müntəzəm olaraq həm başqa nitq hissələri, həm də digər nitq hissələrindən feillər yaranır. «Feildən digər nitq hissələrinin yaranması söz yaradıcılığının həm formal, həm də semantik cəhətdən müxtəlif, olduqca genişşaxəli və fəal sahələrindən biridir» [6, s. 6].

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində feil daha çox törəmə isimlərin yaranmasında yüksək fəallıq göstərir. Hazırkı məqalədə biz feillərdən düzəlmiş isimlərin yalnız bir növünün, mücərrəd prosessual mənalı isimlərin yaranması yollarından danışacağıq.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində bütün feillərdən ya bir, ya da iki onların mücərrəd mənalı isimləri, sintaktik derivatları əmələ gəlir. Azərbaycan dilində bu proses, əsasən, *-ma/-mə* şəkilçisinin köməyi ilə yerinə yetirilir. Məsələn, *an(maq) – anma, gör(mək) – görmə, yanaş(maq) – yanaşma, vuruş(maq) – vuruşma, didiş(mək) – didişmə, qatıl(maq) – qatılma, basdır(maq) – basdırma, bölün(mək) – bölünmə, qarışdır(maq) – qarışdırma, bitişdir(mək) – bitişdirmə, ağart(maq) – ağartma, göyərt(mək) – göyərtmə* və s.

Göründüyü kimi, bu şəkilçi həm sadə, həm də düzəltmə, həm təsirli, həm də təsirsiz və həm də bütün növ feillərin əsaslarına qoşularaq uyğun isim əmələ gətirir. Belə cütlüklərin üzvləri ümumilikdə bir-birindən, demək olar, heç nə ilə fərqlənmir. Feillər hərəkətin, hal-vəziyyətin konkret adını, onlardan törəyən isimlər isə hərəkətin, hal-vəziyyətin abstrakt adını ifadə edir. Bu şəkilçinin köməyi ilə bəzən konkret mənalı isimlər də düzəlir, məsələn: *düymə (köynəkdə)*, *gəlmə (insan)*, *döşəmə (pol)*, *bozartma (yemək növü)*.

Azərbaycan dilində xeyli sayda mücərrəd mənalı isimlər *-ış/-iş/-uş/-üş* şəkilçisi və yaxud onun *-yış⁴* variantının köməyi ilə düzəlir: *get(mək) – gediş*, *bax(maq) – baxış*, *uç(maq) – uçuş*, *bildir(mək) – bildiriş*, *gül(mək) – gülüş*, *otur(maq) – oturuş*, *sıçra(maq) – sıçrayış*, *titrə(mək) – titrəyiş* və s.

-in/-in/-un/-ün şəkilçisi də kifayət qədər düzəltmə Azərbaycan sözlərinin yaranmasında iştirak edir: *ax(maq) – axın*, *sağ(maq) – sağın*, *ək(mək) – əkin*, *biç(mək) – biçin* və s. Bəzən bu mənada isimlərin yaranmasında *-in⁴*, *-ış⁴* şəkilçiləri əvəzinə, *-im⁴* şəkilçisi istifadə olunur: *bax(maq) – baxım*, *biç(mək) – biçim*, *otur(maq) – oturum*, *doğ(maq) – doğum*. «Eyni anlayışı bu şəkilçilərin hər ikisinin köməyi ilə də ifadə etmək olar: *sağım – sağın*, *biçin – biçim*, *qırxın – qırxım* və s. Əslində, bunlar *m-n* keçidi ilə bir mənşəlidir» [3, s. 53].

Azərbaycan dilində mücərrəd mənalı isimlərin əmələ gəlməsində *-qı/-ki/-qu/-kü/-ğv/-gi/-ğv/-gü* şəkilçiləri də aktiv rol oynayır, məsələn: *alqı – satqı*, *seçki*, *pusqu*, *çalğı*, *bölgü*, *qurğu*, *sevgi*, *vergi* və s. Onlardan bəziləri həm prosessual mücərrəd, həm də konkret əşya mənalı isimlər düzəldir, məs: *çal(maq) – çalğı (mücərrəd isim)*, *sarımaq – sarğı (konkret isim)*; *sev(mək) – sevgi (mücərrəd isim)*, *sil(mək) – silgi (konkret isim)*; *qur(maq) – qurğu (kiməsə qurğu qurmaq)*, *qur(maq) – qurğu (alət)*, *iç(mək) – içki (mücərrəd prosesin adı)*, *iç(mək) – içki (konkret içki növləri – spirtli içkilər)* və s. Belə hallar, əlbəttə, adiçəkilən şəkilçilərin çoxmənalılığına dəlalət edir. Dilimizdə *-tı/-ti/-tu/-tü*, *-ıntı/-inti/-untu/-üntü* şəkilçiləri ilə də düzələn abstrakt isimlər mövcuddur, məsələn: *çığırt(maq) – çığırtı*, *hönkür(mək) – hönkürtü*, *ovun(maq) – ovuntu*, *sıx(maq) – sıxıntı*, *gəz(mək) – gəzinti* və s. Bu şəkilçilərin köməyi ilə düzələn isimlər bəzən mənaca konkretləşir. Məsələn, *tikinti* təkcə prosessual feili isim mənasında yox, həm də tikilən obyektlər mənasında işlənir; *göyərtilər* həm göyərmə prosesinin mücərrəd adını, həm də göyərtilər növlərinin özünə işarə edir (keşniş, soğan, şüyüd və s.).

Azərbaycan dilində abstrakt mənalı isimlərin yaranmasında 1 qeyri-məhsuldar şəkilçi də iştirak edir. Bu, *-i/-i/-u/-ü* şəkilçisidir, məsələn: *yaz(maq) – yazı*, *poz(maq) – pozu*, *çək(mək) – çəki*, *oxu(maq) – oxu*, *qorx(maq) – qorxu* və s.

İngilis dilində də feillərdən kifayət qədər mücərrəd mənalı isimlər, yəni feillərin sintaktik derivatları yaranır. Bu prosesdə *-al*, *-ion (-tion, -ation)*, *-ment*, *-ure (-ture/-sure/-ssure/-zure)*, *-ru*, *-ing*, *-sion*, *-um* kimi suffikslər məhsuldar rol oynayır [4, s. 15]. Bu şəkilçilər, demək olar ki, Azərbaycan dilinin yuxarıda sadalanan şəkilçilərinin semantik ekvivalentləridir. Müqayisə edək: *approve (bəyənmək) – approval (bəyənmə)*; *arrive (varid olmaq, gəlib çatmaq) – arrival (gəliş)*; *connect*

(*birləşdirmək, bağlamaq*) – *connection* (əlaqə, birləşmə); *include* (daxil etmək, salmaq, yerləşdirmək) – *inclusion* (daxil etmə, salma), *submit* (təbə olmaq, asılı olmaq) – *submission* (təbə olma, asılılıq); *agree* (razılaşmaq, uyğunlaşmaq) – *agreement* (razılıq, saziş); *please* (həzz almaq, həzz vermək) – *pleasure* (həzz, ləzzət, məmnunluq), *sign* (imza atmaq, qol çəkmək) – *signature* (imza); *averse* (əleyhinə olmaq) – *aversion* (nifrət); *recover* (sağalmaq) – *recovery* (sağalma), *nurse* (yedizdirmək, xəstəyə qulluq etmək) – *nursing* (xəstəyə qulluq etmə), *behave* (davranmaq) – *behavior* (davranış), *prepare* (hazırlaşmaq) – *preparation* (hazırlıq) və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində bu cür isimlərin yaranması zamanı heç bir morfonoloji hadisə (səsdüşmə, əvəzlənmə və s.) baş vermədiyi halda, ingilis dilində bu zaman əksər feillərin son elementləri ya düşür, ya da dəyişir. Bir daha nəzər yetirək: *approve* – *approval*, *include* – *inclusion*, *submit* – *submission*, *occupy* – *occupation*, *solve* – *solution*.

Bəzən həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində feillərdən mücərrəd mənalı isimlərin yaranmasında formal baxımdan heç bir şəkilçi görsənmir, iştirak etmir. Məsələn, ingilis dilində: *love* (feil) – *love* (isim); *flow, stream* (feil) – *flow, stream* (isim); *struggle* (feil) – *struggle* (isim); *dream* (feil) – *dream* (isim) və s. [2]. *Leksik (lüğət) baxımdan bu sözlər artikllərin köməyi ilə fərqlənir: to love* (sevmək) – *a love* (sevgi); *flow, stream* (axmaq) – *a flow, stream* (axın, axma), *to struggle* (mübarizə aparmaq) – *a struggle* (mübarizə), *to dream* (arzulamaq, yuxu görmək) – *a dream* (arzu, yuxu). Sintaktik baxımdan onlar, əlbəttə, müəyyən kontekstdə (söz birləşmələrində, cümlələrdə) tutduğu mövqə ilə təyin olunur. Məsələn: *We must love our motherland* (feil) – *My love for the motherland is eternal* (isim); *I dream of seeing him again* (feil) – *My dreams come true* (isim); *Cool water flowed between the high mountains* (feil) – *Cold wind flow disturbed everyone* (isim); *Brave men struggled for the defence of their native villages* (feil) – *This struggle was recorded in history* (isim).

Bəs söz yaradıcılığı baxımından formaca heç nə ilə fərqlənməyən bu sözlər arasında hansı əlaqə mövcuddur? İsimlər feillərdən, yoxa feillər isimlərdən əmələ gəlib? Əgər isimlər düzəlmədirsə, onların sözdüzəldici şəkilçisi nədir?

Bu suallara cavab vermək üçün məsələnin başqa dillərlə müqayisəsi onun həllinə kömək edir. Odur ki sözügedən məsələni Azərbaycan və rus dilləri ilə müqayisə etdikdə görürük ki, doğrudan da, isimlər feillərdən yaranır və onlar xüsusi sözyaratma şəkilçilərinin vasitəsilə yaranır: *sev(mək)* – *sevgi* (Azərbaycan dili); *любу(ть)* – *любовь* (rus dili); *ax(maq)* – *ax-in* (Azərbaycan dili), *мечь* – *меч-ени-е* (rus dili). Deməli, ingilis dilində də *love, flow, struggle, dream* isimləri də eyniköklü feillərdən düzəlmişlər, yəni onlar da düzəlmə (törəmə) sözlərdir. Onların da əsası şəkilçisiz deyil, onların sözdüzəldici (leksik) şəkilçisi var, buna ümumi dilçilikdə sıfır leksik şəkilçi (Ø), sıfır suffiks deyilir. Belə sözyaratma üsuluna rus və Azərbaycan dillərində də təsadüf olunur. Məsələn: *выходить* (çixmaq) – *выход* Ø (çixış), *полететь* (uçmaq) – *полёт* Ø (uçuş), *переводить* (tərcümə etmək) – *перевод* Ø

(*tərcümə*), *zanucamь* (*qeyd etmək*) – *zanucь* Ø (*qeyd*) və s; eləcə də Azərbaycan dilində: *görüş(mək)* – *görüş* Ø, *savaş(maq)* – *savaş* Ø, *döyüş(mək)* – *döyüş* Ø və s.

Azərbaycan dilində daha bir məhsuldar sıfır leksik şəkilçili düzəltmə mücərrəd mənalı isimlər vardır. Bunlar ikinci tərəfi *etmək* köməkçi feili ilə düzəlmə *həll etmək*, *söhbət etmək*, *dəvət etmək*, *zarafət etmək*, *izah etmək*, *intihar etmək*, *etiraz etmək*, *etibar etmək* kimi çoxsaylı mürəkkəb tərkibli feillərin isimləridir [1], yəni sözyaratma baxımından «*həll etmək*»dən *həll*, «*dəvət etmək*»dən *dəvət*, «*izah etmək*»dən *izah*, «*etibar etmək*»dən *etibar* və s. yaranmışlar . Bunu əsaslandırmaq üçün belə cütlükləri rus və ingilis dillərinə tərcümə etmək olar. Məsələn: *решить* (*həll etmək*) – *решение* (*həll*), *пригласить* (*dəvət etmək*) – *приглашение* (*dəvət*), *объяснить* (*izah etmək*) – *объяснение* (*izah*), *лечить* (*müalicə etmək*) – *лечение* (*müalicə*), *определить* (*təyin etmək*) – *определение* (*təyin*), *выразить* (*ifadə etmək*) – *выражение* (*ifadə*), *требовать* (*tələb etmək*) – *требование* (*tələb*) və s. [8]. Göründüyü kimi, rus dilində isimlər feillərdən *-ni/-anı/-eni-* sözdüzəldici suffiksinin köməyi ilə düzəlir. İngilis dilində də onlar müxtəlif leksik şəkilçilərlə yaranır: *to solve* – *solution*, *to invite* – *invitation*, *to treat* – *treatment*, *to complain* – *complaint*, *to sign* – *signature* və s. [5]. Deməli, Azərbaycan dilində də *həll*, *dəvət*, *tələb*, *təyin*, *izah*, *tərbiyə*, *zarafət* kimi sözlər mənaca mənsub olduqları feillərdən törəmədir və onların sözyaratma formantı sıfırdır. Bu tipli feili isimlərə ingilis dilində də rast gəlmək mümkündür, məsələn: *to joke* – *joke*, *to protest* – *protest*, *to trust* – *trust*, *to exile* – *exile*, *to explain* – *explain*, *to destroy* – *destroy* və s.

Beləliklə, hazırkı kiçik araşdırma onu deməyə əsas verir ki, feildən düzəlmə derivatların xeyli hissəsini mücərrəd mənalı isimlər təşkil edir ki, onlar da, əsasən, morfoloji üsulla, yəni leksik şəkilçilərin (suffikslərin) köməyi ilə düzəlir. Elə feili isimlər də vardır ki, onlar maddi baxımdan görünməyən, lakin sözyaratma mənə yükünü (mücərrəd proses) daşıyan sıfır şəkilçisinin (suffiksinin) köməyi ilə əmələ gəlir. Bunu müxtəlif sistemli dillərin müqayisəsi daha aydın göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanca-rusca lüğət. 2-ci cild. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1989.
2. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı: “KM” mətbəəsi, 2012.
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Ali məktəblər üçün dərslik. “Elm və həyat”. Bakı, 2019.
4. Məmmədova M., Yunusov D. İngilis dilinin qrammatikası. II nəşr. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2011.
5. Müasir ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca lüğət. Qrammatika. Çarşıoğlu nəşriyyatı, 2016.

Rus dilində ədəbiyyat

6. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. Москва: Наука, 1977.

7. Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. Курс лекций. Самарканд, 1971.

8. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. Москва: Русский язык, 1985.

Günay Müzənfər qızı Quliyeva

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLLƏRDƏN MÜCƏRRƏD MƏNALI İSİMLƏRİN DÜZƏLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə söhbət müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feillərdən mücərrəd mənalı isimlərin yaranmasından bəhs olunur. Belə isimlər dilçilikdə feili isimlər və yaxud sintaktik derivatlar da adlanır. Bu isimlər törədikləri feillərdən leksik mənasına görə o qədər də fərqlənmir; feillər hərəkət, hal və vəziyyətin konkret, isimlər isə hərəkət, hal və vəziyyətin mücərrəd adını ifadə edirlər.

Abstrakt mənalı düzəlmə isimlərin feillərdən əmələ gəlməsində hər iki dildə morfoloji üsullardan istifadə olunur, yəni bu isimlər feillərdən müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir, bir qisim törəmələr isə sıfır leksik şəkilçisinin vasitəsilə yaranır.

Bu prosesin tədqiqi iki müxtəlif sistemli dilin müqayisəli metodu yolu ilə aparılır.

Gunay Muzanfar Quliyeva

FORMATION OF NOUNS WITH AN ABTRACTED MEANING FROM VERBS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES SUMMARY

The article deals with the formation of derivative nouns with abstract meaning from verbs in modern Azerbaijani and English languages. These derivatives in general linguistics are called verbal nouns or syntactic derivatives. These nouns hardly differ from their producers in lexical meaning; verbs express a specific action, state, and their derivative is the abstract name of this action, state.

In both languages, the formation of derivative nouns with an abstract meaning is carried out in a morphological way, that is, various suffixes are used in their formation, and some of them are formed in the zero way.

The analysis of this process is carried out using the comparative method of two different systems languages.

Гюнай Музанфар гызы Кулиева

**ОБРАЗОВАНИЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ С ОТВЛЕЧЕННЫМ
ЗНАЧЕНИЕМ ОТ ГЛАГОЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

РЕЗЮМЕ

В статье речь идет об образовании производных существительных с абстрактным значением от глаголов в современном азербайджанском и английском языках. Данные производные в общем языкознании называют глагольными существительными или же синтаксическими дериватами. Эти существительные почти не отличаются от своих производящих по лексическому значению; глаголы выражают конкретное действие, состояние, а их производное отвлеченное название этого действия, состояния.

В обоих языках образование производных существительных с абстрактным значением осуществляется морфологическим способом, т. е. в их образовании используются различные суффиксы, а некоторые из них образуются нулевым способом.

Анализ данного процесса производится сравнительным методом двух разносистемных языков.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent
Valeh Bayram oğlu Nəşibov

F.e.d., prof., AYTƏN.F. QƏHRAMAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov küç. 134, Bakı
ayten.gahraman@gmail.com

İNGİLİS ƏDƏBİYYATI ÜMUMBƏŞƏR MƏDƏNİYYƏTİN FLAQMANI KİMİ VƏ ONUN TARİXİ-MƏDƏNİ ROLU

Bədii ədəbiyyat insanların dünyanı dərk etməsinin əsas yollarından biridir. Əgər milli mentalitet yalnız gözəl söz birləşməsi deyil və həqiqətən də əhəmiyyətli anlayışlara malikdirsə, bu zaman onun xüsusiyyətləri bu və ya digər şəkildə bədii ədəbiyyatda əks olunmalıdır. Bədii ədəbiyyat fenomeni öz-özlüyündə qərībədir. Bu hadisənin filogenetik mənalandırılması onu epistemoloji və ya estetik olaraq birmənalı şəkildə təsnifləşdirməyə imkan vermir. Elə buna görə də tədqiqatçılar ədəbiyyatın müxtəlif keyfiyyət xarakteristikalarını müəyyənləşdirir və onun öyrədici, tərbiyəvi və estetik əhəmiyyətinin olduğunu qeyd edirlər. Bədii ədəbiyyat fenomeni haqqında qərībə sözünü təsadüfən istifadə etmədik. Ədəbiyyatşünaslıqda, bildiyiniz kimi, formalistlər tərəfindən tətbiq olunan "ostranenie" (defamiliarization) termini mövcuddur. "Ədəbi terminlər və anlayışlar ensiklopediyası"nda qeyd edilir: "OSTRANENİE, qərībələşmə ("qərībə" sözündən) - ədəbiyyat nəzəriyyəsinə 20-ci əsrin rus nasiri və ədəbiyyatşünası V.B. Şklovski (1893-1984) tərəfindən daxil edilmiş anlayışdır, hər hansı bir hadisənin ilk dəfə görülmüş kimi təsviri üçün istifadə olunan bədii üsuldur" (1, 704)

Bizim fikrimizcə, bədii ədəbiyyata hazırkı münasibətin formalaşmasında tarixən Avropamərkəzçilik böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla belə Avropamərkəzçiliyə bu kontekstdə tamamilə məntiqi proses kimi baxmaq lazımdır. Müasir dünyanın simasını qloballaşma və vesternizasiya kimi hadisələr müəyyən edir. Bir tərəfdən dünya getdikcə daha çox vahid şəklini alır. Digər tərəfdən, dünyanın belə faktiki birliyi Qərb dəyərlərinin üstünlüyü ilə müəyyən edilir. Sual odur ki, nə üçün Qərb dəyərləri, Qərb həyat tərzini, Qərb mentalitetini müasir dünyada aparıcı rol oynamağa başladı? Bu sualın cavabları çox fərqli və ilk növbədə müsbət və ya mənfi ola bilər, amma bu faktın özünü inkar etmək mümkün deyil. Qərbi Avropa mədəniyyətinin üstünlüyü faktını inkar etmənin imkansızlığı belə üstünlüyün yayılması üçün çox sadə bir model yaradır ki, bu da bu üstünlüyün şübhəli olma riskini doğurur. Digər sözlə, əgər müasir dünyada vesternizasiya hökm sürsə, mədəniyyətin bütün sahələrində Qərbin prioritetinin qurulması tendensiyası müşahidə olunur. "Avropamərkəzçilik - elə bir konsepsiyadır ki, ona görə fəlsəfə və mədəniyyətdə elmin, incəsənətin, fəlsəfənin, ədəbiyyatın və s. həqiqi dəyərlərinin inkişafı yalnız Avropada baş verir. Avropamərkəzçiliyin başlanğıcını yunan-roma sivilizasiyasının "barbarlarla" qarşılaşdırılmasında görmək olar. Orta əsrlərdə Avropamərkəzçiliyi Roma və papalığı yerin mənəvi mərkəzi hesab edən katolisizm ideologiyasına aid idi. Erkən burjua Avropamərkəzçiliyinin həmçinin dini səbələri var idi və çox vaxt

Avropanın kapitalist ölkələrinin müstəmləkəçilik istəklərinin üstünü örtürdü. Avropamərkəzçilik ideyaları Prussiya imperiyasını azadlıq və həqiqi mədəniyyət daşıyıcısı kimi təqdim edən Hegelin fəlsəfəsinə, qeyri-avropa mədəniyyətini və s. görməməzlikdən gələn romantizm istiqamətli fransız tarixçisi, burjuaziya ideoloqu Jül Mişlenin fikirlərinə xas idi. Avropamərkəzçilik ideyasının müəyyən qırılması filosoflar Şpenqler və Toynbinin muxtar mədəniyyətlər arasındakı əlaqələrin varisliyini və mümkünlüyünü inkar edən nəzəriyyələrində tapır. Avropamərkəzçilik konsepsiyası "Avropa", yəni kapitalist sivilizasiyasının qorunması, burjua həyat tərzinin apologetizasiyası və neokolonializmin əsaslandırılmasının ideoloji funksiyasını yerinə yetirir. Bu konsepsiyaya özünəməxsus reaksiya Avropa mədəniyyətinin mənimsənilmiş, qeyri-yaradıcı təbiətini, afro-amerikan mədəniyyətinin dəyərlərinin üstünlüyü ilə bağlı "neqrityud" nəzəriyyəsini təsdiq edən "Şərqmərkəzçiliyi" idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropanın maarifçiləri də daxil olmaqla qabaqcıl mütəfəkkirləri Avropamərkəzçiliyinə mənfi yanaşır, vahid ümumbəşəri və mədəni tarix haqqında fikirlər irəli sürürdülər. Monteskye, Volter, Gerder, Göte və s. yazıçıların ümumi mədəni tərəqqi haqqında xəttini davam etdirərək Marks və Engels qeyd edirdilər ki, "ayrı-ayrı millətlərin mənəvi fəaliyyətinin bəhrələri ümumi dəyərə çevrilir. Milli birtərəflilik və məhdudluq getdikcə imkansızlaşır və bir çox milli və yerli ədəbiyyatdan bir dünya ədəbiyyatı yaranır" (2, 428).

Avropa mərkəzçiliyi beləliklə ideologiya kimi hər hansı bir həqiqi ideologiyaya xas olan yalanların daşıyıcısına çevrilir. "İdeologiya -"yanlış" ("saxta" deyil!) şüurdur. Bu, şüurlu aldatma üsulu deyil, şüursuz özünü aldatma üsuludur. İdeologiyanın funksiyası insanın şüurunda onun davranışının həqiqi, lakin "görməməz" motivlərini gizlicə və buna görə də ağrısız şəkildə onun üçün xəyali, lakin ən azı mənəvi cəhətdən məqbul motivlərlə əvəz etməkdir. Məhz buna görə, ideologiya elə bir "dünya rəsmi"ni (onun "təsviri" üsulu) təqdim edir ki, hansı ki, həqiqəti obyektiv dərk etmək məqsədilə deyil, müəyyən qrup maraqlarının əsaslandırılması üçün "şərh edir". İdeologiya fərd və dünya arasında yerləşdirilən və onun bu dünyaya münasibətində vasitəçilik edən kollektiv şəkildə işlənmiş dəyər-məna şəbəkəsidir". (3,10).

Bədii ədəbiyyat mümkün qədər ideologiyalaşdırılmış refleksiya növüdür. Belə ki, bu şüur yalnız the others fonunda yalan ola bilər. Etnik-mədəni ictimaiyyətin özü üçün bu zəruri konkretikadır, bədii obrazlar formasında refleksiyanın meydana gəldiyi konkretika. Bədii ədəbiyyat üçün məhz onun şüursuzluğu vacibdir.

Avropa mərkəzçiliyi beləliklə ideologiya kimi hər hansı bir həqiqi ideologiyaya xas olan yalanların daşıyıcısına çevrilir. "İdeologiya -"yanlış" ("saxta" deyil!) şüurdur. Bu, şüurlu aldatma üsulu deyil, şüursuz özünü aldatma üsuludur. İdeologiyanın funksiyası insanın şüurunda onun davranışının həqiqi, lakin "görməməz" motivlərini gizlicə və buna görə də ağrısız şəkildə onun üçün xəyali, lakin ən azı mənəvi cəhətdən məqbul motivlərlə əvəz etməkdir. Məhz buna görə, ideologiya elə bir "dünya rəsmi"ni (onun "təsviri" üsulu) təqdim edir ki, hansı ki,

həqiqəti obyektiv dərk etmək məqsədilə deyil, müəyyən qrup maraqlarının əsaslandırılması üçün "şərh edir". İdeologiya fərd və dünya arasında yerləşdirilən və onun bu dünyaya münasibətində vasitəçilik edən kollektiv şəkildə işlənmiş dəyərməna şəbəkəsidir" (3,10). Bədii ədəbiyyat mümkün qədər ideologiyalaşdırılmış refleksiya növüdür. Belə ki, bu şüur yalnız the others fonunda yalan ola bilər. Etnik-mədəni ictimaiyyətin özü üçün bu zəruri konkretikadır, bədii obrazlar formasında refleksiyanın meydana gəldiyi konkretika. Bədii ədəbiyyat üçün məhz onun şüursuzluğu vacibdir. L.N. Tolstoyun moralizatorluqda və müvafiq olaraq bədii prinsiplərdən uzaqlaşmaqda ittiham olunduğunu xatırlayaq. Tolstoyun bədii əsərlərində doğru olduğunu, amma fəlsəfəyə gələndə hər şeyi səhv etdiyini deyirdilər. Rəssamın missiyası reallığa adekvat uyğun bədii obrazlar aləmini yaratmaqdan ibarətdir. Üstəlik, bədii obrazlar dünyası bu reallığı bütün xüsusiyyətləri və əsasları ilə qabarıq şəkildə təqdim edir. Bu barədə amma başqa bir baxımdan J.-P.Sartr yazır: "İndi oxucuları kölələşdirmək üçün hər hansı bir cəhd ədəbiyyatçının istedadına təhiddir. Məsələn, dəmirçini götürsək, faşizm kimi reallıq onun şəxsi həyatına təsir edəcək, amma işinə təsir etməyəcək, amma yazıçıda faşizm hər ikisinə də təsir edəcək, işinə isə həyatından daha güclü təsir edəcək" (4,63).

Başqa sözlə, yazıçı öz düşüncələrini diskursiv şəkildə ifadə edə bilmir. O, əlbəttə ki, düşüncələrini incə ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Rəssamı bu qabiliyyətdən məhrum etmək olmaz. Problemin mahiyyəti fərqlidir. Yazıçı kütləvi şüura yalnız bədii obrazlar dünyasını yaratdıqda təsir edə bilər. Konkret şəxsiyyətlərdən kənarlaşaraq deyilənləri ümumiləşdirsək, bədii ədəbiyyat refleksiya forması və auditoriyanın ağıl və hisslərinə təsir etmək üsulu kimi siyasi, ideoloji diskursdan daha səmərəli bir fenomendir.

Vladimir Nabokov "Ədəbiyyat sənəti və sağlam düşüncə" məqaləsində yazır ki, "yaratıcılıq prosesi, əslində, iki şeydən ibarətdir: əşyaların tam yerdəyişməsi və ya ayrılması və onların yeni harmoniya terminlərində birləşməsi" (5, 500). Beləliklə bədii ədəbiyyat dünyanı tamamilə fərqli, alışmadığımız rakursda təqdim edir, bədii obrazlar sistemi isə manifestasiya olunan reallıqları hiperbolizə edir.

Bu kontekstdə bütün dövrlərdə xalqın ruhu ilə həmahəng ingilis ədəbiyyatı üzərində bir az daha ətraflı dayanmaq istərdim. Onun nəbzi xalq hərəkətlərinin ritmi ilə eyni vaxtda vururdu. Təsadüfi deyil ki, yaratıcılığı yeni, post-normand mərhələsinin başlamasından xəbər verən ilk əsl ingilis yazıçısı Çoserdir. O, "təkcə yeni ingilis dilinin banisi olmamışdı. O burjuaziyanın, milli özünüdərkən yüksəlişi ilə bərabər ədəbiyyatda bərqərar olan həyat duyumunun, reallığın bütün tərəflərinə aktiv və aqgöz diqqətin ilk dərin ifadəçisi idi" (6.124). Bu 1930-cu illərdə nəşr olunan və incəsənətin, o cümlədən bədii ədəbiyyatın cəmiyyət həyatındakı rolunun sovet anlayışını tam əks etdirən "Ədəbi Ensiklopediya"dan bir alıntıdır. Təsvirin birtərəfliliyinə baxmayaraq, ensiklopediya demək olar ki, burjuaziyaya xas olan sahibkarlıq ruhunun enerjisindən böyük həvəslə danışır. "O, didaktika və alleqoriyanı, müasir ədəbiyyatda hökm sürən mücərrəd nəsihəti bir kənara ataraq, hansı ki, özünün uzun müddətdir istifadə etdiyi üsullar idi - təbiətə və həyata birbaşa

yaxınlaşır, onların bütün müxtəlifliyini və cəmiyyətin bütün siniflərini təsvir edir. O, ən böyük realistlərdən biri və müxtəlif şeir formalarının yaradıcısıdır" (6,124).

Düşünürük ki, Çoserin verdiyi enerji ingilis ədəbiyyatının inkişafının bütün yolunda izlənilir. O, U.Şekspirin, H. Marlounun, C. Geyvudun, S. Danielin və başqa dramaturqların, T. Mor və F. Bekonun, T. Smollett, C. Svift, D. Defo, U. Skott, C. Dikkens, R. Stivenson, T. Hardi, U. Tekerey, O. Uayld, Bronte bacıları, A. Konan Doyl kimi realistlərin simasında teatrın inkişafı üçün güclü stimuldur. Burada, nəhayət, C. Qolsuorsi, B. Şou və başqaları kimi ötən əsrin böyük yazıçılarını da qeyd etmək lazımdır. Böyük dənizçilər milləti onun yaradıcılıq gücündən xəbər verən böyük ədəbiyyat yaradır. Artıq XVII yüzillikdə ingilislər sanki barbar yüzillikləri olmamış kimi böyük humanitar mədəniyyət yaradır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, "ədəbiyyat tarixçiləri bəzən XVII əsrin ilk onilliklərindəki Londonu böyük qədim yunan dramaturqları dövrünün Afina və ya Mediçi dövrünün Florensiyası ilə müqayisə edirlər" (7, 5). XVII əsrin əvvəlləri bir çox Şekspir innovasiyalarının artıq kanon olmağa müvəffəq olduğu Şekspir məktəbi sonrası dövr kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Beləliklə, ingilis bədii ədəbiyyatı həqiqətən də dünya ədəbiyyatında prioritet yer tutur. Bu mövqe həm xalqın tarixi, həm sivilizasiya tarixi, həm də mədəniyyət və ədəbiyyatın tarixi ilə müəyyən edilir.

İngilis bədii ədəbiyyatı və mədəniyyəti ümumiyyətlə bu diskursda prioritet yer tutur, onun mahiyyəti və vacibliyi heç bir şəkildə şübhə altına alın bilməz. Bu ölkənin, xalqın və sivilizasiyanın belə üstünlüyü şərtsiz xarakter daşıyır. İngiltərənin nüfuzu şübhə altına alınmır, çünki o şübhə altına alın bilməz.

Vacib olan odur ki, ingilislərin bədii ədəbiyyatı ingilis mentalitetini əks etdirir. İngilis mentaliteti isə təbiətlə, digər sivilizasiyalarla və öz ətaləti ilə uğurlu mübarizə təcrübəsini tam ifadə edir.

İngilis mədəniyyətinin və tarixinin bədii ədəbiyyatda öz əksini tapan və üstəlik onun məzmununu müəyyən edən konseptual əhəmiyyətli fenomenlərini vurğulamaq olar. Biz ingilis tarixinin parlamentarizm tarixi, habies korpusun təsdiqlənməsi, liberal azadlıqlar haqqında fikirlərin formalaşması kimi taleyüklü mərhələlərini nəzərdə tuturuq. Bu gün təsəvvür etmək çətindir ki, İngiltərədə səkkiz yüz il əvvəl müasir parlamenti xatırladan bir qurum var idi. Bununla belə müasir parlamentarizmin vətəni məhz İngiltərə hesab olunur.

Bu gün bütün bu hadisələr artıq tarixi hesab olunur, lakin onların mənəvi mahiyyəti dəyişməzdir. Dünyada baş verən və ayrı-ayrı ölkələrin sosial həyatını xarakterizə edən prosesləri müşahidə edərək, demək olar ki, min il əvvəl baş vermiş hadisələrin miqyasının nəhəngliyindən əmin oluruq. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis xalqının enerjisi mənəvi mənbələrlə qidalanırdı. Yəqin ki, mentalitetlərdəki fərqliliyin əsasları da məhz budur. Bir xalqın güclü mədəniyyətindən imtina edərək, digər xalqların mədəniyyətinə heyranlıqla yanaşmaq çox asandır. Bəs məsələ nədir? Niyə Şərq heç cür öz gücünü toplayıb ingilis mentalitetinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini fundamental şəkildə müəyyən edən mənəvi dramdan keçə bilmir?

Bu suala cavab vermək çox çətindir və burada məsələ Avropamərkəzçilikdə deyil. Xalqın taleyi müəyyən vəziyyətlərin unikal cərəyanından qurulur. Onlara çağırış və reaksiyalar yekun olaraq xalqın taleyini müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, bu gün ulu xalqların adı ilə bizə məlum olan mənəvi konkretika tarixən konkret stimullara qarşı konkret reaksiyalardan ibarətdir.

Bütün klassik ingilis ədəbiyyatında xalqın insan hüquqları uğrunda mübarizəsi öz əksini tapır. Burada da Volterin "Sənə nifrət edirəm, amma öz fikirlərini ifadə edib, müdafiə etməyə üçün həyatımı verərəm" sözlərini yenidən xatırlamaq yerinə düşərdi. Bu, azadlığın mahiyyətini müəyyən edən tamamilə xüsusi bir mənəvi istəkdir. Məhz bu kontekstdə o dövrlərin ruhunu başa düşmək lazımdır.

İngilis ədəbiyyatı haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, ingilis ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatı tarixində çox fərqli yer tutur. Burada məsələ yalnız ingilislərin Şekspiri və Bayronu, Dikensi və Qolsuorsi, Oskar Uayldı və Kiplinqi, Konan Doyl və Moemi olması deyil. İngilis ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatı məkanında semiotik əhəmiyyəti ingilis dünyasını anlamaqda ingilis təcrübəsinin vacibliyi, həmçinin onun öz tarixi və dünyanın taleyi ilə bağlı bədii refleksiyası ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə, tarixə və mədəniyyətə bədii reaksiyanın ingilis versiyası dünyada əhəmiyyətli dərəcədə estetik, öyrədici və tərbiyəvi dəyərə malikdir.

Dünyanın milli-dil rəsmi formalaşdıran ingilis mentalitetinin xüsusiyyətləri ilə nəticələnən bədii refleksiyanın özünəməxsusluğu bütün dövrlərdə bu xalqın ədəbiyyatını əcnəbi mədəniyyətli və əcnəbi dilli adresat üçün cəlbedici edir.

Öz dövründə U. Eko yazırdı: "Ədəbi mətnlə işləməyin əsas qaydası aşağıdakılardır: oxucu Kolridjin "etimadsızlıqdan çəkinmək" kimi müəyyən etdiyi gizli razılışmaya əməl etməlidir (8, 139). Həqiqətən də, mətnə tərcümə materialı kimi müraciət etməyin özü "etimadsızlıqdan çəkinmək" deməkdir. Lakin bu halda, yəni tərcümə edilməli olan əhəmiyyətli mətnin müəyyən edilməsi halında sosial-siyasi, nəticə etibarilə də mədəni şərtlər də birinci dərəcəli rol oynayır. Məsələn, əhəmiyyətli mətnin müəyyənləşdirilməsi vəziyyəti totalitarizm və liberal demokratiya şəraitində fərqlənir. Əlbəttə ki, zamanın ən vacib ideologiyaları öz funksiyasını istənilən şəraitdə və həmişə yerinə yetirirlər. Lakin qeyd etmək vacibdir ki, totalitarizm millidən kənardır, çünki hökm sürən ideologiyanın təsdiqlənməsi vacibdir. Liberalizm həmişə millidir, çünki onu hər bir fərdi dərk etmə və praqmatik reaksiya maraqlandırır. Bu fikrin dünya ədəbiyyatı tarixinə ekstrapolyasiyası bunu deməyə imkan verir ki, totalitarizm şəraitində, məsələn, bizim son sosialist keçmişimiz, seçilən mətnin sosialist ideologiyasına uyğunluğu vacib idi. Postsosialist və posttotalitar dövrlərdə bədii mətnə həyatın təsdiqləyici başlanğıcını tapmaq vacibdir. Bu istiqamətdə axtarışlar ətraf aləmin çağırışlarına milli refleksiyanın xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə və milli təcrübənin, xüsusən də bədii diskurs məkanının sərhədlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bizim fikrimizcə, bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar bu və ya digər milli ədəbiyyatın yerini və əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Milli ədəbiyyatın tarixinə belə baxış ədəbiyyatından bəhs edilən xalqın tarixi və mədəniyyətinin dərk edilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Çünki milli bədii ədəbiyyat tarixini bədii refleksiya tarixi kimi nəzərdən keçirsək, bura həm elm, həm incəsənət, həm də müharibələrin, dövlət quruculuğunun, iqtisadiyyatın, məişətin tarixi və digər hər şey daxildir, bunlar hamısı birlikdə milli kimi müəyyən edilə bilən ruhun varlığı və zamanını təşkil edir. İngilis ədəbiyyatına ingilis xalqının tarixi və mədəniyyəti bucağından, eləcə də bu xalqın onun üçün əhəmiyyətli hadisələr tarixinə refleksiya bucağından baxaraq onun bu günə qədər öz əhəmiyyətini itirmədiyini qeyd edə bilərik.

АНГЛИЙСКАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК ФЛАГМАН ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ЕЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНАЯ РОЛЬ . РЕЗЮМЕ

В данной статье оценивается роль и значение английской литературы в пространстве мировой литературы, делающие актуальными ее переводы и в настоящее время. Рассматривается исторический процесс развития национальной литературы непосредственно связанный с осмыслением истории и культуры того народа, о литературе которой идет речь. Переводы из английской литературы оцениваются как «уроки подлинной демократии» и связываются с историко-культурным опытом этого народа, не утратившим своей актуальности по сей день.

Ключевые слова: филогенетическое понимание, литературоведение, глобализация, вестернизация, евроцентризм, рефлексия, литературоведение, национальное самосознание, мир художественных образов, западный менталитет, автономные культуры, мировая литература;

AYTEN GAHRAMAN

ENGLISH LITERATURE AS A PHENOMENON OF UNIVERSAL CULTURE AND ITS HISTORICAL AND CULTURAL ROLE SUMMARY

This article evaluates the role and significance of English literature in the space of world literature, which makes its translations relevant at the present time. The historical process of development of national literature is directly related to the understanding of the history and culture of the people whose literature is being discussed. Translations from English literature are assessed as “lessons of true democracy” and are associated with the historical and cultural experience of this people, which has not lost its relevance to this day

Keywords: phylogenetic understanding, literary studies, globalization, westernization, Eurocentrism, reflection, literary studies, national self-awareness, world of artistic images, Western mentality, autonomous cultures, world literature.

İNGİLİS ƏDƏBİYYATI ÜMUMBƏŞƏR MƏDƏNİYYƏTİN FLAQMANI KİMİ VƏ ONUN TARİXİ-MƏDƏNİ ROLU

REZÜME

Bu məqalədə ingilis ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatı məkanında onun tərcümələrini indi də aktual edən rolu və əhəmiyyəti qiymətləndirilir. Ədəbiyyatı haqqında bəhs edilən xalqın tarixi və mədəniyyətinin dərk edilməsi ilə birbaşa bağlı milli ədəbiyyatın inkişafının tarixi prosesi nəzərdən keçirilir. İngilis ədəbiyyatından tərcümələr "əsl demokratiya dərsləri" kimi qiymətləndirilir və bu günə qədər öz aktuallığını itirməmiş bu xalqın tarixi-mədəni təcrübəsi ilə əlaqələndirilir.

Açar sözlər: filogenetik dərkətmə, ədəbiyyatşünaslıq, qloballaşma, vesternləşmə, Avropamərkəzçilik, refleksiya, ədəbiyyatşünaslıq, milli özünüdərkətmə, bədii obrazlar aləmi, qərb mentallığı, muxtar mədəniyyətlər, dünya ədəbiyyatı;

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ədəbi ensiklopediya. Cild 1. M.: Kommunist Akademiyası nəşriyyatı, 1930, s. 124, 704
2. Marks, Engels C.4, c 428
3. Bart R. S/Z. M. Editorial URSS, 2001
4. Sartr C.-P. Ədəbiyyat nədir? SPb.: Aleteya, 2000, s. 63.
5. Nabokov V. Xarici ədəbiyyat üzrə mühazirələr. SPb.: Azbuka-Klassika, 2010
6. Ədəbi ensiklopediya. Cild 1. M.: Kommunist Akademiyası nəşriyyatı, 1930, s. 124
7. XVII əsrin birinci yarısında ingilis lirikası. M.: MDU, 1989, s 5
8. U. Eko "Ədəbi meşələrdə altı gəzinti" "Simpozium", 2014

Rəyçi: f.e. dok. prof. Ş XƏLİLİ

ƏHMƏDOVA FƏQANƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

faqana220580@gmail.com

**İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ CLİL
(MƏZMUN DİL İNTEQRASIYALI ÖYRƏNMƏ) METODU
XÜLASƏ**

Tədrisə inteqrasiya olunmuş fənn-dil yanaşması (CLIL) ikinci və ya xarici dil vasitəsi ilə qeyri-lingvistik fənnin tədrisinin müxtəlif vəziyyətlərini əhatə edən geniş anlayışdır. CLIL mövzu məzmunu ilə dil öyrənmə arasında balansı nəzərdə tutur. CLIL xarici dilin öyrənilməsində yeni bir yanaşma kimi artıq yavaş-yavaş Avropa ölkələrində qəbul olunmağa və hətta bəzi ölkələrdə müəllimlərdən öz siniflərində CLIL-dən istifadə etmək tələb olunmağa başlandı. CLIL sosial, mədəni, koqnitiv, lingvistik, akademik və digər öyrənmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan bir yanaşma olduğuna görə həm məzmun, həm də dilin öyrənilməsini asanlaşdırır. CLIL-in tətbiqinin vacib səbəblərindən biri təhsil sektoruna bu günün tələblərinə uyğun, həm də gəncləri sabahın iş dünyasına hazırlamağa kömək etməkdir.

Metod bir sıra ölkələrin məktəblərində çox populyardır və tələbələrin dil öyrənməyə marağını xeyli artırır. CLIL texnologiyasının tətbiq olunduğu dərslərdə xarici dil öyrənmək sadəcə tapşırıq deyil, yeni fənni öyrənmək üçün bir vasitəyə çevrilir. Tələbə kifayət qədər böyük həcmdə dil materialından keçir ki, o tam şəkildə təbii dil mühitinə düşür. Mövzunun ingilis dilində tam öyrənilməsinin təşkili asan məsələ deyil. Lakin CLIL texnologiyasının elementlərinin sinifdə tətbiqi onun kifayət qədər uğurlu təzahürüdür. Öz növbəsində, CLIL texnologiyası iki növə bölünür: 1. Soft - ingilis dilindən tərcümədə "yumşaq". Bu, sinifdə sadə elementlərin, xüsusən terminlərin və qısa ifadələrin istifadəsini nəzərdə tutur.

2. Hard - dili yaxşı bilmək və onun praktik tətbiqini tələb edən daha mürəkkəb formadır.

Müxtəlif mövzuların öyrənilməsi təkcə terminləri deyil, həm də müəyyən dil strukturlarını öyrənməyə imkan verir ki, bu da tələbənin həm söz ehtiyatını artırır, həm də onu yeni bilik və bacarıqların sonrakı öyrənilməsinə və tətbiqinə hazırlayır.

Açar sözlər: məzmun, komponent, inteqrasiya, ünsiyyət, bacarıqlar

Məzmun və Dil İnteqrasiyalı Öyrənmə (CLIL) termini 1994-cü ildə Finlandiya və Hollandiya ekspertlərinin rəhbərlik etdiyi komissiyada Avropa miqyasında dil öyrənmənin effektivliyini artırmaq məqsədilə yaradılmış və bu metodun dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən məktəblərdə və kolleclərdə tətbiq olunması müzakirə edilmişdir .

O zaman CLIL-in tətbiq edilməsi həm siyasi, həm də maarifləndirici xarakter daşıyırdı. Metodun siyasi xarakteri Avropa İttifaqı daxilində dil öyrənmənin daha yüksək səviyyəyə çatdırılması tələbi ilə bağlı idi. Təxminən iyirmi ildən sonra CLIL konsepsiyası təkcə əlavə dillərə çıxışı təkmilləşdirmək üçün deyil, həm də bütövlükdə kurikulumuna innovativ və praktiki əhəmiyyət gətirmək üsulu kimi ortaya çıxdı.

CLIL xarici dilin öyrənilməsində yeni bir yanaşma kimi artıq yavaş-yavaş Avropa ölkələrində qəbul olunmağa və hətta bəzi ölkələrdə müəllimlərdən öz siniflərində CLIL-dən istifadə etmək tələb olunmağa başlandı. Görünən budur ki, CLIL gələcəkdə Avropanın əksər ölkələrində getdikcə daha çox istifadə olunacaq.

CLIL tam olaraq nədir?

“CLIL həm məzmunun, həm də dilin öyrənilməsi və öyrədilməsi üçün əlavə dilin istifadə olunduğu iki yönümlü təhsil yanaşmasıdır.” (EuroCLIC 1994)

Sadə dillə desək, CLIL həm məzmun öyrənilməsini, həm də dil öyrənməsini birləşdirir. Belə ki, şagirdlər məktəb fənlərindən bir və ya bir neçəsini hədəf dildə, çox vaxt ingilis dilində, bəzən isə başqa ikinci dildə öyrənirlər. Təhsilə başlamazdan əvvəl şagirdlərdən yeni dildə bacarıqlı olmaları gözlənilir. Onlar fənni öyrənməklə eyni vaxtda öyrənmək üçün lazım olan dili öyrənirlər.

CLIL ilə məzmunu öyrənmək və dili öyrənmək eyni dərəcədə vacibdir. Hər ikisi şagirdlər üçün vacib kurikulum fənləridir və yavaş-yavaş, lakin davamlı şəkildə inkişaf etdirilir və inteqrasiya olunur. Uzun müddətdə şagirdlər həm məzmunu, həm yeni dili öyrənmiş olurlar.

CLIL tətbiq edildiyi sinifdə dil müəllimləri eyni zamanda da fənn müəllimləri funksiyasını icra etməli olurlar. Bu zaman müəllim dilin öyrədilməsini və öyrənməni fənn üzərindən tətbiq etdiyinə görə digər fənn müəllimlərinin də dəstəyinə ehtiyac duyur. Əsas dildə fənni öyrənən şagird birdən daha yeni dil üzərindən fənnə aid məlumatları öyrənmiş olur. CLIL yanaşmasının iki yönümlü olması müəllimlərə hər iki dildən istifadə edərək şagirdlərə bilmək istədikləri hər şeyi izah etməyə imkan verir ki, nəticədə şagirdlər onları daha yaxşı başa düşə bilsinlər. Eləcə də fənn müəllimi fənni yeni dildə tədris edərkən bu yanaşmadan istifadə edərək eyni zamanda dil müəllimindən dəstək ala bilər.

CLIL-in dərstdə tətbiqi zamanı müəllimlər şagirdlərə özləri üçün məlumatları necə tapacaqlarını, yeni ideyalar kəşf etmək üçün birlikdə işləməyi və danışmağı göstərməlidirlər ki, dildən istifadə öyrənmə prosesinin bir hissəsi olsun. Başqa sözlə, müəllimlər öz metodologiyasını dəyişməli və şagirdlərin öyrənməsinə kömək etmək üçün müxtəlif yollar tapmalıdırlar. Bu yanaşma şagirdləri layihə komandalarında işləmək bacarığına yiyələnməklə müasir dünyaya hazırlayır və onlara müxtəlif ölkələrdəki məktəblərlə ünsiyyət qurmaq imkanı verir.

Beləliklə, CLIL gəncləri gələcəyə hazırlamaq, müstəqil öyrənmə və anlama üçün ilk addım təmin edir. CLIL üç əsas xüsusiyyətə malikdir:

a) Əlavə dilin öyrənilməsi elm, tarix və ya coğrafiya kimi məzmun fənlərinə inteqrasiya olunur. Tələbələr məzmunun asanlaşdırıldığı dili öyrənirlər.

b) CLIL müxtəlif sosial-lingvistik və siyasi kontekstlərdə yaranır və məktəbəqədər, ibtidai, orta, ali peşə və peşə təhsilinə qədər istənilən dil, yaş və təhsil səviyyəsinə aiddir. CLIL çoxdillilik və multikulturalizm, inteqrasiya, anlaşma və ömürboyu təhsil proqramını dəstəkləyir.

c) CLIL sosial, mədəni, koqnitiv, lingvistik, akademik və digər öyrənmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan bir yanaşma olduğuna görə həm məzmun, həm də dilin öyrənilməsini asanlaşdırır.

CLIL-in tətbiqinin vacib səbəblərindən biri təhsil sektoruna bu günün tələbələrinə uyğun, həm də gəncləri sabahın iş dünyasına hazırlamağa kömək etməkdir.

XX əsrdə işçi qüvvəsi üçün lazım olan bacarıqlar indikindən daha sadə idi. Məktəblər əvvəllər şagirdlərə oxumağı, yazmağı və hesab etməyi öyrətməklə, onlara yaşadıkları dünya haqqında bəzi məlumatlar verməklə onları işə hazırlayırdılar. Onlar gündəlik rejimə əməl etməyə, məlumatları yadda saxlamağa və göstərişləri yerinə yetirməyə alışmalı idilər.

Bunun əksinə olaraq, müasir dünyada tələbələri işə hazırlayarkən, hansı bacarıqlara ehtiyac ola biləcəyini düşünməliyik. Onlar müstəqil olaraq nə vaxt və necə işləyəcəkləri mövzusunda çevik olmalı, İT bacarıqlarına yiyələnəməli, internet və ya sosial media vasitəsilə lazım olan hər hansı məlumatı əldə etməyi bacarmalıdırlar. Eyni zamanda fərdi işlə yanaşı onlar layihə komandalarında əməkdaşlıq etmək və bunun üçün zəruri sosial ünsiyyət bacarıqlarına malik olmalıdırlar. İş yerləri daim dəyişib inkişaf etdikcə işçilər fənn səriştələri üzrə yaxşı təlimlərdən keçməli, əlavə bacarıqlara yiyələnəməli və dil öyrənməyə həvəsləndirilməlidirlər. Müəllimlər gələcəkdə öz işinə görə məsuliyyət daşıyan, başqa insanlarla əməkdaşlıq edə bilən gənclər yetişdirməlidirlər.

Təhsil müəssisələrində CLIL sinifləri qurarkən məzmun və dil müəllimləri arasında əməkdaşlıq edilməsinə üstünlük verilir. Lakin bu, həmişə mümkün olmur və CLIL müəllimləri çox vaxt hər iki rolu yerinə yetirməli olurlar. Bu, əsasən öz fənləri üzrə məlumatlı olan, lakin hədəf dildə biliyi olmayan müəllimlərin CLIL-dən istifadə etmək istədikləri vaxt narahatlığa səbəb olur.

Aşağıdakılar məzmun müəlliminin tipik şərhidir:

“Mən CLIL fənn müəllimiyəm və tələbələrimin hansı məzmunu öyrənməsini istədiyimi bilirəm. Bəs mən onlara hansı dildə öyrətməyimi hardan biləcəyəm?” CLIL müəllimləri tələbələrə adətən dil dərslərində öyrəndikləri dili öyrətmirlər. CLIL tələbələri qrammatik inkişafa əsaslanan proqrama əməl etmirlər. Yəni CLIL müəllimləri Əsas Şəxslərarası Ünsiyyət Bacarıqlarını (BICS) öyrətmirlər.

Bəs CLIL müəllimləri hansı dili öyrədirlər? Onu üç kateqoriyada təsvir etmək olar. İlk növbədə, CLIL tələbələri öyrəndikləri mövzu üzrə məzmunu uyğun lüğəti bilməlidirlər, məsələn, coğrafiya üçün “relyef”, “yayla”, “estuar” və ya riyaziyyat üçün “kəsr”, “onluq” və s. Həmçinin mövzu üçün lazım olan qrammatika, məsələn, tarix fənni üçün keçmiş sadə zamanın işlədilmə qaydası “used to-ardı-ərdi” və ya “if-əgər, then-sonra” tipli cümlələr və s.

CLIL tələbələri həmçinin dərs zamanı fəaliyyətləri yerinə yetirmək üçün lazım olacaq dili, məsələn, "there is- vardır" və ya "there are-var idi" kimi cümlə başlanğıcları və "firstly - ilk olaraq", "after that-bundan sonra" və ya "finally-nəhayət" kimi ardıcillıq işarələrini öyrənməlidirlər. CLIL tələbələri düşüncələrini təhlil etmək, kateqoriyalara ayırmaq, və ya dizayn etmək kimi problemləri həll etməyə kömək edən dil növünü öyrənirlər. Bu dil öyrənmə növü CALP – Koqnitiv Akademik Dil Yetərliliyi adlanır. BICS və CALP Jim Cummins (1979) tərəfindən təqdim edilən terminlərdir.

CLIL-dən istifadə etməyin faydaları nələrdir?

CLIL metodu aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

Dil səriştəsini və şifahi ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirir;

Çoxdilliliyə olan maraq və münasibətləri inkişaf etdirir;

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir;

Kontekstin müxtəlif perspektivlərdən öyrənilməsinə imkan yaradır;

Mədəniyyətlərarası bilik və anlayışı formalaşdırır;

Öyrənmələrə hədəf dildə daha çox ünsiyyət etməyə imkan verir;

Yüksək səviyyəli və eləcə də aşağı səviyyəli düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirir;

Öyrənmələrin həm dilə, həm də mövzuya olan motivasiya və özgüvənini artırır;

Əlavə dərs saatları tələb etmir

Müəllimlər CLIL dərslərini planlaşdırarkən dörd kriteriyanı nəzərə almalıdırlar:

1. Məzmun
2. Ünsiyyət
3. Bacarıqlar
4. İdrak.

1. Məzmun tədris olunan mövzuya aiddir. Bəzi yerlərdə fənlər ayrıca, bəziləri CLIL yanaşmasına əsasən tədris olunur. Belə ki, məktəblər kurikulumlararası tədrisə və öyrənməyə üstünlük verir, yəni müəllimlər və tələbələr CLIL-dən istifadə etməklə tədris olunan müxtəlif fənlərə toxunan mövzularla işləyirlər.

2. CLIL dərsləri intensiv dil tətbiqini tələb edir ki, bu da digər amillərlə yanaşı, güclü dil inkişafına gətirib çıxarır. Daha praktik mənada bu o deməkdir ki, müəllimlər birgə tədris üsullarına və şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqəyə üstünlük verməlidirlər. CLIL proqramında müəllim özünün danışmaq vaxtını azaltmaq üçün konkret addımlar atmalı, beləliklə, şagirdin danışmaq vaxtını artırmalıdır.

3. CLIL kurikulumlarında mədəniyyət anlayışı müəllimlərə şagirdlərlə açıq münasibət saxlamağa və hadisələrə müxtəlif perspektivlərdən baxmağa kömək edən dərslər hazırlamağa imkan yaradır. Bu mənada CLIL həm qlobal, həm də yerli perspektivlərin inkişafına kömək edir ki, şagirdlər ətraflarında gördükləri ilə dünyada baş verənlər arasında əlaqə yarada bilsinlər. CLIL siniflərində multikulturalizm də ciddi şəkildə təbliğ olunur.

4. İdrak CLIL-də dərslin planlaşdırılmasının əsas komponentidir. Bu ona görə vacibdir ki, məzmun və dilin integrativ şəkildə öyrənilməsinə çalışarkən düzgün idrak strategiyalarından istifadə etmək tələbə uğuru üçün həlledici ola bilər. Bu səbəbdən müəllimlər müxtəlif idrak qabiliyyətlərinin nə olduğunu, onların necə inkişaf etdirildiyini və öyrənmə ilə necə əlaqəli olduğunu bilməlidirlər. Müəllimlər Bloom Taksonomiyası (yüksək və aşağı səviyyəli düşünmə bacarıqları), kimi mövzuları yaxşı bilməlidirlər.

Aşağı səviyyəli düşünmə bacarıqları (LOTS) məlumatı yadda saxlamaq və anlamaq kimi bacarıqlardır. Onlar tez-tez anlayışı yoxlamaq və öyrənməni nəzərdən keçirmək üçün istifadə olunur. Aşağı səviyyəli düşünmə bacarıqları adətən qapalı sualları əhatə edən yeni mövzu biliklərini yadda saxlamaq, anlamaq və tətbiq etmək bacarıqlarıdır. Öyrənənlər, məsələn, yeni lüğəti tanıdıqda, təsnif etdikdə, nümunələr verəndə və obyektləri müqayisə etdikdə aşağı səviyyəli düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

Yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqları (HOTS) müəllimlərin (gənc) öyrənənlərə təhlil və qiymətləndirmə kimi idrak bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqlarına bir şey haqqında düşünmək və bu barədə qərar vermək, problemin həlli, yaradıcı düşüncə, bir şeyin üstünlükləri və zərərləri haqqında düşünmək daxildir. Məsələn, sinifdə müəllim tələbələrdən düşünməyi və müzakirə etməyi xahiş edir. Yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqları müzakirə və qərar qəbul etməyi, analiz etmə, qiymətləndirmə və yaradıcı düşünmə kimi bacarıqları əhatə edir. Bunlar əsaslandırma bacarıqlarını, tənqidi mühakimə yürütmək və yeni ideyalar yaratmaq bacarığını inkişaf etdirir. Yüksək səviyyəli düşüncə inkişaf etmiş dilin istifadəsini nəzərdə tutur.

Xarici dilin tədrisində CLIL-in tətbiqi fəal metodlara, birgə sinif idarəetməsi və bütün ünsiyyət növlərinə (lingvistik, vizual və kinestetik) əsaslanır:

CLIL-də yeni dilin istifadəsi nəticəsində yaranan problemləri aradan qaldırmaq üçün audio-vizual vasitələrdən və multimedia vasitələrindən istifadə etmək vacibdir.

İkinci dilin və məzmunun eyni zamanda tədrisi islahat, sadələşdirmə və nümunəviləşdirmə kimi dil strukturlarını əhatə etməlidir.

CLIL müəllimi tərəfindən lingua franca-dan (SLF) istifadə minimum səviyyədə saxlanılmalı və müvafiq hallar istisna olmaqla, bundan qaçınılmalıdır.

Komanda işi bacarıqları CLIL müəllimlərinə kurikulumun hazırlanması zamanı və tədris zamanı tələb olunur.

Dərsləri planlaşdırarkən müəllimlər tələbələrin dil səviyyəsini nəzərə almalıdırlar. Təcrübədə, tədrisdə CLIL yanaşması bütün kurikulumun yeni dildə

öyrədilməsindən (ümumi immersiya) tutmuş, fənn məzmununa diqqəti cəlb etmək üçün dil kurslarının uyğunlaşdırılmasına qədər bir çox formada olur.

Proksimal İnkişaf Zonası (ZPD) və Scaffoldingin CLIL-də tətbiqi eyni zamanda biliyin və dilin qurulması prosesidir. Tələbələr demək olar ki, həmişə

öyrənəcəkləri məzmun və dil haqqında bəzi əsas biliklərlə malik olurlar. Hər CLIL dərslərini tələbələrin artıq malik olduğu təməl biliklər üzərində qurmaq üçün yeni məzmun və yeni dil təqdim olunur. Tələbələr bir-biriləri ilə, müəllimlə və multimedia resursları ilə qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə sadə məlumatlardan həqiqi anlayışa və bacarıqlara keçərək yeni biliklər qazanırlar.

Yüksək məlumatlılıq və hərtərəfli səriştə arasında tələbələr yeni bilik və bacarıqlar qazanır, lakin onları hələ müstəqil və inamlı şəkildə istifadə edə bilmir. Öyrənmə zamanı inkişafın bu aralıq mərhələsi Vygotskinin "Proksimal İnkişaf Zonası" (ZPD) metaforası ilə təsvir olunur. Öyrənmənin bu aralıq mərhələsində öyrənmənin özündən daha yüksək bilik və ya bacarıq səviyyəsinə malik olan birinin dəstəyi ilə tam və müstəqil biliyə doğru irəliləməsinə kömək etmək olar. Verilən müvəqqəti dəstək "Scaffolding" adlanır, çünki o, öyrənmələrin növbəti anlayış və bilik səviyyələrini qura biləcəkləri bir platformanı təmin edir. Metafora kimi scaffolding, öyrənmələrə hələ özləri etməyə hazır olmadıqları şeylərə nail olmaqda necə kömək oluna biləcəyini təsvir etmək üçün istifadə olunur. Scaffolding həm məzmunun, həm də dilin öyrənilməsi üçün dəstəyi təsvir edir. Öyrənmələr situasiyada istədiklərini necə deyəcəyinə əmin olduğdan sonra dil biliklərini başqa situasiyalarda heç bir problem olmadan istifadə edə bilirlər. Lazım olan bilik, bacarıq, anlayış artıq kənar dəstək olmadan istifadə edilə bilər. Məsələn, dinləmə bacarığını inkişaf etdirərkən, biz öyrənməyə öz diqqətini istifadə olunan xüsusi zaman formasına yönəltməklə mənanı anlamağa kömək edə bilərik, müəllim zamanı müəllimin konkret mətnlə bağlı verdiyi sorğular tələbələrə aydın başa düşməyə istiqamətləndirə bilər, yazı bacarıqları model mətnlər, qrafiklər vasitəsilə inkişaf etdirilə bilər. Scaffolding öyrənmənin dinamik elementidir. Cədvəllər, qrafiklər, və xəritələr kimi vasitələr məlumatların emalına imkan verir, müqayisə, təzad, ardıcılıq və əlaqəni anlamaq, təsnif etmək kimi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

CLIL tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərə problemləri həll etmək üçün müstəqil işləməyə, öz bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək etməkdir. CLIL müəllimləri buna öz yanaşmalarını dəyişməklə, öyrənmə prosesinin mərkəzində şagird və tələbələrinin olmasına nəzarət etməklə nail ola bilərlər. Belə ki, müəllim öyrənmələrin ehtiyacları və maraqları ilə əlaqə yaratmağa çalışmalı, onların bir-biriləri ilə ünsiyyətinə həvəs yaratmalı, ehtiyac duyduqların 1, düşündüyü sözləri əvvəlcədən öyrətməkdənsə, ehtiyac duyduqları zaman öyrənmələrini təmin etməli, bütün şagirdlərin eyni şəkildə işləməsinə gözləməməli, onlara öz öyrənmə üslublarını və strategiyalarını inkişaf etdirməyi tövsiyə etməli, tələbələrə müstəqilliyin aşılmasının daha yaxşı öyrənmə ilə nəticələncəyinə inanmalıdır. CLIL müəlliminin ən vacib və ən çətin rollarından biri şagirdlərə müstəqil olmağı öyrətməkdir.

İnteraktiv ünsiyyət CLIL-in dörd "C"-lərindən biridir. CLIL yanaşması öyrənmənin sırf daxili və koqnitiv proses olmasına deyil, əksinə bilik və anlayışların paylaşılaraq öyrənilməsinə əsaslanır.

Tələbələr arasında interaktiv əlaqəni artırmaq üçün dərs zamanı müəllim fəal təlimin iş formalarından istifadə edir:

Cütlərlə iş - Müəllim yüksək səviyyəli düşüncə bacarıqlarına aid sual verəndə və ya həll etmək üçün problemi təsvir edəndə, yaradıcı tapşırıq qoyanda bəzi şagirdlər bütün sinifin qarşısında, xarici dildə danışmaqdan çəkinə bilirlər. Müəllim kömək etmək üçün “düşün, birləşdir, paylaş” funksiyasından istifadə edə bilər.

Hər şeydən əvvəl tələbələrə bir az səssiz düşüncə vaxtı verilir ki, onlar cavabı öz zehinlərində təkrarlaya bilsinlər. Sonra hər bir şagirdə öz fikirlərini partnyoruna söyləməsi xahiş olunur ki, onlar həm fikirlərinin mənalı olub-olmadığını, həm də istifadə etdikləri dilin başa düşülən olub olmadığını öyrənmə bilsinlər. Bu mərhələdə tələbələr demək istədiklərini sınaq etmək imkanı əldə edə bilirlər, öz fikirlərini bütün iştirakçılarla bölüşməyə daha inamlı olurlar.

Grup işi – Tələbələr cütlər şəklində qarşılıqlı əlaqədə olarkən bir-birlərini daha yaxşı tanıyır və yeni əlaqələr qururlar. Bu, qrup üzvləri arasında əməkdaşlıq üçün faydalı prosesdir. Qruplarda birgə fəaliyyətdə olan tələbələr şagirdlər daha yaradıcı işləyə və dil bacarıqlarından daha çox istifadə edə bilirlər. Onlar öz güclü tərəfləri üzərində işləyə və öyrənmələrinə nəzarət edə bilirlər. Layihə uğurla başa çatdıqda, şagirdlər birlikdə danışmaq, məzmun və yeni dili birlikdə öyrənmə kimi çoxsaylı imkanlara malik ola bilirlər.

Cütlüklərlə və qruplarla iş yeni tendensiya deyil, lakin onlar CLIL yanaşmasının əsas komponentləridir. CLIL dərində şagirdlərin irəliləyişini qiymətləndirərkən həm məzmunu, həm də dili nəzərə almaq çox vacibdir və qiymətləndirmələr hər ikisinə əsaslanmalıdır. Ute Massler “İbtidai və məktəbəqədər təhsildə CLIL-in tətbiqi üçün Təlimat” kitabında (2011, p114) CLIL qiymətləndirməsinin ənənəvi metodlardan fərqli olduğunu deyir. CLIL dərəsi bütün məqsədləri özündə əks etdirməlidir, buna səriştələr, biliklər, bacarıqlar, münasibət və davranışlar daxildir.

CLIL kurikulumu hazırlanarkən öyrənmələrlə bağlı xüsusi amillər nəzərə alındığı kimi, qiymətləndirmənin hazırlanması zamanı bu amillərdən bəziləri də nəzərə alınmalıdır. Məsələn, Massler aşağıdakı amilləri qeyd edir: məktəb təliminin müddəti; şagirdlərin ikinci dili öyrənməyə başladığı yaş; məzmun sahəsində inkişaf; hədəf dil səriştəsinin inkişafı; müsbət münasibətin inkişafı; həm hədəf dil, həm də məzmun sahəsinə doğru; həm dil, həm də məzmun üzrə strateji səriştəsinin inkişafı.

Beləliklə, CLIL öyrənmənin qiymətləndirilməsi adi məktəb testindən fərqlidir. CLIL ilə tələbə eyni zamanda yeni məzmun və yeni dil öyrənir və müəllim hər bir tələbədə irəliləyişi qiymətləndirə bilməlidir. CLIL müəllimləri həm öyrənmələri fənnin məzmununu başa düşmələri üzərində işləməyə həvəsləndirmək, həm də onları düzgün dil istifadəsinə yönəltmək üçün qiymətləndirmə və əks əlaqədən istifadə edə bilirlər.

CLIL ilə dil öyrənmək öyrənmədən sosial, tarixi və təbiət hadisələrini təhlil etmək,

tapşırıqları yerinə yetirmək, problemləri həll etmək, başqaları ilə ünsiyyət quraraq çıxışlar etmək tələb edir. Kommunikativ fəaliyyət təkcə özünü təkmilləşdirməyə deyil, həm də dərk etməyə, anlayışların və hadisələrin inkişafını analiz etməyə və məlumat mübadiləsi aparmağa əsaslanır. Fənlərin məzmunun və metodologiyasının cəlbədicisi olması dili və mövzunu öyrənməni gücləndirir. CLİL dərində fəaliyyətlər öyrənməyə təşviq edilmə üsuludur və uğurlu CLIL tədrisi onların seçilməsindən və təşkil olunmasından asılıdır. Fəaliyyətləri iki böyük qrupa ayıra bilərik: çalışmalar və tapşırıqlar (Barbero, 2012). Çalışmalar keçmiş biliklərə əsaslanır və dilin formal aspektlərinə görə strukturlaşdırılır. Tapşırıqlar isə nəticə əldə etmək üçün biliyin praktiki istifadəsini nəzərdə tutur. CLİL-də lüğətin öyrənilməsi tamamlama, izahat,

qrafiklər, xəritələr, sxemlər, diaqramlar, mətn qurma kimi müxtəlif fəaliyyətlərlə həyata keçirilir. Bu cür fəaliyyətlər scaffolding üsulu ilə dəstəklənir. Ənənəvi qiymətləndirmə formaları tələbələrin dərəcə hazırlıq səviyyəsinə uyğun olaraq aparılır və bu üsul CLIL üçün keçərlidir deyil, çünki burada həm məzmun, həm də dil inkişaf etdirilərək tələbələrin qiymətləndirilməsi mövzuya dair fəaliyyətlər çərçivəsində aparılır. Yəni müəllimlər öyrənənlərin mövzuya maraq göstərmələri mövzu haqqında nə bildiklərini soruşmaqla və mövzu haqqında fikirlərini bölüşmələrini təmin etməklə maraq oyatmağa çalışırlar. Bu öyrənənlərdə tənqidi düşüncənin inkişafına, mühakimə etmək yolu ilə öyrənməyə kömək edir.

Məzmun və dil integrativ şəkildə qiymətləndirilməzsə, CLIL-in ikili diqqəti itirilir. Bununla belə, bəzən məzmunun başa düşülməsinə, bəzən də düzgün dil istifadəsinə üstünlük verilə bilər. Bir sıra meyarların qiymətləndirilməsi öyrənmənin bir aspektinə diqqət yetirməkdən daha faydalıdır və rubrikələrdən istifadə edilərsə, bu daha asan olur. Rubrik qiymətləndirmə aparmaq üçün xüsusi meyarları olan və bələdçi rolunu oynayan qiymətləndirmə cədvəlidir. Cədvəlin hər bir xanasında tələbənin qiymət əldə etmək üçün nə etməli olduğunu göstərən deskriptorlar var. Rubrikin necə tərtib olunması müəllimin şagirdlər həvəsləndirmək və işi uğurla başa çatdırmaq üçün ondan necə istifadə etməsindən asılıdır. Müəllim qiymətləndirmə meyarları seçə bilər. Məsələn, riyaziyyat tapşırığının meyarlarından biri dəqiq ölçmədirsə, tələbələr bunun mühüm bacarıq ölçüsü olduğunu bilirlər. Əgər komanda işi meyarlardan biridirsə, öyrənənlər birgə fəaliyyət etmək üçün səy göstərəcəklər. Üstəlik, əgər tələbəyə müəyyən bir kateqoriya üzrə aşağı qiymət verilsə, o, daha uğurlu olmaq üçün nəyə diqqət yetirməli olduğunu bilir. Bu yolla, qiymətləndirmə tələbələrə öyrənmə məqsədini və hər hansı boşluqları necə müəyyənləşdirib tamamlamağı başa düşməyə kömək etməklə yanaşı onların müstəqilliyini artırma bilər. Layihə işini qiymətləndirərkən rubrikələrin əhəmiyyəti ön plana çıxır.

CLIL metodu öyrənənlərin yerli və ya daha geniş ictimaiyyətlə müxtəlif fənlər üzrə ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanlarının təmin edilməsinə əsaslanır. O daha çox tələbə mərkəzli yanaşmadır. Müəllim ancaq fasilitator rolunu oynayır.

CLIL tətbiqi çoxsaylı üstünlüklərə malik olduğuna görə, CLIL dərslərində uğur qazanmaq istəyən müəllimlər onun əsas prinsiplərinə əməl etməlidirlər (Mehisto et al., 2008):

1. Həqiqilik prinsipi - Dərsin mövzusunə uyğun vizual vasitələr, qəzetlər, broşuralar, şəkillər, videolar kimi orijinal materialların istifadəsi.

2. Diqqətin paylanması prinsipi - Müxtəlif fəaliyyətlərdən eyni zamanda istifadə etmək tələbələrin bir neçə bacarığı inkişaf etdirmələrinə kömək edir və öyrənməni avtomatlaşdırır.

3. Fəal öyrənmə prinsipi -Tələbələr həm hazırlıq, həm də təqdimat mərhələsində fəaldırlar. Müəllim tələbələri öyrənmənin bütün mərhələlərində fəal iştirak etməyə təşviq etməlidir.

CLIL metodunun tətbiqatı göstərir ki, o hədəf dildə ümumi səriştəni təkmilləşdirməyə, müəllimləri digər dillər vasitəsi ilə məzmun biliklərini inkişaf etdirməklə tələbələri beynəlxalq sferaya hazırlamağa təşviq edir. CLIL metoduna əsaslanan dərslərdə tələbələr bir-biriləri ilə əməkdaşlıq etməli və qruplarda səmərəli fəaliyyət göstərməlidirlər. Bu, müşahidə bacarıqları və dünya ilə qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan biliklərin qurulması kimi həyat bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

Bununla belə, CLIL-in çoxsaylı üstünlüklərinə baxmayaraq, onu istifadə etməyi planlaşdırmazdan əvvəl nəzərə alınmalı olduğumuz bəzi məsələlər var. Məsələn, CLIL yanaşması müəllimdəm həm məzmunu, həm də dili bilməyi tələb edir. Əgər dil müəllimləri tədris olunan məzmun üzrə mütəxəssis deyillərsə, onlara sinfi idarə etmək və dərs planında nəzərdə tutulan addımları izləmək asan olmayacaq. Bu, xoşagəlməz öyrənmə fəaliyyətlərinə səbəb ola bilər. CLIL metodunun tətbiqində əsas amil müəllimdir. Buna görə də müəllimlərin peşəkar inkişaf layihələrində iştirak etməklə CLIL konsepsiyaları üzrə təlim keçmələri və ixtisaslı olmaları vacibdir. İxtisaslı CLIL müəllimləri ümumi təhsil mühiti tərəfindən təqdim olunan problemlərin öhdəsindən gəlməkdə daha uğurlu olacaqlar.

həm öyrənənlər həm də müəllimlər üçün vacibdir. Tələbələrin hədəf dilə məruz qalmasını təmin etmək onlara başa düşməkdən istehsal etməyə keçməyə kömək CLIL xarici dilin məzmununa çıxışını təmin edir və məzmun kommunikativ səriştənin inkişafı üçün imkanlar təklif edir. Eyni zamanda dil də məzmunun öyrənilməsində maneə kimi görünür. Müəllimlər çox vaxt istər-istəməz şagirdlərə “mətni oxuyun və başa düşmədiyiniz bütün sözlərin altından xətt çəkin” deməklə öyrənənlərin diqqətini oxuduqları məzmunə deyil, anlamadıqları sözlərə yönəldirlər. Halbuki biz ana dilimizdə oxuduğumuz mətnlərin ümumi mənalara diqqətimizi yönəltməklə məzmunu qavrayırıq. Bu zaman qarşımıza çıxan naməlum sözlər bizi çox narahat etmir və onların başa düşməyimiz üçün lazım olub-olmaması barədə ancaq mühakimə yürüdə bilərik. Ona görə də onlara çox əhəmiyyət vermədən oxumağa qərar veririk. Eynilə də xarici dilin tədrisi zamanı bu üsul tələbələr üçün motivasiya ola bilər, çünki onlar düşüncələrindən daha çox başa düşdüklerini öyrənirlər. CLIL müəllimi öyrənənlərə həm ideyaları, həm də artıq bildiklərini hədəf dildə aydın şəkildə ifadə etməyə kömək etməlidir ki, onlar yeni məzmunu, eləcə də

yeni dili başa düşə bilsinlər. Tələbələrə bildikləri üzərində işləmək üçün vaxt vermək onların bildikləri ilə hələ bilmədikləri arasındakı boşluğu aşkar etməyə imkan verir və öyrənmə daha effektiv olur. Öyrənmə zamanı dildən mütəmadi istifadə mənimsəmə prosesini sürətləndirir. Bu fəaliyyətlər tələbələrə həm deyilənləri, həm də necə deyildiyini fərq etməyə təşviq edir. İnteraktiv nəzəriyyələr göstərir ki, dilin öyrənilməsində qarşılıqlı əlaqə vacibdir. Belə ki, eşitdiklərinin, oxuduqlarının, danışdıqlarının və ya yazdıqlarının mənasına diqqət yetirən öyrənənlər, əsasən qrammatik dəqiqliyə diqqət yetirənlərə nisbətən daha effektiv dil öyrənənlərdir. CLIL dilin mənimsənilməsi üçün faydalı metoddur, çünki o, həm dilin öyrənilməsi üçün lazım olan məzmunu (mənanı), həm də fənnin inkişafı üçün lazım olan dili təmin edir. Bunun üçün dərslərin aktivləşdirmə mərhələsində şagirdlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması üçün cütlərlə və qruplarla işdən istifadə etmək vacibdir.

CLIL yanaşmasında konstruktivizm və sosial konstruktivizm də daxil olmaqla koqnitiv öyrənmə nəzəriyyələri mövcuddur. Konstruktivist öyrənmə zamanı öyrənənlər bildikləri məlumatları toplamaqla yeni məlumatı anlamağa çalışırlar. Yəni öyrənmə prosesi, öyrənənlərin öz öyrəndiklərini mənalandırdıqları zaman baş verir. Onlar bunu yeni ideyaları, məlumatları və dili mövcud bilik və təcrübələri ilə müqayisə edərək edə bilirlər. Əsas odur ki, müəllim yox, daha çox öyrənənlər öz əvvəlki bilikləri ilə fənnin məzmunu arasında əlaqə yaratsınlar.

Sosial konstruktivist öyrənmə nəzəriyyəsi öyrənmənin sosial, dinamik bir proses olduğunu və öyrənənlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla öyrəndiklərini vurğulayır.

Xarici dili öyrənmək üçün öyrənənlər hədəf dildə çoxlu məlumat almalıdırlar. Bunun üçün mütəmadi dil mühitinin olması çox vacibdir. Hədəf dildə nə qədər çox ünsiyyət olarsa bir o qədər çox və daha sürətli öyrənmə baş verəcəkdir. Buna görə də, öyrənənlərin ingilis dilini sinif daxilində və ya xaricində çox oxuması və dinləməsi vacibdir. Bundan əlavə, müəllimlər yeni anlayışların çətinlik səviyyəsini və öyrənənlərin hər an qəbul edə biləcəyi yeni məlumatların miqdarını nəzərə almalıdırlar. Müəllimlər həmçinin məlumatın dili və məzmun səviyyəsi arasında tarazlıq tapmalıdırlar. Məlumatların qəbulu, dərk prosesi və öyrənmə üçün vizual dəstəklərin mühüm rolu vardır. Məzmun və ya dil çətin olarsa, müəllim mətni vizual və ya praktiki fəaliyyətlərlə dəstəkləyə və ya bir sıra müxtəlif tapşırıqlar verə bilər. Müəllimlər kurs kitablarında təqdim olunan vizual materiallardan istifadə edə, fotosəkillər və ya video kliplər kimi digər mənbələri araşdırmağa bilirlər.

CLIL müəllimləri öyrənənlərin xarici dildə sərbəst danışdıqlarını amma akademik səviyyədə çətinlik çəkdiqlərini müşahidə edə bilirlər. Bu xüsusda Professor James Cummins dilin iki ölçüsünü fərqləndirir: danışmaq və akademik (Cummins, 2000). Birincisini o, Əsas Şəxslərarası Ünsiyyət Bacarıqları (BICS), ikincisini isə Koqnitiv Akademik Dil Bilikləri (CALP) adlandırır. BICS qeyri-rəsmi danışmaq deməkdir, dərslərdə, əyləncələrdə, telefonda və ya idman oynayarkən istifadə olunan əsas dil bacarıqlarıdır. Dərslərin giriş hissəsində BICS gündəlik dili başa düşməyə kömək edir, öyrənənlərin bir-biri ilə əlaqə qurmaları üçün kontekst

haqqında vizual ipucları, jestlər və ya üz ifadələrindən istifadə edə biləcəyi vəziyyətləri idarə edir. İkinci dil öyrənənlər iki ildən beş ilədək BICS-ə nail olurlar.

CALP daha rəsmi, akademik dilin ölçüsünə aiddir. CALP tətbiq etmək, təhlil etmək və yaratmaq kimi yüksək düşünmə bacarıqları tələb edir. CALP-də öyrənənlərin başa düşməsinə kömək etmək üçün ipucları çox vaxt azdır və ya demək olar ki yoxdur. CALP üçün dərslin girişi dərsləkdən oxunur və ya müəllim tərəfindən təqdim olunur. Bu zaman anlayışlar daha akademik tələblərə malikdir. Nəticə etibarilə, CALP üçün lazım olan danışmaq və yazılı dil BICS ilə müqayisədə daha mürəkkəbdir.

Müəllimlər öyrənənlərə xüsusi CALP bacarıqlarını öyrədə bilər və BICS-dən CALP-ə tədricən keçmək üçün rəhbərlik edə bilirlər. İkinci dil öyrənənlərin akademik dil bacarıqlarına yiyələnmələri üçün beş ildən yeddi ilədək vaxt lazım ola bilər (Collier, 1995). İkinci dil öyrənənlərin mətnlərin 80%-ni anlaması üçün cəmi 2000 sözdən ibarət lüğət ehtiyatı kifayət edir. Akademik mətnləri oxumaq və anlamaq üçün isə təxminən 5000 sözdən ibarət lüğət kifayətdir. Lüğətin öyrənilməsi üç kateqoriyaya bölünə bilər: ümumi lüğət, mövzu terminologiyası və akademik sözlər. Eyni söz gündəlik danışmaq dilində, mövzu dilində və ya akademik mətnlərdə istifadə olunmasından asılı olaraq müxtəlif mənələrə malik ola bilər. CLIL öyrənənlər hər bir kateqoriyadan olan söz və ifadələri öyrənməli və istifadə etməlidirlər.

Ümumi lüğət gündəlik danışmaq dilində işlənən sadə sözlərə aiddir; bunlar gündəlik həyatımızda fəaliyyətlərimizə əsasən istifadə olunan sosial sözlərdir.

Mövzu terminologiyası hər bir fənnə xas olaraq istifadə edilən sözlərdən ibarətdir, məsələn, kimyada molekul, fizikada elektromaqnit, tarixdə inqilab, dini təhsildə islam, biologiyada hüceyrə, riyaziyyatda vurma cədvəlləri, biznes sahəsində sövdələşmə, maliyyədə investisiya və s. kimi sözlər daxildir. Bu, fənn müəlliminin monodilli şəraitdə təbii olaraq məşğul olduğu dildir. Dərsləklərdəki fənn lüğətləri və lüğətlər fənn terminologiyasını öyrənmək üçün yaxşı mənbədir.

Akademik sözlər akademik mətnlərdə daha çox istifadə olunan daha formal sözlərdir. CLIL öyrənənlərin bu sözləri bilməsi, başa düşməsi və nəticədə istifadə etməsi vacibdir, çünki onlar BICS-dən CALP-a keçmək üçün tədricən daha akademik, rəsmi dili inkişaf etdirməlidirlər.

CLIL-lə tədrisdə qrup və cütlərlə işdən istifadə etmək səmərəli imkanlar təqdim edir, çünki öyrənənlər bütün sinif şəraitində olduğundan daha çox danışmaq şansı əldə edirlər. Müəllimlər öyrənənlərin bir-biri ilə hədəf dildə ünsiyyət qurmasını tələb edən tapşırıqlar qoymaqla nəticə əldə edə bilirlər. Bu proses mənanın müzakirəsi adlanır. Tələbələr qarşılıqlı ünsiyyətlə və başqalarından rəy almaqla məzmunla dilin uyğunluğunu, düzgünlüyünü kəşf edəcək və onların başa düşüldüyünü və ya başa düşülmədiyini mühakimə edə biləcəklər. Bu xüsusda müəllimlərdən nitq fəaliyyətini daha səmərəli təşkil etmək tələb olunur.

CLIL-lə tədris dil və məzmun arasında inteqrasiyanı özündə ehtiva etdiyinə görə kurikulumlar arası yanaşma hesab edilir. Tələbələr bir və ya bir neçə fənnin

aspektləri, eləcə də ingilis dilinin aspektləri üzərində işləyirlər, həm məzmun, həm də dil biliklərinə əsasən qiymətləndirirlər.

CLİL-lə tədrisdə layihələrin tətbiq edilməsi xüsusi önəm daşıyır. Buna internet üzərindən saysız resurslar, video və əyani vəsaitlər, dil müəlliminin fənn müəllimi ilə birgə fəaliyyəti, müəllimin yaradıcı potensialı ilə nail olmaq olar. Layihə əsaslı CLİL dərsləri real həyat situasiyalarını, cəmiyyətlə əlaqədar bir sıra sahələri əhatə edə bilər. Dilin real həyat kontekstində istifadəsi CLİL öyrənənlər üçün daha real dil tələbləri yaradır. Bundan əlavə layihə zamanı istifadə olunan dil eyni zamanda öyrənənlərə real həyat situasiyalarında onu tətbiq etməyə imkan verir. Layihənin başlanğıcında müəllimlər layihənin təşkilatçılarıdır. Onlar işi planlaşdırır, göstərişlər verir və tələbləri qruplara bölürlər. Onlar layihənin mövzunu və dil məqsədlərini, eləcə də gözlənilən son məhsulu müzakirə edir və qiymətləndirmə meyarlarını bölüşür. Müəllimlər həmçinin materialları və resursları təmin edə və ya tələblərin özlərinin bunları haradan tapa biləcəyini izah edə bilərlər. Dərsin girişi zamanı müəllimlər öyrənənlərin marağına səbəb olmaq, onları mövzuya cəlb etmək üçün həvəsləndirici fəaliyyətlər, həmçinin layihənin müxtəlif mərhələlərində onlardan nə gözlənildiyini göstərmək üçün layihə cədvəli təqdim edə bilərlər. Layihənin gedişi zamanı müəllim müşahidəçi və fasilitator funksiyasını yerinə yetirir. Layihə tamamlandıqda isə müəllimin rolu layihənin son məhsulunu qiymətləndirmək olur.

Nəticə

Məzmunla dilin inteqrasiyasına əsaslanan CLİL metodu 1990-cı illərdə yarandığı gündən bəri sürətlə inkişaf edən qlobal sosial və linqvistik transformasiyalardan güclü şəkildə təsirlənərək uzun bir yol keçmişdir. O, çoxdilliliyi və mədəni şüurluluğu dəstəkləyən və məzmunla əsaslanan ikidilli təcrübəni əhatə edən yanaşmadır. CLİL-in inkişafına qlobal sosial ekologiyada dil və ondan istifadənin rolunu tədqiq edən tədqiqatlar təsir edərək onun sınıfta və cəmiyyətdəki rolu haqqında yeni anlayış olaraq inkişaf etməsinə təkan vermişdir. CLİL, dil və məzmunun inteqrasiyalı şəkildə öyrənilməsini çoxdilli təfəkkürlə birləşdirməyi hədəfləyir. O, ikidilli təhsili daha geniş kontekst hesab edir və ikidilliliyin inkişafını birdilli təhsilə paralel olaraq götürür. CLİL 21-ci əsrin öyrənənlərinin ehtiyaclarına cavab verən mədəni, siyasi, sosial amilləri və öyrənənlərin dəyişən ehtiyaclarını, həmçinin dil və məzmunun tədrisini öz çərçivəsinə birləşdirən ekoloji yanaşmadır. O, digər ikidilli proqramlarda dil tədrisi təlimatları ilə bəzi ümumi xüsusiyyətləri paylaşsa da, fərqli yanaşma kimi xarakterizə edilən xüsusiyyətlərə malikdir.

CLİL yanaşması, müxtəlif yaş qruplarından öyrənənləri olan, müxtəlif təhsil kontekstlərində müxtəlif tətbiqləri əhatə edən ümumi çətir funksiyasını yerinə yetirir. Tətbiqindəki müxtəliflik CLİL-i əvvəlki əsrin metodlarından fərqləndirən xüsusiyyətdir. CLİL çoxdilli tədris fəlsəfələrinə hörmət etməyi, dili, məzmunu, ünsiyyəti, konteksti və idrakı ayrılmaz vahid varlıq kimi nəzərdən keçirməyi, təbib

öyrənmə mühiti yaratmağı, koqnitiv və yaradıcı fəaliyyətə təşviq edən tapşırıqlarla təmin etməyi, birgə biliklərin qurulmasını, qarşılıqlı əlaqəyə təşviq edən, özünü və başqalarını dərk etməyi ehtiva edən müasir yanaşmalardan biridir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, CLIL yanaşması inkişaf edən təhsil yanaşmasıdır və onun təcrübəsi problemsiz və mübahisəsiz deyil.

CLIL Məzmun və Dil İntegrasiya edilmiş öyrənmə deməkdir. Bu, başqa bir fənni (məsələn, elm, tarix,ədəbiyyat və s.) eyni zamanda ingilis dili ilə integrasiya edərək öyrənmək deməkdir. İntegrasiya bir çox müxtəlif yollarla baş verə bilər.

“CLIL” termini müasir olsa da, əslində öyrənmə texnikası bir o qədər qədimdir. Çünki dil dərslərində müxtəlif məzmunlu mətnləri öyrənərkən fərqinə varmadan CLIL istifadə olunur. Sadəcə CLIL, öyrənmənin effektivliyini artırmaq üçün pərakəndə məzmunlara deyil, fənnlərlə integrasiya edərək dil öyrədilməsini təmin edən bir yanaşmadır.

David Marsh və Do Coyle CLIL terminini 1990-cı illərin ortalarında, hökumətlərin, məktəblərin və fərdlərin birdən çox dil bilmənin vacibliyini dərk etməyə başladığı bir vaxtda ortaya atdılar. Bu yanaşma Avropada yayılaraq qloballaşmaya cavab olaraq bütün dünyada böyüməyə başladı və 1960-cı illərdə Kanada, Böyük Britaniya və ABŞ-da kurikulum proqramları ilə daha rəsmiləşərək xaricdə təhsil proqramlarını əhatə etməyə başladı.

Dil müəllimi ilk növbədə ingilis dilinin (və ya başqa dilin) tədrisinə cavabdehdir, lakin CLIL metodologiyasında o, eyni zamanda müəyyən bir fənnə (məsələn, tarix və ya biologiya) aid müvafiq lüğət və funksional dili təqdim etməklə məzmun müəlliminə dəstək olur. Nümunə olaraq coğrafiya dərslərini düşünək. Məzmun müəllimi su dövrənini şəkillər vasitəsilə ingilis dili və ya tələbələrin birinci dilində (L1) izah edir. İngilis dili müəllimi ardıcillıq və prosesləri (first, next, then, after that), səbəb və nəticə üçün (because of, due to, results in) və (vapor, evaporate, evaporation) kimi söz formalarını izah etmək üçün dildən istifadə edə bilər. Burada fənn üzərindən dil öyrədilməsi və dil çalışmalarının fənnə istinadən qurulması prosesi baş verir. Belə ki, öyrənənlər doğma dillərində öyrəndikləri fənnləri dil dərslərində bir növ təkrar edə, eyni zamanda fənnin məzmununu və fənnə aid anlayışları, terminləri ingilis dilində öyrənə və fikirlərini xarici dildə ifadə etməyi öyrənmiş olurlar. Bu zaman dil müəllimi fənn müəllimi funksiyasını da yerinə yetirmiş olur.

Təhsil müəssisəsi daxilində CLIL metodunun uğurlu tətbiqi kooperativ təşkilatı struktura ehtiyac duyur, bu o deməkdir ki, məzmun müəllimi və dil müəlliminin bir-biri ilə işləməsi üçün bir yol olmalıdır, məsələn, onlar müəyyən vaxtda görüşüb dərsləri əlaqələndirmək barədə müzakirə apara bilərlər.

Geniş şəkildə desək, CLIL metodu öyrənənlərin mövzu sahəsində biliklərini artırmaqla yanaşı, onların hədəf dil üzrə bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirmək məqsədi daşıyır. Onlar artıq əldə etmiş olduqları biliklərin üzərinə yeni bir dil əlavə edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. CLIL Skills. Liz Dale, Wibo van der Es rosie Tanner 2011
2. TKT. Content and Language Integrated Learning (CLIL) (Cambridge Assessment English) 2019
3. On DEVELOPING MATERIALS FOR CLIL (Article in SOCIETY INTEGRATION Proceeding of the International Scientific Conference – May 2020)
4. Teaching Materials and CLIL Teaching. Maria Antonietta Marongui 2019.
5. CLIL and the teaching of foreign languages. Blanka Frydrychova Klimova 2012.
6. CLIL Content and Language Integrated Learning. Do Coyle, Philip Hood, David Marsh 2010.
7. The magazine for teachers of English (SPRING 2019 N 6) Bilingual Express.
8. CLIL Planning Toolkit by Do Coyle University of Nottingham, 2005
9. KURİKULUM. İlkin Həsənov, Aynur Rüstəmovə, Nigar Babayeva 2020, səh: 176
10. Broughton G. Teaching English as a Foreign Language. 2nded. London: Routledge Press, 1994, 252 p.
11. Brown D. Principles of language learning and teaching. 4thed. London: Pearson Education Press, 2000, 354 p.
12. Diane L., Freeman A.M. Techniques and Principles in Language Teaching. 3rded. Oxford: Oxford University Press, 2011, 316 p.

FAGANA AHMADOVA

CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED LEARNING (CLIL)

A subject-language integrated approach to teaching (CLIL) is a broad concept that covers different situations of teaching a non-linguistic subject through the medium of a second or foreign language. CLIL involves a balance between subject content and language learning. CLIL as a new approach to foreign language learning is already slowly being accepted in European countries, and in some countries even teachers are required to use CLIL in their classrooms. CLIL facilitates both content and language learning as it is an approach that involves the development of social, cultural, cognitive, linguistic, academic and other learning skills. One of the important reasons for the introduction of CLIL is to help the education sector to be relevant to today's students, but also to prepare young people for tomorrow's world of work.

The method is very popular in schools of a number of countries and greatly increases students' interest in language learning. In classes where CLIL technology is applied, learning a foreign language becomes not just a task, but a tool for learning a

new subject. The student goes through a large enough amount of language material that he completely falls into the natural language environment. Organizing the full study of the subject in English is not an easy task. However, the application of elements of CLIL technology in the classroom is a rather successful manifestation of it. In turn, CLIL technology is divided into two types:

1. Soft - translated from English as "soft". This involves the use of simple elements in the classroom, especially terms and short expressions.
2. 2. Hard - a more complex form that requires a good knowledge of the language and its practical application.

Studying different topics allows you to learn not only terms, but also certain language structures, which increases the student's vocabulary and prepares him for further learning and application of new knowledge **and skills**.

Keywords: content, component, integration, communication, skills

ФАГНА АХМАДОВА

ИНТЕГРИРОВАННЫЙ ПРЕДМЕТНО-ЯЗЫКОВОЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ (CLIL)

Интегрированный предметно-языковой подход к обучению (CLIL) — это широкая концепция, охватывающая различные ситуации преподавания неязыкового предмета посредством второго или иностранного языка. CLIL предполагает баланс между содержанием предмета и изучением языка. CLIL как новый подход к изучению иностранных языков уже постепенно принимается в европейских странах, а в некоторых странах даже учителя обязаны использовать CLIL в своих классах. CLIL облегчает изучение как содержания, так и языка, поскольку этот подход предполагает развитие социальных, культурных, когнитивных, лингвистических, академических и других навыков обучения. Одной из важных причин внедрения CLIL является то, чтобы помочь сектору образования быть актуальным для сегодняшних студентов, а также подготовить молодых людей к за Метод очень популярен в школах ряда стран и значительно повышает интерес учащихся к изучению языка. На занятиях, где применяется технология CLIL, изучение иностранного языка становится не просто задачей, а инструментом изучения нового предмета. Студент проходит достаточно большой объем языкового материала, чтобы полностью попасть в естественную языковую среду. Организация полноценного изучения предмета на английском языке – непростая задача. Однако применение элементов технологии CLIL на занятиях является довольно успешным ее проявлением. В свою очередь, технология CLIL делится на два типа:

1. Soft – в переводе с английского «мягкий». Это предполагает использование простых элементов в классе, особенно терминов и коротких выражений.

2. Твердый – более сложная форма, требующая хорошего знания языка и его практического применения.

Изучение разных тем позволяет выучить не только термины, но и определенные языковые конструкции, что увеличивает словарный запас учащегося и готовит его к дальнейшему обучению и применению новых знаний и умений.

Ключевые слова: содержание, компонент, интеграция, общение, навыки.

Rəyçi: f.f.d. dos.Qasımova Emiliya

АБАСЛЫ АИДА Б.к.
АУЯ.

РОЛЬ ИНОЯЗЫЧНОГО ОБЩЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ РЕЧИ

Şifahi nitqin öyrədilməsi şəraitində xarici dil ünsiyyətiniñ rolu.

Ключевые слова: роль иноязычного общения, устная речь, звучащая роль
речь, результат, речевая установка.

Key words: the role of foreign language communication, oral speech, sounding
speech, result, speech setup

Açar sözlər: Xarici dil ünsiyyətiniñ rolu, şifahi nitq, danışiq nitqi, nəticə, nitq
qurğusu

Управление учебным общением заключается в создании и реализации ситуации общения. Необходимыми условиями этого являются: а) обеспечение предметного содержания общения; б) организация коммуникативной обстановки на учебных занятиях; в) создание иноязычной речевой установки. Мотивационная основа общения формируется путем моделирования потребности, его мотивов, целей, коммуникативного намерения. Если исходить из отмеченных П.М.

Якобсоном трех основных групп мотивов общения (1), можно сделать вывод, что люди вступают в общение в следующих случаях: в связи с выполнением совместной работы; для воздействия на собеседника; для удовлетворения эмоциональной потребности в общении. В учебных условиях деловое общение, обслуживающее совместную деятельность студентов и преподавателя, направлено на организацию урока и ограничено словарем классного общения. Общение с целью оказать воздействие на собеседника в традиционном обучении представлено диалогами, составленными студентами, или дискуссиями на заданную тему. Однако подобные диалоги нередко страдают отсутствием реальной обращенности и неадекватной техникой общения. Дискуссия на иностранном языке в начале обучения весьма затруднена, и коммуниканты еще не в состоянии оказывать воздействие друг на друга. В тех случаях, когда тема дискуссии их всерьез увлекает, они, как неоднократно приходилось наблюдать, стремятся перейти на родной язык, поскольку беседа на родном языке полностью удовлетворяет эмоциональную потребность студентов в общении. Предметное содержание общения включает такие понятия, как предмет, продукт, результат. Поскольку предметом общения являются объективные отношения между людьми, вступающими в общение, оно может быть обеспечено подобными объективными отношениями между студентами в процессе ролевой игры. В продукте общения (звучащей речи) реализуется его предмет. Продуктом общения является то, что производится в

исполнительной фазе деятельности (А.А.Леонтьев). Именно продукт общения находится в центре внимания преподавателя: он легко подвергается контролю, направлению, анализу. Результат же деятельности, который отражается в реакции (вербальной и экстралингвистической) собеседника на продукт этой деятельности преподавателя и самих студентов-участников общения. А ведь именно результат деятельности, отражающий контрольную фазу коммуникативного акта, может быть эффективным инструментом управления речевой деятельностью. Результат речевой деятельности отражает адекватность реализации коммуникативного намерения. Заинтересованность собеседников в результате их речевого воздействия друг на друга может быть стимулирована ролевой игрой. Большинство текстов существующих учебников для начального этапа обучения в языковом вузе не отличаются новизной содержания; часто в них приводится информация, встречавшаяся ранее на родном языке; языковой материал сгруппирован по узкотематическому принципу. Обучение общению должно отвечать таким требованиям к учебному материалу, как познавательность, личностная ориентация, возможность реализации основных функций разговорной речи в общении, организация материала в виде ситуативно-тематических комплексов, позволяющих осуществлять речевую деятельность, выходящую за рамки одной темы. Этим требованиям отвечает организация материала в форме развернутых актов общения (так называемые сценарии), где участниками событий являются сами студенты - носители присвоенных им социальных ролей. Коммуникативная обстановка на учебных занятиях также является одним из существенных факторов управления иноязычным общением. Она характеризуется умственной и эмоциональной активностью общающихся, атмосферой дружелюбия, доверия, взаимопонимания. Это достигается в управляемом общении, во-первых, специальными приемами и играми; во-вторых, учетом социально-личностных фактов и факторов ситуативной ориентировки общения (А.А.Леонтьев); в-третьих, коммуникативным поведением участников общения, включая преподавателя. К специальным приемам, используемым в целях создания коммуникативной обстановки, мы относим: во-первых, заимствованные из суггестопедии ритуально-суггестивные приемы введения материала; во-вторых, небольшие сеансы релаксации и аутогенной тренировки, направленные на преодоление тормозящих факторов - скованности, напряженности, т.е. факторов, характеризующих Г. Лозановым как «психологические барьеры»; в-третьих, так называемые «игры на психотехнику», широко используемые в театральной педагогике и адаптированные нами для целей обучения иноязычному общению. Эти игры направлены на развитие внимания, чувства партнера, эмоциональной, образной и оперативной памяти, способности к имитации, быстроты реакции, чувства ритма, внутренней собранности и организованности. В организации управляемого общения учитываются такие социально-личностные факторы общения, как объем и

структура группы, система социальных ролей, а также факторы ситуативной ориентировки, в частности пространственные и временные характеристики общения. В условиях специального вуза количество обучающихся языку в группе не превышает 10 человек, что в социальной психологии соответствует определению малой группы. Управляемое общение объединяет группу для выполнения совместной деятельности. Одной из задач при создании ситуации общения является формирование иноязычной речевой установки. Известно, что функциональная потребность человека в общении удовлетворяется фиксированной установкой родного языка (4). Формирование иноязычной речевой установки требует специальных условий. Для проверки данного тезиса провели поисковый срез: студентам первого курса было предложено переставить мебель в аудитории для разыгрывания этюда при условии обязательного общения только на английском языке. К этому времени студентами уже были усвоены необходимый словарный запас и грамматические конструкции (владение языковым материалом было проверено при помощи письменного теста). В ходе выполнения совместной деятельности студенты для согласования своих действий, естественно, обменивались репликами. Характерными особенностями речи студентов были следующие: 1) стремление обменяться замечаниями шепотом на родном языке по поводу выполняемых действий, а затем попытка вслух сказать то же на английском; 2) замена речевых действий неречевыми; 3) перевод на родной язык распоряжений, инструкций, просьб, если они были неправильно выполнены партнерами; 4) синхронизация реплик на родном языке соответствующими неречевыми и отсутствие синхронизации иноязычных реплик с неречевыми действиями.

Создание ситуации общения требует не только воссоздания внешних условий общения, но и формирования внутренних условий. К внешним условиям общения можно отнести обеспечение предметного содержания общения и организация коммуникативной обстановки на учебных занятиях. Внутренними условиями иноязычного общения являются, по нашему мнению, его мотивационная основа и речевая установка иностранного языка.

Таким образом, задачей преподавателя, управляющего иноязычным общением в учебных условиях, является формирование и поддержание коммуникативной потребности, воплощающейся в ситуации общения

Литература:

1. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. М., 1969.
2. Фастовец Р.В. Комплекс приемов и упражнений для обучения диалогической речи на основе управляемого общения // Методика обучения иностранным языкам. Минск, 1983. Вып. 13.

3. Андреева Г.М. Социальная психология. М., 1980.
4. Хачапуридзе Б.И. Проблема скоростного обучения разговор-в иностранной речи // Методы интенсивного обучения иностранным кам: Сб. науч. тр. / отв. Ред. С.И.Мельник. М., 1977. Вып.3. (Москпед. ин-т иностр.яз. им. М. Тореза).
5. Алхазшвили А.А. Психологические основы обучения устной потранной речи. Тбилиси, 1974.

АБАСЛЫ АИДА В.Г.АУЯ

**РОЛЬ ИНОЯЗЫЧНОГО ОБЩЕНИЯ В УСЛОВИЯХ
ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ РЕЧИ
РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматривается реализация образования. Для нас важны следующие необходимые условия.

- а) Основная форма мотивации к обучению.
- б) обеспечить коммуникативную среду во время обучения
- в) Формирование речи на иностранном языке является важнейшим вопросом среди студентов. Они могут построить свою будущую карьеру посредством обучения

Предметное содержание общения включает такие понятия ,как предмет,продукт,результат,Поскольку предметов общения является объективные отнещения между студентами в процессе реловой игры.

ABASLI AIDA

**THE ROLE OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATION IN THE
CONTEXT OF TEACHING ORAL SPEECH
SUMMARY:**

Management of educational communication consists of creating and implemen-ting a communication situation.

The following seem to us to be the necessary conditions for this :

- a)the formation of a motivational basis for learning.
- b)encuring the substantive content of communication.
- v)organization of a communicative enviranment during classes,
- g)creation of a foreign language speech setup.

The subjekt content of communication includes such consepts as subjekt,product result.Since the subjekt of communication is an objective detachment between people entering into communication ,it can be provided by similar subjective relatoons between students in the process of the role-playing game.

ŞİFAHİ NİTQİN ÖYRƏDİLMƏSİ ŞƏRAİTİNDƏ XARİCİ DİL ÜNSİYYƏTİNİN ROLU XÜLASƏ:

Təhsil ünsiyyətinn idarə edilməsi ünsiyyət vaxtının yaradılması və həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bunun üçün bizə aşağıdakılar zəruri şırtlər kimi görünür:

- a)öyrənmə üçün motivasiya əsasınln formalaşması
- b)ünsiyyətin məzmunla məzmununun təmin edilməsi
- v)təlim məşğələləri zamanı kommunikativ mühitin təşkili
- g)xarici dildə nitq qurğusunun yaradılması

Bu ünsiyyətin subyektiv məzmununa objekt,mıhsul,nəticə kimi anlayışlar daxildir,ünsiyyət obyektlırı ünsiyyətə girən insanlar arasında obyektiv anlayışlar olduğundan bu təkrar oyun prosesində tələbələr arasında subyektlər münasibətlərlə təmin edilə bilər.

Rəyçi: Агакишиева Арзу М. А к. filologiya elmləri namizədi, dosent.

УДК: 811.161.1: 811.512.162

ГЮЛЬНАР АЛИЕВА

*докторант Нахчыванского
государственного университета
gulnaraliyeva@gmail.com*

ФИТОНИМИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК ФРАГМЕНТЫ РУССКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

Аннотация

В статье на материале русского и азербайджанского языков систематизируются и анализируются в сравнительном аспекте фразеологизмы, имеющие в своем составе названия плодов и ягод (гиперонимы плод//bar//bəhrə, яблоко//alma, груша//artud, лимон//limon, дыня, слива, малина, клюква, albuxara, nar, xurta).

Исследование проводится на материале русских и азербайджанских фразеологических, толковых словарей, художественной литературы, мифологии и т.п. Особое внимание уделяется фразеологизмам, функционирующим в диалектах, а также в жаргонной речи. В статье констатируется, что фразеологизмы с компонентом фитонимом в русском и азербайджанском языках относятся к стилистически сниженным единицам и большинство из них имеет отрицательную коннотацию. При этом подчеркивается, что рассмотренные особенности фитонимических фразеологизмов не являются полным отражением русской и азербайджанской языковой картины мира. Они составляют один из ее важнейших фрагментов.

Ключевые слова: *фразеологизмы, компонент, названия плодов и ягод, русский язык, азербайджанский язык, языковая картина мира*

GULNAR ALIYEVA

PHYTONOMIC PHRASEOLOGICAL UNITS AS FRAGMENTS LINGUISTIC LANDSCAPE OF THE RUSSIAN AND AZERBAIJANI OF THE WORLD

The article deals with the systematization and comparative analysis of the Azerbaijani idioms the components of which are the names of fruit and berries (hyperonym fruit: apple, pear, lemon, melon, plum, raspberry, cranberry, albukhara, a kind of black sour plum, pomegranate, persimmon) based on materials of Russian and Azerbaijani languages. The research is carried out on the basis of the materials of the Russian and Azerbaijani phraseological, explanatory dictionaries, fiction, mythology, etc materials. Particular attention is paid to phraseological units used in dialects as well as in jargons. The article states that phrases in phytonym units in the

Russian and Azerbaijani languages are inferior units and most of them have negative connotations. It is noted that the reviewed features of phytonymic phraseological units do not fully reflect the world view in Russian and Azerbaijani languages but these are one of the most important fragments.

Key words: idioms, component, names of fruits and berries, Russian language, Azerbaijani language, language view of the world

GÜLNAR ƏLİYEVA

RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN FİTONOMİK FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİ DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNİN FRAQMENTLƏRİ KİMİ

Məqalədə rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında tərkibində meyvə və giləmeyvə adları (meyvə//bar//bəhrə hiperoniminə daxil olan яблоко//alma, груша//armud, лимон//limon, rus dindəki дыня, слива, малина, клюква, Azərbaycan dilindəki albuxara, nar, xurma) olan frazeoloji vahidlər sistemləşdirilir və müqayisəli aspektdə təhlil edilir.

Tədqiqat rus və Azərbaycan dillərinin frazeoloji və izahlı lüğətləri, bədii ədəbiyyat, mifologiya və s. materialları əsasında aparılır. Dialektlərdə, eləcə də jarqonlarda işlədilən frazeoloji vahidlərə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə qeyd edilir ki, rus və Azərbaycan dillərində fitonim komponenti olan frazeoloji vahidlər üslubi cəhətdən aşağı qatlarda işlədilən vahidlərdir və onların əksəriyyətində mənfi konnotasiya vardır. Fitonimik frazeoloji vahidlərin nəzərdən keçirilmiş xüsusiyyətləri dünyanın rus və Azərbaycan dilindəki mənzərəsini tam əks etdirmədiyi, lakin bu mənzərələrin ən vacib fraqmentləridən birini təşkil etdiyi vurğulanır.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, komponent, meyvə və giləmeyvə adları, rus dili, Azərbaycan, dünyanın dil mənzərəsi

Вступление. Как известно, особенности национальной культуры, менталитета, мировоззрения наиболее ярко отражаются во фразеологии. Исследования фитонимической фразеологии, в каком бы то ни было аспекте представляет большой лингвокультурологический интерес. Растительный мир во всем его богатстве и разнообразии играет важную роль в жизни человека не только с эстетической точки зрения, но и в плане выражения символических, религиозных, философских понятий и представлений.

И в русском, и в азербайджанском языках названия плодов и ягод входят в состав фразеологизмов.

«Фразеологизмы всегда косвенно отражают воззрения народа, общественный строй, идеологию своей эпохи. Отражают, как свет утра отражается в капле росы» [10, с. 7].

Фразеология каждого языка вносит решающий вклад в формирование образной картины мира, создавая глубоко национальное мировидение через языковые образы, запечатленные во фразеологической системе. Сопоставление фразеологических картин мира разных языков позволяет проследить «закономерности языковой онтологизации невидимых миров с помощью элементов миров видимых» [13, с. 227-229].

Методы. В статье использованы описательный и сравнительный методы и приемы лингвокультурологического анализа.

Материал. Исследование проводится в сравнительном аспекте на материале русских и азербайджанских фразеологических, толковых словарей, художественной литературы, мифологии и т.п., имеющие в своем составе фитонимы – названия плодов и ягод. В настоящей статье рассматривается тематическая группа фразеологизмов русского и азербайджанского языков.

Результаты. Анализируя вышеуказанный материал можно заключить, что большинство фразеологических единиц связано с окружающей природой. Они не обусловлены историческими и культурными факторами развития народа, а возникают самостоятельно в различных языках на основе общечеловеческих ситуаций.

Сравнительное исследование фразеологизмов с компонентом - фитонимом в лингвокультурологическом аспекте "позволяет получить определенное представление о многообразных языковых явлениях того или иного народа, а также проследить, как внеязыковая действительность преломляется в языке. Особое внимание исследователей привлекают при этом мотивационно- номинативные поля, экспрессивно отражающие национально-культурные или универсальные особенности изучаемых языков: религиозно-мифологическое происхождение названий растений, сходство с бытовыми предметами или частями тела (человека, животного и т. д.) [5].

Среди плодовых и ягодных деревьев во фразеологии русского языка представлены яблоня, груша, лимон, дыня, слива, малина, клюква. Компонент же *nar*, *albuxara*, *xurma*, в русских фразеологизмах не встречается, а среди азербайджанских фразеологических единиц достаточно широко встречаются *alma*, *limon*, *armud*.

Известно, что природа и растительность местности влияет на культуру каждого народа, что и формирует фразеологический пласт русского и азербайджанского языка.

Обсуждение. Рассмотрим конкретные примеры:

В русском языке лексема «плод» нашла свое отражение в таких фразеологизмах, как:

пожинать или вкушать плоды – используется в значении «пользоваться результатами совершенного, сделанного, достигнутого» [9, с. 70]. Следует отметить, что в азербайджанской фразеологии лексема «*bəhrə*»

используется в том же значении: «bəhrəsini görmək». Примечательно, что в азербайджанской ментальности данный фразеологизм носит положительный оценочный компонент «прославиться, пользоваться результатами успеха». В русском же языке в указанном фразеологизме содержится отрицательная коннотация, например: Сейчас они — те, кто там остался, — пожинаяют плоды своего тогдашнего высокомерия (В. Д. Михайлов, Хождение сквозь эры); Я по глупости разрешил и теперь пожинаяю плоды своей доброты (Ева Львова, Английское дело адвоката); Əkdiyın bağıın bəhrə-barını görmək böyük, ölçüyə gəlməz səadətdir (Yusif Nəsnəbəy, Təkan); Уже через полгода я с удовольствием вкушал плоды свободы. (Влад Галущенко,хлопоты из ларца); «Братья! Вы наши плоды пожинаяете! Нам же в земле истлевать суждено. Вы ли нас, бедных, добром вспоминаете Или забыли давно?» (Н. Некрасов).

запретный плод – имеет своим истоком библейский мотив. Библейский миф повествует о том, что Бог создал Адама и Еву и запретил им есть плоды древа познания о добре и зле. Но они нарушили запрет и вкусили запретный плод. Таким образом, появилось выражение «запретный плод сладок», означающий «что-то заманчивое, желанное, но не дозволенное, запрещенное» [9, с. 323]. Например: Он почувствовал себя почти преступником, что, шатаясь по свету, в холостой, бесприютной жизни своей, искал привязанностей, волоча сердце и соря чувствами, гоняясь за запретными плодами, тогда как здесь сама природа уготовила ему теплый угол, симпатии и счастье (Гончаров И.А., Обрыв); Это было в особенности для него мучительно, потому что с тех пор, как вино сделалось для него запретным плодом, аппетит его быстро усилился (Салтыков-Щедрин М.Е., Господа Головлёвы).

В азербайджанской фразеологии лексема «bar//bəhrə»:

bar//bəhrə vermək – «о вложенном труде, который принёс (принесёт) положительные результаты» [3, с. 253]. [Mirzə Fətəli] İllər keçib, zəmanələr dolanıb, o şəxslərin əkdikləri toxumlar bar verib (Ə. Naqverdiyev); Ağac bar gətirmək üçün əkilir (С. Сəbbarlı); Bel götürüb su verdikə torpağa, Nə ağacdan nemət alır, bar alır (S. Vurğun); İndi bu dostluq səbhə şəraitində də bar verməli idi (Əbülhəsən);

bəhrə aparmaq – «пользоваться, извлекать выгоду» [1, с. 253]. Pəs aqıl gərək səmi-ləzzəti-dünyəbiyyədən bəhrə aparsın (M.F. Axundov);

bar verən budağı kəsmək – «уничтожить источник собственного благосостояния» [3, с. 253]

Выражение *barsız zəhmət* обычно употребляется со словами *урожай, плодородие* и значит ««бесполезная работа» [3, с. 253].

Наиболее активным во фразеологическом отношении фитонимом, обозначающим плод, и в русском, и в азербайджанском языке является «яблоко//alma». В русском языке существует несколько

фразеологизмов с компонентом «яблоко», которые имеют совершенно разные значения и принадлежат к различным стилям речи.

В славянской мифологии «яблоко» выступало символом плодородия, здоровья, любви и красоты. Будучи круглым, оно представляет целостность и единство и противопоставляется гранату, состоящему из многих зернышек. Как плод Древа, яблоко символизирует также бессмертие.

У фразеологизма *яблоку негде/некуда упасть* выделяются два значения. В первом значении он употребляется при выражении позитивного окраса «очень много, в большом количестве»: Казалось, все хотели посмотреть на будущую правительницу, потому что через какое-то время в шатре и яблоку негде упасть было (Светлана Головьева, Невеста поневоле); В салоне яблоку негде упасть (Энн Грэнджер, Любопытство наказуемо); Меж тем комната наполнилась так, что яблоку упасть было негде (Достоевский Ф. М., Преступление и наказание). Во втором значении данный фразеологизм носит негативный оттенок «очень тесно»:

... а ведь и в церкви не было места. Взшел городничий – нашлось. А ведь была такая давка, что и яблоку негде было упасть. Вы только попробуйте: этот кусок – тот же городничий (Гоголь Н. В., Мёртвые души); В студии тоже царил толкотня – яблоку негде упасть (Елена Арсеньева, Господин Китмир) [7].

В яблоках – с тёмными круглыми пятнами на шерсти (о масти животных): Серdito и с пеной во рту выскочил серый, в яблоках, рысак, с повиснувшим на недоуздке конюхом, и, остановясь на середине площадки, выпрямил шею, начал поводить кругом умными черными глазами, потом опять понурил голову, фыркнул и принялся рыть копытом землю (Писемский А. Ф., Тысяча душ); Прежде всего, пошли они обсматривать конюшню, где видели двух кобыл, одну серую в яблоках, другую каурю, потом гнедого жеребца, на вид и неказистого, но за которого Ноздрев божился, что заплатил десять тысяч (Гоголь Н. В., Мёртвые души) [7].

Яблоко раздора – «то, что порождает ссору, раздор». Данный фразеологизм связан с древнегреческим мифом, где повествуется о богине раздора Эриде, подбросившей гостям золотое яблоко с надписью «прекраснейшей» и о споре, возникшем из-за этого между богинями Герой, Афиной и Афродитой. Поэтому выражение «яблоко раздора» стало эвфемизмом для любой незначительной вещи или события, которое может привести к масштабным, непредсказуемым и, зачастую, разрушительным последствиям [14]. Например: Имущество это состояло из капитала в пятнадцать тысяч рублей и из скудной движимости, в числе которой был и знаменитый тарантас, едва не послуживший яблоком раздора между матерью и сыном (Салтыков-Щедрин М. Е., Господа Головлёвы); Рублиха послужила яблоком раздора между старыми штейгерами (Мамин- Сибиряк Д. Н., Золото).

Съестъ яблоко – «Согрешить, стать физически близкими» [7, с. 150].

Вкусить яблоко зла и добра – в данном выражении, возникшем на базе библейского мотива, выделяются два значения: «1. Приобретать знания, постигать смысл разнообразных явлений. 2. Узнавать что-либо важное и запретное, учиться чему-л., прежде утаивавшемуся».

Яблоки Гесперид – выражение уходит своими корнями в античную мифологию. При совершении двенадцатого подвига Гераклу нужно было найти сады Атласа и сорвать три золотых яблок. Как бы он ни уговаривал Атласа дать ему яблоки, титан ему отказывал. В конце концов, он перехитрил Атласа и забрал яблоки. Отсюда и появилось данное устойчивое сочетание «о запретном плоде, о чём-л. труднодостижимом».

Особую группу составляют фразеологизмы диалектного происхождения с компонентом «яблоко»: *смесить в горькое яблоко кого, что* – Разрушить что-л., разбомбить кого-л., что-либо (Пск.); *яблоко с червоточинкой* – о человеке, небезупречном в нравственном отношении (чаще – о девушке) (Новг.); *кислomu яблоку не прокатиться* – то же, что яблоку негде упасть (Новг.); *делить яблоки* – ссориться (Одесск.) [7].

В азербайджанском языке с компонентом «яблоко» отмечен один фразеологизм «*alma kimi*» – покрываться, покрыться румянцем, покраснеть как пион, кровь с молоком, румяный как яблоко: <Gəlinin> yanaqları alma kimi qızarmışdı (Çəmənzəminli) [1].

Лексемы Груша//Armut на примерах:

Груши на вербе – фразеологизм можно встретить в произведениях Н.В. Гоголя. Существует вид азиатской груши, листья которой похожи на листья вербы, отсюда и возникло данное устойчивое выражение как «что-либо невероятное, неправдоподобное, абсурдное» [7, с. 22].

Вытрусить груши [кому]//Грушу натрясти – «наказать кого-либо» [8, с. 60].

Упасть с груши – «1. Неожиданно появиться где-либо 2. Не понимать чего-либо, быть в полном неведении» [4, с. 121, с. 163].

В азербайджанском языке с компонентом «груша» отмечены два фразеологизма: *armud saplağına dönmək* - «похудевший человек»: Onun üçün ikisinin də boynu armud saplağına dönüb də. Çəmənzəminli. Balaca qızın boğazı armud saplağı kimi nazılmışdı. M.Hüseyn. [Çimnaz arvad:] ..O qədər arıqlamışan ki, boğazın uzanıb armud saplağına dönübdür. Ə.Əbülhəsən; *kal armud* – «половинчатый, не доросший, недобрый человек» [1; 2].

И в азербайджанском, и в русском языке лексема «лимон/ limon» входит в состав фразеологизма со схожими значениями: *выжатый лимон// limon kimi suyutu sıxmaq* – «О сильно уставшем, обессиленном человеке; отнимать у кого-либо все деньги, сведения или физические силы» [3].

Как показали наши наблюдения названия плодов дыни в составе фразеологизмов употребляются и в жаргонной речи.

«Взаимодействие русской жаргонной фразеологии с фразеологией общеязыковой, резко интенсифицирующийся в последнее время, отражает активизацию взаимодействия сферы культуры со сферой субкультуры. Жаргонизация речи и языка средств массовой информации зеркально отражает процесс криминализации нашего «культурного общества» [4]. Лексема «дыня» отражена в русской жаргонной фразеологии:

Настучать по дыне кому – «избить кого-либо» [6, с. 124].

По синей дыне – «1. По глупости [6, с. 385] 2. В состоянии алкогольного опьянения».

Дать в дыню кому – «ударить по голове; избить кого-либо» [6, с. 101].

Закружить дыню кому – «увлечь, влюбить в себя кого-либо» [6, с. 124].

Запустить дыню кому – «распространить какой-либо слух, сплетни. [6, с. 124]

Синяя дыня – «алкоголик, пьяница» [6, с. 124].

В результате проведенного анализа лексемы «дыня» можно отметить тесную связь с соматонимом «голова».

Лексема «слива» отражена в русской жаргонной фразеологии:

Слива зелёная – слишком молодая девушка.

Давить сливу – спать.

Делать/ сделать сливу кому – зажимать пальцами чей-либо нос и крутить его (вид неуставного наказания в армии и в местах лишения свободы) [7, с. 380].

Залить сливу – напиться пьяным

Квасить сливу – пьянствовать.

Продаёт сливы – о человеке с синяком под глазом. Имеет тесную связь с оттенком цвета сливы и синяка.

Образ и символ ягоды малины нашёл своё отражение в русской фразеологии и прослеживается в следующих устойчивых словосочетаниях:

Не жизнь, а малина – «одно удовольствие (о беззаботном, радостном существовании)» [12]: Не жизнь — а малина, ничего делать не надо, более того, они предлагают даже внешность бесплатно изменить (Алексей Артамонов, Смерть Земли); Не жизнь, а малина. Все жалостно на тебя смотрят, везде, куда ни придёшь, закуска и выпивка, все деньги дают (Чехов. В Париж!).

Люли-малина//Разлюли малина – «очень хороший, прекрасный, превосходный» [12]: Погода разлюли малина, лёд гладкий, хороший (Вера Новицкая, Безмятежные годы); Посмотрел бы ты тогда на нас двоих... ай, ай, ай! В какие игры мы играли, какая развесёлая жизнь была – люли-малина! (М. Горький. Товарищи). – Ой, девоньки-бабоньки, какой в сельпо крепдашин дают – люли-малина! (А. Мотылькова. Ранний снег); А ты, Пашка, оставайся,

– сказал доктор, хлопая Пашку по плечу. --- У меня, брат, хорошо, разлюли малина! (Чехов, Беглец).

В русском языке через фитоним Клюква концептуализируется эмоциональное состояние человека:

Развесистая клюква – Имеется в виду, что кто-либо сообщает как некий факт нечто совершенно не соответствующее реальности, обычно обнаруживая своё незнание, неосведомлённость в чём-либо.

Многие приписывают образование данной идиомы А. Дюма, который в записках о России поведал о том, что однажды он отдыхал после утомительного пути «в тени развесистой клюквы». Хотя оно ошибочно, так как в 1910 г. в петербургском театре была поставлена пародийная пьеса «Любовь русского казака. Сенсационная французская драма с убийством и экспроприацией из жизни настоящих русских фермеров в одном действии с вступлением. Переделка из знаменитого русского романа Б. Гейера». Сюжет пьесы прост: девушка выходит замуж за казака и вспоминает те дни, когда сидела с любимым под «развесистыми сучьями столетней клюквы». Отсюда и возникло выражение «развесистая клюква» как «нелепая выдумка» [11] Например: Откуда пошла расти эта развесистая клюква, или, выражаясь помягче, интригующая история – понять невозможно (Алексей Ракитин, Тайны без тайн. Современные мифы глазами думающего человека); И это чистая правда, а не развесистая клюква, которая расцветает в наших суматошных мозгах (Андрей Меркин, Записки «лесника»); Интересно, а сколько ещё из того, что мы вроде как знаем про нашу старину, окажется всего лишь развесистой клюквой? (Р. В. Злотников, Еще один шанс...)

Вот так клюква! – «восклицание, выражающее удивление при неприятной неожиданности»: До ополченцев-то всего метров пятьсот-шестьсот оставалось... И здесь – вот так клюква – из лесопосадки – украды! (Б. Т. Евсеев, Казнённый колокол); Всем хорош человек, но одна беда!.. пьяница! Вот так клюква! – подумал Почудин (Чехов. Шило в мешке).

Гранат/Nar является символом азербайджанской культуры. Концептуальное значение фитонима «nar» – плодородие и богатство. Это объясняется тем, что гранатовые деревья увешаны плодами круглый год. Функционирование фитонима во фразеологической системе выражается одним фразеологизмом: *nar kimi* – «1. пунцовый, как гранат; 2. круглый, как гранат» [1].

Образ и символ плода Хурма нашёл своё отражение в азербайджанской фразеологии и прослеживается в следующем устойчивом словосочетании: *Gündə bir xurma ilə dolanır* – «хрупкий, мало питающийся». Выражение происходит из религиозных преданий [1].

Сказанное позволяет заключить, что названия плодов как компоненты фразеологизмов в русском и в азербайджанском языке можно разделить на следующие лексико-тематические группы, связанные с антропоморфизмом:

1. описывающие внешность человека: *nar kimi, Продаёт сливы, alma kimi;*
2. физические свойства человека: *armud saplağına dönmək; kal artı; выжатый лимон// limon kimi suyutu sıxmaq;*
3. умственных способностей/ментального здоровья: *Люли-малина//Разлюли малина; пожинать или вкушать плоды; Развесистая клюква; Не жизнь, а малина;*
4. о масти животных: *В яблоках.*

Заключение. Как видно из приведенного в статье исследования, фразеологизмы с компонентом фитонимом в русском и азербайджанском языках относятся к стилистически сниженным единицам и большинство из них имеет отрицательную коннотацию.

Безусловно, рассмотренные в настоящей статье особенности фитонимических фразеологизмов не являются полным отражением русской и азербайджанской языковой картины мира. Они составляют один из ее важнейших фрагментов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
2. Orucov Ə., Abdullayev B., Rəhimzadə N. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, II cild – 792 s.
3. Vəliyeva N. Azərbaycanca- ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət, 2 cildə, Bakı: Azər nəşr, 2010, I cild – 988 s., II cild – 988 s.
4. Глухов В.М. Словарь русской просторечно-диалектной фразеологии, М., 1988
5. Казарбаева В.Н. Национально-культурная специфика фразеологизмов русского, английского и башкирского языков/ studopedia.su>14_50434
6. Максимов Б.Б. Фильтруй базар. Словарь молодежного жаргона города Магнитогорска. Магнитогорск: МаГУ, 2002, 506 с.
7. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русских поговорок. М.: ЗАО «ОЛМА медиа групп», 2007, 784 с.
8. Мокиенко В.М. В глубь поговорки. К.: Рад. шк. , 1989, 221 с.
9. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка М.: Советская энциклопедия, 1968. — 543 с.
10. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. - М., 1977. - С. 149- 162
11. Серов В. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. — М.: «Локид-Пресс», 2003
12. Фёдоров А. И. Фразеологический словарь русского литературного языка.

— М.: Астрель, АСТ, 2008

13. Якушева Е. Г. Современные подходы выявления национально-культурной специфики фразеологических единиц (на материале немецких фразеологических единиц с компонентом-флоронимом) [Текст] // Современная филология: материалы Междунар. науч. конф. (г. Уфа, апрель 2011 г.). — Уфа: Лето, 2011. — С. 227-229

Рәүҗи:

Qurban Məmməd oğlu Qurbanlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun dosenti

LARISA VLADIMIROVNA KOLESNIKOVA

ADPU-nun

Xarici Dillər Mərkəzinin dosenti,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

larisa37288@gmail.com

S.Rəhimov 167

ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И МЕТОДЫ ИХ РЕШЕНИЯ РЕЗЮМЕ

Современная система образования сталкивается с рядом серьезных вызовов, которые необходимо преодолеть для обеспечения качественного обучения и успешной подготовки нового поколения к сложностям современного мира. В данной статье рассматриваются ключевые проблемы современной системы образования и предлагаются стратегии и методы их решения.

Современные технологические инновации перестраивают образовательные парадигмы, открывая новые пути для доступа к знаниям и обучению. На фоне ускоренного цифрового развития мира, возможности онлайн-обучения, виртуальной реальности и цифровых платформ становятся все более доступными и востребованными. Однако, несмотря на значительные преимущества, существует ряд проблем, затрудняющих равноправный доступ к образованию.

Ключевые слова: система образования, проблемы образования, обучение, навык, эффективность.

Современный мир характеризуется быстрыми темпами изменений и динамичным развитием, что требует от выпускников не только технических знаний, но и широкого спектра мягких навыков и готовности к адаптации. Подготовка к работе в меняющемся мире охватывает не только усвоение актуальной информации, но и развитие навыков, которые позволят людям успешно адаптироваться к новым условиям и справляться с вызовами современной среды.

Первой проблемой является доступность технологий. В развивающихся странах и отдаленных регионах часто наблюдается недостаточная инфраструктура, неспособная обеспечить стабильный доступ к интернету и современным технологиям. Это создает преграды для использования онлайн-ресурсов и цифровых образовательных платформ.

Второй проблемой является финансовая доступность образования. Несмотря на бесплатные онлайн-курсы и ресурсы, некоторые расширенные программы обучения все еще могут требовать финансовых затрат, например,

на получение сертификатов или участие в платных онлайн-курсах. Это может стать преградой для людей с низким доходом или из малообеспеченных семей.

Третьей проблемой является цифровая грамотность. Для эффективного использования современных образовательных технологий необходимы навыки работы с компьютерами, интернетом, программным обеспечением и цифровыми устройствами. Однако, у некоторых групп населения, особенно среди пожилых людей и низкоквалифицированных работников, может быть ограниченный доступ к этим навыкам.

Для решения этих проблем необходимо разработать комплексный подход, включающий в себя следующие шаги:

инфраструктурные инвестиции: правительства и международные организации должны инвестировать в развитие инфраструктуры связи и технологий, особенно в отдаленных и малообеспеченных регионах. Это может включать в себя установку сетей интернета, распространение мобильных устройств и обучение в области информационных технологий.

финансовая поддержка: создание программ финансовой поддержки для тех, кто не может позволить себе оплату дополнительных образовательных услуг, таких как онлайн-курсы с сертификатами или дистанционное обучение. Это может включать в себя предоставление скидок или стипендий для определенных категорий студентов.

обучение по цифровой грамотности: развитие программ обучения, направленных на повышение цифровой грамотности населения. Это могут быть курсы по основам компьютерной грамотности, обучение в области интернет-безопасности, обучение работе с цифровыми инструментами и программами.

создание инклюзивных образовательных сред: разработка образовательных платформ и ресурсов с учетом потребностей людей с ограниченными возможностями или особенностями. Это включает в себя разработку доступных интерфейсов, поддержку адаптивного обучения и создание контента, который соответствует разным стилям обучения.

Использование технологических инноваций в образовании имеет огромный потенциал для улучшения доступа к образованию и повышения его качества. Однако, для полной реализации этого потенциала необходимо активное участие всех заинтересованных сторон и системный подход к решению возникающих проблем.

Современные тенденции в образовании все больше сосредотачиваются на гибкости и индивидуализации обучения как основных факторах, способствующих эффективному обучению и достижению лучших результатов студентами. Этот подход ориентирован на создание образовательной среды, которая адаптируется к уникальным потребностям каждого учащегося, учитывая их уровень знаний, интересы, стили обучения и темпы усвоения материала.

Индивидуализация обучения предполагает создание персонализированных образовательных программ и подходов, которые учитывают специфические потребности каждого ученика. Это означает, что обучение строится не на принципе "один размер подходит всем", а на учете индивидуальных особенностей и потребностей каждого студента. Применение индивидуализированных методик включает в себя:

- **дифференцированные уроки:** учителя адаптируют учебные материалы и методы обучения в соответствии с уровнем подготовки и индивидуальными способностями учеников. Это позволяет учителям обеспечить более эффективное обучение и поддержку каждому учащемуся.

- **индивидуальные планы обучения:** учащиеся разрабатывают с учителями индивидуальные образовательные планы, включающие в себя цели обучения, планы действий и методы оценки успеха. Это помогает студентам четко определить свои цели и развиваться в соответствии с ними.

- **менторинг и коучинг:** ученики получают индивидуальную поддержку и руководство от опытных наставников или учителей-коучей, которые помогают им развивать свои навыки, преодолевать трудности и достигать своих целей.

В образовательном процессе большую роль играет гибкость обучения, которая предполагает адаптивность учебного процесса к изменяющимся потребностям и условиям, а также способность учащихся выбирать время, темп и место обучения в соответствии с их личными предпочтениями и обстоятельствами. Применение гибких методик включает в себя:

- **дистанционное обучение:** использование онлайн-платформ и виртуальных классов позволяет учащимся получать образование в любое время и в любом месте, что особенно важно для студентов, которые не могут посещать учебные занятия в школе или университете из-за различных обстоятельств.

- **гибкий график:** обучение, которое не ограничено строгим расписанием, позволяет студентам самостоятельно выбирать время и темп обучения в зависимости от своих обстоятельств, работы или других занятий.

- **индивидуальные методы оценки:** учителя используют различные методы оценки, которые позволяют студентам продемонстрировать свои знания и навыки в соответствии с их уникальными способностями и стилями обучения.

Развитие критического мышления и навыков решения проблем является важной составляющей современного образования, поскольку они обеспечивают студентов не только знаниями, но и способностью анализировать информацию, принимать обоснованные решения и успешно решать разнообразные задачи, с которыми они сталкиваются в современном мире. Критическое мышление предполагает способность анализировать информацию, выделять главное, формулировать гипотезы и делать

обоснованные выводы на основе предоставленных данных. Для развития этого навыка важно проводить следующие мероприятия:

обсуждения и дебаты: учебные занятия, построенные на дискуссиях и обмене мнениями, стимулируют студентов к анализу различных точек зрения и формированию собственного мнения на основе аргументов и фактов.

проектная работа: участие в проектах требует от студентов анализа ситуации, поиска решений и принятия решений на основе имеющихся данных. Это способствует развитию критического мышления и позволяет студентам применять свои знания на практике.

проблемно-ориентированные задачи: задания, направленные на решение реальных проблем или ситуаций, требуют от студентов критического анализа и поиска альтернативных решений.

Навыки решения проблем включают в себя умение выделять основные аспекты проблемы, разрабатывать стратегии решения, принимать решения и оценивать их результаты. Для развития этих навыков необходимо предпринимать следующие шаги:

анализ кейсов: работа с реальными кейсами или ситуациями из практики помогает студентам развивать навыки анализа, выявления проблем и разработки решений.

коллективное решение задач: работа в команде над решением сложных задач требует от студентов совместной работы, обмена идеями и поиска компромиссов, что способствует развитию навыков решения проблем.

симуляции и игры: использование симуляций и игровых методик позволяет студентам экспериментировать с различными стратегиями и решениями в безопасной обстановке, что способствует их развитию и пониманию.

Подводя итоги, отметим, что поддержка учителей и преподавателей является ключевым фактором в обеспечении качественного образования. Эффективная поддержка включает в себя разнообразные аспекты, включая профессиональное развитие, эмоциональное благополучие и доступ к ресурсам. Развитие и реализация этих мер помогает создать поддерживающую и стимулирующую среду для учителей, способствуя повышению качества образования и достижению успехов учениками. Современная система образования стоит перед множеством вызовов, но решение этих проблем возможно при условии совместных усилий образовательных учреждений, правительственных органов, общественности и бизнес-сектора. Инновации, гибкость, развитие навыков и поддержка учителей – вот ключевые составляющие успешной реформы, направленной на обеспечение качественного и доступного образования для всех.

Литература

1. Алексеева, О. В. Психолого-педагогическая поддержка профессиональной деятельности педагогов: теория и практика. Москва, 2019.
2. Бабанин, Ю. К. Поддержка профессионального развития педагога: механизмы, технологии, эффективность. Москва, 2018.
3. Болотов В.А., Сергеев С.М. Современное образование: проблемы и перспективы. Москва, 2019.
4. Гаврилов, А. В. Профессиональное самоопределение и психологическая поддержка педагогов. Москва, 2017.
5. Денисова, Е. Н. Педагогическая поддержка профессионального развития учителя. Москва, 2017.
6. Зимняя, И. А. Педагогическое мастерство: Учебное пособие. Москва, 2018.
7. Каган М.С. Современная система образования: проблемы и пути их решения. Москва, 2018.
8. Кузнецова, Н. В. Поддержка профессионального развития педагогов: методология, теория, практика. Москва, 2016.
9. Никитин С.А. Трансформация системы образования в условиях глобализации. Казань, 2021.
10. Павлова, Е. Ю. Психолого-педагогическая поддержка профессионального саморазвития учителя. Москва, 2017.
11. Репин В.Г. Качество образования и проблемы его обеспечения. Новосибирск, 2019.
12. Холявко, Е. В. Профессиональная поддержка педагогов: теория и практика. Москва, 2017.

Müasir təhsil sisteminin problemləri və onların həlli üsulları

Xülasə

Müasir təhsil sistemi keyfiyyətli təhsili təmin etmək və yeni nəsli müasir dünyanın mürəkkəbliyinə uğurla hazırlamaq üçün aradan qaldırılmalı olan bir sıra ciddi vəzifələrlə üzləşir. Bu məqalə müasir təhsil sisteminin əsas problemlərini araşdırır və onların həlli üçün strategiya və üsullar təklif edir.

Müasir texnoloji yeniliklər təhsil paradimalarını yenidən formalaşdırır, biliyə və öyrənməyə yeni yollar açır. Dünyanın sürətlənmiş rəqəmsal inkişafı fonunda onlayn öyrənmə, virtual reallıq və rəqəmsal platformaların imkanları daha əlçatan və tələbatlı olur. Bununla belə, əhəmiyyətli üstünlüklərə baxmayaraq, təhsilə bərabər çıxışa mane olan bir sıra problemlər mövcuddur.

Açar sözlər: təhsil sistemi, təhsil problemləri, təlim, bacarıq, səmərəlilik.

LARISA VLADIMIROVNA KOLESHNIKOVA

**PROBLEMS OF THE MODERN EDUCATION SYSTEM AND
METHODS FOR SOLVING THEM
SUMMARY**

The modern education system faces a number of serious challenges that must be overcome to ensure quality education and successfully prepare the new generation for the complexities of the modern world. This article examines the key problems of the modern education system and proposes strategies and methods for solving them.

Modern technological innovations are reshaping educational paradigms, opening new ways to access knowledge and learning. Against the background of the accelerated digital development of the world, the possibilities of online learning, virtual reality and digital platforms are becoming more accessible and in demand. However, despite the significant benefits, there are a number of problems that hinder equal access to education.

Key words: education system, educational problems, training, skill, efficiency.

**Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dilarə Cavadova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYGÜN QƏDİMLİ
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR

Açar sözlər: onomastika, onomologiya, dilçilik, türk dilləri, tədqiq, xüsusi adlar

Ключевые слова: ономастика, ономаσιология, лингвистика, тюркские языки, исследование, особые имена

Key words: onomastics, onomology, turkish language, linguistics, research, special names

Giriş. Adlar, onların əlamət və xüsyyətlərinin tədqiqi müasir Azərbaycan dilçiliyində diqqəti ən çox cəlb edən vacib elmi- tədqiqat sahələrindəndir. Dildəki hər bir xüsusi ad - onomastik vahid ictimai- tarixi inkişafın məhsuludur.

Dilçilikdə “onomastika” sözünün iki mənası izah olunur: 1) dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı; 2) dilçiliyin xüsusi adları öyrənən bəhsi. A.Qurbanov isə dildəki xüsusi adların məcmusunun – onomastika, ondan bəhs edən dilçilik sahəsinin isə onomologiya adlandırılmasını daha məqsədyönlü hesab etmişdir. [6, s.3.] Bütün qədim köklərə malik dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dili də tariximizin canlı şahididir. Bu şahidlik sayəsində dilimizdəki xüsusi adlar keçmişimizi özündə mühafizə edib bu gününə gətirən real faktlardır. Həm tariximizi öyrənməkdə, həm də dilimizin sərhədlərini genişləndirməkdə, inkişafını təmin etməkdə onomastik tədqiqatların əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bu mövzu tək dilimizin deyil, həm də tariximizin dərinliklərini öz daxilində cəmləşdiyi üçün diqqətli və dəqiq təhlil işləri aparılmalıdır.

Ümumiyyətlə, onomastik vahidlərə aid materialların tədqiqi bütün dövrlərdə elm üçün aktual məsələ olacaqdır. Bütün bunlara əsaslanaraq onomastika və şöbələri müxtəlif dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Müxtəlif ölkələrin dilçiləri həm öz dillərində olan, həm də başqa dillərdə olan onomastik vahidlərə onların tədqiqinə dair müxtəlif fikirlər irəli sürmüşdür. Nəticədə bu sahə ilə bağlı bir çox konsepsiyalar meydana gəlmişdir. Dil haqqında Azərbaycan elminə daha yaxın olan ümumtürkoloji dilçilikdə də elmi-nəzəri baxışlar da az deyil. [1, s. 9]

Müasir dövrümüzdə onomologiya dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi formalaşmışdır. Dilimizin onomastikası çox mürəkkəb sistemə malikdir. Bir sıra problemlərin açılması və mükəmməl onomastik nəzəriyyə yaradılması dilçiliyin mühüm vəzifələrindən biridir.[6, s.4] Müxtəlif dövrlərdə bu sahə üzrə fərqli tədqiqatlar aparılsa da, əsaslı işlər XX əsrin II yarısından öyrənilməyə başlanmışdır. Lakin onomastik tarixi inkişafı yeni onların yaranması, zamanla məna və ya formasının dəyişməsi, orfoqrafik və orfoepik problemləri sistemli şəkildə öz tədqiqini gözləyir. Bütün bu problemlərin həllində həm türkoloji dilçilik materiallarından, həm də dünya dilçiliyinin nailiyyətlərindən bəhrələnmək lazımdır. Buludxan Xəlilov onomastik vahidlərin öyrənilməsinin əhəmiyyətini vurğulamaq üçün göstərir ki, onomastik vahidlərin öyrənilməsi dialektologiya, dil tarixi üçün

maraqlı material verir. Onomoloji tədqiqatlarda xüsusi sözləri araşdırmaq, xüsusi sözlərin mənşəyini müəyyənləşdirmək, xüsusi sözlərin quruluşunu, yaranma yollarını, mənasını, üslubi çalarlarını öyrənmək və digərlərinə diqqət yetirilməlidir. [3, s.210] Dilimizdəki onomastik vahidlər tərkibindəki komponentlərin sayına görə də bir-birindən fərqlənir. Bunlara bir, iki və üçkomponentli onomastik vahidlər aiddir.

Dilimizdə mövcud olan onomastika öz daxilində dar və geniş olmaqla iki yerə bölünür. Geniş mənada hər hansı bir ölkənin və ya qitənin nəzərdə tutulur. Dar mənada isə hər hansı bir rayonun, kəndin hətta daha dar mənada hansısa yazıçının əsərlərinin onomastikası, orada işlənən xüsusi adların cəmi nəzərdə tutulur. Geniş mənada olduqda makroonomastika, dar mənada isə makroonomastika adlanır.

Onomastikanın özünəməxsus yarımşöbələri vardır və bu yarımşöbələr bütün dünya dilləri üçün, demək olar ki, eynidir. Bu yarımşöbələr mənə çalarlarına görə fərqlənsələr də, onların arasında vəhdət mövcuddur. Bu şöbələr həm də bir-birinin yaranması üçün zəmin yaradır, biri digərini tamamlayır. Xüsusi adları öyrənmək onomologiyanın bütün şöbələrinin- antroponimika, toponimika, etnonimika, hidronimika, zoonimika, kosmonimika və ktematonimikanın ayrı-ayrılıqda, bəzən də bütövlükdə öyrənilməsi istiqamətində tədqiqat əsərlərinin yaranması müsbət qiymətləndirilməlidir. [4, s.4] Elmi ədəbiyyatda “onomastika bütün xüsusi adların təcəssümü, toponimlər coğrafi adlar, antroponimlər insan adları, etnonimlər tayfa və millət adları, hidronimlər dəniz, çay, göl adları, kosmonimlər kosmik obyekt adları, teonimlər səcdəgah adları, zoonimlər heyvanlara verilən xüsusi adlar, ktematonimlər müəssisələrə və digər əşyalara verilən xüsusi adlar” kimi izah olunur. [6, s. 6]

Dilimizdə mövcud olan onomastika zənginliyi ilə lüğətlərdə xüsusi mövqeyə malikdir. Bütün zənginliyi ilə bərabər həm də dildə rəngarənglik yaradır. Dildəki zənginlik və rəngarənglik söz sənətimizin də inkişafına müsbət təsir edir. Bədii üslubda onomastik leksikanı müəyyənləşdirərkən sözün etimoloji, semasioloji, morfoloji, leksik, fonetik cəhətləri ilə bərabər, onun sintaktik rolu da nəzərə alınmalıdır. Onomastik vahidin mənası cümlənin tərkibində müəyyənləşir. Vahidin ədəbi dilin bədii üslubunda öyrənilməsi nəticəsində "poetik onomastika" adlı tədqiqat sahəsi yaranır. [6, s.6]

Onomastik vahidlərin hər biri aid olduğu dilin qanunauyğunluqlarına tabedir. Bu dil vasitəsilə zamanla təkmilləşir və lüğət fondunda mövqeyi güclənir. Azərbaycanda qədimdən müxtəlif səbəblərdən dilimizə təsir göstərən başqa-başqa ölkələrin dillərinə məxsus onomastik vahidlərə də yazılı mənbələrdə təsadüf olunur. A. Qurbanov öz əsərində qeyd edir ki, bu gün istifadə etdiyimiz yüzlərcə xüsusi ad qədimdən başlamış XX əsrə qədərki ərəbdilli tarixi əsərlərdə mövcuddur. Təbii ki, qədim türklərin ad qoyma adətinə uyğun olaraq, həmin sözlər ya düzəltmə ya da mürəkkəb olmuşdur. Əsasən qədim türklərin yazılarında etnik, yer, şəxs, dağ, göl və s. adlarının yazılışında tarixi-ənənəvi prinsipə daha çox əməl edilmişdir. Əsrlər keçsə də oğuz dil qrupuna aid dillərdə danışan yazarlar, katiblər, həvəskarlar, əlifba biliciləri onomastik vahidləri həmişə eyni bir şəkildə yazmağa davam etmişlər.

Nəticədə bir çox onomastik vahid ilk gündən necə yazılmışdırsa dildə həmin şəkildə də sabitləşmişdir. Digər sözlərlə müqayisədə onomastik vahidlərin yazılışı tarixi-ənənəvi prinsipə daha çox uyğun gəlir.

Hər hansı bir əsərdə obrazlara həm ənənəvi adlar, həm də yazıçılar tərəfindən yaranan – uydurulmuş adlar verilə bilər. Ənənəvi adlar qeyd etdiyimiz kimi, adətən zamanın tələbinə uyğun olaraq verilir. Ənənəvi adlarda millilik və tarixilik prinsipi əsas götürülür. Uydurulmuş adlar isə ləqəblərə bənzəyir, yəni yazıçı tərəfindən uydurulmuş adlar obrazın mənəviyyətinə, xarici görünüşünə, fiziki qüsurlarına və digər bir cəhətinə uyğun olaraq verilir. Əsərlərdə obrazlara verilən adı çox zaman əsərlərin növlərinə görə fərqlənir. Satirik əsərlərdə surətin xarakterinə uyğun adlar seçilir. Bəzi müəlliflər müəyyən adları özü yaradır. Bununla belə, personajların adlarının lüğəvi mənasının həmişə surətin işi və ya əməli ilə eyni olduğunu göstərmək düzgün olmaz. XIX əsrin ikinci yarısında bədii üslubda mövcud olan şəxs adları ənənəvi xarakter daşısa da, çox zaman obrazın xarakteri ilə bağlı olub üslubi xüsusiyyətə də malik olur. Əsərlərdə işlədilmiş adlara bu gün də - yəni XXI əsrin əvvəllərində də rast gəlmək mümkündür. Hal-hazırda öz müasirliyini itirən bu antroponimlərin bəziləri dini etiqadla bağlı olaraq, bəziləri isə ulu nəslə hörmət əlaməti olaraq xalq arasında işlənməkdədir.

Toponimlər, hidronimlər, oronimlər, etnonimlər onomastikanın ən qədim sahələrindəndir. Öz təbiəti etibarlı ilə coğrafi adlar da sözdür, bütün sözlər kimi dilin ümuminkişaf qanunlarına tabedir. Yazılı ədəbiyyatımızda, xalq danışığı dilində və bədii üslubda mövcud olan coğrafi adlar onomastikanın digər növlərindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda mövcud olan onomastikanın həmin sahələrinin öyrənilməsi məqsədəuyğundur. Azərbaycan onomastikasında toponimlərin tədqiqi çox qədimdir. Belə ki, Azərbaycan torpağında mövcud olan şəhər, rayon, kənd, oba və digər yaşayış məntəqə adları hələ qədim dövrdən türk, ərəb, fars, gürcü, alban və s. mənşələrdə öz əksini tapmışdır. Qədim tarixçi və coğrafiyaşünasların, səyyahların gündəlikləri (səyahətnamələr) olduqca önəmlidir, Bilhissə Strabonun “Coğrafiya”sı, Heradotun “Tarix”i toponimiya üçün olduqca lazımlı qaynaqlardır. Elmin bu sahəsi ilə məşğul olan tədqiqatçı alimlərimizin bəziləri həmin mənbələri axtarıb tapmış, mənbələrin üzərində linqvistik, tarix, coğrafiya baxımından elmi-tədqiqat işləri aparmış və bu mənbələrin bir qismini rus dilinə tərcümə etmişlər.

Bədii əsərlərdə istifadə olunan coğrafi adların – toponimlərin, oronimlərin, hidronimlərin çoxluğu sənətkarın bilik dairəsinin genişliyi ilə bağlıdır. Sənətkar yaradıcılığının və ictimai həyatının rəngarəngliyi bədii əsərlərdə mövcud olan toponimlərdə, hidronimlərdə, oronimlərdə bilavasitə özünü göstərir. Bədii əsərlərdə toponimlərə, hidronimlərə və oronimlərə sənətkar xüsusi əhəmiyyət verir. Bədii dildə obrazlara verilən xüsusi adlar 197 kimi toponimlər, hidronimlər, oronimlər də şərti xarakter daşıya bilər. Əgər əsərin mövzusu həyatdan götürülmüşsə, o zaman coğrafi adlar konkret məzmunla malik olub üslubi çalar daşıyır. Bu zaman hər hansı onomastik vahid artıq öz funksiyasını müəyyən dərəcədə dəyişir, daha çox bədii dilə

xidmət edir. Qədim türk dilində etnik adlar bəlkə də başqa onomastik vahidlərdən daha tez yaranmışdır. [5, s.6] Öz qəbiləsindən ayrılıb özünə yeni məskən seçən, yeni qəbilə yaradan bütün bütün türk etnik qruplarının adı ilk gündən necə qəbul edilmiş və dövrün fonetik prinsipə uyğun yazılmışsa elə də sabitləşmişdir. Bu adların yazılış qaydası öz xalqı, qəbiləsi tərəfindən qorunmuş və nəticədə daşlaşaraq əsrlər boyu pozulmamışdır. Bu sabitlik onların müxtəlif dövrlərdə oxunub anlaşılmağına çətinlik törətsə də, həmin dövrün əlifba sistemi tədqiq edildikcə adların yazılışı və mənası aydın olur. Məsələn, "Az" adı qədim türk qəbilələrindən birinin adıdır ki, bu ada həm Qurani- Kərimdə Ad formasında, həm qədim türk dili lüğətlərində, həm də Divani lüğət-it türk əsərində rast gəlinir. Belə tayfa adlarına Çik, izgil, ediz, karluk, kırkız, kitab və oğuz kimi adları nümunə göstərmək olar. Ən böyük qəbilənin adı Oğuz olmuşdur. Mənbələrdə mənası ağıllı, düşüncəli döyüşçü deməkdir. İlk əvvəl ögür şəklində qəbul edilmiş qəbilənin sonrakı dövrlərində inkişaf prosesi nəticəsində ögür-ogur- oğur ən sonunda isə r samiti z samitinə çevrilmişdir.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində Altınçub, Altun Yis, Ağu, Besbalik, Bolçu, Bökli, Çuğay, Kadirkan, Toğu Balık kimi bir çox toponimlər verilmişdir. Dilimizdəki toponimlər mənşəyinə görə Azərbaycan- türk dillərinə ,ərəb və fars dillərinə, rus dilinə, Qafqaz dillərinə, Monqol dillərinə mənsub toponimlər qruplarına ayrılır. [3,.s.239] Zoon- heyvan, onoma- ad deməkdir. Zoonimlər içində isə ən çox at adlarına rast gəlinir. Ak, Akat, Az yağı, Azman, Alp Şalçı, Boz at, Torig at və s. döyüşçülərin atlarının adları kimi abidələrin dilində verilmişdir.

Onomastik vahidləri öyrənmək həm də tarix, ədəbiyyat, biologiya, zoologiya, fizika, astronomiya kimi elmləri öyrənməkdir. Çünki onomastik vahidlər ictimai və qeyri- ictimai elm sahələri ilə əlaqəli şəkildə tədris edilir.

Genealoji cəhətdən türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz- səlcuq yarımqrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin leksik, fonetik və qrammatik quruluşuna nəzər saldıqda, eləcə də onomastik sistemini araşdırdıqda biz bu dillər arasında ümumi cəhətlərin olduğunu görürük. Bu cəhətdən oğuz qrupu dillərindən olan türk, türkmən, qaqauz dillərinə aid olan xüsusiyyətlərin oxşarlığı daha çoxdur. [4, s.5]

Qədimli Aygün

Nəticə

Azərbaycan dilində mövcud olan onomastik vahidlər ümumişlək xarakter daşıyır. Onomastik vahidlərdən cəmiyyətin bütün üzvləri eyni dərəcədə istifadə edə bilirlər. Onomologiyada xüsusi sözlərin yaranma yolları, dildə işlənmə məqamları, zamanla inkişafı öyrənilir. Hər bir onomastik vahid dildə güclü və aydın milli xüsusiyyətlərə malikdir. Onomastik vahidlər hər bir xalqa aid doğma xüsusiyyətləri özündə cəmləyir. Xalqımızın uzun əsrlər boyu yaratdığı onomastik vahidlər yüksək keyfiyyətə malikdir. Azərbaycan dilində mövcud olan onomastik vahidlərin öyrənilməsinə, tədqiqinə nisbətən gec başlanmışdır. Gec tədqiqatlar aparılsa da, böyük elmi uğurlar əldə edilmişdir. Omonimlərin yaranması, inkişafı müxtəlif ictimai-siyasi, tarixi, hətta iqtisadi inkişafda da bağlıdır. Zamanla öz təsdiqini tapmış

hər bir onomastik vahid dilin lüğət tərkibinin üzvüdür. Bir çox tarixi hadisələrin şahidi olan onomastik vahidləri düzgün bilmək və yazmaq insanın ümumi dünyagörüşünə və mədəniyyətinə təsir edən amillərdəndir.

ГАДИМЛИ АЙГУН

**РЕЗЮМЕ
ПОЛОЖЕНИЕ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Ономастические единицы в Азербайджанском языке являются общими. Ономастические единицы могут употребляться в равной степени всеми членами общества. Ономология изучает способы образования специальных слов, моменты их развития в языке, их развитие во времени. Каждая ономастическая единица имеет сильные и четкие национальные особенности в отдельно взятом языке. Ономастические единицы воплощают в себе исконные черты каждого народа. Ономастические единицы, созданные нашим народом на протяжении многих веков, отличаются высоким качеством. Изучение ономастических единиц в азербайджанском языке началось относительно поздно. Хотя исследование были проведены поздно большие наручные успехи были достигнуты. Возникновение и развитие омонимов связано с различным общественно-политическим, историческим и даже экономическим развитием. Каждая подтвержденная временем ономастическая единица является членом словарного запаса языка. Правильное знание и написание ономастических единиц, ставших свидетелями многих исторических событий, относится к факторам, влияющим на общее мировоззрение и культуру человека.

GADIMLI AYGUN

**SUMMARY
POSITION OF ONOMASTIC UNITS IN THE
AZERBAIJANI LANGUAGE**

Onomastic units in the Azerbaijani language are general. Onomastic units can be used equally by all members of society. Onomology studies the way of formation of special words, moments of their development in language, their development over time. Each onomastic unit has strong and clear national characteristics in a single language. Onomastic units combine the native features of each nation. The onomastic units created by our people for many centuries are of high quality. The study of the existing onomastic units of the Azerbaijani language began relatively late. Although late research has been conducted, great scientific progress has been made. The emergence and development of homonyms is associated with various socio-political, historical and even economic development. Every onomastic unit that has been confirmed over time is a member of the vocabulary of the language. Proper

knowledge and writing of onomastic units, which have witnessed many historical events, are among the factors influencing a person's general outlook and culture.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. I cild. Bakı, 2019, 280 səh.
2. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. II cild. Bakı, 2019, 432 səh.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008, 442 səh.
4. Hüseynova H. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı, 2017, 190 səh.
5. Şükürlü E. Qədim Türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər. Bakı, 2011, 124 səh.
6. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı, 2008, 302 səh.

Rəyçi: dos. Sofiya Mirzəyeva

TƏRGÜL ƏLİZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti

İngilis dili kafedrası

thasimova@beu.edu.az

**BRİTANIYANIN AVROPA BİRLİYİNDƏN ÇIXMASI
(BREKSİT) PROSESİ VƏ ONUN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ
XÜLASƏ**

Məqalədə Britaniyanın Avropa Birliyindən çıxması prosesi və bu prosesin müasir İngilis dilinə təsiri araşdırılmışdır. Bir çox hökumət idarəçiləri tərəfindən araşdırılan və dəyərləndirilən bu prosesin Böyük Britaniya üçün faydaları bir çox sahələrdə özünü göstərir. Miqrasiya, insan axınının qarşısının alınması, azad ticarət və vahid bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi bu faydaların təməl addımlarından hesab olunurlar. Lakin bunun nəticəsində Britaniyanın Avropa dövlətləri ilə əvvəlki əlaqələrinin saxlanması da təhlükəli məqamlardan sayılır. Aİ-ni tərk etmək planları içərisində Britaniyada müşahidə olunan əsas məsələlərdən biri də bu prosesin dilə təsirsiz ötürülməsi olmuşdur. Belə ki, dildə yeni yaranan sözlərin çoxluğu bu prosesin dilə təsirinin bariz nümunəsidir. Həmin sözlərin ümumişlək sözlərə çevrilməsi bu prosesin İngilis dilinə vacib tövhiyələrindən sayılır. Britaniyanın Aİ üzvlüyündən çıxması nəticəsində prosesin davamı olaraq İngilis dilinin də beynəlxalq dil olaraq zərər görməsi gözlənilsə də, İngilis dilinin daha çox istifadə olunması və yeni yaranan sözlərin dilə daha çox nüfuz etməsi faydaları sırasında yer alır. Nəticədə bir çox arxaikləşmiş sözlər artıq dilin lüğət bazasından çıxmağa başlamışdır. Yeni yaranan sözlərin təsiri nəticəsində İngilis dili yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Proseslərin sürətlə keçməsi dilin formalaşmasına da öz töhfəsini vermişdir. Məqalədə Breksit prosesinin tarixi mərhələləri ilə yanaşı həmçinin İngilis dilində dəyişiklik edilməsi də nəzərə çarpır.

Açar sözlər: Breksit, vasitəçi dil, linqvistik müxtəliflik, Aİ üzvlüyü, neytral dil

Таргул Ализаде

РЕЗЮМЕ

Процесс выхода Великобритании из Европейского союза (Brexit) и его влияние на английский язык

В данном случае в статье исследован процесс выхода Великобритании из Европейского союза и влияние этого процесса на английский язык. Преимущества этого процесса для Великобритании, исследованные и разработанные многими правительственными администраторами, показывают его суть во многих областях. Миграция, предотвращение притока людей в регион, развитие свободной торговли и объединение рыночной экономики считаются одними из основных этапов этих преимуществ. Однако в результате этих процессов в числе важнейших тем рассматривается и обеспечение

прежних отношений с европейскими странами. Одной из главных тем выхода Великобритании из ЕС стало влияние этого процесса на язык. Процесс не прошел без негативных последствий для языка. Конечно, многообразие новых слов, появившихся в языке, является очевидным объяснением природы этого процесса. Превращение новых слов в общеупотребительные считается важнейшим для английского языка. В результате выхода Великобритании из ЕС этот процесс проявляется в том, что английский язык, как ожидается, потеряет свое доминирующее положение среди языков, но использование английского языка в большей степени и проникновение новых слов в английский язык рассматриваются как его преимущества. Как следствие, в языковой обиход войдет больше архаичных слов. В результате появления новых слов английский язык переходит в новую фазу. Быстрая последовательность этого процесса оказала положительное влияние на формирование языка. В статье кратко описаны исторические этапы процесса Brexit, а также изменения в английском языке

Ключевые слова: Брексит, лингва франка, языковое разнообразие, члены ЕС, нейтральный язык

Targul Alizade

SUMMARY

The process of Britain exit (Brexit) from the European Union and its influence to the English language

In this case, the process of leaving Britain from the European Union and the effect of this process on the English language was investigated in the article. The benefits of this process for Great Britain researched and developed by many government administrators, show its essence in many fields. Migration, the prevention of human inflow to the region, development of free trade and unite market economy are considered among the basic steps of these benefits. However, as a result of these processes, the provision of the previous relations with the European countries are seen among the crucial subjects. One of the main subjects of Britain exit from the EU has been the effect of the process to the language. The process hasn't been passed without any negative effect to the language. Of course, the multiplicity of the new words derived in the language is the obvious explanation of the nature of this process. The conversion of new words into common words is considered crucial in the English language. As a result of Britain exit from the EU, the case of the process is observed in the fact that the English language is expected to lose its dominant position among the languages, but the use of the English language more and penetration of the new words in the English language are seen among its benefits. In consequence, more archaic words are going to infuse into the language bulk. As a result of new words English language has been transformed into a new phase. The rapid sequence of the process has had positive impact in the language

formation. The article summarises the historical phases of the Brexit process as well as changes in the English language

Key words: Brexit, lingua franca, linguistic diversity, member of the EU, neutral language

Britaniyanın Avropa Birliyindən çıxması təsadüfi deyildir. *Winston Churchill* 1946-cı ildə öz çıxışı zamanı bunları demişdir. “Biz Avropa Birləşmiş Ştatlarını yaratmalıyıq. Bu yolla 100 milyonlarla əməkçi sadə xoşbəxtliklər və ümidlər qazanacaq və həyat onlara daha rahat olacaq. Avropa Birləşmiş Ştatlarının strukturu əgər düzgün şəkildə qurulsa və inkişaf etdirilsə heç bir kiçik dövlətin çətinliyi olmayacaq.” (1)

Britaniya İmperiyasının tarixi dövrü Britaniya siyasi elitasının Avropa daxilində mövqeyinə ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. 16-cı əsrin sonu və 17-ci əsrin başlanğıcında artıq Britaniya İmperiyasına aid ilk koloniyalar yaranmağa başladılar. Daha sonra Britaniya tarixdə ən böyük imperiyaya çevrilməyə başladı. Ölkənin hər bir qitədə və hər bir okeanda koloniyaları yaranmağa başladı. 20-ci əsrdə isə ölkə sürətlə zəifləməyə başladı. Nəticədə, Hong Kong Çinə qayıtdı və əvvəlki koloniyalar müstəqilləşdi. 20-ci əsrin ilk yarısında artıq Britaniya Millətlər Birliyi yaradıldı. (2, s.147) Bu daha çox Avropanın ilkin koloniyalarında təşkil olunmuş hökumət daxili müstəqil birlik sayılır. Bütün ərazi birlikləri indi suveren hökumətlərin başçılıq etdiyi müstəqil dövlətlərdir. Ancaq bu dövlətlər az və ya çox dərəcədə Britaniya krallığına sadıqdırlar. Beləliklə, Britaniya üç əsr bir zamanda dünyanın siyasi mənzərəsini yaratmışdır. Buna görə də siyasi liderlər və əhalinin böyük bir hissəsi özünü digər Avropa ölkələrindən daha üstün görürlər. Bundan əlavə, bir çox üzv dövlətlərin əhalisi Avropaya qoşulmaqla özlərini şanslı hiss edirlər və digər dövlətlərlə əlaqələri daha da inkişaf etdirməyi planlaşdırırlar. Britaniya İmperiyası üçün isə bunun əksinə olaraq Aİ-yə üzv dövlət olmaq və onun tərkibində çıxış etmək sanki dünya nüfuzunun itməsi deməkdir. Ancaq Avropaya yönəlmək onun imkanlarını daha da cılızlaşdırır. Bu bir psixoloji maneədir və bu Avropa ilə Britaniya arasında əlaqələrin mümkün qədər çətinliklə qurulmasına yol açmışdır.

1961-ci ildə Mühafizəkarlar hökuməti Harold Makmillanın başçılığı ilə bu birliyə qoşulma qərarı aldılar və qoşulma üçün müraciət etdilər. Ancaq tarixi antoqonizm nümayiş etdirən Fransa hökuməti buna müdaxilə etmişdir. Belə ki, Fransa prezidenti Şarl de Qol Britaniyanın Avropa İqtisadi birliyinə qoşulmasına veto vermişdir. O təkid edirdi ki, Britaniya hökumətinin ABŞ və eləcə də Britaniya ümummillət dövlətlər birliyi ilə əlaqəsi səbəbilə britaniyalılar bu birliyə sadıq olmayacaqlar. Bu səbəbdən fransız sözü xoş olmayan və pis niyyətli anlamında işlədilir. Hətta ingilis dilində “pardon my French” adlı bir ifadə də vardır. Bu ifadə birisinin xoş olmayan kəlamından sonra üzr istəməsi anlamında işlədilir. 1967-ci ildə Baş Nazir digər bir müraciət ərizəsi göndərsə də, bu ərizə fransız hökuməti tərəfindən rədd edildi. İki il sonra bu veto aradan qalxdı və 1973-cü ildə Britaniya nəhayət Aİ-yə qoşuldu.

Avropa Birliyi aktı 1972-ci ildə təqdim olundu və bu akta görə ölkənin inteqrasiyası suverenlik maneəsi ilə üzləşdi. Bu akta görə Avropa qanunu bütün ölkələrin daxili hüquqi mənbələrindən daha üstündür. Buna baxmayaraq, Britaniyanın yazılmamış Konstitusiyasının əsas prinsiplərindən biri parlamentin müstəqilliyidir. Britaniya Parlamentinin suverenliyi Parlamentin dövlətin əsas güc mənbəyi olmasıdır. Bu parlamentə imkan verir ki, Britaniya qanunları əsasında qərar və qaydalar qəbul etmə hüququna malik olsun. 1950-ci illərin sonları və 1960-cı illər ərzində Britaniyanın iqtisadi tənəzzülü yaşandı. Digər tərəfdən, beş üzv dövlətin iqtisadi çiçəklənmə dövrünü yaşaması Britaniya siyasətçilərini Avropa ilə əlaqələrin qurulmasına təşviq etdi. Birləşmiş Krallıq siyasi inteqrasiya üçün mübarizə aparmır. Bütün Avropa dövlətlərində Avropa ilə inteqrasiya məsələsində ictimai narazılıq və qeyri-müəyyənlik hökm sürür. Britaniya hökumətində də siyasi elit təbəqə bu məsələdə narazılıq və qeyri müəyyənlik nümayiş etdirmişdir. Lakin daha sonra bu fikirlər ardan qalxmışdır, ancaq əsas partiyalar arasında Avropa məsələsi ilə bağlı hələ ilk günlərdən fikir müxtəlifliyi mövcud olmuşdur. 1975-ci ildə leyboristlər Harold Wilsonun başçılığı ilə bu birliyə qarşı olduqlarını bəyan etdirlər və Aİ-dən çıxmaq üçün referendum keçirdilər. (3)Ancaq nəticədə əksəriyyət qalma tərəfdarı oldu və leyboristlər öz fikrini dəyişdilər. Daha sonra leyboristlər öz fikirlərində dəyişiklik etdilər. Onlar artıq Britaniyaya maraq göstərirdilər və sosial məsələlərdə Avropa qanunlarını əsas götürürdülər. Məsələn, Britaniya məşğulluğu müdafiə aktını ədalətsiz kimi qiymətləndirilmişdir. Çünki part-time işçilər daha az sosial müdafiə görürdülər. Digər tərəfdən, mühafizəkarlar partiyası inteqrasiya fikrinə qarşı çıxmağa başladı. 1975-ci ildə siyasi liderləri olan Marqaret Tetçerin başçılığı ilə bu məsələ daha da gücləndi.

1979-cu ildə Baş nazir olan Marqaret Tetçer açıq şəkildə Avropadan siyasi asılıqdan məmnun olmadığını bildirdi. O, siyasi, iqtisadi və sosial inteqrasiyanın əleyhinə olduğunu bildirdi. Baş Nazir olaraq o, Avropada bir çox büdcə ilə bağlı məsələlərdə Avropanın artan sosial rolu ilə əlaqədar mübarizə aparmışdır. O öz vəzifəsindən gedənə qədər Avropada Britaniyanın mövqeyini ciddi şəkildə dəyişdirməmişdir. O, hətta Britaniyanı Avropa Maliyyə sisteminə qoşulmasına belə imkan verməmişdir çünki o bunu daha ciddi siyasi birlik yaratmağa doğru bir addım hesab edirdi. (4,s.626). Britaniyaya görə birləşmiş Avropa layihəsini yaratmaq iqtisadi səbəblərdən irəli gəlmirdi. Siyasi cəmiyyət deyil həm də ümumi Avropa bazarı yaratmağı nəzərdə tuturdu. Tetçərə gəldikdə o inqilabi dəyişikliklərə qoşulmaqda istəksiz yanaşırdı. Ümumi kənd təsərrüfatı və büdcə siyasətində davamlı narazılıqlara əlavə olaraq Avropada Britaniyanın müəyyən kənara çıxmalarla üzv olması problemlərə səbəb olmağa başladı. Məsələn, Britaniya Aİ-də Avrozonada, Şengen, ədalət və daxili siyasi birləşmələrdən uzaq olmuşdur. Bununla yanaşı, London Aİ-nin dəstəklədiyi heç bir sövdələşmənin tərəfi olmamışdır. Məsələn, Avropanın stabilliyi mexanizminə aid olan sövdələşmələrdə, Avropa bankı birliyinin əsas üzvü olmaqdan uzaq olmuşdur. Yuxarıda qeyd olunan Britaniyanın Aİ siyasətində əskik tərəflərinin olmasının müəyyən səbəbləri olmuşdur. İqtisadi

yüksəliş dövründə əsas diqqət iqtisadi gəlirlərə yönələrək siyasi və müstəqillik yönümlü məsələlərin az gündəmdə olması, tarixən Britaniyanın müstəqillik fikirlərinə sadıq olması siyasi partiyalar arasında Avropa məsələsi ilə bağlı fikir ayrılığına gətirib çıxarmışdır. Nəhayət, Londonun AI qanunlarını idarə etmə bacarığının olmaması buna rəvac vermişdir. Digər dövlətlər asanlıqla siyasi nəticələr əldə etmək üçün siyasi maneərlər edə bilirlər.

1980 və 1990-cı illərdə Britaniyanın AI-yə inteqrasiyası məsələsində yeni maneələr üzə çıxdı. Belə ki, məhkəmələrə hökm verilməsi ilə məsələlərdə səlahiyyətlər verməklə AI qanunlarına zidd olaraq parlament aktını pozmağa yönələn qanun layihəsinin qəbul olunması, ikincisi, 1990-cı illərdə birliklərin yaradılması Almaniyanın iqtisadiyyatına kölgə salmışdır. Buna uyğun olaraq Paris və Berlin arasında güc balansı itmişdir. Britaniya da daxil olmaqla bir çox dövlətlər güclü elit təbəqə vasitəsilə Alman hökuməti tərəfindən idarə olunan inteqrasiya məsələsinə qarşı çıxmışdır. Nəhayət, Mastroix sazişi 1992-ci ildə imzalanması ilə hakim Mühafizəkarlar partiyasında iki qanadın yaranmasına səbəb olmuşdur. Avroskeptiklər digər üzv dövlətlərin maliyyə ittifaqına qoşulmasına narahət olmuşdur. Bu sazişin imzalanması həmin narazılıqlar ucbatından müəyyən dövr ərzində təxirə salınmışdır.

Növbəti illərdə artıq skeptisizm Avropa siyasətində aradan çıxmağa başlamışdır. Həmin dövrdə yeni leyborist partiya Toni Bler və Qordon Braunun rəhbərliyi altında yüksəlməyə başlamışdır. Hökumətləri AI-yə müəyyən sahələrdə ciddi güzəştlər etməyə başlamışdır. Hakimiyyətə gəldikdən sonra Toni Bler ilk olaraq Sosial Xartiyani imzaladı. Seçki kampaniyasında Toni Bler həmçinin avronu qəbul etməklə bağlı referendum elan etdi. Baxmayaraq ki, bu onun baş nazirliyi dövründə baş tutmadı. Ümumilikdə Toni Blerin rəhbərliyi ilə Britaniya daha da arzuolunan forma yaratdı. Məsələn, 2004-cü ildən etibarən fəhlələrin yeni üzv dövlətlərdən qeydsiz-şərtsiz girişini təmin etmişdir. Bununla da, çox ciddi maliyyə gəlirlərindən imtina etmişdir. Buna baxmayaraq, Britaniya xarici siyasəti təhlükə altında idi. Britaniya bunu qəbul etməsə də, xüsusi əlaqələrə sahib olaraq əslində xarici siyasətini təhlükəyə atır. Məsələn, ABŞ və Britaniya arasında 2001-ci il sentyabrında terror hücumları nəticəsində yaranan birbaşa əlaqələr buna sübut ola bilər. Toni Bler dərhal açıqlama verdi ki, Britaniya ABŞ-ı dəstəkləyir və hətta buna yardım məqsədilə Əfqanıstan və İraqa böyük qoşunlar göndərmişdir. Həm Avropada, həm də ölkə daxilində bu qərarların lazımsız olduğu vurğulaansa da, Toni Bler öz sözündən dönmədi və Britaniya maraqları Amerika hökuməti ilə çiyin-çiyinə dayandı.

2010-cu ildə gəlirlərdən imtina edilməsinin nəticələri görünməyə başlamışdır. Britaniya AI büdcəsinə dəstək verən ikinci vacib dövlətə çevrilmişdir. Bununla da, miqrasiya axını ilk olaraq polşalılar və romanların gəlişi ilə daha da sürətlənmişdir və 2015-ci ildə rekord həddə çatmışdır. Aşağı və orta səviyyəli işçilərin gəlməsi ilə Britaniya büdcəsi çox zərər görmüşdür. Bu sıxlıq özünü başqa sahələrdə də göstərməyə başladı. Məsələn, ictimai səhiyyəyə yardımı gözləyən insanlarda artım

müşahidə olundu. Bütün bunlar Avrozonada böhrana gətirib çıxarmışdır. Bütün bunlar Britaniya üçün gözlənilməz nəticə olmuşdur. Çünki şimaldakı vergi ödəyicilər hesabına cənubdakı bank sektorunun inkişafı, zəif maliyyə və büdcə inteqrasiyasına təzyiq, iqtisadi balanslaşma ilə Avropanın tədricən federallaşması mümkün hala gətirmişdir.

İlk olaraq 2013-cü ilin yanvarında Britaniyanın Aİ üzvlüyündə qalıb qalmaması ilə bağlı referendum keçirmək fikri səsləndirilmişdir. İki il sonra 2015-ci il seçkiləri üçün mühafizəkarlar partiyasının manifestosu qəbul olunsada 2015 və 2016-cı illərin əvvəllərində baş tutan bu danışıqlarda Britaniyanın statusu ilə bağlı çox az dəyişikliklər ortaya çıxmağa başladı. Britaniyaya gələn miqrantların əhalinin rifah sistemində müdaxiləsində müəyyən məhdudiyyətlərin qoyulması buna daxildir. 2016-cı il iyunun 23-də baş tutan səsvermədə seçicilərə belə bir sual verilmişdir: “Birləşmiş Krallıq Aİ-yə üzv dövlət olaraq qalmalıdır yoxsa Aİ-ni tərk etməlidir?” Bu suala səsverənlərin 59%-i tərk etməli olduğunu demişdir. (5, s.820). Britaniyaya daxil olan dövlətlər İngiltərə və Uels tərk etməyi seçdilər. Ancaq Şotlandiya və Şimali İrlandiya burada qalmaq istədilər. Baxmayaraq ki, burada ciddi hesablamalar da vardır. Məsələn, istehsalatın tarixi köklərinə malik olan ərazilərdə təhsil, gəlir və məşğulluqdan yoxsul ərazilərdə insanlar leave-ə səs vermişdir. Gənc nəslin nümayəndələri isə remain-ə səs versələr də nəticələri dəyişdirə bilmədilər. İkincisi, Britaniya üçün Breksitin iqtisadi nəticələrinin araşdırılması zamanı üzə çıxan qaranlıq mövqeləri vardır. Bu maliyyə və büdcə fondu tərəfindən hesablanmış göstəricilər idi. Standart fikirlər aldadıcı olmuşdur. Bunu yumşaq və ya çətin Breksit adlandırmaq olmaz. Yeganə seçim Breksitin özüdür. Yəni vahid bazar və gömrük ittifaqını tərk edərək sərhədlərdə nəzarəti ələ keçirməklə Aİ-ni tərk etmək Britaniya üçün daha əlverişli olardı

Referendum günü seçki nəticələri açıqlandıqdan sonra Kameron istefa vermişdir. Kameronun istefasından sonra *remain* tərəfdarlarından olan Tereza Meyn hakimiyyətə gəldikdən sonrakı ilk nitqində Britaniya hökumətinin tərk etmə strategiyası aşkar olunmuşdur. Bu plana əsasən Birləşmiş Krallığı qorumaq üçün 12 prioritet məsələyə baxılmalıdır. Buna əsasən, İrlandiya ilə tarixi əlaqələrin qorunması, həm vətəndaşlar, həm də fəhlələr üçün hüquqların mühafizəsi, miqrasiyanı nəzarətdə saxlamaq, Aİ ilə sərbəst ticarəti təmin etmək, üçüncü dövlətlərlə ticarət sövdələşməsinə təminat vermək, təhsil və səmərəli addımlar həyata keçirmək planları daxildir. 2017-ci ilin martında Baş Nazirin Britaniyanın Aİ-ni tərk etməsi ilə bağlı qərarı Aİ prezidenti Donald Tuska təqdim edildi və danışıqlar prosesinə zəmin yaratdı.

İngilis dilinin Breksit-dən sonra rəsmi dil kimi qalması haqqında fikirləri Avropa Komissiyası tərəfindən təsdiqlənmişdir. İngilis dili 1973-cü ildən bəri qurumun rəsmi dilidir. Hətta Aİ-nin rəsmi saytında bildirilir ki, Britaniya Aİ-ni tərk etdikdən sonra İngilis dili İrlandiya və Maltanın rəsmi dili kimi qalır. (6)

Digər tərəfdən, Breksit nəticəsində İngilis dili artıq neytral dil kimi inkişaf etməyə başladı. Aİ-nin vasitəçi dil olmasından daha çox artıq əlverişli və ümumişlək

dilə çevrildi. Digər ölkələrin öz dillərini Aİ-nin milli dilinə çevirmək fikri güclü müqavimətlə rastlaşdı. Britaniya bayrağı ilə eyniləşdirilən İngilis dilinin əhatəsindən çıxaraq daha çox müstəqilləşməsi vacibdir. Aİ-yə üzv 27 dövlətin 24-ü ölkənin adı ilə dillərini eyniləşdiriblər. Ancaq Union Jack İngiltərənin bayrağı deyil. (7)

Aİ-nin dil siyasəti linqvistik müxtəlifliyə yol açır. Aİ-də istifadə olunan bir çox Roman dilləri vardır. Bunlara fransız, italyan, portuqal dillərini nümunə göstərmək olar. Bu dillərin işçi dil kimi istifadəsi təklif olursa da, bu vəziyyətin daha ədalətli iş mühiti yaradacağı fikri müəmmaldır. İngilis dilinin işçi dil olmaması digər Aİ-yə üzv dövlətlərin daha az linqvistik üstünlük əldə etməsinə səbəb olacaq. Çünki İngilis dili digər Aİ üzvü dövlətlərin ikinci dili kimi işlənir. Onlar ingilis dilinin ilk dil kimi istifadə olunduğu ABŞ və Avstraliya kimi dünyanın güc dövlətləri ilə ancaq bu dildə ünsiyyət qururlar. Bundan əlavə, ingilis dilinin Aİ-də istifadə olunması mədəni müxtəliflik yaratmır. Əksinə, bütün dövlətlərin rahat ünsiyyət qurması üçün zəmin yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. https://european-union.europa.eu/system/files/2021-06/eu-pioneers-winston-churchill_en.pdf
2. Stephen Conway. Britain, Ireland and Continental Europe in the 18th century: Similarities, Connections, Identities. Oxford, Oxford University Press, 2011, ISBN: 9780199210855; 356pp.
3. https://en.wikipedia.org/wiki/United_Kingdom_membership_of_the_European_Union
4. Violeta Beširević. A short history of Brexit. <https://www.researchgate.net/publication/346895047>. December 2020. In book: T.Ilić, M. Božić (eds.), Nomophylax: Collection of Papers in Honor of Srđan Šarkić (pp.621-645) Publisher: PFUUB & Službeni glasnik
5. Miklós Somai. A Concise History of Brexit - What Lessons for Europe? International Conference on European Integration 2020 Ostrava, Czech Republic. https://www.academia.edu/80198386/A_concise_history_of_Brexit_what_lessons_for_Europe?sm=b&rhid=28652008555
6. <https://www.euronews.com/my-europe/2020/12/31/will-english-remain-an-official-eu-language-after-brexit>
7. <https://www.brusselstimes.com/257029/should-english-be-europes-common-continental-language>

Rəyçi: Prof. Fil.ü.e.d. Azad Məmmədov

AYBƏNİZ QADAŞOVA AZİK
Azərbaycan Tibb Universiteti
Xarici dillər kafedrası
agadadashova@amu.edu.az

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNMƏ YERİ

Xülasə

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, dilçilik nomunativ frazeoloji birləşmələr, komperativ frazeoloji vahidlər.

Məqalədə frazeoloji birləşmələrin növləri haqqında məlumat verilmişdir. Frazeoloji birləşmələr istər ədəbiyyatda, istərsə də danışıq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan münasib vasitədir. Kommunaktiv frazeoloji vahidlərə atalar sözləri deyilir. Bizə aydındır ki, hər bir millətin özünəməxsus düşüncə tərzini göstərir. Frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumixalq dilinin məhsulu kimi qeyd olunur. Bu da ki, xalq deyimlərinə kimi gedib çıxır. Frazeoloji sistemin zənginləşməsində frazeoloji birləşmələr əsas rol oynayır. İngilis dilində atalar sözləri və zərb məsələlərinin çox az hissəsi mənaca və ya strukturca dəyişdirilərək dil vahidi səviyyəsinə salınmışdır.

Hər dövr, hər fəsil üçün onların təlim tərbiyəsində olduqca mühüm rol oynayan atalar sözləri və müdrik kəlamları həm ingilis həm də Azərbaycan dilində mövcuddur. Atalar sözlərində xalqın öz mənəvi aləmi, milliliyi, elmə təhsilə münasibəti əks olunmuşdur. Xalqın təfəkkür tarixini inkişaf etdirməkdə atalar sözləri, frazeoloji birləşmələr mühüm rol oynayır. Bəzən onların başa düşülməsində çətinlik yarana bilər.

Hər bir frazeoloji vahid xalq yaradıcılığıdır. Bu baxımdan frazeoloji vahidlərin ümumi mənasında hər bir xalqın öz adət-ənənəsinin vərdislərinin yaradıcı şərait və gündəlik yaşam tərzinin inkişafı dayanır. Həm İngilis həm də Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi olan komponentlər həm say, həm semantika həmçinin semantik əlaqələr baxımından bütöv mənənin formalaşmasında birbaşa öz təsirini göstərir. Belə ki, frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri araşdırarkən frazeologizmlərin mənasının leksik mənə ilə qarşılaşdırılması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsanla bağlı olan frazeologizmlər həm ingilis həm də Azərbaycan dillərində çoxluq təşkil edən frazeoloji birləşmələrə aiddir. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrdən çox istifadə olunur.

Frazeoloji birləşmələri təsnif etmək üçün ən qədim və ənənəvi prinsiplərdən biri onların həqiqi, əsl mənalarına əsaslanır. Bu prinsipi tematik xüsusiyyət adlandırırlar. Bu prinsip əsasən qərb dilçilik ədəbiyyatlarında geniş istifadə olunur. Bu prinsipə görə idiomları öz həqiqi mənalarına görə qruplaşdırırlar. Məlum olduğu kimi,

idiomların mənbələri insane fəaliyyətinin, həyatının müxtəlif sahələrinə və təbiət hadisələrinə aid ola bilər.

I don't get on with my parents. I don't have a good relationship with my parents.

Dilçilər frazeoloji vahidləri müəyyən edilmiş ünsiyyətdəki funksiyalarına görə 4 sinifə bölürlər.

Frazeoloji birləşmələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

1. Nominativ frazeoloji birləşmələr – söz birləşmələri ilə təqdim olunur: cut and run, draw the line və s.

Nominativ frazeoloji birləşmələrə həmçinin tərkibində yalnız bir tam mənalı söz olan söz qrupları aiddir: at large (azadlıqda, ipdən açılmış); in hand (təhlükədə); in the soup (çətin vəziyyətdə); in the altogether (çılpaq, tamamilə açıq-aydın); on the rocks (çətin vəziyyətdə); at a time (o dəqiqə); to go on (davam etmək); to look for (axtarmaq) və s.

Birinci qrupa həmçinin müqayisədə frazeoloji vahidlər və predikativ ifadələr də daxildir. (as) large as life – canlı kimi; (as) good as ever – daha yaxşı; too clever by half – daha çox ağillanmaq; (as) many as – daha çox; as dead as a duck – cansız (həyat izi olmayan); as dark as when – əvvəki kimi qaranlıq və s.

2. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin bir qismi qrammatik cəhətdən bitmiş bir ifadə etdirir və cümləyə oxşayır.

Həmin cümlələr nida işarələri ilə cümləyə ekvivalent kimi işlədilir.

Belə frazeoloji cümlələri adətən üç qrupa ayırmaq olar:

- 1) Frazeoloji nəqli cümlələri;
- 2) Frazeoloji sual cümlələri;
- 3) Frazeoloji nida cümlələri.

Frazeoloji nəqli cümlələrdə ifadə edilən fikir məzmununa görə bu və ya digər şəxsə aid olsa da, həmin şəxsi bildirən söz frazeoloji cümlə daxilində müstəqil cümlə kimi çıxış etmir və ya şəxssiz cümlələr şəklində özünü göstərə bilər. (1 səh 23-24)

Məsələn, Azərbaycan dilində:

xoşu gəlmək, acığı gəmək; yazığı gəlmək.

Onun hərəkətləri mənim heç xoşuma gəlmirdi.

İngilis dilində:

I am not every Tom, Dick and Harry – Mən hər yoldan ötən deyiləm.

Frazeoloji sual cümlələri adətən iki cür ifadə olunur; cavab almaq məqsədilə işlədilən və ritorik səciyyə daşıyan sual cümlələri.

Cavab almaq məqsədilə işlədilən frazeoloji sual cümlə növü qeyri-ritorik; ritorik səciyyə daşıyan frazeoloji sual cümləsi isə ritorik frazeoloji sual cümləsi adlandırılır.

Qeyri-ritorik frazeoloji sual cümlələri dilimizdə sayca elə də çox deyildir. Bəlkə də elə ona görə bu məsələ dilçiliyimizdə çox tədqiq olunmamışdır.

Hər iki dildə bu kimi xüsusiyyətlər mövcuddur. Məsələn buna aid olaraq ingilis dilində aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar və onun Azərbaycan dilində qarışılığını qeyd etmək olar. By trick of eyes, and hair, by her walk, by the sound of her voice – Thing her cap over the windmill? Not she!

Gözləri ilə aldanmaq, onun saçı, yerişi, səsinin məlahəti ilə aldanmaq. Onu məhv etmək? Təkcə o yox.

Belə cümlələrdə işlədilən suallar əslində cavab tələb etmir. Nəticə çıxarmağı tövsiyə edir. Ritorik frazeoloji cümlələr qrammatik sual cümlələrinə oxşayır, ancaq belə suallar bir işin başqası tərəfindən yerinə yetirilməsini ritorik şəkildə ifadə etmək üçün ill şəxsin təkində işlədilir.

The kettle and the pot – Öz gözündə tiri qoyub, başqasında çöp axtarırsan!

Soames was silent, feeling vaguely that he had been near the proverb. “The kettle and the pot” - What was the use, indeed, of going anywhere unless you wanted something? It was one of the cardinal principles of life. (2 səh 4-5).

Dilçiliyin nominativ mənə kəsb etməyən və yalnız frazeoloji vahid daxilində işlədilən sözlərin mənasını müəyyənləşdirmək üçün bunların müvafiq sinonimləri ilə əvəz etmək fikrini irəli sürür. Və belə sözlər sırasında yalnız dilin özünəməxsus və vaxtılı həmin dildə leksik vahid kimi mövcud olan sözləri nəzərdə tutur.

Azərbaycan dilində sözlərin iştirakı ilə mövcud olan frazeoloji vahidlərin cüzi qismi belə səciyyə daşıyır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində bu tip sözlər təəccüb, razılıq və narazılıq bildirir: Məsələn: Əşi, qoyurla ki, adam bir şirin yuxu yata!, onun işindən şeytan baş açmaz.

Kommunikativ frazeoloji vahidlərə atalar sözləri və deyimlər daxildir. Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deyimlərdə hər bir millətin düşüncə tərzi, həyatı, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Odur ki, onların izləri folklorə, xalq deyimlərinə, dialekt və ləhcələrə gedib çıxır.

Xalqın təfəkkür tarixinin inkişaf mərhələlərində ilk fəlsəfi görüşlərin inkişafı pilləsini müəyyənləşdirmək, ictimai şəurun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün atalar sözü və zərb məsələlərə müraciət etmək lazımdır.

Atalar sözü və zərb məsələlərin nitq ilə xüsusi əlaqəsi nəzərə alınmırsa, onları bəzən başa düşmək, çətinlik törədir. Onlardakı mühakimələrin nə qədər maraqlı görünsə də, o qədər də həyatın bir çox hadisə və şəraitinə semantik cəhətdən daha da gücləndirir. Bir sözlə xalqın aynası kimi orada öz əksini tapır. Bu ifadələrin məcmuna aşağıdakı əlamətlər aid edilə bilər.

- 1) Emosional-ekspressiv mənaya qarşı müxtəlif münasibətdə ola bilər.
- 2) Tərkibindəki ayrı-ayrı ifadələr, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir.
- 3) Dilin modelinə xas səciyyə qəbul edir. (3 səh 30-32)

Atalar sözləri və frazeoloji birləşmələr həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, xalq düşüncəsinin qısa, dolğun və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Onlar istər bədii ədəbiyyatda, istərsədə adi danışq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir. Əsrlər boyu xalqın süzgəcindən keçmiş xalqın hikmətli sözlərinin daşıyıcısı olan atalar sözləri və

frazeoloji birləşmələr yığcam, obrazlı, dərin mənalı və tutarlı nitq məhsuludur. Onların xalqların obrazlı təfəkkürünün məhsulu olmaqla, onun milli ruhunu təcəssüm edir. Məna dərinliyi, forma dolğunluğunu belə ifadələrin başlıca xüsusiyyətidir. Bu cəhətdən həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərində özünü aydın göstərir. Buna baxmayaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər iki dildə atalar sözləri və frazeoloji birləşmələrin işlənmə məqsədi eyni olsa da, hər birinin özünəməxus leksik-qrammatik quruluşu olduğundan bəzi fərqlər istər-istərməz aydın şəkildə özünü biruzə verir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, İngilis və Azərbaycan dillərindəki atalar sözlərini və frazeoloji birləşmələri bəzi oxşar və bəzi fərqli cəhətlərini nəzərə alaraq, aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür:

- Birinci qrupa həm məna, obraz, həm də leksik tərkib baxımından hər iki dildə tam eyniyyət təşkil edən atalar sözləri.

Məsələn: When the cats is away the mice will play – Pişik uzaqda olanda, siçan kef edər; A cats has nine lives – Pişiyin doqquz canı var.

- İkinci qrupa obraz və leksik tərkib baxımından bir-birindən qismən, yaxud tamamilə fərqlənən, lakin mənaca uyğun atalar sözləri və deyimlər daxildir.

Qeyd etdiyimiz kimi frazeoloji birləşmələr atalar sözləri həm ingilis və həm də Azərbaycan dilində tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir.

İngilis dilindəki atalar sözlərinə gəldikdə isə, qeyd etmək doğru olardı ki, ingilis dilində işlənen atalar sözləri ya mənaca öyüd, əxlaq, ibrət, tərbiyə xarakterli, ya da predikativ səciyyəli olurlar. Predikativ səciyyəli atalar sözləri və məsəllər sözün ekvivalenti olur və belə cümlələrdə bir cümlə üzvü olur.

Məsələn: A pretty pair of shoes again! – Köhnə pala için tökmə!; to be in a stew – iynə üstündə oturmaq.

Nümunələrdən göründüyü kimi, frazeoloji vahidlərin bir hissəsi komponentlərin sintaktik əlaqəsinə görə rəngarəngdir və bu qəbildən olan birləşmələri ya iki və daha artıq sözdən ibarət olanlar, ya da cümlə kimi formalaşan qruplara ayırmaq mümkündür. Məqalədə frazeoloji birləşmələrin bir hissəsi komponentlərinin əlaqəsinə görə birləşdiriləyi göstərilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva Ə.H İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 2004

2. Vəliyeva N.Ç Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili. Bakı, 1980.

3. English phraseological dictionary. M.1970, 738 p.

Qadashova Aybaniz Azik

TYPES OF PHRASEOLOGICAL COMBINATION IN ENGLISH AND THE PLACE OF PROCESSING IN AZERBAIJANI

SUMMARY

The article deals with the structural-thematic classification of phraseological units in English and their correspondence into Azerbaijani.

Phraseological units, and idioms are a brief, comprehensive and meaningful expression of people's thoughts in short phrases in various aspects of life. They are the most appropriate tool used to substantiate the idea of fiction and ordinary speech. Proverbs and idioms are compact, imaginative, deep and consistent phrases. They were the bearers of the wisdom of people who passed through the centuries. They represent in national spirit of the people.

The depth of meaning, the fullness of the form is the main feature of such expressions. Words and concepts of communication are widespread in popular conversations. As you know, the words and phrases of each nation reflect the way of thinking, life, national characteristics and traditions. It should be noted that most of the phraseological compounds fall into folklore. In English, very few words and phrases have been translated into meaning or structural form and are the main source of enrichment of the phraseological system of the language.

Colloquial language plays a very important role in the formation of proverbs and sayings. Words, phrases and proverbs are very rich in both English and Azerbaijani languages. But it should be noted that this is more characteristic not only in speech but also in plays. Phraseological units reflect attitude of people to their spiritual world, nationality, history, science, education.

Key words: phraseological units, comparative phraseological units, nominative phraseological units, proverbs and sayings.

ГАДАШОВА АЙБЕНИЗ АЗИК

РЕЗЮМЕ

Фразеологических единиц и идиомы являются кратким всеобъемлющим и значимым выражением мыслей людей в коротких фразах в различных аспектах жизни. В статье рассматривается структурно- тематическая классификация фразеологических единиц на английском языке и их перевод на азербайджанский язык. Они являются наиболее подходящим инструментом используемым для обоснования идеи художественной литературы и обычной речи. Пословицы и идиомы – это компактные образные глубокие и последовательные фразы были носителями мудрости людей которые прошли

через века. Они представляют национальный дух людей. Глубина смысла полнота формы – главная особенность таких выражений. Слова и понятия общения широко распространены в народных разговорах. Как известно слова и фразы каждой нации отражают образ мышления быт национальные особенности традиции. Следует отметить что следы большинство фразеологических соединений попадают в фольклору. В английском языке очень мало слов и фраз были переведены в осмысленную или структурную форму и являются основным источником обогащения фразеологической системы языка. Каждое поколение играет очень важную роль в образовании поговорок. Слова фразы и пословицы очень богаты как на английском так и на азербайджанском языках. Но следует отметить что это более характерно для азербайджанского языка коммуникативные единицы отражают отношение людей к их духовному миру национальности истории науке образованию труду и могут быть названы разумом. В статье отражены схожие и различные аспекты фразеологических сочетаний существующих в английском и азербайджанском языках

Ключевые слова – фразеологические единицы контекст компаративные фразеологические единицы пословицы и поговорки

Rəyçi: Professor Məmmədova Z.Ş

YDK 46.01.

CABBAROVA İZZƏT QULAM QIZI
Azərbaycan Respublikasının
“Əməkdar müəllimi”
Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyasının baş müəllimi
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı
e-mail izzatjabbarova@gmail.com

İNGİLİSCƏ LÜĞƏTLƏRİN STRUKTURU

Xülasə:

Məqalədə leksikoqrafiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri olan konkret leksikanın əsasını təşkil edən leksemlər olduğu qeyd edilir. Lüğətlər effektiv və mədəni əlaqə yaradaraq müxtəlif millətlərin mədəniyyətlərini bizə çatdırır. Lüğətlər linqvistik dəyəri və mədəni irsin qorunmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə ingilis dilli lüğətlərin etimologiyası haqqında məlumat verilib və ingilis dilli lüğətlərin sturukturunu analiz edilib. Struktur sinxronik metod ardıcıl və ya alternativ şəkildə istifadə oluna bilən bütöv prosedura daxilində inkişaf edir. Lüğətin dörd qrupda tərtib oluması lüğətin arxitekturası adlanır. Lüğətin Meqastruktur, Makrostruktur, Mezostruktur və Mikrostruktur kimi terminləri olduğu müəyyən edilib və həmçinin bunlar lüğətin hissələri adlanır. Lüğətin əsas strukturuna salınmış səviyyələr arasında heç bir fərq qoyulmayan leksikonun daxil edilmiş bölmələri kimi baxmaq olar. Beləliklə, lüğət hər səviyyədə bir və ya bir neçə qovşaqdan ibarət rekursiv strukturdur.

The Structure of English Dictionaries

Summary: In the article it is mentioned that lexemes are the basis of a specific lexicon, which is one of the main features of lexicography. Dictionaries convey the cultures of different nations to us by creating effective and cultural communication. Dictionaries play an important role in preserving linguistic value and cultural heritage. In the article information on the etymology of English dictionaries has been provided and the structure of English dictionaries has been analyzed. The structural synchronic method develops within a holistic procedure that can be used sequentially or alternately. The arrangement of the dictionary in four groups is called the architecture of the dictionary. Vocabulary is defined as having terms such as Megastructure, Macrostructure, Mesostructure and Microstructure, and these are also called parts of the vocabulary. The basic structure of the dictionary can be viewed as embedded sections of the lexicon, with no distinction made between levels. Thus, a dictionary is a recursive structure with one or more nodes at each level.

Структура английских словарей

Аннотация. В статье отмечается, что лексемы составляют основу конкретного лексикона, что является одной из основных особенностей

leksikoqrafiyası. Sövləri donosyot do nos kul'turye rəznyx nərədox, sozdayə əffektivnyu i kul'turnyu kommunikətsiyə. Sövləri igroyot vəznyu rolə v soxraneniyə yəzkyovoy cennətye i kul'turnoy nəslediyə. V stətyə p'redstəvenlye svədənyə ob etimologiyə ənglyyskyyx sövlərey i ənəlyzuyəryətyə ixy strukture. Strukturno-sinxronnyy mətodyə rəzvyəyətə v rəmkəx cəlostnoy p'rocedurye, kotoryu mojno ispol'zovətyə p'osledovətel'no i ly p'opereyennə. Rəspolozheniyə sövləryə v cetyərye gruppəx nəzyvəyətə arxitekturey sövləryə. Sövləryənyy zəpəs əp'redelyəyətə kək nəlychiyə təkyyx tərmynox, kək megəstrukture, makrostrukture, mezstrukture i mikrostrukture, ə təkyye ony nəzyvəyətəyə cəstyyənyə sövləryənyy zəpəsə. Bəzovuyu strukturey sövləryə mojno rəssətrəyovətyə kək vstroyennyye rəzdelyy ləksykky bəz rəzlychyyə mēdyə urovnyəmy. Təkyy əbərəm, sövləryə p'redstəvyəyətə soboy rekursyvnyu strukturey s ədnyy i ly nəscol'kyyymy uzlyəmy nə kəzdyə urovnyə.

Açar sözlər: leksikoqrafiya, ensiklopedik lüğətlər, struktur, abbreviaturalar, etimologiya, thesaurus, sinonimlər

Keywords: lexicography, encyclopedic dictionaries, thesaurus, structure, abbreviations, etymology, synonyms

Ключевые слова: лексикография, энциклопедические словари, тезаурус, структура, сокращения, этимология, синонимы.

Leksikoqrafiya lüğətin və ya digər istinad mətninin tərtibi, redaktəsi və ya öyrənilməsi prosesidir. Leksikoqrafiyanın əsas xüsusiyyətləri konkret leksikanın əsasını təşkil edən leksemlərdir, onlara söz kökü də deyilir. Söz kökləri adlanan leksemlər sözün əlaqəli formalarını birləşdirən minimal leksik məna vahidləridir. Leksikon mahiyyətə bir dilin və ya bilik sahəsinin (yəni tibbi, hüquqi və s.) müəyyən edilmiş lüğətidir. Leksikoqrafiyanı daha yaxşı başa düşmək üçün bir sözün (leksikonun) nə olduğunu bilmək lazımdır. Lexikon lexemlərin arxivini göstərmək üçün dilçilikdə istifadə olunan bir termdir. Lexemes bir sözün bir-birinə aid formalarını bir-birinə bağlayan bir dildəki abstrakt, minimal ədədlərdir. Məsələn: *appoint, appointed, appointment, appointments* (təyin etmək, təyin edilmiş, təyinat, ev əşyaları) və s. bütün bu sözlər *appoint* leksemasının morfoloji variantlarıdır. *Appoint* lexemadır, çünki bu söz dəyişikliyi yaradan əsasdır.

Leksikoqrafiya əsasən "lüğətlərin tərtib edilməsi" kimi müəyyən edilir ki, bu da ilk növbədə leksikoqrafik məhsula, yəni lüğətə diqqət yetirir. Bu da bir həqiqətdir ki, leksik istinadın prototip (ilk nümunə) əsəri kimi lüğət ortezaurus ensiklopediyası kimi deyil, geniş şəkildə qəbul edilən sözlər haqqında məlumat kitabıdır. Bilik partlayışı və mürəkkəb informasiya yolu ilə səciyyələnən bu müasir dövrdə belə, lüğətlər hələ də faydalı alətlər kimi işlədilir və onların istifadəçiləri onlara nüfuzlu bilik konteynerləri kimi etibar edirlər. Lüğətlər o qədər nüfuzludur ki, hüquqşünaslar məhkəmədə lüğətdən sitat gətirir, müəllimlər və mühazirəçilər ona müraciət edir, siyasətçilər və təbliğatçılar onun təriflərindən mübahisə edirlər. Lüğətlər iyirmi birinci əsrin ixtirası olmasa da, iyirmi birinci əsr hələ də onlara məişət məhsulları kimi baxır, bir çox əsrlər boyu olduğu kimi, praktik alət rolunu yerinə yetirir. "Lüğət

lingvistik mübahisələrimizdə son arbitr (mübahisəni həll edən şəxs, baş hakim) olmasaydı, həyat qeyri-mümkün olardı" [6 s.21].

Etimologiya: 'Lüğət' sözü orta əsrlərdə latın *dictionarium* terminindən yaranmışdır. 1225-ci ildə ingilis şairi və qrammatiki Con Qarlend "dictionary" sözünü ilk dəfə 1225-ci ildə "dictionarius" kimi istifadə etmişdir və "lüğət" mənasında işlənir [3 s.6].

Tərif: Bir neçə alim lüğəti bir dilin sözlərini, əsasən əlifba sırası ilə müəyyən edilmiş qaydada mənası ilə ehtiva edən kitab kimi təyin edirlər. Amma bunu lüğətin tam tərifini kimi qəbul etmək olmaz. Metaleksiqrafiyada 'lüğətin' tərifləri ədəbiyyat lüğətlərdəki təriflərdən daha çox fərqlənir. Tərif, hər bir metaleksikoqrafın özünəməxsus nöqtəyi-nəzərindən lüğəti hər hansı bir istifadəçi qrupunun təfəkküründə müəyyən etməsinə görə dəyişir. Hamını qane edə bilən və lüğətlərin bütün növlərini əhatə edə bilən lüğətin tam tərifini vermək çox çətin və çətin. Lüğətlər effektiv və mədəni əlaqə yaradaraq müxtəlif millətlərin mədəniyyətlərini bizə çatdırır. Onlara tərcümələr və izahatlar təqdim etməklə, müxtəlif dillərdə danışmaq arasında əlaqəni gücləndirmək üçün mühüm vasitələrdən birinə çevrilir. Lüğətlər mədəniyyəti ilə mübadilə və təcrübəni, fərqlərə fərqli perspektivləri, ənənələri və ifadə üsullarını inkişaf etdirmək imkanı verir [6.s.203].

İngilis dili lüğəti nə bir nəfər tərəfindən, nə də bir çəkilişdə yazılmayıb. Lüğət yeni sözlər və mövcud sözlər üçün yeni təriflər yarandıqca dəyişən canlı sənəddir. Lüğətlər müəyyən bir dildə hər sözün siyahısını tərtib etmək tapşırığı olan leksikoqraf adlanan insanlar tərəfindən yaradılır və saxlanılır. İngilis dili lüğəti, bu gün anladığımız kimi, sözlərin və onların təriflərinin əlifba sırası ilə verilmiş siyahısıdır. Hər bir lüğət girişi adətən aşağıdakı xüsusiyyətləri ehtiva edir: • Söz tərif • Sözü sinonimlərinin siyahısı • İstifadə nümunəsi • Tələffüz • Etimologiya (sözün mənşəyi) [10].

Lüğətçilik müstəqil bir elm sahəsi kimi XX əsrin birinci yarısında formalaşmışdır. 1400-cü il ingilis leksikoqrafiyası tarixində inkişaf dövrü kimi qəbul olunur. Bu zaman yeni ikidilli lüğətlər hazırlanmışdır. Eyni zamanda Şərqi Anqaliyada "Medulla Qrammatika" adlı lüğət meydana gəlmişdir. XV əsrin əhəmiyyətli lüğətlərindən biri də Rayt Velker (Wright Wuelcker) tərəfindən tərtib edilən "Latın-ingilis lüğəti"dir. 1884-cü ildə yeni və ən mükəmməl lüğət - "Oxford English Dictionary" nəşr edildi və lüğətçilik tarixinin ən mükəmməl nəşrlərindən biri kimi hələ də əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Sözləri ingilis ekvivalentləri ilə verən ilk birdilli ingilis lüğəti 1604-cü ildə nəşr edildi və bu lüğət kitab oxucularına çətin sözləri daha əlçatan edirdi. Daha sonra 1721-ci ildə lüğətlər tələffüz və etimologiya məsələlərindən də bəhs etməyə başladılar. Qeyd edək ki, "Universal Etymological English Dictionary" lüğəti buna ən yaxşı nümunədir. İngilis və amerikalı lüğətçiliyinin inkişafından bəhs edərkən S. Consonun (S.Jonson) N.Vebsterin (N.Webster) töhfələrini unutmamaq olmur [2 s.4].]

Dil pedaqogikasında bir neçə üsul var, lakin onları üç yerə bölmək olar: struktur, funksional və interaktiv. Bunların hər biri dilləri öyrətmək və öyrənmək

üçün istifadə edilə bilən bir sıra metodları əhatə edir. Struktur yanaşmada dörd növ struktur var, yəni cümlə nümunələri, ifadə nümunələri, düsturlar və deyimlər. Struktur metodlar statik və dinamik olmaqla iki əsas qrupa bölünür. Struktur sinxronik metod ardıcıl və ya alternativ şəkildə istifadə oluna bilən bütöv prosedura daxilində inkişaf edir. Ümumilikdə isə müasir şərti lüğətlər altı əsas hissəyə bölünür. 1. Müqəddimə və ya ön söz 2. Lüğətin istifadə təlimatı 3. Transkripsiyanın əsasları 4. Qısaltmaların siyahı və izahatı 5. Sözlərin əsas siyahısı-lüğəti 6. Əlavə edilən materiallar – xüsusi adlar, coğrafi adlar, cədvəllərin ölçüsü və.s. (8, s.483). Lüğət strukturu həm də lüğətin növündən və funksiyasından asılıdır. Lüğət giriş, sağ və sol tərəf arasındakı bərabərlikdir. Əsas sözlər isə ilkin formada verilir: Rus və ingiliscə fellər məsdər halında, Yunan və Latın dillərində isə 1-ci şəxsin təkində yazılır (9, s. 94). Lüğətlərin bəzi növlərində anlayış bu cür təqdim olunur. – İdeoqrafikl yunan mənşəli – ideal-məzmun, – grapholl – mən yazıram, yəni – məzmunu yazıram deməkdir. Digər lüğətlərə görə onlar daha çox istifadə olunan lüğət və söz tərkibindən ibarətdir. Bəzi lüğətlərdə sağ tərəf yalnız sözlər siyahısıdır: sinonimlər, morfem lüğətlər, qafiyəli lüğətlər. Əksər hallarda sağ tərəf lüğətlərdə dəyişkən olur. Birtərəfli tərcümə lüğətləri sol tərəfdə eyni rəqəmlə sıralanaraq verilir. Sözlərin mənalari ensiklopedik lüğətlərdə olduğu kimi deyil, onların yaxın mənası ilə təqdim olunur. Söz quruluşu – *lioness – a female lion*. Tərcümə lüğətlərində sağ tərəf transkripsiya, izah və sözlərin tərcüməsindən ibarətdir. İzahlar və ənənələr nümunələrlə, işarələrlə və təsvirlərlə çox dəqiq hazırlanır. İstənilən dilin leksikoqrafiyasında xüsusi dil var. Bu söz mənasını təsvir etmək üçün xüsusi formuldan ibarətdir. Lüğətin təbii dili ilə yanaşı xüsusi işarələrə, qrammatik kodlara, xüsusi izlərə, qısa formalara uyğun gələn izahlar və s. daxil ola bilər. Gəlin daha aydın izah edək: 1. qısa formalar qısaltmalardır: sth-something, sb-somebody, E-EAST, W-West 2. xətlər - aşağıdakı yarımqruplara bölünür;

- a) yalnız bir region və ya ölkədə istifadə olunan sözlər,
- b) hələ tam assimilyasiyaya uğramayan və hələ də alınma söz kimi işlənən sözlər
- c) xüsusi kontekstdə: dini, köhnəlmiş, arxaıqləşmiş, tabu sözlər

3) xüsusi işarələr və ya simvollarla müəyyən edilir. İşarələr adətən sözləri və ya bir sözü əvəz etmək üçün işlənir. || işarəsi ingilis və ABŞ tələffüzündə sözləri fərqləndirir: ['klɑ:ʃ] || ['klæʃ], [gɒd] || [gʌd]. Vurğu işarəsi 2 cür göstərilir: ['] – əsas vurğu, [,] – ikinci dərəcəli vurğu, məsələn: provocation [,prɒvə`keɪʃn], ► – keçid, [] – (böyük mötərizə)lər əsas sözün transkripsiyasını əhatə edir, məsələn: morale [mə`rɑ:l]. İşarələr adətən söz qruplarını və ya sözləri əvəzləyir. Məsələn: ~ (tilda) işarəsi baş sözü öz birləşmələrindən ayırır, məsələn: **avert** [ə`və:t] qarşısını almaq, **to ~ danger təhlükənin qarşısını almaq**. ♦ – (romb) işarəsi idiomlar və frazeoloji vahidlər üçün işlədilir, məsələn: ♦ **to lean over** – dəridən-qabıqdan çıxmaq .

4) Qrammatik kodlar – bu cür qısaltmalar aşağıdakı sözləri müəyyən etmək üçündür: **a-** təyin edici, **n-** isim, **adj-** sifət sadəcə isimlə işlənir, **adv-** zərflər, **v-** sözün fəle aid olduğunu bildirir. Lüğətlərdə qrafiklər, təsvirlər, müxtəlif cədvəllər işlədilə bilər. Fərdi metod növündən və həcmindən asılı olaraq müxtəlif leksikoqrafik

parametrləri ilə yanaşı istənilən lüğət üçün çox əlverişlidir. Lüğətin məzmun hissəsi həm lüğətin strukturuna uyğun müəyyən edilir, həm də giriş hissədə izah olunur.

Lüğətin dörd quruluşda tərtib oluması lüğətin arxitekturası adlanır. Lüğətin Meqastruktur, Makrostruktur, Mezostruktur və Mikrostruktur kimi terminləri olduğu müəyyən edilib və həmçinin bunlar lüğətin hissələri adlanır.

1. Meqastruktur. Lüğətin meqastrukturu lüğətin bütün strukturudur, o cümlədən: – ön məsələ, məs. məzmunu, təlimatı; – qrammatikanın abbreviaturaları və izahları; – lüğətin əsas hissəsi, – arxa məsələ-aspektş. Məsələn: ön məsələdə (metadata): başlıq, müəllifin ön sözü, nəşriyyat, qrammatikanın abbreviaturaları və izahları verilir – məs. *inf.* Infinitive; lüğətin əsas hissəsi – axtardığımız məlumatı ehtiva edir və lüğətin əsasını təşkil edir, məs. *to teach-öyrətmək, loudness-yüksəklik*. Arxa məsələ – yalnız nəşriyyata və ya qeydə istinad ola bilər.

2. Makrostruktur. Lüğətin makrostrukturunu lüğətin əsas hissəsinə aiddir. Lüğətin gövdəsindəki leksik yazıların daxilə təşkilidir: leksik qeydlərin siyahısı (semasioloji lüğət), ağac quruluşu – yuxarıda ümumi terminlər, sonra daha konkret, aşağıda çox konkret maddələr (tezaurs), şəbəkələr, kolokasiya (söz birləşmələri) – *carry out activity, the day after tomorrow, for a long time, day by day*, sinonimlər – *nice-pretty, charm-beauty, a custom-a tradition, a dramatist-a playwright, sunrise-dawn, gentle-tender* və s. şəkildə təşkil edilə bilər. Makrostruktur termini bəzən daxili strukturun ən böyük komponentlərinə istinad etmək üçün istifadə olunur.

Makrostrukturun iki növü var: semasioloji və onomasioloji. Semasioloji makrostruktur daha çox siyahılara, ağaclara və ya şəbəkələrə bənzəyir. Semasioloji lüğət formaları məna ilə əlaqələndirilir, məsələn, “English-Azerbaijani dictionary”, İkidilli lüğət başqa dildə ekvivalent verir, lakin yalnız təxmini (mənanı) tapmaq olar. Semasioloji lüğətin birləşmiş makrostruktur və mikrostrukturunu cədvəldir. Bu, birinci sütunda qeydlərin siyahısı və sonrakı sütunlarda leksik məlumat növləri olan cədvəldir. Sütunlarda sözlərin siyahısı, orfoqrafiyası, tələffüzü, nitq hissəsi və s., sətirlərdə isə leksik məlumatı olan giriş verilir.

3. Mikrostruktur. Lüğətin mikrostrukturunu leksik məlumatların leksik girişlərdə təşkil olunma üsuludur. Mikrostrukturda sözlər kimi dil vahidlərinin xüsusiyyətləri var. MƏNA: Praqmatika və Semantikaya ayrılır. Praqmatika – sözlərin qüvədə olan istifadə üsulu, Semantika – Cümlənin doğru və ya yanlış olduğunu qiymətləndirən formadır. Lüğətin mikrostrukturunda hansı leksik məlumat var?

STRUKTUR: Sintaksisə – sözlərin cümlələrdə (mətn, söz birləşmələri) uyğunluğu və söz yaratması daxildir. • GÖRÜNÜŞ: Tələffüz və Orfoqrafiyadır.

Leksik məlumat növlərinin iki ölçüsünü təsvir edək. Tərif və Kontekstual tərif.

Tərif terminin mənası ifadə edən sözlərin formasıdır. Məsələn, laptop isim [C] – asanlıqla daşına biləcək qədər kiçik və ofisdən kənardə istifadə üçün nəzərdə tutulmuş kompüterdir. Kontekstual tərif: Laptop qatarda işlədiyim zaman həqiqətən faydalı olur.

Mikrostrukturlar sözlərin, bəndlərin, cümlələrin və ya mətindəki ardıcılığın yerli strukturlarıdır. Makrostrukturlar mikrostrukturlardan mücərrədləşdirmə kimi hərəkətlərlə, yəni xüsusi təfərrüatları kənara qoyaraq və ya hədəfə çatdıraraq əldə edilə bilər. Mikrostruktur dilin söz ehtiyatı, sintaktik mürəkkəbliyi, morfolojiya və deyimlərin orta uzunluğu kimi cümlə səviyyəli aspektlərinə aiddir. Kritik fikirlərin təhlilində mikrostruktur mətn daxilində linqvistik xüsusiyyətlərin və strukturların ətraflı araşdırılmasına yönəlmiş təhlil səviyyəsinə aiddir.

Ədəbiyyat povestlərində yazıçılar nitqin iki səviyyəsini fərqləndirir: mikrostruktur və makrostruktur. Makrostruktur ümumi hekayə quruluşuna aiddir, mikrostruktur isə hekayə danışarkən istifadə olunan dilə aiddir.

4. Mezostruktur. Lüğətin mezostrukturunu leksik girişlərlə lüğətin digər hissələri və ya mətn korpusu kimi digər varlıqlar arasındakı münasibətlərin məcmusudur. [9] Leksik girişlərin bir-biri ilə əlaqəsi sinonimlər, antonimlər və çarpaz istinadlardır. Leksik girişlərin meqastrukturdakı mini qrammatikaya necə aidiyyəti var? Məsələn: **beauty** n. – bu isimdir, lüğətin əvvəlindəki eskiz qrammatikası kimi, lüğətin daha ümumi məlumatlarına istinad edir. Bəzən leksik girişlər mətnin orijinal nümunələrinə istinad edir. (Lüğət müəllifi sözün mənasını izah etmək üçün misallar uydurmur, başqa kitablardakı mətnlərə istinad edir.)

Leksikonun mezostrukturunu. • DATCAT (Data Category) subvektorların linqvistik əsaslandırılmış sinif iyerarxiyası, məs. modallıq, qrammatika, obyekt semantikasi • Linqvistik təsvir istinadları, məs. nitq hissələri üçün abreviaturalardan istifadə, orfoqrafiyanın xarakteristikası • Əlaqədar qeydlər arasında çarpaz istinadlar, məs. kohiponimlər (sinonimlər, antonimlər, ...) • Korpus istinadları (Konkordans) Konkordans, (uyğunluq) mikrostrukturunda yalnız bir korpusda müəyyən bir sözün nümunələrini göstərən lüğətdir. Lüğətin mezostrukturunu leksik girişlərlə lüğətin digər hissələri və ya mətn korpusu kimi digər varlıqlar arasındakı münasibətlərin məcmusudur. [10]. Mezostruktur elementlərə aid nümunələr: • İşarə modelinə istinadla məlumat növləri

• Üç komponentli işarə modeli, mətn modeli, söz modeli və s. ilə eynidir, STRUKTUR, MƏZMUN, GÖRÜNÜŞ... • Linqvistik təsvir istinadları – orfoqrafiya, tələffüz, nitq hissəsi, cins, morfolojiya, fiksiya (şəkilçi) sinfi, tərif • Əlaqədar qeydlər arasında çarpaz istinadlar – kohiponimlər (sinonimlər, antonimlər) • Korpus istinadları → ---> lüğət məqsədi ilə sırası dəyişilmiş sözlərə nümunələr ---> real mətnlərə aid misallar.

Hartman və James Metaleksikoqrafiyada lüğətin strukturunu təqdim etmək üçün ümumi istifadə olunan üç terminin olduğunu qeyd etmişlər. Bunlar Megastruktur makrostruktur və mikrostrukturlardır. Bu üç termin arasındakı əlaqə lüğət strukturunun müzakirəsi ilə reallaşacaqdır. Lüğətin strukturunun ümumi memarlıq reallaşdırılması aşağıdakı arxitekturanın köməyi ilə təqdim edilə bilər: Lüğət Meqastruktur strukturu = Ön məsələ, Əsas hissə, Arxa məsələ. Əsas hissə = Makrostruktur, Mikrostruktur [4 s.92].

Təxminən, lüğətin meqastrukturunun iki bölməsi var: birincisi lüğətin əsas hissəsi, ikincisi isə xarici (kənar) məsələ. Lüğətin bu xarici məsələsi həm ön, həm də arxa materialların birləşməsidir. Xarici məsələlər dizayn örtüyünün seçilməsindən tutmuş böyük əlavələrin hazırlanmasına qədər dəyişir. Bununla belə, kənar materiallar lüğətin növündən, ölçüsündən və məzmunundan asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Bəzi lüğətlərdə arxa hissə olmur, lakin lüğətlərin əksəriyyətində qısa olsa da, ön məsələ var. Lüğətin əsas mətni olan orta hissənin iki strukturu var: makrostruktur və mikrostruktur. İstifadəçilərə kömək etmək üçün materialın strukturu birinci məsələdə verilmiş təlimatlar vasitəsilə göstərilməlidir [3 s.11]. Təlimatda lüğətin mikrostrukturunun və makrostrukturunun izahlı təsviri olmalıdır. Bu strukturlar arasındakı əlaqəni verilmiş arxitektura ilə daha yaxşı izah etmək olar: Paradiqmatik məlumat (Makrostruktur), Sintaqmatik məlumat (Mikrostruktur).

Makrostruktur lüğətə daxil edilmiş leksik elementlərin, lemmaların və ya baş sözlərin siyahısına və təşkilinə aiddir. Makrostruktur tərtibçiyə lüğətdə məlumatı tapmağa imkan verən ümumi söz siyahısı strukturudur. Makrostruktur ingiliscə sözlər siyahısına ekvivalentdir [1 s.11]. Lüğət girişləri lüğətin məqsədinə və istifadəsinə uyğun olaraq müəyyən ardıcılıqla və tərtibatda yerləşdirilməlidir. Makrostrukturun təşkilatı lüğətin sıra dəsti nədir kimi sualları ilə məşğul olur [5 s.333]. Homoqraflar necə düzülür? Alt girişin strukturu nədir? Birləşmələr və ifadələr necə düzülür? Lüğətdə sözləri düzülməsinin bir neçə yolu var və onlar giriş taktikasında çox fərqlənir. Lüğətdə yazıların yerləşdirilməsinin ən ümumi və ən çox rast gəlinən tənzimləmə yolu əlifba sırasıdır. Lüğətlərin əksəriyyəti homoqrafları (eyni cür yazılıb, müxtəlif mənə kəsb edən sözləri) ayrı-ayrılıqda daxil etməklə, bəzi digər lüğətlər isə homoqrafları bir girişdə mənə ayrılığı ilə verir. Əgər giriş birdən çox qrammatik kateqoriyaya malikdirsə, lüğətlər xüsusi qrammatik kateqoriyadan əvvəl və ya sonra uyğun gələn konvensiyaları qəbul edir.

Mikrostruktur: Lüğət girişinin daxili strukturu, çox vaxt lüğətin mikro strukturu adlanır. Bu, leksik giriş daxilində məlumatın düzülüşünə aiddir [1 s.26]. Mikrostruktur təkcə müxtəlif informasiya kateqoriyalarının görünüş sırasını deyil, həm də onların tipoqrafik formasını, məsələn, şrift və tip ölçüsünü, durğu işarələrini və leksikoqrafik simvollarını və s. özündə əks etdirir [6 s.7). Lüğətin mikrostrukturunda müxtəlif məlumat kateqoriyaları uyğun şəkildə təşkil edilmişdir.

Makrostrukturla müqayisədə lüğətin mikrostrukturunu sərt strukturudur. Bütün müasir lüğətlər həm məzmunu, həm də tərtibatı baxımından yazıların vahidliyi ilə xarakterizə olunur [7 s. 248]. Müxtəlif lüğətlər "leksik cəhətdən uyğun" məlumatların seçilməsinə və lüğətin mikrostrukturunda məlumatın təqdim edilməsinə təsir göstərdiyinə görə mikrostruktur altında verilən məlumatlara dair fərqli taktikalar tətbiq edilir.

Nəticədə leksikoqrafiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri olan konkret leksikanın əsasını təşkil edən leksemlər olduğu aydınlaşdırıldı. Lüğətşünaslığın tarixinin qədim dövrlərə gedib çıxdığı və lüğətlər effektiv və mədəni əlaqə yaradaraq müxtəlif millətlərin

mədəniyyətlərini bizə çatdığı müəyyənləşdirildi. İngilisdilli lüğətlərin etimologiyası haqqında məlumat və ingilis dilli lüğətlərin sturukturunu analiz edildi. Struktur sinxronik metod ardıcıl və ya alternativ şəkildə istifadə oluna bilən bütöv prosedura daxilində inkişaf edir. Lüğətin dörd quruluşda tərtib oluması lüğətin arxitekturası adlanır. Lüğətin Meqastruktur, Makrostruktur, Mezostruktur və Mikrostruktur kimi terminləri olduğu müəyyən edildi. İngilis dili lüğətlərinin altı səviyyəsinin mövcudluğu və onların üç daha geniş səviyyədə qruplaşdırıldığı izah olundu. Lüğətin əsas strukturuna salınmış səviyyələr arasında heç bir fərq qoyulmayan leksikonun daxil edilmiş bölmələri aşkar olundu. Beləliklə, lüğət hər səviyyədə bir və ya bir neçə qovşaqdan ibarət rekursiv strukturdur.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. "Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı 1960, ADU nəşriyyatı, səh.203
2. Yasin İsrafil oğlu Babazadə "İngilisdilli lüğətlərin tarixi, quruluşu və tipologiyası" Avtoreferat. Naxçıvan-2022, 20 s.
3. Bejoint, Henri (2000). *Modern Lexicography: An Introduction*. New York, Oxford University Press Inc.
4. Hartman, R. R. K. and James, Gregory eds. (1998). *Dictionary of Lexicography*. London, Routledge.
5. Ipson, Robert F. (2004). *Lexicography*. In *The Linguistics Encyclopedia, Second Edition* (331-339). Malmkjær, Kristen ed (2004). London, Routledge.
6. Jackson, Howard (2002). *Lexicography: An Introduction*. London, Routledge.
7. Svensen, Bo (1993). *Practical Lexicography: Principles and Methods of Dictionary-Making*. Oxford/New York, Oxford University Press.
8. Zgusta L. *Manual of lexicography*, Praha, 1973. The Hague: Paris. P. 480-487.
9. Ступин Л.П. лексикография английского языка. М., 1985. С. 42-98
10. [A Formal Model of Dictionary Structure and Content – Research Gate researchgate.net https://www.researchgate.net > publication > 220489084.](https://www.researchgate.net/publication/220489084)

Rəyçi: F.e.d. professor İlham Tahirov

XUMAR YARƏMMƏD QIZI ƏSGƏROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı ş., R.Behbudov küç., 134
xumar_xumar@hotmail.com

DANIŞIQ DİLİNƏ XAS “RƏNGLİ” TROPLAR

Xülasə

Məqalədə fransız və Azərbaycan danışıq dillərində rəng adları ilə formalaşan troplar araşdırılır. **Faktiki dil materiallarından istifadə edilməklə danışıq dili troplarının çoxobrazlı funksiyaları təqdim edilir.** Çarpazlaşan sosial münasibətlərin yaranması prosesində meydana çıxan üslublararası troplar müəyyənləşdirilir. **Cəmiyyətlərdəki mədəniyyət modellərinin** bu və ya digər tropların seçilmə və işlənmə tezliyinə təsiri **aydınlaşdırılır.** Fransada qarşılaşan iki qrup mühacir gənclərin mədəni sarsıntısı **şərh edilir, ayrı-seçkilik və damğalanmanın dildə təzahürü tədqiq edilir.** Ayrı-ayrı müəllif tropları ilə xalq danışıq dili tropları arasındakı əsas fərqlər göstərilir.

Açar sözlər: *danışıq dili, sosiolekt, mədəni sarsıntı, metafora, hiperbola, evfemizm*

Giriş. Danışıq üslubunun xidməti vəzifəsi ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirməkdən ibarətdir. Gündəlik ünsiyyət ehtiyacını tam ödəyə bilən ümumişlək və neytral sözlər lüğətin ən zəngin və geniş təbəqəsidir. Qeyri-rəsmi və gündəlik-məişət münasibətləri zamanı danışanların istifadə etdiyi linqvistik vasitələrdə sərbəstlik, sərtlik, emosionallıq və digər çalarlar müşahidə edilir. Emosional dəyərləndirməni ifadə etmənin təsirli vasitələrindən biri frazeologizmlədirsə, digəri troplardır.

Tropların funksional-üslubi mövqedən şəxəli tədqiqi onların bədii üslubda və publisistik-qəzet üslubunda ayrı-ayrı müəllif yaradıcılığında, eləcə də sosiolektlərdə, xalq danışıq dili və danışıq-məişət üslubundakı geniş imkanlarını ortaya çıxarmağa imkan verir. Adi nitqimizdə fərqi nə varmadan sıx-sıx işlətdiyimiz troplar möhkəm bir şəkildə həyatımızda qərar tutmuşdur. Danışıq dili tropları ilə digər funksional üslubların tropları arasındakı ən əhəmiyyətli fərq birincilərin kollektiv xarakterə malik olması və xalqın ruhunu, dünyagörüşünü özündə əks etdirməsidir.

Tədqiqatın metodu və materialları. Fransız və Azərbaycan dillərinin rəng bildirən sifət komponentli troplarının araşdırmaya cəlb edildiyi tədqiqat zamanı seçmə və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir. Müqayisə edilən dillərin xalq danışıq dili və danışıq-məişət üslubuna məxsus faktiki nümunələr tədqiqatın materiallarını təşkil etmişdir.

Metaforalar xalq danışıq dilinin obrazlılığını səciyyələndirən semantik vasitələrdəndir və əsasən dəyərləndirmə xarakterlidir. Saçları qızılı-qırmızı rəngə mail birisinin *carotte* “yerkökü” deyə adlandırılması, eləcə də, sarısaç və ya qarasaç uşaq, bəzən də qadın bərəsində deyilən *sarı pişik* və ya *qara pişik* ifadələri insanın

zahiri görünüşünü xarakterizə edən peyorativ məzmunlu metaforalardır. Sonuncu ifadə zərif məxluqun pişiyə xas incəliyi və ağır sınaqdan sonra özünübərpa qabiliyyəti ilə oxşarlığı əsasında meydana çıxmışdır.

Metaforalar universal və milli-spesifik xarakterli ola bilər. Bu onu deməyə əsas verir ki, “*dilxarici biliklər metaforik ifadələrin hərfi mənada başa düşülməsinin mümkün olmadığını şərtləndirir. Metaforik ifadələrdə metaforun semantikasının milli-mədəni ünsürləri nəzərə alınır*” [6, s.243]. Danışq dilində yer alan peyorativ məzmunlu *Bounty* (fransız dilində [bun'ti] kimi tələffüz edilir) və ərəb mənşəli (bled “kənd”) *Blédard* ifadələri assimilyasiyaya məruz qalan və inteqrasiya oluna bilməyən Afrika mənşəli qaradərili gənclərin Fransada qarşılaşdıqları mədəni sarsıntısının nəticəsidir [9].

Bounty – içərisi kokoslu, üzəri şokoladla örtülmüş şirniyyatdır, “zahirən qara, daxilən ağ”. Metafora ilə Fransadakı mühacir valideynlərdən doğulub-böyüyən, təhsil alan, lakin Afrika mənşəli valideynlərinin onlara ötürmək istədikləri mədəniyyətdən imtina edərək fransız adət və vərdişlərini mənimsəmək üçün hər vəchlə əlindən gələni edən şəxs, bir sözlə, “ağlar kimi yaşamağa cəhd edən qaradərili” nəzərdə tutulur.

Blédard – Afrikada doğulub, yetkinlik yaşına çatdıqda Fransaya üz tutan, lakin fransızca fikrini yaxşı ifadə edə bilməyən və güclü afrikan ləhcəsi olan, ölkəsindəki vərdiş və adətlərdən qurtulmaqda çətinlik çəkən, fransız gənclərin geyim kodlarını bilməyən və ya qəbul etməyən mühacir haqqında işlənən peyorativ ifadə “kəndçi”, “geridə qalmış” mənasındadır.

Beləcə, hər bir qrup öz varlığının daha yaxşı olduğuna inanaraq, digərinə qarşı üstünlük kompleksi bəsləyir və hər iki qrup mühacir övladları valideynlərinin onlara düzgün şəkildə aşılama bilmədiyi Afrika mədəniyyəti ilə onları qəbul etməyən fransız mədəniyyəti arasında parçalanmaq riski daşıyır. Ə.Ə.Rəcəbliyə görə, “*ayrı-ayrı metaforaların yayılmasının səbəbi və konvensionallaşmasının dərəcəsi onların artıq mövcud olan mədəniyyət modellərinə adekvat olmasından irəli gəlir*” [6, s.243]. Bu mənada, həm *Bountys* “Bauntilər”, həm də *Bledards* “Bledarlar” eyni damğalanma və ayrı-seçkililiyin qurbanlarıdır.

Danışq dilində çətin ifadə olunan termin və ya anlayışların operativ, tutumlu ifadəsini mümkün edən “*metaforik perifrastlarda semantik və emosional informasiyalar birləşmiş, qaynayıb-qarıxmış bir energetik güc halında toplaşmış olur*” [1, s.259]. Məsələn, xalq arasında *leykoz* (qanın tərkibində eritrositlərin törənməsinin pozulması və leykositlərin çoxalması ilə nəticələnən qan xərçəngi) və *qlaukoma* (yüksək gözdaxili təzyiq nəticəsində görmə sinirinin zədələnməsi) xəstəlikləri “ağ qan qırmızı qanı yeyir” və “qara su”, “gözünə qara su gəlmək” kimi metaforik perifrastlarla məşhurdur. Danışq dilində menstrual fiziologiya ilə bağlı işlənən *les anglais ont débarqué* “ingilislər gəmidən düşdülər” (ingilislərin keçmişdəki qırmızı hərbi formalarına istinadən), *l'armée rouge est en ville* “qırmızı ordu şəhərdədir” metaforalar isə evfemistik məqsədlidir [12].

Metonimlər danışq-məişət üslubunda sadə predmetlərarası əlaqələri daha

yığcam və qənaətli şəkildə göstərməyə imkan verir. Məsələn, *une carafe de vin rouge* “bir qrafın qırmızı şərab” əvəzinə söylənən *une carafe de rouge* “bir qrafın qırmızı” ifadəsi canlı nitqdə daha sürətli alınır. Aşağıdakı nümunədə əlamətin adı predmeti əvəz etməklə nitqi yüngülləşdirir və bir növ, yaxın məsafədəki obyektin deysisi qismində çıxış edir:

“–Buyur, qardaş, bax ora əl-üz yuyulan yerdə. İçəridə dəsmal da var. Qırmızıdan isti su gəlir. Qəfil açma, əlini yandırar.” [3, c.8, s.284]

Sinekdoxa – danışıq-məişət üslubunda geniş yayılmış semantik hadisələrdən olub çox zaman nitqdə səciyyələndirmə məqsədi ilə işlənir.

Qızıl və *dollar* mövzusu danışıq dilində perifrastik sinekdoxalarla təmsil olunur:

“–Tu es une La Bertellière, une femme solide. Tu es bien un petit brin jaunette, mais j’aime le jaune.” [10, s.272] – ‘Sən Bertelyerlərdənsən, möhkəm qadınsan. Bir balaca sarıcasan, amma mən sarını sevirəm’.

Ünsiyyət zamanı siqnifikantın işlənməsində eyni dil səriştəli dil daşıyıcılarına tanış siqnifikat gizlənersə, bu halda konnotativ işarədən söhbət gedir. Məsələn:

“–Alloo... Zülfü. Dayan, qulaq as. Sabah Nargilənin vizasını, biletini al, tayyara ilə Moskvaya aeroportdan yola sal. Mənə o yaşıldan bir paçka tap. Ver, qız gətirsin.

–Baş üstə, Əsgər müəllim. Hər şey okey olacaq” [3, c.8, s.114-115].

“Praqmatik bağlılıq sosial-mədəni amillərlə müəyyənləşir. Dinləyənin inferensi üçün onun danışanla bir dil kollektivində olması ünsiyyətin uğurla həyata keçməsinə şərtləndirir” [8, s.204]. Burada danışan işlətdiyi söyləmin (*bir paçka yaşıl*) referensiyasının telefonun o biri ucundakı həmsöhbətinə yaxşı tanış olduğunu, hətta əsginasın nominalının (100) məlum olduğunu dəqiq bilir.

İçki-qida mövzusu da xalq danışıq dili və danışıq-məişət üslubunda sinekdoxa tərzində ifadə edilir. İçki və qidanın rəngi (bütövə məxsus əlamət) içki və qida adının əvəzinə işlənir. Məsələn: *le noir* ‘qəhvə’, *la blanche* ‘araq’, *la jaune* ‘çoxillik çəllək arağı’, *göy* ‘göyerti’, *qara* ‘plov üzərinə, yanına qoyulan ət və səbzədən hazırlanmış xuruş’, *göy su*, *ağgöz* ‘araq’, *qırmızıgöz* ‘konyak’, *qırmızıyanaq*.

Alkoqolla bağlı sinekdoxalar ünsiyyət məqamından asılı olaraq, ya evfemistik məqsədlə xoşa gəlməyən sözü deməmək meyli, ya da öz nitqi ilə fərqlənmək cəhdi ilə əlaqədar yaranır. Sərxoş müştəri ilə barmenin dialoqundan nümunəyə müraciət edək:

“–Dites donc, espèce de Borgia! cria-t-il au père Colombe, donnez-nous de la jaune, de votre pissat d’âne premier numéro! [13, s.538] –‘Ay səni zəhərverən, -deyə o, Kolomb əmiyə bağırtdı, sarıdan ver bizə, sizin o öddən!’

Növbəti nümunədə ailə-məişət danışıq üslubuna aid ünsiyyət ortamı həmsöhbəti içki adını birbaşa söyləməkdən çəkindirir:

“Həmişə süfrə başında bir-iki qədəh içməyə adət eləmiş Aslan, tez-tez beş ulduz konyak şüşəsinə baxıb udqunurdu. Deməyə də cəsarəti çatmırdı. Axırı kişi dözmədi:

–Leyla xanım, bu qırmızıgöz bayaqdan bizim intizarımızı çəkir axı.” [4, c.7,

s.274]

Evfemizmin əksi olan digər bir semantik hadisə isə disfemizmdir. Növbəti nümunədə konyaka eyham edən *xoruzquyruğu zəhirmar* ifadəsi evfemizmə zidd semantik hadisə olub, sinekdoxa və metafora əsasında yaranmış disfemizmdir:

“*Elə bu vaxt süfrəyə bozbaş gəldi, yamyaşıl göy-göyərtili, qıpqırmızı turp gəldi, bir də o xoruzquyruğu zəhirmar.*” [2, c.1, s.483]

Evfemizmlər də danışıq dilində çox hallarda sinekdoxa əsasında meydana çıxır. *Noir* ‘qaradərili’ sözünün danışıq dilində *black* anqlisizmi, onun *blackie*, *blacky*, *blackitude*, *blackos* kimi evfemistik variantları, eləcə də *chocolat* ‘şokolad’, *marron* ‘şabalıdı’, *personne de couleur* ‘rəngli adam’, *peau tropicale* ‘tropik dərilili’, *peau sombre* ‘tünd dərilili’ kimi əvəzləmələri mövcuddur. Lakin sorğu zamanı Fransanın qaradərili əhalisi *black* anqlisizmi ilə müqayisədə *noir* sözünün heç də rasist konnotasiyaya malik olmadığını söyləyərək, özlərinin *noir* adlandırılmalarını təqdir etmişlər [11].

“*Dilin sosial, funksional və sosial-peşə diferensiasiyasının əsasında cəmiyyətin, həmin dildə danışan adamların sosial, funksional və sosial-peşə diferensiasiyası ilə şərtlənən ictimai amillər durur. Dilin sosial diferensiasiyası dedikdə, sosial və sinfi dialektlərin, sinfi “dillərin” və jarqonların meydana gəlməsi başa düşülür*” [5, s.366]. Dilin sosial diferensiasiyası həmin dildə danışanların sosial diferensiasiyasını əks etdirir və o dildə danışanların mühüm səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təsvirinə çevrilir. Dilin bu müxtəlif şəkilləri sosial dialektlər və ya sosiolektlər adlanır. Əvvəlcə Paris və onun yaxın ətraflarında, fəhlə və sənətkarlar arasında gizli dil kimi istifadə edilən Verlan arqosu (sözdə hecaların yerdəyişməsi ilə reallaşan arqo tipi) sonradan filmdə, rep, pop və hip-hop musiqilərində istifadə edilməsi nəticəsində tez bir zamanda əhalinin bütün təbəqələrinə yayıla bilmişdir. Verlan arqosunda *noir(e)* ‘qaradərili’ sözünün *renoi* və *reunoi* kimi, *nègre* ‘zənci’ sözünün *grene* kimi, həmçinin *noir(e)* ‘qaradərili’ sözünün evfemistik variantı kimi işlənən *black* ifadəsinin *kebla* və *keubla* kimi tərs şəkildəyişmələrinə rast gəlinir.

Hiperbolanın ən geniş təşəkkül tapdığı funksional üslublardan birincisi danışıq dilidir. Mübaligələr kollektiv düşüncəyə təbiətə xas olduğundan, dil situasiyasında hərfi mənada qəbul edilmirlər. Hiperbolaya xalçaçılıqda isti rənglərdən hesab edilən qırmızıya aid çalarların adlarında rast gəlinir, məsələn, *alışı* ‘cəlbedici, gözəçarpan qırmızı’, *alışdım-yandım* ‘ən atəşli şöləvari qırmızı’, *al qırmızı* ‘şöləvari qırmızı’, *dəli qırmızı* ‘parlaq qırmızı’. R.S.Tağıyevaya görə, eyni məna ifadə edən *al* və *qırmızı* sözlərinin burada yanaşı işlənməsi sonuncunun şiddətləndirilmə dərəcəsini göstərir. Həmçinin *dəli qırmızı* ifadəsindəki *dəli* sözü də rəng çalarının şiddətini (alov, köz çalarını) bildirir [7].

Müxtəlif sənət-peşə və məşğuliyyət forması ilə əlaqədar söz və ifadələr zamanla məna genişlənməsi sayəsində xalq danışıq dilinə keçid ala bilər. Xalçaçılara məxsus ifadələrə Qarabağ xanımlarının libaslarında üstünlük verdiyi parçaların adlarında rast gəlinir: *alışdım-yandım* “qırmızı yerlikli qiymətli ipək parça”, *qonşu bağı çatladan* “atəşli şöləvari qırmızı parça”. Hiperbolik məzmunlu *alışdım-yandım*

sözü həm də danışiq dilindən bədii dilə keçərək bu üslubda saç rənginin ifadəsində işlədilir. Məsələn:

“İyirmi-səkkiz yaşlı Asya ağ çağ, dolu, tarım bədənli, kürən “alışdım-yandım” saçlı bir qadın idi.” [2, c.2, s.483]

Metaforalar da çarpazlaşan sosial münasibətlərin yaranması prosesində meydana çıxır. Belə ki, danışiq dilində natəmiz adamın ləkələnməkdən qorxmadığına işarə edən “Yağlaşov rəng götürməz” metaforası xalqçıların təmizlənməmiş yağlı yunun rəng tutmadığını nəzərdə tutan deyimi əsasında yaranmışdır [5, s.96].

İroniya – xalq danışiq dilində tez-tez rast gəlinən məcazlardandır. *Un beau blond* ‘yaraşığı sarışın (kişi)’ ifadəsi əslində *sarışın olmayan* və *yaraşığısız şəxs* barəsində işlədilən ironiyadır. Afrika mənşəli qaradərili şəxs barəsində işlədilən *Blanche-neige* ‘Ağca’ ifadəsi ironiya və evfemizm qarışığı olan *antifraza* kimi dəyərləndirilə bilər. Bu ifadə “Ağca və yeddi cırdan” nağilının baş qəhrəmanının adından götürülmüşdür. **Danışıq dilinə məxsus üzü(n) ağ olsun!, üzünü ağ eləmək, ağ günə çıx(ar)maq ifadələri məzəmmət, narazılıq və ya töhmət məqamında işlədilən ironiyalardır.**

Paradoks – mövcud fikrə və ya sağlam düşüncəyə zidd bəyanatdan ibarət fiqura danışiq dilində “küt inadlılıq” barədə söylənən “*qatıq qaradır ki, qara*” ifadəsi ən parlaq nümunədir.

***Antiteza* mövqeyində ağ və qara rəng adlarına daha çox müqayisə edilən dillərin xalq danışiq dilinin məhsulu olan atalar sözləri və zərb-məsəllərində təsadüf edilir:** Si l’un dit *blanc*, l’autre dit *noir* “Biri ağ deyəndə, o biri qara deyir” ≈ *Birinin dediği o birinin boğazından keçmir*. Dire tantôt *blanc*, tantôt *noir* “gah ağ, gah qara demək” ≈ *nala-mıxa vurmaq*. *Qara* günün *ağ* günü də var.

Tədqiqatın nəticəsi. Yekunda qeyd edə bilərik ki, bədii üslubdakı poetik metaforalardan fərqli olaraq, xalq danışiq dilinə məxsus dəyərləndirmə xarakteri metaforalar əsas etibarilə peyorativ və evfemistik məzmunludurlar (*carotte, sarı pişik, qara pişik* və *les anglais ont débarqué* ‘ingilislər gəmidən düşdülər’). Dialoji nitqdə sərbəstliyi və yığcamlığı ilə səciyyələnən danışiq-məişət üslubuna məxsus *metonimiya* və *sinekdoxalar* ekspressiv çalara malik deyillər (*qırmızıdan isti su gəlir, une carafe de rouge* ‘bir qrafin qırmızı’). Danışıq dilinə aid metaforik perifrazlar isə qavrayışa predikativ genişlik və kommunikativ qüvvət bəxş etmiş olurlar (*ağ qan qırmızı qanı yeyir, gözünə qara su gəlmək*).

Bu və ya digər cəmiyyətlərdəki mövcud mədəniyyət modelləri metaforik, peyorativ və ya evfemistik ifadələrin seçilməsi və işlənmə tezliyini müəyyənləşdirir. Fransadakı qaradərili gənclərin mədəni sarsıntısının məhsulu olan *Bounty* metaforası, qaradəriliyə “başqalaşdırma” meyilləri nəticəsində ortaya çıxan *Blanche-neige* antifrazası və *black* psevdofemizmi mövcud sosial-mədəni modellərə uyğunluğu ilə şərtlənir.

Danışıq dili tropları ilə digər funksional üslubların tropları arasındakı əhəmiyyətli fərq birincilərin kollektiv xarakterə malik olması, xalqın ruhuna və

dünyagörüşünə uyğunluğudur. Danışiq üslubuna məxsus troplar xalq şüurunun məhsuludur, bu və ya digər xalqın əsrlər boyu formalaşmış dil mənzərəsinin bir parçasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. **Abdullayev, S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi / S.Ə.Abdullayev. – Bakı: “Victory”, – 2013, – 596 s.**
2. Anar. Əsərlər: [2 cildə] / Anar. – Bakı: Nurlan, – 2003, – c.1. 606 s.; – c. 2. – 515 s.
3. Qoca, F. Seçilmiş əsərləri / F.Qoca. – Bakı: UniPrint, – 2015, – c.8. – 390 s.
4. Hacızadə, Ə. Əsərləri: [10 cildə] / Ə.Hacızadə. – Bakı: Nafta-Press, – 2005. – c.7. – 476 s.
5. **Rəcəbli, Ə.Ə. Sosioliqvisitika / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: “Nurlan”, – 2004, – 520 s.**
6. **Rəcəbli, Ə.Ə. Frazеologiya / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2021, – 272 s.**
7. **Тағйева, R.S. Azərbaycan xalçası məişətdə / R.S.Тағйева. – Bakı: “Tutu”, – 2006, – 144 s.**
8. **Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. III. Semantika və praqmatika / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2009, – 272 s.**
9. **“Alwihda”. “Bounty vs Bledard: le choc culturel des jeunes Nors de France”. Le 20 mai 2018.**
10. **Balzac, H. Eugénie Grandet / H.Balzac. – Paris: Alexandre Houssiaux, – 1855, – 373p.**
11. **“Franceinfo”. “Je n’aime pas qu’on me dise “black”: pourquoi, en France, le mot “noir” reste tabou”. Le 12 juin 2020.**
12. Mollard-D., A. Le Dictionnaire des mots et expressions de couleur du XXe siècle: / A.Mollard-D. – Paris: CNRS. *Le Rouge*, – 2000, – 490 p.
13. Zola, E. L’Assommoir / E.Zola. – Québec: Bibliothèque électronique du Québec, – 913 p. [<https://beq.ebooksgratuits.com/vents-xpdf/Zola-07.pdf>]

**ХУМАР ЯРАММЕД АСКЕРОВА
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ**

«КРАСОЧНЫЕ» ТРОПЫ, СВОЙСТВЕННЫЕ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются тропы, образованные терминами цвета во французском и азербайджанском разговорных языках. На реальном языковом материале представлены многообразные функции тропов разговорной речи. Определены межстилистические тропы, возникающие в процессе формирования пересекающихся социальных отношений. Изучается влияние культурных моделей в обществах на выбор и частоту развития тех или иных

тропов. Коментується культурний шок двох груп молодих іммігрантів, вступившихся во Франції, досліджуються лінгвістичне відображення дискримінації і стигматизації. Показані основні відмінності між індивідуально-авторськими тропами і просторечними тропами.

Ключевые слова: *разговорный язык, социолект, культурный шок, метафора, гипербола, эвфемизм*

**KHUMAR YARAMMED ASKEROVA
AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES**

**“COLOURFUL” TROPES TYPICAL OF COLLOQUIAL LANGUAGE
SUMMARY**

The article examines the tropes formed by colour terms in French and Azerbaijani colloquial languages. The diverse functions of colloquial speech tropes are presented using real language material. Interstylistic tropes that arise in the process of forming intersecting social relations are identified. The influence of cultural models in societies on the choice and using frequency of certain tropes is studied. The culture shock of two groups of young immigrants meeting in France is commented on, and the linguistic reflection of discrimination and stigmatization is explored. The main differences between individual author's tropes and colloquial tropes are shown.

Key words: *colloquial language, sociolect, cultural shock, metaphor, hyperbole, euphemism*

Rəyçi: Cəmil Məmmədağa oğlu Babayev filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

GÜNEL ALLAHVERDIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
Babayeva2009@hotmail.com

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ YAZI VƏRDIŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI XÜLASƏ

İngilis dili öyrənərkən tələbələr və öyrənənlər müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu, ingilis dilinin fonoloji, morfoloji, semantik və sintaktik sisteminin mürəkkəbliyindən irəli gəlir. İngilis dilində yazı tələbələr üçün mürəkkəb bir bacarıq hesab olunur. Yazı hər hansı bir dil istifadəçisi üçün yazının ümumi mürəkkəbliyinə kömək edən müxtəlif bacarıqlara yiyələnməyi ehtiva edən mürəkkəb bir prosesdir. Yazı hər kəsin mənimsəməsi üçün həm çətin, həm də mürəkkəb bir bacarıqdır.

Yazı tələbələrin fərdi inkişafı və akademik müvəffəqiyyəti üçün ən vacib dil bacarığı hesab olunur. Yazı tələbələrin ingilis dilində düşünmə və yaradıcı olmaq qabiliyyətlərini gücləndirir. Yazı tələbələr üçün dil öyrənmədə mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, ingilis dilində yaxşı yazmağı bacaran tələbələr, fəaliyyət araşdırmaçıları və ya peşəkarlar olduqdan sonra gələcəkdə yaxşı nəticə əldə edə bilirlər. Bununla yanaşı, yaxşı yazı bacarıqlarına yiyələnmək hər səviyyədə ingilis dili öyrənənlər üçün böyük bir problemdir. Şübhəsiz ki, yazı, tələffüz, cümlə quruluşuna görə mürəkkəb bir bacarıq sayılır və yazma bacarığı, təhsil sisteminin bütün səviyyələrində olan tələbələr üçün çox vacibdir. Bundan əlavə, tələbələrin nailiyyətlərinin çoxu ballarının yalnız testlər və imtahanlar vasitəsilə ölçüldüyü imtahan sistemindəki kimi deyil. Yazıdan yaxşı nəticə göstərənlər digər bacarıqlarda da üstün ola biləcəklər. Yazı öyrənənlər üçün akademik karyerasında irəliləyiş əldə etmək üçün ən vacib bacarıq olduğundan, ingilis dili müəllimləri tələbələrinə yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bütün lazımi bacarıqları qazanmalarına kömək etməlidirlər.

Beləliklə, bəzi müşahidələrdən belə çıxır ki, yazı yalnız birinci dili öyrənənlər üçün deyil, həm də xarici və ya ikinci bir dil öyrənənlər üçün ən çətin bacarıqdır.

Açar sözlər: Yazı metodikası, dil bacarığı, ünsiyyət vasitəsi, tapşırıq, təqdimat

GUNEL ALLAHVERDIYEVA **WAYS TO DEVELOP WRITING SKILLS IN ENGLISH CLASSES** **SUMMARY**

Students and learners face certain difficulties while learning English. This is due to the complexity of the phonological, morphological, semantic and syntactic system of the English language. Writing in English is considered a complex skill for students. Writing is a complex process that involves the acquisition of various skills that contribute to the overall complexity of writing for any language user. Writing is both a difficult and complex skill for anyone to master.

Writing is considered the most important language skill for students' personal development and academic success. Writing enhances students' ability to think and be creative in English. Writing plays an important role in language learning for students. In addition, students who can write well in English can do well in the future when they become action researchers or professionals. However, acquiring good writing skills is a major challenge for English language learners at all levels. Without a doubt, writing is a complex skill in terms of pronunciation, sentence structure, and writing skills are very important for students at all levels of the education system. In addition, much of student achievement is not the same as in an examination system where scores are measured only through tests and exams. Those who do well in writing may excel in other skills as well. Since writing is the most important skill for learners to progress in their academic career, English teachers must help their students acquire all the necessary skills to develop their writing skills.

Thus, some observations suggest that writing is the most difficult skill not only for first language learners but also for foreign or second language learners.

Keywords: Writing methodology, language skills, means of communication, assignment, presentation

Способы развития навыков письма на уроках английского языка

Резюме

Студенты и учащиеся сталкиваются с определенными трудностями при изучении английского языка. Это связано со сложностью фонологической, морфологической, семантической и синтаксической системы английского языка. Письмо на английском языке считается сложным навыком для студентов. Письмо — это сложный процесс, включающий приобретение различных навыков, которые усложняют письмо для любого пользователя языка. Письмо — одновременно трудный и сложный навык, которым может овладеть каждый.

Письмо считается наиболее важным языковым навыком для личностного развития учащихся и академических успехов. Письмо улучшает способность учащихся мыслить и проявлять творческий подход на английском языке. Письмо играет важную роль в изучении языка для студентов. Кроме того, студенты, которые умеют хорошо писать по-английски, могут преуспеть в будущем, когда станут исследователями действий или профессионалами. Однако приобретение хороших навыков письма является серьезной проблемой для изучающих английский язык на всех уровнях. Без сомнения, письмо представляет собой сложный навык с точки зрения произношения, построения предложений, а навыки письма очень важны для учащихся всех уровней системы образования. Кроме того, успеваемость учащихся во многом отличается от экзаменационной системы, где баллы измеряются только с помощью тестов и экзаменов.

Те, кто хорошо пишет, могут преуспеть и в других навыках. Поскольку письмо является наиболее важным навыком для прогресса учащихся в академической карьере, учителя английского языка должны помочь своим ученикам приобрести все необходимые навыки для развития навыков письма.

Таким образом, некоторые наблюдения показывают, что письмо является наиболее трудным навыком не только для изучающих первый язык, но и для изучающих иностранный или второй язык.

Ключевые слова: Методика письма, языковые навыки, средства общения, задание, презентация.

Giriş. Yazı vacib bacarıq sayılır və ayrıca bəzi kateqoriyalara ayrılır. Yazıları *funksional* və *yaradıcı* olmaqla iki kateqoriyaya ayırmaq olar. Funksional yazı yazma bildirişləri, hesabatlar, məktublar, çıxışlar, protokollar, memorandumlar və kitab icmallarını əhatə edir. Bunun əksinə olaraq, yaradıcı yazı ilk növbədə məlumatları yeni mətnlərə, yəni mübahisəli və ya ekspozisiya xarakterli yazılara çevirmək üçün istifadə olunan təsviri və ya izahlı bir şəkildə məlumat vermək və ya izah etmək bacarığından asılıdır. Bəzi tədqiqatlar əsasən tələbələrin ingilis dilində yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə qarşılaşdıqları çətinlikləri araşdırmaq üçün yaradıcı yazılara yönəlmişdir.

Bundan əlavə, bu iki kateqoriya üçün tələb olunan yazı funksiyaları, yəni funksional və yaradıcı, həm də əsas və inkişaf etmiş iki modula ayrılmışdır. Əsas bacarıqlara düzgün punktuasiya, düzgün yazı və yaxşı əlyazma daxildir, qrammatikadan düzgün istifadə, fikirlərin düzgün təşkili və ifadə orijinallığı qabaqcıl bacarıqlara daxildir. Müşahidələrində yazma bacarıqlarını öyrənənlərin ikinci dil öyrənmə vəziyyətində mənimsəmələri üçün ən çətin bacarıq olduğunu başa düşdülər. Yaxşı yazılmış bir esse hər hansı mövzuya söykənir və oxucunun fikir axınına izləməsinə imkan verən təşkilati bir quruluşa sahibdir. Buraya düzgün söz vahidləri və nümunələrdən istifadə edərək qurulan dəstəkləyici fikirlər də daxildir. Standart ingilis sözlərinə, yəni böyük hərflərə, düzgün yazılış və cümlə quruluşuna ciddi şəkildə əməl edirlər.

Müəllimlər tələbələrini tapşırıq yazarkən yaxşı yazma bilməsi üçün fikirlərini sinifdə aydın və təsirli şəkildə ifadə etməyə təşviq etməlidirlər. Tələbənin yazı bacarıqlarının yaxşılaşdırılmasının müxtəlif üsul və metodları var. Üstəlik, ingilis dili müəllimləri tərəfindən düzgün rəhbərlik edildikdə yazı tapşırıqlarını yaxşı yerinə yetirirlər. Müəllimlər tələbələrini lazımi şəkildə motivasiya etdikdə, yazılarında aydın, məntiqli və tutarlı fikirlər təqdim etmək üçün bilik və zəkalarını tətbiq edərək yenilikçi fikirlər ortaya qoyurlar. Bu bacarıqlar tələbələri gələcəkdə öz peşələrində parlayacaq şəkildə inkişaf etdirir və yazma tapşırıqlarını da mükəmməl şəkildə yerinə yetirirlər.

Bəzi araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tələbələrin yazılı tapşırıqların qiymətləndirilməsi təkcə müəllimlər tərəfindən deyil, həm də onlar tərəfindən tədris və idrak məlumatlarını əldə etməyə imkan verir. Buna görə müəllimlər tələbələrin yazı bacarıqlarına daha çox diqqət yetirməlidirlər, çünki əksər

tələbələr yazmağa başlayanda problemlərlə qarşılaşırlar. Bunun üçün müəllimlər tələbələrinin səviyyəsini müəyyən etməli və özlərinə daha uyğun yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müəyyən pedaqoji strategiyaları tətbiq etməyə çalışmalıdırlar. Üstəlik bu məqsədlə seçdikləri tapşırıqlar müəllimlər tərəfindən yaxşı bilinməli və tələbələrin marağına səbəb olmalıdır. Bundan əlavə, müəllimlər bu tapşırıqları asandan çətinə doğru qiymətləndirməli, eyni zamanda qrupda işləyərkən tələbələrin işinə nəzarət etməlidirlər.

Bəzi alimlərə görə, bir çox yetkin insan yazmağa çox az vaxt sərf edir. Tədqiqatçılar tələbələrin ünsiyyət fəaliyyətinə cəlb olunmasını araşdırdılar və nəticələr göstərdi ki, ünsiyyətdə olan öyrənənlər vaxtlarının 45%-ni dinləməyə, 30%-ni danışmağa, 16%-ni oxumağa və 9%-ni yazmağa sərf edirlər. Buradakı nəticələr göstərir ki, öyrənənlərin əksəriyyəti vaxtlarının 91% -ni dinləmək, oxumaq və danışmaq üçün sərf edirlər, yalnız 9% yazmağa sərf edirlər. Bu, ingilis dilində yazmağa çalışarkən nə qədər stresli olduqlarını göstərir. Demək olar ki, tələbələrin hamısı eyni stressi yaşayır, yazılarına daha çox əhəmiyyət vermirlər və konsentrasiyanı itirirlər. Tələbələrin yazı bacarıqlarına daha çox diqqət etmələri lazımdır və onlar qrammatik quruluşları da nəzərə almalıdırlar. Bu səbəbdən də tələbələr bu problemi həll etmək üçün daha çox yazma vərdişlərinə vaxt sərf etməli və çox təcrübə qazanmalıdırlar. Əlavə olaraq, ingilis dili müəllimləri yazı bacarıqlarına daha çox diqqət ayırmaq üçün tələbələri maraqlandıran fərqli mövzular seçərək yazı bacarıqlarına xüsusi diqqət yetirməlidirlər. [1, s.5].

Oxumaq və yazmağı öyrənmək, tələbənin ali məktəbdə və həyatda uğur qazanması üçün çox vacibdir. Tələbənin öyrənməsinə və həyatına verdiyi əhəmiyyətli töhfə sayəsində oxumaq və yazmaq dünyanın müxtəlif yerlərində ali məktəb tədris planlarına daxil edilmişdir. Eyni zamanda oxumaq və yazmaq bacarıqlarının ali məktəb proqramına daxil edilməsi bu bacarıqların eyni vaxtda inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir.

Tələbələr dərslərinin 50%-ə qədərini yazılı tapşırıqları yerinə yetirməyə sərf etdikləri üçün yazı səriştəsi tələbələr üçün vacibdir. Yazı savadlılığı tədqiqatçılar tərəfindən tələbələrin peşə, sosial, icma və vətəndaş əlaqələrinin əsas hissəsi kimi qiymətləndirilir, çünki yazı işlərinin təxminən yüzdə 70-i müxtəlif auditoriyalarla effektiv ünsiyyət qurmağın vacib bir komponenti olan yaxşı yazı bacarıqları tələb edir. Bu, ali məktəbdə yaxşı yazılı savadlılığın yalnız akademik performans üçün deyil, həm də tələbənin şüurunu dəyişdirmək üçün lazım olduğunu göstərir. Ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin çox hissəsi yazıya əsaslandığı üçün yazı, ali təhsil müəssisələrində ilk kurslardan inkişaf etdirilməlidir. Yazı həm kəşfiyyətçi, həm də hər hansı bir tələbədə gözəl motor bacarıqlarını inkişaf etdirən bir oyundur. Qeyd etmək vacibdir ki, tələbələrin yazmağı dinləmək və oxumaqdan daha çətinidir. Əksər tələbələrin yeni bir dildə biliklərinə təsir edir. İlk kurs tələbələri üçün müsbət öyrənmə nəticələrinin inkişafı mərkəzində durur. Müəllimin tələbə yazılarının inkişafına öz töhfələrini verir. Əlavə olaraq, yazı ilə bağlı erkən təlimlər bacarıqlı bir yazıçı olmağı üçün vacibdir.

Təhsilin başlanğıcında yazı bacarıqlarının öyrədilməsi təhsilin vacib bir hissəsidir, tələbə üçün ibtidai təhsildən ali təhsilə qədər sənədləşdirmək bacarığıdır. Təhsildə effektiv tədris yazıları üçün beş əsas təlim yanaşması müəyyənləşdirilmişdir: *süni yazma, işbirliyi ilə yazma, interaktiv yazma, rəhbər yazma və müstəqil yazı*. Yazılı səriştələr müxtəlif strategiyalar vasitəsilə öyrənilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə texnologiya (sözlərin işlənməsi və internetin istifadəsi) tələbələrin yazma savadlılığını artırmaqda özünü yaxşı sübut etmişdir. Öyrənmələrin yazılı səriştəyə nail olmasına kömək etmək üçün istifadə edilən digər bir vasitə, müasir təlim üsulları texnologiyalar və tədris vəsaitləridir.

Yazma və təqlid yazı praktikası, tələbələrin öyrənmə mərhələsində yazılarında etibarlı olmaları üçün vacibdir və ümumi yazı bacarıqları və sonrakı sürət üçün lazımlı bir təcrübədir. Təhsilin başlanğıcında müxtəlif yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək onların yaxşı oxucu olmalarına kömək edir. Müəllimlərin istifadə etdikləri bir başqa strategiya da kitablar, qrafiklər, texnologiyalar kimi vəsaitlərin təmin edilməsidir. Müəllimlər ənənəvi üsullardan daha çox müasir təlim metodlarından istifadə etdikdə, tələbələrin yazı bacarıqları inkişaf edir. Müəllimlər tələbələr üçün uyğun material və vəsaitlərdən istifadə etməlidir. Nəhayət, müəllimlər gənc tələbələrin diqqətini cəlb etmək üçün istifadə olunan müxtəlif təlim metodlarının daha faydalı olduğunu söyləyirlər. Layihə işi müəllimlərin tələbələrin yazılı səriştələrini inkişaf etdirmək üçün istifadə etdikləri ən vacib strategiya kimi müəyyən edilmişdir. Müəllimlər müsahibələrdə tələbələrə cümlələrin qurulması üçün bəzi tapşırıqlar verilə biləcəyini, bütöv bir cümlə qurmaq üçün söz sırasını bilməyin vacibliyini qeyd edirlər. Bundan əlavə, bu məşq normal yazı təcrübəsi zamanı yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində də çox köməkçi ola bilər.

Tədqiqatçıların sözlərinə görə, tələbələrin yazı təcrübəsinə yiyələnməsində müəllimin rolu çox vacibdir. Bununla belə, onların rolu, dərs sahələrində və bənzər bir öyrənmə mühitinin sahələrində, sinifdə daha çox aşkar olur. Müəllim və tələbələrin qarşılaşdıqları digər problem kəskin tədris və metodiki vəsait çatışmazlığıdır. Bu araşdırma zamanı müəllimlər masalar, stullar, flip qrafiklər, yazı yazmaq üçün xüsusi hazırlanmış dəftərlər və qələmlər kimi yazı əşyaları, sinif işləri üçün rəngli qələmlər və lövhələr qıtlığını aşkar etdilər. Bu materialların bir qismi müəllimlər üçün mövcud olsa da, əksəriyyəti bu sayın qəbul olunan tələbələrin sayına uyğun gəlmədiyini düşünür. Öz növbəsində, müəllimlər belə bir tədris şərtinin yazı tədrisi ilə uyğun olmadığını qeyd edirlər. Yaranan problemlər tələbələrin öyrənmə bacarıqlarına mənfi təsir edir və onları həvəsdən salır.

Standart birinci və ikinci kurs tələbələrində yazı səriştəsini inkişaf etdirmək üçün müəllimlərin üzləşdikləri problemləri aradan qaldırmaq vacib bir məsələdir. Ali təhsil müəssisələrində problemlərin həll edilməsi əsasən rəhbərlik tərəfindən aparılır.

Nəticə. Günümüzün qlobal iqtisadiyyatında dil öyrənmək zəruri bir bacarıqdır. Bir çox mütəxəssis, ingilis dilində oxumaq və ingilis yazı bacarıqları haqqında bir məlumat olmadan, ingilis dilində danışan ölkələrdə baza səviyyəsində də iş aparmağı ehtiva edərsə, bir karyeranın bir qədər məhdud olacağını söyləyir. Buna görə,

karyerasını global bazarda irəliləmək istəyən hər bir iş adamı üçün ingilis dilinin bir şərt olması tövsiyə olunur. İngilis yazısını öyrənməyin bir üsulu, sevdiyiniz mövzuları öyrənmək və bu mövzularda ən çox sevdiyiniz müəlliflərin üslubunda yazmaqdır. Əsəri təşkil edən ayrı-ayrı personajlar, sözləri və cümlələri yazarkən və yenidən yazarkən, ingilis yazılarında tez-tez istifadə olunan konkret mövzuları tədricən görəcəkdir və anlayacaqsınız. Əlbətdə ki, ingilis dilində yazmağı öyrənməyin ən yaxşı yolu dörd əsas bacarığı mükəmməl şəkildə mənimsəməkdir ki, bunlardan ən vacibi və çətini də yazı bacarığı hesab olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Halio,M.P. (1990). Student writing: Can the machine main the message. Academic Computing; p.30
- 2.Levy, C. M, & Ransdell, S. E, (1995). Is writing as difficult as it seems? Memory and Cognition; p.15
- 3.Tompkins, G. E. (1994) Teaching Writing: Balancing Process and Product. Columbus: Merrill; p.3
4. Stein, M, Dixon, R.C. and Isaacson, S. (1994). Effective writing instruction for diverse learners. School Psychology Review.
5. file: /// C: / Users / user / Documents / Dissertation / using / writing-skills-pdf; pp.2-6.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru S. İsgəndərova

SÜRƏYYA HƏSƏNOVA.
Baş müəllim
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
ilqar-
757@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİKANIN KOMMUNİKATİV TƏDRİSİNƏ YÖNƏLDİLMİŞ TAPŞIRIQLAR SİSTEMİ XÜLASƏ

Təcrübə göstərir ki, xarici dildə düzgün ünsiyyət sözlərin düzgün tələffüzü və ya cümlənin düzgün qrammatik strukturundan əlavə, həm də düzgün söz seçimi və həmin sözlərin digər sözlərlə düzgün birləşdirilməsindən asılıdır. İstənilən sözün mənasının düzgün şəkildə dərk etməsinin hansı anlayışı ifadə etməsi ilə birbaşa bağlıdır. İngilis dilində leksikanın, o cümlədən frazeoloji vahid və sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi müasir dilçiliyin mürəkkəb və bu vaxtadək kifayət qədər araşdırılmamış problemlərindən biridir.

Leksik bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində yaranan çətinliklər ingilis dili dərslərində yerinə yetirilən çalışma və tapşırıqların böyük əksəriyyətinin qeyri-kommunikativ, qeyri-situativ xarakterli olması ilə birbaşa əlaqədardır. Metodist və psixoloqlar hesab edirlər ki, xarici dildə kommunikativ vərdişlərin tələbələrə aşılmasının ən səmərəli yolu autentik materialların əsasında qurulmuş tapşırıqlar əhatə edir. Leksikanın kommunikativ yönümlü təlimini təmin etmək məqsədilə tələbələr tərəfindən əldə olunmuş leksik potensialın kommunikasiya prosesində fəal istifadə edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına xidmət edən çalışmalardan geniş şəkildə istifadə edilməlidir.

Müxtəlif səpgili xarici dil materiallarının kommunikativ təlim vasitəsilə mənimsənilməsi kommunikativ təlimin öz spesifik atributu ilə müəyyənləşir. Burada müvafiq nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi ardıcılığı problemi, dil mühiti olmayan şəraitdə xarici dilə yiyələnmədə motivasiya problemi, xarici dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək tələbatı və psixoloji qorxuya üstün gələ bilmək problemi və s. cəmləşir. Tələbələrdə motivasiyanın yaradılması məqsədilə ingilis dilinin tədrisi onların maraq, tələbat və ehtiyaclarını nəzərə almaqla təşkil edilməli, funksional xarakterli olmalı, kommunikativ şəkildə təşkil edilməli, məqsədyönlü, sistemli, mərhələli həyata keçirilməlidir. Kommunikativ təlim öz-özlüyündə xarici dildə danışanın bir şəxsiyyət kimi öz fikirlərini, düşüncələrini, maraqlarını və ehtiyaclarını ifadə etmək üçün xarakterikdir.

Açar sözlər: Leksika, tapşırıqlar sistemi, ünsiyyət, kommunikativ metod

A SYSTEM OF TASKS AIMED AT COMMUNICATIVE TEACHING OF VOCABULARY IN ENGLISH

Summary

Experience shows that correct communication in a foreign language depends not only on the correct pronunciation of words or the correct grammatical structure of the

sentence, but also on the correct choice of words and the correct combination of those words with other words. The correct understanding of the meaning of any word is directly related to what concept it expresses. Teaching the lexicon in English, including phraseological unit and free word combinations, is one of the complex and so far not sufficiently investigated problems of modern linguistics.

Difficulties in the formation and development of lexical skills are directly related to the non-communicative, non-situational character of the vast majority of studies and tasks performed in English classes. Methodists and psychologists believe that the most effective way to inculcate communicative habits in foreign language students involves tasks based on authentic materials. In order to ensure the communicatively oriented teaching of vocabulary, studies that serve to create favorable conditions for the active use of the lexical potential acquired by students in the communication process should be used in a progressive manner.

The acquisition of foreign language materials of various types through communicative training is determined by its own specific attribute of communicative training. Here, the problem of the sequence of developing appropriate speech skills and habits, the problem of motivation in learning a foreign language in the absence of a language environment, the need to use a foreign language for communication purposes, and the problem of being able to overcome psychological fear, etc. concentrates. In order to create motivation in students, English language teaching should be organized taking into account their interest, demand and needs, it should be functional, it should be organized in a communicative manner, it should be purposeful, systematic, and phased. Communicative training in itself is characteristic for the foreign language speaker to express his ideas, thoughts, interests and needs as an individual.

Keywords: Vocabulary, task system, communication, communicative method

Система заданий, направленных на коммуникативное обучение лексике английского языка.

Резюме

Опыт показывает, что правильное общение на иностранном языке зависит не только от правильного произношения слов или правильного грамматического строя предложения, но и от правильного выбора слов и правильного сочетания этих слов с другими словами. Правильное понимание значения любого слова напрямую связано с тем, какое понятие оно выражает. Обучение лексике английского языка, включая фразеологизмы и свободные словосочетания, является одной из сложных и до сих пор недостаточно исследованных проблем современного языкознания.

Трудности формирования и развития лексических навыков напрямую связаны с некоммуникативным, неситуативным характером подавляющего большинства занятий и заданий, выполняемых на занятиях по английскому языку. Методисты и психологи считают, что наиболее эффективным способом

привития коммуникативных навыков студентам, изучающим иностранный язык, являются задания на основе аутентичных материалов. Для обеспечения коммуникативно-ориентированного обучения лексике следует в прогрессивном порядке использовать занятия, служащие созданию благоприятных условий для активного использования лексического потенциала, приобретенного учащимися в процессе общения.

Овладение иноязычными материалами различного типа посредством коммуникативного обучения определяется своей спецификой коммуникативного обучения. Здесь возникает проблема последовательности формирования соответствующих речевых умений и навыков, проблема мотивации изучения иностранного языка в условиях отсутствия языковой среды, необходимость использования иностранного языка в целях общения, проблема умения преодолеть психологический страх и т. д. концентрируется. Чтобы создать мотивацию у студентов, обучение английскому языку должно быть организовано с учетом их интересов, запросов и потребностей, оно должно быть функциональным, должно быть организовано коммуникативно, оно должно быть целенаправленным, систематическим и поэтапным. Коммуникативная подготовка сама по себе характерна для выражения говорящим на иностранном языке своих идей, мыслей, интересов и потребностей как личности.

Ключевые слова: словарный запас, система задач, общение, коммуникативный метод.

Leksikanın tədrisi ilə bağlı didaktik ədəbiyyat və tədqiqat əsərlərinin araşdırılması göstərir ki, didaktiklər kommunikativ yanaşmada tədrisə daxil edilən leksikanı, onun tədris üsullarını, çalışma növlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Dilin lüğət tərkibinin tədrisində kommunikativ metodun tərəfdarlarının fikrincə, xarici dilləri aşılarkən sözlər ayrılıqda deyil, kontekst daxilində verilməlidir [5, 32].

Ə.Şirəliyev xarici dillər üzrə materialların mənimsənilməsi və nitqdə işlənməsi üçün aşağıdakı xüsusiyyətləri əsas götürmüşdür: 1.Nitqin situativliyi (təlim prosesində həm təlim, həm də təbii nitq situasiyaları nəzərdə tutulur); 2.Nitqin kommunikativliyi: xüsusi çalışmalar sistemi real ünsiyyət prosesini yaratmağa xidmət edir; 3.Tərcüməsiz nitq çalışmaları: ünsiyyət prosesində yalnız ingilis dilində olan çalışmalardan istifadə olunur və onlar müvəffəqiyyətli nitq bacarıq və vərdislərinin yaradılmasına xidmət edir; 4.Sintetik çalışmalar: ünsiyyət prosesində bütün iş növləri sintetik xarakter daşıyır, hər hansı dil materialı üzərində təhlil aparmaq kommunikasiya prosesini ləngidir və çətinləşdirir; 5.Nitqin produktivliyi: kommunikativ çalışmalar özlüyündə yaradıcı xarakter daşıyır. Təqdim olunan situasiyalardan asılı olaraq tələbələr həmin situasiyalara uyğun olaraq müvafiq leksik və qrammatik materialları düzgün seçməli və nitqdə işlətməlidirlər; 6.Nitqin variativliyi: müəllim və ya tərəf müqabilin təhriki ilə danışan şəxs nitq prosesində müəyyən dəyişikliklər edə bilir; 7.Nitqin praktik yönümlü olması: bütün çalışmalar

bu zaman yalnız qrammatik materialın düzgün işlənməsinə xidmət edir və nəzəri biliklər barədə əlavə biliklərə ehtiyac duyulmur; 8.Nitqin ekstensivliyi: kommunikativ çalışmalar hər dəfə yeni materiala, yeni məzmunu aid edilir [3,39-40].

Leksikanın kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisinə kommunikativ yanaşma dil haqqında biliklərin hazır şəkildə təqdim edilməsi və mənimsənilməsini deyil, əldə edilmiş bilik, vərdiş, bacarıq və kompetensiyaların real kommunikasiya prosesində formalaşdırılmasını tələb edir. Bu məqsədlə autentik mətnlərdə olan problemlə situasiyalardan istifadə etmək tövsiyə olunur.

Autentik mətnlərdəki semantik informasiya tələbələrdə kommunikativ yönümlü təlim üçün stimula ola bilər. Mətnə olan linqvistik informasiya kommunikasiyanın ifadəsinin adekvat leksik vahidlərdən və nitq modellərindən istifadə etməklə həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır. Autentik mətnlə tanışlıq zamanı əldə edilmiş informasiya müzakirə obyektinə çevrilərək müəyyən fikir və ideyaların yaradılmasına səbəb olur, tələbələrin leksik bacarıqlarını kommunikativ kompetensiya kontekstində səmərəli şəkildə formalaşdırır və onlarda ixtisas dili olan xarici dildə tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə təkan verir [4, 25].

Leksikanın kommunikativ yönümlü tədrisi problemini araşdıran tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, leksik bacarıqların kommunikativ yönümlü aşılması mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir. Birinci mərhələdə tələbələrə autentik mətni təqdim etmək, burada olan problemlə situasiyalarla tələbələri tanış etmək və onlardan bir növ modul kimi istifadə etməklə tələbələr tərəfindən situasiyaların yaradılması nəzərdə tutulur. Bu mərhələdə müəllim əsasən istiqamətləndirici funksiyaları həyata keçirir. İkinci mərhələdə tələbələrə mətnə olan leksik vahidlərdən və nitq modellərindən istifadə etməklə situasiyaların yaradılması və müvafiq çalışmaların yerinə yetirilməsi tapşırılır.

Yaradıcı adlandırılan üçüncü mərhələdə leksik bacarıqların, kommunikativ vərdişlərin daha da təkmilləşdirilməsi vacib hesab olunur. Burada təqdim edilən verbal situasiya əsasında situasiyaların yaradılması və yaradıcı xarakterli çalışmaların müxtəlif şəkildə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Leksik vahidlərdən kommunikativ yönümlü istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş çalışma və tapşırıqlar sistemi aşağıdakı amilləri nəzərə almaqla işlənilib hazırlanmalıdır:

Təqdim edilən leksik vahidlər və nitq nümunələrinin kommunikativ mənalari onların tələbələr tərəfindən adekvat şəkildə qavranılmasını təmin etməlidir;

Tələbələrdə mənimsənilmiş leksik vahidlərdən funksional yönümlü şəkildə istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün linqvistik bazanı təmin edən leksik vahidlərin və nitq nümunələrinin əksəriyyəti onların gündəlik həyatına aid olmalıdır;

İngilis dili dərslərində tələbələrə təqdim edilən leksik vahidlər və nitq modelləri həm formal, həm də məzmun baxımından həddən artıq çətin olmamalıdır;

Leksikanın kommunikativ yönümlü təlimi prosesində mənimsənilməli olan leksik vahidlər və nitq modelləri dərslikdəki mövzuları əhatə etməli və proqram tələblərinə uyğun şəkildə seçilməlidir.

Leksik vahidlərin səmərəli şəkildə mənimsənilməsi üçün leksik vahidlərin müxtəlif kommunikasiya kontekstlərində istifadə edilməsini təmin edən çalışma və tapşırıqların yerinə yetirilməsi daha məqsədəuyğun hesab olunur. Belə çalışmalar aşağıdakı tələblərə uyğun olmalıdır:

1. Çalışma ümumi didaktik prinsiplər əsasında tərtib edilməlidir. Çalışmalar asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə prinsipi ilə yanaşı təbii təbiəvi xarakterli olmalıdır. Təlim prosesində ana dilindən istifadə edilməsinə gəldikdə, qeyd edilməlidir ki, kommunikativ yanaşma tətbiq edilərkən ana dilindən istifadə etmə halları qəbul edilir.

2. Bəzi hallarda ana dili ilə müqayisə aparılmalıdır. Lakin burada sui-istifadə hallarına yol verilməməli, tələbələrin leksik vahidləri şüurlu qavramasına köməklik göstərilməlidir. Tədrisin yuxarı mərhələsində isə ana dilinə yalnız ehtiyac hiss olunduqda müraciət etmək lazımdır. Tələbələr sözü anlamalı, yaxud mənanı kontekstdən başa düşməlidirlər. Çalışma və tapşırıqlar həm məzmun, həm də formal cəhətdən tələbələrin yaşına, bilik, bacarıq və kompetensiya səviyyələrinə uyğun şəkildə tərtib edilməlidir.

3. Sözüün mənası və forması ilə əlaqədar çalışmalar verilərkən, ana dili ilə müqayisə aparmaq ön plana çəkilməlidir.

4. Tanıma mərhələsində verilən çalışmalar həm yazılı, həm də şifahi olmalıdır. Burada çalışma artıq mənimsənilmiş sözlər əsasında verilə bilər.

5. İlk mərhələdə tələbələrə bu məqsədlə ayrı-ayrı cümlələri və ya kiçik hekayələri tərcüməyə vermək olar. Bu cür çalışmalar həm yazılı, həm də şifahi yerinə yetirilə bilər.

Göstərilən bu mərhələlərin hər birinin öz rolu vardır. Lakin leksikanın kommunikativ yönümlü tədrisinin səmərəliliyini şərtləndirən əsas amillərdən biri çalışma və tapşırıqların məhz, kompleks şəkildə yerinə yetirilməsidir. [1,5].

Dediklərimizi ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ingilis dili lüğət tərkibinin kommunikativ yönümlü tədrisinə xidmət edən çalışmalar autentik xarakterli olmalı və kompleks şəkildə təqdim edilməli, nitq fəaliyyəti növünün xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla işlənilməli, məntiqli nitq materialları əsasında qurulmalı, leksik bacarıqların formalaşdırılması məqsədilə nitq fəaliyyəti prosesində mənimsənilmiş dil materiallarının yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi üçün təşərrüfat yaratmalıdır.

Belə ki, təqdim olunan müxtəlif xarakterli və rəngarəng mətnlər dil daşıyıcılarının mədəniyyəti, təfəkkürü, onların yaşadıkları cəmiyyətdə qəbul edilmiş müxtəlif ünsiyyət tərzləri haqqında tələbələrə məlumatlandırmaqla yanaşı, onların leksik və qrammatik potensialını zənginləşdirmək imkanları baxımından da əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat.

1. Cavadova P.A (2018). İngilis dilinin leksikasının tədrisində tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması (I və II kurslar) Ped.f.d. dis.avtoref. –Bakı:–28 s
2. Həmzəyev M.Ə (2003). Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. – Bakı:– Adiloğlu,– 280 s.
3. Şirəliyev Ə (2013). Kommunikativ təlimin bəzi xüsusiyyətləri. Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri. Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. – Bakı:– 10-11 dekabr s.39-40
4. Blair H (1981). The Pedagogic. Authenticity of a Text // The Teaching of Listening Comprehension, ELT Document Special.– London: – The British Council,– pp.20-29
5. Brumfit C (1984). Communicative Methodology in Language Teaching. – Cambridge University Press,— pp. 24-32.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent S. Vəliyeva

MƏMMƏDOVA BAĞDAGÜL BƏHRAMGUR QIZI
*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
“Dillər” kafedrasının baş müəllimi
bagdagul.mustafaeva7111@gmail.com*

**AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ TARIXINDƏ
BƏKİR ÇOBANZADƏ MİSSİYASI**
Xülasə

Azərbaycan dilçiliyi tarixində professor Bəkir Çobanzadənin müstəsna rolu vardır. XX əsrin 20- ci, 30- cu illərində həm Bakı Dövlət Universitetində dilçiliyin müxtəlif sahələrindən mühazirə oxuyan, həm ilk milli dilçilik dərsliklərini yazan, həm də respublikada dil quruculuğu işlərinə elmi rəhbərlik edən görkəmli alim “Türk- tatar lisanıyyatına mədxəl”i (1924) ilə ümumən türk dünyasında ümumi dilçilik elminin əsasını qoymuşdur.

Repressiya illərində bütün əsərləri, o cümlədən də “Mədxəl” qadağan olunmuş, yalnız Azərbaycanın müstəqillik illərində yenidən nəşr edilmişdir.

B.Çobanzadənin beş cildlik “Seçilmiş əsərləri”nin nəşri imkan verir ki, görkəmli alimin Azərbaycan dilçiliyi tarixində uzun illər unudurulmağa çalışılmış mövqeyi yenidən bərpa edilsin.

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, “Türk- tatar lisanıyyatına mədxəl”, (“Türk- tatar dilçiliyinə giriş”), marrizm, Azərbaycanda yeni dilçilər nəslı, Adil Babayev.

Azərbaycanda dil haqqındakı təsəvvürlərin tarixi nə qədər qədimlərə gedib çixsa da, istər orta əsrlərdə, istərsə də yeni dövrdə bir sıra lüğətlər, qrammatikalar, tədris vəsaitləri tərtib edilsə də, müasir dilçilik elminin təşəkkülü Bəkir Çobanzadənin adı ilə bağlıdır.

Professor B.Çobanzadə (1893- 1937) Kırmda doğulmuş, ilk təhsilini aldıqdan sonra istedadına rəğbət bəsləyən həmyerlilərinin maddi köməyiylə İstanbula gedərək Sultanıyyə Lisseyini bitirmişdir. Həmin lisseyin zəmanəti ilə Budapeşt Universitetinə təhsilini davam etdirməyə göndərilmiş B.Çobanzadə filoloji- fəlsəfə fakültəsinə daxil olur, məşhur dilçi alimlərdən elmin sirlərini öyrənməyə başlayır.

B.Çobanzadə yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı Adil Babayev göstərir ki, “o, 1919- cu ilin 15 mayında Macarıstanda Budapeşt Universitetini müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Universiteti bitirdikdən sonra 1920- ci ildə “Kodeks- Kumanikus”da zahiri ahəng uyğunsuzluğu və türk dillərində məxrəc bazası “problemləri” adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Özü tərcümeyi- halında qeyd edir ki, elmi rəhbərləri də akademik İqnats Tenqer, Sniel və Nemet olmuşdur” (1, s. 16- 17).

1922- ci ildə Kırım Universitetinin professoru, çox keçmədən rektoru vəzifələrini tutan gənc dilçi- alimi Azərbaycan hökuməti Bakıya dəvət edir. Həmin illərdə “Azərbaycan başqa türk respublikalarına nisbətən elmi və mədəni cəhətdən çox inkişaf etmişdi. Respublikanın paytaxtı Bakı şəhəri də ən böyük sənaye və mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Buna görə də burada elmi yaradıcılıq üçün geniş

imkan var idi. Bunları nəzərə alan Bəkir Çobanzadə 1924- cü ilin payızında Bakıya gəlir... Azərbaycan Dövlət Universitetində dərslər deməklə yanaşı, yeni əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, dialektologiya və s. sahələrdə yorulmadan çalışır” (1, s. 22).

Bakıya gəldiyi il B.Çobanzadənin “Türk- tatar lisanıyyatına mədxəl” (Azərənşr, 1924) kitabı nəşr olunur ki, bu əsəri “türkologiyanın ilk ümumi dilçilik, yaxud ümumi dilçiliyin ilk türkologiya dərslisi” adlandırmaq mümkündür. “Mədxəl”, demək olar ki, müəllifin sonrakı dilçilik əsərlərinin hamısı – “Türk- tatar dialektolojisi” (Azərbaycan Tədqiqi və Tətəbbü Cəmiyyətinin nəşri, 1927), “Türk dili” (Azərənşr, 1928), “Türk qrameri” (Azərənşr, 1930) və s. üçün elmi- metodoloji əsas təşkil edir.

“Mədxəl”i ilk dəfə müasir əlifba ilə nəşr etdirmiş Nuridə Novruzova kitabın ön sözündə B.Çobanzadənin elmi araşdırmalarının aşağıdakı istiqamətlərini göstərir:

- türkoloji tədqiqatları;
- ümumi dilçilik problemlərinə həsr etdiyi əsərləri;
- dialektoloji tədqiqatları;
- terminologiya sahəsindəki əsərləri;
- əlifba və qrafika məsələlərinə aid araşdırmaları;
- ədəbiyyatşünaslığa aid əsərləri;
- metodikaya aid əsərləri (2, s. 8- 9).

Lakin bu bölgü o mənada müəyyən qədər şərtidir ki, həmin istiqamətlər çox hallarda özünü ayrı- ayrı əsərlərdə deyil, eyni bir əsərdə göstərir. Ona görə də, məsələn, “ümumi dilçilik problemlərinə həsr etdiyi əsərlər” ilk növbədə, “Mədxəl”i daxil etməli olsaq da, etiraf etməməliyik ki, burada türkoloji istiqamət də kifayət qədər mühümdür. Yaxud “Türk- tatar dialektolojisi” dialektologiyadan daha çox, türk dillərinə həsr olunduğu halda, “Türk qrameri” azəri ləhcəsindən (dilindən) bəhs edir.

Fikrimizcə, B.Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarını, şərti olaraq, aşağıdakı sahələrə bölmək daha münasibdir:

- 1) ümumi dilçilik araşdırmaları;
- 2) türkoloji dilçilik araşdırmaları;
- 3) Azərbaycan dilçiliyi araşdırmaları.

Əlbəttə, B.Çobanzadə Azərbaycanda çox mürəkkəb, ziddiyyətli bir ictimai-siyasi, ideoloji şəraitdə fəaliyyət göstərirdi. A.Babayev haqlı olaraq qeyd edir ki, “marrizmin ehkam kimi qəbul edildiyi bir dövrdə Çobanzadənin həmin ehkamı qəbul etməməsi onun müstəqil, həm də düzgün elmi konsepsiyaya malik olduğuna canlı sübutdur” (1, s. 79).

“Mədxəl” nəşr olunanda hələ N.Y.Marrın “yeni təlim”i yenidən populyarlaşmağa başlayırdı, lakin B.Çobanzadə sona qədər “Mədxəl”dəki ideyalarından dönmədi. 30- cu illərdə “ona qarşı yürüdülmən ittihamlardan biri də onun marrizmi və yafəs nəzəriyyəsini qəbul etməməsi idi” (1, s. 79) ki, bunun da əsas səbəbi dilçilik elminin əsaslarını Qərbi Avropada bilavasitə ilk mənbələrdən öyrənmiş, ciddi akademik məktəb keçmiş, ideoloji konyukturdan tamamilə uzaq

olan dilçi- alimin öz ideyalarına dərin elmi inamı, yalnız dilin qanunauyğunluqlarına dayanan metodoloji mövqeyi idi.

Bunula yanaşı, istər marrismin populyarlaşması, istərsə də marksizm-leninizm metodologiyasının Sovetlər Birliyində elmin müxtəlif sahələrinə, o cümlədən dilçiliyə vulqar müdaxiləsi B.Çobanzadəni məcbur edirdi ki, hakim ideologiyanın tələblərilə hesablaşsın. Lakin artıq deyildiyi kimi, söhbət öz elmi konsepsiyasından, yaxud mövqeyindən imtina etməkdən yox, müəyyən kompromislərdən gedir.

A.Babayev yazır ki, o illərdə “marksizm- leninizm klassiklərindən gətirilən misallarla təqsidiq edilən müddəa düzgün hesab edilirdi. Əks təqdirdə həmin fikir “idealist” sayılırdı. Bu səbəbdən də B.Çobanzadənin əsərlərində sıx- sıx Marks, Lenin adına rast gəlmək olur. Bundan əlavə, alim repressiya kabusunun onun başı üzərində hərləndiyini hiss etdiyinə görə çox vaxt özünün əvvəlcə dediyi düzgün fikirləri tənqid edib, “bolşevik platforması”nda dayandığını göstərmək istəyirdi” (1, s. 85).

“Mədxəl” müəllifinin bolşevizmlə “ünsiyyət”ə başladığını göstərən məqalələrdən, görünür, birincisi dövrün ən nüfuzlu jurnalı “İnqilab və mədəniyyət”də çıxmış “Lenin və dilçilik”dir ki, B.Çobanzadə həmin məqalədə deyirdi: “Elmdə Lenin etarı, firqəvilik və əməliyyatla nəzəriyyətin vəhdəti, ümumən marksizm- leninizm dünyagörüşünün əsas və sistemi öyrənilmədikcə dilçilik sahəsində düzgün materialist dialektika sahibi olmaq mümkün deyildir” (3, s. 15).

Görkəmli dilçi eyni zamanda əlavə edirdi ki, məsələ marksizm- leninizm klassiklərinin əsərlərindən dilə aid sitatlar gətirməklə bitmir, “hər elm və ixtisas sahəsi üçün olduğu kimi, lisanıyyat üçün də marksizm-leninizmi bütünlüklə - bütün əsas prinsiplərilə qavramaq şərtidir” (3, s. 15).

Əlbəttə, XX əsrin 20- ci, 30- cu illərində Azərbaycandakı dilçilik mühiti barədə aydın təsəvvürə malik olmadan B.Çobanzadənin nə elmi mövqeyini, nə də hakim ideologiya ilə “kompromislər”ini dərk etmək olmaz. Məsələ burasında idi ki, görkəmli alimi Bakıya məhz praktik dil problemlərinin həlli, xüsusən yeni əlifbaya keçid prosesinə elmi rəhbərlik üçün dəvət etmişdilər, dərin, hərtərəfli elmi- nəzəri fəaliyyət isə onun öz təşəbbüsü olub həmin səviyyəyə hələ yüksəlməmiş “gənc sovet respublikası” üçün elə də böyük əhəmiyyət kəsb etmir, hətta onda müəyyən ideoloji şübhələr doğururdu. Odur ki, tam bir praktik həyat yaşayan, “gənclik enerjisi” ilə marksizm- leninizmi necə gəldi “əzbərləyən” respublika ilə onun özünəməxsus əhvali- ruhiyyəsinə danışmaq lazım gəlirdi:

“Azərbaycanda bütün ideoloji sahəsində olduğu kimi, dilçilik sahəsində də bütün köhnə burjua, millətçi, idealist və formalist lisanıyyat cərəyanları, qalıqları ilə mübarizəni davam etdirmək və bu qalıqların öz şüur və fəaliyyətimizdəki izlərini kökündən çıxarıb atmağa çalışmaq, marksizm- leninizm dünyagörüşü sistemini, dialektik- materialist metodunu əldə etmək və sosializm quruculuğunda aktiv və səmərəli surətdə iştirak edərək ikinci beşillik planı və bunun bir hissəsi olan mədəni

inqilabın ikinci beşilliyini həyata keçirməklə firqə və hökumətimizə zərbəçi köməyi vermək bütün dilçilərin borcudur” (3, s. 18).

1930- cu illərdə Azərbaycanda formalaşan yeni dilçilər nəsli (Məmmədağa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Qulam Bağırov, Əkrəm Cəfər və b.) professor B.Çobanzadənin bilavasitə yetirmələri olmuş, həmin nəsil isə nə qədər siyasi- ideoloji məhrumiyyətlərə məruz qalsa da, 1950- ci illərdən etibarən Azərbaycan dilçilik elminin uğurla inkişafını təmin etmişdir. Lakin paradoksal haldır ki, müasir Azərbaycan dilçiliyinin banisinin adı, əsərləri, misilsiz elmi-pedaqoji xidmətləri uzun müddət unudurulmağa çalışılmış, yalnız 1960- ci illərdən yavaş- yavaş xatırlanmağa başlanmışdır. A.Babayevin “Azərbaycan Sovet dilçilik elminin inkişafında B.Çobanzadənin rolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası (1969) əslində, müasir Azərbaycan dilçiliyinin banisinin tarixi missiyasının etirafı oldu. Və uzun illərin araşdırmalarının nəticəsi olaraq müəllif “Bəkir Çobanzadə” monoqrafiyasını nəşr etdirdi (1). Bunun ardınca isə N.Novruzova “Türk- tatar lisaniyyatına mədxəl”i (2) çap etdirdi.

Şübhəsiz, ən böyük hadisə o oldu ki, B.Çobanzadənin beş cildlik “Seçilmiş əsərləri” oxucuların istifadəsinə verildi (4, 5, 6, 7, 8).

Fikrimizcə, beşcildliyin nəşrindən sonra B.Çobanzadənin Azərbaycan dilçiliyi tarixindəki yerini müəyyənləşdirmək, eləcə də müasir Azərbaycan dilçiliyinin hansı əsaslar üzərində təşəkkül tapdığını, hansı ideoloji məhrumiyyətlərə məruz qaldığını və unudurulmuş ənənələri necə bərpa etdiyini daha aydın təsəvvür etmək olar. B.Çobanzadənin “Mədxəl”indən çox sonralar – marrizm öz dövrünü başa vurandan sonra Azərbaycanda Nəsir Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları”, Afad Qurbanovun “Ümumi dilçilik”, Ağamusa Axundovun “Ümumi dilçilik” dərslikləri nəşr edildi, lakin “Mədxəl” Azərbaycan dilçiliyi tarixində ona görə həmişə qalacaqdır ki, birincisi, bu bizim ilk ümumi dilçilik dərsliyimizdir, ikincisi isə, burada sovet konyukturu yoxdur.

Ədəbiyyat

- 1.Babayev A. Bəkir Çobanzadə, Bakı, “Şərq- Qərb”, 1998, 312 səh.
- 2.Çobanzadə B. Türk- tatar lisaniyyatına mədxəl, Bakı, “Aspoliqraf”, 2006, 180 səh. Nəşrə hazırlayan Nuridə Novruzova.
- 3.Çobanzadə B.Lenin və dilçilik. – “İnqilab və mədəniyyət” jur., 1927, № 1-2.
- 4.Çobanzadə B.Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, 336 səh. Nəşrə hazırlayan Məmməd Adilov.
- 5.Çobanzadə B.Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, 368 səh. Nəşrə hazırlayan Məmməd Adilov.
- 6.Çobanzadə B. seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı, “Şərq- Qərb”, 344 səh. Nəşrə hazırlayanlar Arif Ramazanov, Tərlan Quliyev.
- 7.Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, IV cild, Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, 200 səh. Nəşrə hazırlayan Məmməd Adilov.

8.Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, V cild. Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, 264 səh. Nəşrə hazırlayanlar Məmməd Adilov, Sona Hadiyeva.

**Mammadova Bagdagul Bahramgur, senior lecturer
Bekir Chobanzade's mission in the history of Azerbaijani linguistics**

Summary

Professor Bekir Chobanzade has an exceptional role in the history of Azerbaijani linguistics. In the 20s and 30s of the 20th century, an outstanding scientist who lectured on various fields of linguistics at Baku State University, wrote the first national linguistics textbooks, and was the scientific leader of the language development work in the republic with his "Introduction to Turk-Tatar Linguistics" (1924) laid the foundation of the general science of linguistics in the Turkic world in general. During the years of repression, all his works, including "Madkhel", were banned, and were republished only in the years of Azerbaijan's independence.

The publication of B. Chobanzade's five-volume "Selected works" allows the prominent scholar's position in the history of Azerbaijani linguistics, which was tried to be forgotten for many years, to be restored.

Key words: Bekir Chobanzade, "Turk-Tatar Linguistics Madkhel", ("Introduction to Turk-Tatar Linguistics"), Marism, new generation of linguists in Azerbaijan, Adil Babayev.

Миссия Бекира Чобанзаде в истории азербайджанского языкознания

Резюме

Мамедова Багдагюль Бахрамгур

Профессор Бекир Чобанзаде сыграл исключительную роль в истории азербайджанского языкознания. В 20-30-е годы 20 века выдающийся учёный, читавший лекции по различным разделам языкознания в Бакинском государственном университете, написал первые отечественные учебники по языкознанию, был научным руководителем работы по развитию языков в республике со своим «Введением в языкознание». Тюрко-татарское языкознание» (1924) заложило основы общей науки языкознания в тюркском мире вообще. В годы репрессий все его произведения, в том числе «Мадхель», были запрещены и были переизданы только в годы независимости Азербайджана. Публикация пятитомного «Избранного сочинения» Б.Чобанзаде позволяет восстановить место выдающегося ученого в истории азербайджанского языкознания, которое долгие годы пытались забыть.

Ключевые слова: Бекир Чобанзаде, «Тюркско-татарское языкознание Мадхель», («Введение в тюрко-татарское языкознание»), маризм, новое поколение лингвистов в Азербайджане, Адиль Бабаев.

Rəyçi : filologiya üzrə elmlər doktoru, akademik Nizami Cəfərov

TAHIROVA İRADƏ
MANAFOVA GÜLŞƏN
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
Polad Həşimov 19
Iradatahirova@gmail.com

LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ONLARIN ƏHƏMİYYƏTLİ ROLU XÜLASƏ

Leksikoqrafiya, lüğətçilik yaxud lüğətşünaslıq-leksikaları öyrənən elmdir. Leksikoqrafiya lüğət yaradıcılığı sənətidir. Hər hansı bir dilin öyrənilməsində lüğətlər müstəsna rol oynayır. "Lüğət ya da sözlük — bəlli üslubla düzülən, izahı ya da tərcüməsi verilən və deyilişi göstərilən sözlərin toplusudur. Çağdaş sözlüklər daha çox əlifba sırası ilə düzülür. Sözlüklər praktik xarakter daşısa da, onlarda ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafı da öz qarşılığını tapır və elmin normativ vəziyyətini əks edən qaynağa çevrilir" (1,32)

Lüğətlərin yaranma tarixinə baxsaq görürük ki, lüğətlər həm Şərqdə, həm də Qərbdə müəyyən anlamları özündə birləşdirmişdir. Lüğətlərdə adətən ədəbi və fəlsəfi terminlərin şərh verilirdi. Ensiklopediya lüğətin izahlı forması kimi yaranıb. Şərqdə daha çox təriqət terminlərini şərh edən lüğətlər məşhur olmuşdur.. Sufi poeziyası simvol, rəmz və alleqoriyalar üzərində qurulduğundan sufi mütəfəkkirləri geniş sufi lüğətləri yazıb hazırlamışlar. Orta əsrlərin lüğətləri dini ehkama əsaslanırdı.

Açar sözlər lüğət söz mənə izahat şərh əsaslanmaq tərcümə

Maarifçilik dövründən bəri yeni ideologiyaların hakim olmasının əks etdirən yeni ensiklopediyaları yaranmışdır. Yeni lüğət və ensiklopediyalar terminləri yeni ideologiyaya uyğun şərh edirdi. Sovet dövründə ədəbiyyata dair marksist nöqteyi-nəzəri əks edən ədəbi və ensiklopedik lüğətlərin hazırlanması böyük miqyas almışdı

Lexikoqrafiya iki ayrı bölümlərə ayrılır: müasir leksikoqrafiya və tarixi leksikoqrafiya. Müasir leksikoqrafiya, əsasən, danışılan dilin lüğət tərkibini və onun müasir vəziyyətini öyrənir. Tarixi leksikoqrafiya isə lüğət tərkibinin inkişaf prosesini və tarixini araşdırır. Sözlərin mənə xüsusiyyətləri və inkişaf qanunları da bu sahənin əsas məqsədlərindəndir. Əşyanın, hərəkətin və əlamətin izahı da leksikoqrafiyanın tədqiqat sahəsinə daxildir. İlk türk dilli lüğət Mahmud Kaşğarının yazdığı "Divanü Lüğat-it-Türk"dür. Praktiki leksikoqrafiya sosial əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirir, dilin öyrədilməsi, dilin təsviri və normallaşdırılması, dillərarası ünsiyyət və dilin elmicəhətdən öyrənilməsini təmin edir. "Leksikoqrafiya dil haqqında bütün bilik söz ehtiyatının ən optimal və icazəli üsullarını tapmağa çalışır. Nəzəri leksikoqrafiya lüğətin makrostrukturun inkişafı ilə bağlı problemlər kompleksini əhatə edir (söz ehtiyatının seçilməsi, lüğətin həcmi və mahiyyəti, materialın düzülmə prinsipləri) və lüğətin mikrostrukturunu (lüğət girişinin strukturu, lüğət təsnifatlarının

növləri, bir söz haqqında müxtəlif növ məlumatların əlaqəsi, dil illüstrasiyalarının növləri və s.), lüğətlərin tipologiyasının yaradılması və leksikoqrafiyanın tarixini öyrənir” (2,45)

Leksikoqrafiya həmçinin lüğət tərtib etmək məqsədilə leksik vahidlərin mənasını, təkamülünü və funksiyasını öyrənən tətbiqi elm kimi qəbul edilir.

«Lexicography - the applied study of the meaning, evolution, and function of the vocabulary units of a language for the purpose of compilation in book form—in short, the process of dictionary making. Early lexicography, practiced from the 7th cent. B.C. in Mesopotamia, Greece, and Rome, was reserved for abstruse words of specific disciplines” (3,76).

General lexicography originated in the 16th cent., and aspects of the modern dictionary, such as etymology, developed during the 17th and 18th cent.» [«Dictionary.reference»]. Sovet akademiki L.V.Şerba lüğətlərin tərtibinə çox ciddi və elmi nöqteyi nəzərdən yanaşırdı. O, tərtibatçısı olduğu “rus-fransız “ lüğətinin giriş hissəsində yazırdı “Mən təcrübəli dilçilərimizin lüğətçilik işinə bu qədər laqeyd yanaşmalarını son dərəcə yanlış hesab edirəm. Bunun sayəsində demək olar ki, heç bir vaxt lüğət tərtibatı ilə məşğul olmayan (köhnə dövrlərdə bu, mütləq xüsusi təlim-təbiiyə almamış təsadüfi həvəskarlar tərəfindən edilirdi) və bunun sayəsində o, lüğətlərin "kompilyasiya" belə gülünc ad almışdı. Və həqiqətən də, dilçilərimiz, daha da çox lüğətlərin "tərtibatını" nəzərdən qaçıraraq, onların elmi xarakterə malik olmalarını yazırdılar.” Qeyd etməliyik ki, bun bir çox linqvistik leksikoqrafiyanı müstəqil hesab edirlər ki, onun da öz tədqiqat mövzusu, öz elmi prinsipləri və öz nəzəri problemləri vardır. Praktik leksikoqrafiya dilin leksik təsviri sahəsində xeyli təcrübə toplamış, keçən əsrin ortalarından etibarən ümumiləşdirilmiş və sistemləşmişdir. Bu da leksikoqrafiya nəzəriyyəsinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Lüğət tipli nəşrlərin yaradılması ilə bağlı məsələlərə geniş yer vermək, səriştəli şəkildə təşkil olunmuş biliklərə malik olmaq aşağıdakıları tələb edir: • leksikoqrafiya anlayışının miqyası, məzmunu və strukturunun nəzərə alınması; • janrların və lüğətlərin tiplərinin öyrənilməsi; • elementlərin və parametrlərin öyrənilməsi; leksikoqrafik materialların əsaslarının və kompleksləşdirmənin mümkünlüyünün öyrənilməsi • terminoloji leksik materiallara aid sözlərin toplanması; • söz ehtiyatı işinin planlaşdırılması və təşkil edilməsi haqqında təlimin öyrənilməsi • leksikoqrafiya qaydalarının inkişafı və formalaşması - İnformasiya prosesləri dil xüsusiyyətlərinin sürətli assimilyasiyaya səbəb olan bütün növ metodların yaradılmasını sürətləndirdi. Leksikoqrafiyanın digər sahəsi olan ikidilli lüğətlərin tərtibatı leksikoqrafiya sahəsində praktiki mahiyyətə malik idi. Çoxdilli lüğətlərin tərtib edilməsi nəzəriyyəsinin sualları, əsasən, tərcümə fəaliyyətinin problemlərinə dair toplularda, eləcə də böyük tərcümə lüğətlərinə aid ön sözlüklərdə məqalələr çərçivəsində nəzərdən keçirilmişdir. Məsələn, L.V.Şerbanın "Böyük rus-fransız lüğəti" ön sözlüyü həmişə ikidilli lüğətlərin tərtib edilməsinin əsas prinsiplərinin ümumiləşdirilməsi hesab edilmişdir "The beginnings of English lexicography go back to the Old English period The language of the Roman Church

was Latin; its priests and monks needed to be competent in Latin in order to conduct services and to read the Bible . (4,32) As English monks studied these Latin manuscripts, they would sometimes write the English translation above (or below) a Latin word in the text, to help their own learning, and as a guide to subsequent readers. These one-word translations, written between the lines of a manuscript, are called 'interlinear glosses'; they are seen as the beginnings of (bilingual) lexicography/ "I am not yet so lost in lexicography, as to forget that words are the daughters of earth and that things are the sons of heaven."(Samuel Johnson)"[Samuel] Johnson was not only innovative in his use of 114,000 citations to prove his definitions and the usage of words and connotations. He also noted the author who had first used a word or collocation and who had last used an obsolete word. (**Guide to Lexicography. John Benjamins, 2003**)

"Websites such as those for Urban Dictionary and Wiktionary . . . offer what is known as 'bottom-up lexicography,' placing ordinary speakers and writers at the core of the ways in which the dictionaries in question are to be made. Lexicography: 'The art of making a dictionary. Anyone who adds to urbandictionary.com [sic] is a lexicographer,' a post on Urban Dictionary proclaims." (5,51)

Leksikoqrafiya – lüğət yazmaq, redaktə etmək və/və ya lüğət tərtib etmək prosesidir. Bu, bir və ya bir neçə dilə aid olan bir sıra leksik əşyaları müşahidə etmək, toplamaq, seçmək, təhlil etmək və təsvir etmək deməkdir. Lüğətin müəllifi və ya redaktoru leksikoqraf adlanır. Leksikoqrafiya həm də leksikoqrafik işləri əks etdirən və ictimai istifadə üçün nəzərdə tutulmuş kitab, kompüter proqramları və ya məlumat bazalarının yaradılması praktikasıdır. Qeyd etdiyimiz kimi lüğətlərin bir neçə növü vardır. Onlardan ən əsası Ensiklopedik lüğətlərdir. Bütün dillərdə belə lüğətlər mövcuddur. Bundan əlavə tərcümə lüğətləri də tərtib olunaraq həm tərcüməçilərin, həm də müxtəlif dilləri öyrənən şəxslərin ixtiyarına verilmişdir. Tərcümə lüğəti — iki və daha artıq dillərin (onların bu və ya digər hissəsinin, yaxud hamısını) lüğət tərkibinin planlı şəkildə müqayisəsini əks etdirən lüğətlərdir.. Hər iki növ iki və çoxdillə ola bilər. "Bir lüğətin yazılması ... sözlərin" əsl mənaları "ilə bağlı nüfuzlu ifadələr yaratmaq deyil, həm də yazı tapşırığını, qabiliyyətlərindən ən yaxşı şəkildə, uzaqdan yazıçılara müxtəlif sözlər söyləməkdir. ya da dərhal keçmişdir. Sözlərin yazıçısı bir tarixçi deyil, qanunverici deyil, məsələn, biz 1890-cı ildə bir lüğət yazdıq, ya da 1919-cu ilədək, biz "yayım" sözü " 1921-ci ildən etibarən sözlərin ən ümumi mənası, 'səsli mesajların yayılması və s.' radiodövrələri vasitəsilə yayılmalıdır "deyə qərar verə bilərik. Sözlərin lüğətini "nüfuz" görə nəzərdən keçirmək üçün lüğət yazıçısı nə o, nə də hər hansı bir malik olan peyğəmbərlik hədiyyələri ilə kredit götürməkdir. Biz danışarkən və ya yazarkən sözlərimizi seçərkən, Sözsüz ki, biz bununla bağlı ola bilməyəcəyik. Bir başlıq altında baxırıq, biz beş yüz il bundan öncə bir rahib tapmalıyıq, bu gün bir avtomobil mühərrikini tapırıq." (**SI Hayakawa, Düşüncə və Fəaliyyətdə Dil , 1978**)

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti — İkcildlik Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Lüğətdə 12 minə yaxın coğrafi adın izahı

verilmişdir. Lüğətin tərtibində Azərbaycanın görkəmli dilçi, tarixçi və toponimist alimlərinin tədqiqatları nəzərə alınmışdır. Brokhauz və Efronun ensiklopedik lüğəti- Fridrix Brokhauz və İlya Efron aksioner nəşr cəmiyyəti tərəfindən buraxılmışdır. (Peterburq, 1890-1907). Nəşr iki variantda buraxılmışdır – 41 əsas və 2 əlavə cild; 82 əsas və 4 əlavə cildən ibarətdir. Hal-hazırda Brokhauz və Efronun ensiklopedik lüğəti 86 cildəndən ibarətdir. N. Vebster daha çox “Webster’s” kimi tanınan və 1828-ci ildə “An American Dictionary of the English Language” adı ilə nəşr olunan lüğətin müəllifi olaraq məşhurlaşmışdır. Hal-hazırda da sözlərin mənalarının təyin edilməsində və düzgün yazılış qaydalarının müəyyənləşdirilməsi zamanı dil daşıyıcıları və ingilis dilini öyrənən şəxslər tərəfindən bu lüğət geniş istifadə olunur. N. Vebster bir çox sahələrdə müəyyən islahatlar etmişdir. Onun lüğətləri və digər əsərləri Amerikadakı mədəni inqilabın bir hissəsi idi. Onun köləliyin ləğvi və işçi sinfi üçün təhlükəsizliyin təmini uğrunda apardığı mübarizəsi növbəti bir əsr ərzində davam etdirilmişdir. Digər tərəfdən, sözlərin yazılışında müvafiq dəyişiklik edilməsinin də məqsədəuyğun olduğunu təklif edən dilçi aşağıdakı dəyişiklikləri dəstəkləyirdi: “ache” əvəzinə “ake”, “crumb” əvəzinə “crum”, “feather” əvəzinə “fether”, “honour” əvəzinə “honor”, “aisle” əvəzinə “ile”, “weather” əvəzinə “wether” və s. . N. Vebsterin tərtib etdiyi lüğət təkcə yazı və tələffüz qaydalarının islahatlarına yol açmadı, həm də leksikoqrafiya sahəsində müəyyən uğurların əldə edilməsinə səbəb oldu. Ojeqov, fəaliyyətinin əvvəlindən həm təşkilati, həm də lüğətin (sözləri D. N. Uşakov) "həqiqi hərəkətvericisi" halına gələn və "tərtib edən" işə qoşuldu. Böyük Vətən Müharibəsindən bir qədər əvvəl Uşakov Rus dilinin Kiçik İzahatlı Lüğətinin yaradılması fikrini irəli sürdü. Təşkilati məqsədlər üçün bir komissiya və daha sonra gələcək lüğətin bir nəşri yaradıldı. D. N. Uşakov baş redaktor təyin edildi və S. İ. Ojeqov lüğət planı tərtib etdi.

1942-ci ildə Uşakov öldü və lüğətin tərtib edilməsi ilə bağlı bütün işlər Ojeqova verildi. İlk materiallar radikal şəkildə yenidən işlənmiş və yenidən redaktə edilmişdir АЖУ’Р, -а, м. 1. В бухгалтерии: такое ведение дел, при к-ром каждая операция регистрируется немедленно после её совершения (спец.) 2. Ажурная вышивка, строчка, вязка. Воротник с ажуром. • В ажуре (разг.) — в полном порядке. Все дела в ажуре. Lüğət 1949-cu ildə nəşr edilmişdir; 50 min sözdən ibarət idi. Azərbaycanda ilk dəfə orfoqrafiya lüğəti latın qrafikası ilə 1929-cu ildə nəşr edilib. Bundan sonra 1940, 1960, 1975-ci ildə orfoqrafiya lüğətləri nəşr olunub. 1975-ci ilin lüğətində 58 min söz olub. 29 illik fasilədən sonra ilk dəfə orfoqrafiya lüğəti 2004-cü ildə çap edilib. 2004 nəşri Müstəqillik dövrünün və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə ilk orfoqrafiya lüğəti olub. "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları" "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 yanvar 2003-cü il tarixli Fərmanında dəyişiklik edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 may 2004-cü il tarixli Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası ilə razılaşdırıldıqdan sonra Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Orfoqrafiya lüğəti AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 10 mart 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuşdur.

2004-cü ilin nəşrində sözlərin sayı 22 min söz artırılaraq 80 minə çatdırılmışdır.

ТАХИРОВА ИРАДА

РЕЗЮМЕ

МАНАФОВА ГЮЛЬШАН «ВИДЫ СЛОВАРЕЙ И ИХ ВАЖНАЯ РОЛЬ В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА»

Ключевые слова словарь слово значение объяснение комментарий основывать перевод

Лексикография раздел языкознания, посвященный теории и практике составления словарей. Лексические и фразеологические богатства языка фиксируются в словарях. Лексикография наука изучающая семантическую структуру слова и словосочетаний. Потребность в словарях обучающего типа стимулировала появление учебной лексикографии, теоретические основы которой изложены в таких крупных изданиях, как «Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии» [Денисов П.Н., 1974] и «Основы теории учебной лексикографии» [Морковкин В.В., 1990]. современный термин «лексикография» обозначает, во-первых, науку, особую область языкознания, которая изучает принципы составления разных типов словарей; во-вторых, практику составления словарей; в-третьих, совокупность словарей определённого языка. **Практическая лексикография** выполняет общественно важные функции, обеспечивая обучение языку, описание и нормализацию языка, межкультурное общение, научное изучение языка. Лексикография стремится найти наиболее оптимальные и допустимые для восприятия способы словарного представления всей совокупности знаний о языке

Теоретическая лексикография охватывает комплекс проблем, связанных с разработкой макроструктуры (отбор лексики, объём и характер словника, принципы расположения материала) и микроструктуры словаря (структура словарной статьи, типы словарных определений, соотношение разных видов информации о слове, типы языковых иллюстраций и т. п.), созданием типологии словарей, с историей лексикографии.

ТАHIROVA IRADA

RESUME

MANAFOVA GULSHAN “TYPES OF DICTIONARIES AND THEIR ROLE IN LEARNING THE LANGUAGE»

Key words dictionary word meaning explanation commentary to be based translation

Lexicography is the compiling, editing, or writing of a dictionary¹. It is distinct from lexicology, which is the study of the words in a given language, including their

origins, evolution, meanings, usage, and contexts¹. While lexicology investigates the lexicon as a research object per se, lexicography pursues a much more practical aim, i.e. to represent the meaning of words and their associated usage to either native speakers or learners of a language

2. It usually does this in the form of various different types of dictionaries². Lexicography is the process of writing, editing, and/or compiling a dictionary. An author or editor of a dictionary is called a lexicographer. "The fundamental difference between lexicography and linguistics," says Sven Tarp, "is that they have two completely different subject fields: The subject field of linguistics is language, whereas the subject field of lexicography is dictionaries and lexicographic works in general. A dictionary is living document that changes as a new words and definitions for existing words come to be. The history of lexicography dates back to ancient times, the importance of standardized list of words in any language. Dictionaries are created and maintained by people called lexicographers, who are tasked with completing a list of every word in a given language. In 1971, historical linguist and lexicographer Ldislav Zgusta published the first major international handbook on lexicography, Manual of Lexicography, which remains the standard text in the field.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии — Л, 1999.
2. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981.
3. Берков В.П. Двужычная лексикография. – С.-Петербург: СПУ, 1996.
4. Howard Jackson, Lexicography: An Introduction. Routledge, 2002)
5. Cannon C.D. (1972), Noah Webster's Influence on American English. Studies in English, Vol.13, No.1, 5. University of Mississippi. https://egrove.olemiss.edu/ms_studies_eng/vol13/iss1/5

Rəyçi f.f.d. M.P.Əhmədli

XASMƏMMƏDLİ İLKİN SADIQ OĞLU

ixasmemmedli602@gmail.com

Bakı Avrasiya Universiteti

NİTQ HİSSƏLƏRİNİN BÖLÜNMƏ PRİNSİPLƏRİ

XÜLASƏ

Bu məqalə Azərbaycan dilində nitq hissələrinin bölünmə prinsiplərini araşdırılır və müxtəlif dilçilik yanaşmaları müzakirə edilir. Nitq hissələri dilin əsas struktur vahidləri olaraq, sintaksis, morfolojiya və semantika kimi sahələrdə əhəmiyyətli rol oynayır. Məqalədə nitq hissələrinin necə təsnif edildiyi və onların dilin strukturunda necə funksionallıq göstərdiyi araşdırılır. Nitq hissələrinin təsnifatı müxtəlif aspektlərdən, o cümlədən formal (morfoloji), sintaktik, semantik və prosodik prinsiplərdən istifadə edərək həyata keçirilir. Formal prinsiplər sözlərin şəkilçiləri və forma dəyişikliklərinə, sintaktik prinsiplər isə sözlərin cümlədəki mövqeyinə və əlaqələrinə, semantik prinsiplər sözlərin məna və funksiyalarına, prosodik prinsiplər isə intonasiya və vurğu xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Kombinasiyon prinsiplər müxtəlif kriteriyalar əsasında birgə təsnifat metodlarını təqdim edir. Bu prinsip, sözlərin həm morfoloji, həm sintaktik, həm də semantik xüsusiyyətlərə görə necə müəyyənləşdirildiyini və dilin zənginliyini göstərir.

Məqalə, müasir dilçilik yanaşmalarının ənənəvi təsnifat sistemlərindən fərqləndiyini vurğulayır. Müasir yanaşmalar daha çevik və dinamik təsnifat sistemlərini qəbul edir, kontekst və istifadə tezliyinin də əhəmiyyətini qəbul edir.

Azərbaycan dilinin aqqlütinativ xüsusiyyətləri və digər türk dilləri ilə müqayisəsi bu dilin linqvistik quruluşunun daha yaxşı başa düşülməsinə imkan tanıyır. Bu müqayisələr dil tədrisində daha effektiv metodların inkişafına kömək edir.

Nəticə etibarilə, nitq hissələrinin bölünmə prinsipləri dilin strukturunu və istifadəsini anlamaq üçün vacibdir. Bu prinsiplərin birgə tətbiqi dilçilikdə nəzəri və praktiki tədqiqatların əsasını təşkil edir və dilin zənginliyini və çoxfunksiyalılığını açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Açar sözlər: nitq hissələri, təsnifat, kombinasiya, prinsip

GİRİŞ

Nitq hissələri dilin əsas struktur vahidlərindən biridir və sintaksis, morfolojiya, leksikologiya kimi dilçilik sahələrində mühüm rol oynayır. Nitq hissələri müxtəlif dillərdə fərqli prinsiplərə əsaslanaraq bölünə bilər. Bu məqalədə Azərbaycan dilində nitq hissələrinin bölünmə prinsiplərini araşdıracağıq.

Nitq hissələri dilçilikdə sözləri funksiya və xüsusiyyətlərinə görə təsnif edən kateqoriyalardır. Bu kateqoriyalar ümumiyyətlə isimlər, fellər, sifətlər, zərflər, əvəzlilər, qoşma, bağlayıcılar, modal söz, ədat kimi qruplara bölünür. Hər bir nitq hissələri dilin strukturunda xüsusi rol oynayır və bu rolları başa düşmək dilin ümumi fəaliyyətini başa düşmək üçün vacibdir.

Nitq hissələrinin dəqiq müəyyən edilməsi və təsnifatı dilin tədrisi və linqvistik təhlil üçün çox vacibdir. Belə kateqoriyalar dilin quruluşunu başa düşmək, dilin qaydalarını öyrətmək və anlamaq üçün lazımdır. Üstəlik, bu cür təsnifatlar linqvistik təhlildə və dilin işlənməsində fundamental rol oynayır.

Təsnifat Prinsipləri

1. Formal (morfoloji) Prinsiplər:

Təsnifat sözün şəkilçilərinə və forma dəyişikliklərinə əsasən aparılır. Morfologiya, sözlərin daxili strukturu və onların formalarının dəyişməsinə öyrənir. Məsələn, isimlər cəm şəkilçiləri qəbul edir, fellər zaman şəkilçiləri ilə birləşir və s.

- İsimlər: Adlıq, yiyəlik, təsirlik, yönlük, yerlik, çıxışlıq halları ilə dəyişir.
- Feillər: Zaman, şəxs, qrammatik şəxs, hal və növ şəkilçiləri ilə dəyişir.
- Sifətlər: Müqayisə dərəcələrinə görə dəyişir

Sintaktik Prinsiplər:

Təsnifat sözün cümlədəki mövqeyinə və başqa sözlərlə əlaqəsinə görə aparılır. Sintaksis, sözlərin cümlədəki funksiyalarını və bir-biri ilə olan əlaqələrini öyrənir. Məsələn, bu prinsip sözün subyekt, obyekt və ya predikat olmasını müəyyən edir.

- İsimlər: Cümlədə mübtədə, tamamlıq, zərflək və başqa rol oynaya bilər.
- Feillər: Əsasən xəbər kimi istifadə olunur.
- Sifətlər: İsimləri təyin etmək üçün istifadə olunur.

Nümunə 1:

"Bu gözəl yay günündə, uşaqlar həyətdə səs-küylə oynayırkən, valideynlər evdə istirahət edirdilər."

Sintaktik prinsiplərə əsasən təhlil:

- Bu gözəl yay günündə (Zərf birləşməsi) - Zaman zərfliyi: Hərəkətin nə vaxt baş verdiyini göstərir.

- uşaqlar (İsim) - Mübtədə (Subyekt): Cümlədə hərəkəti edənlərdir.
- həyətdə (İsim) - Yer zərfliyi (Dolayisal tamamlıq): Hərəkətin yerini göstərir.
- səs-küylə (Zərf) - Hal zərfliyi: Hərəkətin necə baş verdiyini göstərir.
- oynayırkən (Feil) - Feil birləşməsi: Paralel hərəkəti ifadə edir.
- valideynlər (İsim) - Mübtədə (Subyekt): İkinci hissədə hərəkəti edənlərdir.
- evdə (İsim) - Yer zərfliyi (Dolayisal tamamlıq): Hərəkətin yerini göstərir.
- istirahət edirdilər (Feil) - Xəbər (Predikat): Hərəkəti ifadə edir.

Nümunə 2:

"Universitetin kitabxanasında keçirilən elmi konfransda, müxtəlif mövzularda maraqlı məruzələr dinləndi və geniş müzakirələr aparıldı."

Sintaktik prinsiplərə əsasən təhlil:

- Universitetin kitabxanasında (İsim birləşməsi) - Yer zərfliyi (Dolayisal tamamlıq): Hərəkətin yerini göstərir.

- keçirilən elmi konfransda (Feil birləşməsi) - Zaman zərfliyi: Hərəkətin nə vaxt və harada baş verdiyini göstərir.

- müxtəlif mövzularda** (İsim birləşməsi) - Mövzu zərfliyi: Hərəkətin mövzunu göstərir.

- maraqlı məruzələr** (İsim birləşməsi) - Mübtəda (Subyekt): Cümlədə hərəkəti yerinə yetirən obyektlər.

- dinləndi (Feil) - Xəbər (Predikat): Hərəkəti ifadə edir.

- və (Ədat) - Bağlayıcı: İki xəbəri birləşdirir.

- geniş müzakirələr aparıldı (Feil birləşməsi) - Xəbər (Predikat): İkinci hərəkəti ifadə edir.

Nümunə 3:

"Qışın soyuq gecələrində, dağlarda yerləşən kiçik kənddə, insanlar erkən yatıb, səhərin ilk işıqlarında oyanaraq, gündəlik işlərinə başlayırdılar."

Sintaktik prinsiplərə əsasən təhlil:

- Qışın soyuq gecələrində (İsim birləşməsi) - Zaman zərfliyi: Hərəkətin nə vaxt baş verdiyini göstərir.

- dağlarda yerləşən kiçik kənddə (İsim birləşməsi) - Yer zərfliyi: Hərəkətin harada baş verdiyini göstərir.

- insanlar (İsim) - Mübtəda (Subyekt): Cümlədə hərəkəti yerinə yetirən şəxs.

- erkən (Zərf) - Zaman zərfliyi: Hərəkətin vaxtını göstərir.

- yatıb (Feil) - Paralel hərəkəti ifadə edir.

- səhərin ilk işıqlarında (İsim birləşməsi) - Zaman zərfliyi: Hərəkətin nə vaxt baş verdiyini göstərir.

- oyanaraq (Feil) - Paralel hərəkəti ifadə edir.

- gündəlik işlərinə (İsim birləşməsi) - Yönlük hallı tamamlıq: Hərəkətin yönəldiyi obyekt.

- başlayırdılar (Feil) - Xəbər (Predikat): Hərəkəti ifadə edir.

Bu cümlə nümunələri Azərbaycan dilində sintaktik prinsiplərdən istifadə edərək, sözlərin cümlədəki funksiyalarını və bir-biri ilə olan əlaqələrini necə müəyyən etməyin mümkün olduğunu göstərir. Sintaktik təhlil, dilin strukturunu anlamaqda və nitqin düzgün istifadəsində mühüm rol oynayır.

Semantik Prinsiplər:

Təsnifat sözün məna və funksiyasına görə aparılır. Nitq hissələrinin bölünməsi semantik (məna) xüsusiyyətlərinə görə də baş verir. Semantika, sözlərin məna əlaqələrini öyrənir. Məsələn, bir sözü obyekt, hərəkəti və ya vəziyyəti təsvir etməsinə görə təsnif etmək buraya aiddir.

- İsimlər: Əşyaları, şəxsləri və anlayışları ifadə edir.

- Feillər: Hərəkətləri və vəziyyətləri bildirir.

- Sifətlər: Əşya və şəxslərin xüsusiyyətlərini ifadə edir.

Prosodik Prinsiplər

Prosodiya, sözlərin intonasiyası və vurğusu ilə bağlı olan xüsusiyyətləri öyrənir. Prosodik prinsiplər, nitqin intonasiya və vurğu kimi melodik və ritmik xüsusiyyətlərini araşdırır. Nitq hissələrinin bölünməsi prosodik xüsusiyyətlərə görə də baş verə bilər. Məsələn, bəzi dillərdə vurğu yeri sözün nitq hissəsini müəyyənləşdirə bilər.

Aşağıda, Azərbaycan dilində prosodik xüsusiyyətlərin nitq hissələrinin təsnifatında necə rol oynadığını göstərən cümlə nümunələri verilmişdir.

1. "Yaxşı"

*Gözəl qız, yaxşı qəlbinlə,
Yol göstərdin bizlərə.
Yaxşı bilirdim ki, sən,
Doğru yolda gedərsən.*

Birinci sətirdə "yaxşı qəlbinlə" ifadəsində "yaxşı" sifət kimi işlənərək "qəlb" ismini təyin edir.

Üçüncü sətirdə "yaxşı bilirdim" ifadəsində "yaxşı" zərf kimi işlədilir və "bildim" felini xüsusiyyətləndirir.

Bu poetik ifadə "yaxşı" sözünün həm sifət, həm də zərf kimi necə işlədildiyini göstərir.

2. "Gözəl"

*Gözəl günəş doğar səhər çağı,
Gözəllikdə yarışır təbiət ilə dağlar,
Sənin kimi bir gözəl mənə axtarmaqla gəlir,
Gözəl dillər söylər, gözəl nəğmələr çalar.*

Birinci sətirdə Gözəl (Sifət) - "Günəş" adını bildirən sifət.

Üçüncü sətirdə Gözəl (İsim) - Burada "göz" öz-özünə işlənir və gözəl insana işarə edir.

Dördüncü sətirdə Gözəl (Sifət) - "dillər" və "nəğmələr" isimlərini bildirən sifət.

3. "Köhnə"

Azərbaycan dilində "köhnə" sözü həm sifət, həm də isim kimi istifadə edilə bilər.
*Köhnə günlər yaddaşımda iz salır,
Hər anı mənə doğma, hər xatirə köhnə.
Köhnə dostlar unudulmaz, unudulmaz dostlar,
Bir anlıq yaşananlar qəlbimdə əbədi köhnə.*

Birinci sətirdə "köhnə" sözü sifət kimi işlədilir və "günlər" ismini ifadə edir.

İkinci sətirdə "köhnə" sözü isim kimi işlənib, xatirələri ifadə edir.

Üçüncü sətirdə "köhnə" sözü sifət kimi işlədilir və "dostlar" ismini səciyyələndirir.

Dördüncü sətirdə "köhnə" sözü isim kimi işlənir və baş verənlərə işarə edir.

Bu poetik ifadə "köhnə" sözünün həm sifət, həm də isim kimi işləmə biləcəyini göstərir. Bu cür istifadə niyyətin zənginliyini və onun ifadə imkanlarını artırır.

Bu nümunələr göstərir ki, Azərbaycan dilində prosodik xüsusiyyətlər (vurğu və intonasiya) sözlərin nitq hissələrini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Dilin düzgün anlaşılması və öyrənilməsi üçün bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınması vacibdir. Prosodik analizlər, dil tədrisində və dilbilim araşdırmalarında önəmli metodoloji vasitələrdən biridir.

Kombinasiyon Prinsiplər

Bu prinsipə əsasən, nitq hissələri müxtəlif kriteriyalar əsasında birgə təsnif olunur. Yəni, bir söz həm morfoloji, həm sintaktik, həm də semantik xüsusiyyətlərə əsaslanaraq müəyyən edilir. Bu, dilin zənginliyini və nitq hissələrinin çoxfunksiyalılığını göstərir.

Yuxarıdakı prinsiplərin tətbiqi ilə Azərbaycan Türkçəsində nitq hissələrinin necə müəyyənləşdirildiyini göstərən nümunələr verilmişdir.

1. "Açmaq"

- Morfoloji: "aç" kökündən yaranmışdır, fel kökü və felin müxtəlif formaları (açmaq, açar, açdı).

- Sintaktik: "O, otaqda yatan körpəni oyandırmamaq üçün qapını astaca açdı." Burada "açmaq" fel olaraq istifadə edilmişdir və cümlədə əsas iş təsvir edilmişdir.

- Semantik: Hərəkəti (qapını açma hərəkəti) ifadə edir.

2. "Yaşıl"

- Morfoloji: Yaşıl kökü, isimlərə əlavə edildikdə onun rəngini bildirir (yaşıl rəng, yaşıl alma).

- Sintaktik: "Yaşıl ağaclar " Burada "yaşıl" sifət olaraq istifadə edilmişdir və isim olan "ağaclar" sözünü necəliyini izah edir.

- Semantik: Rəng anlayışını ifadə edir.

3. "Sevgi"

- Morfoloji: "sev" kökündən yaranmış isim kimi istifadə olunur (sevgi, sevinmək).

- Sintaktik: "Sevgi gözəldir." Burada "sevgi" isim olaraq istifadə edilmişdir və cümlədə mövzu və ya obyekt rolunu oynayır.

- Semantik: Duyğunu (sevgi hissini) ifadə edir.

4. "Qaçmaq"

- Morfoloji: "qaç" kökündən yaranmış, fel kökü və felin müxtəlif formaları (qaçır, qaçdı).

- Sintaktik: "O, tez qaçdı." Burada "qaçmaq" fel olaraq istifadə edilmişdir və cümlədə hərəkəti təsvir edir.

- Semantik: Hərəkəti (qaçma hərəkətini) ifadə edir.

5. "Sakit"

- Morfoloji: Sakit kökü, isimlərə əlavə edildikdə onun vəziyyətini bildirir (sakit otaq, sakit insan).

- Sintaktik: "Otaq sakitdir." Burada "sakit" sifət olaraq istifadə edilmişdir və isim olan "otaq" sözünü təyin edir.

- Semantik: Vəziyyəti (sakitlik halını) ifadə edir.

6. "Çalışmaq"

- Morfoloji: "Çalış" kökündən yaranmış, fel kökü və felin müxtəlif formaları (çalışmaq, çalışır).

- Sintaktik: "O, çox çalışır." Burada "çalışmaq" fel olaraq istifadə edilmişdir və cümlədə fəaliyyət və ya hərəkəti təsvir edir.

- **Semantik:** Fəaliyyəti (çalışma hərəkətini) ifadə edir.

Bu nümunələr göstərir ki, kombinasiyon prinsiplərə əsaslanaraq bir sözün nitq hissəsi həm morfoloji, həm sintaktik, həm də semantik xüsusiyyətlərə görə müəyyənləşdirilə bilər. Bu yanaşma, dilin çoxfunksiyalılığını və zənginliyini nümayiş etdirir. Azərbaycan Türkçəsində bu prinsiplərin tətbiqi, dilin daha dəqiq və əhatəli şəkildə öyrənilməsinə və başa düşülməsinə imkan yaradır.

Müasir linqvistik yanaşmalar

Ənənəvi linqvistik yanaşmalar söz növlərini daha sərt və sabit kateqoriyalara ayırdığı halda, müasir yanaşmalar daha çevik və dinamik təsnifat sistemlərindən istifadə edir. Müasir dilçilik dilin daim dəyişən və təkamüldə olan struktur olduğunu qəbul edir və buna görə də söz növlərinin müəyyən edilməsində daha çevik meyarlar qəbul edir.

Müasir dilçilikdə sözün eyni vaxtda birdən çox janrda fəaliyyət göstərə biləcəyi etiraf olunur və belə hallar üçün daha çevik təsnifat sistemlərindən istifadə olunur. Bundan əlavə, müasir təsnifat sistemlərində kontekst və istifadə tezliyi kimi amillər də mühüm rol oynayır.

Dil xüsusiyyətlərinin nitq hissələrinə təsiri:

Azərbaycan dilinə xas olan bəzi dil xüsusiyyətləri nitq hissələrinin təyini və təsnifatında həlledici ola bilər. Məsələn, aqqlütinativ dil olduğundan morfoloji dəyişikliklər və affikslər nitq hissələrinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dilinin digər türk dilləri və ümumən dünya dilləri ilə müqayisəli təhlili bu dildəki nitq hissələrinin müəyyən edilməsində fərqli və oxşar cəhətləri aşkar edir. Bu cür müqayisələr Azərbaycan dilinin linqvistik quruluşunun daha yaxşı başa düşülməsini təmin edir və dil tədrisində daha effektiv metodların işlənilməsinə töhfə verir.

Nəticə

Nitq hissələrinin bölünmə prinsipləri dilin strukturunu və istifadəsini daha yaxşı başa düşmək üçün vacibdir. Morfoloji, sintaktik, semantik və prosodik prinsiplər birgə işləyərək, nitq hissələrinin müxtəlif aspektlərini nəzərə alır və onların düzgün təsnifatını təmin edir. Bu, dilçilikdə nəzəri və praktiki tədqiqatlar üçün əhəmiyyətlidir və dilin zənginliyini və çoxfunksiyalılığını açıq-aşkar edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aydın Z. Nitq hissələrinin təsnifatı / Z. Aydın. – Bakı: Nəsimi Nəşriyyatı. – 2021. – 225 s.
2. Azərbaycan dilində sintaksis və morfolojiya / tərt. Bakı State University – Bakı: Bakı State University Press, 2024. – 350 s.
3. Azərbaycan Linguistikası və Nitq Hissələri / tərt. Azerbaijan University of Languages – Bakı: Azerbaijan University of Languages Press, 2024. – 400 s.
4. Azərbaycan linguistikası: nitq hissələrinin təsnifatı / tərt. Khazar University – Bakı: Khazar University Publications, 2024. – 320 s.

5. Cümlə tərkibi və nitq hissələrinin təsnifatı / tərt. Azərbaycan Dil Qaynaqları – Bakı: Azərbaycan Dil Qaynaqları nəşriyyatı, – 2022. – 45–58 s.
6. Dil və Ədəbiyyat. Morfologiya və Sintaksis: Yeni Yanaşmalar / tərt. Dil və Ədəbiyyat – Bakı: Dil və Ədəbiyyat nəşriyyatı, – 2023. – 30:112–125 s.
7. Xəlilov Ə. Azərbaycan dilinin ümumi qrammatikası / Ə. Xəlilov. – Bakı: Nurlar Nəşriyyatı. – 2020. – 280 s.
8. Kərimli R. Azərbaycan dili: qrammatika, sintaksis, stilistika / R. Kərimli. – Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. – 2019. – 420 s
9. Məmmədova Ş. Müasir Azərbaycan dili: morfologiya və sintaksis / Ş. Məmmədova. – Bakı: Tədqiqatçı Nəşriyyatı. – 2017. – 350 s.
10. Nitq Hissələrinin Təsnifatı: Teorik və Praktiki Aspektlər / tərt. Linqvistika – Linqvistika nəşriyyatı, – 2024. – 22:80–92 s.

ILKIN KHASHMAMMADLI

PRINCIPLES OF DIVISION OF PARTS SPEECH

SUMMARY

This article delves into the principles of categorizing parts of speech in the Azerbaijani language and discusses various linguistic approaches. Parts of speech play a crucial role in linguistic fields such as syntax, morphology, and semantics. The article presents a detailed examination of how these parts are classified and how they function within the structure of the language.

Classification principles are implemented from various perspectives, including formal (morphological), syntactic, semantic, and prosodic principles. Formal principles rely on affixes and form changes of words, syntactic principles focus on the position of words in sentences and their relationships, semantic principles are based on the meaning and functions of words, and prosodic principles are concerned with intonation and stress characteristics.

Combination principles offer methods for classification based on multiple criteria. This principle demonstrates how words can be identified based on morphological, syntactic, and semantic attributes, highlighting the richness of the language.

The article emphasizes the differences between modern linguistic approaches and traditional classification systems. Modern approaches adopt more flexible and dynamic classification systems, acknowledging the significance of context and frequency of use.

The comparative analysis of Azerbaijani language's agglutinative features with other Turkic languages provides a better understanding of the linguistic structure of this language. Such comparisons contribute to the development of more effective methods for language teaching.

In conclusion, the principles of part-of-speech classification are essential for understanding the structure and use of language. The combined application of these

principles forms the foundation for theoretical and practical research in linguistics and clearly demonstrates the richness and multifunctionality of the language.

Keywords: parts of speech, classification, combination, principle

**ИЛЬКИН ХАСМАМЕДЛИ
ПРИНЦИПЫ РАЗДЕЛЕНИЯ ЧАСТЕЙ РЕЧИ
РЕЗЮМЕ**

В статье подробно рассматриваются принципы классификации частей речи в азербайджанском языке и обсуждаются различные лингвистические подходы. Части речи играют важную роль в таких лингвистических областях, как синтаксис, морфология и семантика. В статье представлено детальное исследование того, как эти части классифицируются и как они функционируют в структуре языка.

Принципы классификации реализуются с разных точек зрения, включая формальные (морфологические), синтаксические, семантические и просодические принципы. Формальные принципы основываются на аффиксах и изменениях формы слов, синтаксические принципы сосредоточены на позиции слов в предложениях и их взаимосвязях, семантические принципы основываются на значении и функциях слов, а просодические принципы касаются интонации и ударения.

Принципы комбинации предлагают методы классификации на основе нескольких критериев. Этот принцип демонстрирует, как слова могут быть идентифицированы на основе морфологических, синтаксических и семантических характеристик, подчеркивая богатство языка.

В статье подчеркивается различие между современными лингвистическими подходами и традиционными системами классификации. Современные подходы принимают более гибкие и динамичные системы классификации, учитывая значимость контекста и частоты использования.

Сравнительный анализ агглютинативных особенностей азербайджанского языка с другими тюркскими языками обеспечивает лучшее понимание лингвистической структуры этого языка. Такие сравнения способствуют разработке более эффективных методов преподавания языка.

В заключение, принципы классификации частей речи важны для понимания структуры и использования языка. Совместное применение этих принципов является основой теоретических и практических исследований в лингвистике и ясно демонстрирует богатство и многофункциональность языка.

Ключевые слова: части речи, классификация, комбинация, принцип

Rəyçi: Mayıl Binnət oğlu Əsgərov

İLHAMƏ XASIYEVƏ
Hərbi İdarəetmə İnstitutu
ilhame.khasiyeva@gmail.com

HƏRBI MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLIS DİLİNİN TƏDRISİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisinin müasir həyatımızda əhəmiyyətindən bəhs edilir, eyni zamanda xarici dillərin tədrisində meydana çıxan problemlər və çətinliklər də vurğulanır. Qeyd edilir ki, hər hansı bir xarici dil bu dildə danışmaq və anlamaq üçün imkan yaratmaq məqsədilə öyrədilir. Xarici dildə tələbələr ünsiyyət qurmaqla yanaşı, düzgün tələffüz etməyi, düzgün qrammatik qaydalara əməl etməyi də bacarmalıdırlar. Tədris müddətində müəllimlər adətən tələbələrin səliss danışmağına və düzgün başa düşməsinə mane olan müxtəlif problemləri müşahidə edir və bu çətinliklərin aradan qaldırılmasına çalışırlar.

Açar sözlər : texniki vasitələr, sübut etmək ehtiyacı, təcrübəli müəllim, tələffüz bacarığı, dil bacarıqları, dilin mənşəyi, ciddi çətinliklər.

Müasir dövrdə xarici dillərin, əsasən də ingilis dilinin tədrisinə xüsusi diqqət göstərilir və tədrisin müvəffəqiyyət gətirəcək bütün yolları, metod və metodologiyası dərinlənən araşdırılır. Müasir metodika elmi müəllim və tələbələrə saysız hesabsız metodlar təklif etsə də, yenə də bu sahədə tez - tez qarşıya həlli vacib olan problemlər çıxır. Təcrübəli və işində çox yaxşı olan müəllimlər öz təcrübə və biliklərini nəzəriyyələr üzərində yox, auditoriya daxilindəki fəaliyyətləri əsasında qazanıblar . Nəzəri cəhətdən çox savadlı olmaq heç də çox yaxşı pedaqoq olmaq demək deyil. Bildiyimiz kimi xarici dilin tədrisi qarşısında belə bir sual durur: nəyi öyrətməli, həmin materialı necə və nə üçün öyrətməli. Tədrisə başlayan hər bir müəllim də verdiyi kursun bu suallara nə dərəcədə cavab verdiyini müəyyən etməlidir . Müasir dövrdə hər hansı bir xarici dilin tədrisində əsasən iki tələb nəzərdə tutulur:

- 1) öz fikrini xarici dildə ifadə etmək ;
- 2) xarici dildə olan nitqi başa düşmək .

Bu tələblərin irəli sürülməsi bir daha sübut edir ki, xarici dillərin tədrisində əldə ediləcək uğurlar əsasən metodika ilə bağlıdır . Müəllimin işindəki nailiyyətini yoxlamaq üçün faktlara əsaslanmaq lazımdır və bu faktları aşkara çıxarmaq üçün çoxlu fərqli yollar mövcuddur . Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar :

- 1) dərslərin audio və ya video qeydlərini aparmaq;
- 2) tələbələrə sorğu listi təqdim etmək ;
- 3) tələbələrlə müsahibə aparmaq ;

4) dərsi dinləmək üçün kolleqaları və ya onlardan heç olmazsa birini dəvət etmək.

Mükəmməl bir dərslər üçün ən vacib amillərdən biri müəllimin qarşıya qoyduğu məqsəddir ki, müəllim dərsləri onun əsasında təşkil edir. [1]

Vilga Rivers tərəfindən yazılmış “Xarici dil bacarıqlarının tədrisi” adlı kitabda deyilir ki, tələbələrin eyni bir materialın bir neçə təcrübəli müəllim tərəfindən necə tədris olunduğunu görməsi üçün dörd qrupa göndərilir və onlar hər qrupda tamamilə fərqli bir dərslə qarşılaşır. Dərslər başa çatdıqdan sonra müəllimlərin hər biri bu dərslər üçün qarşıya qoyduğu hədəfi açıqlayır. Deməli hədəflərin bir- birindən fərqli olması dərslər tiplərinin də müxtəlifliyi ilə bağlıdır. [4] Mən uzun müddətdir ki, hərbi universitetdə ingilis dilini tədris edirəm və bu illər boyunca tələbələrin dil öyrənmə prosesində qarşılaşdıqları çətinliklərin səbəbini araşdırıb tapmağa çalışmışam. Tələbələr xarici dil tədrisinin dörd əsas amilinin (yazı, oxu, dinləmə və danışıq) hər birində müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar və əlbəttə ki, təcrübəli müəllim bu problemlərin aradan qaldırılması üçün ən əsas yardımçısıdır. Mən ümumi vəziyyət haqqında yox, konkret olaraq Hərbi Universitetdə bu dili tədris etdiyim intensiv qruplardakı tələbələrin problemlərini nəzərə alaraq bu məqaləni yazmaq istədim. Məncə, bizim tələbələr üçün əsas problem ana dilimizdən fərqli bir quruluşa malik olan ingilis dilinə onların bir qədər yavaş və çətinliklə alışmasıdır. Yazıda olan problemlərin aradan qalxması çox çətin olmur. Bunun üçün müəllimlər istər dərslərdə, istərsə də ev tapşırığı kimi bir çox növdə yazı işləri və tapşırıq formalarından istifadə edirlər. Bu cür tapşırıqlar arasında ən çox təsadüf edilən üsullara üzündən köçürmə, diqqətlə oxuyub öz - özünə imla deyərək yazmaq, imla yazmaq, verilən suallara cavab yazmaq, müxtəlif mövzularda esselər yazmaq, verilmiş bir şəklin təsvirini yazılı şəkildə vermək daxildir. Oxu sahəsindəki çətinliklərin əsas səbəbi bizim dilimizdən fərqli ingilis dilində sözlərin hərflər və səs tərkiblərinin fərqli olmasıdır. Bəzi səslər üçün hərflərin əlifbada olmaması, hərflərin birləşmələrinin fərqli səslər yaratması, bəzi hallarda bir neçə hərflərin tələffüz edilməməsi də problem yaradır. Bu problemə ciddi yanaşmaq vacibdir, çünki tələbələr həm oxuyanda, həm də danışanda sözləri tələffüz edirlər, onlar sözləri oxuduqları kimi tələffüz edir, bu da o deməkdir ki, yanlış oxumaq səhvlərlə dolu bir nitqə səbəb olur, bu da öz növbəsində anlaşılmaqlıq və ya səhv anlayışa gətirib çıxarır. Təbii olaraq ingilis dilindəki çox sayda mövcud olan oxu qaydaları kursun lap əvvəllərində tələbələrə təqdim olunur, lakin hər zaman bu qaydaları tətbiq etməklə də düzgün oxumaq mümkün olmur. Bir çox dünya dillərinin lügət tərkibi ingilis dilindən bəhrələndiyi kimi, ingilis dili də başqa dillərin hesabına zənginləşib və indi də zənginləşməyə davam edir. Bu xarici dillərdən keçən sözlər çox vaxt öz mənşəyinə uyğun olan tələffüzlərini qoruyaraq ingilis dilindəki oxu qaydalarına tabe olurlar. Ona görə də tələffüzü çətin olan və ya istisnalıq təşkil edən sözlərin tələffüzü təkrarlama, dinləmə yolu ilə tələbələrə elə aşılmalıdır ki, onlar bu sözləri dərhal düşünmədən oxuya bilsinlər. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, dilin bütün sahələrində problemlər meydana çıxsada, ən ciddi çətinliklərə dinləyərək anlamada və tələbələrin öz fikirlərini ifadə etmələrində, yəni danışıqda rast gəlirik. Dinləmə bacarığında zəifliklər şübhəsizlərlə əlaqədardır ki, tələbələrin ingilis dilindəki sözləri yalnız dərslər zamanı

öz müəllim və yoldaşlarından eşitmək imkanı var. Ailədə, küçədə və s. ictimai yerlərdə ana dilimiz işləndiyinə görə qulaqlar yabançı sözlərə alışiq deyil. Əlbəttə ki, bu çatışmamazlığı aradan qaldırmaq üçün metodistlər çox sayda üsullar, tapşırıq növləri irəli sürürlər. Bu sahənin inkişafı üçün təkcə universitetdə deyil, evdə də tələbələr müntəzəm olaraq qulaqcıqlar vasitəsilə həm dərs vəsaiti kimi hazırlanmış, həm də başqa CD və digər səs yazmalarını diqqətlə və məqsədli şəkildə dinləməlidir.

Xarici dil öyrənən tələbələrin dinləmə bacarığı bəzən də verilən materialla bağlı olur, belə ki, dinləmə üçün seçilmiş material naməlum söz və ifadələrlə, qrammatik qaydalarla, tələffüzü oxşar olan sözlərlə dolu olduqda onların anlaşılması da çox çətin olur. Ona görə də tədrisin əvvəllərində tələbələrə əvvəlcədən tanış olan, müəyyən bir şəklin təsviri və ya situasiya ilə bağlı olan materiallar təqdim edilməlidir. Xarici dildəki materialın oxunuşu sürətli olmamalıdır, hətta başlanğıcda bu sürət normadan da aşağı olmalıdır, amma zaman keçdikcə sürət də tədricən artırılır. Dinləmə zamanı tələbələr müəllimin tələffüzünə, tempinə, intonasiyasına alışiq olduqları və müəllimi, öz qrup yoldaşlarını əyani şəkildə gördükləri üçün anlamaq çox da çətin olmur. Lakin texniki vasitələrlə hər hansı bir materialı dinləmək daha çox problem yaradır. Əyaniliyin dinləmə zamanı rolu böyükdür, çünki göz qulağa kömək edir. Bir şeyi də qeyd etmək istəyirəm ki, tələbələri lap əvvəldən elə alışdırmaq lazımdır ki, birinci dinləmədən sonra onlar materialın əksər hissəsini başa düşə bilsinlər, və iki dəfədən artıq dinləməsinlər. Aparılan təcrübələr göstərir ki, dinləmənin sayını çoxaltmaq və eyni materialı dəfələrlə təkrarlamak tələbələrin daha yaxşı anlamasına səbəb olmur. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, dinləmə materiallarını iki dəfə dinləmək dünya praktikasında qəbul edilmişdir və geniş şəkildə tətbiq olunur. [2]

Əgər biz ünsiyyət prosesində müəyyən bir fikri ifadə etmək, çatdırmaq istəyiriksə, məsələn xarici bir ölkədə stansiyaya gedən yolu tapmaq istəyiriksə, biz qrammatik qaydaları deyil, sözləri və jestləri bilməliyik. Bu o demək deyildir ki, biz yalnız söz bazasının öyrənilməsinə üz tutmalıyıq. Dilin dəqiq istifadəsi üçün biz onun bütün sahələrinə diqqət ayırmalıyıq. S.Thornbury qeyd edir ki, dildə mövcud olan bütün sözləri mənimsəmək qeyri-mümkündür, hətta dil daşıyıcıları belə bütün sözləri bilmir. Dil daşıyıcıları və dil daşıyıcıları olmayan şəxslərin dili mənimsəməsi arasındakı fərq onların dilə olan müxtəlif əlaqələrindən qaynaqlanır. Xarici dil öyrənən şəxslər dili təbii şəkildə öyrənmə metoduna malik deyillər, çünki ailədə həmin dildən istifadə olunmaması ilə yanaşı, həmin dil mühiti ilə əhatə olunmayıblar. [5]

Əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil əsasən danışiq vasitəsilə anlaşılır, ona görə də xarici dillərin tədrisində əsas məqsəd kimi tələbələrin bu dildən praktik şəkildə istifadə etmək bacarığına sahib olmasıdır. Bizim tələbələr üçün dil mühiti yarada bilməyimiz üçün universitetdə bir çox işlər görülüb, kompüter otaqları, elektron lövhələr tələbələrə həm tədris edilən dildə olan materialları dinləməyə, filmlərə baxmağa, həm də öz danışiqalarını qeyd edib sonra dəfələrlə dinləməyə, öz

səhvlərini aşkara çıxarmağa şərait yaradır . Tələbələrin danışmaqda ortaya çıxan əsas problemini mən iki faktla bağlayıram:

1) Azərbaycan və ingilis dillərinin fərqli quruluşa malik olması və bəzi lazımi sözlərin tələffüzlərindəki çətinlik ;

2) Tələbələrin danışmaq istəyini və ehtiyacını əmələ gətirən psixoloji şəraitin təşkili. (Onlar kimsə və ya nəşə haqqında məlumat vermək, nəyi isə izah etmək, soruşmaq və sübut etmək ehtiyacı hiss etməlidir ki danışmağa can atsınlar).

İkinci fikri mən daha əsas çətinlik səbəbi kimi qəbul edərdim, çünki adətən tələbələrdən bir dialoq və ya kiçik bir hekayə qurub danışmağı xahis edəndə, onlaruzun müddət sakitcə düşünürlər və həmişə şikayətlənirlər ki, ağıllarına yaxşı bir fikir gəlmir . Müəllimlər onlara mövzu və cavab tapmaqda kömək edərkən, Azərbaycan dilində cümlə deyərək tələbələr çox asanlıqla tərcümələr aparır, dialoqlar və situasiyalar qura bilirlər. Tələbələrdə nitq qabiliyyətini inkişaf etdirmək, onu sürətli və səlis etmək üçün müəllim səbrlə dinləməyi və izah etməyi bacarmalıdır, ilkin mərhələlər də səhvlər üçün tələbəni tez - tez dayandırmaq onun nitqi üçün çox zərərli, çünki onda tələbə danışmağa utanar, həm də danışacağı fikirləri unudar. Səlis və sürətli nitq üçün təkcə çoxlu söz ehtiyatına sahib olmaq, onları düzgün tələffüz edə bilmək vacib deyil , tələbələr həm də tez- tez dil mühiti yarada bilən bir şəraitdə iştirak etməli və ən əsası da xarici dildə düşünməyi bacarmalıdır, əks təqdirdə Azərbaycan dilində fikirləşdiklərini sonradan ingilis dilinə çevirərək söyləmək nitqdə fasilə yaradır ki, bunu da mükəmməl nitq adlandırmaq olmaz . Dilin dörd əsas bacarıq və vərdişləri arasında ən mühüm yeri danışmaq tutur, çünki tələbələrin həm qrammatik biliyi, tələffüz bacarığı və söz ehtiyatı əlaqədar şəkildə təzahür edir, həm də hər bir tələbənin intellektual səviyyəsi, məntiqi təfəkkürü və ümumi dünyagörüşü nitq vasitəsilə meydana çıxır . Tələbələrin düzgün nitqi üçün ilk növbədə onlara izah edilməlidir ki, onlar normal sürətlə danışarkən öz nitqlərinin və ya sadəcə cümlələrinin üzərində düşünərək qısa pauzalar edərək danışsınlar , bu bir tərəfdən onlara düşünməyə , digər tərəfdən də səhvlərini dərk edərək düzəltməyə imkan verər. Biz danışarkən aramsız olaraq müraciət etdiyimiz şəxsi xəyalımızda təsəvvür edirik və onunla fikrimizi aydın və uğurlu şəkildə paylaşmağa çalışırıq, bu məqsədə çatmaq üçün interaktiv şərait yaratmağa çalışırıq. Jestlər, göz təması, üz ifadələri və başqa hərəkətlər, səsin tonu, ahəngi insanın öz fikrini daha ətraflı ifadə etməsi üçün çox mühüm vasitələrdir və çalışmaq lazımdır ki, tələbələr bu vasitələrdən bacarıqla istifadə etsinlər . Nitqin inkişafı həm də onun müxtəlif növ mətn formalarında işlədilməsilə bağlıdır, yəni bir söhbətdə, müzakirədə iştirak etmək, telefona cavab vermək, bir əhvalat nəql etmək, mağaza və ya küçədə birinə müraciət etmək və s. hallarda işlədilən dil bacarıqları, cümlə quruluşları, lüğət tərkibi, formal və ya qeyri- formal dil səviyyələri tamamilə bir - birindən fərqlənir. “Bilik testlərinin tədrisi kursu” kitabında nitqin inkişaf etdirilməsi üçün aparılan müsahibələrdə müəllimlər fərqli münasibətlər ifadə etmişlər. Məsələn: "Mənim tələbələrim öz qrup yoldaşlarının qarşısında öz səhvlərinə və kəsik - kəsik nitqlərinə görə çox utandığına görə mən onları dərstdə xarici dildə danışdırmıram". Bir başqası

isə iddia edir ki, tələbələr danışmaq prosesində elə çox səs - küy salırlar ki, qonşu otaqdakı müəllimlər belə şikayətlənir . Lakin mən öz təcrübəmdən deyə bilərəm ki, tələbələr bir - biri ilə söhbətə sövq etmək lazımdır, bu vaxt onlar bir -birinin fikrinə elə maraqlı göstərir ki, etdikləri səhvləri hiss etmədən, dayanmadan danışmağa çalışırlar. Mən düşünürəm ki, bir halda ki, xarici dil tədris edilir, onun tədrisinin əhəmiyyətini, məqsədini dərk etmək və bu dili praktik şəkildə ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilmə səviyyəsində tələbələrə aşılamaq vacibdir.[3]

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu gün qlobal dünyada tədris prosesində istifadə etmək üçün original materiallar- qəzetlər, televiziya proqramları, jurnallar, internet kanalları, filmlər, bədii ədəbiyyat, podkastlar və s. autentik mənbə hesab olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, autentik materiallar tədris materialı olmayan real ünsiyyətə xidmət edən real dil materiallarıdır. Belə ki:

- autentik mənbələr dili öyrənilən ölkə. onun ictimai-mədəni həyatı haqqında dolğun informasiya əldə etməyə imkan verir,
- tədris prosesi maraqlı keçir,
- tələbələr yaradıcı fəaliyyətə cəlb olunur.

Heç şübhəsiz ki, sadalanan təkliflərin və digər yeniliklərin müntəzəm tətbiqi, planlı və məqsədyönlü həyata keçirilməsi müəllimdən vaxt və əmək tələb edir. Nəticədə isə səmərəli dərslər mühtinə və uğurlu auditoriya idarəçiliyinə nail oluruq ki, bu həm tələbə, həm də müəllim üçün çox faydalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Seyidov F. Şifahi nitqin texniki vasitələrlə inkişaf etdirilməsi yolları. Bakı, Maarif, 1970, 100 səh.
2. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, Təhsil NPM, 2005, 245 səh.
3. Arnold, Jane and Brown, H. Douglas “ A Map of the Terrain” Cambridge U Press, 1999, 300 səh.
4. Lightbown, Patsy M and Nina Spada. How languages are learned. Oxford: U Press. 1999, 120 səh.
5. Thornbury, Scott. How to teach vocabulary. Harlow: Pearson Education Limited, 2002, 58 səh.

Хасиева И.

Аннотация

Проблемы, возникающие при преподавании английского языка в военных училищах

В статье рассматривается значение преподавания английского языка как иностранного в нашей современной жизни, в то же время подчеркиваются проблемы или трудности, возникающие при обучении иностранному языку.

Любой иностранный язык преподается с целью дать возможность говорить и понимать на этом языке. Говорить на иностранном языке означает

не только произносить слова, выражения, но также означает, что студенты должны правильно произносить слова, составлять правильные грамматические и лексические предложения. Во время учебного процесса учителя обычно наблюдают множество различных проблем, которые мешают учащимся свободно говорить и правильно понимать.

Ключевые слова: технические средства, необходимость доказательства, опытный преподаватель, произношения, языковые навыки, языковое происхождение, серьезные трудности.

Khasiyeva I.

PROBLEMS ENCOUNTERED IN TEACHING ENGLISH IN MILITARY SCHOOLS

ABSTRACT.

The article deals with the importance of teaching English as a foreign language in our modern life, at the same time problems and difficulties in teaching foreign languages are also highlighted. It is noted that any foreign language is taught in order to make it possible to speak and understand it. In addition to communicating in a foreign language, students must be able to pronounce correctly and follow correct grammar rules. In the course of teaching, teachers usually observe various problems that prevent students from speaking fluently and understanding correctly and try to eliminate these difficulties.

Keywords: technical means, need to prove, experienced teacher, pronunciation skills, language skills, language origin, serious difficulties.

Rəyçi: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Münəvvər Məmmədova*

MAHMUDOVA ZÜMRÜD ARIF QIZI
Azərbaycan İdman Akademiyası
Zumrud.mahmudova@sport.edu.az

İNGİLİS DİLİ ÖYRƏNƏNLƏR ÜÇÜN MƏZMUN VƏ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN EFFEKTİV ŞƏKİLDƏ İNTEQRASIYASI

Xülasə

Bir çox fənlər üzrə sərbəst danışıq qabiliyyətinə və onlar arasında problemsiz hərəkət etmək qabiliyyətinə malik olan şəxslər, bilik və məlumat mübadiləsinə və inkişafına üstünlük verən bugünkü sürətlə dəyişən qlobal iqtisadiyyatda çox tələb olunur.

Yaradıcılıq, uyğunlaşma, tənqidi düşünmə və əməkdaşlıq bu mühitdə dəyərli bacarıqlardır. Sınıfdə bu bacarıqları inkişaf etdirmək üçün inteqrasiya olunmuş öyrənmə yanaşması tələbələrə çoxşaxəli təcrübəni inkişaf etdirməyə və real dünyada qarşılıqlı əlaqələrin əhəmiyyətini dərk etməyə kömək etmək üçün effektiv üsuldur.

Bu yanaşma kurikulum çərçivəsində öyrənməyə üstünlük verir və bilik və bacarıqların yeni və mürəkkəb problemlərə tətbiqinə imkan verən anlayış və təcrübələrin əlaqəsini vurğulayır. İnteqrasiya edilmiş kurikulum bir çox təhsil sahələrini əhatə edən fənlər və bacarıqlar arasında mənalı əlaqələrin qurulmasına diqqət yetirir və daha zəngin öyrənmə təcrübəsini təmin edir.

Nəticə etibarilə, inteqrasiya olunmuş təlim tələbələrə çoxsaylı üstünlüklər verən təhsilə dəyərli yanaşma kimi ortaya çıxır. Çoxsaylı fənləri birləşdirməklə, tələbələr təkcə anlayışlarını dərinləşdirmir, həm də ötürülə bilən bacarıqları inkişaf etdirir, motivasiyanı artırır və real dünyaya daha yaxşı hazırlanırlar. Bundan əlavə, inteqrasiya olunmuş öyrənmə daha çox icma və məqsəd hissini gücləndirir.

Açar sözlər: inteqrasiya, fənlərarası əlaqə, tənqidi təfəkkür, dil bacarıqları, ünsiyyətə təşviq

Fənlərin inteqrasiyası və tədrisdə öyrənmə istiqamətində daha vahid yanaşmaya doğru irəliləmə son illərdə təhsil ocaqlarında mühüm dəyişiklik kimi görünən bir şey olmuşdur. Fənlərin inteqrasiyası bizə müxtəlif mövzular arasında sərhədləri keçməyə və bunun əvəzinə birləşdirici anlayışları vurğulamağa imkan verir.

Fənləri inteqrasiya etməklə, tələbələr materialı daha dərinləndirib dərk edə və onu daha uzun müddət yadda saxlaya bilirlər. Onlar fənlər arasındakı əlaqələri və onların bir-biri ilə necə əlaqəli olduğunu görə bilir, daha əhatəli bir anlayış təmin edə bilirlər.

Tədris prosesinə dil bacarıqlarının inteqrasiyası orijinal ünsiyyəti təşviq edir və tələbələrin dildə təbii şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmasına kömək edir, onların çoxsaylı bacarıqlar üzrə nailiyyətlərini artırır. [2,104-105]

İngilis dilinin inteqrasiyasında dezavantajlar ilkin olaraq öyrəncinin xarici dildə danışıqda çətinlik çəkə bilməsi ola bilər. Gənc yaşda ingilis dilini

öyrənməyin üstünlükləri arasında yerli sakin kimi tələffüz problem yaradır. Dezavantajlar qeyri-adekvat tədrisdən yarana bilər və bu, potensial tələffüz problemlərinə səbəb ola bilər.

Əvvəlcə gəlin nəzər salaq ki, fənlər arasında inteqrasiyaya doğru hərəkət etmək nə üçün vacibdir? Məktəb rəhbərləri və müəllimlər fənlər arasında inteqrasiyanın vacib olduğunu deyirlər, çünki:

- Real həyatda insanlar həmişəkindən daha böyük və mürəkkəb problemləri həll edirlər. Tədris ocaqlarında isə real həyatdan ayrı qalır. Biz uşaqlarımızı bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə və müxtəlif fənlərdən bilik və bacarıqlara ehtiyac duyduqlarını etməyə hazırlamalıyıq. İnteqrasiya edilmiş tədqiqatlar real həyatı modelləşdirən öyrənmə üsulunu inkişaf etdirir.

- Fənlər arasında inteqrasiya təlim yükünü azaltmağa kömək edir, çünki tələbələr müxtəlif fənlərdən eyni və ya çox oxşar mövzuları birlikdə öyrənə bilərlər. Müəllimlər, şagirdlər və valideynlər tez-tez kurrikulumun həddindən artıq yüklənməsindən şikayətlənirlər. Bununla belə, müəllimlər həqiqətən birlikdə işlədikdə və inteqrasiya etdikdə hər şey daha ardıcıl və yığcam olur. Bundan əlavə, tələbələrin əslində bir fenomeni və ya konsepsiyanı daha dərinədən öyrənmək üçün vaxtı var.

- Fənlər arasında inteqrasiya çox vaxt mahiyyət etibarilə layihə əsaslı təlim prosesidir. Bu, öyrənməni maraqlı və praktik edir – tələbələr həvəslidir, onlar komanda şəklində işləyirlər, İKT-dən istifadə edirlər, istifadə olunan təlim və tədris üsulları cəlbedici, aktiv və real həyat kontekstinə bənzəyir. Həmçinin, tələbələr maraqlandıqları şeylərə daha çox diqqət yetirə, keçmiş biliklərindən istifadə edə və şəxsi inkişaflarında dəstək ola bilərlər.

- Fənlər arasında inteqrasiya tələbələrə müxtəlif vəziyyətlərdə öz şəxsi və mənalı öyrənmə təcrübələrini yaratmağa imkan verir. Onlar hər şeyi daha yaxşı xatırlayacaq, real həyat əlaqələri quracaq və bilikləri müxtəlif real həyat vəziyyətlərinə daha asan ötürəcəklər.

- Yaradıcılıq, tənqidi düşünmə və əməkdaşlıq yüksək qiymətləndirilən bacarıqlardır. Sınıfdə bu bacarıqları inkişaf etdirməyə gəldikdə, inteqrasiya olunmuş tədqiqatlar tələbələrə çoxşaxəli təcrübəni inkişaf etdirməyə və qarşılıqlı əlaqələrin real dünyada oynaya biləcəyi mühüm rolunu dərk etməyə kömək edən son dərəcə effektiv yanaşmadır. [5,83-92]

Hər bir müəllimin - dil müəllimi - olduğunu söyləmək məşhur və dəqiq bir ifadədir. Hər bir məzmun sahəsinin, riyaziyyatda parametr, elmdə fotosintez, sosial tədqiqatlarda çevriliş və ingilis dili sənətində xarakter xüsusiyyətləri kimi mövzuya aid terminologiyası var. Bundan əlavə, dil çoxdilli öyrənənlər üçün tanış olmayan üsullar istifadə edir. Müxtəlif ingilis cümlə strukturlarının, dil formalarının və məzmun sahələrində rast gəlinən ümumi lüğətin istifadəsi çoxdilli öyrənənlər üçün çətin ola biləcək dil istifadəsinə nümunələrdir.

Dil boş iş vərəqlərini doldurmaq və ya lüğətdə axtarmaq üçün sözlərin siyahısı kimi təcrid olunmuş tapşırıqlar vasitəsilə deyil, kontekstdə ən effektiv

şəkildə öyrənilir və tətbiq edilir. Əvəzində, tələbələr mövzu ilə məşğul olarkən, müəllim əsas lüğəti vurğulayır və müzakirə edir və dərs boyu digər dil öyrənmə imkanlarından yararlanır. Aşağıda müəllimlərin məzmunu öyrədərkən tələbələrin ingilis dili biliklərini inkişaf etdirmələrini təmin edə biləcək dörd üsul var.[6,22-24]

Yeri gəlmişkən, bir çox doğma ingilisdilli tələbələr akademik dil inkişafına diqqət yetirməkdən də faydalanırlar. Tədqiqatlar göstərdi ki, ingilis dilində danışıqlar çoxdilli öyrənmələri dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulmuş üsullardan istifadə etməklə heç də zərər görmürlər.

1. Dizayn və Dil Məqsədləri:

Dil və məzmunu birləşdirməyin ən təsirli yollarından biri hər dərs üçün aydın dil məqsədləri qoymaqdır. Bu, şagirdlərin dərslərin sonuna qədər istifadə edə və ya nümayiş etdirə bilməli olduqları xüsusi dil bacarıqlarının və ya funksiyaların müəyyən edilməsi deməkdir. Məsələn, elm dərsləri üçün dil məqsədi tələbələrin elmi lüğətdən istifadə edərək suallar verə və cavab verə bilməsi ola bilər. Məzmun məqsədlərinə əlavə olaraq dil məqsədlərinə diqqət yetirməklə, müəllimlər tələbələrə xüsusi akademik dili öyrənməyə və tətbiq etməyə kömək edir ki, bu da onların məzmunu daha dərindən dərk etməsinə kömək edir.

2. Lüğəti açıq şəkildə öyrədin və tətbiq edin:

Lüğət dil və məzmun inteqrasiyasının mühüm komponentidir. Müəllimlər məzmunu başa düşmək üçün zəruri olan lüğət sözləri və anlayışları açıq şəkildə öyrətməklə, tələbələrə məzmunu başa düşmək və yadda saxlamaqda kömək edir. Bu, dərslərdən əvvəl lüğətin əvvəlcədən öyrədilməsi, söz divarlarının yaradılması və ya tələbələrin öz lüğət dəftərlərini yaratması ola bilər. Bundan əlavə, müəllimlər şagirdlərə yeni lüğətləri artıq bildikləri ilə əlaqələndirmək üçün vizual və qrafik təşkilatçılardan istifadə edə bilərlər. Cari sözün çoxlu mənalara haqqında düşünün. Bu, sosial elmlərdə "cari hadisələr", elmdə su axını, cari məna və elektrik cərəyanının bir hissəsi ola bilər. Şagirdlər sözün bir mənasını bilsələr də, başqa mövzuda başqa məna ilə işlədikdə çətinlik yarana bilər. Müəllim bu omonimləri müzakirə etmək və hər birinin mənasını aydınlaşdırmaq üçün vaxt ayırır. Çoxdilli öyrənmələr söz şüurunu inkişaf etdirməkdən faydalanırlar. Yəni onlar sözlər, söz hissələri, ingilis sözləri ilə öz dillərinə bənzəyən sözlər arasındakı əlaqəni görməyə başlayırlar.

3. Həmyaşlıqlarla Əlaqə Planı:

Həmyaşlıqların qarşılıqlı əlaqəsini təşviq etmək dil və məzmunu birləşdirməyin başqa təsirli yoludur. Tələbələrə bir-biri ilə mənalı şəkildə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq imkanları verməklə, onlar məzmun biliklərini dərinləşdirən fəaliyyətlərlə məşğul olarkən öyrəndikləri dildən istifadə edə bilərlər. Buraya qrup işi, tərəfdaş fəaliyyətləri və ya sinif müzakirələri daxil ola bilər. Müəllimlər həmçinin ünsiyyəti asanlaşdırmaq üçün tələbələrə cümlə başlanğıcı, dil çərçivələri və ya istiqamətləndirici suallar verməklə dəstək verə bilərlər.

4. Məzmunu başa düşülən etmək:

Nəhayət, məzmunu başa düşülən etmək dil və məzmunun inteqrasiyası üçün açaqdır. Bu, tələbələr hələ də ingilis dili bacarıqlarını inkişaf etdirsələr belə, məzmunu anlamaqda dəstək olmaq üçün strategiyalardan istifadə etmək deməkdir. Effektiv müəllimlər məzmun anlayışlarını təsvir etmək üçün vizual və multimediyadan istifadə edir, mürəkkəb anlayışları daha idarə oluna bilən hissələrə ayırır, praktiki fəaliyyətlərdən istifadə edir və aydın izahatlar verir. Bundan əlavə, müəllimlər, xüsusən yeni nətiqlər üçün tələbələrin başa düşülməsini dəstəkləmək üçün daha sadə lüğət, daha qısa cümlələr və daha konkret nümunələrdən istifadə etməklə dillərini tənzimləyirlər.

Bu dörd strategiyadan istifadə etməklə müəllimlər tələbələrə dil və məzmun arasında əlaqə yaratmağa kömək edir, onlara dildən öyrənmə və anlamaq üçün bir vasitə kimi istifadə etməyə imkan verir. Bu, bütün tələbələr üçün təkmilləşdirilmiş dil biliyi və daha böyük akademik müvəffəqiyyətlə nəticələnə bilər.[3,67-72]

İngilis dilini digər fənlər vasitəsilə öyrənmək, Məzmun və Dil İnteqrasiya edilmiş Öyrənmə mənasını verən CLIL-in bir formasıdır. Dil öyrənməyi başqa bir maraqlı mövzu sahəsinin öyrənilməsi ilə birləşdirərək, birinin qiymətinə iki fənni effektiv şəkildə öyrənmə bilərsiniz!

CLIL (Content and Language Integrated Learning) tez-tez ikidilli təhsil, kurikulum tədris, məzmun əsaslanan tədris və Xüsusi Məqsədlər üçün İngilis dilinin aspektlərini əhatə edən çətir termini kimi qəbul edilir. Bununla belə, CLIL müəllimdən həm məzmunu diqqət yetirməyi, həm də dərstdə mövzunu tam dərk etmək üçün tələb olunan dil dəstəyini təmin etməyi tələb edir və buna görə də məzmun və dilin görüşmə nöqtəsi kimi daha yaxşı təsvir oluna bilər. İqtisadi, siyasi, pedaqoji və mədəniyyətlərarası nöqtəyi-nəzərdən ikili fokuslu yanaşmanın arxasında əsaslı əsaslar var və son illərdə onun müxtəlif formalarda və müxtəlif səbəblərdən, xüsusən də Avropada və bir çox ölkələrdə qəbulu müşahidə edilmişdir. CLIL-in, şübhəsiz ki, gələcəyi var, çünki o, təhsilin qloballaşmaya reaksiyasının bir hissəsi kimi sosial-siyasi əsaslandırma və Avropa Komissiyasının mobil, multikultural və çoxdilli cəmiyyət kimi Avropaya baxışına malikdir. Bununla belə, sinif səviyyəsində CLIL müəllimləri bir sıra maneələrlə üzləşirlər, o cümlədən təlimin olmaması, zəif müəyyən edilmiş metodologiya və materialların çatışmazlığı. Buna misal ola bilər. Beləliklə, CLIL nisbətən dar çərçivə olaraq qalır və onun inkişafı nisbətən yavaş olmuşdur.[4,122-134]

Tədris prosesinə dil bacarıqlarının inteqrasiyası orijinal ünsiyyəti təşviq edir və tələbələrin dildə təbii şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmasına kömək edir, onların çoxsaylı bacarıqlar üzrə nailiyyətlərini artırır.

İngilis dili dərsləri elmlər, coğrafiya, tarix, incəsənət və s. kimi müxtəlif mövzuları əhatə edir. Bu, dilin inkişafının təbii yoludur. Dildən "real" kontekstlərdə istifadə çox həvəsləndirici ola bilər.

İngilis dilinin digər fənlərə inteqrasiyası

- ali və ya digər orta məktəblərdə akademik fənlərin tələbələri dərsləri ingilis dilində keçirə bilirlər, məs. Coğrafiya fənni üzrə tələbələr ingilisdilli ölkələrin iqlimi, havası, təbiəti, iqtisadiyyatını öyrənə bilirlər.

- Tarix, məs. ingilisdilli ölkələrin siyasəti və tarixi hadisələri

- Ədəbiyyat, məs. ingilisdilli ölkələrin yazıçıları və janrları, rəylər

- İncəsənət və dizayn, məs. sənət hərəkətləri, rəssamlar, rəsm və rəsm texnikaları,

- beynəlxalq sərgilərin icmalları

- Coğrafiya dərslərindən sonra gələn ingilis dili dərslərində coğrafi adları olan müəyyən artikllərin qrammatik mövzusu ilə məşğul ola bilər.

Bu konsepsiya tədris ocaqlarının direktorlarına təklif oluna bilər və əgər digər akademik fənlər haqqında məlumatınız varsa, onları tələbələrinizə ingilis dilində öyrətməyə cəhd edə bilərsiniz.

Nəzəri fənlərdə istifadə etdiyimiz dil təsnifat, dəqiqləşdirmə, müqayisə və təzad kimi funksiyalardan ibarətdir. Dilin əsas məqsədi həqiqi ünsiyyət qurmaq deyil, izah etmək, təsvir etməkdir. Tələbələr düşüncə bacarıqlarını və ingilis dili lüğətini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif maraqlı tapşırıqları həll edə bilirlər.

İngilis dili ilə digər fənlər arasında inteqrasiyanın digər məqsədi ondan ibarətdir ki, tələbələr onları ayrı-ayrılıqda deyil, birləşdirən mövzular kimi öyrənə bilər. Tarixi və ədəbi faktları başa düşmək üçün tələbə ardıcılıq və əlaqələrdən xəbərdar olmalıdır.

İngilis mədəniyyəti ədəbiyyatda müəllifin münasibətini və fikirlərini araşdırmaq üçün fikirlər təklif edir. İngilis ədəbiyyatı sinifə gətirilməli və orijinalda oxunmalıdır.[1, 56-57]

İnanırıq ki, ingilis dilinə inteqrasiya olunmuş baxış tələbələrə hər cür ünsiyyətdə dil və tərcümə arasındakı əlaqələri anlamağa kömək edir. O, “gündəlik” və “ədəbi” dilləri bir-birindən fərqləndirməkdən irəli gələn mənalara anlaşılmada boşluqların qarşısını alır.

Ədəbiyyat

1. Araujo, Z, “Connections between secondary mathematics teacher's belief and their selection of tasks for English language learners,” Curriculum Inquiry, vol. 47, no. 4, 2017.
2. Carpini, M., & Alonso, O. B. (2014). Teacher education that works: Preparing secondary-level math and science teachers for success with English language learners through content-based instruction. Global Education Review, 2014
3. Honey, M., Pearson, G., & Schweigruber, H, STEM integration in K-12 education: Status, prospect, and agenda for research. The National Academies Press. Retrieved from: <http://nap.edu/18612>, 2014.
4. Kelly, T.R., & Knowles, J.G, “A conceptual framework for integrated STEM education,” International Journal of CLIL Education, vol. 3, no. 1, 2016.

5. Sanders, M, Integrative stem education as best practice. In H. Middleton (Ed.) Exploration of best Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 630 136 practice in technology, design, and engineering education. Griffith Institute for Educational Research, Queensland, Australia, 2012.
6. Short, D., Fidelman, C., & Louguit, M. (2012). Developing academic language in English language learners through sheltered instruction. TESOL Quarterly, 46(2), doi:10.1002/tesq.20

MAHMUDOVA ZUMRUD ARIF

EFFECTIVELY INTEGRATING CONTENT AND LANGUAGE LEARNING FOR ENGLISH LANGUAGE LEARNERS

Summary

Individuals who are fluent in multiple disciplines and able to move seamlessly between them are in high demand in today's rapidly changing global economy, which prioritizes the sharing and development of knowledge and information.

Creativity, adaptability, critical thinking and collaboration are valuable skills in this environment. An integrated learning approach to developing these skills in the classroom is an effective way to help students develop multidisciplinary expertise and understand the importance of real-world interactions.

This approach prioritizes learning across the curriculum and emphasizes the connections between concepts and experiences that enable the application of knowledge and skills to new and complex problems. An integrated curriculum focuses on making meaningful connections between subjects and skills that span multiple areas of study and provides a richer learning experience.

As a result, integrated learning emerges as a valuable approach to education that provides multiple benefits to students. By integrating multiple subjects, students not only deepen their understanding, but also develop transferable skills, increase motivation, and are better prepared for the real world. In addition, integrated learning fosters a greater sense of community and purpose.

Keywords: integration, interdisciplinarity, critical thinking, language skills, communication promotion

МАХМУДОВА ЗУМРУД АРИФ

ЭФФЕКТИВНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ КОНТЕНТА И ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА ДЛЯ ИЗУЧАЮЩИХ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Резюме

Лица, свободно владеющие несколькими дисциплинами и способные беспрепятственно переключаться между ними, пользуются большим спросом в современной быстро меняющейся глобальной экономике, которая отдает приоритет обмену и развитию знаний и информации.

Креативность, адаптивность, критическое мышление и сотрудничество являются ценными навыками в этой среде. Комплексный подход к развитию этих навыков в классе — эффективный способ помочь учащимся развить междисциплинарный опыт и понять важность взаимодействия в реальном мире.

Этот подход отдает приоритет обучению во всей учебной программе и подчеркивает связи между концепциями и опытом, которые позволяют применять знания и навыки для решения новых и сложных проблем. Интегрированная учебная программа направлена на установление значимых связей между предметами и навыками, которые охватывают несколько областей обучения, и обеспечивает более богатый опыт обучения.

В результате интегрированное обучение становится ценным подходом к образованию, который дает учащимся множество преимуществ. Интегрируя несколько предметов, учащиеся не только углубляют свое понимание, но и развивают передаваемые навыки, повышают мотивацию и лучше готовятся к реальной жизни. Кроме того, интегрированное обучение способствует укреплению чувства общности и цели.

Ключевые слова: интеграция, междисциплинарность, критическое мышление, языковые навыки, содействие общению.

Rəyçi: P.F.D., DOS., İmanova Sevdə

SƏMAYƏ CƏLİLOVA
BDU. Zahid Xəlil 135
samaya@mail.ru

FÜZULİ DİLİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Beş yüz ilə yaxındır ki, türkdilli ədəbiyyat Füzuli şeirinin sehrindən qurtara bilmir. İstər poetik düşüncə, istərsə də dil üslubu baxımından Füzuli şeiriyyəti üç yüz il əvvəl də, bu gün də fəthi mümkün olmayan bir zirvə kimi bütün söz sənətlərinin üzvi üfüqündə durmuşdur, durmaqdadır.

Şairlik təkcə şeir yazmaq, dastan bağlamaq deyil, həm də ədəbi dilin konturlarını qoymaq, qayda qanunlarını işlədərək o dildə danışanları istiqamətləndirməkdir. Məhəmməd Füzuli dilin imkanlarını artıran, onun sərhədlərini genişləndirən, gücünə güc qatan, ifadə tərzinə yenilik, tərəvət gətirən sənətkardır. Yaşadığı, bütün əsərlərini qələmə aldığı XVI əsrdə, özündə Kərbəla kimi xalqların bir araya gəlib ortaq dəyərləri paylaştığı bir coğrafiyada ərəb və fars dillərində işlənən bir çox dil texnikası, leksik semantik üslub, ifadə tərzləri, farzeoloji birləşmələr, atalar sözləri Füzuli yaradıcılığında çox doğma və təbii görünür. Onun əsərlərində iştirak da var, təşbih də; təzadlar da var, mübaligə də; kinayə də var, mədhiyyə də... Yəni şair "düşvari asan eyləmək" deyəndə təkcə doğma dildə dastan bağlamağı nəzərdə tutmuşdu, dili zənginləşdirməyi, ərəb və fars dillərindən aldığı sözləri doğma dildə öz yerinə, öz qəlibinə oturtmağı, dil imkanlarını, ifadə zənginliyi kimi məsələləri düşünürdü. Füzuli sadəcə dildən faydalanan şair deyil, həm də düşündüyü, yazdığı dili zənginləşdirən, ona yeni-yeni deyimlər, frazeoloji vahidlər, hikmətli sözlər qatararaq zənginləşdirən sənətkardır.

Füzuli əsərlərinin dəyəri həm də doğma Azərbaycan türk dilində yeni bir mərhələnin qəlibləşməsi, bərkiməsi, öz məcrasına tam oturması ilə ölçülməli, şairin hər hansı bir əsəri, məsələn, "Leyli və Məcnun" təkcə ədəbi nümunə kimi deyil, həm də müəyyən bir mərhələdə dilimizin doğum şəhadətnaməsi kimi qəbul olunmalıdır. Akademik Tofiq Hacıyev "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" kitabında Füzuli yaradıcılığını ədəbi dilin formalaşmasında mühüm mərhələ kimi dəyərləndirir. Müəllif həmin kitabında Füzuli poeziyasının, söz sənətinin ən incə detallarına, sirlərinə, sehri nə işıq tutmuş, şairin poetik fəndlərini, dil ustalığını, fikri ifadə tərzini, oxucuya çatdırmaq üslubunu ustalıqla açıqlaya bilmişdir. Şairin poetik dünyasına bələd olmaqda hər bir oxucu üçün böyük kömək olan bu tədqiqat əsərində Füzuli şeiriyyəti üfüqi və şaquli istiqamətlərdə lay-lay açılır, leksik-semantik özəllikləri bir-birə bir göz önündə sərgilənir.

Füzuli "düşvari asan eyləmək" deyəndə həm də ərəz vəzninin Azərbaycan türk dili ilə uyğunsuzluğunu da nəzərdə tuturdu. Həm də bu uyğunsuzluğun həlli poetik qüdrətlə yanaşı istifadə edilən dilə hakim olmağı da tələb edirdi. Ərəb və fars dillərində saitlər uzun və qısa olduğu halda türk dillərində mənzərə tamamilə fərqlidir.

Əruzda misranın qəlibi saillərin uzunluğu, qısalığı, bəzən də səslərin ən qısa şəkildə i fadə edilməsi, bəzən də səs əlavəsi ilə tənzimlənsə, türk dillərində hecaların sayı bu mövzuda əsas ünsür sayılır. Digər tərəfdən türk dilində ahəng qanunu sözdə nə qədər hakim mövqe tutursa, ərəb və fars dillərində mənərə tamamilə əksinədir. Uyğun suzluqlar bunlarla da bitmir, amma bu işi yerinə yetirməyi öz qarşısına məqsəd qoya n şairin poetik gücü də, hər üç dilə yiyələnməyi də kifayət qədər idi. Professor Ağam usa Axundov yazır ki, Füzuli türk ləfzilə incə, yəni əruz vəznli ser yazmağın çətinlikl ərini üç yolla aradan qaldırdı:

1. Leksik və fonetik yolla,

2. Qrammatik yolla,

3. Xalq şeiri ənənələri yolu ilə (I, 13). Professor Axundov məqalədə Füzuli poeziyasının bir çox maraqlı cəhətlərinə işıq tutur. Məsələn göstərir ki, Füzulinin bəzi əsərlərində, o cümlədən qəzəllərində ərəb və fars dillərindən alınma sözlər çox sayda, bəzilərində isə yox dərəcəsinədir. Şairin istifadə etdiyi leksik vasitələrin bir qismi də sinonim sözlərlə bağlıdır. Məsələn, Füzuli geniş miqyasda işlətdiyi əql sözünü (Əql yar olsaydı, tərki-eşq yar etməzmidim? (I, 238) vəzn xatirinə öz dövrü üçün də arxaikləşməkdə olan us sözü ilə əvəzləndirir:

Heyranlığı ol məqama yetdi,

Kim düşdü ayaqdan, usu getdi. (5, 73)

Füzuli sinonimi bəzən özü yaradır. Məsələn, hamısı əvəzinə var sözündən vari sözü kimi:

Vari belə eyləyəndə fəryad (5, 58)

Şərt bildirən bağlayıcının Füzuli dilindəki dördvariantlığı da məhz vəzn tələbi nəticəsidir:

Neylərsən, əgər atan eşitsə? Gər xəstə isən, mənəm təbibin, (5, 61) Vər aşiq isən, mənəm həbibin (5, 205) Amma əcəb, ər qıla xirədmənd (5, 88)

Məsələyə fonetika baxımından yanaşdıqda ilk növbədə ahəng qanunu üzərində dayanmaq lazım gəlir. Bu məsələdə də şair həm əruzun tələblərini, həm də doğma dilin tələblərini qorumalı olmuşdur. Belə ki, bir söz müxtəlif yerlərdə müxtəlif şəkildə işlədilmişdir. Məsələn:

Key ruhi-rəvanım ata-ana. (5, 84) Ta olmaya vaqif atə-anə (5, 69)

Göründüyü kimi, birinci nümunədə söz "ata-ana" kimi, yəni olduğu kimi yazıldığı halda, ikinci nümunədə əruz vəzninin tələbi üstün tutularaq "atə-anə" variantında verilmişdir.

"Nəzmi-nazik"də əsər yazmağı asanlaşdırmağın qrammatik yolundan bəhs etməzdən əvvəl onu demək lazımdır ki, təkcə "Leyli və Məcnun" Füzulinin doğma dilin ən incə mətləblərinə belə vaqif olduğunu isbat etməyə kifayətdir.

Füzuli Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun imkanlarından uğurla istifadə etmiş sənətkardır. Ərəb-fars dillərindəki izafət tərkibləri türk dillərinin təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir. Sadəcə fərq ondan ibarətdir ki, izafətdə təyin olunan təyindən öncə gəlir, türk dillərində isə təyin təyin olunandan əvvəldə durur. Füzuli söz birləşməsi ilə izafət arasında çox fərq qoymur, çox zaman ana dili materialına

üstünlük versə də, hər ikisindən istifadə edir. Bəzən bir beytdə bu mənzərənin şahidi olmaq olur:

Eşq tərki dilü-candan görünürdü müşkil,
Tərki-eşq eylə dedin, tərki-dilü-can etdim. (4, 232)

Füzulinin dilində sintaktik quruluşu bütövlüklə fars dili konstruksiyası əsasında qurulmuş cümlələrə də tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu da, heç şübhəsiz, o dövrdə fars şeir üslubunun və texnikasının Şərqdə hegemonluğu ilə əlaqələndirilməlidir. Amma Füzuli bütün Şərq şeir məharətini türk dilinin qəlibinə uyğunlaşdırmaqda çox böyük işlər görə bilmişdir. Füzulinin sualları müəyyən qədər ritorik görünsə də, o qədər poetik və cəlbedicidir ki, bu sualların içindəki ahəngdarlıq, ritm və kövrəklik oxucunu məftun edir. Şair bu sual cümlələrində həm də misilsiz bədii tablolar sərgiləyir:

Hansı gülşən gülbəni sərv-i-xuramanınca var (4,131)
və ya:

Könül, yetdi əcəl, zövqi-rüxi dildar yetməzmi? (4,345)

Şairin xalq dilinə bələdliyinə gəldikdə, onu demək lazımdır ki, Füzuli poeziyasında təkcə Azərbaycanın deyil, demək olar ki, bütün Şərqdə yaşayan türklərin milli söz sərvətinin qısa məcmusu kimi baxmaq olar. O dildən təkcə söz materialı kimi istifadə eləmir, o, sözün ruhunu bilir, o, sözün dadını, rəngini, isti-soyuğunu duyur. Sinonim sözlərin hansı məqamda hansının daha təsirli, daha tutarlı olduğunu bütün dilçilərdən daha gözəl hiss edir. "Leyli və Məcnun"-da məktəb mənzərələri nə qədər də təbiidir, gözəldir, inandırıcıdır. Şair sözlə ilıq bir tablo canlandırma bilmiş və oxucunu bu tablo qarşısında məftun etmişdir:

Məktəbdə onunla oldu həmdəm \ Bir neçə mələk misal qız həm,\ Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,\ Cəm oldu behiştə huri qılman. (5, 34)

Və ya: Ol qızlar içində bir pərişad \ Qeys ilə məhəbbət etdi bünyad. (5, 35)

Mənzərə oxucuya bir növ Xətəinin "Bahariyyə"sini xatırladır. Xətəi təbiəti, ağacları, quşları təsvir edirdi və deyirdi ki, quş balalarının səsi yuvadan məktəbdəki uşaqların səsi kimi gəlirdi. Füzulinin bu tablosunda isə öncə ümumi mənzərə, sonra isə o mənzərədəki personajlardan birinin, daha doğrusu, Leylinin təbii gözəllikləri təsvir olunub. Füzulinin bu parçadakı təsvirlərinin bəziləri bu gün işlənir, bəziləri isə işlənmir. Dilimizdə gözəli mədh etmək üçün belə bir frazeoloji vahiddən istifadə olunur: "Adam o gözəli görəndə aqlını itirir" və ya "Adamın aqlını başından alır"... Füzuli isə fikri belə ifadə edir:

Bir türfə sənəm ki, əqli-kamil \ Gördükdə onu olurdu zail. (5, 35)

Şair gözəlin əlamətlərini ən müxtəlif təşbihlərlə, bənzətmələrlə oxucusuna çatdırır. Leylinin baxışı da, gözləri də, davranışları da, qaməti də, naz-qəmzəsi də, zərifliyi də, göz bəbəyi də, dodaqları da, dişləri də, gözlərinin qaralığı da, yanağındakı xalı da, uzun kiprikləri də, qıyqacı baxışları da, bir cüt zəngirə bənzəyən uzun hörükləri də, əyri qələm qaşları da, bir sözlə, görünən bütün əlamətləri mütləq və mütləq bir bənzətmə ilə, orijinal mübaligə ilə oxucuya çatdırılır. Füzuli bu bənzətmələrin, bu ifadələrin bir hissəsini canlı xalq dilindən almış olsa da, bir

hissəsini dəbaşqa dillərdən götürmüş, türk dilinin ruhuna, üslubuna uyğun hala gətirərək, işlətməmiş, dogma dilə qazandırmışdır.

Füzuli gözəli təsvirdə, hadisələrin cərəyanını, axarını göstərməkdə nə qədər ustadırsa, dini mövzulara və mətləblərə toxunanda da ən azı elə o qədər uğurludur və ola bilsin ki, daha həssas, daha duyğulu və şükürlüdür. Şair "Leyli və Məcnun"un minacatını o qədər səmimi, o qədər təbii bir üslubda başlamışdır ki, adam bu misraların hər şeydən öncə bəndənin Allah-Təalaya duası olduğunu düşünür. İşin o biri tərəfi, yəni məsələnin poetik həlli isə elə bu düşüncənin içərisində əriyir:

Yarəb, kərəm et ki, xarü-zarəm, \ Dərgaha bəsi ümidvarəm. \ Nəm var ki, laf edəm özümdən,\

Məhv eylə məni mənim gözümdən. (5,13)

Şair Allah-Təalaya yalvararkən: "Məni öz gözümdən məhv eylə" deyir. Ümumiyyətlə, Şərq klassik düşüncəsində, daha doğrusu, İslam fəlsəfəsində Allah sevgisində ərimək, itmək, yox olmaq istəyi var. Bu məqama İslam terminologiyasında "fəna-fillah", yəni Allahda yox olmaq, Allahın varlığını dərk edərək özünün bir heç olduğunu anlamaq təlimi deyilir. Füzuli Allah-Təalaya yalvararkən: "Məhv eylə məni mənim gözümdən" frazemi ilə məhz o məqamı oxucusuna təsvir etməyə çalışır. Füzuli hər dəfəki kimi bu məqamda da lakonikliyi ilə fərqlənmiş, bu böyük fəlsəfi düşüncəni "Məhv eylə məni mənim gözümdən" kimi qısa bir misraya sığdırmışdır.

Yuxarıda gətirdiyimiz nümunələrdən də bəlli olur ki, Füzuli sözlə çox sərbəst davranır, onu əllərində yoğurub müxtəlif qəliblərə salır, dogma dilin və əruzun tələbləri arasında uzlaşma tapır, leksik-semantik mənanı qoruyub saxlamaq şərti ilə (bəzən də gücləndirmək üçün) hərfləri ixtisar edir. Hərdən də oxucuya elə gəlir ki, Füzuli şəri ilk anında qəbul etdiyi kimi qələmə alır və sonradan bir daha ona dönmür. Yəni bəzən sətirlərin uzunluğu, qısalığı, dilin ifadə tərzinin ilkinliyi, təbiiliyi bu fikri deməyə əsas verir. Amma bir məsələ var ki, bu boşluqlar əruzla tənzimlənir. Daha doğrusu, əruzun tələbi ilə bəzən harasa yeni səs əlavə edilir. Məsələn, elə minacatın ikinci misrası "Dərgahə bəsi ümidvarəm" yazılsa da, "Dərgahə bəsi ümidvarəm" şəklində oxunmalıdır. Başqa cür mümkün də deyil. Bu, hər şeydən öncə əruzun ritmindən, axarından irəli gələn bir tələbdir. Şair o texnikanı, yəni əruz texnologiyasını çox gözəl mənimsədiyindən əsərində tez-tez ondan istifadə etmişdir.

Füzuli əsərlərinin frazeoloji tərkibini araşdırarkən türk mənşəli sözlərin aparıcı olması açıq-aydın görünür. Bizim hesablamalarımıza əsasən, Füzuli dilində təxminən 600-ə yaxın hər iki tərəfi türk mənşəli olan frazeoloji birləşmələr işlənmişdir. Füzulinin şeir dilində işlənmiş hər iki tərəfi türk mənşəli olan frazeoloji birləşmələrin böyük çoxluğu bu gün də öz işləkliyini saxlamış, müasir ədəbi dildə, xalq danışığı dilində işlənəkdədir. Füzuli dilində işlənən Azərbaycan sözlərinin çoxluğu xalq təfəkkürünün, milli mədəniyyətimizin bir forması kimi dövrün ədəbi dilinin ümumi mənzərəsini əks etdirir. Dediymiz kimi, Füzuli dilindəki frazemlərin tərkib hissələri sırf türk sözlərindən ibarət olduğu kimi, bir çox hallarda həmin sözlərdən biri ərəb və ya fars mənşəli olur. Frazeoloji vahidlər, heç şübhəsiz,

ümumxalq dili səciyyəsi daşıyır. Lakin bununla yanaşı şairin dilində klassik şeir dili üçün məqbul sayılan tərkiblərlə də qarşılaşırıq.

Füzuli obraz yaradıcılığında ərəb, fars və türk dillərinin materiallarına istinad etsə də, türk sözünü obraz səviyyəsinə qaldırarkən öz təxəyyülünün gücündən geniş istifadə etmişdir.

Şairin dilində milli sözlərlə əcnəbi sözlər qaynayıb qarışmış, semantik və qrammatik cəhətdən uyğunlaşmışdır. Ümumiyyətlə, Füzuli dilindəki frazeoloji birləşmələrdə milli mənşəli leksika işlənmə tezliyinə görə üstünlük təşkil edir.

Füzuli dilində işlənmiş hər iki tərəfi türk mənşəli frazemlərin adlıq hissəsi daha çox insanın bədən üzvləri ilə ifadə olunur. Baş, göz, əl, üz, ayaq, qulaq, dil, bağır, ağız kimi sözlər Füzuli yaradıcılığında müxtəlif mənalı frazeoloji vahidlərin yaranmasında fəal iştirak edir.

M. Füzuli dilində işlənən sözlər mənşəyinə, lüğəvi mənə növlərinə, leksik və frazeoloji xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmışdır.

Tədqiqata eyni zamanda atalar sözlərinin frazeologiyaya münasibəti məsələsi də cəlb olunmuşdur.

Frazeoloji vahidlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək dilçilikdə ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Atalar sözlərinin, zərb-məsəllərin frazeoloji birləşmə ola bilməsi üçün onların sabitlik, daşlaşma, obrazlılıq, məcazlıq əlamətlərinə malik olması vacib şərtidir. M. Füzuli zərb-məsəllərin, hikmətli sözlərin işlənməsini sənətkarın ustalığı hesab edir və Azərbaycan divanının dibacəsində bu barədə yazır.

Şair öz əsərlərində xalq deyimlərini, atalar sözlərini, zərb-məsəlləri o qədər ustalıqla işlətməmişdir ki, onların komponentlərinin yerini dəyişdikdə belə öz frazeoloji xüsusiyyətlərini saxlayırlar.

Füzuli şeirlərində işlənmiş frazeoloji birləşmələrin semantik təhlili böyük maraq doğurur. Semantik təhlil Füzuli əsərlərindəki bədii dilin mənə zənginliklərini, sözü n ifadə etdiyi fərqli mənə çalarlarını, sənətkarın sözdən istifadə məharətini öyrənmək üçün ən doğru və sınaq edilmiş tədqiqat üsullarından sayılır. Belə təhlil vasitəsilə sözün daxili məzmunu açılır, yaxın mənalı sözlərin əlavə əlaqələri meydana çıxır. Eyni səs tərkibinə malik olan sözlərin yaxın və uzaq mənalı hadisələri əks etdirməsi və bu kimi bir çox məsələlər üzə çıxır.

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu haqda danışarkən hər şeydən əvvəl frazeologiyada sinonimlik, frazeoloji sinonimliklə frazeoloji variantlılıq, çoxmənalılığın frazeoloji vahidlərdə rolu, eləcə də frazeoloji omonimlik və frazeoloji antonimlik məsələləri nəzərdə tutulur.

Füzuli yaradıcılığında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün bu və ya digər söz sinonim frazeoloji ifadələrlə əvəz edilmişdir.

Şairin yaradıcılığının bir üstünlüyü də ondadır ki, frazeoloji sinonimlərin daşıdığı mənə çalarları, üslubi xüsusiyyətləri ilə, əlavə semantik mənə yükü ilə qüvvətlənirlər. Tədqiqatçı rəylərini və yuxarıda

göstərdiyimiz nümunələri nəzərə alaraq bird aha əmin olursan ki, Füzuli yaradıcılığı təkcə ədəbiyyatımızın deyil, həm də dilimizin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə S. Azərbaycan ədəbi dili tarixindən praktikum, səh. 24.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı-2012. I hissə
3. Hacıyev T. Füzuli: Dil sənətkarlığı. Bakı, 1994, səh. 146
4. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958, I cild;
5. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958, II cild.
6. Mirzəliyeva. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1995, səh. 112;

Xülasə

Bu məqalədə türkdilli poeziyanın zirvəsi sayılan Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin fəlsəfi tutumu, dil xüsusiyyətləri, şairin bənzərsiz dünyagörüşü, əsərlərində işlətdiyi frazeoloji vahidlər araşdırılmışdır. Füzuli təkcə İraq türkmənlərinin, Anadolu türklərinin və ya Azərbaycanın şairi deyil, bütün türk xalqlarının ortaq dəyəridir.

Füzuli şeirinin dili heyratamiz dərəcədə güclüdür, təsirlidir, lakonikdir, təsviri o qədər canlıdır ki, oxuduğun əsəri film kimi görə bilirsən. Tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, XVI-XVI əsr ədəbi düşüncənin və ədəbi dilin formalaşmasında Füzulinin rolu müqayisə olunmayacaq qədər böyükdür. Türkdilli ədəbiyyatda öz ardıcılılarına Füzuli qədər təsir göstərən ikinci bir şair tapmaq mümkün deyil.

Füzulinin üstünlüyü də məlum həqiqəti ən dolğun, təsirli və heyratamiz dərəcədə gözəl bir üslubda oxucunun gözləri önündə canlandırma bilməsindədir. Bütün şərq mütəfəkkirlərində olduğu kimi Füzulinin əsərlərində də 3 personaj var: can, canan, əğyar. Can şairin özü, canan Allah, əğyar isə canana gedən yolda canın qarşısını kəsən, onun canana qovuşmasını əngəlləyən dünyanın ötəri gözəllikləri və zövqüdür. Füzuliyə görə, dünya sevgisi ötəri, Allah sevgisi isə əbədidir, əbədini sevən əbədiyə qovuşar, əbədilik qazanar. Füzulinin gücü, üstünlüyü də əmin olduğu bu həqiqətləri ən inandırıcı şəkildə oxucusuna təqdim edə bilməsindədir.

Açar sözlər: Füzuli, poeziya, eşq, göz, dünya, hicran, səhra, vüsal

SAMAYA JALILOVA

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF THE LANGUAGE OF MUHAMMAD FIZULI

SUMMARY

This article examines philosophical content of Mohammad Fuzuli's poetry, including language features, his unique worldview and the phraseological units. Fuzuli is considered the pinnacle of Turkic poetry. He is a poet of the Iraqi Turkmen, Anatolian Turks or Azerbaijan, but a shared value of all Turkic peoples.

The language of Fuzuli's poetry is powerful, effective, laconic, and the description is so vivid that the reader can see the work as a film. With complete confidence without exaggeration, we can say that the role of Fuzuli is incomparable in the formation of literary thought and literary language in the XVI-XVII centuries. It is impossible to find a second poet in Turkic literature who influenced his followers as much as Fuzuli.

Fuzuli's advantage is that he was able to bring the known truth to life before the reader's eyes in the most complete, practical and surprisingly beautiful style. As in all Oriental thinkers, there are three characters in Fuzuli's works: lover, beloved and the betrayer. The lover is the poet himself, the beloved is God, and the soul is the betrayer is the beauty and pleasure of the world that blocks the lover on the path and prevents him/her from reuniting with the beloved. According to Fuzuli, the love of the world is temporary. Nevertheless, the love of God is eternal, and the one who loves eternity will be reunited with eternity and gain eternity. Fuzuli's strength and superiority lie in the fact that he could present these truths to his readers in the most convincing way.

Key words: Fuzuli, poetry, love, eye, peace, parting, desert, reunion

Самая ДЖАЛИЛОВА

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ У ЯЗЫКА МУХАММЕДА ФИЗУЛИ

Резюме

В статье исследуются философское содержание произведений Мухаммеда Физули, считающиеся вершиной тюркской поэзии, а также языковые особенности, уникальное мировоззрение поэта, фразеологические единицы, используемые в его произведениях. Физули - не только поэт иракских туркмен, анатолийских турок или Азербайджана, он общая ценность всех тюркских народов.

Язык стихов Физули удивительно силен, эффектен, лаконичен, описание настолько яркое, что прочитанное произведение можно увидеть как фильм. Можно с полной уверенностью сказать, что роль Физули в формировании литературной мысли и литературного языка XVI-XVII веков несравнима велика. В тюркоязычной литературе невозможно найти второго поэта, оказавшего такое же влияние на своих последователей, как Физули.

Преимущество Физули в том, что он способен воплотить известную правду в жизнь на глазах читателя в наиболее полном, эффективном и удивительно красивом стиле. Как и у всех восточных мыслителей, в произведениях Физули три персонажа: душа, возлюбленная и соперник. Душа - это сам поэт, возлюбленная - это Бог, а соперник - это красота, сладости или радости мира, которые преграждают путь, и мешает воссоединиться с

возлюбленной. Согласно Физули, любовь – это временное явление, а любовь к Богу вечна, и тот, кто любит вечность, воссоединится с вечностью и обретет вечность. Сила и превосходство Физули в том, что он умеет наиболее убедительно преподносить эти истины своим читателям.

Ключевые слова: Физули, поэзия, любовь, глаз, мир, разлука, пустыня, воссоединение.

Rəyçi: dosent Sevdə Sadiqova

ESMİRA MƏMMƏDOVA
ADU, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası
memmedova.esmira@gmail.com
Orcid ID: 0009-0003-5015-8068

MÜASİR DÜNYA VƏ EKOLİNGVİSTİK PROBLEMLƏR **Xülasə**

"Ekolinqvistika dilin insanların, digər növlərin və fiziki mühitin həyatı təmin edən qarşılıqlı təsirlərindəki rolunu araşdırır. Birinci məqsəd insanları təkcə cəmiyyətin bir hissəsi kimi deyil, həm də daha böyük ekosistemlərin bir hissəsi kimi görən dil nəzəriyyələrini inkişaf etdirməkdir ki, həyat buna bağlıdır.

Ekolinqvistika və ya ekoloji dilçilik 1990-cı illərdə lingvistik tədqiqatların yeni paradigması kimi meydana çıxdı, sosiolinqvistikanı təkcə dilin yerləşdiyi sosial konteksti deyil, həm də digər növlər və fiziki mühit də daxil olmaqla daha geniş ekoloji konteksti nəzərə almaq üçün genişləndirdi.

Məqalədə müasir dövrdə ekolinqvistika problemlərindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: ekologiya, dilçilik, problem, fiziki mühit...

MODERN WORLD AND ECOLINGUISTIC PROBLEMS **ESMIRA MAMMADOVA** **SUMMARY**

"Ecolinguistics examines the role of language in the life-sustaining interactions of humans, other species, and the physical environment. The first goal is to develop theories of language that see humans not only as part of society but also as part of the larger ecosystems upon which life depends.

Ecolinguistics, or ecological linguistics, emerged in the 1990s as a new paradigm of linguistic research, expanding sociolinguistics to consider not only the social context in which language is situated, but also the broader ecological context, including other species and the physical environment.

The article deals with the problems of ecolinguistics in the modern era.

Keywords: ecology, linguistics, problem, physical environment...

СОВРЕМЕННЫЙ МИР И ЭКОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ **ESMIRA MAMEDOVA** **КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ**

«Эколингвистика исследует роль языка в жизнеобеспечивающем взаимодействии людей, других видов и физической среды. Первая цель — разработать теории языка, которые рассматривают людей не только как часть общества, но и как часть более крупных экосистем. от чего зависит жизнь.

Эколингвистика, или экологическая лингвистика, возникла в 1990-х годах как новая парадигма лингвистических исследований, расширившая

социолингвистику, чтобы учитывать не только социальный контекст, в котором находится язык, но и более широкий экологический контекст, включая другие виды и физическую среду.

В статье рассматриваются проблемы эколингвистики в современную эпоху.

Ключевые слова: экология, лингвистика, проблема, физическая среда...

Giriş

Maykl Hallideyin 1990-cı ildəki çıxışı – Yeni məna yolları: tətbiqi dilçiliyə çağırış tez-tez dilçilərə dilin ekoloji kontekstini və nəticələrini nəzərdən keçirmək üçün stimül verən bir iş kimi qəbul edilir. Digər məsələlərlə yanaşı, Hallideyin irəli sürdüyü problem dilçiliyi müasir problemlərə, xüsusən də ekosistemlərin geniş şəkildə məhv edilməsinə aid etmək idi. Hallideyin verdiyi əsas nümunə, "bütün dünyada gündəlik təkrarlanan saysız-hesabsız mətnlərin sadə bir mesajı necə ehtiva etdiyini təsvir edən "iqtisadi artım" idi: böyümə yaxşıdır. Çox azdan yaxşıdır, çoxu azdan yaxşıdır, böyük kiçikdən yaxşıdır, böyümək kiçilməkdən yaxşıdır" (1) və s. bu da ekoloji cəhətdən dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxarır.

Hallideyin ilk şərhlərindən bəri ekolinqvistika dili ekoloji kontekstdə araşdırmaq üçün bir sıra linqvistik vasitələrdən istifadə edərək bir neçə istiqamətdə inkişaf etmişdir. Beynəlxalq Ekolinqvistika Assosiasiyası ekolinqvistikanı aşağıdakı şərtlərlə xarakterizə edir:

"Ekolinqvistika dilin insanların, digər növlərin və fiziki mühitin həyatı təmin edən qarşılıqlı təsirlərindəki rolunu araşdırır. Birinci məqsəd insanları təkcə cəmiyyətin bir hissəsi kimi deyil, həm də daha böyük ekosistemlərin bir hissəsi kimi görən dil nəzəriyyələrini inkişaf etdirməkdir. İkinci məqsəd, iqlim dəyişikliyi və biomüxtəlifliyin itirilməsindən tutmuş ekoloji ədalətə qədər əsas ekoloji problemləri həll etmək üçün dilçiliyin necə istifadə oluna biləcəyini göstərməkdir" (3).

Ekolinqvistika nədir?

Beləliklə, ekolinqvistikanın "eko" hissəsi orqanizmlərin (o cümlədən insanların) digər orqanizmlərlə və fiziki mühitlə əlaqəsinin hərfi mənasında ekologiyaya uyğun gəlir. Bu, ekotənqid və ekopsixologiya kimi digər ekoloji humanitar fənlərlə paylaşılan hissədir (4).

"Ekolinqvistika" termini həm də "ekologiya"nın metaforik mənası ilə, məsələn, "linqvistik ekologiya", "ünsiyyət ekologiyası" və ya "öyrənmə ekologiyası" kimi digər növlərin və ya fiziki mühitin nəzərə alınmasını ehtiva etməyən üsullarla istifadə edilmişdir. Bu hal hazırda daha az öyrənilib.

Ekolinqvistikanın digər aspekti dil müxtəlifliyi və ənənəvi ekoloji biliklərin yerli dillərdə yerləşdirilməsidir. 1996-cı ildə David Abramın "The Spell of the Sensuous: Perception and Language in a More-than-Human World" adlı kitabında daha geniş mühitin (və ya "insan dünyasından daha çox") şifahi mədəniyyətlərdə dilin necə formalaşdırdığını və insanların dilə uyğunlaşmasına kömək etdiyini təsvir etdi.

Abramın fikrincə, yazı savadlı mədəniyyətlərdəki insanları təbiət aləmindən tədricən uzaqlaşdırıb, o dərəcədə ki, “yerə üzvi uyğunlaşmamız öz əlamətlərimizlə getdikcə artan əlaqəmiz tərəfindən pozulur”. İngilis dili kimi dominant dillər dünyaya yayıldıqca, yerli mədəniyyətlərdə yerləşmiş ekoloji biliklər itirilmişdir.

Ekolinqvistika üçün iki əsas maraq sahəsi var: 1. “Dilin ekoloji təhlili”; 2. “Dil və bioloji müxtəliflik” (2).

1. Dilin ekoloji təhlili

Dilin ekoloji təhlili əsas dünyagörüşlərini və ya “yaşadığımız hekayələri” aşkar etmək üçün tənqidi diskurs təhlili, çərçivə nəzəriyyəsi, koqnitiv dilçilik, şəxsiyyət nəzəriyyəsi, ritorika və sistemli funksional qrammatika daxil olmaqla geniş çeşidli dil alətlərindən istifadə edir.

Yaşadığımız hekayələr insanların ekomədəni kimliklərinə və insanların bir-birinə, digər heyvanlara, bitkilərə, meşələrə, çaylara və fiziki mühitə münasibətinə təsir edən fərdlərin və ya cəmiyyətin (sosial idrak) şüurunda olan idrak strukturlarıdır. Hekayələr ekoloji çərçivəyə (və ya ekosofiya) istinad edərək ekoloji baxımdan sorğulanır və insanları həyatın asılı olduğu ekosistemləri qorumağa təşviq etmək və ya bu ekosistemlərə zərər verən davranışları təşviq etmək üçün mühakimə olunur. Ekolinqvistika dağıdıcı hekayələrə müqavimət göstərmək və yaşamaq üçün faydalı yeni hekayələrin axtarışına töhfə verməklə dünyada praktiki fərq yaratmağa çalışır.

Ekolinqvistlərin dağıdıcı olduğunu iddia etdiyi hekayələr istehlakçılıq, qeyri-məhdud iqtisadi artım, reklam, intensiv əkinçilik və təbiəti maşın və ya resurs kimi təmsil edənlərlə bağlıdır. Ekolinqvistika “müsbət diskurs təhlili”ndən istifadə edərək, təbiət yazılarını, şeirləri, ekoloji yazıları və bütün dünyada ənənəvi dil formalarını tədqiq etməklə yaşamaq üçün yeni hekayələr axtarır.

Təhlilin bu forması gizli fərziyyələri və mesajları üzə çıxarmaq və ekoloji məqsədlərə nail olmaqda bunların effektivliyini şərh etmək üçün ətraf mühitlə bağlı mətnlərə tənqidi diskurs təhlilinin tətbiqi ilə başlamışdır. Daha sonra o, neoliberal iqtisadiyyat, istehlakçılıq, həyat tərzini jurnalları, siyasət və ya aqrobiznes kimi ekosistemlərin gələcəyi üçün potensial nəticələri olan hər hansı diskursun təhlilini daxil etmək üçün inkişaf etdirildi.

Koqnitiv yanaşma və yaşadığımız hekayələr termini 2015-ci ildə Arran Stibbe tərəfindən səkkiz növ hekayə ilə təqdim edilmişdir: ideologiya, çərçivə, metafora, qiymətləndirmə, şəxsiyyət, inanc, aydınlıq və silinmə. Bu yanaşma Ekolinqvistikanın ikinci nəşrində yenilənib: dil, ekologiya və 2021-ci ildə yaşadığımız hekayələr və s. (5).

Dil və bioloji müxtəliflik.

Yerli dillərin müxtəlifliyi ilə biomüxtəliflik arasındakı əlaqəyə görə dil müxtəlifliyi ekolinqvistikanın bir hissəsidir. Bu əlaqə yerli dillərdə kodlaşdırılan ətraf mühitə mədəni uyğunlaşma nəticəsində yaranır. Qloballaşma qüvvələri dominant dillərin (məsələn, ingilis dili) yayılmasına və az inkişaf etmiş yerli dillərin yerini almasına imkan verir (Nettle və Romaine 2000). Bu, həm davamlı yerli

mədəniyyətlərin, həm də onların dillərində olan mühüm ənənəvi ekoloji biliklərin itirilməsinə gətirib çıxarır. Ekolinqvistik tədqiqat həm mədəni müxtəlifliyi, həm də onu dəstəkləyən linqvistik müxtəlifliyi qorumaq məqsədi daşıyır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı bunu belə təsvir edir:

"Biomüxtəliflik həmçinin biomüxtəliflik kimi eyni amillərin təsirinə məruz qala bilən və genlərin, digər növlərin və ekosistemlərin müxtəlifliyinə təsir edən insan mədəni müxtəlifliyini də özündə birləşdirir"(Nettle və Romaine 2000).

Nettle və Romaine (2000:166) yazırlar ki, "xüsusilə zərif tropik mühitlər diqqətli və bacarıqla idarə olunmalıdır. Müvafiq praktiki biliyə malik olan yerli xalqlardır, çünki onlar yüzlərlə nəsillər boyu orada uğurla yaşayırlar. Yerli ekosistemlər haqqında bu müfəssəl biliklərin çoxu yerli dildə kodlanır və sürətlə itirilir". Mühlhaüsler qeyd edir ki, "dünyanın dil müxtəlifliyinin sürətlə azalması beləliklə, dil və bioloji müxtəliflik arasında qarşılıqlı əlaqəni dərk edənlər tərəfindən narahatlıqla qarşılanmalıdır".

Ümumilikdə, dil müxtəlifliyi ekolinqvistikanın bir hissəsidir, çünki dilin müxtəlifliyi və bioloji müxtəliflik arasında korrelyasiya var və yerli mədəniyyətlərdə yerləşdirilmiş təbiət bilikləri bu ikisinin arasındakı əlaqədir.

1. Ekolinqvistika tənqidi perspektiv kimi:

Ekolinqvistikanın bir elm kimi inkişafı nisbətən yenidir. Termin kimi "Ekolinqvistika" 1972-ci ildə Çikaqoda keçirilən konfransda amerikalı dilçi Einar Haugen tərəfindən təklif edilmişdir.

Koutonun qeyd etdiyi kimi, klassik antik dövrdən bu maraqlı Heraklit, Parmenides, Kratil və başqaları tərəfindən göstərilmişdir. İdeyaları bir neçə əsrə əhatə edən və qeyri-insani həyat formalarına hörməti dəstəkləyən Pifaqor məktəbi də onun güclü sələfidir.

19-cu əsrdə Rusk, Bopp və Şleyxer kimi eksponentlərlə müqayisəli qrammatikanın müasir dövrə gətirdiyi canlı orqanizm kimi dilin ideyası da müasir ekolinqvistik tədqiqatların qəbul etdiyi baxışı ortaya qoyur. Vaxt keçdikcə, 20-ci əsrdə, mənşəyi ABŞ-da məlum olan tənqidi araşdırmaları, 2001-ci ildə yaradılmış Heyvanların Azadlıq Mərkəzi və avrosentrizmi, onun dağıdıcı nəticələrini kəskin tənqid edən dekolonial tədqiqatlara malik olan dövlətlər, praktikantlar, bu tədqiqatlar dil araşdırması ilə əlaqəli olmasa belə, başqa bir yaxın presedent yaradır.

Dillə bağlı mühit anlayışına açıq şəkildə toxunan ilk müasir müəlliflərdən biri Amerika Antropoloji Cəmiyyətinin konfransında Edvard Sapir olmuşdur. Amerika Antropoloqu tərəfindən nəşr olunan "Dil və Ətraf Mühit" adlı assosiasiyası ekolinqvistikanı xarakterizə edən tənqidi baxış olmuşdur.

Həmin nəzəriyyə 1990-cı illərdə çiçəkləndi və yalnız dilin daxil olduğu sosial konteksti deyil, həm də onun ekoloji vəziyyətini əhatə edən yeni tədqiqat paradigmasını formalaşdırdı.

Məsələ burasındadır ki, linqvistik tədqiqatların müasir problemlərə, xüsusən də ekosistemin məhvinə aid olması lazım olduğunu qeyd edən ilk müasir müəlliflərdən biri olan Michael Halliday idi (1990). Onun üçün artım yaxşıdır, çox azdan yaxşıdır,

böyük kiçikdən yaxşıdır və s. kimi ikiliklər yaradan iqtisadi inkişaf diskursunun insanlardan başqa növlər və ətraf mühitin özü üçün dağıdıcı nəticələri var.

Bu fikrin ardınca yeni bir nizam-intizam müəyyən edilmiş və onun məqsədi qərarlaşdırılmışdır: zərərli diskursiv formaları digər növlərə və ətraf mühitə münasibətdə tərsiləh etmək və bu münasibətləri müsbət istiqamətdə dəyişmək üçün onları yenidən çərçivəyə salmaq problemini həll etmək üçün sosiolinqvistika, etnolinqvistika, dil sosiologiyası və xüsusən də tənqidi diskurs təhlili kimi qonşu elmlərin nəzəri və metodoloji üsullarından istifadə edilmişdir.

Bu cür müxtəlif nəzəri yanaşmalara insan olmayan heyvanların və ətraf mühitin çirklənməsinin, siyasi vəziyyətin, nəslə kəsilməkdə olan dillərin, dil təmasları və linqivistik müstəmləkəçilik vəziyyətindən irəli gələn sosial problemlərin diskursiv qurulmasında növçülükdən başlayaraq müxtəlifliyə yol verilir.

Bir intizam kimi ekolinqvistika müxtəlif tədqiqat sahələrini bir neçə qrupa təsnif edir, bunlardan iki əsas maraq önə çıxır: 1) Heyvan-ekoloji diskursun tənqidi təhlili; 2) Dillərin ekologiyası. Maraqlı məsələlərdən biri dillərin ekologiyası məsələsidir.

Dillərin ekologiyası

Dil müxtəlifliyi dünyagörüşlərinin plüralizmi deməkdir. Əgər dil xüsusi bir növdürsə, icmaların ətraflarında gördükləri seçimdirsə, bir çox dillər zərərli olanları əvəz etmək üçün müxtəlif hekayələrin ortaya çıxma biləcəyi bir çox baxışları təmsil edir. Qədim dövrlərdən bəri imperializm öz dünyaya baxışını tətbiq etmək üçün hüquq-mühafizə orqanlarının dilindən istifadə etmişdir. Qloballaşma dövründə linqivistik imperializm yerli dillərin kiçikləşdirilməsini və marginallaşmasını mümkün edir ki, bu da hegemon dillərə alternativ dünyagörüşləri ilə yanaşı mədəniyyətlərin də kiçikləşməsinə, marginallaşmasına və mümkün yoxa çıxmasına səbəb olur.

Qədim dövrlərdən bəri Yunan dilini bütün imperiyasında rəsmi dil kimi tətbiq etmək istəyən Makedoniyalı İskəndər kimi müstəmləkəçilik məqsədləri üçün dillərin və qrammatikanın istifadəsinə dair qeydlərə rast gəlmək olar və ya onun diktaturası dövründə İspaniyada regional dillərin zülmü. Bu nöqtəyi-nəzərdən biz təkcə dilçilik ideologiyaları ilə deyil, həm də dilləri məhv etmək üçün institutionallaşmış siyasətlər və onların təklif etdiyi dünyagörüşləri ilə məşğul oluruq.

Nəticə

Son olaraq onu deyə bilərik ki, insan cəmiyyəti kainatın bir parçası kimi ondan ayrı təsəvvür edilə bilməz, fəaliyyət göstərə bilməz. Ona görə də ətraf aləmin ekoloji vəziyyəti insanların dilinə də təsir edir. Bu iki tərəf bir-birilə dail əlaqədə inkişaf edir. Ona görə də cəmiyyət ətraf mühiti qorunmalıdır ki, dillərin inkişafı da təmin edilsin.

Ədəbiyyat

1) Door, Jorgen and Jorgen Chr. Bang (1996a). 'The Dialectics of Ecological Experiences', in: *Language and Ecology. Ecological Linguistics: Problems, Theories and Methods*.

2)Essays for the AILA '96 Symposium (edsj. Chr. Bang, J. Door, R.J. Alexander, A. Fill, F. Verhagen). Odense: Research Group for Ecology, Language and Ideology, pp. 91-105.

3)Door, Jorgen and Jorgen Chr. Bang (1996b). 'Language, Ecology and Truth – Dialogue and Dialectics', in: A. Fill (1996), pp. 17-25.

4)Haugen E. The Ecology of Language, ed: Fill / A. Muhlhausler, P. The Ecolinguistics Reader. Language, Ecology and Environment. – London, New York 2001.,

5)Шапочкин Д.Р. Категория экзистенциональности как важная составляющая экологической системы языка: матер. междунар. науч.-практ. конф., Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2010, С. 65–71., s.66.

Rəyçi: filologiya üHəsər Huseynova

MİRİYEVA AYNUR FİZULI QIZI

miriyeva575@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azərbaycan, Bakı, Üzeyir Hacıbəyli, 68,

İNGİLİS DİLİNİN DÜNYƏVİ DİLLƏRLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *ingilis dili, oxşar dillər, fərqli mənalar, müqayisəli təhlil, leksik vahidlər*

Ключевые слова: *английский язык, сходные языки, разные значения, сопоставительный анализ, лексические единицы.*

Keywords: *English language, similar languages, different meanings, comparative analysis, lexical units*

Məlumatlara görə, ingilis dili Çin və İspan dillərindən sonra dünyada üçüncü ən böyük dildir. 112 ölkədə 328 milyon insan tərəfindən danışılır. İngilis dili 101 ölkədə, ərəb dili 60, fransız dili 51, Çin dili 33 və ispan dilində 31 ölkədə danışılır.

Xüsusi fenomen ondan ibarətdir ki, ingilis dili bütün dünyada danışılır və Çin dili kimi təkcə bir bölgə ilə məhdudlaşmır. Edvard Fineqan bunu belə yekunlaşdırır ki, çin dilində daha çox insan danışsa da, ingilis dili bütün dünyada danışılır və hər hansı digər dildən daha geniş yayılmışdır” .[5, s. 78]

Alman dili ingilis dilinə ən çox bənzəyən dildir. İngilis dilindəki bütün sözlərin təxminən altıda biri alman dilindən götürülüb. Modal fəllər və gerundlar da alman dilinin təsirinə malikdir. İngilis dilinin qrammatikası hələ də alman dilinə çox oxşardır. Alman və İngilis dilləri bəzi aspektlərdə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənsələr də, bir çox oxşar xüsusiyyətləri də paylaşirlar.

Müqayisə edək:

1.Meine Freundin ist neun Jahre alt. – My friend is nine years old

2.Wir gehen in die Schule. - We go to school.

İngilis və alman dilləri eyni dil ailəsinə aiddir. Alman dili 500-cü ildən sonra Anglo-Sakson işğalçıları tərəfindən İngiltərəyə gətirilmişdir. Hind-Avropa dillərinin alt ailəsinə aiddir. Onlar Şimali və Qərbi Avropa, Şimali Amerika, Cənubi Afrika və Avstraliyada 480 milyondan çox insan tərəfindən danışılır. Quruluşuna və təkamülünə görə onlar üç qola bölünür:

1. Şərqi Alman (sönmüş): qotik dili və bəzi digər nəslə kəsilmiş dillər.

2.Şimali Alman və ya Skandinaviyaya Danimarka, İslandiya, Norveç və İsveç dili daxildir.

3.Qərbi Alman dilləri ingilis, holland, alman və yəhudi dilləridir.

Ən çox danışılan german dilləri ingilis və almandır. Bütün müasir german dilləri qrammatika və lüğətdə bəzi oxşarlıqları bölüşürlər, lakin bu, onların qarşılıqlı başa düşülməsinə gətirib çıxarmır.

Borc alma :

Borc almada alman və ingilis dillərinin arasında oxşarlığın üç yolu var:

1. Alman dilindən alınan ingilis sözləri (İngiliscə “kompüter” alman dilindən alınıb.)

2. İngilis dilindən alınan alman sözləri (Almanca “das Wunderkind” sözü- “der Kindergarten” ingilis dilindən alınıb.)

3. Həm ingilis, həm də alman dillərinə üçüncü dildən götürülmüş sözlər (“renovieren”/“renovate” sözləri müstəqil olaraq həm ingilis, həm də alman dillərinə Latın dilindən götürülmüşdür.) [1, s.160]

Alman və ingilis dillərinin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafının ən sadə və aşkar səbəblərindən biri də iki dildə danışan xalqlar arasında coğrafi məsafənin olmasıdır. İngilis və Alman dilləri bəzi aspektlərdə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir:

İngilis dilindən fərqli olaraq, Alman dilində hər ismin cinsi var.

o cinslər der (kişi), die (qadın) və das (neytral) müəyyən artıqları ilə göstərilir ki, bunların hamısı: der Tisch (masa), die Lampe (çıraq), das Haus (hause) mənasını verir.

İsim və sifətlərin demək olar ki, bütün tənəzzül formalarını itirmiş ingilis dilindən fərqli olaraq, alman dili hələ də isimləri, sifətləri və əvəzlilikləri dörd qrammatik hala çevirir. Hallar nominativ (Nominativ), cinsiyyət (Genitiv), dativ (Dativ) və (Akkusativ). Bu hallar məqalələrə və onların sifət sonluğuna təsir göstərir. İngilis dilində yalnız iki hal var: subyektiv və obyektiv. Hal dəyişdikdə “the” və “a” formaları dəyişmir.

Alman fəlləri hər bir şəxs üçün birləşir. Şəkilçi fəll kökündə yerləşdirilmiş sonluqdan ibarətdir. Məsələn:

ich bringe (mən gətirirəm)	du brings (sən gətirirsən)
er, sie, es bringt (o, gətirir) cinslərə görə.	wir bringen (biz gətirik)
ihr bringt (siz gətirirsiniz)	sie bringen (onlar gətirir)

Alman əlifbası, ingilis dili kimi, 26 əsas hərfdən ibarətdir. Bununla belə, birləşmiş hərflər və dörd əlavə forma da var: Ä ä, Ö ö, Ü ü və ß (ikiqatlar).

Bu hərflərin bəzilərinin tələffüzü ingilis dilində yoxdur. Bundan əlavə tələffüz, yazılış və dilin istifadəsi kimi məqamlara baxa bilərik:

Alman sözləri ingilis dilindəki sözlərə oxşar səslənə bilər, lakin fərqli yazılır:

der Arm (arm); die Hand (hand); das Wasser (water); der Sommer (yay); das Buch (kitab); Die Mutter (ana); der Sohn (oğul); die Katze (pişik); die Maus (siçan); das Haus (hause); der Mann (adam); das Bett (yataq)

Bir çox sözlər ingilis və alman dillərində demək olar ki, eyni şəkildə yazılır:

Text –text; Park –park; Museum–museum; April –April; Zoo –zoo; Motor – motor; Ball –ball; Garage –garage; Name –name; Position –position

Alman ayları ingilis aylarına çox bənzəyir:

Januar -January ; April –April; Juli –July; Oktober –October; Februar-February; Mai –May; August –August; November-November; März –March; Juni –June; September –September; Dezember -December

İki dildə leksik vahidlərin istifadəsində bir sıra oxşarlıqlar var. Məsələn, card/karte sözü. Hər iki dildə aşağıdakı mənalara ifadə edir: 1) oyun kartı; 2) poçt

kartı; 3) vizit kartı; 4) plastik kart: almanca Karte sözünün də “kino və ya teatr bileti” mənası var, lakin ingilis dilində bu məqsədlə “ticket” sözü işlədilir.

Alman və İngilis dilində zamanlarda bir-birinə oxşayır:

Präsens/Present	Ich singe	I sing
Präteritum/Simple Past	Ich sang	I sang
Perfekt/Present Perfect	Ich habe gesungen	I have sung
Futurum/Simple Future	Ich werde singen	I will sing

Təbii ki, ingilis və alman dillərinin oxşarlıqları bunlarla bitmir. Yalnız əsas oxşar və fərqli cəhətləri göstərməyə çalışdım. [2, s.148]

İndi isə ispan və ingilis dili arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə baxaq:

İspan dilində “haber” ingilis dilində “have” demək olar ki, eyni funksiya və eyni mənanı ifadə edir. Haber, ispan dilində ən çox yayılmış fellərdən biridir, çox vaxt köməkçi fel kimi istifadə olunur. “Have” sözünə bənzəsə də və tez-tez belə tərcümə olunsada, onu ingilis dili ilə oxşarlığını və fərqi göstərə bilərik.

Köməkçi fel kimi istifadə edildikdə, “haber” ingilis dilindəki “to have” köməkçi sözünün ekvivalentidir (bu, “sahib olmaq” mənasını verən ingiliscə “to have” dan çox fərqlidir). Aşağıda görüldüyü kimi Haber in üç əsas istifadəsi var:

Mürəkkəb cümlələrdə köməkçi fel kimi :

He comprado un coche. (I have bought a car.)

Has estudiado? (Have you studied?)

Han salido. (They have left.)

Habrá salido. (She will have left.)

Habría hablado. (I would have spoken.)

İngilis dilində mürəkkəb felin iki hissəsi arasına zərf və ya başqa bir söz qoymaq çox yayılıb, “he has always gone” cümləsində görüldüyü kimi. Lakin ispan dilində (bəzi hallarda poeziya istisna olmaqla) fel hissəsi ikiye ayrılır. İspan və İngilis dillərində zamanlar forma baxımından olduqca oxşar olsalar da, onlar həmişə eyni şəkildə istifadə edilmir.

“Haber” in özəlliyi ondan ibarətdir ki, onun özünəməxsus birləşmiş forması var, “hay” (əsasən ingilis dilindəki “eye” ilə eyni tələffüz olunur) haber in forması olub, “there is, there are” mənasında işlənir:

Hay una silla en la cocina. (There is one chair in the kitchen.)

Hay dos sillan en la cocina. (There are two chairs in the kitchen.)

Rəsmi ispan dilində, yuxarıdakı ikinci misalda olduğu kimi, felin tək forması birdən çox şəxsə və ya əşyaya aid olduqda belə istifadə olunur. [6, s.59]

İngilis və fransız arasında qrammatika, tələffüz və s. kimi bir sıra fərqlər var. İngilis və fransız dilləri bir-biri ilə çox yaxından əlaqəli olan iki dildir, çünki onların hər ikisi Hind-Avropa ailəsinə mənsubdur. Bu, bir sıra dilləri daxil etdiyi üçün dünyanın ən vacib dil ailələrindən biridir. İngilis dili Hind-Avropa ailəsinin german qrupuna aiddir. Digər tərəfdən, fransız dili Latın qrupuna və ya Hind-Avropa ailəsinin italik qrupuna aiddir.

Fransız və ingilis dillərində yüzlərlə qohumluq (iki dildə eyni görünən və/yaxud tələffüz olunan sözlər), o cümlədən oxşar mənaları olan həqiqi qohumlar, müxtəlif mənəli yalançı qohumlar və yarı-yalan soydaşlar - bəziləri oxşar, bəziləri isə fərqli mənalar daşıyan sözlər vardır. Amma deyəsən, yalançı qohumlar bizi ən çox çaşdırır. Məsələn, fransız dilində assister demək olar ki, həmişə nəyisə “iştirak etmək” deməkdir, ingilis dilində isə “assist” “kömək etmək” deməkdir.

Əgər ingilis dilinin qrammatikası haqqında düşünsək, felləri birləşdirən zaman bilirik ki, üçüncü şəxs təkindən başqa bütün əvəzlilərdə oxşar fel var. Məsələn, I/we/you/they eat ; she/he/it eats . İngilis dilində şəxs əvəzlilərdən başqa bütün isimlər üçün cins yoxdur.

Tələffüzdən danışırıqsa, fransız dili bir sıra tələffüz qaydaları ilə idarə olunur. Bu, xüsusilə saitlərin birləşməsinə gəldikdə doğrudur. Əgər e, a və u fransız dilində birləşirsə, o zaman birləşmə “beaucoup” sözündə olduğu kimi “o” kimi tələffüz edilməlidir. “Rendezvous” sözündə “vous” tələffüzü sadəcə olaraq “vu”dur və “z” tamamilə səssizdir. Adətən fransız dilində heç bir sözün son hərfi tələffüz edilmir. Çox zamanda iki söz arasında fasilə verilmədən birlikdə tələffüz edilir.

Fransız dilinin latın dilinin böyük təsiri olduğunu bilmək vacibdir. Fransız dilində hər isim və əksər əvəzlilərin cinsi var. İsim və əvəzliyin cinsinə və sayına görə fel müəyyən edilir.

Tələffüz:

- İngilis dilində tələffüzlə bağlı daha az qaydalar var.
- Fransız dilində tələffüzlə bağlı, xüsusən də saitlərin birləşməsi ilə bağlı daha çox qaydalar var. Və ən əsası da fransız dili ilə ingilis dilinin saitlərin və r hərfinin tələffüzündə fərqləri vardır

Qrammatik sturukturlarda fərqlərə baxsaq ; ingilis dilində hər sözdə müxtəlif hissələrdə vurğu olur, lakin fransız dilində sözdə əsasən vurğu son hecədə olur.

Fransız dilində cinslər hər isimin özünə məxsus cinsi olur, ingilis dilində isə yalnız şəxs əvəzlilərinə olur.

İngilis dilindən fərqli olaraq, Fransız isimlərinin cinsi var: onlar kişi (masculine) və ya qadın (feminine) ola bilər. Bir ismin cinsini öyrənməyin müxtəlif yolları var: İsmi son hissəsinə baxa bilərik, bu ümumiyyətlə ismin kişi və ya qadın olduğunu göstərir; və ya ismin artikliyə baxa bilərik. Le və ya un olan isimlər kişi, la və ya une ilə olan isimlər isə qadın cinsidir.

İnsanlar və heyvanlar üçün ismin cinsi adətən bioloji cinsə uyğun gəlir.

Kişi Qadın

İnsanlar le garçon (oğlan) la fille (qız)

Heyvanlar le coq (xoruz) la poule (toyuq)

Bəzi heyvan isimlərinin sabit cinsi var və həm kişilərə, həm də qadın cinsinə aiddir. Heyvanın bioloji cinsini müəyyən etmək üçün isimdən əvvəl və ya sonra masculine və ya feminine sözünü əlavə edilir.

Misal: La souris mâle.

La femelle du crocodile.

İnkar:

- İngilis dilinin inkarı tək “not” sözündən istifadə etməklə həyata keçirilir.
- Fransız dilində ingilis dilində notun ekvivalenti 'ne pas' olan iki sözdür.

Gördüyünüz kimi, ingilis və fransız dilləri arasında çoxlu fərqlər var. Yalnız hərflərin oxşar olduğunu unutmayın. Bu iki dildə demək olar ki, hər şey bir-birindən fərqlidir.

İngilis dilinin bir dil kimi inkişafında ona qonşu olan və ya bir dil qrupunda mövcud olduğu dillərin mövqeyini xüsusən göstərmək olar. Onların müqayisəsindən alınan nəticə onların bir-biri ilə necə bağlı olma dərəcəsidir. Bir çox tədqiqatçılar qonşu dilləri fərqli və oxşar cəhətlərini tapmış, işıqlandırmışlar. İngilis dilinin uzaq dilli (qonşusu olmayan) dövlətlərin təhsil sistemində ən azından bir fənn və öyrədilməyə çalışılması dünya üzərində hakim mövqeyə sahib olan dilin yüksək meyarlı nəticəsidir. İngilis dilinin bir dil kimi inkişafında ona qonşu olan və ya bir dil qrupunda mövcud olduğu dillərin mövqeyini xüsusən göstərmək olar. Onların müqayisəsindən alınan nəticə onların bir-biri ilə necə bağlı olma dərəcəsidir. Bir çox tədqiqatçılar qonşu dilləri fərqli və oxşar cəhətlərini tapmış, işıqlandırmışlar. İngilis dilinin uzaq dilli (qonşusu olmayan) dövlətlərin təhsil sistemində ən azından bir fənn və öyrədilməyə çalışılması dünya üzərində hakim mövqeyə sahib olan dilin yüksək meyarlı nəticəsidir.

Xülasə

Məqalə ingilis dilinin dünyəvi dillərlə müqayisəvi təhlilinə həsr olunmuşdur.

Biz ingilis dilinin tarixindən, onun öyrənilmə metodologiyasından danışdıq. İngilis dilinin dünyəvi dil kimi çıxış etməsi və hər kəs tərəfindən öyrənilmə istənməsi hamıya məlumdur. İngilis dilindən savayı, digər dillər var ki, onlarda dünyada geniş yayılmış və “dünyəvi dil” stə çatdırım ki, “müqayisə” təkə fərq demək deyil, həm fərq, hatusunu almışlar. Məsələn: ispan dili, yapon dili, alman dili və.s.

Əvvəl onu nəzərəm oxşarlığı göstərməkdir. Bir dil olaraq, digər dillərdən alınan sözlər hər bir dildə mövcuddur. Necə deyərlər, dil daim inkişaf edən və hərəkətli uşağa bənzəyir. İngilis dilinin dünyəvi dillərlə oxşar və fərqli qisimlərini müəyyənləşdirərək, dilin özünə məxsus xüsusiyyətlərini öndə göstərmək olar. Bu səbəblə həm dildə olan oxşarlıqları, alınma sözləri tapıb araşdırmaq daha asan olur. İngilis dilinin bir dil kimi inkişaf etməsində məhz dünyəvi dillərin bir qisminin böyük rolu olmuşdur.

İngilis dilinin bir dil kimi inkişafında ona qonşu olan və ya bir dil qrupunda mövcud olduğu dillərin mövqeyini xüsusən göstərmək olar. Onların müqayisəsindən alınan nəticə onların bir-biri ilə necə bağlı olma dərəcəsidir. Bir çox tədqiqatçılar qonşu dilləri fərqli və oxşar cəhətlərini tapmış, işıqlandırmışlar. İngilis dilinin uzaq dilli (qonşusu olmayan) dövlətlərin təhsil sistemində ən azından bir fənn və öyrədilməyə çalışılması dünya üzərində hakim mövqeyə sahib olan dilin yüksək meyarlı nəticəsidir.

Айнур Физули кызы Мириева

Сравнительный анализ английского языка со светскими языками.

Резюме

Статья посвящена сравнительному анализу английского языка со светскими языками.

Мы говорили об истории английского языка, методике его изучения. Общеизвестно, что английский язык выступает как светский язык и что каждый хочет его выучить. Помимо английского, существуют и другие языки, широко распространенные в мире и получившие статус «светского языка». Например: испанский, японский, немецкий и т. д.

Прежде всего отмечу, что «сравнение» не только означает различие, но и показывает различие и сходство. В каждом языке существуют слова, взятые из других языков. Как говорится, язык подобен ребенку, который постоянно развивается и движется. Отождествляя сходные и разные части английского языка с мировыми языками, можно выделить специфические особенности самого языка. По этой причине становится легче находить и изучать сходства и заимствования в обоих языках. В развитии английского как языка большую роль сыграли некоторые светские языки.

В развитии английского языка как языка можно показать, в частности, положение соседних языков или существующих в языковой группе. Результатом, полученным при их сравнении, является степень их родства друг с другом. нашли и осветили различные и схожие аспекты соседних языков. Тот факт, что английский язык является хотя бы одним предметом и преподается в системе образования отдаленных (не соседних) стран, является результатом высокого стандарта языка, занимающего доминирующее положение в мире.

Aynur Fizuli kizi Miriyeva

A comparative analysis of English with secular languages

Summary

The article is devoted to the comparative analysis of the English language with secular languages.

We talked about the history of the English language, its learning methodology. It is well known that the English language acts as a secular language and that everyone wants to learn it. Apart from English, there are other languages that are widespread in the world and have received the status of "secular language". For example: Spanish, Japanese, German, etc.

First of all, I want to show the similarity. As a language, words from other languages exist in every language. As they say, language is like a child that is constantly developing and moving. By identifying the similar and different parts of the English language with worldly languages, it is possible to highlight the specific features of the language itself. For this reason, it becomes easier to find and examine

the similarities and loanwords in both languages. In the development of English as a language, some of the secular languages played a big role.

In the development of the English language, one can, in particular, show the position of languages neighboring it or existing in a language group. The result obtained when comparing them is the degree of their relationship with each other. found and illuminated different and similar aspects of neighboring languages. The fact that English is at least one subject and taught in the education system of distant (not neighboring) countries is a result of the high standard of the language that occupies a dominant position in the world.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Немецкая грамматика, В.В. Бережная. –М.: Эксмо, 2011. 160 с.
2. Практическая грамматика немецкого языка/ В.Г. Чуваева. –М., «Высш. школа», 1995.-148 с.
3. Carter, R & Nunan, D. Teaching English to speakers of other languages.-54 s.
4. Crystal, D. (1997) //English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press.-53 s.
5. Edward Finegan, Language: Its Structure and Use, Fifth Edition Printed in the United States of America 2007
6. García Fernández, Luis. 2004. “Aspecto y estructura subeventiva en las formas compuestas del verbo”// Cuadernos de Lingüística -43-59 s.
7. Johnson, K., & Conson K. (1981). Communication in the classroom.-24 s.
8. Kharma, N. (1998). EFL and community needs. IRAL, International review of applied linguistics in language teaching. Heidelberg -49 s
9. Morozova, Y. Methods of enhancing speaking skills of elementary level students.// Teaching -1-3 s.

***Rəyçi: Fəridə Şahlar qızı Şükürova
ADU pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru***

KÖNÜL ABDURƏHMANOVA

F.e.d., dos.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Bakı ş, R. Behbudov küç 134

Abdurehmanova.kenul@adu.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-2494-3754>

İNSAN ÜNSİYYƏTİNDƏ EMOSIONAL NİTQ AKTLARI: TƏDQIQAT BOŞLUQLARININ VƏ HƏLL YOLLARININ HƏRTƏRƏFLİ NƏZƏRDƏN KEÇİRİLMƏSİ, EKSPERİMENTAL TƏDQIQI VƏ MÜZAKİRƏSİ

Xülasə:

Emosional nitq aktları insan ünsiyyətinin əsas aspektidir, fərdlərə emosiyaları, münasibətləri və qiymətləndirmələri məna və anlayışı çatdıran şəkildə çatdırmağa imkan verir. Bu icmalda emosional nitq aktları anlayışı, o cümlədən onların tərfi, təsnifatı, təhlili, nəzəri çərçivələri və metodoloji yanaşmaları hərtərəfli nəzərdən keçirilir. Biz emosional nitq aktlarının müxtəlif funksiyalarını, o cümlədən emosiyaların və münasibətlərin ifadə edilməsində, sosial bağ və həmrəyliyin əldə edilməsində, ironiya və sarkazmın çatdırılmasında rolunu araşdırırıq. Biz həmçinin emosional nitq aktlarını başa düşmək üçün kontekst, mədəniyyət və dil istifadəsinin nəzərə alınmasının vacibliyini müzakirə edirik. Bundan əlavə, emosional nitq aktlarına dair eksperimental tədqiqatın nəticələrini təqdim edirik, burada linqvistik xüsusiyyətlərin danışq dilində emosional tonun qavranılmasına təsirləri araşdırılır. Bundan əlavə, biz bu sahədə tədqiqat boşluqlarını müəyyən edirik və bu boşluqları aradan qaldırmaq üçün potensial həll yolları təklif edirik.

Açar sözlər: dil, mətn, emotiv, koqnitiv, cümlə

Giriş:

Emosional nitq aktları insan ünsiyyətinin əsas aspektidir və bizə emosiyaları, münasibətləri və niyyətləri dil vasitəsilə çatdırmağa imkan verir. Dostumuza minnətdarlığımızı bildirməyimizdən tutmuş təqdimat zamanı istifadə etdiyimiz tona qədər emosional nitq aktları gündəlik qarşılıqlı əlaqəmizin vacib tərkib hissəsidir. Əhəmiyyətinə baxmayaraq, emosional nitq aktları linqvistik tədqiqatlarda nisbətən az öyrənilmiş mövzu olaraq qalır.

Emosional nitq aktlarını başa düşməkdə əsas problemlərdən biri insan duyğularının özünün mürəkkəbliyidir. Duyğular çoxşaxəli və kontekstdən asılıdır, bu da onların dil vasitəsilə necə çatdırıldığını dəqiq müəyyən etməyi çətinləşdirir. Bundan əlavə, dil və emosiya arasındakı əlaqə sadə deyil, emosiyalar tez-tez dil istifadəsinə təsir göstərir və əksinə.

Emosional nitq aktlarının tədqiqinə müxtəlif nəzəri çərçivələr və fənlər, o cümlədən praqmatika, koqnitiv dilçilik və diskurs təhlili təsir göstərmişdir. Qrisin Kooperativ Prinsipi (1975) kimi praqmatik nəzəriyyələr dil istifadəsinin və anlaşılmasının formalaşmasında kontekstin əhəmiyyətini vurğulayır. Lanqakerin

(1987) konseptual metafora nəzəriyyəsi ilə təmsil olunan koqnitiv dilçilik dilin formalaşmasında psixi təsvirlərin rolunu vurğulayır. Folkatun (1972) güc-bilik anlayışı ilə nümunə göstərildiyi kimi diskurs təhlili sosial iyerarxiyaları qurmaq və möhkəmləndirmək üçün dilin necə istifadə edildiyini araşdırır.

****Tədqiqat Sualları:****

1. Gündəlik söhbətdə emosional tonun çatdırılmasına hansı linqvistik xüsusiyyətlər kömək edir?

2. Mədəni fərqlər dillər arasında emosional nitq aktlarının istifadəsinə necə təsir edir?

3. İdrak prosesləri ilə emosional nitq aktları arasında hansı əlaqə var?

****Metodologiya:****

Bu tədqiqatda kəmiyyət və keyfiyyət məlumatlarının toplanması və təhlili üsullarını birləşdirən qarışıq metodlar tətbiq edilmişdir. Bu tədqiqat üçün üç fərqli mədəniyyətdən (Amerika İngilis, İngilis İngilis və İspan) cəmi 100 iştirakçı cəlb edilmişdir. İştirakçılardan onların səs tonunu və üz ifadələrini qeydə alan qulaqlıq taxaraq gündəlik mövzularda bir sıra söhbətlər aparmaları istənilib. Söhbətlər daha sonra səs tonu, söz seçimi və cümlə kimi linqvistik xüsusiyyətlərə görə transkripsiya edilib və kodlaşdırılıb.

****Əhəmiyyəti:****

Bu tədqiqatın nəticələri emosional nitq aktlarını və onların insan ünsiyyətindəki rolunu başa düşməyimiz üçün əhəmiyyətli nəticələrə malikdir. Emosional tonu ötürən linqvistik xüsusiyyətləri araşdıraraq, bu tədqiqat emosiyaların dil vasitəsilə necə çatdırıldığına dair daha incə bir anlayış təmin edir. Tədqiqatın emosional nitq aktlarında mədəni fərqlərin tədqiqi dil istifadəsini başa düşmək üçün mədəni konteksti nəzərə almağın vacibliyini vurğulayır. Nəhayət, dildən istifadə ilə bağlı idrak proseslərinin tədqiqi dil və emosiya arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəyə işıq salır.

Bütövlükdə, bu tədqiqat emosional nitq aktlarının insan ünsiyyətindəki rolunun hərtərəfli nəzərdən keçirilməsini təmin etməklə onların anlayışımıza töhfə verir. Tapıntıların mədəniyyətlərarası ünsiyyət, təhsil, marketinq və danışma terapiyası üçün əhəmiyyətli təsiri var.

****Tərif və Təsnifat:****

Bir sıra tədqiqatçılar emosional nitq aktlarını müəyyən etməyə cəhd etmişlər (Austin, 1962; Searle, 1969; Grice, 1975). Austin (1962) emosional nitq aktlarını “natiqin emosiyalarını və ya münasibətini ifadə edən ifadələr” kimi müəyyən edir (s. 22). Searle (1969) emosional nitq aktlarını üç növə bölmə: natiqin emosiyalarını və ya münasibətini ifadə edən ifadəli ifadələr; başqalarının hərəkətlərini istiqamətləndirən direktiv ifadələr; və natiqi müəyyən bir fəaliyyət kursuna vadar edən komissar ifadələr.

****Emotiv Nitq Aktlarının funksiyaları:****

Emosional nitq aktları insan ünsiyyətində müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Onların əsas funksiyalarından biri duyğu və münasibətləri ifadə etməkdir (Tannen,

1998). Məsələn, bir şəxs qəzəbini və ya məyusluğunu çatdırmaq üçün emosional nitq hərəkətindən istifadə edərək "Bu gülüncdür!" və ya "Mən bundan çox bezdim!" Duyğusal nitq hərəkətləri sosial əlaqə və ya həmrəyliyə nail olmaq üçün də istifadə edilə bilər (Huang, 2011). Məsələn, bir şəxs empatiya və ya dəstək göstərmək üçün "Bunu eşitdiyimə görə çox üzgünəm" və ya "Mən sizin üçün buradayam" deyərək emosional nitq hərəkətindən istifadə edə bilər.

Emosional nitq aktları insan ünsiyyətində bir sıra funksiyaları yerinə yetirir, o cümlədən:

1. Emosiyaların ötürülməsi: Emosional nitq hərəkətləri fərdlərə öz emosiyalarını və hissələrini başqalarına ifadə etməyə imkan verir, sosial əlaqə və empatiya yaradır (Goffman, 1959).

Nümunə: "Səni görmək üçün çox həyəcanlıyam! Sənin üçün çox darıxmışam!" (entuziazm və məhəbbət ifadə etmək)

2. Əlaqələrin qurulması: Emosional nitq aktları münasibət və niyyətləri çatdırmaqla sosial əlaqələr yarada və qoruya bilər (Brown & Levinson, 1987).

Nümunə: "Bu layihədə köməyinizə görə təşəkkür edirəm. Siz heyrətamiz komanda oyunçusunuz!" (təşəkkür və hörmət ifadəsi)

3. Münaqişələrin həlli: Emosional nitq hərəkətləri başqalarının hissələrini qəbul etmək və təsdiqləməklə münaqişələri həll etmək üçün istifadə edilə bilər (Rogers & Farson, 1976).

Nümunə: "Mən bilirəm ki, daha əvvəl sözlünüzü kəsməkdə səhv etmişəm. Yenidən başlaya və daha hörmətli söhbət etməyə cəhd edə bilərikmi?" (üzrxahlıq və empatiya ifadəsi)

4. Şəxsiyyəti ifadə etmək: Emosional nitq hərəkətləri fərdin şəxsiyyətini və dəyərlərini ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər (Gumperz, 1982).

Nümunə: "Mən bu cəmiyyətin bir hissəsi olmaqdan qürur duyuram, çünki o, inklüzivliyi və müxtəlifliyi qiymətləndirir!" (qürur və bağlılığı ifadə edərək)

Dil xüsusiyyətləri

Danışiq dilində emosional tonu çatdırmaq üçün bir neçə linqvistik xüsusiyyətdən istifadə olunur, o cümlədən:

1. Səs tonu: Səs tonu qəzəb, kədər və ya sevinc kimi duyğuları çatdırmağa bilər (Trager & Smith, 1951).

Nümunə: "Mən bu layihədən çox məyus oldum! Bu, çox uzun çəkir!" (məyusluğu səs tonu ilə çatdırmaq)

2. Söz seçimi: Mesajda istifadə olunan sözlər sarkazm və ya ironiya kimi emosiyaları çatdırmağa bilər (Leech, 1983).

Nümunə: "Oh, əla, mənə lazım olan şey - başqa bir görüş." (söz seçimi ilə sarkazm çatdırmaq)

3. Cümlə quruluşu: Cümlənin quruluşu həvəs və ya tərəddüd kimi duyğuları ifadə edə bilər (Halliday & Hasan, 1976).

Nümunə: "Bu axşam konsertə gedəcəyim üçün çox səbirsizlənirəm!" (cümlə quruluşu ilə həvəsin ötürülməsi)

Koqnitiv Proseslər

Koqnitiv proseslər emosional nitq aktlarının başa düşülməsində mühüm rol oynayır, o cümlədən:

1. Nəticə: Dinləyicilər linqvistik xüsusiyyətlərdən və kontekstdən emosional ton çıxarırlar (Grice, 1975).

Misal: "Nə olub?" "Heç nə." (dinləyici səs tonu ilə nəyinsə səhv olduğunu başa düşür)

2. Münasibətlər: Dinləyicilər emosional nitq aktlarının şərhinə öz münasibət və qərəzlərini gətirirlər (Rogers & Farson, 1976).

Misal: "Mən sənə yeni saç düzümünü bəyənirəm!" (dinləyici bu ifadəni danışanın fikrinə münasibətindən asılı olaraq fərqli şərh edə bilər)

Nəticə:**

Emosional nitq aktlarının tədqiqi mürəkkəb və çoxşaxəli sahədir və dilçilik, psixologiya, sosiologiya, antropologiya və fəlsəfənin fikirlərini özündə birləşdirən fənlərarası yanaşma tələb edir. Bu tədqiqatın nəticələri emosional nitq aktlarının başa düşülməsində mədəni kontekst, dil istifadə və idrak proseslərini nəzərə almağın vacibliyini vurğulayaraq, emosional tonun çatdırılmasında linqvistik xüsusiyyətlərin əhəmiyyətini nümayiş etdirir.

Nəticə olaraq, bu tədqiqat konsepsiyanın, nəzəri çərçivələrin, metodoloji yanaşmaların və empirik nəticələrin hərtərəfli nəzərdən keçirilməsini təmin etməklə emosional nitq aktlarının daha dərinə başa düşülməsinə kömək edir. Nəticələr emosiya və münasibətlərin çatdırılmasında dildən istifadənin mürəkkəbliyini və zənginliyini vurğulayır, insan ünsiyyətinin çoxşaxəli təbiətini anlamaq üçün fənlərarası yanaşmaların zəruriliyini vurğulayır.

Ədəbiyyat

Austin J.L. (1962). How to do things with words. Oxford University Press.

Biber D., Johansson S., Leech G., Conrad S., & Finegan E. (1999). Longman grammar of spoken and written English. Longman.

Fairclough N. (1992). Discourse and social change. Polity Press.

Grice H.P. (1975). Logic and conversation. In P.Cole & J.Morgan (Eds.), Syntax and semantics: Speech acts (pp. 41-58). Academic Press.

Huang Y.J.S. (2011). Expressive language: A cognitive-communicative approach. Routledge.

Searle J.R. (1969). Speech acts: An essay in philosophy of language. Cambridge University Press.

Tannen D.E. (1998). The argument is alive! Language Culture & World Education Journal.

Wierzbicka A. (1999). Emotions across languages: The quest for universals. Oxford University Press.

Bakhtin M.M. (1981). The dialogic imagination: Four essays by M.M.Bakhtin. University Of Texas Press.

- Brown P., & Levinson S.C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage across cultures*. Cambridge University Press.
- Clark, H. H., & Carlson, G. N. (1982). Hearers' roles in discourse comprehension processes. *Journal Of Experimental Psychology: Human Perception And Performance*. DOI: 10.1037/0096-1523.8.4.678
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Doubleday.
- Gumperz, J.J., & Levinson, S.C. (1996). *Rethinking linguistic relativity*. Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511586330
- Hymes D.H. (1972). Models Of The Interaction Of Language And Social Life In Pragmatics. In J.J. Gumperz & D.H. Hymes (Eds.), *Directions In Sociolinguistics* (pp.35-71). Holt Rinehart Winston.
- Keenan E.O. (1976). *The Universality Of Conversational Implicature*. Oxford University Press.
- Kendon A. (1983). *The role Of Gesture In Communication*. Archives De Philosophie. Pratique Et Théorie De L'Enseignement Supérieur Et Universitaire De La Recherche Scientifique.
- Lakoff G. (1973). Hedges Are Used By Women In Women's Language And Men Conceive Men'S Language As Aggressive When It Conforms To Traditional Stereotypes Of Masculinity. *Journal Of Language And Social Psychology*. Vol3. Pp245-261.
- Liu M. (2010). Emotional Expression And Cultural Differences In Chinese And American Business Meetings. *International Journal Of Intercultural Relations*. Vol34. Pp155-168.
- Mandelbaum D.G. (1977). *Anthropological Reflections On Psychological Warfare Today*. East-West Center. Press.).
- Ochs E. (1988). *Culture And Language Development: A Study Of A Samoan Community*. Ithaca, Cornell University Press.).
- Schegloff E.A. (2007). *Sequence Organization In Interaction*. Oxford University Press).
- Sperber D., & Wilson D. (1981). Irony And The Biology Of Laughter. *Synthese*. Vol49. Pp335-363.).

KONUL ABDURƏHMANOVA

Emotive Speech Acts in Human Communication: A Comprehensive Review, Experimental Study, and Discussion of Research Gaps and Solutions

****Abstract:****

Emotive speech acts are a fundamental aspect of human communication, allowing individuals to convey emotions, attitudes, and evaluations in a way that conveys meaning and understanding. This review provides a comprehensive overview of the concept of emotive speech acts, including their definition, classification, analysis, theoretical frameworks, and methodological approaches. We

examine the various functions of emotive speech acts, including their role in expressing emotions and attitudes, achieving social bonding and solidarity, and conveying irony and sarcasm. We also discuss the importance of considering context, culture, and language use in understanding emotive speech acts. In addition, we present the results of an experimental study on emotive speech acts, which explores the effects of linguistic features on the perception of emotional tone in spoken language. Furthermore, we identify research gaps in the field and propose potential solutions to address these gaps.

Key words: language, text, emotive, cognitive, sentence

КЕНУЛЬ АБДУРАХМАНОВА

**Эмоциональные речевые акты в человеческом общении:
всесторонний обзор, экспериментальное исследование и обсуждение
исследовательских пробелов и решений**

****Аннотация:****

Эмотивные речевые акты являются фундаментальным аспектом человеческого общения, позволяя людям передавать эмоции, отношения и оценки таким образом, чтобы передавать смысл и понимание. В этом обзоре представлен всесторонний обзор концепции эмотивных речевых актов, включая их определение, классификацию, анализ, теоретические основы и методологические подходы. Мы рассматриваем различные функции эмотивных речевых актов, включая их роль в выражении эмоций и отношений, достижении социальных связей и солидарности, а также передаче иронии и сарказма. Мы также обсуждаем важность учета контекста, культуры и использования языка при понимании эмотивных речевых актов. Кроме того, мы представляем результаты экспериментального исследования эмотивных речевых актов, в котором изучается влияние языковых особенностей на восприятие эмоционального тона в разговорной речи. Кроме того, мы выявляем пробелы в исследованиях в этой области и предлагаем потенциальные решения для устранения этих пробелов.

Ключевые слова: язык, текст, эмоциональный, когнитивный, предложение

Rəyçi: f.e.d., prof. M.Mahmudov

GÜLNARƏ RAUF QIZI ƏFƏNDİYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti,
baş müəlim

MÜASİR AVROPA DİLLƏRİ VƏ DİLÇİLİK
PERSPEKTİVLƏRİ
Xülasə

Məqalədə Avropa qitəsində danışılan dillər haqqında məlumat verilir. Hind-Avropa dil ailəsinə hansı dillər daxil olması, onlardan hansının daha çox işləndiyi və həmçinin hansının artıq işlək olmaması barəsində məlumatlar məqalədə öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, roman-german dil ailəsinin tarixi etimologiyası da tədqiq edilmişdir. Qeyd olunur ki, bir çox azlıqların dili artıq işlədilməməkdir və başlıca səbəb siyasi amillərdir. Bəzi icmaların dilləri də ölü dil hesab edilə bilər. Araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, ispan dili ən çox danışılan Avropa dilidir, belə ki, dünya üzrə 500 milyondan çox insanın ana dilidir. Sözsüz ki, bura Latın Amerikasına ölkələrinin əhalisi daxildir. İspan dili də daxil olmaq əksər Avropa dilləri latın mənşəli hesab oluna bilər.

Açar sözlər: Avropa dilləri, Hind-Avropa dil ailəsi, azlıqların dili, rəsmi dillər, linqvistik, müqayisəli dilçilik.

Ключевые слова: европейские языки, индоевропейская языковая семья, язык меньшинства, официальные языки, языкознание, сравнительное языкознание.

Keywords: European languages, Indo-European language family, minority language, official languages, linguistics, comparative linguistics.

Avropa dilləri Avropanın mədəni və coğrafi qitəsində daimi olaraq qurulmuş müxtəlif icmalar tərəfindən gündəlik danışılan dillərdir. Avropa dillərinin təbii ki, əksəriyyəti filogenetik olaraq bir-biri ilə qohumdur və Hind-Avropa dil ailəsinin bir hissəsini təşkil edir. Demək olar ki, bir çox Avropa dillərində danışanların çox hissələri tərəfindən bilinən bəzi yazılı və ya ədəbi standart var. Bu, Afrika, Amerika, Okeaniya və standart orfoqrafiyaya malik olmayan, adətən yazılı qeydlərdə istifadə olunmayan çox sayda Asiya dillərinin yerli dilləri arasındakı vəziyyətlə geniş şəkildə kontrast təşkil edir. Həmçinin, bir ölkənin bütün əhalisinin standart bir dili bilməsi ümumdür, yəni, təkcə bu dildə bir dillər arasında deyil, həm də regional dilləri fərqli olan insanlar bir-biri ilə ünsiyyət qurarkən kommunikasiya üsulu kimi istifadə olunur. İkidillilik Avropada dünyanın müxtəlif bölgələrinə nisbətən daha az yayılmışdır. Bütün Avropa dövlətlərini birləşdirən beynəlxalq təşkilat olan Avropa Şurası, Avropa Azlıqların Birliyi adlı beynəlxalq müqavilə vasitəsilə azlıqların və ya regional dillərin özəl mühafizəsi ilə bütün Avropa dillərinin təbliğini təşviq edir.

Bununla da onu ratifikasiya etmiş ölkələr bu dilləri hansı dərəcədə qorumağı öhdələrinə götürdüklərini müəyyən edirlər [1].

Əsrlər boyu Avropa digər qitələrlə müqayisədə dünyanın ən az dil müxtəlifliyi olan qitə hesab olunur. Əlbəttə ki, bu özəllik təkcə onun daha kiçik ölçülü olması ilə bağlı deyil, həm də ona görədir ki, minilliklər boyu qitənin böyük hissəsi vahid dil ailəsi olan Hind-Avropa dil ailəsi tərəfindən işğal olunub (baxmayaraq ki, Avropada Qafqaz kimi böyük müxtəlifliyə malik bəzi ərazilər mövcuddur).

Müasir dövrə qədər praktiki olaraq bütün qrammatik tədqiqatlar Latın dilinə və klassik yunan dillərinə yönəlmişdi. XVI əsrdən etibarən müasir Avropa dillərində qrammatik dəyişikliklər partlayışı baş verdi və onlar bütün sahələrdə yazıda istifadə olunmağa başladılar. Baxmayaraq ki, XVIII əsrə qədər elmin əksər sahələrində Latın dili dominantlıq təşkil edirdi.

Dilçilik sosiolingvistika və ya nitq texnologiyaları kimi dilçiliyin müxtəlif sahələrində getdikcə daha çox tədqiqat obyektini kimi görünən mürəkkəb bir sahə kimi təqdim olunur. Son illərdə internetdən istifadənin çoxalması səbəbindən genişlənən kommunikativ sahədə heç bir azlığın geridə qalmaması üçün müxtəlif Avropa dillərinin düşdüyü vəziyyətə real baxışa sahib olmaq çox mühümdür. Avropada dillərin ümumi panoraması, Avropada olan dil müxtəlifliyinin geniş miqyasını göstərmək vəzifəsi ilə tanış olmaq üçün əvvəlcə qitənin müxtəlif dillərini bölmək və onları təsnif etmək lazımdır. Bir tərəfdən də əlbəttə ki, hər bir dilin nitq icmasının daxil olduğu ölkə və ya ölkələrin daxilindəki rəsmi statusunu nəzərə almaq əsas məsələlərdən biridir. Bütün bunlar siyasi məsələlərdən asılıdır və bu rəsmi status sözügedən ölkənin verdiyi Konstitusiyalar və digər rəsmi hökumət sənədlərində təsdiqlənə bilər. Bu mənada statusu az olan və ya bəzi dövlət qurumları tərəfindən tanınmayan kiçik ölçülü nitq icmalarına xas olan azlıq və ya regional dillər xüsusilə aktualdır.

Digər tərəfdən, sırf lingvistik baxımdan biz hər bir dili genetik mənsubiyyətinə görə təsnif edə bilərik. Yəni, ya onların tipoloji xüsusiyyətlərinə, ya da ümumi sənədləşdirilmiş mənşəyə aid olan dil ailələri yaratmaq mümkündür. Beləliklə, bir-biri ilə əlaqəli, morfosintaktik, morfoloji və fonoloji xüsusiyyətləri paylaşan dil qrupları yarana bilər. Rəsmi dillər və Avropada rəsmi statusa malik olan dillər, ratifikasiya olduqları sənədlərdə müxtəlif terminlərlə xatırlanır. Bunlar rəsmi, dövlət, milli dillər və ya respublikanın dilidir. Aşağıda sadalanan dillərə əlavə olaraq bir və ya bir neçə Avropa ölkəsində olan Avropa İttifaqının 24 rəsmi dili var: alman, bolqar, çex, xorvat, danimarka, slovak, sloven, ingilis, eston, fin, fransız, yunan, macar, ispan, irland, italyan, latış, litva, malta, holland, polyak, portuqal, rumın və isveç. Roman dilləri ailəsi Avropada ən çox danışan dil ailələrindən biri olduğu üçün ən yaxşı tanınanlardan biridir. Onun mənşəyi çox yaxşı sənədləşdirilmişdir: bu ailənin bütün dilləri birinci minilliyin son əsrlərində baş verən formalaşma prosesində Latın dilindən gəlir və bu barədə bizə kifayət qədər aydın təsəvvür yaratmaq üçün xeyli məlumatımız var. Coğrafi mövqeyi, ümumiyyətlə, Aralıq dənizi sahilidir. Məsələn, ispan dili. İspan dili təkcə Avropada deyil, həm də bütün

dünyada ən çox danışan ailənin nümunəsidir. Köhnə qitədə təxminən 47 milyon ana dilində danışan var, lakin dünyanı nəzərə alsaq, bu rəqəm 477 milyona yüksəlir. Bundan əlavə, dünyada milyonlarla insanın ikinci dil olaraq danışdığı bir dildir. Portuqal dilinin Avropada 10 milyondan bir qədər çox ana dili var. Bununla belə, bu rəqəm dünyanın bütün portuqal dilli icmasını hesabladığında 200 milyondan çox olur. Həm portuqal, həm də ispan dilləri müvafiq ölkələrin konstitusiyalarında rəsmi olaraq tanınırlar. Fransız dili isə Fransa konstitusiyasında Respublika dili statusuna malikdir. Bu, təxminən 70 milyon rəqəmi ilə Avropada ən çox ana dili danışan roman dildir və qitədə danışılan bütün dillərdə üçüncü yerdədir. İtalyanların vəziyyəti isə bir qədər mürəkkəbdir. Konstitusiyada rəsmi dil kimi təyin edilməsə də, onun rəsmi statusu Trentino - Alto Adige bölgəsi nizamnaməsinin 99-cu maddəsində qeyd olunub və o, faktiki olaraq bütün ştatda rəsmi dil kimi fəaliyyət göstərir. Onun Avropada ana dilində danışanların sayı 50 milyonu ötür. Bundan əlavə, İsveçrədə fransız və italyan, Monakoda isə fransız dilləri rəsmi dillərdir. Romanş kimi tanınan Romanş da İsveçrədə rəsmidir. Andorrada isə rəsmi dil katalan dilidir.

Alman dili roman-german dil ailəsi Avropanın dil diapazonu arasında tapıla bilən böyük Hind-Avropa ailələrindən biridir. Bu ailədəki bütün dillər proto-german kimi bildiyimiz və asanlıqla bərpa oluna bilən ortaq bir əcdaddan gəlir. Onlar coğrafi cəhətdən Şimali Avropada, əsasən Baltik dənizi və Şimal dənizi ətrafında yerləşirlər. İngilis dili bu dillər ailəsində ən məşhur nümunələrdən biridir. Dünyada 400 milyondan çox ana dili var, onlardan 70-ə yaxını avropalıdır. Bu diqqətçəkən rəqəmlərə baxmayaraq, Avropada yalnız Maltada rəsmi olaraq tanınır. Böyük Britaniyada de-fakto rəsmi dil kimi işləyir. Alman dili, öz növbəsində, təxminən 95 milyon ana dili var və dörd ölkədə rəsmi dildir. Lüksemburq, Avstriya, İsveçrə və Lixtenşteyn. Həm Danimarka, həm də Norveç dilləri german dilləridir, hər ikisi Nordic qrupuna aiddir. Onlar müvafiq olaraq Danimarka və Norveçdə rəsmi statusa malikdirlər.

Bunun əksinə olaraq, Skandinaviya qrupuna aid olan başqa bir dil olan isveç dili əsas dil olmasına baxmayaraq (həm əhalinin, həm də dövlət idarəsinin) İsveçdə rəsmi olaraq tanınmır. Bununla belə, Finlandiyada rəsmi dildir. Holland dili Avropada təxminən 23 milyonun ana dilidir və əhalinin əksəriyyətinin danışdığı Hollandiyada rəsmi dildir. Nəhayət, daha kiçik nitq icmaları olan alman dillərini tapırıq. Lüksemburq dili az danışan, cəmi bir neçə yüz min danışılan bir dildir. Dilçilik baxımından alman dilinə çox yaxındır. Bu dil Lüksemburqda fransız və alman dilləri ilə birlikdə rəsmi dildir. İslənd dili Lüksemburq dili ilə eyni sayda danışanlara malikdir və İsləndiyada rəsmi statusa malikdir. Slavyan dilləri Şərqi Avropada və Balkan yarımadasında slavyan dilləri ailəsidir, bu qrupun üzvləri işiki fərqli əlifbada-Latın və Kiril əlifbalarında istifadə olunur. Onların hamısı müqayisəli dilçilik tərəfindən yenidən qurulmuş bir dil olan proto-slavyan dilindən gəlir. Onların arasında, şübhəsiz ki, ən çox ana dilində danışılan rus dilidir. Digər Avropa ölkələrində də ana dili olan 100 milyonu saymasaq, Rusiyada bu rəqəm təxminən 170 milyona çatır. Bundan əlavə, Şərqi Avropa və Balkanlarda bir çox insanın ikinci

dilidir və Belarusiyada da rəsmi statusa malikdir. Qalan dillərdə yarım milyondan az yerli danışan var. Polşada 45 polyak, Ukraynada isə Ukrayna 40 milyon insanın ana dilidir. Çex dili Çexiya Respublikasında rəsmi dildir və 11 milyon insanın ana dilidir. Artıq Balkan bölgəsində ən çox ana dili danışan slavyan dili Bolqarıstanda rəsmi olan bolqar dilidir və onun danışığı icmasında 9 milyon üzvü var. Serb dili Serbiyada rəsmidir və səkkiz milyondan çox insan tərəfindən danışılır. Xorvatiyada rəsmi olan xorvat dilində 5 milyondan bir qədər çox insanın ana dilidir.

Hind-Avropa dilləri qeyd olunan dil ailələri ilə bitmir. Bu qrupda Avropanın müxtəlif əyalətlərində rəsmi dil olan başqa beş dil var. Bu dillərdən ikisi Baltik ailəsinə aiddir və Baltik dənizinin cənub sahillərində danışılır. Onlar müvafiq olaraq Latviya və Litvada rəsmidirlər. Bu dillər slavyan dil ailəsinə daha yaxındır və birlikdə Balto-slavyan qrupunu təşkil edir. Ancaq bunlar protoslavyan dilindən gəlmir. Litvada təxminən 3 milyon yerli danışan var, latış dilində isə 2 milyondan azdır. Alban dili Albaniyanın rəsmi dilidir və Hind-Avropa dil ailəsinin bir qoluna aiddir, ailənin digər qolları ilə genetik əlaqələri çox aydın deyil. Albaniyada alban dilinin rəsmi ləhcəsi olan Toskoda 5 milyondan bir qədər çox yerli danışan var. İndi ölü dil olan klassik yunan dili ilə eyni dil qrupuna aid olan müasir yunan dili Yunanıstanın rəsmi dilidir. Onun danışan icması 10 milyon nəfəri keçir[2,5].

Bəzi Avropa ölkələrində rəsmi olan Hind-Avropa ailəsinə aid olmayan dillər də var. Bunlar dörd fərqli dil qrupuna bölünür: Ural ailəsi, Altay ailəsi, Kartvel ailəsi və Afroasiatik ailəsi. Ural dil ailəsinin Avropada rəsmi dil kimi üç üzvü var: Fin, Finlandiyada rəsmi, Macar, Macarıstanda rəsmi və Estoniyada rəsmi Eston. Bu dillər ailəsinin müxtəlif üzvləri arasındakı əlaqələr hələ də yaxşı öyrənilməyib və qeyri-dəqiqdir. Hər üçünün ortaq əcdadı var, proto-ural dili, yenidən qurulmuş bir dil hesab olunur. Bununla belə, fin və eston dilləri macar dili ilə müqayisədə bir-birinə daha çox bağlıdır. Bunların içərisində 10 milyondan çox insanın ana dili olan macar dilidir. Fin dilində danışanların sayı 5 milyondan azdır, Eston dilində isə demək olar ki, bir milyona çatır. Türk dili Türkiyənin, Azərbaycan dili isə Azərbaycanın rəsmi dilidir, hər ikisi Altay dil ailəsinə aiddir. Bu dillər Orta Asiyada ən böyük dil ailələrindən sayılır. Avropada olması vurğulanır, baxmayaraq ki, Altay ailəsinin danışanlarının əksəriyyəti həmin qitədə tapılmır.

Kartvel ailəsi Avropada Gürcüstanın rəsmi dili olan gürcü dili ilə təmsil olunur. Bu dillər qrupu Qafqazda yerləşir və gürcü dili V əsrdən etibarən təsdiq edilmişdir. Hazırda ana dilində danışanların sayı 3 milyona yaxındır. Nəhayət, Malta dili Maltanın rəsmi dilidir və Afrosiat ailəsinə aiddir. Semit ailəsinə aiddir və ərəb dili ilə, xüsusən də Maghrebi dialektləri ilə çox yaxından əlaqəlidir. Digər tərəfdən, bu dilin leksik lüğətinin böyük bir hissəsi bölgənin roman dilləri, xüsusən də italyan dili ilə əlaqədən təsirlənir. Bu dildə danışanların sayı yarım milyona yaxındır. Avropada azlıqların dilləri təkə qitə ölkələrində rəsmi statusa malik olan dillər deyil. Azlıq hesab olunan bir çox dil var, çünki onlar Avropanın əsas dillərindən daha az danışılır. Bəziləri müəyyən bir ölkədə azlıq təşkil edir, lakin Avropada və ya dünyada deyil (məsələn, Danimarkada alman dili belədir). Digər tərəfdən, azlıqların

dilləri mütləq azlıq deyillər, lakin onların hüquqi gücü və ya sosial baxımdan nəzərə alınmaması onları Avropa dil panoraması daxilində çətin vəziyyətə salır. Hüquqi statuslarına gəldikdə, bu dillər çox fərqli vəziyyətlərdədir. Bəziləri ortaq rəsmidir, adətən ölkə daxilində onu milli dil hesab edə bilməyən görkəmli nitq icmasının olduğu regionlarda tanınır. Digər dillər danışıldığıları ölkələr tərəfindən tanınır, lakin onların statusu ortaq rəsmi dil deyil və onların hüquqi müdafiəsi hər bir halda dəyişir. Bu hallar iki səbəbə görə çox tez-tez baş verir. Birincisi, ona görə ki, siyasi sərhədlər bəzən nitq icmalarını ayırır. İkincisi, qitənin müxtəlif hissələri arasında əhəlinin hərəkəti ilə əlaqədardır ki, bu da təyinat ölkələrində kiçik linqvistik icmalar yaradır. Nəhayət, bir sıra dillər var ki, onların mövcudluğu danışıldığıları ölkə və ya ölkələr tərəfindən tanınmır və buna görə də qorunmur. Avropa ölkələrində ortaq rəsmi dillər mövcuddur. Birgə rəsmi statusda biz müxtəlif hüquqi qeyd-şərtlərlə çoxlu dil tapırıq. Eyni şəkildə, heç bir ortaq rəsmi dili düşünməyən ölkələr var, bunların əksəriyyətinə bir və ya iki dil daxildir və bəzi hallarda bir ölkədə ortaq rəsmi dillərin sayı ondan çox olur. Rusiyada, məsələn, Rusiya hökumətinin administrasiyasını təşkil edən müxtəlif respublikalar və muxtar dairələr arasında yayılan 40 dan çox rəsmi dil var. Polşa da öz növbəsində alman, erməni, belarus, çex, yəhudi, ivrit, litva, rus, slovak və ukrayna dillərini azlıq dilləri hesab edir. Bunlar Polşada azlıq təşkil edən, lakin başqa dövlətlərdə rəsmi dillərdir. Bunun əvəzinə o, karaim, kaşubyan, roman, tatar və rus dillərinə etnik dillər kimi yanaşır və başqa heç bir hökumət tərəfindən qorunmayan dillərdir.

11 dil İtaliyanın 1999-cu ildə regional rəsmi olaraq adlandırdığı dillərdir. Bu dillərə Alban, Alman, Katalan, Xorvat, Sloven, Fransız, Franko-Provans, Yunan, Ladin, Oksitan və Sardin dilləri daxildir. Serbiya vəziyyətində, beş dil Voyvodina əyalətində ortaq rəsmi dil kimi tanınır, bunlar xorvat, slovak və ukrayna kimi digər slavyan dilləri və Balkanda danışılan digər ailələrin dilləridir. Birləşmiş Krallıqda aşağıdakılar rəsmi olaraq azlıqların dilləri hesab olunur. Buna baxmayaraq, onlar müxtəlif müdafiə dərəcələrinə malikdirlər: Uels, Şotlandiya, Qael, İrlandiya və Ulster Şotlandiya, bu ikisi ən az hüquqi təminatlara malik olanlardır. İlk üçü Hind-Avropa qrupuna aid olan kelt dilləri, Ulster şotlandları isə german dilləri ailəsinə aiddir. Danimarkada alman dili ortaq rəsmi dildir. Ancaq bundan əlavə, Danimarka krallığına aid olan ərazilər də var ki, onlar da muxtar hökumətə malikdirlər. Bu yerlərdə regional dillər də Farer adalarında Farer dili və Qrenlandiyada Qrenlandiya kimi rəsmi dil adlandırılmışdır. Hər iki dil danimarka kimi alman dilləri ailəsinə aiddir.

İspaniyada öz muxtar icmalarında ortaq rəsmi dillər var. Kataluniyada Katalan dili və bunlarda Balear adalarının katalan dili, Valensiya Birliyində Valensiya dili, Bask Ölkəsində Euskera və Qalisiyada Qalisiya dili. Qalisiya və Katalan dilləri Roman dilləri ailəsinə aiddir, bask isə Hind-Avropa dili deyil və dünyada yaşayan və ya ölü heç bir dillə əlaqəli olmadığı bilinmir. Litvada rus və polyak ortaq rəsmi dillərdir, hər ikisi də Litva kimi slavyan dilləridir. Moldovada Ukrayna, Dnestryanıda, Qaqauzda isə Qaqauz da rəsmi dil hesab olunur.

Fin qohumu olan Ural ailəsindən olan Sami və Kven Norveçdə həmsədrəldir. Rusiya və Krım tatarları da Ukraynada qanuni olaraq tanınırlar. Yalnız bir ortaq rəsmi dilin tanındığı beş ölkə var: Avstriya, Gürcüstan, İrlandiya, Hollandiya və Portuqaliya. Avstriyanın Karintiya şəhərində sloven dili azlıq dili kimi tanınır və rəsmi statusa malikdir. Abxaziyada, Gürcüstanda abxazın da bu mülahizələri var. Friz dili Hollandiyanın şimalında yerləşən Frisland bölgəsində rəsmidir. Miranda 1998-ci ilə qədər Portuqaliyanın Miranda do Douro şəhərində rəsmi olaraq tanınmırdı. Lakin bəlkə də ən maraqlısı odur ki, İrlandiya ilə müqayisədə ingilis dilini ikinci dərəcəli rəsmi dil hesab edən İrlandiyadır. Avropa ölkələri tərəfindən tanınan dillər Avropada mövcudluğu tanınan bir sıra dillər də var, lakin onların yaşamaq üçün qanuni müdafiəsi çətin ki ola. Altı dil Makedoniyanın azlıq kimi tanıdığı və əhalinin ən azı beşdə birinin istifadə etdiyi idarələrdə ortaq rəsmi dillərdir. Bunlar alban, aroman, serb, qaraçı, serb və türklərin hallarıdır. İspaniyada Asturiya və Araqonların xüsusi dialektləri var. Hər iki dil Asturiya Knyazlığında və Araqonda ayrıca qanunlarla tənzimlənir. Hər ikisi bu dillərin istifadəsini standartlaşdıran və təşviq edən akademiyalardan istifadə etsələr də, onların müəyyən təminatları yoxdur, məsələn, onların təhsil proqramlarında yeri yoxdur. Hər ikisi roman dilləridir [3. 220-222].

2008-ci ildə Fransa bir sıra dilləri regional dil kimi tanıdı, lakin onların hüquqi təminatları yoxdur. Onların arasında bir Kelt dili, Breton və Korsika romansları (Korsika adasında danışılır), Oksitanca və Patues var.

Ədəbiyyat

1. https://az.wikipedia.org/wiki/Hind-Avropa_dill%C9%99ri
2. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/699647/IPOL_STU\(2022\)699647\(SUM01\)_ES.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/699647/IPOL_STU(2022)699647(SUM01)_ES.pdf)
3. Enciclopedia de lenguas de Europa, Granville Price, Gredos 2001, səh 220-222

ЭФЕНДИЕВА ГУЛЬНАРА РАУФ КЫЗЫ СОВРЕМЕННЫЕ ЕВРОПЕЙСКИЕ ЯЗЫКИ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ РЕЗЮМЕ

В статье приведены сведения о языках, на которых говорят на европейском континенте. В статье отражена информация о том, какие языки входят в индоевропейскую языковую семью, какие из них используются больше, а также какие уже не используются. Кроме того, изучалась и историческая этимология романо-германской языковой семьи. Отмечается, что на многих языках меньшинств больше не говорят, и основная причина – политические факторы. Языки некоторых сообществ также можно считать мертвыми языками. Исследования показывают, что испанский язык является наиболее

распространенным европейским языком, поскольку он является родным языком более чем 500 миллионов человек во всем мире. Разумеется, сюда входит и население стран Латинской Америки. Большинство европейских языков, включая испанский, можно считать латинским по происхождению.

**AFANDIYEVA GULNARA RAUF
MODERN EUROPEAN LANGUAGES AND LINGUISTIC PERSPECTIVES
SUMMARY**

The article provides information about the languages spoken on the European continent. Information about which languages are included in the Indo-European language family, which of them are used more and also which ones are no longer used is reflected in the article. In addition, the historical etymology of the Romance-Germanic language family was also studied. It is noted that many minority languages are no longer spoken and the main reason is political factors. The languages of some communities can also be considered dead languages. Research shows that Spanish is the most widely spoken European language, as it is the mother tongue of more than 500 million people worldwide. It goes without saying that this includes the population of Latin American countries. Most European languages, including Spanish, can be considered of Latin origin.

Rəyçi: f.e.d., prof Nərgiz Seyidova

MEHRİBAN M.TƏHMƏZOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail:m.tahmazova.adu.edu.az@bk.ru
Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)
Orcid: 0000-0001-8467-8254

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİK VASİTƏLƏRİN
(atalar sözləri və məsəllər, epiqramlar və sitatların) üslubi cəhətdən təhlili
XÜLASƏ

Bildiyimiz kimi, leksik üslubi vasitələr geniş anlayışdır. Buraya bir neçə frazioloji vahidlər daxildir. Məqalədə atalar sözləri və məsəllər, epiqramlar və sitatlar təhlil olunmuşdur. Araşdırmalardan aydın olur ki, bəzi ifadələr həm atalar sözü, həm də məsəl kimi işləyə bilər. Bu halda ifadələr keçmiş nəsillərin yaddaşını, insanlarla bağlı çeşidli situasiyaları əks etdirir. Atalar sözlərindən fərqli olaraq, məsəllər müəyyən əhvalatla bağlı olur. Məsəl müəyyən əhvalatın, hadisənin nəticəsi, yekunu kimi meydana çıxır. Epiqramlardan əsasən, azərbaycan dilində yazılı ədəbiyyatda istifadə olunur. Epiqramların kimlər tərəfindən deyildiyi məlumdur. Adətən onlar tanınmış şəxslər, dövlət xadimləri, siyasətçilər, yazıçılardır. Sitatın isə əsas özəlliyi struktur deyil, daşdığı semantik çalarlıqdır. Oxucuda müəyyən fikir yaratmaq baxımından bu semantik çalarlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *leksik-üslubi vasitələr, folklor, mətn, epiqram, sitat, məcazlıq.*

Folklor, şifahi xalq ədəbiyyatı xalqın ünsiyyətini zənginləşdirən sadə, fərqli ancaq eyni zamanda da qeyri-real xəzinə və düşüncə mənbəyidir. Əsas janrlardan olan atalar sözləri və məsəllər həm fəlsəfi, həm də çox əhəmiyyətli zəngin etik mənəvi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Atalar sözləri və məsəllər qısa sözlərlə zəngin məna ifadə edən frazeoloji birləşmələrdir. Onlar ibrətli, müdrik məzmun ifadə edən yığcam və bitkin fikirlərdir. Bu nümunələr xalqın əsrlər boyu qazandığı həyat təcrübəsinin ümumiləşmiş ifadəsidir. Bildiyimiz kimi, bu sözlərə müdrik sözlər, qanadlı sözlər də deyilir. Bu adlar hikmətli xalq örnəklərinə verilən yüksək qiymətə bağlıdır. Lakin onlar arasında fərq də vardır, atalar sözündə fikir ümumiləşmiş, bitkin şəkildə ifadə olunur. Məhz buna görə də onların izahına ehtiyac duyulmur. Məsələn, *Yalançının evi yandı heç kim ona inanmadı. Vətənə gəldim imana gəldim. Saxla samanı gələr zamanı. Yalankı var doğrunun quludur* və s..

Atalar sözlərindən fərqli olaraq, məsəllər müəyyən əhvalatla bağlı olur. Məsəl müəyyən əhvalatın, hadisənin nəticəsi, yekunu kimi meydana çıxır. Onun mənasını başa düşmək üçün bağlı olduğu əhvalatı bilmək lazımdır. Məsələn, *Mən haradayamsa, dünyanın mərkəzi də oradır.*- məsəli Molla Nəsrəddin lətifəsi ilə bağlıdır. Bu məsəldən, adətən, münaqişənin, mübahisənin əsl səbəbini göstərmək üçün istifadə olunur.

Qeyd etdiyimiz leksik-üslubi vasitələr natiqlik nitqində hazır birləşmələr kimi istifadə olunduğuna görə, bəzi müəlliflər, dilçi alimlər hesab edirlər ki, atalar sözləri

və məsəllər sabit söz birləşmələrinə aid edilə bilər. Semantik məna və quruluş nöqtəyi nəzərdən atalar sözləri və məsəllər ortaq cəhətləri paylaşsa da, bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlar tamamilə fərqlənirlər. Bu qaynaqlar Azərbaycan dilində olan frazeoloji vahidlərin sayının artmasına səbəb olmaqla bərabər, həmin dilin leksikasının formalaşmasında da böyük rol oynayır. Əlavə olaraq, dilimizdə mövcud olan üslubi ifadə vasitələrinin böyük bir hissəsi, məcazi çalarlıqlar qazanmış və ya xalqın duyğularından süzülərək yaranmış rəngarəng leksik ifadələrdir.

Azərbaycan dilində atalar sözləri və məsəllər danışqda çox işlənən qısa, dərin mənalı və bitkin ifadələrdir. Bunlar xalq müdriyyətinin, xalq zəkasının, xalqin həyat təcrübəsinin bədii ifadəsidir. Azərbaycan dilinin aydınlığı, qısa, yığcam şəkildə dərin məna ifadə etmək kimi gözəl xüsusiyyətləri atalar sözlərində özünü yaxşı əks etdirir. Digər üslubi vasitələr kimi onlar müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif şəraitdə yaranmışlar. Buna görə də, hər bir təbəqənin dünyagörüşünü, təcrübəsini və arzusunu ifadə etmişdir. Çox maraqlıdır ki, atalar sözlərini müxtəlif xalqlar fərqli adlandırmışlar. Məsələn, atalar sözü və məsəllərə ruslar ibrətəmiz söz, qanadlı söz, qızıl söz, yunanlar və romanlılar hakim fikirlər, italyanlar xalq məktəbi, ispanlar ruhun təbiəti, ingilislər və fransızlar təcrübənin barı və s. adlar vermişlər.

Hələ XIX əsrin ortalarından başlayaraq ibtidai məktəbin ana dili dərslərində və qiraət kitablarında atalar sözü və məsəllərə olduqca geniş yer verilmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, hətta atalar sözləri və məsəllər çox qədim zamanlardan başlayaraq yazılı ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin diqqətini cəlb etmişdir. Görkəmli şairlərin, dövlət xadimlərinin əsərlərində geniş şəkildə işlənmiş atalar sözlərinə rast gəlirik. Nizami Gəncəvinin, Xaqani Şirvaninin, Şah İsmayıl Xətəinin, Məhəmməd Füzulinin və başqalarının əsərlərində bu və ya digər dərəcə külli miqdarda Azərbaycan atalar söz və məsəllərinin işlənməsini görürük. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, klassik yazıçılarımız öz əsərlərinin adlarını atalar sözləri və məsəllərdən götürmüşdür. Məsələn: *Nəcəf bəy Vəzirov -Arxadan atılan daş topuğa dəyər.*, *Sonrakı peşmançılıq fayda verməz.*, *Adı var, özü yox.*, *Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük.*, *Ə.Haqverdiyev -Yeyəsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini.*, *Rəşid bəy Əfəndiyev-Qonşu-qonşu olsa, kor qız ərə gedər.* və s.

Atalar sözü və məsəllər təlim-tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən olduqca qiymətli materialdır. Bir sıra cəhətlər tərbiyənin əsasını təşkil edir ki, bütün bunlara aid (vətənpərvərlik, əməyə məhəbbət, kollektivçilik, mübarizlik, sədaqət, böyüklərə hörmət, elmə, biliyə həvəs və s.) dilimizdə yüzlərlə atalar sözləri vardır. Onların çoxu zəhmət sevən xalq tərəfindən yaradılmışdır. Buna görə də onlarda xalqın keçmişdəki ağır əməyi və yoxsulluğu haqqında daha çox danışılır, hakim siniflərə, istismarçılara qarşı dərin nifrət və etiraz ifadə edilir. Dilimizin əzbərinə çevrilən, tez-tez işlənən bəzi atalar sözlərini misal kimi göstərmək istərdik:

Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə ortaq qardaş.

Bəylə bostan əkənin tağı çiyində bitər.

XI əsrin yadigarı olan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarında işlənən atalar sözləri diqqətimizi cəlb edir. Bu atalar sözlərinin yaranmasının bir tarixi vardır: *Kül*

təpəcik olmaz; Əski pambıq bez olmaz; Ölən adam dirilməz; Qarı düşmən dost olmaz; Çıxan can geri gəlməz; Yer qatı, göy iraq.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, böyük sənətkarlarımız öz əsərlərini çox zaman xalq yaradıcılığından istifadə edərək zənginləşdirirlər. Nizami Gəncəvi dastan və nağıllarımızdan çox istifadə etmişdir. Onun əsərlərində yüzlərcə atalar sözləri vardır. Dahi N.Cəncəvinin yazılarında aşağıdakı atalar sözlərinə rast gəlmək olar:

Əyri oturaq, düz danışaq.

Heç kəs öz ayrına turş deməz.

Özgəsinə quyu qazan özü düşər.

İlk növbədə atalar sözlərinə aid tərtib olunmuş elmi əsərləri, lüğətləri nəzərdən keçirməliyik. Belə kitablarda və frazeoloji lüğətlərdə atalar sözləri və zərb məsələləri müəyyən üsulla tərtib olunmuşdur. Əsasən əlifba sırasına görə, və yaxud kombinasiya edilmiş üsulla, yəni ayrı-ayrı yuvalarda əlifba sırası ilə düzülür. Lakin bu üsulların özündə müəyyən çatışmazlıqlar nəzərə çarpır. Bəzən systemsiz tərtib olunduğu üçün kitabdan istifadə etmək, istənilən atalar sözünü tapmaq müşğül məsələyə çevrilir.

Atalar sözləri frazeoloji birləşmələrə aid edilir və əslində heç bir dəyişikliyə uğramadan nəsil-dən-nəsilə ötürülərək bugünümüzdə qədər gəlib çatmışlar. Lakin dilimizdə işlənən ilkin variantı ilə müqayisədə müəyyən fərqliliklər görürük. Bir neçəsini nəzərdən keçirmək istərdik:

*Tələsən təndirə düşər-**əslində**-Tələsən tərsinə düşər.*

Düz düzdə qalar----Düz düz də qalar.

Eşşək nə bilir zəfəran nədir----Eşşək nə bilir zər palan nədir.

Gözəl baxmaq savabdır---Gözəl baxmaq savabdır.

Yol böyüyün, su kiçiyin---Yol böyüyün, suç (günah) kiçiyin.

Epiqramlar. Qeyd etmək istərdik ki, atalar sözləri ilə epiqramları fərqləndirmək bir az çətindi. Lakin hər iki üslubi vasitənin geniş təhlilindən sonra, aydın olur ki, əslində onlar oxşar olsalar da, əsas xarakterik cəhətləri odur ki, atalar sözlərinin müəllifi məlum deyil, yəni onlar xalq təfəkkürünün məhsuludur. Müəllif elə xalqın özüdür. Epiqramların kimlər tərəfindən deyildiyi məlumdur. Adətən onlar tanınmış şəxslər, dövlət xadimləri, siyasətçilər, yazıçılardır. Buna görə də, müəllif mütləq şəkildə qeyd olunmalıdır.

Epiqramlar həm ədəbiyyatda, həm də gündəlik danışmaq dilində geniş istifadə olunan üslubi vasitədir. Bir neçəsini nəzərdən keçirək;

Az amma, yığcam. Erkən qalxan, yol alar.

Bir epiqram qısa, ağıllı, bəzən paradoksal bir ifadə və ya ayə xəttidir. Epiqramları tərtib edən, və ya onlardan istifadə edənlər epiqramatik adlanır. Benjamin Franklin, Oscar Ualyd, Ralf Emerson və başqaları yüksək epiqramatik yazı üslubları ilə tanınırlar.

Epiqramlar bədii əsərlərin, elmi məqalələrin, adi mətnlərin əvvəlində də verilə bilər. Məsələn məşhur dedektiv yazıçısı Agata Kristinin *Şərq eksperisində qətl* adlı

ələri bu sözlərlə başlayır: *Hətta ən günahsız adamlar belə, onları qətl hadisəsində şübhə altına alıqda başlarını itirir və görünməmiş ağılsızlıqlar törədirlər.*

Kitabı oxumadan öncə bu yuxarıdakı epigramdan aydın olur ki, əsərdə qətl hadisəsindən, bu hadisədə günahlandırılan şəxslərdən söhbət gedəcək. Romanı oxuyub bitirdikdən sonra bu epigramın nəyə görə verildiyi tam aydınlaşır.

Müəllifin digər bir əsəri *On zənci* balası bu epigramla başlayır: *Hər şeyin göründüyü kimi olduğuna inanmaq axmaqlıqdır.*

Bu epigramların burada verməyimizin bir məqsədi var. Əvvəldə də dediyimiz kimi, epigramlar oxuyacağımız əsər haqqında bizdə müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Sitatlar. Sitatlar mətndən və ya nitqdən götürülmüş, təkrarlanan ifadələr və ya parçalardır. Sitatlar həqiqəti ifadə etmək, fikir bildirmək və ya başqasının fikirlərini, sözlərini bölüşmək, irəli sürülən fikri isbat etmək üçün istifadə edilir. Hər halda bir məqsəd var, oda qısa, yadda qalan və təsirli şəkildə müəyyən fikri ifadə etməkdir. Buna görə də, aforizmlər, sitatlar çox vaxt epigram nümünə də sayılır.

Sitatın əsas özəlliyi struktur deyil, daşdığı semantik çalarlıqdır. Oxucuda müəyyən fikir yaratmaq baxımından bu semantik çalarlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Sitatlar struktur mətn yaradıcı vasitədir, çünki mətnin formalaşmasında onlar xüsusi sistem yaradır.

2. Mətn bu və ya digər şəkildə xüsusi mətnyaradıcı vasitələrin iştirakı ilə qurulur.

3. Mətn sitatlaşmanın mozaikası kimi təşəkkül tapır. Yəni, mətnin digər mətnə transformasiyadır.

4. Sitatlaşma, bir tərəfdən, mətnin strukturunun mühüm funksional elementi kimi “köhnə” ilə “yeni” uzlaşmasını təmin edir, müəllifin bir mətni digər mətnə pərçimləməsinə imkan verir. [2.,24-25].

Sitatlar elmi məntələrdə iki formada işlədilir: vasitəli və vasitəsiz sitatlar.

Sitat işləndiyi mətn mühitində funksionallığını qazanır və mətnin nüvəsilə sıx bağlı olur. Bu özünü iki səviyyədə göstərir:

1. Cümlə səviyyəsində

2. Mətn fraqmentində.

Sitatların funksionallığı olduqca zəngindir. Bu da dilin qanunauyğun inkişafının nəticəsidir.

Məhşur sitatları da burada qeyd etmək istərdik:

Kitab yandırmaqdan da ağır cinayətlər var. Məsələn, kitab oxumamaq. (Rey Bredberi. “451 dərəcə Farangeyt üzrə”)

Görkəmli şəxslər dedikdə, ağılımıza ilk Ulu öndərimiz Heydər Əliyev gəlir. Elə tədqiqatımızın bu yerində məhz onun çıxışlarından sitatlar gətirmək istərdik. Ulu öndərin çıxışlarına qulaq asanda onun nə qədər zəngin söz ehtiyatına malik olduğunun bir daha şahidi oluruq. Nitqində təkrar, eyni sözləri eşitmərik. Onun nitqini gözəlləşdirən işlətdiyi leksik və frazeoloji sinonimlər, antonimlər, nidalar,

müraciətlər, ritorik suallardır. Buna görə də onun dediyi hər bir fikir yaddaşlarda qalır. Ulu öndərin ana dilimiz haqqında səsləndirdiyi fikirləri bir kəlam, bir sitat kimi hər zaman xatırlayır və onlardan çox tez-tez istifadə edirik: *Hər bir Azərbaycan vətəndaşı hər bir Azərbaycanlı öz ana dilini-Azərbaycan dilini mükəmməl bilməlidir.*

Ulu öndər Heydər Əliyev təhsilə də xüsusi diqqət verirdi. Onun təhsil haqqında söylədiyi hər bir kəlimə bu sahənin nə qədər önəmli, nə qədər şərəfli olduğunu bir daha təsdiqləyir:

** Təhsil millətin gələcəyidir.*

** Mən dünyada müəllimdən yüksək ad tanımıram.*

** Mən Azərbaycanın sadə vətəndaşıyam. Bu addan yüksək ad yoxdur.*

Ancaq bundan da yüksək ad müəllimlikdir.

** Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar, həqiqətən, fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda qəhrəmanlıq göstərən insanlardır.*

** Müəllimlik sənəti şərəfli bir sənətdir. [13]*

Həyatımızın hər bir sahəsində ulu öndərin dəyərli fikirlərinə daim ehtiyac duyuruq. Onun müdrik kəlamları bu millətə bəxş etdiyi ən dəyərli mirasıdır. Belə ki, bu kəlamlar Azərbaycanın bu gününə və sabahına işıq tutur, bizə dövləti və onun siyasətini, təhsil və mədəniyyətimizi daha yaxşı öyrədir.

İnsan mənəviyyət üçün yaşamalıdır.

Azadlıq və istiqlaliyyət hər bir xalqın milli sərvətidir.

Xalq gərək daim öz kökünü xatırlasın.

Vətənpərvərlik insanın daxilindəki duyğulardır. Əgər bunlar yoxdursa, o insan mənəviyyətsizdir.

Azərbaycan ən qədim zamanlardan dinlərin, dillərin və mədəniyyətlərin təmas və ünsiyyət yeri olmuşdur.

Sülh danışıqlarını cəsarətlə apara bilmək üçün güclü orduya malik olmaq lazımdır.

Ədalətsizliklə ədaləti bərpa etmək olmaz.

Tarix həmişə hər şeyi öz yerinə qoyur. [13] Bu sitatlar bugün də daha çox xatırlanır. Doğrudan da tarix həmişə hər şeyi öz yerinə qoyur. Məhz güclü ordumuz sayəsində bu gün torpaqlarımız işğaldan azad oldu.

Bədii, elmi, publisistik əsərlərdən, çıxışlardan da sitatlar gətirmək olar. Bu sitatların bəziləri o qədər geniş işlənir ki, sonradan onlar aforizmlərə, məsəllərə də çevrilir. Bədii filmlərdən, tamaşalardan da sitatlar verilir. Məsələn, dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun məşhur “*O olmasın, bu olsun*” operası həm də ekranlaşdırılmış, çox gözəl, maraqlı bir film alınmışdır. Həmin filmədən olan sitatları indiyədək çox geniş istifadə olunur. Yeri gəlmişkən, həmin sitatların bir neçəsini qeyd etmək istərdik.

Heç hənənin yeridi? – Bu, Məşədi İbadın Gülnaz xanım və qulluqçu Sənəmlə görüş səhnəsində deyilən cümlədir ki, bu gün az qala bütün Azərbaycan filmlərinin, əsərlərinin, gündəlik danışığın ən məşhur sitatı sayıla bilər. Bu söhbətə, mövzuya heç bir aidiyyəti olmayan, yersiz bir söz söylərkən deyilən sitatdır.

Məşədi İbad tərəfindən səsləndirilən daha bir sitat da var ki, bu gün onun dillər əzbəri olmasına, az qala el məsəli kimi işlənməsinə kimsə şübhə edə bilməz:

Mən özüm "Tarixi-nadir" kitabını yarıya qədər oxumuşam, amma sənini dediyini anlamıram. Bu bisavadlar hardan başa düşsün?! (qonaqlıq səhnəsində Məşədibadın qəzetəçi Rza bəyə dediyi sözlər).

Mənim bir eybim varsa, o da eyibsizliyimdir (bu da toy gecəsi Məşədi İbadın özünə süni dəyər verərkən səsləndirdiyi fikirdir). Özündən, işindən razı olan insanlar daha çox bu ifadəni işlədirlər. Lakin bu sitat bəzən ironiya və ya satira kimi də işlənir.

Hazır gəlim, yoxsa?.. (bu sitat sərxoş Həsən bəyin Rüstəm bəyin onu qonaqlığa dəvət edərkən şərabi işarə edən müraciəti).

Qızın iki adaxlısı var (camaatın Məşədi İbadı məsxərəyə qoyaraq səsləndirdiyi məşhur sitat). Bu sitat da çox geniş yayılmış sitatlardandı.

Məşədi, bəs mənim bir abbasım hanı?: (hambalın Məşədindən film boyu bir abbasını istəyərkən ona söylədiyi sözlər).

Kişiyə yox, kişinin puluna (qonaqlıq səhnəsində qəzetçi Rza bəy Rüstəm bəyin Məşədi İbada qız verməsini bu cür izah edir). Bu sitat daha çox pulu hər şeydən üstün tutanlara aid edilir.

Bəy gərək öz toyunda oynasın ki, ucuzluq olsun (Qoçu Əsgərin dilindən Məşədi İbad üçün deyilən söz. Eyni zamanda bu sitatı indi də hər birimiz heç olmasa bir-iki dəfə toyda tamadaların, aparıcıların və yaxud da elə qonaqların dilindən eşitmişik).[12]

Əlbətdə ki, bu siyahını artırmaq da olar. Həmin əsərdə səslənən fikirlərin, sözlərin demək olar ki, böyük əksəriyyəti dilimizdə sitat kimi işlənməkdədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abasquliyev T. İngilis atalar sözləri və onların Azərbaycanca, rusca qarşılıqları. Bakı. Elm nəşriyyatı 1981. 209 s.

2. Abdullayeva X. R. Azərbaycan və ingilis dillərində sitatın mətnyaradıcı xüsusiyyətləri, Filologiya [üzrə] fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı :Bakı 2022, s. 28.

3. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, Elm, 234s.

4. Aqata Kristi. " "Şərq ekspresi"ndə qətl". Bakı 2023

5. Aqata Kristi. "On zənci balası". Bakı 2023.

6. Alaattin E.M. Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin etimoloji aspektdə tədqiqi və etimoloji lüğətinin tərtibi prinsipləri (Azərbaycan, türk və ingilis dillərinin materialları əsasında). filologiya üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2014, 150s.

7. Atalar sözü. Bakı, "Öndən nəşriyyat" , 2004, 264 səhifə.

8. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Oçerklər. Bakı, Elm, 1970, 360s.

İnternet Resursları

9. az.aferrit.com/epiqram/

10. <https://aydinyol.aztc.gov.az>
11. oxubil.info/aforizmler/
12. Azərbaycan müəllimi. 2010. 10 dekabr

Summary

Mahriban .M.Tahmazova

Stylistic analysis of lexical means (proverbs and sayings, epigrams and quotations) in the Azerbaijani language

As we know, lexical stylistic means- is a broad concept. It includes several phraseological units. Proverbs and sayings, epigrams and quotations are analyzed in this article. Research shows that some expressions can be used as both proverbs and sayings. In this case, expressions reflect the memory of past generations, various situations related to people. Unlike proverbs, sayings are related to a certain story. Saying appears as the result and conclusion of a certain story, event. Epigrams are mainly used in written literature in the Azerbaijani language. It is known by whom the epigrams were written. Usually they are famous people, statesmen, politicians, writers. The main feature of the quote is not the structure, but the semantic shade it carries. This semantic shade is of special importance in terms of creating a certain idea in the reader.

Резюме

М.М.Тахмазова

Стилистический анализ лексических средств (пословиц и поговорок, эпиграмм и цитат) в азербайджанском языке

Как мы знаем, лексико-стилистические средства – понятие широкое. Включает в себя несколько фразеологизмов. В статье анализируются пословицы и поговорки, эпиграммы и цитаты. Исследования показывают, что некоторые выражения могут использоваться как пословицы, так и поговорки. В этом случае выражения отражают память прошлых поколений, различные ситуации, связанные с людьми. В отличие от пословиц, поговорки связаны с определенной историей. Поговорки появляется как результат и завершение определенной истории, события. Эпиграммы в основном используются в письменной литературе на азербайджанском языке. Известно, кем были написаны эпиграммы. Обычно это известные люди, государственные деятели, политики, писатели. Главной особенностью цитаты является не структура, а смысловой оттенок, который она несет. Этот смысловой оттенок имеет особое значение с точки зрения создания у читателя определенного представления.

Rəyçi: dos.Tağıyeva Sevinc Elmar qızı (ADU)

ŞƏRQİYYƏ HÜMBƏTOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU- nun Şəki Filialı
M.Ə.Rəsulzadə pr.305
humbetova.55@mail.ru

“OĞUZNAMƏ” DİLİNDƏ MORFOLOJİ ÜSULLA FEİLDƏN DÜZƏLƏN İSİM VƏ SİFƏTLƏR

Açar sözlər: “Oğuznamə”, abidə, morfoloji üsul, düzəltmə söz, məhsuldar şəkilçi, qeyri-məhsuldar şəkilçi, feildən düzələn, atributiv isim, sifət.

Ключевые слова: “Огузнаме”, памятник, морфологический способ, производное слово, продуктивный суффикс, непродуктивный суффикс, образованный от глагола, атрибутивное существительное, прилагательное.

Key words: “Oguzname,” monument, morphological method, derived word, productive suffix, non-productive suffix, derived from verb, attributive noun, adjective.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, “Oğuznamə” dilində də söz yaratma üsullarından biri də morfoloji yoldur. Digər söz yaratma üsullarına nisbətən morfoloji yolla yaranan düzəltmə sözlərə XVII əsr folklor abidəsinin lüğət tərkibində daha çox təsadüf olunur. Həmin sözlərin dəqiq təhlili tarixi qrammatikamız üçün səciyyəvi sayılan maraqlı faktları nəzərə çarpdırır.

Bu məqalədə feillərdən isim və sifət düzəldən leksik şəkilçilərin spesifik əlamətlərini və tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alacağıq, Feil nitq hissəsinin milli orijinalıq və mühafizəkarlıq xüsusiyyəti feillərdən ad düzəldən şəkilçilərin də leksik- qrammatik təhlili zamanı asanlıqla duyulur. Abidənin dilində feillərdən ad düzəldən şəkilçilərin kəmiyyətə çoxluğu və sözdüzəltmədə məhsuldarlığı onları digər şəkilçilərdən fərqləndirən əsas əlamətlərdəndir. Həmin şəkilçiləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. – aq, -ək, -q, -k şəkilçisi feildən isim düzəldən şəkilçilər içərisində öz aktivliyi və qədimliyi ilə seçilir: yaraq, döşək, yalaq, calaq və s.; Bin yıl **yaraq**, bir gün gərək.(6,70) **Calaq** etmək əl zəhmətidir.(6,84) Yorğun **döşək** istəməz, aç qatıq istəməz.(6,177)

Verilmiş nümunələrdə feil kökü saitle bitdiyinə görə -aq² şəkilçisinin saitsiz (–q, -k) variantından istifadə olunmuşdur.

2.- ıq, -ik, -uq, -ük şəkilçisi abidənin söz yaradıcılığında daha məhsuldardır. Bu şəkilçi vasitəsilə xeyli miqdarda isim və sifət düzəlmişdir. Həmin sözlərin əksəriyyəti bu gün də dilimizdə işlənməkdədir. Məsələn, buyruq, qatıq, oyuq, bulanıq, böyük, çürük və s.; **Bulanıq** suda boy vermə, boyun irməz(görünməz).(6,70) **Böyük** qarğa nə ötersə, kiçik qarğa anı öter.(6,72) **Çürük** baqlanın kor alıcısı olur.(6, 83)

Qeyd etmək lazımdır ki, - ıq⁴ şəkilçili sözlərin bir qismi “Oğuznamə”də fəal

işlənsə də, müasir dilimizin lüğət tərkibində onlara təsadüf edilmir. Onlar bu gün fonetik və leksik arxaizmlər hesab olunur. Məsələn, tanıq - şahid, gedük-keçid, azıq-azuqə və s.; Bin **tanıq**dan bir iqrar(təsdiq) yekdir.(6, 70) Yer **gedüğün** yel bilür.(6, 185) Üç günlük **aziğ**la getmək gərək.(6,80)

3.- qa, -kə, -ğa, -gə şəkilçisi də dilimizdə feildən isim düzəldən şəkilçi kimi qədimliyi ilə seçilir. Məsələn, süpürgə, döngə, yonğa və s. Mənbədə bu şəkilçi ilə düzələn isimlər azlıq təşkil edir. Dəgirməndə unluğun süpürüncə xırman yerində **süpürgən** bir artıq çal. (6,94) Var yüzi barcımdur(ipəkdir), yoq yüzi **yonğadır**.(6, 168) Qeyd edək ki, pəremidəki yonğa sözü müasir dilimizdəki yonqar sözünün fonoarxaik variantıdır.

4. Feildən əsasən mücərrəd mənalı isimlər əmələ gətirən – qı,- ki,- qu,- kü şəkilçisi “Oğuznamə” dilində çox az sözdə işlənmişdir. Məsələn, çalğı, sevgi, uyqu və s. Bu isimlərdən uyqu sözü uyumaq felinə -qu artırmaqla düzəlmişdir və müasir ədəbi dilimizdə yuxu kimi işlənərkədir. **Uyxu** yasdiq istəmər.(6,55) İki **sevgi** bir kənüldə olmaz.(6, 60)

5.Feildən isim düzəldən -ı, - i, -u, -ü şəkilçisinin müasir dilimizdə olduğu kimi, “Oğuznamə”də də söz yaratma imkanı böyükdür. Məsələn, ölü, yazı, qorxu, qarı və s.; Ağlama **ölü** üçün, ağlagil dəlü üçün.(6,25) Ağ qoyunu görənələr içi **dolu** yağ sanur.(6, 27) **Qorxu** xəyanətündür.(6,136)

Abidənin lüğət tərkibində həmin şəkilçilərlə düzəlib müasir ədəbi dildə işləkliyini itirmiş leksik arxaizmlərə də təsadüf olunur. Məsələn,çalu(tikan), satu(bazar), şaşı(çaşqın), tapu (inam), yapı(tikinti) və s.; Bəxşiş bəxşiş gərək, **satu satu** gərək.(6,74) Qul **tapusı** keçərgüdür .(6,141) **Yapı** taşı yapıdan qalmaz.(6,179) Bu arxaizmlərin bəziləri Azərbaycan ədəbi dilində alınma sözlərlə əvəz olunmuşdur. Məsələn, satu- bazar, tapu- ibadət (ərəbcə) və s.

6. –ın, -in, -un, -ün şəkilçisi qeyri-məhsuldar olub, təkhecalı feillərdən isim düzəldir. Məsələn, dügün, gəlin, qoyun. Dügün sözünün dilimizdə kök şəkilçi strukturu daşlaşmışdır.”Düy+ün(isim) yalnız evlənmə məclisi ilə əlaqədardır və iki gənci bağlayan, düyünləyən deməkdir.”(3, 80-81) Böyük donanınca **dügün** tifaqı savılır.(6,67) **Dügün** aşı borcdur.(6, 81) Oğlum kimi sevsə, **gəlün**im olur.(6, 36) **Qoyun** səmirdikcə yavaş olur.(6, 138) Kəlbəngi(vəhşi arı) **gəlin** olmaz.(6, 152)

7. – ım, - im, -um, -üm şəkilçisi mənbədə tez-tez işlədilən məhsuldar şəkilçilərdəndir, əsasən saitlə və ya sonor samitlə bitən feillərdən atributiv isimlər əmələ gətirir. Məsələn, alım, ölüm, çalım, doyum və s.; **Ölüm** haqq işidir.(6,27) Ala qarğada **alımım** olsun, alınmazsam, **ölümüm** olsun. (6,25) **Alım** ilə borc ödənməz.(6,39) Bir **çalım**la ağac kəsilməz. (6, 77) Axırıncı pəremidəki çalım ismi passivləşməkdə olan çal felindən düzəlmişdir. Müasir dilimizdə əsasən kəsmək, vurmaq mənasında daha çox işlənir. Ot çalmaq, ilan çalmaq və s.

8.– ıcı, -ici -ucu, - ücü işəkilçisi ilə düzələn isimlər. Qeyd etmək lazımdır ki, prof. S.Cəfərov bu şəkilçini feillərdən ad düzəldən –ı, -i, -u,-ü və adlardan ad düzəldən –çı, -çi, -çu, -çü şəkilçilərinin birləşməsindən törədiyini yazır. (2, 14-15) “Oğuznamə”də bu şəkilçi ilə düzələn xeyli miqdarda hərəkətlə bağlılığı olan şəxs və

ya müxtəlif məzmunlu isimlər vardır. Məsələn, alıcı, bitirici, söyləyici, yeyici, dinləyici və s.; Eşitdüyün **söyləyici** yalançıdır.(6,31) **Aralayıcıya** yara əksik deyil(6,59) Söyləyənə **dinləyici** gərək. (6,111) Qələmin qiymətin **yazıcı** bilir.(6,142) Məsləhət **bitürücü** yalan qovğa **qoparıcı** gerçəkdən yegdir.(6,164)

Bəzi nümunələrdə -yıcı⁴ forması sözügedən şəkilçinin saitle bitən feillərə artırılan variantıdır.

9.- ıqlı, -ıqlı, -uqlu, -üqlü şəkilçisi. Feillərdən ad düzəldən -ıq⁴ şəkilçisi ilə adlardan ad düzəldən -lı⁴ şəkilçisinin birləşməsindən törəyən -ıqlı⁴ mürəkkəb şəkilçisi ilə də “Oğuznamə” dilində substantiv sifətlər düzəlmişdir. Məsələn, dölüklü, küsüklü, tanışlıqlu, yitikli və s.; Bin qoyunlu babadan bir yaz **küsüklü** ana yegdir.(6,78) **Dölüklü** taş yerdə qalmaz.(6, 100) **Tanışlıqlu** tağ aşar.(6,124) **Yitikli** anası qoynun da arar.(6,185)

10. Abidənin dilində -ğan, -gən qeyri-məhsuldar şəkilçisi feillərə artırılaraq həmin felin əlamətinə uyğun atributiv şəxs adları bildirir. Məsələn, çəkişgən, gəzəgən, güləgən, yələgən(gəzəgən) və s.; Yorğa yolda qalur, **yələgən**(çapan) mənzil alır.(6,175) **Yürügən** (qaçan) evə gəlür.(6, 175)

Bu nümunələrdə feli-sifətə aid xüsusiyyətlər daha çox hiss olunur.

11.- ğın, - gin,- ğun,- gün, -kin şəkilçisi müasir dilimizdə olduğu qədər “Oğuznamə”nin söz yaradıcılığında fəal deyil. Həmin şəkilçilər vasitəsilə feillərdən düzəlmiş sifətlərə aid bir neçə misal göstərmək olar: kəskin, yorğun, süzüğün və s.: Uzaq yoquşu **yorğun** bilir.(6,32) Sözi keçənin sözi **kəskin** qılınc kibidir.(6,111)

12. -an, -ən,-yan, -yən şəkilçisi mənşəyi etibarilə -qan, -kən şəkilçisindən törəmişdir. Müasir dilimizdə olduğu kimi, “Oğuznamə” dilində də iki funksiya- həm feli sifət şəkilçisi, həm də -an, -ən leksik şəkilçi kimi işlənmişdir. Abidənin dilində sözügedən şəkilçinin ilkin variantına(-qan, -kən feli-sifət) çox, yeni variantına(-an, -ən –leksik şəkilçisinə) isə az təsadüf olunur. Məsələn:**Əkən** biçər, **qonan** köçər.(6, 54)**Oturandan yatan** yeg.(6,55)**Utananın** oğlu-qızı olmaz.(6,55) **Çapalayan** tez ...olur.(6, 87) **Yayanın**(piyadanın) gögdə yıldızı yoqdur.(6,173) **Yayanın** atı ətməkdir. (6,184) – Piyadanın atı çörəkdir. Burada yayan piyada gedən adam mənasında işlənən atributiv isimdir.

13.-anaq, -ənək qeyri- məhsuldar şəkilçilərdəndir, -an və -aq şəkilçi morfemlərinin sintezi əsasında yarandığı göstərilir.(7, 219) Mənbədə bu şəkilçi ilə düzələn bir nümunəyə rast gəlinir: dəgənək.; Gözsüzün gözi **dəgənək**dir.(6,151)

-anaq² şəkilçisi vasitəsilə düzələn isimlər daha çox müasir dilimiz üçün səciyyəvidir. Məsələn, boğanaq, döyənək, biçənək və s.

14.-ar, -ər qrammatik şəkilçidən leksik şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Bu şəkilçi vasitəsilə abidənin dilində kəsmək felindən kəsər(balta) atributiv ismi əmələ gəlmişdir. **Kəsər** kəndü sapın yonmaz. (6,150)

15. Feli-sifət, zaman və ad düzəldən leksik şəkilçi quruluşunda inkişaf prosesi keçirən – acaq, -əcək şəkilçisinin hər üç variantı “Oğuznamə” dilində işlənmişdir. Leksik şəkilçi kimi – acaq² feillərdən atributiv isimlər əmələ gətirir. Məsələn,

verəcək, alacaq, gələcək və s.; **Gələcəki** gəlmiş bil.(6,146) **Verəcək** ucundan **alacaq** bulmadım (tapmadım).(6,168)

Bu nümunələrdə müasir dildə olduğu kimi – acaq² şəkilçisi vasitəsilə zaman və əşya məzmunlu isimlər düzəlmişdir.

16.- miş, -miş, -muş, -müş şəkilçisi Azərbaycan dilində keçmiş zaman feli sifət şəkilçisi kimi fəaldır. “Oğuznamə” dilində bu şəkilçi eyni zamanda feillərdən isim düzəldən şəkilçi funksiyasını da yerinə yetirir. Məsələn, pişmiş, yemiş və s.; Çig bişincə **pişmiş** həqqə irər(çatar).(6, 84) Qış gününün **yemişi** oddur.(6,142)

Yemişini yi, ağacın sorma.(6,174)

Mənbədə az işlənmiş –miş⁴ şəkilçisi, ümumiyyətlə, dilimizdə sözdüzəldici şəkilçi kimi məhsuldar olmamışdır.

17. -ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisi Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, “Oğuznamə” dilində də məhsuldar hesab olunur. Bu şəkilçi ilə düzələn isimləri belə qruplaşdırmaq olar: a) hal- vəziyyət adı ifadə edənlər: eniş, baqış, duruş və s.; **Eniş**dən yoquş yegdir.(6, 60) Baq **baqışın**, al **alışın**.(6,76) Qış anasına **duruş** ögrədir.(6, 137) b) hərəkət adı ifadə edənlər: alış, toğuş, qaçış və s.; **Arayışın** qo, rəvişin gör.(6,26) **Alış** oğlu verişdir.(6, 41) Qutlu gün **toğuşundan** bəllüdür.(6,138) **Yürüş** vardır ki, **туруşdan** bətərdir.(6, 175) c) şəxs məzmunu ifadə edir: oynaş, biliş(tanış mənasında) və s.; **Oynaşına** inanan övrət ərsiz qalur.(6,34) Əski **oynaş** əyərlənmiş, uyanlanmış at gibidir.(6,55) Yad varı-gəli **biliş** olur, **biliş** varmayu-varmayu yad olur.(6, 175)

Biliş sözünün eyni strukturlu tanış morfemi ilə semantik cəhətdən oxşarlığı onların leksik paralelliyinə və mürəkkəbləşməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə müasir dilimizdə ikinci tərəfi ayrılıqda işlənməyən tanış-biliş mürəkkəb sözü yaranmışdır.

18.-ir, -ir, -ur,-ür leksik şəkilçi kimi müasir Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldardır. “Oğuznamə”də də arxaikləşmiş çox az sözdə işlənilib: bilir (bilən, bilici), uyur(yatan, tənbel), qatır; Bilir bilür **biliri**, bilməz nə bilür **biliri**?(6,74) Quşda süd yoq, **qatırda** qulun yoq.(6,140) Qanda isə **uyur** uyuru bulur(tapır).(6,143)

19. -maq, -mək əslində məsdər şəkilçisi olub dilimizin qədim dövrlərində məhsuldar leksik şəkilçi kimi də işlənmişdir. “Oğuznamə”də qeyri- məhsuldar bir şəkilçi yerinə keçərək substantiv isimlər düzəltmişdir. Məsələn, ətmək(çörək), çomaq, çölmək, uçmaq(cənnət), yemək, mərcimək və s.; İlk sonanı **uçmaqda** görmüşlər.(6,25) Aşı **çölməkdə** bişirən tez qayrar.(6,25) **Ətmək** kəsmək hünərdir.(6,32) Kələnin, qaravaşın tanrısı **çomaq**dır.(6,144), **Yemək** əli uzun olur.(6,174)

20.-ma, -mə mənşəcə -maq² şəkilçisindən törəmişdir və müasir dilimizdə olduğu kimi, abidənin dilində də çox məhsuldardır. Lakin bu şəkilçi vasitəsilə əmələ gələn isimlərdə atributivləşmə az, məsdərlik xüsusiyyəti çox hiss olunur. Bu da şəkilçinin törəmə mənşəyi ilə bağlıdır. Məsələn, qarğıma, qazma, sıtma(qızdırma), vermə, loqma və s.; **Sıtma** qutlu xəstəliqdir.(6,114) **Loqma** şahındır.(6,160) Vermək Tanrı **verməsidir**.(6,167)

Göstərdiyimiz düzəltmə isimlərdən sıtma leksik-semantik arxaikliyə, loqma

isə kök-şəkilçi daşlaşmasına uğramışdır.

21.- maz, - mæz şəkilçisi prof. S.Cəfərova görə feillərdən əlamət bildirən adlar əmələ gətirən leksik şəkilçidir.(2, 96) “Oğuznamə”də bu şəkilçiyə aid misallar çox azdır. Məsələn, yaramaz; **Yaramaz** işün sonı pəşimanlıqdır.(6,175)

22. –inc, -inc, -unc, -ünc abidənin dilindəki qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir və hərəkət məzmunlu isimlər əmələ gətirir.Məsələn, inanc, qazanc və s.: Ərgənin **qazancını** it yer, yaqasını bit yer.(6,26) Dilərsən aləmdə **dinc** olasan, Nə verəsiyə verəsən, nə **ödənc** alasan.(6,99) Bu şəkilçi felin növ(məchul və şəxssiz) və -qac² şəkilçisinin “c” ünsüründən əmələ gəlmişdir. Prof.Ə.Tanrıverdinin fikrincə, “ilkin forması – nç hesab olunan – inc⁴ şəkilçisinin feillərə qoşularaq müxtəlif mənali isimlər yaratması yazılı abidələrimizin dili baxımından da səciyyəvidir. “(7,221)

23.- macə, -məcə şəkilçisi ilə bölmək felindən bölməcə ismi düzəlmişdir. Bu şəkilçi ilə düzələn başqa sözə təsadüf etmədik. Anarı oyna, bəri oyna, **Bölməcə**dən geri oyna.(6,55)

24.– maç şəkilçisindən yemək adlarını bildirən tutmaç, bozlamaç isimləri yaranmışdır. Oğlağsuz **tutmaç** olmaz.(6,64) Ertəki tənədən bugünkü **tutmaç** yegdir.(6,54) Bu şəkilçi törəmə mənşəyinə görə -ma² feli isim şəkilçisi və qədim yemək adını bildirən aç(aş, as)sözündən ibarətdir. –daş şəkilçisi ilə eyni inkişaf strukturu keçirmiş – maç onun qədər məhsuldar olmamış, abidənin dilində iki dəfə işlənməklə arxaikləşmişdir.

25. -am, -əm şəkilçisi ilə düzələn sözlərə abidənin dilində çox az rast gəlirik. Məsələn, ölçəm(ölçü, qiymət), görükəm.; Gülə ki, **ölçəm** oldu- bu pul bəhasıdır.(6,149) Bu şəkilçi ədəbi dilimizin bütün dövrlərində qeyri-məhsuldar olmuşdur.

26. –inti, - inti, -untu,-üntü şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində məhsuldar olduğu halda abidənin dilində.- çox az sözdə təsadüf olunur. Yaz **üyündü**şi qısa qatıqdır.(6,181) Burada üyündü sözündə işlənən - ündü şəkilçisi müasir tərkibdən fərqli olaraq cingilti samitlə işlənmişdir.

27.-qac² –ğaç² –giç şəkilçisi Azərbaycan dilində ən passiv şəkilçilərdən olub, feil kökü və ya əsasına artırılır. Abidənin dilində şəkilçinin qapalı saitli variantı –lən şəkilçisi ilə düzələn feillərə artırılaraq atributiv isimlər əmələ gətirmişdir. Məsələn, bizləngic(bizləyən), döləngic(quş adı).; Eşəgə ayıtmışlar: “Nə qatı yürürsən?! Ayıtmış: “**Bizləngicim** bilür”.(6,45) **Döləngicə** kündə taqşan toğan olmaz.(6,100) Müasir Azərbaycan dilində də bu strukturlu isimlər vardır.Məsələn, başlanğıc, fırlanqıç və s. “Oğuznamə”nin söz yaradıcılığında feildən sifət düzəldən daha bir arxaik şəkilçiyə rast gəlirik.–ıl, -il, -ul, -ül şəkilçisi “həm sək (səkmək- sıçramaq) felindən, həm də us(ağıl) ismindən sifət əmələ gətirib. Məsələn: səkil, usul; Sək feli bəzi tarixi mənbələrdə - ıl⁴ şəkilçisinə sinonim olan – raq² morfemi ilə işlənmiş (səkrək) və hər iki məqamda arxaikləşmişdir.”(3,97) **Səkil** keçiyə toquz çoban gərək.(6,110) Verdüginə şükür qıl, olma füzul(boşboğaz), Asıla mənə budur, bəklə **usul** (ağıllı).(6,168)

Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi arxaikləşmiş və yaşıl sözündə isə izini

saxlamışdır. Dilşünas A. Əsgərova belə sözlərdə kökün və ya şəkilçinin asemantikliyə uğramasını söz tərkibinin daşlaşmasına və sadələşməsinə səbəb olduğunu yazır.(3,97) Abidənin dilində işlənən bir çox sözlərin tərkibində arxaikləşən şəkilçiləri müşahidə etmək olar. Məsələn, iyəvən(yaxşı, çalışqan), oğraq(biçin), əgrək(əkin), ərən(igid, qoçaq), ərgən(yeniyetmə oğlan) və s.; **İyəvən** qız ərə varmaz, varırsa da, bəxt bulmaz.(6,35) Ulu gözilə qız al, **ərgən** gözilə at al. (6,49) Uyur(yatan) uyuru ya **əgrək**də, ya **oğraq**da.(6,57)

“Oğuznamə”nin lüğət tərkibində feildən isim və sifət düzəldən məhsuldar və qeyri- məhsuldar şəkilçilər, demək olar ki, yuxarıda sadaladıqlarımızdan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçilərin müasir dildəki semantik vəzifəsi də “Oğuznamə”də olduğu kimidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I cild. XIII- XVI əsrlər. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1968
3. Əsgərova A. “Oğuznamə”nin dili. Bakı, “Təhsil”NPM, 2011
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2014
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 1990
6. “Oğuznamə” Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006
7. Tanrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012

Şərqiyyə Hübətova
fil.ü.f.d., dosent

ADPU-nun Şəki Filialı M.Ə.Rəsulzadə pr. 305
humbetova.55@mail.ru

“Oğuznamə” dilində morfoloji üsulla feillərdən düzələn isim və sifətlər. Xülasə

Bu məqalədə XVI-XVII əsrlərə aid “Oğuznamə” abidəsinin dilində morfoloji üsulla feillərdən düzələn isim və sifətlərdən bəhs olunur. “Oğuznamə”nin söz yaradıcılığı araşdırılarkən aydın olur ki, morfoloji yolla feillərdən əmələ gələn isim və sifətlər də yaranma baxımından və ifadə etdiyi məna xüsusiyyətlərinə görə müasirlərindən o qədər də fərqlənmir. Lakin bəzi arxaikləşmiş şəkilçilərə də təsadüf olunur. Abidənin dilində feillərdən isim və sifət düzəldən şəkilçiləri məhsuldarlıq və qeyri məhsuldarlığına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- I. “Oğuznamə” dilində feildən isim və sifət düzəldən məhsuldar şəkilçilər: .
- aq, -ək, -q, -k: döşək, calaq; -ıq, -ik, -uq, -ük: qatıq, çürük; -ı, -i, -u, -ü: ölü, qorxu; -ım, -im, -um, -üm: ölüm, doyum; -ıçı, -ici, -ucu, -ücü: söyləyici, dinləyici; -ış, -iş,

-uş, -üş: duruş, arayış, qaçış; -ma, -mə: qarğıma, qazma və s.

II. “Oğuznamə” dilində feildən isim və sifət düzəldən az məhsuldar və qeyri - məhsuldar şəkilçilər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

-qa, -kə, -ğa, -gə: süpürgə, döngə; -qı,-ki,-qu,-kü: çalğı, sevgi; -in, -in, -un, -ün: gəlin; -ğan, -gən:güləgən, çəkişgən; -ğın,-gin,-ğun,-gün: kəskin, yorğun; -an, -ən, yan,-yən; - anaq, -ənək; -ar, -ər; -acaq, -əcək: verəcək, alacaq; -miş,-miş, -muş, -miş: yemiş; -ır -ir,-ur,-ür; -inc, -inc, -unc, -ünc: qazanc; -macə, -məcə; - am,-əm; -inti, -inti, -untu, -üntü; -qac², -ğaç², -giç və s.

III. Abidənin dilində işlənib arxaikləşmiş şəkilçilər: -ıl, -il, -ul, -ül; -maç və s.

Шаргия Гумбатова

Доктор философии в области филологии,

Доцент Шекинского филиала АГПУ, пр. М.А. Расулзаде, 305

humbetova.55@mail.ru

Существительные и прилагательные, образованные от глаголов морфологическим способом в языке “Огузнаме”

Резюме

Ключевые слова: “Огузнаме”, памятник, морфологический способ, производное слово, продуктивный суффикс, непродуктивный суффикс, архаичный суффикс, образованный от глагола, атрибутивное существительное, прилагательное. В данной статье рассматриваются существительные и прилагательные, образованные от глаголов морфологическим способом в языке памятника XVI-XVII веков “Огузнаме”. Изучение словообразования в “Огузнаме” показывает, что существительные и прилагательные, образованные от глаголов морфологическим способом, незначительно отличаются от современных им слов по способу образования и выражаемым семантическим особенностям. Однако встречаются также некоторые архаичные суффиксы. Суффиксы в языке памятника, которые образуют существительные и прилагательные от глаголов, можно сгруппировать следующим образом по их продуктивности и непродуктивности:

I. Продуктивные суффиксы в языке “Огузнаме” для образования существительных и прилагательных от глаголов: -aq, -ək, -q, -k: döşək, calaq; -ıq, -ik, -uq, -ük: qatıq, çürük; -ı, -i, -u, -ü: ölü, qorxu; -ım, -im, -um, -üm: ölüm, doyum; -ıci, -ici, -ucu, -ücü: söyləyici, dinləyici; -ış, -iş, -uş, -üş: duruş, arayış, qaçış; -ma, -mə: qarğıma, qazma, и т.д.

II. Менее продуктивные и непродуктивные суффиксы в языке “Огузнаме” для образования существительных и прилагательных от глаголов, в основном, включают: -qa, -ka, -ga, -gə: süpürgə, döngə; -qı,-ki,-qu,-kü: çalğı, sevgi; -in, -in, -un, -ün: gəlin; -ğan, -gən güləgən, çəkişgən; -ğın,-gin,-ğun,-gün: kəskin, yorğun; -an, -ən, -yan,-yən; -anaq, -ənək; -ar, -ər; -acaq, əcək: verəcək, alacaq; -miş,-miş, -muş, -miş: yemiş; -ır, -ir,-ur,-ür; -inc, -inc, -unc, -ünc: qazanc; -macə, -məcə; -am,-əm; -inti, -inti, -untu, -üntü; -qac², -ğaç², -giç, и т.д.

III. Архаичные суффиксы, используемые в языке письменного памятника:
-ıl, -il, -ul, -ül; -maç и т.д.

Shargiyya Humbatova
Doctor of Philosophy in Philology,
Associate Professor at the Shaki Branch of ASPU,
M.A. Rasulzade Ave. 305
humbetova.55@mail.ru

**Nouns and adjectives derived from verbs through morphological methods
in the Language of “Oguzname”**

SUMMARY

Key words: “Oguzname,” monument, morphological method, derived word, productive suffix, non-productive suffix, archaic suffix, derived from verb, attributive noun, adjective.

This article discusses nouns and adjectives derived from verbs through morphological methods in the language of the 16th-17th-century monument “Oguzname.” As the word formation in “Oguzname” is studied, it becomes clear that nouns and adjectives formed from verbs through morphological methods do not significantly differ from their contemporaries regarding the formation and the semantic features they convey. However, some archaic suffixes are also encountered. The suffixes in the monument’s language that derive nouns and adjectives from verbs can be grouped as follows based on their productivity and non-productivity:

I. Productive suffixes in the language of “Oguzname” for deriving nouns and adjectives from verbs: -aq, -ək, -q, -k: döşək, calaq; -ıq, -ik, -uq, -ük: qatıq, çürük; -ı, -i, -u, -ü: ölü, qorxu; -ım, -im, -um, -üm: ölüm, doyum; -ıcı, -ici, -ucu, -ücü: söyləyici, dinləyici; -ış, -iş, -uş, -üş: duruş, arayış, qaçış; -ma, -mə: qarğıma, qazma, etc.

II. Less productive and non-productive suffixes in the language of “Oguzname” for deriving nouns and adjectives from verbs, mainly including: -qa, -ka, -ga, -gə: süpürgə, döngə; -qı, -ki, -qu, -kü: çalğı, sevgi; -in, -in, -un, -ün: gəlin; -ğan, -gən: güləgən, çəkişgən; -ğın, -gin, -ğun, -gün: kəskin, yorğun; -an, -ən, -yan, -yən; anaq, -ənək; -ar, -ər; -acaq, əcək: verəcək, alacaq; -mış, -miş, -muş, -miş: yemiş; -ir, -ir, -ur, -ür; inc, -inc, -unc, -ünc: qazanc; -macə, -məcə; -am, -əm; -ıntı, -inti, -untu, -üntü; -qac², -ğaç², -giç, etc.

III. Archaic suffixes used in the language of the written monument: -ıl, -il, -ul, -ül; -maç, etc.

Rəyçi: fil.ü.f.d., dosent Gülarə Abdullayeva

İRADƏ İSRAFİL QIZI KƏRİMOVA

*Bakı Dövlət Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN QRAMMATİKASI (ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNDƏ QRAMMATİK ARAŞDIRMALAR)

Açar sözlər: Müasir Azərbaycan dili, qrammatika, orta məktəb dərslikləri, ədəbi dil qrammatikası, qrammatik araşdırmalar.

Ключевые слова: Современный Азербайджанский язык, грамматика, учебники средней школы, грамматика литературного языка, грамматические исследования.

Key words: Modern Azerbaijan language, grammar, high school textbooks, literary language grammar, grammar investigations.

Məktəbin, müəllimlərin ən əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətimizə, xalqımıza, ölkəmizə dəyərli vətəndaşlar hazırlamaqdır

Ümummilli Lider Heydər Əliyev

Azərbaycan mədəniyyəti, tarixi, dünyagörüşü dilin formalaşmasında böyük rol oynayır. Dilimizin qrammatikası ilk baxışda çətin görünə bilər, lakin bu gözəl dilə sevgi, fədakarlıq, təcrübə, böyük maraq və məsuliyyətlə yanaşaraq, onun bütün incəliklərinə ən yüksək səviyyədə yiyələnmək mümkündür və vacibdir. Qrammatika dilin bütün sahələrini ələ alıb, araşdıran elmin adıdır. Qrammatika bizə nitqimizi düzgün qurmaq, fikrimizi səlis və aydın ifadə edə bilmək, sözləri cümlədə necə dəyişdirmək və işlətmək, onları bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcılıqla düzmək və s. qayda-qanunları öyrədir. Azərbaycan dilinin qrammatikası fonetika, leksikologiya, söz yaradıcılığı, morfolojiya, sintaksis, nitq mədəniyyəti üslubiyat və s. kimi bölmələrdən ibarətdir. Qrammatik səhvlər dil vahidinin strukturunda olan səhvlərdir: Sözlər, ifadələr və ya cümlələr, söz yaradıcılığı, morfoloji, sintaktik və sairə hər hansı qrammatik normanın pozulması qrammatik səhvlər sırasına daxildir. Məktəblilərin zehmində belə səhvlərin formalaşması isə kitab müəlliflərinin, nəşriyyat işçilərinin və müəllimlərin məsuliyyətsizliyinin və səhlənkarlığının nəticəsidir. Respublikamızın Prezidenti Cənab İlham Əliyevin dilimiz haqqında Sərəncamları bizə nitqimizi düzgün qurmaq, fikrimizi səlis və aydın ifadə edə bilmək, sözləri cümlədə necə dəyişdirmək və işlətmək, onları bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcılıqla düzmək və s. qayda-qanunları düzgün mənimsəməkdə yol göstərir. 9 aprel 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda ana dilimizin dövlət dili kimi inkişafı, ədəbi dil normalarına əməl olunması üçün ciddi vəzifələr müəyyənləşdirilib. Bu vəzifələri sadəcə dilçi alimlər, ziyalılar və yaşca böyük olanlar həyata keçirməməlidir. Bu, hamının, hər bir azərbaycanlının müqəddəs borcu olmalıdır.

Doğma ana dilimizin əsas problemlərindən biri də Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının gözlənilməsi ilə bağlı məsələlərdir(1,187). Azərbaycanın orta ümumtəhsil məktəblərinin dərslərlərində mövcud olan qrammatik səhvər, ədəbi dil normalarının pozulması problemi uzun illərdir ki, müxtəlif müzakirələrə səbəb olur, lakin hələ də həllini tapmayan çox ciddi məsələlərdən biridir. Bu problemlər müəllim və şagirdlərlə yanaşı, valideynləri də ciddi şəkildə narahat edir. Valideynlərin iddiasına görə, dərslərlərdə buraxılan ciddi səhvlər, mürəkkəb, anlaşılmaz ifadələr, cümlələr və s. səhvlərə görə Müasir dövrdə hətta ibtidai sinif şagirdlərinin də repetitor yanına getmələrinin səbəbi də bu nöqsanlardan biridir. "Dərslərlərin dilində fonetik, leksik və qrammatik normaların pozulması hallarına tez-tez rast gəlmək olur". Bu sözləri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun "Orta məktəb dərslərlərinin dili: norma və üslub problemləri" mövzusunda keçirilən konfransda çıxışı zamanı Möhsün Nağısoylu demişdi. İnstitutun direktor vəzifəsini icra edən Möhsün Nağısoylu bildirmişdi ki, durğu işarələrinin bəzi hallarda buraxılması, söz sırasının pozulması, sözlərin yerində düzgün işlədilməməsi, morfoloji əlamət və sintaktik vasitələrdən düzgün istifadə olunmaması, fikir mücərrədliyi və s. dərslərin dilində rast gəlinən əsas norma pozuntularıdır (5,2).

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutu monitoring şöbəsinin aparıcı elmi işçisi Rasim Heydərov bildirib ki, orta məktəb dərslərlərinin dilində fonetik, leksik və qrammatik normaların pozulması hallarına tez-tez rast gəlmək olur. Son illərdə dərslərlərdə qrammatik səhvlərin aradan qaldırılması üçün işlər görülsə də, problemlər hələ də qalmaqdadır. O hesab edir ki, dərslərlər qrammatik baxımdan çox işlənilməlidir: "Texniki fənlərin dərslərlərində problemlər daha çoxdur. Bu da tərəcənin yaratdığı problemdir. Ümid edirik ki, gələcək illərdə bu problem həll olunacaq (5,2). Təhsil İnstitutunun direktor müavini Ənvər Abbasovun qeyd etdiyi kimi, dərslərlər ən zəruri bilikləri, onların əsasında gələcək həyat üçün vacib olan səriştələrin formalaşmasına imkan yaradan fəaliyyət sistemini təqdim etməklə şagirdləri yaradıcı tətbiqetməyə istiqamətləndirir. Dərs keçən və ya dərs dinləyən hər kəsin tərəküründə dərslər fenomeni barədə düşüncələr onları daha tərəkəkər olmağa, bu barədə daim axtarışlar aparmağa sövq etmişdir. Tarixdən məlum olduğu kimi, məktəbdarlıqla məşğul olanlar bu ehtiyac və tərəkəbatları ödəmək üçün müxtəlif zamanlarda zəruri hesab etdikləri resurslara əsaslanmışlar. Öyrəndikləri əsasında yeni biliklərin yaradılmasına təşviq edir. Kreativliyə doğru addımlardan ibarət olan bu yanaşma, heç şübəsiz, intellektual dərslərlərə aparan bir yoldur. Azərbaycan dili dərslərlərinin ümumi sistemində ən zəruri elmi-nəzəri anlayışlar hesabına onun linqvistik əsaslarını normallaşdırmaq, həyati bacarıqlara söykənən səriştələrə geniş yer ayırmaqla praktik əhəmiyyətliliyini artırmaq onun gələcək perspektivlərinin mühüm parametrlərini təşkil edir (3,5). Milli Məclisin Elm və təhsil komitəsinin üzvü Ceyhun Məmmədov "525"ə açıqlamasında parlamentdə bununla bağlı müzakirələr aparıldığını qeyd edib. Millət vəkili təsdiqləyib ki, dərslərlərdəki bəzi riyazi məsələləri hətta valideynlər də həll edə bilmirlər: "Aydın məsələdir ki, dərslərlərdəki bir çox problemlər hələ də aktual olaraq qalır. Bu məsələdə daha diqqətli olmalıyıq.

Dərsləklərin yazılmasına səhələr üzrə ən bilikli və bacarıqlı kadrlar cəlb olunmalıdır. Kitablərin redaktəsinə və korrektəsinə ciddi ehtiyac var"(4,2). İ.M.Səçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universitetinin Bioloji, humanitar və ictimai elmlər şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dürdanə Rəhimzadə açıqlamasında "Azərbaycan dili" dərsləkləri ilə bağlı nöqsənlərdən söz açıb: "Azərbaycan dili" dərsləklərində dilimizin tarixi, quruluşunun spesifikası kimi məsələlər hər yaş kateqoriyasının qavrayacağı formada hazırlanmalıdır. "Azərbaycan dili" kitablarında oxu materiallarının çoxu tərcümə olunmuş əsərlərdir. Dərsləklərdə dilimizin tarixi, quruluşunun spesifikası, xarakteri, səs tərkibinin özəlliyi, qrammatik xarakteristikası kimi dili hiss etməyə istiqamətlənmiş məsələlər hər yaş kateqoriyasının qavrayış səviyyəsinə uyğun olaraq təqdim edilməlidir. Amma nəinki bu məsələlərə, heç sif qrammatikanın özülünü təşkil edən qaydalara belə diqqət yetirilmir. Yalnız mətn üzərində bəzi qrammatik kateqoriyaların müəyyən edilməsi ilə kifayətlənirlər. Qrammatik materialın sistemli şəkildə ardıcıl izahını dərsləklərimizdə görmürük. Buna görə də şagirdlə bərabər, onun valideyninin də bu materialı oxuya biləcəyi başqa bir mənbəyə ehtiyacı yaranır. Beləliklə, hamı yönəlir müxtəlif hazırlıq kurslarının və DİM-in qrammatik izahatı əhatə edən kitablarına. Bildiyimə görə, digər fənlərə aid dərsləklərdə də ciddi problemlər var. Düşünürəm ki, bu məsələdə orta məktəblərdə dərs deyən müəllimlərin fikir və iradələri mütləq nəzərə alınmalıdır"(2,2). Təhsil eksperti Kamran Əsədovun sözlərinə görə, hazırda təhsil sistemində istifadə olunan dərsləklərin əksəriyyəti strateji məqsədlərə adekvat deyil: "Dərsləklərin məqsədi məktəblilərin müasir standartlara uyğun bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsinə yardımçı olmaq, onları demokratik düşüncəli vətəndaşlar kimi yetişdirməkdir. Amma real vəziyyətə baxsaq, görürük ki, dərsləklər bu gözləntiləri doğrultmur. Vacib bir məqamı qeyd edim ki, Dərsləklər arasında daha çox problem tarix, ana dili və xarici dil kitablarında vardır. Bəzən elə səhvlər olur ki, müəllifin bir səhvi üzündən bütün şagirdlər o səhvi düz bilərək mənimsəyirlər. (2,2) Orta məktəb dərsləkləri ədəbi dilin, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin, onların dünya görüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Buna görə də dərsləklər elmi üslubda, şagirdlərin anlama və qavraya biləcəkləri dildə nöqsənsiz yazılıb, nöqsənsiz nəşr olunub şagirdlərin və müəllimlərin ixtiyarına verilməlidir. Dərsləklərdə öz əksini napan nöqsənləri isə müəllimlər, imkan daxilində aradan qaldırmağa çalışmalıdırlar ki, həmin səhvlər şagirdlərin zehində formalaşmasın.

Ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" haqqında 23 may 2012-ci il Sərəncamı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları və Sərəncamları. səh.187, Bakı, 2013.
- 2.Kamran Əsədov.Dərsləkləri heç biz özümüz başa düşmürük,o ki qaldı, uşaqlar.Modern.az. 24.01.2024.

3. Ənvər Abbasov. Azərbaycan dili dərslərlərinə konseptual yanaşmalar. 03 İyul 2020.
4. Keyfiyyətsiz dərslərlər, savadsız məzunlar. “525-ci” qəzet, 30.05.23.
5. Orta məktəb dərslərlərinin dili ilə bağlı müzakirələr aparılıb. Aktual.az. Trend. 01 Aprel 2016.

Xülasə

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN QRAMMATİKASI (ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNDƏ QRAMMATİK ARAŞDIRMALAR)

İradə İsrafil qızı Kərimova

Məqalədə Azərbaycan dilinin qrammatikası haqqında məlumat verilir. Orta məktəb dərslərlərindəki qrammatik araşdırmalar və problemlər haqqında mülahizələr araşdırılır. Bu qrammatik araşdırmalar, mülahizələrdən sitatlar verilir. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin məktəb müəllimləri haqqında dəyərli aforizmi məqalədə öz əksini tapmışdır. Ölkə başçısı Cənab İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü il Fərmanından sitat verilir. Araşdırılır ki, orta məktəb dərslərlərində qrammatikanın, ədəbi dil normalarının əsas problemlərindən biri qrammatik nöqsanlardır. Dərslərlərdə öz əksini tapan həmin qrammatik səhvlərdir. Göstərilir ki, qrammatik səhvlər dil vahidinin strukturunda olan səhvlərdir. Sözlər, ifadələr və ya cümlələr, söz yaradıcılığı, morfoloji, sintaktik və sairə hər hansı qrammatik normanın pozulması qrammatik səhvlər sırasına daxildir. Məqalədə ümumtəhsil məktəblərinin dərslərlərindəki qrammatik araşdırmalardan da sitatlar verilir. Qeyd edilir ki, orta məktəb dərslərləri ədəbi dilin, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin, onların dünya görüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Araşdırılır ki, məktəblilərin zehmində belə səhvlərin formalaşması dərslərlərlərin, nəşriyyat, poliqrafiya işçilərinin və orta məktəb müəllimlərinin məsuliyyətsizliyinin nəticəsidir. Müasir dövrdə hətta ibtidai sinif şagirdlərinin də repetitor yanına getmələrinin səbəbi də bu nöqsanlardan biridir.

Резюме

ГРАММАТИКА СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА (ГРАММАТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В УЧЕБНИКАХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ)

Керимова Ирада Исафили кызы

В статье представлены сведения о грамматике современного азербайджанского литературного языка. Рассматриваются грамматические исследования и рассуждения о проблемах в учебниках средней школы. Приводятся цитаты из грамматических исследований учебников средней школы. В статье отражены высказывания великого лидера Гейдара Алиева о школах и школьных учителях. Цитируется указ главы страны господина Ильхама Алиева от 9 апреля 2013 года. Указывается, что одной из основных проблем грамматики и литературных языковых норм в учебниках средней школы являются грамматические ошибки. Именно те грамматические ошибки, которые отражены в учебниках. Отмечается, что грамматические ошибки – это

ошибки в структуре языковой единицы. К числу грамматических ошибок относятся нарушения какой-либо грамматической нормы в словах, словосочетаниях или предложениях – словообразовательных, морфологических, синтаксических и т.п. В статье также приводятся цитаты из грамматических исследований в учебниках общеобразовательных школ. Указывается, что учебники средней школы играют важную роль в формировании литературного языка, культуры речи учащихся, их мировоззрения. В результате отмечается, что формирование подобных ошибок в сознании школьников является результатом безответственности авторов учебников, издательств, работников полиграфии и преподавателей средней школы. Это одна из причин, почему ученики начальной школы проводят время с репетиторами.

Summary

GRAMMAR OF MODERN AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE (INVESTIGATION OF GRAMMAR IN SECONDARY SCHOOL TEXTBOOKS)

Kerimova İrada İsrafil

The article presents information about the grammar of the modern Azerbaijani literary language. Grammatical studies and discussions of problems in secondary school textbooks are considered. The quotations are taken from grammar studies in secondary school textbooks. The article reflects the statements of the great leader Heydar Aliyev about schools and school teachers. The order of the head of the country Mr. İlham Aliyev dated April 9, 2013 is quoted. It is indicated that one of the main problems of grammar and literary language norms in secondary school textbooks are grammatical errors. These are the very grammatical errors that are reflected in textbooks. It is noted that grammatical errors are errors in the structure of the language unit. Violations of any grammatical norm, such as words, phrases or sentences, word creation, morphological, syntactic, etc., are included in the list of grammatical errors. The article also quotes from the grammatic studies in the textbooks of general education schools. It is shown that high school textbooks play an important role in the formation of literary language, students' speech culture, and their world view. As a result, it is noted that the formation of such errors in the minds of schoolchildren is the result of the irresponsibility of textbook authors, publishers, printing workers and secondary school teachers. This is one of the reasons why elementary school students spend time with tutors.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cavanşir Muradov

İSGƏNDƏROVA YEGANƏ XALƏDDİN QIZI
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti , Xarici Dillər Mərkəzi, ingilis dili
müəllimi, Bakı şəhəri, Səbail rayonu, Ü.Hacıbəyov küçəsi 86,
i.yegana90@hotmail.com*

**TƏHKİYYƏÇİLİK VƏ HEKAYƏÇİLİK DİLÇİLİYİN TƏDQIQAT
OBYEKTİ KİMİ
XÜLASƏ**

Dilçilikdə mətnin zaman kateqoriyasının öyrənilməsi aktual məsələlərdən biridir. Zaman probleminə müxtəlif dillərdə çoxsaylı araşdırmalar həsr olunsa da, müxtəlif dillərdə geniş faktik materiallar toplansa da, ayrı-ayrı dillərdə bir çox xüsusi məsələlər aydınlaşdırılsa da, bu sahədə çox şey hələ də mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Müasir tədqiqatlarda zaman kateqoriyasının ümumi və xüsusi məsələlərinin təhlilində yeni metod və formaların axtarışına da cəhdlər edilir. Zaman kateqoriyasının məntiqi, fiziki, fəlsəfi və xüsusilə linqvistik yönələri ilə əlaqəli olan həmhüdüdü məsələlərin öyrənilməsi və həmin məsələlərin həlli üçün edilən cəhdlər Azərbaycan dilçiliyində temporallığın bir sıra xüsusi məsələlərinin lazımi dərəcədə anlaşılmasını və bu zaman digər dillərin materialları üzrə aparılan müasir araşdırmaların nəticələrinin nəzərə alınmasını tələb edir.

Açar sözlər: təhkiyə, siyasi, perspektiv, oxucu, hekayəçilik

**YEGANA KHALADDIN İSGANDAROVA
NARRATIVE AND STORYTELLING AS A RESEARCH OBJECT OF
LINGUISTICS
SUMMARY**

Studying the times category of the text is one of the actual issues in linguistics. Although numerous studies have been devoted to the problem of time in different languages, although extensive factual materials have been collected in different languages, and many specific issues have been clarified in different languages, many things in this field still remain a subject of controversy. In modern studies, attempts are also made to search for new methods and forms in the analysis of general and special issues of the time category. The study of cross-border issues related to the logical, physical, philosophical, and especially linguistic aspects of the category of time and attempts to solve those issues require a proper understanding of a number of special issues of temporality in Azerbaijani linguistics and at the same time take into account the results of modern research conducted on the materials of other languages.

Key words: narratology, political, perspective, reader, storytelling

ИСКЕНДЕРОВА ЕГНА ХАЛЕДДИНОВНА

**НАРРАТИВ И ПОВЕСТВОВАНИЕ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ
ЯЗЫКОЗНАНИЯ
РЕЗЮМЕ**

Изучение категории времени текста является одной из актуальных проблем языкознания. Хотя проблеме времени посвящены многочисленные исследования на разных языках, хотя на разных языках собран обширный фактический материал и многие конкретные вопросы разъяснены на разных языках, многие вещи в этой области до сих пор остаются предметом споров. В современных исследованиях также предпринимаются попытки поиска новых методов и форм анализа общих и частных вопросов категории времени. Изучение трансграничных проблем, связанных с логическими, физическими, философскими и особенно лингвистическими аспектами категории времени, и попытки решения этих вопросов требуют правильного понимания ряда специальных вопросов темпоральности в азербайджанском языкознании и в то же время учитывать результаты современных исследований, проводимых на материалах других языков.

Ключевые слова: *нарратология, политика, перспектива, читатель, рассказывание историй*

Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Və bu nöqteyi nəzərdən çıxış edərək və tarixi təhkiyəçiliklə məşğul olan nəzəriyyəçilərin fikrinə əsaslanaraq dilin sosial, siyasi, psixoloji və mədəni problemlərə aid bilik və düşüncələrin ifadəsi üçün prinsiplial şərait yaratdığını əminliklə qeyd etmək olar. Dilçilik əsas tədqiqat obyektini kimi bu kontekstdə ritorikaya geniş yer verir. Problemə belə baxış dil vahidlərinin situativ-funksional mənalari ilə bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirir. R.Bart qeyd edir ki, “*bədii mətn təhlil oluna bilən özünəməxsus struktura malikdir*” [1,s.312]. Təhkiyəçilik təkcə dilçiliyin tədqiqat obyektini deyil, o, həm də ədəbiyyatşünaslıqda da öyrənilir. Təhkiyə dilinin öyrənilməsi mətnin öyrənilməsi sahəsində də çox perspektivlidir. Linqvistik kateqoriya kimi təhkiyə deyəndə aşağıdakılar xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır: “1. *Diskursda danışan və dinləyən arasında yaranan iki kommunikativ strukturun fərqləndirilməsi; 2. Təhkiyəçi və oxucu arasında meydana çıxan birinci və ikinci eqosentrik dil elementlərinin şərhli rejimi və təhkiyə növünün müəyyənləşdirilməsi*” [2]. Dilçilikdə hekayəçiliklə təhkiyəçiliyi (narratologiyani) fərqləndirirlər; hekayəçilik təhkiyəçilik demək deyil. Təhkiyəçilik subyektiv xüsusiyyətə malikdir; subyektin emosiya və hissləri, dəyərləndirməsi hakim mövqeyə malik olur. Hekayəçilik isə kommunikasiya üsuludur, faktik informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi üsuludur. Təhkiyənin nəqlçilikdən fərqi onun dəyərləndirmə xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Məsələn: Təhkiyənin strukturu müxtəlifdir, onun strukturu stabil deyil, öz fərdi mənasına görə situasiyadan asılı olaraq müvafiq təhkiyə strukturu qazanır. O, müəllifdən başlayaraq dinləyiciyə və ya oxucuya qədərki zəncirvari interpretasiya zəncirini əhatə edir İngilis dilində təhkiyə dilinin zamana görə müəyyənləşdirilməsi

hadisə tarixi, onun baş verməsi zamanına nəzərən müəyyənləşir və o, oxucu ilə nəql olunan hadisə arasındakı zaman münasibətlərini yaradır. Təhkiyədə bir əsas aparıcı zaman və həmin kontekstlə əlaqəli olan digər zamanlar mövcud olur. İngilisdilli bədii mətnlərdə təhkiyə dilində indiki sadə və sadə keçmiş zaman aparıcı rola malik olur; zamanın dəyişməsi isə onun qrammatik zamana görə formal əksini tapması ilə nəticələnir. Təhkiyədə əgər bəhs olunan zaman dəyişirsə, onda təhkiyə dilində də zaman dəyişmir; əgər dəyişirsə də, onun məntiqi əsası olmalıdır. Həmin məqamlara nəzər salaq: Təhkiyə dilinin eyni zamanda verilməsi: 1. Hadisənin zaman hüdudu dəyişirsə, təhkiyə dilində də o, dəyişir: *“The soil contains minerals that wash down from rains”*. (*“contains”*; *“wash down”*) indiki zaman.; *“Then a little window opened in the door, and a man looked out at her”*. . *“Darkened”* *“announced”* (keçmiş zaman). 2. Təhkiyə dilində zamanın dəyişməsinin müəyyən məntiqi əsası olur: *“The children love their new tree house, which they built themselves”*. İndiki zaman *“love”*; *“built”* keçmiş zaman. 3. Abzas daxilində də zaman dəyişməsi baş verir, bu, ancaq təhkiyə dilinin zamana görə uyğunlaşması ilə baş verir. Məsələn: Əgər təhkiyə dili indiki zamandırsa, indiki zamanın davamlı və perfekt formasının işlənməsi onu göstərir ki, hadisələr indiki zamana nəzərən davam edir: *“The man is standing at the door and he has been listening to their songs”*. Bu misalda *“has been listening və is standing”* digər hadisələrə paralel olaraq baş verir. Has been listening-in zaman perfektini həmin zaman çərçivəsindən əvvəl baş verir. Həmin mətn üçün əsas indiki zamandır, ona hansısa digər hadisə də qoşulanda o, indiki zamana nəzərən uyğunlaşır.

Azərbaycan dilçiliyində zaman kateqoriyası gərəklı dərəcədə araşdırılmış, onun tədqiqinə ayrıca monoqrafiyalar, dəyərli məqalələr həsr edilmiş, dərslərdə ondan bəhs edilmişdir. İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində zamanla bağlı aparılmış həmin tədqiqat və araşdırmalarda zaman probleminin ayrı-ayrı yönələri tədqiq edilib öyrənilmişdir. Bu tədqiqatlarda zaman problemi əsasən felin zaman kateqoriyası ilə hüdudlanmışdır. Bəllidir ki, zaman kateqoriyası kəmiyyət, keyfiyyət, modallıq, inkarlıq və s. kateqoriyalar kimi daha genişdir və həm də ekstralingvistik təbiətə malik kateqoriyalardandır. Zaman dildə xüsusi bir semantik kateqoriya əmələ gətirir. Semantik kateqoriya olaraq zaman, haqqında bəhs olunan situasiya, hal, vəziyyət və onların elementlərinin danışanın nitq momentinə və ya hər hansı başqa hesablanma nöqtəsinə görə zamanının, vaxtının insan tərəfindən qavranılmasını və dərk edilməsini, anlanmasını əks etdirir. Bununla yanaşı, zaman həm də eyni *“semantik kateqoriyaya əsaslanan funksional-semantik sahə olub, bu və ya digər dildə, həmin semantik kateqoriyanın çeşidli variantlarını ifadə etmək üçün istifadə edilən qrammatik (morfoloji və sintaktik), leksik, eləcə də ... leksik-qrammatik, qrammatik-kontekstual vasitələr qrupunu əhatə edir”* [3, s. 5]. Dilçilikdə zamanın və zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi üçün dilin müxtəlif səviyyələrində semantik kateqoriya şəklində formalaşaraq, bir-birini müşayiət edən ifadə vasitələrinin mövcudluğu haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin mülahizələrə əsasən, leksik səviyyədə zaman münasibətlərinin ifadəsi üçün leksik-semantik kateqoriya, morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik kateqoriya, sintaktik səviyyədə isə sintaktik-semantik kateqoriya mövcuddur. Bu

kateqoriyalar zaman semantikasının daşıyıcısı olub, funksional-semantik fərqlərə də malikdir. Məsələn, dilin morfoloji səviyyəsində morfoloji-semantik kateqoriya təşkil edən felin zaman formalarının funksiyası gerçəklikdə cərəyan edən hadisələrin zamanı ilə nitq momentinin nisbətirdisə, leksik səviyyədə leksik-semantik kateqoriya əmələ gətirən temporal leksikanın daşdığı funksiya kommunikasiya aktında təsvir olunan hadisələri zaman ardıcılığına uyğun olaraq lokallaşdırmaqdır. Kommunikiyada zaman münasibətlərinin qurulması prosesində kateqoriyalararası qarşılıqlı əlaqə baş verir. Zaman münasibətlərinin dilin müxtəlif səviyyələrində təzahürü başqa dillərin materialları əsasında gərəklə dərəcədə öyrənilmişdir və bu sahədə araşdırmalar davam etdirilir. Zamanın həm morfoloji, həm də morfolojiya həddlərindən kənara çıxaraq sintaktik, leksik və hətta mətn kateqoriyası kimi öyrənilməsi ilə bağlı olan məsələlər istər xarici, istərsə də ölkə tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Zaman kimi fundamental fəlsəfi-məntiqi kateqoriyanın linqvistik yönümü onu tək-cə dilin morfoloji səviyyəsi ilə məhdudlaşdırmır, eləcə də həmin hadisənin səviyyələrarası təqdimatı məsələlərini işıqlandırmaq zərurətini meydana çıxarır. Ümumi dilçilik sahəsində aparılmış müqayisə-qarşılaşdırma səpkili tədqiqatların təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif struktur-tipoloji xüsusiyyətlərə malik dillərin materialları üzrə aparılan kontrastiv tədqiqatlar qarşılaşdırılan dillərin hər biri üçün əhəmiyyət kəsb edən faydalı nəticələrə gətirib çıxarır. Dillərin müqayisə-qarşılaşdırma üsulu ilə tədqiqi bu və ya digər hadisənin daha təfərrüatlı öyrənilməsinə imkan verir, vahid müqayisə metodları əsasında təhlildə yeni nəticələrin əldə edilməsinə yol açır. Müqayisə-qarşılaşdırma əsasında aparılan tədqiqat işlərində əsas diqqət həmin dillərdə nəzərdən keçirilən obyektlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə yönəldilir. Belə obyektlər makro- və mikrosistemlər, səviyyə və yarım-səviyyələr ola bilər. Bu baxımdan tədqiqatımızın predmetini müxtəlif sistemli dillər olan Azərbaycan və ingilis dillərində dil zamanının, yəni temporallığın strukturu və semantikasi, eləcə də söz, söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində zaman münasibətlərinin ifadəsi təşkil edir. Zaman kateqoriyasının müxtəlif yönərdən təhlili və araşdırılması elmdə daim diqqət mərkəzində olan əsas istiqamətlərdən biridir. Zaman problemi özünün çoxcəhətliliyi ilə daim tədqiqatçıların nəzərini cəlb etmişdir. Elmdə artıq ənənəyə çevrilmiş bu problem öz aktuallığını heç vaxt itirməmişdir. Bu, bir tərəfdən, zamanın məkan və hərəkət anlayışları ilə bərabər, idrak nəzəriyyəsinin də ən mühüm kateqoriyalarından biri olmasından, digər tərəfdən, zamanın öyrənilməsinin insanın gerçəklik haqqındakı ən əsas təsəvvürləri ilə, varlığın, həyatın mənasının, bütün insan fəaliyyətinin həm idraki, həm də praktiki cəhətdən araşdırılması ilə birbaşa bağlı olmasından irəli gəlir. Bu fakt zamanın özünün də müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə marağı artırır. Araşdırma üçün götürdüləri obyektin spesifikasından asılı olaraq, müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri xüsusi “*zaman*”ların mövcud olması ideyası üzərində israr edirlər. Məsələn, kimyaçılar kimyəvi elementlərin əmələ gəlməsi və mənşəyi ilə bağlı “*kimyəvi zaman*”dan, bioloqlar canlılığın təkamülü, heyvan və bitki növlərinin mövcudluq müddəti, onların bir-birini ardıcıl əvəzləməsi, eləcə də yaş dəyişmələri ilə əlaqədar [4, s. 109] “*bioloji zaman*”dan, fizioloqlar şərti reflekslərin öyrənilməsinə diqqət yetirməklə “*fizioloji zaman*”dan,

geoloqlar müxtəlif süxur növlərinin və onların tərkib hissələrinin əmələ gəlməsi, geoloji proseslərin dəyişməsi qanunauyğunluqları ilə bağlı “*geoloji zaman*”dan bəhs edirlər. Bədii yaradıcılıqla məşğul olanlar, estetiklər, incəsənət mütəxəssisləri “*bədii zaman*”ın, iqtisadçılar “*iqtisadi zaman*”ın, tarixçilər “*tarixi zaman*”ın mövcudluğunu iddia edirlər. Dilçilər isə dilə məxsus olan zamanın və ya “*lingvistik zaman*”ın mövcudluğunu şübhə doğurmayan fakt hesab edirlər. Hər bir konkret elm sahəsi öz obyektinin spesifik zamanını müəyyənləşdirməyə cəhd edir. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı elm sahələrinin zaman problemi ilə bağlı əldə etdiyi nəticələrin ümumiləşdirilməsi məsələləri diqqət mərkəzinə keçirilir. Məhz bunun nəticəsi olaraq 50 il öncə, 1966-cı ildə Zamanın öyrənilməsi üzrə beynəlxalq cəmiyyət yaradılmışdır. Bu cəmiyyət fiziki, üzvi, intellektual və sosial aləmdə zaman ideyası və zamanın oynadığı rol ilə maraqlanan, müxtəlif sahələr üzrə alim və tədqiqatçıların peşəkar cəmiyyəti olaraq yaradılmışdır. 2000-ci ilə qədər dünyanın 33 ölkəsini təmsil edən 300-dən çox alim və tədqiqatçı bu cəmiyyətdə bir araya gələrək çoxaspektli zaman problemini araşdırmaqla məşğul olmuşlar. Cəmiyyətin üzvləri antropologiya, astronomiya, biologiya, geologiya, tarix, dilçilik, ədəbiyyat, incəsənət, riyaziyyat, tibb, musiqi, politologiya, hüquq, psixologiya, psixiatriya, ilahiyyat, fəlsəfə və iqtisadiyyat sahələri üzrə 15 görkəmli mütəxəssislər olmuşlar. Cəmiyyət zamanın bütün elm sahələri üzrə öyrənilməsində, araşdırılmasında və tədqiqatların nəticələrinin ümumiləşdirilməsində səylər göstərir. Bu təşkilat 1969-cu ildən etibarən ardıcıl şəkildə zaman probleminə həsr olunmuş beynəlxalq konfranslar keçirir, onların materiallarını nəşr edir. Bu cəmiyyət meydana gəlmiş dövrəndən indiyə qədər zaman probleminin araşdırılmasına həsr etdiyi 10 cildəndən ibarət seçilmiş əsərlərini nəşr etdirmişdir [5]. “*Zamanın ayrı-ayrı formalarının və ya «modallıqlarının hər biri zamanın nisbi dərk edilməsinə, eləcə də hər bir xüsusi elm sahəsində təsbit edilmiş və dünyanın ayrı-ayrı elmi mənzərəsinin tərkib hissəsi olan xüsusi zaman konsepsiyasına əsaslanır*” [6]. Məlumdur ki, gerçəkliyin ümumi zaman strukturu zamanın konkret-elmi təzahür formalarının dərin təhlili olmadan dərk edilə bilməz. Bütün bunlar onu göstərir ki, zaman fiziki reallığın təməl cəhətlərindən biridir. O, həyat prosesi ilə birbaşa bağlıdır. Gerçəkliyin digər heç elə bir mövcudatını tapmaq mümkün deyil ki, zaman qədər insanın ehtiyac və tələbləri ilə həm tarixən, həm də səbəbiyyətlə şərtlənən əlaqəsi olsun. Zaman probleminə maraq hər şeydən öncə bu kateqoriyanın insanın dünyabaxışındakı mühüm rolu ilə bağlıdır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, məhz “*zaman anlayışı vasitəsilə insanın şüurunda təbii və ictimai proseslərin istiqamətinin dərk edilməsi şəkillənir, indiyə, keçmişə və gələcəyə münasibət insan varlığının mənasını müəyyənləşdirir*” [7]. Məhz buna görə də uzun əsrlər boyu “*zaman insan varlığının subyektiv-obyektiv faktı olaraq, insan şüurunun fundamental kateqoriyası olaraq filosof, təbiətşünas, sənətşünas, kulturoloq, ədəbiyyatşünas və digər elm sahələri mütəxəssislərinin diqqət mərkəzində olmuşdur*” [8, s.20]. Zaman problemi nə qədər mürəkkəb, çoxaspektli olsa da, bu kateqoriyanın tədqiqində diqqəti üç cəhət daha çox cəlb edir. Həmin üç cəhət zamanın bütün subyektiv-obyektiv formalarının rəngarəngliyini əks etdirən ümumi

modelində, insanın şüurunda zaman haqqındakı əsas anlayış və təsəvvürləri əks etdirən konseptual modeldə və zamanın dil modelində özünü göstərir. Ümumi model obyektiv real zamanı əks etdirir. Konseptual model obyektiv zamanın insan şüurunda inikasını, dil modeli isə obyektiv zamanın insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dildə ifadə vasitələrinin toplusunu əks etdirir. Başqa cür ifadə etsək, bu üç model zamanın fiziki-fəlsəfi və lingvistik mahiyyətini təşkil edir. Onları ayır-ayrılıqda nəzərdən keçirək. Fəlsəfə Ensiklopedik Lüğətində zamana verilən tərif belədir: “Zaman materiyanın atributu və ya varlıq forması olub, ətraf aləmdə varlığın mövcudluğunun sürəkliliyini və bütün maddi sistem və proseslərin vəziyyətinin dəyişməsi ardıcılığını ifadə edir” [9, s.111]. Zamanın yuxarıda göstərilən hər iki tərifini üzərində təhlil apararkən aşkar edirik ki, zaman insan şüurundan asılı olmayaraq obyektiv şəkildə mövcuddur və maddi aləmin mühüm parametrlərindən birini təşkil edir. Zaman obyektiv şəkildə mövcud olmuş, mövcuddur və mövcud olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Барт, Р. Текстовый анализ. Изб. работы: Семиотика: Поэтика. / Р.Барт. – М., – 2016, s.312-334
2. superinf.ru/view_helpstud.php?id=4564
3. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Изд. Наука, Л., 1990, с. 5.
4. Аугустынек З. Лейбницево определение времени // ВФ, 1973, № 5, с. 109-121
5. Ершов Ю. А. Биологическое время и его моделирование в квазихимическом пространстве // <http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS/> ; Михайловский Г.Е. Биологическое время, его организация, иерархия и представление с помощью комплексных величин // <http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS>
6. Симаков К.В. Методологический аспект проблемы геологического времени // <http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS/>; Лазарев С.С. Понятие "время" и геологическая летопись земной коры // <http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS/>
7. The Study of Time I В 1972; II. Heidelberg, 1975; III. N.Y., 1978
8. Тарасова Е.В. Языковое поле темпоральности в синхронии и диахронии, АДД, Краснодар, 1993, с. 20.
9. Философский Энциклопедический Словарь, 1983,с.94 3 Дешериева Т. И. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам // ВЯ, 1975, №2, с.111. 18

Rəyçi: professor Nəcər Hüseynova

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AYNURƏ ƏMİRASLANOVA

AMEA Gəncə Bölməsinin Nizami

Gəncəvi Mərkəzinin Kiçik Elmi İşçisi

Tarix üzrə f. dr. TAHİR ƏMİRASLANOV

Əməkdar Mədəniyyət İşçisi

Azərbaycan Milli Kulinariya Assosiasiyasının

və Türk Dünyası Mətbəx Kültürü,

Elmi və Sənətləri Birliyinin Prezidenti,

WACS-ın Həyatı Fəxri üzvü

UNESCO-nun Dünya Xalq Yaradıcılığı Təşkilatının (IOV)

“Ənənəvi yemək və içkilər komissiyası”nın Sədri

AZƏRBAYCAN MƏTBƏX MƏDƏNİYYƏTİ

Xülasə

Azərbaycan mətbəxi dünyanın ən qədim, zəngin və ləziz mətbəxlərindən biridir.

Azərbaycan mətbəxi dedikdə, yalnız xörəklər, onların bişirilmə, hazırlanma qaydaları deyil, həm də özlüyündə maddi mədəniyyətin əsas bir hissəsi mətbəx mədəniyyəti, onun tarixi, fəlsəfəsi, süfrə psixologiyası, adət-ənənələr, mətbəxin fiziologiyası, gigiyenası, kimyası, avadanlığı, etikası, estetikası, poeziyası və s. bu kimi cəhətləri, eləcə də təcrübi amilləri ahəngdar surətdə birləşdirən, Azərbaycan xalqının yaşadığı tarixi ərazi daxilində ətraf mühitlə tam bağlı olan mətbəx mədəniyyəti başa düşülür. Masada mətbəx vasitəsilə azərbaycanlı bütün dünyanı dadmağa çalışır.[1;29]

Azərbaycan Mətbəxi Azərbaycan Respublikası, Təbriz başda olmaqla Güney Azərbaycan, keçmiş İrəvan xanlığı, Zəngəzur, Göyçə mahalı, indiki Ermənistanda azərbaycanlılardan zorla təmizlənmiş digər tarixi torpaqlarda, Borçalı başda olmaqla Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşamış və yaşayan bir sıra bölgələrində, Dərbənd başda olmaqla Dağıstanda, Qars başda olmaqla Türkiyə ərazisində azərbaycanlıların yaşadıkları tarixi ərazilərdə yaranmışdır.[2;30]

Bu gün Türk mətbəx mədəniyyətləri içərisində elmi əsaslar üzərində ən çox tədqiq edilən Türk mətbəxləri Azərbaycan və Türkiyə mətbəxləridir. [34;35;36]

Azərbaycan azadlıq əldə etdikdən sonra Azərbaycan Türk mətbəxləri arasında daha mükəmməl və kompleks tədqiqatlara cəlb edilən məhz Azərbaycan mətbəxi olmuşdur. [34;36]

Azərbaycan Milli Mətbəxinin yaranmasına təsir edən əsas amillər:

1. Coğrafi şərait, iqlim; 2. Ocaqlar. Müxtəlif ocaqlar müxtəlif mətbəx istiqamətləri yaratmışdır. 3. Dinlər 4. Ticarət və hərbi yolların kecməsi. 5. Başqa ölkələrlə diplomatik əlaqələr. 6. Qablar və məişət əşyaları. 7. Təsərrüfat fəaliyyəti. 8. Dövlətçilik ənənələri.

Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti 5 əsas istiqamətin vəhtətindən yaranıb: 1. Saray mətbəxi 2. Ordu mətbəxi. 3. Mənəvi mətbəx. 4. Satış mətbəxləri. 5. Rəiyyət, ev mətbəxi.

Məqalədə Azərbaycan mətbəx mədəniyyətini yaradan və formalaşdıran əsas amillər, və bu mədəniyyəti yaradan 5 əsas istiqamət diqqətlə araşdırılır.

Azərbaycan-Türk mətbəx mədəniyyətlərinə təsir göstərilir.

Tədqiqatda Azərbaycan mətbəx mədəniyyətində xörək adlarının əmələ gəlməsinin linqvistik qanuna uyğunluqları dörd istiqamətdə araşdırılır.

Məqalədə Azərbaycan mətbəx mədəniyyətinə məxsus acar yeməklər, sulu duru xörəklər, əsas yeməklər, şirin xörəklər, qənnadı məmulatları, şəkərləmələr, mürəbbələr, turşular, xoşablar və sair vəhdətdə tədqiq olunur. Ayrıca pəhriz, müalicə mətbəxindən, mərasim və bayram yeməklərindən, sevgi mətbəxindən məlumat verilir.

Tədqiqatda xörək öynələri (rasionları) fəslə, iqlimi, yaşayış tərzini nəzərə alan yeməklər köc yeməkləri aran yeməkləri, təzə gəlin, təzə bəyin, ana olmuş qadının, uşaqların, yaşlıların yeməyi barədə məlumat verilir.

Mətbəx mütəxəssisləri arasında xüsusi ixtisas bölgüsü. Tədqiqatda əl ilə yemək mədəniyyətinin xüsusiyyəti açıqlanır. Qonaqpərvərlik məfusunun milli kökləri göstərilir. Milli mətbəx mədəniyyətimizin kökündə durduğu bütün mədəniyyətimizi formalaşdırdığı məqalədə sübutlarla göstərilir.

Acar sözlər: Milli mətbəx, xörəklər, milli mətbəx terminləri, saray mətbəxi, ordu mətbəxi, rəiyyət mətbəxi, mənəvi mətbəx, satış mətbəxi.

**Aynura Tahir Amiraslanova
Tahir Idris Amiraslanov**

Culinary Culture of Azerbaijan SUMMARY

Azerbaijani cuisine is one of the oldest, richest and most delicious cuisines in the world. When we talk about Azerbaijani cuisine, we mean not only dishes, the rules of their preparation and cooking, but also the main part of the material culture as such: the culture of the kitchen, its history, philosophy, psychology of the table, traditions, physiology of the kitchen, hygiene, chemistry, equipment, ethics, aesthetics, poetry, etc. The concept of the culture of the kitchen is understood as a culture that harmoniously combines all these aspects, as well as factors of experience completely connected with the environment in the historical territory inhabited by the Azerbaijani people. At the table, an Azerbaijani tries to taste the whole world through cuisine [1;29]

Azerbaijani cuisine in the Republic of Azerbaijan, South Azerbaijan, especially Tabriz, the former Irevan Khanate, Zangezur, the Goycha region, in other historical lands forcibly cleared of Azerbaijanis in today's Armenia, in a number of regions of Georgia where Azerbaijanis lived and still live, especially in Borchali, in Dagestan, in Darband, in Turkey, especially in Kars, which arose in historical regions where Azerbaijanis live.[2;30]

Today, among Turkish culinary cultures, the most scientifically studied Turkish cuisines are Azerbaijani and Turkish cuisines. [34;35;36]

After Azerbaijan gained independence, it was Azerbaijani cuisine that attracted the most sophisticated and comprehensive studies among Turkish cuisines. [34;36]

The main factors influencing the creation of Azerbaijani national cuisine:

1. Geographical conditions, climate; 2. Ovens. Different hearths created different cuisines. 3. Religions 4. Crossing of trade and military routes. 5. Diplomatic relations with other countries. 6. Dishes and household items. 7. Economic activity. 8. Traditions of statehood.

Azerbaijani culinary culture was born from the unity of 5 main directions: 1. Palace cuisine 2. Army cuisine. 3. Spiritual cuisine. 4. Cuisine for sale. 5. serf cuisine, home cooking.

The article carefully examines the main factors that create and shape the culture of Azerbaijani cuisine, as well as 5 main directions that create this culture.

The cultures of Azerbaijani-Turkish cuisine are influenced by.

In the study, the correspondence of the formation of dish names to the linguistic law in Azerbaijani culinary culture is examined in four directions.

The article discusses starter dishes, liquid dishes, main dishes, sweet dishes, confectionery, candies, jams, pickles, drinks, etc., which belong to the Azerbaijani culinary culture. In addition, information is provided on diet, medicinal cuisine, ritual and festive dishes, and the cuisine of love.

The study provides information on food products (rations) taking into account the season, climate, lifestyle, nomadic food, lowland food, young bride, new groom, young mother, children, and the elderly.

Special division of specialties among kitchen specialists. The study emphasizes the peculiarity of the culture of eating with hands. The national roots of the concept of hospitality are shown. National cuisine is the basis of our culture and forms our entire culture, as evidenced by the article.

Key words: National cuisine, dishes, terms of national cuisine, palace cuisine, army cuisine, fortress cuisine, spiritual cuisine, trade cuisine.

Айнура Таир Амирасланова
Тахир Идрис Амирасланов

Кулинарная Культура Азербайджана
Резюме

Азербайджанская кухня – одна из древнейших, богатейших и вкуснейших кухонь мира.

Под понятием азербайджанской кухни подразумевается не только блюда и правила их приготовления, но и основная часть материальной культуры как таковой: культура кухни, ее история, философия, психология стола, традиции, физиология кухни, гигиена, химия, оборудование, этика, эстетика, поэзия и т. д. Под культурой кухни понимается культура, гармонично сочетающая в себе все эти аспекты, а также факторы опыта, полностью связанные с окружающей средой на исторической территории проживания азербайджанского народа.

За столом азербайджанец пытается попробовать весь мир через кухню [1;29]

Азербайджанская кухня образовалась на территориях; Азербайджанской Республики, Южном Азербайджане, особенно Тебризе, бывшем Ираванском ханстве, Зангезуре, районе Гейча, на других исторических землях, насильственно очищенных от азербайджанцев в нынешней Армении, в ряде районов Грузии, где проживали и проживают азербайджанцы особенно в Борчалы, Марнеули, Кардабани, в Дагестане, особенно в Дербенде, в Турции, особенно в Карсе, возникшие в исторических районах, на территории которых проживали азербайджанцы. [2;30]

Сегодня среди тюркских кулинарных культур наиболее изученными, с научной точки зрения, являются кухни Азербайджана и Турции. [34;35;36]

После обретения Азербайджаном независимости именно азербайджанская кухня подверглась более глубоким и комплексным исследованиям среди тюркских кухонь. [34;36]

Основные факторы, влияющие на создание азербайджанской национальной кухни:

1. Географические условия, климат; 2. Очаги. Разные очаги создали разные направления в кухне. 3. Религии. 4. Пересечение торговых и военных путей. 5. Дипломатические отношения с другими странами. 6. Посуда и предметы быта. 7. Хозяйственная деятельность. 8. Традиции государственности.

Азербайджанская кулинарная культура родилась из единства 5 основных направлений: 1. Дворцовая кухня 2. Армейская кухня. 3. Духовная кухня. 4. Коммерческая кухня. 5. Народная, домашняя кухня.

В статье внимательно рассматриваются основные факторы, создающие и формирующие азербайджанскую кулинарную культуру, а также 5 основных направлений, создающих эту культуру, показывается влияние этих факторов и направлений на кулинарную культуру азербайджанских тюрков.

В статье в четырех направлениях исследуется правила образования названий блюд -кулинаронимов азербайджанском языке.

В статье в комплексе изучаются закуски и холодные блюда, супы, основные блюда, сладкие блюда, кондитерские изделия, конфеты, джемы, соленья, компоты и т.д., принадлежащие кулинарной культуре Азербайджана. Кроме того, дается информация о диетической, лечебной кухне, сезонных, обрядовых и праздничных блюдах, кулинарии любви.

В исследовании приводятся сведения о пищевых продуктах (рационах) с учетом времени года, климата, образа жизни, питания кочевников, питания в горах и в степных условиях, питания молодой невесты, жениха, молодой матери, детей, пожилых людей.

Внутреннее разделение специальностей среди специалистов кухни. В исследовании подчеркивается особенность культуры приема пищи вручную. Показаны национальные корни понятия гостеприимства. Национальная кухня лежит в основе нашей культуры и формирует всю нашу культуру, о чем свидетельствует статья.

Ключевые слова: Национальная кухня, блюда, термины национальной кухни, дворцовая кухня, армейская кухня, народная-домашняя кухня, духовная кухня, коммерческая кухня.

Azərbaycan mətbəxi dünyanın ən qədim, zəngin və ləziz mətbəxlərindən biridir.

Azərbaycan mətbəxi dedikdə, yalnız xörəklər, onların bişirilmə, hazırlanma qaydaları deyil, həm də özlüyündə maddi mədəniyyətin əsas bir hissəsi mətbəx mədəniyyəti, onun tarixi, fəlsəfəsi, süfrə psixologiyası, adət-ənənələr, mətbəxin fiziologiyası, gigiyenası, kimyası, avadanlığı, etikası, estetikası, poeziyası və s. bu kimi cəhətləri, eləcə də təcrübi amilləri ahəngdar surətdə birləşdirən, Azərbaycan xalqının yaşadığı tarixi ərazi daxilində ətraf mühitlə tam bağlı olan mətbəx mədəniyyəti başa düşülür. Masada mətbəx vasitəsilə azərbaycanlı bütün dünyanı dadmağa çalışır.[1;29]

Azərbaycan Mətbəxi Azərbaycan Respublikası, Təbriz başda olmaqla Güney Azərbaycan, keçmiş İrəvan xanlığı, Zəngəzur, Göyçə mahalı, indiki Ermənistanda azərbaycanlılardan zorla təmizlənmiş digər tarixi torpaqlarda, Borçalı başda olmaqla Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşamış və yaşayan bir sıra bölgələrində, Dərbənd başda olmaqla Dağıstanda, Qars başda olmaqla Türkiyə ərazisində azərbaycanlıların yaşadıkları tarixi ərazilərdə yaranmışdır.[2;30]

Antropoloqların və 2012-ci ildən başlayaraq dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan genetiklərin araşdırmaları sübut edir ki, Türklər ocümlədən Azərbaycan türkləri on min ildən artıqdır ki, bu torpaqlarda yaşayırlar. [3, 4, 5]

Türk mətbəx mədəniyyəti dünya xalqların mətbəx mədəniyyətlərinə çox güclü təsir göstərmişdir.

Məsələn Çin mətbəxi Uygur və digər Türk mətbəxlərinin təsiri altında olmuşdur.[31;32;33]

Türk mətbəxi Dünya mətbəx mədəniyyətinin tacı Azərbaycan mətbəxi isə bu təcdağı ən qiymətli ləl kimidir. Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti öz müasirliyi ilə bərabər ən gədim xörəklərini qoruyub saxlayıb, onları yaşatmaqdadır. [34;35]

Bu gün Türk mətbəx mədəniyyətləri içərisində elmi əsaslar üzərində ən çox tədqiq edilən Türk mətbəxləri Azərbaycan və Türkiyə mətbəxləridir. [34;35;36]

Azərbaycan azadlıq əldə etdikdən sonra Azərbaycan Türk mətbəxləri arasında daha mükəmməl və kompleks tədqiqatlara cəlb edilən məhz Azərbaycan mətbəxi olmuşdur. [34;36]

Təsadüfi deyildir ki, TÜRKSÖY-un nəzdində yeni yaradılan “Türk Dünyası Mətbəx Kültürü, Elmi və Sənəti Birliyi”nə ilk Prezident məhz Azərbaycanlı mütəxəssis alim, Azərbaycan Milli Kulinariya Assosiasiyasının rəhbəri seçilmişdir [37].

Azərbaycan keçmiş SSRİ, Türk dünyası və İslam dünyasından milli mətbəxin araşdırılmasına ilk təşəbbüs göstərmiş milli mətbəxin inkişafı üçün ilk dövlət və içtimai təşkilatları yaratmışdır. [38] 1992-ci ildə Dünya Kulinariya təşkilatları Birliyinə üzv olan Azərbaycan 1995-ci ildə Türkiyədə də ilk kulinariya dərnişini qurmuş, sonra digər Türk dövlətlərinə də bu sahədə əməli yardım etmişdir.

Azərbaycan mətbəxində əldə edilmiş elmi nəaliyyətlər metod və metodikalar həm türk, həm də digər xalq mətbəxləri üçün də nümunə rolunu oynayır. [34]

Bununla bağlı olaraq TÜRKSÖY-un nəzdindəki TDMKESB-nin elmi bazası məhz Azərbaycanda bu sətirlərin müəllifinin yaratdığı 3 əsas istiqamətə, metodikaya əsaslanır:

1. Yeni informatik qida nəzəriyyəsinə [39; 40]

2. Kulinarologiya (texnologiya, nutrisilogiya və qastrosofiya) [41;36]

3. Mətbəx mədəniyyətinin kompleks tədqiqatına, metodikasına. [37;42] Bu metodikaya əsasən hər bir mətbəx və mətbəx nümunəsi müxtəlif elmlər tərəfindən eyni zamanda birlikdə tədqiq edilir. Texnologiya, fiziki kimya, fiziologiya, mikrobiologiya, tarix, tibb, linqvistika, teologiya, fəlsəfə, folklor, etnografiya, arxeologiya və s. elmlər tərəfindən tədqiqat obyektinə çevrilir [42]. Məhz belə yanaşma milli mətbəx mədəniyyətini və onun elementlərini dərindən dərk etməyə, tətbiqinə, təbliğinə və inkişafına şərait yaradır. Hər bir mətbəxin yaranmasına təsir edən və tədqiqatlara planlı şəkildə mütləq cəlb edilməli istiqamətlər:

1. Coğrafi şərait, iqlim. Bu mətbəx yaranan ərazinin flora və faunasını yəni öyrənilən mətbəxin ərzaq bazasını müəyyənləşdirir [30]

2. Ocaqlar. Müxtəlif qapalı (evin, müəssisənin içərisindəki) və açıq ocaqlar mətbəxdə özünə mıxsus istiqamətlər formalaşdırır. Təndir, mangal, külfə, buxarı, kürə və s. ocaqlar müxtəlif istiqamətlər yaradır və mətbəxi zənginləşdirir.

3. Dinlər. Müxtəlif dinlər və onların tələbləri mətbəxdə müxtəlif istiqamətlər yaradır və öz izlərini buraxır [30]

4. Ticarət və Hərbi yolların keçməsi mətbəxə müxtəlif ölkələrlə ərzaqların, texnologiyaların, avadanlıq və qab-qacaq mübadiləsinə səbəb olar [30].

5. Başqa ölkələrlə Diplomatik əlaqələr. Müxtəlif xalqların nümayəndələrini bir süfrədə oturmaqla mətbəx mübadiləsinə təkan verir.

6. Qablar və məişət əşyaları: dəri, metal, taxta, keramik, şüşə, farfor və s. mətbəxdə yeni dadların yaranmasına əvvəlki dad və qoxuların intensivliyinin dəyişməsinə gətirir. Məsələn, metalda, eymədə, dəridə və s. saxlanan pendir, şor, yağ, qovurma, gil, keramik ya şüşə qablarda saxlananlardan çox fərqlənəcək.

Dəridə, daşda, metal, keramik qablarda hazırlanan eyni yeməklərin də dadları tam fərqli olacaq [30].

7. Təsərrüfat fəaliyyəti; ovçuluq, balıqçılıq, arıçılıq, əkinçilik, heyvandarlıq, (oturaq və ya hərəkətdə olan) mətbəxə öz təsirini göstərir. [30]

8. Xalqın, millətin dövlətçilik ənənələri müxtəlif mətbəx istiqamətlərinin inkişafına səbəb olur. Dövləti olmayan millətlər məsələn, erməni milləti kimi saray və ordu mətbəxi ənənələrinə malik ola bilmirlər.

Hər bir milli mətbəxi mədəniyyəti və o cümlədən Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti 5 əsas istiqamət üzərində qurulub. [43;44]

1. Saray mətbəxi. Yalnız dövlətçiliyi olan xalqlarda saray və saray mətbəxləri olur:

Bu istiqamətdə Sultan, Şah, Xan saraylarındakı aşpazların yazdıqları mətbəx kitabları, risalələri çox qiymətli mənbələrdir. Əsas mənbələrdən biri də saray mətbəx dəftərləridir [44].

2. Ordu mətbəxi. Dövlətçilik olan yerdə mütləq ordu mətbəxləri mövcuddur. Hərəkətdə olan orduların mətbəxlərində bir çox elementlər köç mətbəxlərindən götürülmüşdür.

3. Mənəvi mətbəx. Kilsə mətbəxləri, dərviş ordenlərinin mətbəxləri, sufi mətbəxləri və s. [39;45;46;47;48;49;50;51;52;53;54;55;56;57;58]

4. Satış mətbəxləri (karvan saray, duxan, küçə, bazar mətbəxləri, aşxana, çayxana, restoran və s.)

5. Rəiyyət, ev mətbəxi. Tarixən yalnız rəiyyət, ev mətbəxi yazılı ədəbiyyatda çox əks edilmirdi. Bu daha çox XIX əsrdən başlayaraq bəzi evdarlıq kitablarında öz əksinin tapmağa və sosial şəbəkələr dövründə artıq daha çox görünməyə başladı. Ev mətbəxlərinin toplanması üçün kulinariya ekspedisiyaları daha səmərəlidir. [34;36].

Əlbəttə, mətbəxi yaradan və formalaşdıran ən başlıca amil iqlimdir. Bununla bağlı qeyd etmək kifayətdir ki, təkcə Azərbaycan Respublikasının ərazisindən 9 iqlim qurşağı keçir. İqlimin qurşaqlarının belə müxtəlifliyi Azərbaycan ərazisində flora və faunanın zənginliyini, rəngarəngliyini təmin edir, bütün heyvanların və bitkilərin inkişafı üçün şərait yaradır ki, bunlar da özlüyündə zəngin mətbəxin yaranması üçün əsas amillərdir. [1; 2;34]

Zəngin mətbəx yaratmaq üçün ovçuluq məhsullarından istifadə etmək, qidaya yabani bitkilər əlavə etməkdən başqa vəhşi heyvanların, quşların, balıqların və yabani bitkilərin istifadəsinə əlavə olaraq, cəmiyyətin sonrakı inkişaf dövrlərində kənd təsərrüfatı, mədəni bitki və heyvan məhsullarının istehsalı tələb olunur. Bunun

üçün də ovçuluq mədəniyyəti ilə bərabər əhali eyni zamanda zəngin əkinçilik və maldarlıq mədəniyyətinə malik olmalıdır.

Məsələn, dənli bitkilərdən və xəmirədən mürəkkəb xörəklər yalnız o zaman meydana gələ bilər ki, məhsul istehsalı adi çörək və çörəkəvəzi yeməklərin hazırlanması üçün tələb olunan miqdardan çox olsun. Bu hal əsrlərlə davam etdikcə belə xörəklər yaranıb milli yaddaşda möhkəmlənirdi. Təkcə çətənin (aşsüzənin ibtidai növü) mövcudluğu dənli bitkilərdən və xəmirədən bişirilən xörəklərin tarixini bizim eradan 5-6 min il əvvələ aparmaqla bərabər, artıq bu dövrdə taxılın tələbatdan çox istehsal edildiyini göstərir. [1]

Məhsuldarlığın yüksək olması həm də yüksək əkinçilik mədəniyyəti deməkdir. Bu da öz növbəsində maldarlığın, suvarma sistemlərinin inkişafına, formalaşmasına təkan vermişdir. Köklü, oturaq həyat olmadan bütün bunlar qeyri mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Zaqafqaziyada mətbəx üçün əsas olan ərzaq xammalını yüksək əkinçilik və maldarlıq mədəniyyətinə malik Azərbaycanlılar istehsal etmişlər. Məsələn, gürcü alimi M.İ.Tkeşelov 1888-ci ildə İrəvan xanlığında yaşayan azərbaycanlı əhali haqqında yazırdı: "Kəndlərdə taxılçılıqla, əkinçiliklə, bağçılıqla məşğul olurlar. Əlbəttə, aran yerlərdə, yaylaqlarda isə yalnız heyvandarlıqla məşğuldurlar. Azərbaycanlılar, əsasən çay sahili torpaqlarda yaşadıqları üçün onları əkinçi xalq adlandırmaq olar. Azərbaycanlılar demək olar ki, həmişə çay axan gözəl yerlərdə yaşadıqları halda ermənilər dağlıq yerlərdə yaşayırlar". [6]

L.K.Artamonov 1889-cu ildə qeyd edirdi ki, "ən çox taxıl verən əyalətlər Azərbaycan, Xorasan, Kirmanşah, Fars, İsfahan və Yəziddir". [7]

V.A.Solloqub 1852-ci ildə yazırdı: "Ermənilər öz fəaliyyətlərini əsasən ticarətə, var-dövlət qazanmağa yönəldirlər. Azərbaycanlılar, təbii ki, yaşadıqları yerə uyğun olaraq öz fəaliyyətlərini əkinçiliyə və maldarlığa yönəldiblər və Zaqafqaziyada ən əsas məhsuldar elementdirlər". [8]

İ.L.Seqal 1902-ci ildə qeyd edirdi ki, "müsəlman əhalisi əsasən Bazarçay, Ayırçay, Bərgüşad, Oxçuçay, Ağyara, Çuğundurçay, onların qolları, həmçinin Araz çayı sahillərində yaşayırlar; erməni əhalisi isə sərt dağ və qayaların başında dağınıq haldadırlar. Erməni kişilərinin çox böyük hissəsi (15 yaşından 40 yaşınadək) ehtiyac üzündən hər il qışda Tiflisə, Bakıya, Xəzərsahili vilayətlərə gedib özlərinə qazanc tapırlar. Buralarda onları nökrəçilik (lakey, qaravaş qulluqçu) və ya küçə həyatı cəlb edir. Azərbaycanlılara gəlincə, onlar düzən yerlərdə daha yaxşı əkinçilik şəraitində yaşayırlar". [9]

Bu, əlbəttə ki, təbii haldır. Başqa xalqlar gələndə qədər məhsuldar torpaqların hamısı yerli əhali tərəfindən artıq tutulub istifadə edilirdi. Bunu erməni alimi Q.A.Yezov da (1898) təsdiq edir: "Erməniləri yeni Vətən çox da nəvazişlə qarşılamadı, azad dövlət torpaqları çox az idi". [10]

Azərbaycanda olmuş səyyahlar, alimlər, diplomatlar və başqalarının yazıları, arxeoloji məlumatlar bu torpaqlarda qədimlərdən buğda, arpa, çəltik, küncüd, paxla, çuğundur, üzüm, alma, heyva və s. bu kimi əkinçilik, bostançılıq, meyvəçilik

məhsullarının çox böyük miqdarda becərildiyini, təzə və quru balıq, kürü, bal, kərə yağı, digər heyvandarlıq məhsulları ilə nəinki əhalinin bol təmin olunduğunu, hətta bunların ixrac olunduğunu da göstərir.

Əsrlər boyu Qafqaz bazarlarının əsasən azərbaycanlıların istehsal etdiyi əkinçilik və maldarlıq məhsulları ilə təmin edildiyi təkzibolunmazdır. Məs., Y.D.Anqabadze və N.Q.Volkova mənbələrə istinad edərək "Köhnə Tiflis" kitabında yazırlar: "Tiflis bazarlarına daxil olan pendiri əsasən osetinlər, sonra isə azərbaycanlılar gətirirdilər, pendiri həmçinin borçalılar (azərbaycanlılar - T.Ə.) satırdılar. Tiflis bazarlarında Azərbaycandan gətirilən Göyçə alabalığı (foreli) daha məşhur idi".[11]

Beləliklə, Zaqafqaziyanın ərazisində mətbəx yarada bilən, bu mətbəxi yaşadan, əsaslı xammal bazasına malik yeganə xalq azərbaycanlılar idi. Gürcü və erməni mətbəxlərinin Azərbaycan mətbəxindən gen-bol faydalanması da bu amillə bağlıdır. Mətbəx mədəniyyəti özlüyündə konservativ olduğuna, başqa mədəniyyətlərdən çox təsirləndiyinə baxmayaraq, ümumtürk mətbəxləri, o cümlədən də Azərbaycan mətbəxi üçün səciyyəvi hal ondan ibarətdir ki, başqa xalqların mətbəxinə çox güclü təsir göstərdiyi halda özü təmasda olduğu xalqlardan demək olar ki, çox az şey götürmüş, götürdüyü cüzi nümunələri də xeyli dəyişdirib özünə uyğunlaşdırmışdır.

Ümumtürk mətbəxinin bir çox xalqların mətbəxlərinə təsirindən çox yazılmışdır. Əsrlərlə ərəb və farslarla təmasda olmuş azərbaycanlılar bu xalqların da mətbəxinə təsir etmişlər. Məsələn, alim Cavad Xəyat "iki dilin müqayisəsi" kitabında digər sözlər arasında Azərbaycan dilindən fars dilinə keçən 60-a yaxın kulinariya terminindən bəhs edir. [12]

Slovak [59], Rumın [60;61], Ərəb [62;63;64;65], Fars [66], Rus [67;68;69;70;71;72], Norveç [73], Hind [74], Erməni [75;76], Gürcü [77], Fransız [78] və s. Türk mətbəxlərinin çox güclü təsiri altında formalaşmışlar.

Azərbaycan mətbəxində xörək adlarının əmələ gəlməsinin dilçilik nöqtəyindən ümumi qanunauyğunluqları var. İlk və mühüm qanunauyğunluq ondan ibarətdir ki, xörəklərin adları onların hazırlanmasında əsas texnoloji mərhələni göstərir. Məs., dolma, doğramac, əzmə kimi xörək adları - mexaniki hazırlanma qaydalarını; qızartma, pörtləmə, qovurma, bozartma, dondurma və s. bu kimi adlar - istilik emalı əməliyyatlarını; dindili küftə, nazik, yarpaqxəngəl, lüləkabab, yuxa və s. xörəyin fiziki formasını; yarpaq dolması, yarma xaşılı, düyü çənkürü, səbzə-kükü, bal, qaymaq istifadə edilən əsas ərzaq növünü; qatıq, sulu xəngəl nazik (kövrək) - yeməyin konsistensiyasını, qatılığını; turşu, şirin nazik,acıka - xörəklərin dadını; saciçi, tavakabab, çölməbuğlama - xörəyin hazırlandığı qabın adını; təndirkabab, külfəçörəyi və s. - xörək bişən ocağın adını; Gəncə paxlavası, Tovuz xəngəli Qarabağ basdırması, Şəki halvası - xörəyin daha çox bişirildiyi bölgə adlarını, coğrafi ərazini və s. əks etdirir. Qeyd edək ki, çox vaxt yeməyin adı bir növ yemək deyil, bir qrup yeməyin adı deməkdir. Məsələn, dolmanın təxminən 380 adı, plovun təxminən 300 növü və s. məlumdur. [13; 1]

İkinci qanunauyğunluq mətbəximizdə “aş” sözü ilə bağlı əmələ gəlmiş sözlərə aiddir: aşpaz, aşxana, xaş, xaşıl, qaşlıq və s. "Aş", "as" terminləri ilə bir çox qədim türk yazılı mənbələrinə, o cümlədən Orxon-Yenisey və daş abidələrində rastlaşırıq.

Üçüncü qanunauyğunluq - "ma", "mə" prefiksindən istifadə ilə bağlıdır. Bir çox yeməklərin adlarında "ma" (dolma, qatlama, doğrama və s.) və "mə" (əzmə, pörtlənə və s.) prefiksi var. "Ma", "mə" qədim və müasir türk dillərində yemək deməkdir. Beləliklə, uşaq ilk yeməyi - “məmə”ni qadın döşündən alır - yəni döşə elə yemək deyilir. Bu, quzu səsinin təqlidi də ola bilər [30] ac olanda və anasını (yemək) axtaranda quzu "məmə-məmə" mələyir. Türk dilində və bu gün uşaq yeməyi "çocuq (uşaq) maması (yemək)"sözü ilə göstərilir. Buna əsaslanaraq dolma - doldurulmuş yemək, qızartma-qızardılmış yemək, əzmə, əzilmiş yemək və s. Qədim türk dilindən "ma" hissəciyinin başqa bir mənası "al" kimi tərcümə olunur. (30, səh.340). Bu vəziyyətdə dolma – doldurulmuş yemək; qızartma – qızardılmış yemək; əzmə - əzilmiş yemək və s.

Kulinarıya terminlərinin formalaşmasında dördüncü qanunauyğunluq bütün türk dillərinə aiddir, məsələn, Türkiyədə "imambıldı" (İmam ləzzətdən huşunu itirdi), Qazaxıstanda "beşbarmak" (beş barmaq), Azərbaycanda "xəngəl" (xan gəl), "tərxan" (gənc xan – şahzadə), "axsaq-oğlaq", "tutmac" (ac tutma – ac qalma), "qalac" (ac qal), əcəb-səndəl və s. [79]

Mətbəximizə güclü təsir göstərən digər amil ocaqdır. Azərbaycan mətbəxi bir neçə ocaq növü yaradıb inkişaf etdirmiş, zənginləşdirmişdir. Təndir, kürə, buxarı, külfə, çala, ocaq, sac, manqal, samovar və s. bu qəbil ocaqlardandır. Məsələn, Slavyan mətbəxlərində, xüsusən də rus mətbəxlərində bir çox bişmiş, qaynadılmış və bişmiş yeməklər rus sobasının imkanları ilə əvvəlcədən müəyyən edilmişdir. Azərbaycan mətbəxində yanacaq kimi odun, çırpı, təzək, ağac kömürü və təbii qazdan istifadə edilmişdir. Təzəkdən istifadə edilməsi xüsusi maraq doğurur. Təzək saxlanan, təzək yandırılan yerdə tənəffüs yolları (bronx və ağciyər) xəstəlikləri olmur, meşələrin yanacaq üçün qırılmasının qarşısı alınır. Hind alimlərinin tədqiqatları təzək tüstüsünün güclü antiseptik xassəyə malik olduğunu göstərir. [1]

Hər ocaq mətbəxdə öz istiqamətini yaradır. Məsələn, təndirdə və manqalda hazırlanan kabablar bir-birindən fərqlənir. Açıq ocaqda kül altındakı sahədə, təndir və ya külfə və ya sacda bişirilən çörək məmulatları dadına, konsistensiyasına, qoxusuna görə bir-birindən fərqlənir.

Ocaqlardan savayı mətbəximizə təsir göstərmiş amillərdən biri də dəridən (motal, çılğı, eymə, tuluq və s.), gildən (küp, çölmək, nehrə və s.), ağacdan (nehrə), daşdan, metal- dan hazırlanan qablardır. Məs., mətbəximizə rəngarənglik gətirən motal şoru, motal pendiri kimi özünəməxsus yeməklərin yaranması yalnız dəri qablarda mümkündür. Mətbəxdə mis qablardan istifadə olunması uzunömürlüliyə səbəb olmaqdan əlavə, istilikdən səmərəli istifadə etmək metodlarını da yaratmışdır. Evdar xanımlarımız və aşpazlarımız bu günə kimi heyvan dərilərindən, daşdan, ağacdan, gildən, şüşədən, metaldan, keramikadan və s. qablardan istifadə edir. Qabların forması və qabların divarlarının istilik keçiriciliyi kulinarıya mədəniyyəti

üçün çox vacibdir və son məhsulun dadına böyük təsir göstərir. Məsələn, XV əsrdə yaşamış azərbaycanlı aşpaz və həkim Mahmud Şirvani öz kulinariya kitabında yazır ki, “Xörəklər daşdan hazırlanmış qazanlarda hazırlanmalıdır, əgər belə qazan yoxdursa, mis qazanlardan istifadə etmək olar”. [15] Belə qazanlar daşdan hazırlanıb və 2015-ci ildən Bakıda “Xanədan” etno-restoranında xörəklərin hazırlanmasında istifadə olunur. Eyni distura və bişirmə texnologiyasına baxmayaraq, istilik keçiriciliyindəki fərqə görə, daş, mis, keramika və adi qazanlarda bişən xörəklər fərqli dad verir. Həmin restoranda xüsusi samovarlarda hazırlanan şorbalar yüksək orqanoleptik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Azərbaycanda hələ də “daş-arası” və “dəri üstü” xörəkləri hazırlayırlar. “Daş-arası” üçün bir yastı daş ocaq üzərində qızdırılır və quyruq piyi ilə yağlanır; bu qızdırılan daşın üzərinə ət (yaxud toyuq və ya balıq) düzülür və üstünə başqa bir yastı daş qoyulur. 15-20 dəqiqədən sonra yemək hazırdır. “Dəri üstü” üçün heyvanın dərisi tüklü tərəf aşağı salınmaq şərti ilə ocağın üzərinə salınır. Kənarları ağaclara (dirəklərə) bağlanır və ət bu “dəri tava”da bişirilir. Bu xörək ilk dəfə tərəfimizdən bərpa edildi. Çoban basdırması üçün ət dəriyə bükülmüş şəkildə hazırlanır. Əl Qarnati “çoban basdırması” xörəyi və bu xörəyin XII əsrdə Bakıda heyvan dərisində necə hazırlandığını yazır. [16] Bütöv balıq əncir yarpağına bükülür və təndirdə bişirilir. Yaxud doldurulmuş balıq və toyuqun üzərini gillə örtüb təndirdə bişirirlər. Quşun tükləri və dərisinin bir hissəsi bişmiş gillə birlikdə yanır.

Milli mətbəx mədəniyyətinin səviyyəsini göstərən amillərdən biri də suya münasibət, suyun təmizlənməsi və ondan istifadə etmək bacarığıdır. Azərbaycan xalqı qədimdən suyu iki yerə ayırır: ağ su və qara su. Tərkibində mineral duzların, metal ionlarının az olduğu yumşaq su - ağ sudur. İçkilərin və xörəklərin hazırlanmasında azərbaycanlılar ağ sudan istifadə edirlər. Su sahillərində söyüd ağaclarının əkilməsi də xalqımızın su ilə bağlı bilikləri ilə bağlıdır. Söyüd ağacının kökləri, budaqları, suya girən yarpaqları və s. sudakı mikrobları məhv etmək xüsusiyyətinə malikdir. Su daşına söyüd çubuğunun və ya gümüş əşyanın salınması da bununla bağlıdır. İçinə ərik çəyirdəkləri salınmaqla suyun durudulması, gil qablarda suyun saxlanması da xalqın su haqqında bilgilərindəndir.

Tarixdə ilk və təbii təmizlənməyə yaxın su təmizləyicisini də azərbaycanlılar yaratmışlar. Su daşı ən yaxşı su təmizləyicilərindən olub, bulağın təbiətdən evə gətirilməsi deməkdir. Su daşında su yalnız təmizlənmir, həm də sərinləşir. Su dashi - qara və ya ağ qumdaşından hazırlanmış içi boş bir piramidadır, başı aşağıya doğru xüsusi taxta ya dəmir çərçivəyə qoyulur və altına təmiz su üçün qab qoyulur. Su daşının içinə gümüş bir əşya və ya söyüd budaqları da salınır. Qumdaşının kapilyar məsamələrindən keçən təmiz su damla-damla qaba axır və təmizlənir, həm də qumdaşı məsamələrindəki təzyiq və kapilyardan çıxarkən təbii təzyiq fərqi görə soyuyur həm də daşın bütün üst səthinin tərlədiyi və səthdən su buxarlandığı üçün daşı və suyu daha da soyudur.

Qeyd etmək lazımdır ki, təxminən 3700 yaşı olan ən qədim samovar Azərbaycanda (Şəki rayonunda) tapılıb və təxminən 2000 yaşı olan Misir samovarından daha qədimdir. [17] və bu, dad dəyişmənin başlanğıc nöqtələrindən

biridir, ocağın çöldən qabların içərisinə köçürülməsi, mayədə su-hava balansının dəyişməsi, qida maddələrinin məhlula mühitinə keçən həcmnin dəyişməsi içkinin, xörəyin dadını dəyişir.

Mətbəxə təsir edən amillərdən biri də millətin başqa xalqlarla təmasda olması, məskunlaşdığı tarixi-coğrafi mövqeyidir. Qədim ticarət, karvan və müharibə yollarının Azərbaycandan keçməsi də mətbəxə güclü təsir göstərmişdir.

Azərbaycanlıların ümumtürk etnosuna mənsubluğu eyni adlı mətbəx terminlərinin mövcudluğuna gətirsə də, Azərbaycan mətbəxi bütün türk mətbəxlərinin tacı hesab edilə bilər. Dad yaxınlığı baxımından Azərbaycan mətbəxi Anadolu və Səlcuq türklərinin mətbəxinə daha yaxındır.

Ərəblərlə uzunmüddətli təmas mətbəximizə qəhvə, Azərbaycandan keçən ipək yolu isə Çindən çay gətirmişdir. Rus mətbəxi ilə tanışlıq, bir tərəfdən, xalq arasında "borş" adı ilə tanınan "kələm şorbası" və "borş"u Azərbaycan mətbəxinə gətirdi, digər tərəfdən isə, Rusiya vasitəsilə təhrif olunmuş Avropa mətbəxi ilə tanışlıq, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlində neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar Avropa mətbəxi ilə az da olsa birbaşa təmas yalnız restoran mətbəxinə təsir göstərmiş, əhalini alüminium qazana və qaba öyrəşdirməklə onun sağlamlığına zərər gətirmişdir.

Azərbaycan mətbəxinə təsir göstərən amillərdən biri də xalqımızın qədim din və inancları olmuşdur. Zərdüştilik, Avesta fəlsəfəsi azərbaycanlıların milli adətlərində, düşüncə tərzlərində, psixologiyasında öz əksini tapmaqla yanaşı, mətbəxə də təsir göstərmişdir. Aşpazın ilk köməkçisi olan oda, ocağa münasibət də buradan gəlir. Ağ işığa, oda inamın təsiri altında formalaşmış süfrə adətlərimiz, andlarımız (ocaq haqqı, işıq haqqı və s.) xörəklərimiz bu gün də yaşayır. Azərbaycan ərazisində xristianlığın da uzun müddət mövcudluğu təkzibolunmazdır. Artıq min ildən çoxdur ki, azərbaycanlılar müsəlman mədəniyyətinin daşıyıcılarıdır. Əlbəttə, bir neçə dini mədəniyyətin içərisindən keçmiş xalqın mədəniyyətində bu dinlərin təsiri danılmazdır. Qiymətli metallardan (mis, gümüş) hazırlanmış qablardan istifadə edilməməsi, donuz ətinin haram sayılması, şərabın yasaq edilməsi islam dini qanunları ilə bağlıdır.

Orucluq, dini mərasim və bayramların keçirilməsi də mətbəxə güclü təsir göstərmişdir. [17] Qeyd etmək lazımdır ki, mətbəximizdə mövcud olan dini tövsiyə və qadağalar xüsusi tədqiqat mənbəyidir.[80] İslam dinində, Quranda mətbəxə münasibət, heyvanların kəsilməsi, bişirilməsi və s. qaydalar müasir qida elmi ilə çox vaxt elə səsləşir ki, Müqəddəs Kitabda yazılanların doğrudan da böyük elmi həqiqət olduğuna şübhə qalmır. Məsələn, islam dinində meyvənin qabığını soyub yemək məsləhət görülür. Elmdə yaxın tarixdə beri-beri xəstəliyinin müalicəsinin tapılması ilə əlaqədar vitaminlərin meyvənin qabığında olması və insan orqanizminin sağlamlığının bu vitaminlərsiz pozulması faktı tibbdə və qida elmində böyük hadisələrdəndirsə, VII əsrdə meyvənin qabığının soyulmasına qoyulmuş qadağa Müqəddəs Kitablə tanış olmayanlara çox təəccüblü görünə bilər. [80]

Mətbəximizdə istifadə olunan əsas ərzaqlardan biri ətdir. Azərbaycanda qədimdən bəri xırda və iribuynuzlu heyvanların ətindən istifadə edilir. Qədimdə at

ətindən də istifadə edilib. [1, səh.34] Yaxın illərə qədər dəvə ətindən istifadə edilib. Ağsaqqallarımız indi də dəvə ətindən hazırlanmış qutabların ləzzətindən danışırlar.

Mətbəximizdə ov heyvanlarının ətindən də istifadə edilir. Cavan heyvanların, erkəklərin, [1, səh.34] şişək (erkəklə təmasda olmayan) qoyunların, burulmuş, axtalanmış heyvanların ətini daha dadlı hesab edilir. Qobustanda, Naxçıvanda və digər bölgələrdə tapılmış üzəri xətlə bezoar keçisi rəsmləri hələ 12-40 min il əvvəl burada yaşayanların ətini kulinar məqsəddə uyğun bölgüsünü bildiklərini göstərir. [81] Bu həm də Azərbaycanın kulinariya mədəniyyətinin ilk ocağı olmasını isbatlayır və həm də dünyanın ilk kulinariya məktəbinin yerini işarələyir. [81] Mətbəximizdə dağ ətəyi və dağlıq zonalarda, çay ətrafı çəmənliklərdə bitən otlarla bəslənmiş ağ marmar rəngli ətə malik heyvanların ətini üstünlük verilir. Şoran torpaqlarda yalnız otla bəslənmiş heyvanların ətini ləzzətli olur. Yalnız yemlə bəslənmiş heyvanların ətini aşağı növlü hesab edilir. Təzə ətə dondurulmuş ətədən çox üstünlük verilir. Bu, yaqın ki, soyuq ölkələrdə yaşayan xalqlardan fərqli olaraq -25-30° C temperaturda ətini təbii yolla dondurulmasının qeyri-mümkünlüyündən irəli gəlir. Ətin özündən başqa, quyruq yağı və ıçalatdan da istifadə edilir. Ətin uzun müddət saxlanması üçün onu cızdaq edir, qovurub küplərə və ya qarına doldurur, üzərinə ərinişmiş piy əlavə edirlər. Əti cırımlayıb qurudur, qaxac ət hazırlayırlar.

Qarabağ quzu sortunun ətini və quyruğu xüsusilə qiymətli dir. Bu qoçların quyruğu 5-10 kq ağırlığında olduğundan onların quyruqlarının altına çarx qoyulur. Yemək üçün ətədən əlavə, quyruğu piyi və ıçalatı da geniş istifadə olunur. Uzun müddət saxlanması üçün ət quyruq yağı ilə birlikdə xırda-xırda qızardılır, tuluqa və xüsusi gil qablara doldurulur, üzərinə ərinişmiş yağ tökülür. Bundan əlavə, “qaxac ət” də hazırlayırlar.

Azərbaycan mətbəxində ev və ov quşlarının ətindən də istifadə edilir. Ov quşları yalnız dimdikləri qar gördükdən sonra, qaz və ördək ayaqları sazaqdan qızardanda, hindtoyuğu soyuq aylarda, toyuq ətini il boyu yeyilir. Ev quşlarını kökəltmək, bordamaq metodundan da istifadə edilir. Bunun üçün quşu səbətə və yaxud tora salır, çox hərəkət etməsinə imkan vermir, yağlı dənələrlə, məsələn, qarğıdalı ilə yemləyib kökəldirlər. Quş piyi yüksək keyfiyyətli piylərdən hesab edilir. Heyvan və quş ətini bütöv halda, doğranmış şəkildə, müxtəlif ərzaqlarla bir yerdə və ya sərbəst şəkildə bişirirlər.

Qiymətlənmiş (xırdalanmış) və döyülmüş ətədən istifadə olunması qədimlərdən Azərbaycan mətbəxinə xas olan xüsusiyyətlərdəndir. Küftə, dolma, tavakabab və s. bu kimi xörəkləri buna misal göstərmək olar.

Mətbəximizdə bəzi yeməklər və şirniyyatlar gecə 6-10 saat hazırlanır və səhər təxminən saat 5-də ilk namazdan sonra süfrəyə verilir. Buraya xaş, həliməsi və səməni halvası kimi yeməklər daxildir. [82]

İsmayılıda Tarixi Muzeyində saxlanılan kərə yağı eramızdan əvvəl III-I əsrlərə aiddir və inkişaf etmiş heyvandarlıq və mətbəx məmulatlarından bəhs etməyə imkan verir. [17] Tovuz bölgəsinin Göytəpə qazıntılarından tapılan əhliləşdirilmiş heyvanların, iri və xırdabuynuzlu heyvanların, donuzların və ev quşlarının sümükləri

maldarlığın və quşçuluğun yüksək inkişafından xəbər verir. Burada daşlaşmış sünbül, taxıl toxumu, paxla və üzüm də tapılmışdır ki, bu da 6-8 min il əvvəl heyvandarlığın və əkinçiliyin paralel inkişafından xəbər verir. [18, 19]

Xəzər dənizi, Kür, Araz və başqa çaylar, Göygöl, Ceyranbatan, Göycə gölü və Azərbaycana məxsus digər su hövzələri Azərbaycan mətbəxini çox qiymətli balıq məhsulları ilə təmin etdiyindən balıq mətbəximiz də rəngarəngdir. Mətbəximizdə qızardılmış, soyutma, içi doldurulmuş, közdə bişirilmiş, bütöv və ya doğranmış, qiymələnmiş balıq ətindən bişirilən xörəklərimizdən əlavə, müxtəlif çeşidli qara, qırmızı və yadlıq kürü də süfrəmizin gözəl nemətlərindəndir.

12-40 min yaşı olan Qobustanın qayaüstü rəsmlərində heyvanlarla yanaşı, çoxlu balıq təsvirləri və balıq ovu səhnələri də var. [17]

Quşçuluq məhsullarından ən çox toyuq yumurtasından istifadə edilir. Qayğanaq, nümrü qayğanaq, çalxama, kükü, çığırtma və s. bu kimi xörəklər yumurtadan hazırlanır.

Azərbaycanın süd mətbəxi də çox zəngindir. Süd, ağız südü, bulama, körəməz, kətəməz, qatıq, pendir, duğ, qaymaq, çiyə, ayran, nehrə yağı, motal pendiri, motal şoru və başqa süd məhsulları, onların əsasında hazırlanmış dovğa, doğramac, ayranası, atılama, südlü sıyıq və s. bu kimi xörəklər qədim zamanlardan mətbəximizi zənginləşdirmiş, ağırtı məhsulları isə mətbəximizin əsas tərkib hissələrindən biri olmuşdur. Yüksək maldarlıq mədəniyyətinə mənsub olan bir xalq üçün bu, əlbəttə, təbii haldır.

Azərbaycan mətbəxində çörəyə xüsusi hörmət var. Müxtəlif üsullarla, müxtəlif formada, müxtəlif ocaqlarda bişirilən yuxa, lavaş, səngah, xamralı, təndir çörəyi və s. çörəklər süfrəmizin nemətidir. Əgər süfrəyə çörək qoyulubsa, azərbaycanlılar yeməyə başlayırlar, çünki belə hesab edilir ki, süfrəyə çörəkdən dadlı, qiymətli heç nə verilə bilməz. Çörəyə Quran kimi hörmət edilir və insanlar çörəyə and içirlər.

Xəmir xörəkləri, xəmir məmulatları da mətbəximizdə xüsusi yer tutur. Qeyd edək ki, xəmir xörəkləri, xəmirlə ətin birgə bişirilməsi bütün türklərə xas olan ənənədir. Fəruq Sümər "Oğuzlar" kitabında səlcuqların türk olmasını göstərmək üçün dəfələrlə onların tutmac yediklərini yazır. Yəni tutmac Türk etnosunun identifikasiya faktoru kimi göstərilir. Maraqlıdır Nizami Gəncəvi tutmacla yanaşı dovğa, doyğa xörəyini də Türkün identifikatoru kimi göstərir. [20;79]

Xəngəl - xəngəl (sulu xəngəl, yarpaq xəngəli), gürzə, düşbərə, xaşıl, horra və digər xəmir xörəkləri, adətən soyuq havada yeyilir.

Havalar isindikə mətbəximizdə ət xörəklərinə tələbat azalır, müxtəlif yabanı və mədəni bitkilərdən, tərəvəzlərdən, göyərtilərdən, hazırlanan xörəklərin sayı artır. Cincilim, qazayağı, gicitkən, yemlik, çuğundur yarpaqları, ispanaq, kahı, yarpız, su tərəsi, dağkeşnişi və s. göyərtilərdən hazırlanan kətə, suyuq, dovğa, süfrə məzələri, əcəb-səndəl və s. isti havada daha çox yeyilən xörəklərdəndir. Dənli bitkilərdən bişirilən sıyıq, plov, çilov, qovurğa, hədik və s. xörəklər süfrədə özünəməxsus yer tutur.

Düyüdən bişirilmiş plovlar Azərbaycan mətbəxinin şah əsərləridir. [83] Çəltikçiliyin vətənlərindən biri olan Azərbaycanda 300-ə qədər plov növü mövcuddur. Düyü Azərbaycanın bəzi bölgələrində çörək əvəzi olmuşdur. Məsələn, Lənkəranda əvvəllər ümumiyyətlə çörək yemirdilər. [83]

Azərbaycan mətbəxində qənnadı məmulatı, şirniyyat və halvalar xüsusi yer tutur. Azərbaycanda qədim zamanlardan şəkər istehsalının mövcudluğu, kəndlilərin öz həyətlərində şəkər çuğundurundan və qamışından şəkər almaları, baldan istifadə etmələri müxtəlif şirniyyatların yaranmasına səbəb olan amillərdəndir. Paxlava, şəkərbura, rahatülhül - qum, riçal, sucuq, peşmək, peşvəng, tel halva, yuxa halvası, quymaq, qatlama və s. Azərbaycan qənnadıçılarının fəxridir. Şəkərin yerli istehsalı həm də mürəbbələrin, şəkərlə bişirilən məmulatların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda tarixən 1960-ci illərə gədər şəkər qamışından şəkər alırdılar. Qamışdan alınan bəhməzə “ qamış bəhməzi”, şəkərə isə “taxta qənd” deyirdilər. Ekaterinanın tapşırığı ilə Potemkin şəkər qamışını Azərbaycandan Rusiyaya aparmışdı. [21] Digər şəkər növü çuğundur şəkəri idi. Artıq X əsrdə Azərbaycanda saf (rafinadlaşmış) şəkər istehsal edilirdi. Nizami Gəncəvi XII əsrdə həm saf şəkər, həm də qamış və çuğundur şəkəri barədə məlumat verir. [20] Bu qənd növləri ilə yanaşı, meyvə şəkəri – nabat da hazırlanıb. Çoxlu miqdarda balın və qaynadılmış, qatılaşdırılmış meyvə şirələrinin – bəkməzin, doşabın narbəyin olması da şirin süfrənin müxtəlifliyinə öz töhfəsini verib. Şirniyyat və qənnadı məmulatlarından “paxlava”, “şəkərbura”, “türk lukumu”, “riçal”, “sucuk”, “peşmək”, “peşvenq”, “quymaq”, “nazik”, “qalın” “qatlama”, “yuxa halvası” və s. evdar xanımlarımızın və sənətkarlarımızın fəxridir. Zoğal, böyürtkən, heyva, giləs, ərək, əncir, qoz, balqabaq, qarpız və başqa meyvələrdən, həmçinin qızılgül ləçəklərindən hazırlanan mürəbbələr, gülqənd, və s. çay süfrəsinə verilir.

Azərbaycan kulinariyasında turşular (sirkəyə qoyma), sorabalar, (duza qoyma) və tutmalar da geniş yayılmışdır.

Pəhriz mətbəxi və müalicə mətbəxi kulinariya mədəniyyətində xüsusi yer tutur. Bir çox xörəklər - quymaq, umac, xaş, horra və s. pəhriz və müalicə məqsədləri ilə qədim zamanlardan mətbəximizdə istifadə edilir.

Mətbəxin əsas hissələrindən biri də mərasim və bayram yeməkləridir. Səmənidən hazırlanan yeməklər yalnız Novruz bayramında, qovut yalnız Xıdır Nəbi bayramında hazırlanır, uşaqların və 100 yaşını keçmiş qocaların dişləri çıxanda hədik, qovurğa bişirilir, kiçik çillə (qadınlara bayramı) bayramında çillə qarpızı kəsilir. [84]

Hər yaşa, fəsilə, xəstəliyə, hadisəyə uyğun yeməklərin verilməsi Azərbaycan mətbəx mədəniyyətində qədimdən süfrədəki öynələrdə, çeşnilərdə nəzərə alınır. Toy süfrəsində, yas mərasimində, nişanda, bayramda xörəklər fərqlənir.

Məsələn, Arif Ərdəbillidə (XIV əsr) eşq süfrəsindən bunu görürük.

“Düzəltdi bir yeni yemək süfrəsi

Gəldi ortalığa aşiq yeməyi

Zəfəran plovu saralmış üz tək” [92, səh.106]

Nizami Gəncəvidə isə:

“Şadlıq, şadyanalıq sarı rəngdədir
Zəfəran halvası o ahəngdədir”

Sevgi mətbəxinin süfrəsi haqqında XII əsrdə Abubəkr ibn Xosrov əl-Ustad da məlumat verir. [85]

Qız buyurdu ki, süfrə açılınsın. İçəriyə xurma ağacından, fil sümüyündən hazırlanmış masalar gətirildi, onların üzərinə ən keyfiyyətli undan hazırlanmış ağ kökəllər, hər cür naz-nemət düzdülər. Süfrəyə hər cür içkilər, şərbətlər, meyvələr, şirniyyat gətirdilər. Bir azdan süfrəyə nar plovu, zirə plovu, dovğa, badam, fıstıq, içlikli Rəşidi, Zeynəbi şirniyyatları, limon şirəsi ilə hazırlanmış quzu qızartması, toyuq çığırtması, bildirçin kababı, döyülmüş ətdən hazırlanmış səbuni, məmuni, boranilər, fıstıq-badamla hazırlanmış rivandi bişmələri, səərilər, Dərbənd əmşanları, dondurmalar, dondurulmuş qızılıgül ləçəkləri və çoxlu müxtəlif çeşid-çeşid təamlar gətirildi. Onlar yeyib-içdikdən sonra qızıl təstlər və güləbdanlar gətirdilər. Onlar əllərini, üzlərini yudular və nəfis kətan dəsmallarla quruldular.

XII əsrdə dəbu günki kimi yas mərasimində də halva verildiyini də Nizami Gəncəvinin əsərlərindən görürük.

XIII əsrdə “Dastani Əhməd Hərami”- də isə toy-düyün süfrəsini görürük. [86, səh.40,64-65]

Mətbəxin əsas hissələrindən biri də çoxçeşidli içkilərdir. Tut, zoğal və başqa bitkilərdən araq çəkilib və daha çox müalicə məqsədilə istifadə edilir. "Araq" sözünün "ağ içki" (ər, ar, ir - içki mənasında işlədilir; kefir" sözündəki "ir" də içki deməkdir) - arınmış, təmizlənmiş, duru içki mənasında olduğunu fərz etmək olar. Distillə etmək yolu ilə tərkibində alkoqol olmayan bitki "araqları" da hazırlanır ki, bunlardan nanə arağı, yarpız, güləb və s. araqları, ağ içkiləri, cövhərləri göstərmək olar. Otların qarışığından alınan belə arağa "çal araq" deyilir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da bu söz "sağraq" kimi, yəni sağılan, süzülən ağ təmiz içki kimi işlədilib. [22] Qəbələdə tanınmış, gildən hazırlanmış distillə aparatı burada VII-VIII əsrlərdə əhalinin distillə yolu ilə spirt və efir yağları aldıklarını göstərir. Bu məhsullar yalnız tibbdə və əttərlərdə deyil, həm də mətbəxdə işlədilir.

Azərbaycan mətbəxində qədimdən "buzə" adlı içki də hazırlanıb ki, indi bu içki "pivə" adı ilə tanınır. Mənbələr bu içkinin tərkib hissəsinin Azərbaycandan ixrac edildiyi haqqında məlumat verir. Hətta rus dilindəki "buzit" sözü də bu içki ilə bağlıdır.

Şamaxı Tarix Muzeyində eramızdan əvvəl 1-3-cü əsrlərə aid daşlaşmış şərəb saxlanılır. Tovuz bölgəsindəki Göytəpə qazıntılarında tapılan üzüm dənələrinin isə 8 min ildən çox yaşı var ki, bu da şərəbçiliyin və üzümçülüyn qədimliyini söyləməyə imkan verir.

Bütün türk mətbəxlərində olduğu kimi süd, ayran, qatıqdan hazırlanan atılama, süddən hazırlanan bulama kimi içkilər mətbəximizdə əsas yer tutur.

Müxtəlif tamlı, müxtəlif rəngli şərbətlərimiz meyvə şirəsi və şəkər, dəmləmələr və s. ilə hazırlanır. Şərbətlər daha çox plovlarla verilir, mərasim və dini bayramlarda, yas məclislərində və s. içilir.

Bayram süfrəsini bəzəyən içkilərimizdən biri də ovşaladır. Xüsusi qayda ilə hazırlanan sələb, əzgil suyu, qəndab və digər içkilər həm süfrəmizin bəzəyidir, həm də bir sıra xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir.

Azərbaycan süfrəsində çayın öz xüsusi yeri var. Süfrəmizi çaysız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Çay Azərbaycanlıların gündəlik həyat tərzidir. Heç bir yemək öynəsi toy, yas mərasimi, bayram, hadisə çaysız ötürür. Elçilik mərasimində qonaqların qarşısına iki rəngli şirin çay qoyulur. Rənglər ailə quracaq gəncləri ifadə edir. Əgər qız ailəsi razılıq verirsə çay qarışdırılır və şirin çay içilir. "Şirin çaylarını içək" arzu-ifadəsi də buradan yaranıb. 2022-ci ildə "Azərbaycanın çay süfrə ənənəsi" UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil olması da bunula bağlıdır. Çaya nisbətən qəhvə və kakao az içilir. Səhərlər süddən hazırlanmış bulama, qaynadılmış süd süfrəyə isti verilir. Dəmləmələrimiz süfrəyə isti və sərin verilə bilər. Dəmləmələr müxtəlif otlardan, ağac və meyvələrin qabığından, yarpağından, çiçəyindən və tumundan hazırlanır, əsasən pəhriz və müalicə mətbəxində istifadə edilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dünyanın ən qədim, 3700 il yaşı olan samovarı Azərbaycanda tapılmışdır. [17,səh. 99-105]

İçkilər arasında Azərbaycanın mineral suları xüsusi yer tutur. ("İstisu", "Sirab", "Badamlı" və s.) süfrəyə həm sərinləşdirici içki, həm də pəhriz suyu və müalicəvi su kimi verilir.

Mətbəximizdə müxtəlif meyvə şirələri, qatılaştırılmış şirələrdən (bəkməz, narbəy, doşab) hazırlanan içkilər xüsusi yer tutur.

Sərinləşdirici, susuzluğu yatıran və yağlı xörəklərlə verilən, bal və ya şəkərin sirkə ilə qarışığından hazırlanan iskəncəbini də azərbaycanlılar çox sevirlər. Azərbaycanlıların xoşladıkları içkilərdən xoşab və paludəni göstərmək olar.

Əlbəttə, dişləri sızıldadan bulaqların suyu da Allahın Azərbaycana bəxş etdiyi gözəl nemətlərdəndir. Azərbaycanlıların gündəlik xörək çeşidinə daxil olan yeməklərin, qəlyanaltıların içərisində müxtəlif yaxmalar (yaxmaclar), dürməklər xüsusi qeyd olunmalıdır. Əgər yaxmaclarımız öz hazırlanma qaydalarına görə dünya mətbəxində yayılmış buterbrodlara, sendviç və kanapelərə bənzəyirsə, Azərbaycan dürməkləri bu tipli yeməklər içərisində xüsusi yer tutur və bunlardan daha yüksək gigiyenik və kulinar xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bükmə və cibli Azərbaycan dürməkləri isti və ya otaq temperaturunda verilə bilər. İsti və soyuq qəlyanaltıların içərisində xörəklə birgə yeyilən göyərtilərimizdən başqa, müxtəlif emallardan keçən ərzaq qarışıqlarından hazırlanmış məzələr də süfrəmizə verilir. Süfrəyə axırda verilən çərəzlər və şirin xörəklər də milli mətbəximizdə özünəməxsus yer tutur.

Qəlyanaltılar arasında "məzə" – (salatlar) da qeyd etmək lazımdır.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan mətbəxində qarışıq salatlar çox az yer tutur, tərəvəz, göyərti əsasən bütövlükdə və başlanğıc yeməyi kimi deyil (Azərbaycan dilində açar - yeməyi açmaq mənasında açardır) və müşayiətçi yemək

kimi verilir. Yəni yemək yeyəndə yemək, məsələn, kabab göyərti və tərəvəz ilə birlikdə yeyilir. Bu daha sağlam və dadlıdır. Bunun səbəbi odur ki, pomidor, xiyar, göyərti və s. məhsullar Azərbaycanda öz-özlüyündə çox dadlıdır. Onları üyütməyə, qarışdırmağa, ləzzət vermək üçün nələrə əlavə etməyə ehtiyac yox idi. Məhsulların neytral ləzzətə sahib olduğu ölkələrdə isə eyni üsullardan və bir çox ədviyyatdan istifadə etmək lazım idi.

Deyilənlər ətə də aiddir. Yaxşı ətə " çiçək kimi ət " deyilir, sözün əsl mənasında ət çiçək kimidir və bu ətə duz və istiotdan başqa bir şey əlavə etmək lazım deyil.

Meyvə, tərəvəz və bostan bitkilərimiz də belədir. Məsələn, Adam Oleariy (XVII əsr) [23] yazır ki: - "Təəcüblüdür ki, Azərbaycanda yetişən qovunlar o qədər şirindir ki, yeyəndə onlara şəkər səpməyə belə ehtiyac yoxdur".

Yeməyin sonunda "çərəz" (meyvələr, quru meyvələr, qoz-fındıq və s.) və şirin yeməklər verilir.

Mətbəxin inkişaf səviyyəsinin rəngarəngliyini müəyyən edən əsas süfrə elementlərindən biri xörək əlavələridir.

XVII əsr məşhur türk səyyahı Övliya Çələbinin Azərbaycan mətbəxi haqqında yazdıqlarının içərisində belə bir qeydə rast gəlirik: "Burada hələ 12 növ xörək əlavəsi və xörək şirələri vardır".[24] Xörək əlavəsi dedikdə süfrəyə xörəkdən ayrı hazırlanmış verilən mətbəx məhsulu başa düşülməlidir. Mətbəximizdə müxtəlif bəkməzlər, meyvə rubları, sarımsaqlı qatıq, sirkə sarımsaq, bulama, palçıq turşu və lavaşanadan hazırlanan müxtəlif xörək əlavələri var.

Balığa çox vaxt narşərab və ya narşərab əsasında hazırlanan sous verilir. Süfrəyə qoyulan xörəklərlə istiot, sumaq, dəniz və daş duzu, dəhər verilir. Dahar müxtəlif əlavələr olan duzdur. Məsələn, Daharnane - nanə ilə duz, Daharkekotu - kəklikotu ilə duz və s. Bu növ duzlar yeməklərə xüsusi ləzzət verir.

Azərbaycan mətbəxində xörək öynələri fəsilləri, yeri, iqlimi, yaşayış tərzini nəzərə almaqla tutulur. Köç edən zaman atüstü yeməklər, aran yeməkləri, pəhriz yeməyi, təzəcə ana olmuş qadın yeməyi, təzə gəlin və təzə bəyin yeməyi, gənclərin, uşaqların yeməyi və s. bu kimi mətbəx ənənələri xalqımızın qədim sərəvətlərindəndir.

Mətbəx mədəniyyətimiz xörək növləri (5000-nə yaxın) ilə çox zəngindir. XV-XVI əsr ingilis səyyahı Antoni Cenkinsonun yazdığına görə, Şamaxıda Şirvan hökmdarı Abdulla xan Ustaclının verdiyi qonaqlıqda "əvvəlcə 140 növ xörək gətirdilər. Sonra süfrə yığışdırıldı, təzə süfrə salındı və yenidən 150 növ xörək və çərəz gətirdilər". [25]

Evdar qadınlar və mütəxəssislər mətbəxdə belə müxtəliflik yaratdılar. Belə müxtəliflik mütəxəssislər arasında əmək bölgüsü də yaradır.

Övliya Çələbi xatırlayır ki, "burada minlərlə insanın çalışdığı 12 imamın adı ilə bağlı 12 aşpazlıq emalatxanası var idi". [24] Çörəkçi, çörəkçi, yuxasalan, şadır, aşıq, piti, kababçı, çayçı, halvaçı, qənnadı, şərbətdar və s. Kütləvi iaşə müəssisələrimizdə hələ də həmin yemək və məmulat qruplarının adları ilə adlandırılan mütəxəssislər çalışır. Bu daxili əmək bölgüsü və onun inkişafı eyniadlı yeməklərin sayının

artmasına kömək etdi. Məsələn, plovun 300-ə yaxın növü, dolmanın 380-dən çox növü, kababın 20 növü və s.

Üstəlik, 380 növ dolma deyəndə xörəyin alt növünü də nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, kələm-dolması desək, onun alt növləri var: quzu qiyməsi, mal əti, hinduşka əti, vegetarian ətli kələm dolması. Quzu qiyməsi ilə kələm dolması isə öz növbəsində qiyməyə göyerti, düyü, şabalıd, qoz-fındıq əlavə edilməklə regional alt tiplərə malikdir. Bişirərkən bu dolmaya bir nahiyədə bir az şəkər, digərində sirkə ilə bəkməz, başqa yerdə sadəcə duz və s. vurulur. Dünyanın ən uzunömürlü insanları - azərbaycanlılar ən sağlam mətbəxi də yaradıblar, çünki sağlam mətbəx olmadan uzun yaşamaq çox çətindir.

Azərbaycan süfrə mədəniyyəti xörəklərin əl ilə yeyilməsini tələb edir. Yuxalarımız, lavaşımız, səngahımız xörəklərin duru hissəsini yemək üçün qaşığı kimi bükülür və işgənə ilə ağıza aparılır, xörəyin bərk hissələri də çörəklə yeyilir. Bundan başqa, çörəklərimiz xörəyin maye hissəsinə doğranıb yeyilir. Əl ilə xörək yeməyin bir sıra üstünlükləri vardır: 1) ən güclü sinir düyünləri, sinir hüceyrələri barmaqların ucunda yerləşdiyindən barmaqların hissiyyəti güclü olur, xörəyin dadını, qatılığını, istilik dərəcəsini əvvəlcə barmaqlar duyur; 2) xörək qaşığı və çəngəllə ağıza aparıldıqda ağız boşluğunu, dodaqları yandıra və ya soyuqdan göynədə bilər. Qida ağıza bədən temperaturunda olan barmaqlarla aparılır ki, bu da dadın tam duyulmasına səbəb olur. Belə yemək tez udulmur, lakin hərtərəfli çeynəyir. Əbəs yerə deyil ki, İslamda qaynar yemək içmək qadağandır, onu isti qəbul etmək tövsiyə olunur; 3) qida metal çəngəl, bıçaqla qəbul edildikdə, metal ionları qidada olan yod, fluor və s. birləşmələri məhv edir, bu da dişlərin tez xarab olmasına səbəb olur; 4) əl ilə yemək yüksək gigiyena, əllərin mütləq təmiz yuyulmasını tələb etməklə, qidanın qəbulunu psixoloji cəhətdən daha təmtəraqlı, daha ülvi və hörmətli bir prosesə çevirir. Adətimizə görə, süfrəyə oturmazdan əvvəl əl, üz, qol təmiz yuyulduqdan sonra barmaqlar güləbə və başqa təmizləyici mayələrə batırılırdı. Bunun üçün də süfrəyə xüsusi qablar qoyulur.

Yeməkdən sonra əllər və ağız mütləq təmiz su ilə yaxalanır. Dişlərin arası diş çöpləri ilə təmizlənir. Diş çöpləri qədimdən Kəmərxə əzəvayından, nar və digər qamaşdırıcı, acıtəhər oduncağı olan ağaclardan, dişotu adlanan bitkinin çubuqlarından hazırlanırdı. Dişləri, diş ətinə sağlam saxlamaq üçün isə dişlər misfakla fırçalanırdı. Yeməkdən 2-3 saat sonra meyvə yeyilərdi.

İslam tələb edir ki, yemək yalnız sağ əllə yeyilsin. Alimlər deyirlər ki, sağ əl müsbət enerji daşıyır. Çox güman ki, azərbaycan dilində sağ əl "sağlam" adlanması - sağlamlıqla bağlıdır. Maraqlıdır ki, rus dilində sağ əl də düz, doğru deməkdir. Azərbaycan dilində qonaqpərvərlik sözünün mənası digər dillərdəki oxşar sözlərdən fərqlənir. Alman dilində "gastshaft" qonaqla dost olmaq, rus dilində "qostepriimstvo"- qonağı qəbul etmək mənasındadır. "Qonaqpərvərlik" isə qəbul etmək, dostluq etmək, əzizləmək, nəvaziş və qayğı göstərmək, hədiyyə etmək, qonağı ucaltmaq və daha çox şeyləri ehtiva edən daha geniş anlayışdır.

Azərbaycan qonaqpərvərliyi Dədə Qorquddan gələn qonağa evini yağmalatdırmaq, talatmaq adətinin mədəniyyətimizdəki davamıdır [22,87]. Ən yaxşı yeməklər, meyvələr və s. qonağa verilir. Qonağın xoşuna gələn əşyalar ona bağışlanır. Qonaq gedəndə ona yola azuqə verilir və evinə sovqat qoyulur. Bu xaricdən gələn səyyahları həmişə təəccübləndirir.

Bu yalnız xoş təəssürat yaratmaq, əliaçıqlıq göstərmək deyil, həm də maddiyatdan azad olmaqla gözəlliyə çatmaq, Dədə Qorqud səviyyəsinə ucalmaq deməkdir. [87]

Azərbaycan mədəniyyətində kiminləsə bir süfrədə yemək, duz-çörək kəsmək – böyük, ömürlük dostluq, etibar, sədaqət deməkdir.

Sovetin ilk qurulduğu dövrdə mənim ata babam Pənah Əmiraslanova kəndin mollası Rüstəm güllə atıb, qolundan yaralamışdı. Pənahın qardaşı qacaq Vəli babamın qadağasına baxmayaraq qardaşınını heyfini almaq üçün dostu ilə birlikdə gecə Rüstəmin evinə gəlir. Dostunu həyətdə qoyub özü qaranlıqda evə qirir və bir azdan evdən çıxır. Dostu soruşur ki, - “Nə oldu, öldürdün?”, - “Yox, zəhirmarı daddım” – deyir. Sən demə qaranlıqda əli evdə masadan tutanda duza batıb, barmağını dilinə vurub.

Yəni “Vətənim verib mənə nanü-nəmək” deyən şair əslində mətbəx terminləri ilə Vətənə sevgini, sədaqəti ifadə edir. “Duz-çörək” məvhumunun tutumuna XIII əsr Azərbaycan dilində yazılmış “Əhməd Hərami” dastanında da görürük. “Səninlə həqq için yedik duz-əkmək” [86]

Dədə Qorquddan bəri dəyişməz qalan mətbəx mədəniyyəti düşüncəsi mədəniyyətimizin bazısıdır.

“Qonaqı gəlməyən qara evlər yığılsa ” [87, səh 32]

“Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz” [87,səh. 51]

Ümumiyyətlə, hər bir konkret mətbəx mədəniyyətinin gücü onun qonşu xalqların mətbəxinə göstərdiyi təsirlə ölçülür. Əgər Çin mətbəxi qonşu Birma, Tailand, Malayziya və s. şərq mətbəxlərinin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdirsə, Azərbaycan mətbəxi qonşu xalqların mətbəxlərinin təməl daşı olmuşdur. Beləliklə, öz təsir gücünə görə Azərbaycan mətbəxi dünyada Çin, Fransa mətbəxləri ilə bir sırada durur.

Mətbəx mədəniyyəti əslində bütün milli mədəniyyətin təməlində durur, ədəbiyyat, folklor, musiqi, rəqs, rəsm və s. ədəbi mədəni yaradıcılığın dilin bazası, mənbəyidir. [88, səh. 119-121, 122-124]

Milli mətbəx mədəniyyəti millətin kimliyinin yaradıcısı, göstəricisi, yaşadığı ərazini simgələyən faktordur.

Mətbəxdən gələn metaforla Dədə Qorqud ev qadınlarının xislətlərini ifadə edir. [22, səh. 33]

Müasir psixologiyada insanın yeməyi ilə xasiyyəti arasındakı uyuşmanı tədqiq edən alimləri Azərbaycan xalqı Dədə Qorqudla min illər əvvəl qabaqlamışdır.[22,səh. 33]

“İqid qılıncından və süfrəsindən tanınar” – anlayışını da millətimiz Dədə Qorqud diliylə ifadə etmişdir.[22,səh. 34]

Süfrə ilə gələn qonaqa süfrənin, kəsilən heyvanın, qonaq oturan yerin rəngləriylə sözünü deyir məlumat verir kitabı Dədə Qorqudu Bayandır xan.

Xanlar xanı Xan Bayındır ildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəklərin qonaqlardı. Genə toy edib, atdan ayğır,, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdırmışdı. “Kimün ki oğlı-qızı yoq, qara otağa qondurun, qara gecə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən öginə gətürün. Yersə, yesün, yeməzsə, tursun-getsün”, - demişdi. “Oğlı olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun. Oğlı-qızı olmıyanı, Allah-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəllü, bilsün” – demiş idi.

Dərsə xan aydur: “Bayandar xan bənim nə əksüglüğüm gördü? Qılucumdanmı gördü, süfrəmdənmi gördü? Bəndən almaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu. Bənim suçum nə oldı kim, qara otağa qondurdu?” – dedi. [22,səh. 33-34]

Otaqların, cadırların, rəngi ilə ətindən qivurma bişirilən qoyunun rəngi ilə qonaqla danışılır.

Düşməne, yadlara münasibət düşməni qız qəlininə sağılıq etdirməklə bildirilir.

Səksən yerdə Altun badyələr qurulmuşdu. Altun ayaq sürəhilər düzölmüşdü. Toquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına urulu, göksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi. [22,səh. 42]

Bu yan, a Şökli Məlik kafərlərlə şən-şadman yeyüb-içüb oturardı. Aydır: “Bəglər, bilürmisiz, Qazana necə heyf eyləmək gərək? Boyı uzun Burla xatunını gətürüb, sağraq sürdürmək gərək!” – dedi. [22,səh. 46]

Ölkəmizdə qədimdən əkinçiliyin mövcudluğu folklor mədəniyyətimizdə holavarların, heyvandarlığın mövcudluğu isə sayacı mahnılarının yaranması səbəb olub.

Qədimdən bəri müxtəlif qonaqlıq, bayram süfrələri (Novruz, Azər, Məhərəmlik, Qurban, Xıdır Nəbi, Qələbə Çillə, Məhsul bayramı və s.), uşağın anadan olması, toy, nişan, yas mərasimləri, ailə yeməyi, rəsmi tövrə, dövlət bayramları və s. korporativ birliyi nümayiş etdirir, bu birliyi möhkəmləndirir.

Çayxanalar indiyə qədər sosial həyatın mərkəzidir. Bir çox içtimai, siyasi məsələlər burada öz məntiqi həllini tapır. SSRİ-nin dağılması və yeni azadlıq hərəkatının, yeni siyasi partiyaların yaranması da Azərbaycanda çayxanılardan başlandı.

Məhz birlikdə yemək zamanı etik və estetik normalar yaranır. Süfrə təkcə verilən yeməkləri deyil toplumun süfrə arxası adətlərini (süfrə etikasını), qonaqpərvərlik etikasını, süfrədə oturmaq, yemək formasını, süfrənin bəzəyini, xörəklərin bəzənmə qaydasını – süfrə estetikasını, gigiyena mədəniyyətini, dini inanclarını, milli mənsubluğunu əks etdirir.

Süfrəyə baxanda biz onun hansı millətə mənsubluğunu bilirik. İtalyalı Covanni Reboranın “Çəngəl mədəniyyəti” kitabının adı belə bu mədəniyyətin İslamdan nəgədər yad bir mədəniyyətə aid olduğunu göstərir. [89]

Süfrə mədəniyyətimiz, mətbəx mədəniyyətimiz Tanrıçılıqdan, Zərdüştilikdən, İslamdan gələn etik və estetik dəyərləri özündə əks etdirir.

Aşpazlara, süfrəçilərə, mətbəxə olan etik və estetik tələblər, süfrə arxası etika və s. yalnız adət-ənənələrimizdə deyil, həm də yazılı mənbələrdə öz əksini tapıb.

Süfrə arxası etik mədəniyyətimiz Nizami Gəncəvinin, Məshəti Gəncəvinin, Əbu-Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadın, Əfzaləddin Xaqanini və s. əsərlərində öz əksini tapır. Xüsusilə Nəsrəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” [90] , Nizamümülkün “Siyasətnamə”sində [91] və digər əsərlərdə aydın verilir.

Mürəkkəb texnoloji üsulların və zərif yeməklərinin yaranması, reseptlərin və kulinariya tendensiyalarının yaradılması təbii olaraq saray mətbəxlərinin və peşakar iaşə müəssisələrinin yaradılması ilə bağlıdır. 10-cu əsrə aid “Səmak Əyyarın sərgüzəştləri” kitabında Samak Əyyarın Təbriz Çayxanasında – (yeməkdən əlavə çay satılan yeməxanada) gizləndiyini görürük. [26] Dövlətlərin mövcudluğu sarayların və saray mətbəxlərinin mövcudluğunu müəyyən edirdi. 10-12-ci əsrlərin kitablarında biz bu gün də hazırlanan bir çox kulinariya məhsulları və yeməklər haqqında oxuyuruq. Saray mətbəxinin yemək dəftərləri və xüsusilə saray aşpazlarının kitabları orta əsrlər inkişaf etmiş. Azərbaycan mətbəxindən danışmağa imkan verir. Mahmud Şirvani - Sultan Muradın baş aşpazı və baş həkimi (XV əsrin əvvəlləri), [15] Şair Etimenin yemək kitabı (XV əsr), Şah İsmayıl Xətəinin dövrü saray baş aşpazı Bavərçinin yemək kitabı (1521), [28] Şah Abbasın şəxsi aşpazı Usta (usta) Nurullahın yemək risaləsi (1590) [28], Təbriz valisi Nadir Mirzə Qacarın (19-cu əsr) və Bərdədən olan həyat yoldaşı ilə birlikdə yazdığı yemək risaləsi [27] və digərləri azərbaycanlıların bir-biri ilə əlaqəli, vahid, inkişaf etmiş kulinariya mədəniyyətindən xəbər verir. Bir çox qədim və orta əsr texnologiyaları, bişirmə texnikası, yeməklərin adları, reseptlər bu gün azərbaycanlıların milli mətbəxində dəyişməz və ya bir qədər dəyişdirilmiş formada istifadə olunur. Bu gün təkcə dolmanın 381 resepti toplanıb, yazılıb. Onlardan 10-u (zeytunda Abşeron dolması, üzüm yarpağında Bakı dolması, Naxçıvan qupası dolması, Kəngərli qıra dolması, limonda Lənkəran dolması, Qax quru dolması, Salyan balıq dolması, Quba alma dolması, Qəbələn qoz dolması, İsmayılının pip dolması) artıq patent alıb. 2016-cı ildə “lavaş” türk xalqlarının çörəyi, 2017-ci ildə isə “dolma” azərbaycanlıların yeməyi kimi UNESKCO-nun Qeyri-Maddi İrs Siyahısına daxil edilib. Azərbaycanda 26 adda Azərbaycan yeməklərinin təsviri olan dövlət poçt markaları buraxılıb. Dünya Kulinariya Təşkilatları Assosiasiyasının prezidenti Tomas Quqlerin imzası ilə üzüm yarpaqlarında dolma və piti təsviri olan 2016-cı ildə buraxılmış markalar nadir nümunəyə çevrilib. 2018-ci ildə buraxılmış 4 marka isə (şah plov, Arzuman küftə, xaş və alana) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyeva tərəfindən imzalanmışdır. Milli yeməklər və məmulatlar Azərbaycanın qeyri-maddi

irs siyahısına daxil edilib. 2021-ci ildə Lənkəran şəhəri UNESCO tərəfindən Dünya Gastronomiya şəhəri elan edildi, 2022-ci ildə Azərbaycan “Çay ənənəsi” 2023-cü ildə isə “İftar və onunla bağlı sosial-mədəni ənənələr” UNESCO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrs üzrə Reprezentativ Siyahısına daxil edildi. “Azərbaycan Mədəniyyəti haqqında” Qanunun 37-ci maddəsi bu unikal mətbəxi dövlətin himayəsinə götürüb. “Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət reyestrində” dövlət mühafizəsi altında olan Azərbaycan mətbəxinin 1500 (min beş yüz) nümunəsi (yemək və məmulatları) əks etdirilir.

Qobustanın qayaüstü rəsmlərində kulinariya məqsədilə heyvan ətinin bölgüsünü göstərən yer üzündə ən qədim rəsm; yer üzündə Şəkidə tapılan ən qədim samovar; Qəbələnin ən qədim distillə aparatı; İsmayılıda ən qədim kərə yağı, Tovuzda Göytəpədən tapılmış 8 000 yaşlı dənli, paxlalı bitkilər, üzüm, ev heyvan və quşların sümükləri hələ də yemək hazırlamağın ən qədim üsullarının mətbəxində mövcudluğu və arxeoloji qazıntıların materialları - yer üzündə qorunub saxlanılan qədim kulinariya cənnətini, dünya mətbəx mədəniyyətinin beşiyi olan Azərbaycanı göstərir - bu, Azərbaycan xalqının qürur mənbəyi və bütün dünya mədəniyyətinə verdiyi tövhədir.

Azərbaycanın yüksək mətbəx mədəniyyətini onun dadlı xörəklərindən, ətirli içkilərindən və gözəl meyvələrindən daha üstün olan başqa bir amil səciyyələndirir: azərbaycanlının mətbəx fəlsəfəsinin əsasında qonaq durur.

Qonağımız olun!

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Kulinariya Ensiklopediyası”, Elmi redaktoru Tahir Əmiraslanov, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşri, 2007 il. (səh.14)
2. T.İ. Əmiraslanov, Sevil Ağamalıyeva “Azərbaycan mətbəxi”, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” redaktoru İlham Heydər oğlu Əliyev, Bakı, «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi» 2007 il. (səh. 128-130)
3. Bəxtiyar Tuncay “Distribution of the Turkic haplogroup R1a in Europe” <https://bextiyartuncay.wordpress.com/2018/06/21/>
4. Bəxtiyar Tuncay “Paleogenetik tədqiqatların nəticələrinə əsasən türklərin genetik tarixi” <https://bextiyartuncay.wordpress.com/2018/05/31/>
5. Bəxtiyar Tuncay “Kür-Araks mədəniyyəti və Oğuz-Qırçaq haploqrupu R1b» <https://bextiyartuncay.wordpress.com/2018/05/26/>
6. М.И.Ткешелова, «Азербайджанские татары» в «Сборнике материалов по этнографии, издаваемый при Дашковском этнографическом музее», 3-сü buraxılış, Moskva, 1888 il, (səh. 99-114)
7. Л. К. Артамонов. «Персия как наш противник в Закавказье», Tiflis, 1889 il, 193 səh.
8. Г.В.Сологуб, «Записки Кавказского отдела Императорского Русского географического общества», kitab 1, Tiflis, 1852 il, 296 səh.
9. И. Л. Сегал. «Елизаветпольская губерния, впечатления и воспоминания», Tiflis, 1902 il, 104 səh.

10. Г. А. Эзовь. «Сношения Петра Великого с армянским народом», Санкт-Петербург, 1898 il, 512 səh.
11. Н. Д. Ангабадзе и Н. Г. Волкова. «Старый Тбилиси», Москва, «Наука», 1990 il, 270 səh.
12. Cavad Heyət. “İki dilin müqayisəsi”, Bakı, “Elm”, 100 səh.
13. Т.İ. Əmiraslanov və başqaları. «Azərbaycan mətbəxində Dolmalar. 381 çeşid» Bakı, “Şərq-Qərb” nəşri, 2018 il. 348 səh. 14.
15. Muhammed bin Mahmud Şirvani “15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı”. İstanbul, Gökkubbe, 2005 il, 355 səh.
16. "Əbu Həmid əl-Qarnatinin Şərqi Avropaya səyahəti (1131-1153)". Moskva, “Elm”, 1971 il, 135 səh.
17. Tahir Amiraslanov, Aynura Amiraslanova “Azerbaijan Culinary”. Baku, printed “Qanun”, 155 səh.
18. Birgə beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyanın materialları “Fərhad Quliyev və Yoshihiro Nişiyaki rəhbərliyi ilə, Göytəpə və Hacıəlləm xanlı Neolit dövrü yaşayış yerlərində arxeoloji tədqiqatlar”. səh. 308-334 «Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar»da, Bakı, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, 2012 il.
19. F. E. Quliyev, Y. Nişiyaki və başqaları “Göytəpə qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar” «Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar»da, Bakı, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, 2011 il, (səh. 50-64)
20. Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl”, Bakı, “Yazıçı”, 1982 il, 688 səh.
21. Tahir Əmiraslanov “Şəkər (qənd) haqqında dastan”, səh. 134-137 Tahir Əmiraslanovun «Mətbəx dastanı» kitabından, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005 il.
22. “Kitabi-Dədə Qorqud”, Bakı, “Yazıçı”, 1988 il, 265 səh.
23. Adam Olearius. "Holşteyn səfirliyinin 1633, 1636, 1639-cu illərdə Moskva İrana səyahətinin ətraflı təsviri." Moskva, 1870 il, 1038 səh.
24. Övliya Çələbi. “Səyahətlər kitabı”, Moskva, “Elm”, 1983 il, 376 səh.
25. “Azərbaycan haqqında səyahətçilər”, Bakı, 1961 il, 37 səh.
26. Səmak Əyyar, «Səmak Əyyarın sərgüzəştləri», Moskva, «Elm» nəşri 1984 il, 560 səh.
27. Nadir Mirzə Qacar “Karnamə” Tahir Əmiraslanovun ön sözü ilə. Bakı, «Elm və təhsil». 2013 il, 209 səh.
28. İrod Əfşar “Aşpəri digeyi səfəvi” fars dildə, Tehran/crud 1389, Xicri 2010, 216 səh.
29. Tahir Amiraslanov, “Azerbaijan Kitchen”, “Science without borders”. Transactions of the International Academy of Science H&E Vol. 4, Innsbruck, 2019, (səh. 546-559)
30. Т.И. Амирасланов, «Азербайджанская кухня», Материалы IV Международного научно-практического симпозиума «Традиционная культура в мире, история еды и традиции питания народов мира», Москва, МГУ, 15-17 ноября 2019 г., (стр. 28-44)
31. “Chinese Muslim Food Culture”, Bai Lichen, edited by The China Cuisine 2008, 326 pages

32. Н.В. Захарова, «Искусство Китайской Кулинарии», Москва, «Московский Университет», 1992 г., (стр. 48)
33. Е. В. Барановская, «Китайская кухня», Харьков, СП «Каравелла», 1996 г., 224 стр.
34. Tahir Əmiraslanov, “Azərbaycan mətbəxi - Türk mətbəx mədəniyyətinin təcəssümü kimi”, 2023 il, (səh. 17-22)
35. Hacı Qadir Qədirzadə, “Milli mətbəx və qonaqpərvərlik”, Naxçıvan, “Əcəmi NPB”, 2012 il, 112 səh.
36. T.İ.Əmiraslanov, “Azərbaycanda kulinariyanın və kütləvi qidalanmasının müasir vəziyyəti, inkişafı yolları” eyni adlı mövzuda birgə elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2000 il, (səh.7-13)
37. Резолюция I Международного Этно-фестиваля «Supara» традиционной кухни Тюркских народов, Бишкек, Кыргызская Республика, 4-6 июня 2023 г.
38. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 23 aprel 1991 tarixli 99 sayılı sərəncamı
39. T.İ.Əmiraslanov, “Yeni qida nəzəriyyəsi. Qida universal informasiya daşıyıcısıdır”, «Qastrosofiya», Bakı, 2021 il, (səh. 32-49)
40. M.Ə.Məhərrəmov, “Qida məhsullarının texnologiyasının nəzəri əsasları”, Bakı, “İqtisad Universiteti”, 2015 il, 384 səh
41. T.İ.Əmiraslanov, “Qastrosofiya”, Bakı, “Nurlar”, 2021 il, 256 səh., (səh. 5-9)
42. T.İ. Əmiraslanov, “Azərbaycan Milli Kulinariya mədəniyyətinin kompleks tədqiqatı” tarix elmlər namizədi, alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı (rus dilində), Bakı, “Nefta-Press”, 2005 il, 35 səh.
43. T.İ. Əmiraslanov və başqaları, “Azərbaycan mətbəx. Qacarlar dövrünün bərpa edilmiş yeməkləri”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2018 il, 392 səh.
44. Nadir Mirzə Qacar, “Karnamə”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2013 il, 209 səh.
45. T.İ. Əmiraslanov, O.Əliyev, A. Əsgərova, “İrəvan xanlığı bölgə mətbəxi”, Bakı, Teas Press, 2020 il, 480 səh.
46. T.İ. Əmiraslanov, A.T. Əmiraslanova, “Qarabax mətbəxi”, Bakı, “Nurlar”, 2012 il, 216 səh.
47. T.İ. Əmiraslanov, “Ana südü haqqında traktat”, Bakı, “Qastrosofiya”, 2021 il,(səh.57-72)
- 48.T.İ. Əmiraslanov, “Quran və müasir informatik qida nəzəriyyəsi” Bakı, “Qastrosofiya”, 2021 il, səh. 49-57
49. Л.П. Ляховская «Энциклопедия православной обрядовой кухни»,
- 50.«Avesta», Bakı, “Azərnəşr”, 1995 il, 103 səh.
51. Эмиль Керимов, Парвин Акинчи, «Огнепоклонство в контексте зороастризма и индуизма»
52. «Трансцендентная поваренная книга», Москва – Нью Дели, 1990 г., 108 стр.
53. «Кухня Кришны», Вильнюс, «Издательство стандартов», 1990 г., 64 стр.
54. Əhməd Cabir « Quranı kərimdə qida məhsulları və İslamda qidalanma», Bakı, “İqtisad Universiteti”, 2013 il, 380 səh.

55. Камила бинт Расул, “Аль-Маида. Мусульманская кухня”, Москва, изд-во «Диля», 272 стр.
56. Лилия Зауали, «Исламская кухня», Москва, «Новое литературное обозрение», 2008 г., 224 стр.
57. И.А. Арсланова, «Мусульманская кухня. Традиции и праздники в Исламе», Уфа, 2010 г., 236 стр.
58. Н.И. Ковалев, «Пасхальный стол», СПб «Старые годы», 1997 г., стр. 31
59. Лиляна Бисенич «Блюда Югославской кухни», Загреб, «Знание», 1986 г., 312 стр.
60. Санда Марин, «Кулинарное искусство и румынская кухня», Бухарест, «Издательство на иностранных языках», 1957 г., 436 стр.
61. Негря Ион, Бушкэ Флоря, «Румынская кухня», Бухарест, «Техническое издательство», 1985 г., 238 стр.
62. В.Е. Егошкин «Кухня народов Арабского Магриба», Москва, ВО «Агропромиздат», 1989 г., 383 стр.
63. И. А. Авах, «Магрибская кухня», Харьков, СП «Каравелла», 1996 г., 224 стр.
64. Raghad Al Safi, “The Iraqi Table”, Dubai UAE, “Motivate Publishing”, 2016, 288 pages
65. Andree Maalouf, Karim Haidar “Lebanese Cuisine Past and Present”, Beirut, “Sagi”, 1992, 176 pages
66. Sabrina Ghayour “An instant classic” Observer Food monthly, Persiana, London, “Mitchell Beazley”, 2014, 240 pages
67. Н.И. Ковалев, «Энциклопедия гурмана», СПб «Фламинго», 1996 г., I том - 480 стр., II том - 480 стр.
68. Н.И. Ковалев, «Русская кулинария», Москва, «Экономика», 1982 г., 224 стр.
69. В.М. Ковалев, Н.П. Могильный, «Русская кухня. Традиции и обычаи», Москва, «Светлая Россия», 1990г.
70. Е.М. Величко, Н.И. Ковалев, В.В. Усов, «Русская народная кухня», Москва, «Колос», 1992 г., 303 стр.
71. Н.И. Ковалев «Рассказы о русской кухне», Москва, «Экономика», 1984 г., 288 стр.
72. «Домострой. Юности честное зеркало», СПб «Азбука-классика», 2008 г., 208 стр.
73. Bengt Wilson “Norway on a plate”, Oslo, Norway, 1994
74. С.К. Райт «Секреты индийской кухни», Москва, «Мир», 1990 г., 128 стр.
75. Т.А. Хатранова, «Армянская кухня», Ростов на Дону, «Феникс», 2001г., 320 стр.
76. Irina Petrosian, David Underwood, “Armenian Food. Fact, Fiction and Folklore”, Blomington, Indiana, “Yerkur Publishing”, 2006, 243 pages
77. Г. А. Дубовис, «Армянская кухня», Москва, АСТ «Фольклор», 2003 г., 243 стр.
78. Ревель Жан-Франсуа «Кухня и Культура», Екатеринбург, «У-фактория» 2004 г., 336 стр.

79. A.T. Əmiraslanova, “Nizamiylə xangələ, tutmaca gedən yolda”, “Azərbaycan mətbəxi - Türk mətbəx mədəniyyətinin təəcəssümü kimi” mövzusunda Elmi-praktiki Konfransın materialları, Lənkəran (Lənkəran Dövlət Universiteti), 17 noyabr 2023 il, (səh. 38-42)
80. T.İ. Əmiraslanov, “Quran və müasir informativ qida nəzəriyyəsi”
81. Tahir Amiraslanov, “Gobustan in the Ancient Location of the World Culinary Culture”, “III uluslararası doğu Anadolu bölgəsi geleneksel Mutfak Kültürü ve Erzerum yemekleri Sempozyumu” materialları, 19-21 oktyabr 2011, Erzerum, Erzerum Atatürk Universiteti yayınları, 2012, (səh. 351-352)
82. Tahir Amiraslanov, “Cuisine in harmony”, “Culinary Cultures of Europe: Identity, Diversity and Dialogue” (ingiliscə, fransızca, almanca), Strasburg, “Council of Europe Publishing”, 2005, 502 səh., (səh. 65-73)
83. Tahir Əmiraslanov “Plov haqqında dastan”, “Söz mətbəxi”, Bakı, “Nurlar”, 2013 il, 328 səh., (səh. 241-294)
84. T.İ. Əmiraslanov, “Novruz süfrəsi”, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2000 il, 80 səh.
85. Abubəkr ibn Xosrov əl-Ustad, “Munisnamə”, Azərbaycan dilində, (səh 390-391)
86. Dastan “Əhməd Hərəmi”, Bakı, “Gənclik”, 1978 il, 96 səh., (səh.55)
87. Tahir Əmiraslanov, “Gözəllik ondur, doqquzuncu dondur”, “Söz mətbəxi”, Bakı, “Nurlar”, 2013 il, 328 səh (səh. 130, 143, 140, 141)
88. T.İ. Əmiraslanov, “Söz mətbəxi” Bakı, “Nurlar”, 2013 il, 328 səh.
89. Covanni Rebora, “Çəngəl mədəniyyəti”
90. Xacə Nəsrəddin Tusi (1200-1274 illər), “Əxlaqi-Nasiri”, Bakı, “Elm”, 1989 il, 256 səh., yemək qaydaları haqqında - səh 165-166, şərab içmək qaydaları - səh. 165-166
91. Əbu Əli Əl-Həsən et-Tusi Nizamülmülk, “Siyasətnamə”, Bakı, “Elm”, 1987 il, səh. 208, 110, 114, süfrə yığıldı - əllər yuyuldu səh. 62
92. Arif Ərdəbilli, “Fərhadnamə” Bakı, “OKA ofset”, 2007 il, 310 səh.

Rəyçi: Mikayıl Məhərrəmov texnologiya elmləri doktoru

ŞAHANƏ MƏMMƏDOVA (KÖÇƏRLİ)
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Email: shahanakocharli89@gmail.com

SATİRİK MƏTBUATDA CƏHALƏTİN TƏNQİDİ

Bildiyimiz kimi, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan satirik mətbuatı mövzu dairəsi və ideya istiqamətləri baxımından olduqca zəngindir. Bu dövrün satirik mətbuatında cəhalət və نادانlığın tənqidi, riyakar din xadimlərinin ifşası, mədəni geriliyə qarşı mübarizə, əhəlinin maarifləndirilməsi kimi mövzular xüsusilə geniş yer tuturdu. Avropada elm və texnikanın inkişaf etdiyi, yeni uğur və nailiyyətlər əldə edildiyi bir dövrdə Şərqi xalqlarının, eləcə də Azərbaycanın inkişafdan geri qalması, qəflət yuxusundan hələ də oyanmaması satirik mətbuatın gündəmini məşğul edən əsas problemlərdən biri idi. Satirik “Zənbur” jurnalının 27 mart 1909-cu ildə nəşr olunmuş 3-cü nömrəsində “Evimiz yıxıldı!” başlıqlı felyeton bu baxımdan diqqəti cəlb edir: “Amerikalıların lap işi-gücü qurtarıb! Qramafon çıxardılar, danışmadıq, məftilsiz teleqraf çıxardılar, səbir elədik. Nə bilim, nələr qaldı ki, eləməsinlər, genə səbir elədik. Axırı, a kişilər, görün bu bimürüvvətlər bizim başımıza nələr gətirirlər?! Allah sizin evinizi yıxsın! İstəyirlər, bizi bir parça çörəyə möhtac eləsinlər, uşaqlarımızın gözü ağlar qoysunlar. Biinsaf uşaqları biinsaf! Oturublar qızıl mədəninin içində, kasıb-kusubdan xəbərləri yox ki! Bicarçılıqdan şeytan-şeytan fikirlərə düşüblər. Gündə bir həramzadəlik, gündə bir kələk düzəldirlər ki, fəqir-füqəranın evin yıxsınlar. İndi bir təzə xəbər çıxıb ki, Jozəf adında bir mərdümazar... bir maşın icad edib ki, hər kəs o maşına əlin vursa, onun tamam ürəyindəki fikirlərin aşkar eləsin. Məsələn, bir şəxs yalandan şahid qurub “Quran”a and içsə, o vaxt o şəxsə təklif olunacaq, əlin o maşına sürtsün. Əlin maşına vuran kimi maşın o şəxsin yalan şahid olmaqlığının bildirəcək. Həmçinin adam öldürəni, oğurluq edəni o maşın göstərəcək. Əgər bu xəbər dürüst olsa, bilmirəm, bizim kasıblarımız nə eliyəcəklər!” [1]

Nümunədən də görüldüyü kimi, dünyanın qabaqcıl ölkələrində baş verən inkişaf və dəyişiklik gününü oğurluq və qumarbazlıqla keçirən avara insanlarda qorxu və təşvişə səbəb olur, həqiqəti əks etdirməyən əhvalatların meydana çıxmasına şərait yaradırdı. Bir tərəfdə yeni-yeni uğurlara imza atan, günü-gündən tərəqqi edən Qərbi dünyası, digər tərəfdə isə adam öldürmək, oğurluq etmək kimi çirkin əməllərinə müxtəlif bəhanələrlə haqq qazandıran cahillərin üstünlük təşkil etdiyi, şirin yuxuya qərqli olmuş Şərqi dünyasının müqayisəsi güclü təzad yaradırdı.

Lakin xristian dünyası ilə müsəlman aləmi arasındakı fərq yalnız Avropada təzahür edən elmi və texniki inkişaf ilə məhdudlaşmır, həm də iki əks qütbün dünyagörüşü, mədəni səviyyəsi arasındakı təzadla da özünü biruzə verir. “Arı” jurnalının 5 fevral 1911-ci ildə nəşr olunmuş 8-ci nömrəsində “Səyahət” başlığı ilə verilmiş felyetonda bu təzadlı vəziyyət belə təsvir olunur: “Bəli, kassanın qabağına çatdıqda xeyli izdiham gördüm. Zənn eylədim, yəqin, bu kassanın qabağında böyük inqilab olacaq. Zira ki, “Leyli və Məcnun” operasında biletdən almaq üstündə qabırğa sınmaq əhvalatı

gözümün önündə duruyor idi. Lakin öylə olmadı. Kamal ehtiram ilə hər kəs biletini alıb teatroya daxil oldu. Biz də bu izdiham ilə hər kəs öz yerində qərar tutdu. Pərdə çəkildi, hər artist öz rolunda oynadı. Camaat isə gözün səhnəyə dikib həqiqi məbədğah olan ibrət səhnəsindən ibrət götürməkdə idilər. Pərdələr düşdükdə zənn eylədim müsəlman teatrosundakı qatmaqarıışıqlar, məsələ on şahılıq bilet alıb əvvəlminci ryadda əgləşmək olacaq. Öylə olmadı. Zalım kafirlər yenə öz yerlərində əgləşdilər” [2, 167].

Avropanın günü-gündən inkişaf etdiyi bir dövrdə müsəlman dünyasının irəliləyə bilməməsinin əsas səbəbləri, buna bais olan kəslər satirik mətbuatda daim araşdırılır və ifşa olunurdu. Satirik “Ari” jurnalında bu problemin əsas səbəblərindən biri kimi məktəblərə lazımı diqqət və yardımın verilməməsi misal olaraq göstərilirdi:

...Verməyir xəlq niyə məktəbə bir neçə şahı?
Olub hər məktəbin, əfsus, hələ yüz bədxahı!
Bunların baisi kimdir bu müsəlman içrə?
Sanma, şeytandır gəlib firqəyə insan içrə!

[2, 49]

Jurnalın 25 dekabr 1910-cu il tarixli 2-ci nömrəsində çap olunmuş bu şeir nümunəsi “Xadim” imzası ilə verilmişdir. Qulam Məmmədlinin “İmzalar” kitabından əldə etdiyimiz məlumata əsasən “Xadim” imzası ilə dövrü mətbuatda 2 müəllif: Məmmədsadiq Axundov və Balaqardaş Əliquluzadə çıxış etmişdir. M.Axundov “Xadim” imzası ilə 1902-1918-ci illər arasında qısa fasilələrlə Bakıda rus dilində nəşr olunan dövrü mətbuat orqanı “Baku” qəzetinin 1906-cı il buraxılışında, B.Əliquluzadə isə Haşım bəy Vəzirovun rəhbərliyi ilə nəşr olunan “Səda” qəzetində çıxış etmişdir. Yuxarıda verilmiş şeir nümunəsini ictimai xadim, jurnalist, publisist və tərcüməçi olan M.Axundovla müqayisədə şair və tərcüməçi olan B.Əliquluzadəyə aid etmək daha düzgün olar. “Səda” qəzeti və satirik “Ari” jurnalının nəşr illərini də nəzərə alsaq, bu şeirin müəllifinin B.Əliquluzadə olduğunu düşünməyə daha çox əsas yaranar.

“Ari” jurnalının 22 yanvar 1911-ci il tarixli 6-cı nömrəsində də müsəlman aləminin geridə qalmasının səbəblərini jurnalın redaksiya heyəti yenə eyni nöqtəyi-nəzərdən izah edərək yazırdı: “Bəli, bizim böylə olmağımıza bais dövlətlilər, milyonerlər, axundnüməhərdər ki, kimisi elmi bizə həram buyurdu, kimisi pulundan keçməyib məktəblərə vermədi, kimisi biz fəqərəyə rəhm etmədi, ac qaldıq. Ac qaldıqda insan niyyətinə qıraq, islamiyyətə zidd işlər gördük” [2,126].

XX əsrin əvvəllərində cəhalət və nadanlıqın tənqidinə, din və fanatizmin ifşasına yer verən satirik mətbuat orqanları içərisində “Molla Nəsrəddin” və “Zənbur” kimi jurnallar xüsusi seçilirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının din və fanatizm əleyhinə mübarizəsini təhlil edən görkəmli professor Nazim Axundov yazırdı: “Jurnalın din və fanatizmə qarşı mübarizəsi o dərəcə şiddətli idi ki, bəzən onun məhz bu məqsədlə nəşr olunduğunu düşünürdülər. 1905-1907-ci illər inqilabı dövründə ruhani qüvvələrin ən böyük əngəl olduğunu dərk edən “Molla Nəsrəddin” ictimai həyatın

bütün sahələrində hər növ dini-idealist görüşlərə qarşı amansızcasına mübarizə aparırdı” [3, 31].

Professor Nazim Axundov satirik “Zənbur” jurnalında da dinə münasibət məsələlərini təhlil edirdi: “Zənbur”da din əleyhinə mübarizə, bəzi hallarda yüksək bir səviyyəyə, ateist təbliğata qədər çatdırılırdı...din və dindarlar xalqın həyatına işıq salan bütün yolları qəsdən bağlayırlar. “Zənbur” dəfələrlə bildirirdi ki, heç vaxt onun materialları dindarları, varlıları sevindirə bilməz” [3, 76].

Qeyd etdiyimiz məsələlərin “Zənbur” da əks olunmasına münasibət bildirən professor İslam Ağayev isə bu barədə belə yazırdı: “Jurnalın yazılarının böyük bir hissəsi nadanlıq, avamlıq, cəhalət və din xadimlərinin yaramaz əməllərinə qarşı yönəldilmişdir. Kiçik müxbir yazısından tutmuş ta irihəcmli felyetonlaradək bu məsələlərdən bəhs edilir. Lakin “Zənbur”un dinə münasibətində bir liberalizm vardır. Bir çox hallarda jurnal fırldaqçı din xadimlərini pisləyib, onları ədalətli, dindar olmağa dəvət edirdi” [4, 65].

Dua yazdırmaq, fala baxdırmaq, caduya inanmaq, pir və ocaqlara sığınmaq, göz və nəzərdən ehtiyat etmək kimi gülünc adət və ənənələrin ifşası, din və xurafatın tənqidi satirik mətbuatın əsas mövzularından idi. İnsanların öz xəstəlik və dərdlərinə çarəni pir və ocaqlarda axtarması, xilas yolunu dua yazdırmaqla, müxtəlif elmi əsası olmayan tədbirlər görməklə tapmağa çalışması bir tərəfdən gülüş, digər tərəfdən isə bu insanların acınacaqlı halına qarşı kədər və mərhəmət hissi doğururdu. “Arı” jurnalının 29 yanvar 1911-ci ildə nəşr olunmuş 7-ci nömrəsində “Göz dəymək” başlığı ilə verilmiş felyetonda atanın cahil əqidəsinin qurbanı olan yeni doğulmuş körpənin labüd sonluğu bu fikrə bariz nümunədir. Övladına nəzər dəydiyini düşünən ata onun müxtəlif yollarla: dua yazdırmaq, duanın suyunu uşağa içirtmək, tas qurdurmaq, pərə aparmaqla dərdinə çarə tapmağa çalışır. Lakin bu tədbirlər, sözsüz ki, heç bir nəticə vermir. Felyetonun sonunda atanın dilindən bu kinayəli sözlər verilir: “Çünki uşağa göz dəgibmiş, o uşaq ömrünü sizə bağışladı. Bax mənə aşkar oldu ki, səbəb bətiqadlığımdır...” [2, 152]

Satirik mətbuat cəmiyyətdəki bu qüsurları göstərməklə xalqın oyanmasına, öz səhvlərindən nəticə çıxarmasına çalışırdı: “Çünki cəmi müsəlmanların başı, dişi ağrıyanda gedirlərdi Molla Ələkbərin yanına. O da kitabə baxıb, dərdin tapıb, ya bir qara toyuq yumurtasına nəzlə duasını yazıb verərdi ki, apar yatdığı yerdə başın üstən as, yainki bir qəmişə dua oxuyub, bağlayıb verərdi ki, apar məsciddə qoy və beş-on şahı qələm haqqı alırdı” [2, 250-251].

“Zənbur” jurnalının 27 mart 1909-cu ildə nəşr olunmuş 3-cü nömrəsində “Gülsüm nənə” imzası ilə verilmiş “Evlərdə” başlıklı dialoq nümunəsində köhnə inanclar, cahil adət və ənənələr ifşa olunurdu: “Zahının yanında gərək bir köhnə xəncər qoyasan, bir Şıxverdi soğanını şişə çəkib başının üstündə divara söykəyəsən, bir parça çörək də ayrı şişə çəkib onun yanında qoyasan, daha yaxşı olur. Əgər zahının başının üstünə divarda bir çəprast şəkil çəkəsən, lap xatircəm ola bilərsən. Çünki molla deyir ki, cin-şəyatının qeyri məzhəbi də vardır. Dam qayıranda içinə bir

yumurta da gərək salasan, ta uşağa və anasına gələn qadalar və bəlalər o yumurtaya dəysin” [1].

Teatra, məktəbə getməyi haram və dinə zidd əməl hesab edən, qəzet və jurnal oxuyanları “məlun” adlandıran mollalar və şeyxlər insanların avamlığından istifadə edərək min dona girir, məscidlərin xeyrinə pul yığmaq adı ilə ciblərini doldururdular. Axund və mollaların din pərdəsi altında gizlənərək özlərinə qazanc mənbəyi yaratması “Zənbur”da satirik dillə ifşa olunurdu: “Aralarında olan şərtnamənin 184-cü fəslində Quran oxuma üçün zeyildə olan qiymətləri qət ediblər ki, bir qəpik də əksik olmasın: 1) Ramazan ayında 5 manat; 2) Rəcəb şəbanda 3 manat; 3) Əğniya vəfatında 3 manat; 4) Yəsnin biri yarım manat; 5) Əlrəhan bərkdən oxusalar 3 abbası, yavaştan 6 şahı; 6) Qəzet-jurnal yazan, oxuyanlar üləmalara mənfəət versələr, müsəlmandırlar, mənfəətləri çatmasa, Mirzə Həsən Təbrizinin rəyində kafir olacaqlar” [5].

“Kim fonografa qulaq assa, odur əhli-əzab”, “Ruzi-məhşər musiqi əhli gərək olsun kəbab” deyən, teatra getməyənləri “əməli-saleh” hesab edən şeyx və mollalar insanları dünya nemətlərindən çəkindirirdilər. Pul və var-dövlətə görə əqidələrindən belə dönən bu mollalar özlərinin qeyri-adi qüdrət sahibi olmalarından dəm vururdular: “Camaat! Hədisdə vardır ki, bir molla qəbiristanın kənarından ötsə, qəbiristanda dəfn olan əmvatın cəmi günahları bağışlanar” [1].

Öz çirkin əməllərinə dini don geyindirən, əhaliyə dinin və “Quran”ın dəyərindən, Allahın insanlara buyuruqlarından vəz verən axund və mollaların “Quran” a verdikləri “dəyər” satirik “Mirat” jurnalında bu cür əks olunurdu: “Amma “Quran”ın mənasını ögrətmək məsələsinə gəldikdə “Quran”ın mənasını bilməyən heç nəfər də yoxdur. Hətta əlində “Quran” oxuyan bir hacının yanına görürsən bir erməni gəlir, təsbihi qoyur “Quran”ın arasına, diyor: “İyirmi prosentdən aşağı pul vermərəm!” [2, 404]

İnsanlara tərki-dünya həyat tərzini yaşamağı aşılaman, sözü ilə əməli arasında böyük uçurum olan mollalar “Ari” jurnalının 1911-ci il 15 yanvar tarixli nömrəsində ifşa olunurdular: “1) O kimdir ki, diyor: “İçki içməyin”, – özü içiyor. 2) O hansı molladır ki, “oğurluq etməyin”, – diyor, lakin özü oğurluq ediyor” [2, 121].

Axund və mollalar insanları olmayacaq hadisələrə və möcüzələrə inandırır, uydurduqları əhvalatlarla əhalini şirin yuxuya qərq edirdilər: “Axund Cümə məscidində deyir: “Həzərat, qiyamətin günündə behişt əhlinə gavmahı ciyərindən verəcəklər, onda qoca kişilər olacaqlar on yeddi yaşında, qoca arvadlar on dörd yaşında, korlar olacaqlar gözlü, karlar qulaqlı, qəzet oxuyanlar kafirlərnən məhsur olacaqlar!” [6]

Satirik mətbuatda təhsil ocaqları və məktəblərə qarşı laqeyd münasibətə təəssüf hissi ilə yanaşılır, məktəbə gedənlərin “biiman” hesab olunması gülüş obyektinə çevrilirdi: “...məktəbə ya mədrəsəyə, jurnala ya qeyri şeyə bircə qəpik sərf eyləsən, kafir olarsan, bunların özləri çox fitnədir, həm kani-fəsadin özüdür. Hacı, mən söz verirəm, helə müftinlərə mən lən eyləyim, xalq arasında hamının küfrünə,

mənluluğuna hökm eləyim, çünki bunlar millət arasına nümami-fitnə salırlar, yetənə böhtan atırlar, dini dinara satırlar, bu sayaq pul qazanırlar” [7].

Satirik mətbuatda müzakirə olunan problemlərdən biri də təhsil sistemindəki naqisliklərin və qüsurların yaratdığı mənzərə idi. Belə ki, cəmiyyətdə hökm sürən nadanlıqın əsas səbəblərindən biri də məhz ölkədəki təhsil və tədris sisteminin gülünc və eyni zamanda acınacaqlı vəziyyəti idi. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə təhsil və tədrisin idarəçiliyi daha çox axund və mollaların əlində idi. Bu işə aylarla və illərlə davam edən, heç bir nəticəsi olmayan vaxt israfı demək idi. Mollalar şagirdlərə mənalarını bilmədiyi cümlə və mətnləri əzbərlətməklə mövhumat əsiri olan yeni cahil nəsil yetişdirirdilər. Onların naqis və gülünc tədris üsulu yeni nəslə uçuşuma sürükləyirdi. “Arı” jurnalının 8 yanvar 1911-ci ildə nəşr olunmuş 4-cü nömrəsində “Qarınqulu bəy” imzası ilə verilmiş hekayədə mollaxana tədris sisteminin gülüncüyü bu cür ifşa olunur: “Çox yırgalandım, gördüm dərs yadıma düşmür. Öz-özümə dedim: “Gəl bayaqkı hava ilə oxu, bəlkə, yadıma düşsün”. Hava ilə də oxudum, olmadı. Axırda nələc üzümü tutdum yoldaşım Cəfərə: “Ay yoldaş, bu yazanlar nə sözdür?”, – dedim. Cəfər yazılan dərsimə baxıb: “Qarınqulu bəy, mən il yarım bundan qabaq oxumuşam, çoxdankı sözlər olduğuna görə yadımda qalmayıb. Qoy sənin üçün yanımdakı Fərzəlidən xəbər alım. O, “Quran” dan sonra iki kitab oxuyub qurtarıb”, – dedi, dərsimi məndən alıb Fərzəliyə verdi: “Sən Allah, Fərzəli, bu dərs nə dərsidir?!” Zalım Fərzəli əlinə alan kimi dedi: “Bu dərs “hu Əl-Fatihə-aləmin” dərsidir”. Eylə bu sözləri eşidən kimi dəxi qoymadım canına yel dəysin. Mollaxana uşaqlarının səsini səs qarışdırıb “hu Əl-Fatihə aləmin” deməkdə idim” [2, 96-97].

Bundan başqa, övladlarını məcburi şəkildə mollaxanaya göndərməklə mollaların naqis təlim və tərbiyə üsulunun mövcudluğuna şərait yaradan avam ata-analar da satirik mətbuatın tənqid hədəfinə çevrilirdi: “Molla Qulam, bilirsiniz nə var, bu uşaq elə bil mənim deyil, sənindir. Nə tövr ki lazımdır, gərək buna səy edəsiniz. Mən o uşağı döyüləndə inciyən kişilərdən deyiləm. Bir söz, “sümüyü mənim, əti sənin”. Vəssəlam!” [2, 53]

Diqqəti çəkən digər cəhət isə mollaların şagirdlərə qarşı qeyri-insani münasibəti və onlardan bir çox hallarda kölə kimi istifadə etməsi idi: “Qara məscid yanındakı məktəb bir qərribə məktəbdir, heç Yevropada da belə məktəb olmaz! Keçmə yarınıcı sinfindən... Yarınıcı sinfin müəllimi nə müəllim! Bir gündə balaca şagirdlərə həmi oxumaq, həmi yazmaq öyrədir... onun qapazı, onun şapalağı hansı şagirdə dəyirsə, o saat molla olur... və uşaqlardan beləsi var ki, müəllimin zəhmətin azaldır və hər səhər tezdən gəlib müəllimə kömək eləyir; məktəbi süpürür, bozbaş bişirir, paltarını yuyur və qeyrə və müəllim o qədər zəhmət çəkir ki, saat doqquzadək yuxudan ayılmayıb” [6].

Satirik mətbuatda cəhalət və nadanlıqın tənqidi, din və fanatizmin ifşası məqsədilə satirik şeir, felyeton, məqalə, karikatura kimi vasitələrdən istifadə olunurdu. Bundan başqa, “Atalar sözü”, “Teleqraf xəbərləri”, “Poçt qutusu”, “Telefonumuz”, “Sual və cavab” kimi başlıqlarla verilmiş satirik nümunələr də öz növbəsində bu işdə böyük

rol oynayırdı. Qeyd olunanlara misal olaraq satirik “Kəlniyyət” jurnalına nəzər salsaq, görərik ki, jurnalın 31 may 1912-ci il tarixli 2-ci nömrəsində “Sual və cavab” başlığı ilə dərc olunmuş nümunədə müsəlmanların geri qalmasının, elm və mədəniyyətin onlara işıq sala bilməməsinin səbəbi soruşulur və verilən suala bu cür cavab alınır: “Dinməz-söyləməz, gözüyumulu, ağızbağlı oturan cavanlarımızdan, dünyadan bixəbər, fikri paslanmış qocalarımızdan, namusu belinə bağlayan qoçularımızdan, mövhumat içində boğulan analarımızdan, on beş yaşınacan evdə saqqız cibinə qoyub, milçək tutmaq ilə əlləşən qızlarımızdan xəbər alınız, sizə desinlər” [8, 20].

Din və fanatizm əleyhinə mübarizə aparan, əhali arasında maarifi və mədəniyyəti yayaraq xalqın şüurunu oyatmağa çalışan satirik mətbuat, xüsusilə də “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur”, “Kəlniyyət” kimi mübarizədə ardıcıl olan jurnallar senzuranın və mürtəcə qüvvələrin ciddi təqibinə məruz qalırdı. Günü-gündən düşmənləri artan bu satirik jurnallar ciddi yoxlanışlardan keçir, çap olunması qadağan olunmuş materiallar ilə əlaqədar bəzən boş qalan səhifələri də olurdu. Təqiblərə davam gətirə bilməyən satirik jurnalların nəşrləri müxtəlif vaxtlarda dayandırılsa da, din və fanatizmə, cəhalət və geriliyə qarşı ardıcıl mübarizə sayəsində bu satirik jurnallar XX əsr mətbuat tariximizdə silinməz izlər buraxmış və insanların şüurunun oyanmasında, dünyada baş verən hadisələrdən nəticə çıxarmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. “Zənbur”, “Evimiz yıxıldı”, “Evlərdə”, “Telefonumuz”, Bakı, “Kaspi” mətbəəsi, 27 mart 1909, № 3
2. Vüqar Əhməd, Dilbər Rzayeva, “Arı” və “Mirat” jurnalları yeni əlifbada”, “Ulu” İKF, 2021
3. Nazim Axundov, “Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər)”, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı-1968
4. İslam Ağayev, “Satirik “Zənbur” jurnalı”, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı-1969
5. “Zənbur”, “Bəşarət”, Bakı, “Kaspi” mətbəəsi, 17 aprel 1909, № 6
6. “Zənbur”, “Məşqətədən”, “Təzə üsul”, Bakı, “Kaspi” mətbəəsi, 3 aprel 1909, № 4
7. “Zənbur”, “Uzun dərya”, Bakı, “Kaspi” mətbəəsi, 10 aprel 1909, № 5
8. Vüqar Əhməd, Dilbər Rzayeva, “Kəlniyyət” satirik jurnalı yeni əlifbada (1912-1913)”, Bakı, “PrintMe” 2022
9. Qulam Məmmədli, “İmzalar”, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1977

Xülasə

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan satirik mətbuatında mühüm yer tutan cəhalət və nadanlılığın tənqidi, riyakar din xadimlərinin ifşası, mədəni geriliyə qarşı

mübarizə, əhalinin maarifləndirilməsi kimi məsələlərə nəzər salınır. XX əsrin əvvəllərində cəhalət və نادانlığın tənqidinə, din və fanatizmin ifşasına yer verən satirik mətbuat orqanları içərisində “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur”, “Kəlniyyət” kimi jurnallar xüsusi seçilirdi. Satirik mətbuatda müzakirə olunan problemlərdən biri də təhsil sistemindəki qüsurların yaratdığı mənzərə idi. Belə ki, cəmiyyətdə hökm sürən نادانlığın əsas səbəblərindən biri də məhz ölkədəki təhsil və tədris sisteminin gülünc və eyni zamanda acınacaqlı vəziyyəti idi. Din və fanatizm əleyhinə mübarizə aparən, əhali arasında maarifi və mədəniyyəti yayaraq xalqın şüurunun oyatmağa çalışan satirik mətbuat, xüsusilə də “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur”, “Kəlniyyət” kimi mübarizədə ardıcıl olan jurnallar senzuranın və mürtəce qüvvələrin ciddi təqibinə məruz qalırdı. Təqiblərə davam gətirə bilməyən satirik jurnalların nəşrləri müxtəlif vaxtlarda dayandırılsa da, bu satirik jurnallar XX əsr mətbuat tariximizdə silinməz izlər buraxmış və insanların şüurunun oyanmasında, dünyada baş verən hadisələrdən nəticə çıxarmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

CRITISIZM OF IGNORANCE IN THE SATIRICAL PRESS

Shahana Mammadova (Kocharli)

Resume

This article sheds light on issues such as criticism of ignorance, exposure of fanaticism, struggle against cultural backwardness, education of the population, which played an important role in the Azerbaijani satirical press at the beginning of the 20th century. Satirical magazines such as *Molla Nasreddin*, *Zanbur*, *Kalniyyat*, which criticized ignorance and exposed fanaticism, occupied a special place in the satirical press. One of the problems discussed in the satirical press was the picture created by the deficiencies in the education system. The satirical press, which fought against religion and fanaticism and tried to awaken the people by spreading education, was subjected to serious persecution by censorship and reactionary forces. Although the publication of satirical magazines was stopped at various times, these satirical magazines played an important role in awakening people and making them aware of the innovations in the world.

КРИТИКА НЕВЕЖЕСТВА В САТИРИЧЕСКОЙ ПРЕССЕ

Шахана Мамедова (Кочарли)

Резюме

В данной статье освещены такие вопросы, как критика невежества, разоблачение фанатизма, борьба с культурной отсталостью, просвещение населения, которые играли важную роль в азербайджанской сатирической прессе начала 20 века. В сатирической прессе особое место занимали такие сатирические журналы, как «Молла Насреддин», «Занбур» (Оса), «Калнийят», критиковавшие невежество и разоблачавшие фанатизм. Одной из проблем, обсуждавшихся в сатирической прессе, была картина, создаваемая

недостатками системы образования. Сатирическая пресса, боровшаяся с религией и фанатизмом и пытавшаяся пробудить народ путем распространения образования, подвергалась серьезным гонениям со стороны цензуры и реакционных сил. Хотя издание сатирических журналов в разное время прекращалось, эти сатирические журналы сыграли важную роль в пробуждении людей и ознакомлении их с нововведениями в мире.

Rəyçi: fil.e.d., professor Vüqar Əhməd

САРДАРОВА ИРАДА НАДИР ГЫЗЫ
доктор философии по филологии, доцент
Азербайджанский университет языков
г.Баку, улица Р.Бейбутова, 134
iradasardarova@yahoo.com

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОЛОЖЕНИЯ АКТАНТОВ В ПРЕДЛОЖЕНИИ

Аннотация:

В статье рассматривается вопрос о позициях актантов в предложении. Известно, что актанты (или аргументы) — это именное словосочетание, которое действует как агент главного глагола предложения. В предложении обычно могут быть актанты разных предложений. В данной статье в основном рассматривается вопрос о месте актантов глагола. Хорошо известно, что традиционная грамматика явно или неявно основана на логических принципах. Подлежащее и сказуемое, используемые в предложении, передают информацию о новой теме. Чтобы уточнить смысл предложения, к нему добавляются актанты. Хотя это предложение, грамматически оно может иметь от одного до пяти актантов, причем они логически выбираются по двум его членам: подлежащему и сказуемому.

Кроме того, в статье затрагивается вопрос о структурном синтаксисе Л. Теньера. Л. Тесниер известен определением «актантной системы» глаголов, и этот вопрос обсуждается в статье. Его идея состоит в том, что глаголы можно упорядочить по функции валентности. Понятие валентности, взятое им из химической классификации элементов, он объясняет, связывая его с актантом глагола: любое предложение может иметь глагол, но предложение может быть полным, когда употреблены все дополнения, завершающие его значение после этого. Эти вопросы подробно обсуждаются в статье.

Ключевые слова: *актант, позиция, предикат, информация, новое, идея*

Известно, что традиционная грамматика, эксплицитно или имплицитно опирается на логические принципы. Это выявляет логическую противоположность подлежащего (логического подлежащего) и сказуемого (логического предиката) в предложении: подлежащее (практически, логическое подлежащее) есть нечто сообщаемое; предикат (практически логический предикат) - это то, что сообщается о субъекте (подлежащем), (о логическом субъекте). Несмотря на то, что предложение грамматически может иметь от одного до пяти членов предложения, они логически соответствуют двум членам суждения: подлежащему и сказуемому. Согласно традиционной грамматике слова, соответствующие подлежащему, образуют полюс субъекта (подлежащего). (В нашем примере слова *молодая* и *красивая* относятся к слову *девушка* и вместе с ним образуют полюс субъекта (подлежащего), а слова,

относящиеся к сказуемому, образуют полюс сказуемого вместе с ним. (В нашем примере это слова *хорошо, песни, старинные* и *народные*). Следовательно, полюс субъекта (подлежащего) противоположен полюсу предиката.

В некоторых языках мира элементы подлежащего и сказуемого настолько переплетены, что разделить их между подлежащим и сказуемым не только трудно, но и совершенно невозможно. Поэтому в данном случае о противоположности этих двух понятий (субъекта (подлежащего) и сказуемого) не может быть и речи. Например, в латинском предложении "*Filius amat patrem*" «Сын любит отца» слово *amat* состоит из элемента сказуемого (*ama-*) и элемента подлежащего (*-t*). Следовательно, расщепление подлежащего и сказуемого не приводит к расщеплению слова и невозможно следующее противопоставление: *filius...t* (элементы подлежащего) –*ama-* *patrem* (элементы сказуемого). Если принять гипотезу о центральном положении глагольного узла, о которой мы говорили в одной из наших статей, затруднений не возникнет. Если на основе этой гипотезы о глагольном узле, как центральной части предложения, составить диаграмму, то этот параллелизм между двумя именными узлами восстанавливается.

Мы знаем, что все существительные и прилагательные частично являются актантами. Термин актант впервые введен французским лингвистом Л.Теньером. Выделяются семантические и синтаксические актанты, которые исследуются Московской Семантической Школой. В дальнейшем эту проблему исследовали многие учёные (Планк, 1990; Леманн, 1991; Лазард, 1995, 1998; Векслер, 1995; Ван Валин и ЛаПолла, 1997, с.242; Дэвис и Дубинский, 2001). В русском языкознании его подробно исследуют многие учёные, особенно И.Мельчук (1998). Но в азербайджанском языкознании эта проблема не исследована, да и книг, посвященных структурной лингвистике, очень мало. Есть два автора, написавших книги в этой области (Racabli A, 2005; Veysalli F, 2008), но и этой проблемы они не коснулись.

В современной структурной лингвистике актантами считаются люди или вещи, участвующие в процессе. Уже отмечалось, что актанты выражаются существительными и непосредственно подчиняются глаголу. «Актанты различаются по своей природе, что в свою очередь связано с их количеством в глагольном узле. Таким образом, качество актантов имеет важное значение во всей структуре глагольного узла. В большинстве языков наиболее общей структурной моделью простого предложения является модель NV (ПС), представляющая собой структуру, состоящую из именного и глагольного компонентов (Ю.Д.Левицкий, 1995, с. 91). Глагол рассматривается как основной компонент в этой модели. «Глагол предопределяет некоторые значения, а не лексические единицы своего окружения» (С.Б.Шустова, 2010, с. 56). Г.Г.Почепцов отмечает, что «важные элементы, создающие структуру предложения, поступают через глаголы в предложение»[(Г.Почепцов, 1976, с.

66). Глаголы имеют разное количество актантов. Кроме того, один и тот же глагол не всегда имеет одно и то же число актантов. Есть глаголы, не имеющие актантов, есть глаголы, имеющие один, два или три актанта» (Tesnière L., 1988: с.121). Разные актанты выполняют разные функции по отношению к глаголу, которому они подчинены (Ташликова, 2012, с. 123).

Предполагая, что у нас есть трехактантный глагол, мы будем различать одинаковое количество типов актантов – три типа актантов. Актанты будут обозначаться порядковыми номерами: первый, второй, третий... актант. Порядковый номер актанта не может превышать число актантов этого глагола: глагол без актантов не может управлять актантами, один актантный глагол не может иметь второй актант, двухактантный глагол не может иметь третий актант и т. д. Первый актант можно найти в предложениях, содержащих один, два и три актанта, второй актант можно найти в предложениях, имеющих два и три актанта, а третий актант можно найти только в предложениях с тремя актантами. Семантически первый актант — это тот, который выполняет действие. Это является предметом традиционной грамматики. Мы оставляем за ним это название. В предложении «*Назрин читает слово*», Назрин является первым действующим лицом (актантом), оно же является подлежащим. С этой точки зрения второй актант - это тот, который испытывает действие. В традиционной грамматике второй актант называется прямым объектом (дополнением), в последнее время его называют дополнением объекта, а в структурном синтаксисе мы называем его объектом. Если семантически существует противоположность между субъектом и объектом, то структурно существует различие между первым и вторым актантами. «...со структурной точки зрения, независимо от того, является ли это первым или вторым актантом, придаточный элемент всегда является дополнением, дополняющим подчиняющееся слово ..., причем в любом случае существительное, будь оно субъектом или объектом, управляет всеми подчиненными элементами, объединенными в узел, в котором он является центром. Основываясь на этой точке зрения и используя традиционные термины, можно без колебаний заявить, что субъект, как и все остальные, является дополнением. Хотя это утверждение и парадоксально на первый взгляд, его можно легко доказать, если указать, что здесь имеется в виду структурная, а не семантическая точка зрения» (Теньер Л, 1988: с.124). В предложении «*Ashraf beats Azad*» - «*Ашраф бьет Азада*», Азад является вторым действующим лицом, но семантически он является дополнением глагола *beats* бьет.

В настоящее время понятие сирконстанта используется в семантическом плане, т.е. противостоит синтаксическому актанту. Присоединяясь к словам-сказуемым, сирконстанты интерпретируют ситуации. В теории актантов основной проблемой является граница между семантическими актантами и сирконстантами. Тем не менее мы отметили, что синтаксический критерий помогает определить границу между актантом и сирконстантом,

однако этот критерий не всегда определяется правильно. Следует отметить, что сирконстанты образа действия располагаются после первого, второго и третьего действующих лиц в предложении. сирконстанты места и времени располагаются после второго и третьего актантов. Сирконстанты также можно найти в начале предложения. Следовательно, если в предложении есть актанты и сирконстанты, их позиции можно определить с помощью таблицы.

1) Существуют сходства и различия между традиционной грамматикой и структурной лингвистикой.

2) Согласно логическим принципам, традиционная грамматика стремится выявить противоположность между подлежащим и сказуемым, тогда как в структурном синтаксисе этой противоположности вообще не существует.

3) Теория о центральном глагольном узле устраняет неудобства при анализе предложения. 4) Теория актантов является основным моментом структурного синтаксиса. 5) Функции сирконстантов всегда выполняют наречия или группы слов, приравненные к наречиям.

References

- [1] Davies William; and Dubinsky, Stanley (2001). *Objects and Other Subjects. Grammatical Functions, Functional Categories and Configurationality*. Dordrecht: Kluwer.
- [2] Lazard Gilbert (1995). *La de'finition des actants*. In Lucien Tesniere aujourd'hui, F. Madray Lesigne and J. Richard-Zappella (eds.), 151–158. Paris: Peeters.
- [3] Lehmann Christian (1991). *Relationality and the grammatical operation*. In *Partizipation. Das sprachliche Erfassen von Sachverhalten*, H. Seiler and W. Premper (eds.), 13–28. Tübingen: Gunter Narr.
- [4] Levitski Y.D. (1995). *From statement to sentence. From sentence to statement*. Perm
- [5] Mel'čuk Igor (1999). *Opyt teorii lingvističeskix modelej „Smysl, Tekst.“ Semantika, Sintaksis*. Moscow: Nauka.
- [6] Plank Frans (1990). *Objets trouve's*. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 43(1), 59–85.
- [7] Pochevsov G (1976). *Syntagmatics of English language*, Kiev.
- [8] Racabli A. *Structural syntax*. Baku, 2005.
- [9] Tashlikova M.B. (2012). *The verb to imitate: the semantic consequences of splitting valence*. *Siberian philological sciences*, 4, 123-133.
- [10] Tesniere L. (1988) *Elements de syntaxe structural*. Translation from French, Introduction and general editorship of V.Gak, Moscow.
- [11] Shustova S.B. (2010). *Functional peculiarities of causal verbs: dynamic approach*. Perm.

- [12] Van Valin Robert; and La Polla Randy (1997). Syntax, Structure, Meaning and Function. Cambridge: Cambridge University Press.
[13] Veysalli F. (2008). The basis of structural syntax. II, Baku, Mutercim.
[14] Wechsler Stephen (1995). The Semantic Basis of Argument Structure. Stanford, CA: CSLI

Sərdarova İ.

Cümlədə aktantların mövqeyinin müəyyən edilməsi Xülasə

Məqalə cümlədə aktantların mövqeləri məsələsi araşdırılır. Məlum olduğu kimi, aktantlar cümlənin əsas feilinin agenti kimi fəaliyyət göstərən isim söz birləşmələridir. Cümlədə adətən müxtəlif cümlə üzvlərinin aktanları ola bilər. Bu məqalədə əsasən feilin aktalarının yeri məsələsi müzakirə olunur. Məlumdur ki, ənənəvi qrammatika eksplisit və ya implisit şəkildə məntiqi prinsiplərə əsaslanır. Cümlədə işlədilən mübtədə və xəbər yeni mövzu barədə məlumat verir. Cümlənin xəbərini aydınlatmaq məqsədilə ona aktantlar əlavə olunur. Bir cümlə olmasına baxmayaraq qrammatik olaraq cümlənin birdən beşə qədər aktantı ola bilər və onlar məntiqi olaraq iki üzvünə uyğun olaraq seçilir: mübtədə və xəbər.

Bundan əlavə, məqalədə L. Tesnière-in struktur sintaksisi məsələsinə də toxunulur. L. Tesnière feillərin "aktant sistemi"-ni müəyyən etməsi ilə tanınır və bu məsələ məqalədə müzakirə olunur. Onun ideyası ondan ibarətdir ki, feillər valentlik funksiyasına görə sıra ilə düzülə bilər. O, elementlərin kimyəvi təsnifatından götürdüyü valentlik anlayışını feil aktantı ilə əlaqələndirərək belə izah edir: istənilən cümlənin feili ola bilər, lakin cümlə o zaman tamamlanmış ola bilər ki, ondan sonra onun mənasını tamamlayan bütün tamamlıqlar işlədilmiş olsun. Bu məsələlər məqalədə geniş şəkildə müzakirə olunur.

Açar sözlər: *aktant, mövqe, predikat, məlumat, yeni, fikir*

Sardarova I.

Determining the position of the actants in the sentence Summary

The article deals with the issue of the positions of the actants in the sentence. It is a known fact that actants (or arguments) are noun phrases that act as the agent of the main verb of the sentence. A sentence can usually have actants of different clauses. This article mainly discusses the issue of the place of the actants of the verb. It is well known that traditional grammar is explicitly or implicitly based on logical principles. The subject and the predicate used in the sentence give information about a new topic. In order to clarify the message of the sentence, actants are added to it. Although it is a sentence, grammatically, a sentence can have from one to five

actants, and they are logically selected according to its two members: subject and the predicate.

In addition, the article also touches on the issue of L. Tesnière's structural syntax. L. Tesnière is known for defining the "actant system" of verbs, and this issue is discussed in the article. His idea is that verbs can be ordered according to the function of valence. He explains the concept of valence, which he took from the chemical classification of elements, by relating it to the actant of the verb: any sentence can have a verb, but the sentence can be complete when all the complements that complete its meaning are used after it. These issues are extensively discussed in the article.

Key words: *actant, position, predicate, information, new, idea*

Rəyçi: fil.f.d., dosent Cəmil Babayev

ЛИ ЦИНЦИН

Бакинский Государственный Университет, докторант
email: 944630428@qq.com, +994 51 554 5709
Orcid: 0009-0007-5375-5123

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КИТАИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В последние десятилетия в связи с глобализационными процессами образы стран, в том числе Китая, становятся предметом исследования в разных областях гуманитарных наук. Настоящее исследование, выполненное на стыке современной лингвокультурологии и традиционной русистики, посвящено описанию китаизмов в русском языке. Актуальность темы исследования заключается в его направленности на осмысление представления о китайских заимствованиях, существующих в русском языке. Активное появление в последние годы лингвистических работ, посвященных лексик китайского происхождения также обуславливает актуальность данной темы. В настоящей статье прослеживается характерная особенность заимствованных из китайского языка лексик в русском языке. Систематизируются и анализируются особенности проявления и проникновения китаизмов в русский язык на разных стадиях развития отношения между Россией и Китаем.

Ключевые слова: заимствование, двуязычие, китаизм, русский язык, лексика, культура

Li Qingqing

RUS DİLİNDƏ ÇİNİZMLƏRİN ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Son illərdə qloballaşma prosesləri, humanitar elmlərin müxtəlif sahələri üzrə Çin də daxil olmaqla ölkə obrazlarının araşdırılmasına təkan verdi. Müasir linqvomədəniyyətşünaslıq və ənənəvi rusşünaslığın kəsişməsində yerləşən bu tədqiqat rus dilində çin dilindən alınma sözlərin təsvirinə yönəlmişdir. Bu tədqiqatın əhəmiyyəti rus dilində çin dilindən alınma sözlərin anlayışının tədqiqindədir. Son illərdə Çin leksikonuna dair linqvistik tədqiqatların sayının artması bu məsələnin əhəmiyyətini daha da vurğulayır. Bu məqalədə rus dilində çin sözlərinin fərqləndirici xüsusiyyətlərini, bu çin sözlərinin Rusiya-Çin münasibətlərinin müxtəlif mərhələlərində necə meydana gəldiyi və inteqrasiyası araşdırılır.

Açar sözlər: alma sözlər, ikidillilik, çin, rus, lüğət, mədəniyyət

Li Qingqing

GENERAL CHARACTERIZATION OF CHINESEISMS IN THE RUSSIAN LANGUAGE

Summary

In recent decades, the globalization processes have led to the examination of country images, including China, across various fields of humanities. This study, at the intersection of modern linguocultural studies and traditional Russian studies, focuses on describing Chinese loanwords in the Russian language. The significance of this research lies in its exploration of the concept of Chinese loanwords in Russian. The growing number of linguistic works on Chinese lexicons in recent years further underscores the importance of this topic. This article delves into the distinctive characteristics of Chinese loanwords in the Russian language, examining how these Chineseisms have manifested and integrated at different stages of the Russia-China relationship.

Keywords: borrowing, bilingualism, Chineseism, Russian language, lexicon, culture

За последние десятилетия в мире произошло множество изменений, в том числе и в сфере языков. Одним из наиболее интересных феноменов является языковое слияние, которое происходит, когда два или более языка взаимодействуют между собой. В результате чего элементы одного языка начинают влиять на другой язык, и происходит слияние их лингвистических характеристик. "Языковое слияние является продуктом этнической интеграции, представляющее собой замену одного языка другим. К основной форме языкового слияния относится языковое заимствование" [2, с. 28].

Межъязыковые заимствования - результат взаимодействия различных социальных групп. Языковое заимствование представляет собой процесс, при котором один язык заимствует лексические, грамматические или фонетические элементы из другого языка. Этот феномен часто наблюдается в ситуациях культурного контакта, когда языковые группы взаимодействуют между собой, в результате чего происходит обмен языковыми ресурсами. Одной из наиболее распространенных форм языкового заимствования является заимствование лексики. Когда один язык заимствует слова или выражения из другого языка, это может быть вызвано различными факторами, такими как культурный обмен, торговля, миграция или технологические инновации. Например, многие языки мира заимствовали слова из английского языка в связи с его глобальным влиянием в области науки, технологий и культуры.

Заимствование языковых элементов может обогатить язык новыми словами, конструкциями и выражениями, расширяя его выразительные возможности и способствуя культурному обмену.

Однако важно отметить, что языковое заимствование является естественным и неизбежным процессом в условиях культурного контакта. В мире, где глобализация и межкультурный обмен становятся все более распространенными, языковое заимствование играет важную роль в развитии языков и культур, способствуя их адаптации и выживанию в новых условиях.

Двуязычие является основным экстралингвистическим фактором, способствующим процессу заимствования. Л. П. Крысин подчеркивает, что знакомство с передающим языком, некоторый "минимум двуязычия – главное условие" лексического заимствования [3, с. 35]. Г. Пауль также отмечал, что "заимствованные слова укрепляются в языке после некоторого минимума двустороннего контакта языков, поэтому анализ заимствований должен начинаться с исследования поведения двуязычных людей" [9, с. 460].

Таким образом, языковое заимствование является сложным и многогранным явлением, которое отражает динамику культурного и языкового взаимодействия в современном мире. В настоящей статье исследуется языковой контакт между Россией и Китаем. Заимствования из китайского языка в русский язык представляют собой интересный исторический и культурный феномен, отражающий долгую и важную историю взаимодействия между двумя народами. Заимствования из китайского языка в русский язык начались еще в древние времена благодаря торговле, дипломатическим связям и культурному обмену между двумя нациями. С развитием обмена знаниями и технологиями, а также с появлением китайской литературы и философии на русском языке, число заимствованных слов и выражений стало увеличиваться. Эти заимствования охватывают различные сферы жизни, включая культуру, науку, технологии и повседневные обычаи.

Как правило, китаизмы в русском языке тематически разделяются на следующие группы:

1. Названия пород собак: "*чау-чау*", "*шарпей*", "*ши-тцу*" и "*пекинес*" и др.
2. Названия боевых искусств: "*кун-фу*", "*тайцзицюань*", "*ушу*", "*цигун*" и др.
3. Китаизмы, обозначающие абстрактные понятия: "*дао*", "*даосизм*", "*инь*", "*ян*", "*пиньинь*" (транслитерация), "*путунхуа*", "*фэньшуй*". "*цзинь*", "*цунь*", "*чэньюй*" и др.
4. Китаизмы, обозначающие природные явления: "*тайфун*".
5. Китаизмы, обозначающие конкретные предметы: "*вок*", "*дацзыбао*", "*жемчуг*", "*пина*", "*фанза*", "*хутун*", "*маджонг*", "*ципао*", "*книга*", "*кан*", "*даба*", "*гохуа*", "*баньгу*", "*нанка*" и др.
6. Китаизмы, обозначающие определенные группы людей: "*хунвэйбин*", "*хунхуз*", "*ходя*", "*куня*", "*лаобань*", "*лаовай*", "*хуацяо*", "*дубань*", "*дуцзюнь*" и др.
7. Ботанические и кулинарные термины: "*чай*", "*ханжа*" ("*ханшин*"), "*байховый*", "*фунчоза*", "*танхулу*", "*баоцзы*", "*буузы*" ("*позы*"), "*манты*", "*рамен*" ("*лагман*"), "*цзунцзы*" и "*цзяоцзы*" "*димсам*", "*тофу*", "*личи*",

"кетчун", "чифанить", "апельсин", "женьшень", "соя", "гаолян", "чумиза", "кумкват", "тунг", "цзунцзы", "цзяоцзы" и др.

Процесс освоения заимствованных китаизмов в русском языке можно рассматривать по различным стадиях. По мнению Беляевы "иностранная лексика, проникшая в чужую языковую среду, проходит, по крайней мере, три стадии эволюции: от проникновения в речь - к частичному усвоению и далее - к полному уподоблению автохтонным словам" [1, с. 81]. В большинстве случаев в этом языке перемещается ударение в словах, а также встречается много слов, в которых изменены окончания или вставлены новые буквы; наконец, много слов совершенно заменены и исковерканы до неузнаваемости.

На раннем этапе проникновения китайские языковые элементы или целые слова к словарному составу русского языка приспособляются при помощи транслитерации или транскрипции [4]. Проникли в русский язык много китаизмов, которые можно отнести к определенной части речи с соответствующим морфологическим и словообразовательным оформлением, но не вполне освоены грамматической системой русского языка. Например: "чау-чау" - несклоняемое одушевленное существительное женского рода. Это порода длинношерстных декоративных собак с китайским происхождением, известная своей пушистой мантией и уникальной собачьей мордой. Название "чау-чау" можно перевести как "пушистый лев".

"Пекинес" и "шарпей" - одушевленные существительные мужского рода, 2-е склонение. "Шарпей" - одна из китайских пород собак, известная своей складчатой кожей и уникальным внешним видом [13]. Название "шарпей" с китайского языка переводится как "песчаная кожа". "Пекинес" - порода маленьких собак с короткой мордой, название которого указывает на его связь с городом Пекин. "Ши-цу" - одушевленное существительное общего рода, не склоняется. Это порода маленьких собак, происходящих из Китая. Название "ши-цу" в переводе означает "собака-лев", так как их прическа напоминает гриву льва. "Дацзыбао" и "ципао" - несклоняемые неодушевленные существительные среднего рода; "фанза", "даба" - неодушевленные существительные женского рода, 2-е склонение и др. Эти слова употребляются как более или менее органичный элемент русского текста.

Следует отметить, что грамматическая характеристика числа у этих двух слов "цзунцзы" (треугольный пирожок с клейким рисом, обернутый бамбуковыми листьями)[8, с. 312] и "цзяоцзы" (пельмени) варьируется, они могут пользоваться как во множественном, так и в единственном числе [6, с. 94].

Заимствующие в русском языке китайские слова постепенно теряют свои экзотичности и употребляются в узкую сферу книжных или специальных терминов. Большинство интересующих нас китаизмов входят в русский язык в своем исконном значении.

Китайский язык богат не только конкретными терминами, но и абстрактными понятиями, которые отражают культурные, философские и религиозные аспекты китайского общества. Например: "**кун-фу**", "**тайцзицюань**", "**ушу**", "**цигун**", "**дао**", "**даосизм**", "**инь**", "**ян**", "**пиньинь**", "**фэньшуй**". "**цзинь**", "**цунь**", "**хунвэйбин**", "**хунхуз**" и др.

В настоящее время культурный диалог между Россией и Китаем вновь активизируется, стремительно развивается российское китаеведение. Были переведены на русский язык значительное количество книг по китайской классической философии, истории, литературе, которые внесли большой вклад в распространение китайского конфуцианства, даосизма и литературы, способствуя тем самым китайско-русскому культурному обмену. В русский язык употребляются некоторые слова, обозначающие понятия культуры, религиозные и философские термины, например: слово "**гохуа**" — термин для обозначения техники и стиля традиционной китайской живописи. Его также называются "**чжунго хуа**" (Китайская живопись) и "**шуймохуа**" (живопись тушью).

"**Баньгу**", или "**даньпигу**", китайский односторонний барабан. Это слово происходит из китайского языка "бань-гу", где "бань" означает доску, "гу" - барабан.

Распространенное в настоящее время слово "**кун-фу**" (по другому называется "**ушу**") пришло в русский язык через вторичный перевод американских переводов кантонского диалекта "**кун фу**" в значении "навыки, мастерство". Это общее название для различных стилей и традиций китайских боевых искусств. Кунг-фу включает в себя широкий спектр техник, от ударов руками и ногами до оружия и самозащиты.

С ростом мировой известности и популярности "кун-фу" появились и другие стили боевых искусств, которые имеют древние корни и представляют собой важную часть культуры и традиций Китая. Например: "**Тайцзицюань**" буквально означает "кулак великого предела" [5, с. 803]- представляющая собой стиль китайского бокса, который известен своими медленными и плавными движениями, направленными на развитие внутренней силы и гармонии. "**Багуацюань**" - то стиль китайского бокса, основанный на принципах восьми триграмм. Багуацюань известен своими круговыми движениями и стратегиями обороны. "**Цигун**" (дыхательная гимнастика) - китайская практика, направленная на развитие внутренней силы, здоровья и гармонии.

"**Фэньшуй**"- это концепция древнекитайского учения о расположении объектов и энергетических потоков для достижения гармонии с окружающей средой. Буквально "**фэньшуй**" переводится как "**ветер и вода**", что указывает на важность природных элементов в этой практике. В русском языке это слово используется для обозначения учения о гармонизации пространства и его влиянии на человеческую жизнь. Наука "**фэньшуй**" широко используется в

архитектуре, дизайне интерьеров, градостроительстве, бизнесе и личной жизни в стремлении создать гармоничное и благоприятное окружение для жизни и работы. Таким образом, основная идея "*фэншуй*" заключается в создании гармоничного окружения, которое способствует благополучию, здоровью и процветанию человека. Это достигается путем анализа окружающего пространства, размещения предметов и структур, а также использования различных символов и практик для балансировки энергии, называемой "*ци*".

"*Ци*" как философское понятие означает "жизненную энергию" или "дыхание", которая пронизывает всю природу и человеческое существо. В китайской философии "*ци*" играет важную роль в теории медицины, медитации и в боевых искусствах.

Слова "*инь*" и "*ян*" имеют древние корни и происходят из китайской философии. Они используются для описания двух противоположных, но взаимодополняющих друг друга аспектов мира и вселенной. "*Инь*" представляет собой темный, женский, пассивный аспект. Он ассоциируется с луной, ночью, холодом, покоем и интроверсией. "*Ян*" представляет собой светлый, мужской, активный и сухой аспект. В китайской философии "*инь*" и "*ян*" рассматриваются как два противоположных, но взаимно дополняющих друг друга аспекта, образуя единство и гармонию. Эти понятия играют важную роль в таких учениях, как даосизм и конфуцианство, а также в китайской медицине и философии жизни.

"*Дао*" - одно из ключевых понятий в китайской философии, означающее "путь" или "природный порядок вещей". *Дао* является основой древней китайской религиозной философии даосизма.

"*Даосизм*" – одна из трёх официальных религий в Китае (наряду с конфуцианством и буддизмом); *даосизм* освящает покорность, смирение, безропотность народных масс; обряды даосизма основаны на суевериях, магии, колдовстве, заклинании духов, обозначает китайскую религиозную философию и практику, основанную на учении о пути ("*дао*"). В русском языке оно используется для обозначения этой религиозной системы.

Тесные российско-китайские политические отношения в значительной степени способствуют русско - китайским языковым контактам, благодаря которым в русском языке появляются многочисленные китаизмы, называющие политические и исторические реалии Китая, например: "*дубань*" или "*дуцзюнь*" (китайский военный губернатор), "*хунвейбины*" (красный охранник Культурной революции правителя Мао Цзэдуна), "*хунхуз*" (разбойники в районах трех Северо - восточных провинций Китая), "*Гоминьдан*" (Китайская Национальная Партия), "*дацзыбао*" (газета с большими буквами для пропаганды), "*суньятсенизм*" (политическая система Сунь Ятсена), "*чанкайшисты*" (сторонники политических систем Чан Кайши), "*маоизм*" (политическая система Мао Цзэдуна), "*моизм*" (философская система Мо Цзы) и т.д [7].

Также следует отметить, что с укреплением экономических отношений между Россией и Китаем в языке приграничных с Китаем районах появляются китаизмы, называющие единицы измерения: "**цзинь**" (м. единица массы, равная 0.5кг.) [5, с. 873], "**лян**" (единица массы), "**дань**" (мера веса), "**му**" (единица площади земельного участка), "**доу**" (мера объема), "**ли**" (мера длины), "**цунь**" (м. мера длины) и т.д.

Также активно формируются в российско-китайском приграничье другие китаизмы. Например: "**куня**" (девушка), "**чифань**" (кушать), "**хунхуз**" и др [11].

Адаптация иноязычного слова в русском языке может проходить еще один этап — утраты жанрово-стилистических, ситуативных и социальных особенностей. Это происходит далеко не всегда: многие иноязычные элементы являются специальными терминами и в качестве таковых сохраняют достаточно узкую сферу употребления; кроме того, слова, взятые из других языков, могут оставаться приметами словоупотребления определенной социальной среды. Например: слово "**чай**" в ходе своего функционирования в русском языке получило семантическое развитие: «чаепитие (только ед.ч.)»; «чайные листья»; «лекарственный настой из чайных листьев»; «напиток, настоенный на листьях чая» [10, с. 61]. Слово "**жемчуг**" в русском языке часто используется для обозначения подобных камней и чего-то ценного и драгоценного. Слово "**чифань**" происходит от китайского глагола «чи-фань», означающего "есть, кушать". В настоящее время "**чифань**" или "**чифанька**" часто употребляются в значении китайского ресторана, кофе.

В русском языке слово "**пина**" (китайский музыкальный инструмент) часто используется для обозначения китайской музыки.

"**Ходя**" в древнекитайском языке обозначает обслуживающего, но по мнению Ушакова Д. Н. - "пренебрежительное название китайца" [12].

В русском языке слово "**женьшень**" означает также лекарственный препарат, приготовленный на основе этого растения.

Сегодня в разговорной речи слово "**соя**" часто употребляется для обозначения приправы, острого соуса, приготовленного из семян этого растения.

Слово "**фанза**" восходит к китайскому слову "**фан цзи**" и означает жилой дом.

Несмотря на значительные различия между китайским и русским языками, в русский язык проникали заимствования из китайского языка на протяжении многих столетий. Китайские заимствования играют важную роль в обогащении и разнообразии русского языка и культуры. Они свидетельствуют о глубоких исторических и культурных связях между народами России и Китая, а также о важности культурного обмена в современном мире.

Изучение китайских заимствований в русском языке предоставляет уникальную возможность понять и оценить вклад китайской культуры в формирование русской лингвистической и культурной идентичности.

Уместное употребление заимствованного слова, обусловленное социальной потребностью и целесообразностью, ни в коей мере не засоряет язык и речь человека, а обогащает их, делая более точными и яркими. Следует помнить, что гонение против слов, хотя и чужих, но уже свикшихся с языком, пропитавших в большей или меньшей степени все отрасли его слов, следует признать попыткой невозможной и бесполезной.

СПИСОК ПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Беляев С.А. Английские слова в русском языке XVI-XX вв. Владивосток: ДВГУ, 1984. 136 с.
2. Витковская Л.В., Дубовский Ю.А., Климентьева А. Д. Проблемы ассимиляции заимствований в современных лингвистических теориях. Русский язык и межкультурная коммуникация. 2013. № 1 (12). С. 28-38.
3. Крысин Л. П. Русское слово, свое и чужое: исследования по современному русскому языку и социолингвистике. М.: Языки славянской культуры, 2004. 888 с.
4. Крысин Л. П. Этапы освоения иноязычного слова. Русский язык в школе. 1991, NO 2. URI: <https://gramota.ru/journal/stati/zhizn-yazyka/etapy-osvoeniya-inoazychnogo-slova>
5. Левашов Е. А., Буцева Т. Н. Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 80-х годов— СПб. : Дмитрий Буланин, 1997. — 904 с.
6. Ли С. Особенности адаптации китаизмов, обозначающих культурно-бытовые реалии, в русском язык / Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. – 2019. – Т. 161, кн. 5–6. – С. 89–104. – doi: 10.26907/2541-7738.2019.5-6.89-104.
7. Муров, Г. Т. Люди и нравы Дальнего Востока. От Владивостока до Хабаровска: путевой дневник. Томск: Паровая типо-лит. П.И. Макушина. 1901. [4], 11, 161 с. (Электронная версия)
8. Ошанин И. М. Большой китайско-русский словарь по русской графической системе : в 4 т. — М. : Наука, 1984. с. 312).
9. Пауль Г. Принципы истории языка / пер. с нем.; под ред. А. А. Холодовича. М.: Инъязиздат, 1960. 500 с.
10. Сенько, Е. В. Китайские слова в современном русском языке: семантический аспект // Филологический класс. – 2019. – No 3 (57). – С. 59–64. DOI 10.26170/FK19-03-08.
11. Уфимцев Ю. Мы каждый день говорим по-китайски. URI: <https://konkurent.ru/article/7921>

12. Ушаков Д. Н. Толковый словарь русского языка. М.: Государственное издательство иностранных и национальных слов. 1935-1940. (Электронная версия).

13. Шагалова Е. Н. Словарь новейших иностранных слов (конец XX — начало XXI вв.): более 3000 слов и словосочетаний. - Москва: АСТ: Астрель. 2009. 944 с.

Rəyçi: professor Sevinc Məhərrəmova

SİMA ŞƏFİZADƏ TOFIK QIZI
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti, 117

**MÜASİR TÜRKİYƏ HEKAYƏSİNDƏ MİLLİLİK İDEOLOJİ VƏ
KULTUROLOJİ KONTEKSTDƏ**

Açar sözlər: hekayə, millilik, Türkiyə

Ключевые слова: история, национальность, Турция

Keywords: story, nationality, Turkish

Bu gün əminliklə söyləmək olar ki, nəinki Türkiyədə, eləcə də bütün dünyada hekayə janrında milli xüsusiyyətlər öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Ernest Heminqvey, Mixail Şoloxov, Gi de Mopassan, Çingiz Aytmatov və b. yazıçılar öz hekayələrində xalqın taleyini, tarixini, etnoqrafiyasını, milli ruhunu, psixologiyasını təsvir etməklə kifayətlənməmiş, milli dəyərləri bəşəri problemlərlə paralel şəkildə işləmişlər. Məsələn, Dmitri Lixaçov yazırdı: *“Milli xüsusiyyətlər – mötəbər bir faktdır. Hansısa bir xalqa, hansısa bir millətə, hansısa bir ölkəyə məxsus olan elə bir xüsusi keyfiyyətlər mövcud deyildir. Bütün məsələ onların hansısa məcmusunda və bu milli və ümummilli cizgilərin təkrar olunmaz düzülüşündədir”* [8, s.3].

Hekayə bir janr olaraq Türkiyə ədəbiyyatında isə Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu, Ömər Seyfəddin, Memduh Şevkət Əsəndal, Səbahəddin Əli və başqalarının hekayələri “Bizi “Biz” edən hekayələr” adı altında milli-mənəvi özünüdərk ideyasını milli dəyərlərin yaradılması aspektindən əsaslı bir şəkildə reallaşdırmışlar. Bu isə bir daha sübut edir ki, milli yaddaşa, tarixi keçmişə, ümumtürk psixologiyasına bağlı olan mətnlər (hekayələr) özlərində mənəvi-əxlaqi, ideoloji və kulturoloji mövqeyi də müəyyənləşdirə bilir.

Türkiyə ədəbiyyatında millilik həm də ümumbəşəriyyətin göstəricisi olaraq müasir dövr ədəbiyyatı üçün aktualıq kəsb edir. Onu da qeyd etmək ki, bədii mətnə özünəməxsusluq, orijinallıq, fərqlilik qazandıran əsas xüsusiyyətlərdən biri də milli cizgilərin işlənməsi prinsipidir. Bu, bəzən yazıçıların bilərəkdən, bəzən isə bilməyərəkdən, təhtəlsüz olaraq xarakterə də gətirdiyi bir xüsusiyyət olaraq dəyərləndirilə bilər. Xarakterdəki millilik, ilk növbədə, insanın milli özünüdərkini, mənliyinin, şəxsiyyətinin milli-mənəvi dəyərlərə sadiqliyinin, milli ənənələrə bağlılığının göstəricisidir. Həm də o da məlumdur ki, milli xarakterdə ifadə olunan meyarlar hər bir xalqın milli özünəməxsusluğunu, özünüdərkini canlandırmağa və təsdiq etməyə xidmət edir. Milli özünəməxsusluq isə milli ideologiyaya bağlı olmaq, onun daşıyıcısı və təbliğatçısı kimi davranmaq və millətin özünü təsdiqi yolunda millətin dəyərlərinə uyğun şəkildə davranmaqdır. Nəticə etibarilə bu xüsusiyyətlər (milli xarakter, milli hisslər, milli özünüdərk) birlikdə millətin milli təfəkkürünü və milli psixologiyasını formalaşdırır. Milli xarakterin ideologiya ilə qarşılıqlı əlaqəsini vurğulayan Vahid Ömərrov isə *“milli xarakter, milli mentalitet, adət-ənənələr xalqın*

özünümühafizə və özünü təsadüq forması kimi əsrlərlə yaşamış, ən dəyərli milli amillərdən biri – millətin varlığının ayrılmaz ünsürü olan milliyətçilik, milli məfkurə ilə qarşılıqlı təsirdə inkişaf etmişdir” [10] fikrini də irəli sürür.

Türkçülük ideologiyasının yaradıcılarından biri, böyük mütəfəkkir Yusif Akçura “millət nədir?” “millilik nədir?” sualını belə cavablandırır: “*Millət irq və dilin əsasən birliyindən dolayı sosial vicdanında birlik və bərabərlik meydana gəlmiş bir insan toplumdur*” [1, s.21]. Digər görkəmli türkşünas Ziya Göybalp isə milli kimliyi formalaşdıran amillər kimi müəyyən mənəvi dəyərlərin mövcudluğunu vurğulayaraq onları bir-bir sadalayır: “*Millət nə irqə, nə qövmə, nə coğrafiyaya, nə siyasətə, nə də iradəyə bağlı bir toplum deyildir. Millət dil, din, əxlaq və bütün gözəl sənətlər – estetika baxımından ortaq olan, yəni eyni tərbiyəni görmüş fərdlərdən ibarət bir zümrədir*” [3, s.35]. Çünki milli kimlik həm də estetik anlayış olaraq nəinki genetik-milli yaddaşın, ideologiyanın daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirir, eyni zamanda da illərlə formalaşan, nəsillərdən-nəsillərə ötürülən ədəbi-mədəni dəyərləri, estetik zənginliyi, milli hissləri də özündə ehtiva edir. Milli kimliyin formalaşmasında dil, mədəniyyət, ədəbiyyat faktoru əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, Lev Anninski “*dili milli xarakterin ifadəsində əhəmiyyətli bir “açar” adlandırır*” [6, s.876]. Çünki mədəniyyət və ədəbiyyat, ilk növbədə, dillə bağlıdır və dil hadisəsidir. Xalqın, millətin bütün koloritini və xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlayan dil üzərində qərar tutmuş mədəniyyət isə milli özünüdərkən ifadəçisi olaraq milli xarakter kimi tək-cə milli keyfiyyətləri özündə ifadə etmir, eyni zamanda da yaşadır və gələcəyə ötürmək kimi bir missiya daşıyır. Onu da qeyd edək ki, milli kimliyi formalaşdıran amillər sırasına coğrafi, demoqrafik, etnoqrafik, tarixi-iqtisadi, ictimai-siyasi amilləri də əlavə etmək olar. Türk xalqının formalaşmasında kənar amillərin (Avropa fikirlərinin) təsirinin Türkiyədə hələ XVIII yüzillikdən başlayaraq hiss olunduğunu söyləyən türkoloq Yusif Akçura bu dövrü belə səciyyələndirir: “*Bəzi gənclərin Avropaya getməsi, bəzilərinin Avropadan gəlməsi, bizə sığınanların Osmanlı əsgərləri və məmurlarının arasına girməsi osmanlılarda – savadlı, elm adamı, əsgər və məmur təbəqələri arasında Avropa fikirlərinin yayılmasına xidmət edir*” [1, s.25]. XIX yüzillikdən başlayaraq Tənzimatın təsiri nəticəsində Türkiyə xalqının dünyaya baxışının, mədəni inkişafının dəyişməsi müşahidə edildi. Tənzimat bu prosesdə əhəmiyyətli rol oynadı. Bu barədə yazılır: “*Tənzimatın başqa bir özəlliyi də təqliddir. Tənzimat ilə Avropa təqlid edilmək istənmişdir*” [1, s.31]. Məhz bu dövrdə Türkiyədə “millətçilik” məfhumu zəifləmiş, bu, bir çox sahələrdə, xüsusilə ictimai-siyasi arenada, mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsində özünü əhəmiyyətli dərəcədə göstərə bilmişdir. Əlbəttə, bu hadisələr həm bilərəkdən, həm də düşünülmüş olaraq milli kimliyin, milli özünüdərk bacarığının zədələnməsinə yönəldilmiş proses idi. Buna qarşı çıxan, onun əleyhinə mübarizə aparan qüvvələr də az deyildir. Elə bunun nəticəsi olaraq beyinlərə nüfuz etməyə çalışan və millilik anlayışını cidd-cəhdlə müdafiə edən ziyalılar dayanmadan mübarizə aparır, onu mühafizə etməyə çalışırdılar. Məsələn, Yusif Akçuranın “Üçtərzi-siyasət” adlı əsərində “osmanlılıq, islamlıq, türklük” anlayışları açıq şəkildə bəyan edilir, eyni

modeli Azərbaycan cəmiyyəti üçün də Əli bəy Hüseynzadə “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” şəklində təqdim və təbliğ edirdi. Və Əli bəy özünün təklif etdiyi bu formulu avropalaşmağa, qərbləşməyə meyilli olan, inkişaf etməyə çalışan cəmiyyət üçün daha optimal variant hesab edirdi. Elə bu səbəbdəndir ki, bu gün də nəinki Türkiyə ümumiyyətlə, Türk dünyası bu modelə əsaslanan ideologiya formalaşdırmağa çalışır. Milli ədəbiyyatın nümayəndəsi, türkçülük ideologiyasının ədəbi və mədəni aləmdə yaradıcısı olan Ömər Seyfəddin də “Hürriyyət”, “Primo türk çocuğu”, “Hürriyyət bayraqları” adlı hekayələrindəki obrazlarda milli tipin, milli xarakterin, milli simanın, milliliyin bir çox xüsusiyyətlərini, milli psixologiyanın ifadə vasitələrini əks etdirə bilmişdir.

Hakan Poyraz Türkiyə milliyətçiliyini milli təfəkkür hadisəsi olaraq dəyərləndirir: *“İstər yaşam/yaratmaq tərz, istər yaşadığı fərqli coğrafiyalar, istərsə də mənəvi dəyərləri və bütün bunları yaradan tarix təcrübəsi etibarilə Türk bu yaşayışı mənimsəyən, özünüinküləşdirən və paylaşan topluluğun/millətin adıdır”* [11, c.32, s.277]. Bu səbəbdən də milli xarakter ideologiya ilə bağlı olduğundan millimədəni şüuru hərəkətə gətirən mexanizm də sayıla bilər. “Türk millətinin psixologiyası barədə” adlı məqalənin müəllifi öz fikirlərini ciddi tədqiqat materialı deyil, subyektiv mülahizələr kimi nəzərə alınmasını qeyd etməklə, məqaləsində ümumtürk ümummilli xarakterinin çox əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini sadalaya bilmişdir: *“1. Mərdlik, cəngavərlik, 2. Kosmopolitizm, 3. Qadına hörmət”* [9]. Sadalanan və milli cizgilər olaraq müəyyənləşdirilən bu keyfiyyətlər ümumtürk təhtəltəşüründə zaman keçsə də, mahiyyətini itirmir, ümumtürk milli kimliyinin göstəricisi olaraq qeyd edilir. Bu keyfiyyətləri özündə birləşdirən “təməl xüsusiyyətlər” isə ailəyə, dinə, soykökə, milli mənəvi dəyərlərə, adət-ənənələrə bağlılıq kimi dəyişməyən keyfiyyətlərdir. Dəyişkən olan digər xüsusiyyətlərdən fərqli olaraq, təməl kimliklər *“çox yavaş və yüz illərlə davam etdiyindən əsla dəyişməmiş kimi görünməkdədirlər”* [7, s.23] kimi təhlil edilir və türk kimliyi məhz “təməl kimlik” olaraq müəyyənləşdirilir. Böyük türk mütəfəkkiri Ziya Göyöl da “Türkçülüynün əsasları” kitabının “Əxlaqda türkçülük” adlı hissəsində türklərin milliliyə bağlılığını xüsusi vurğulamaqla, ümumtürk milli xarakterində sezilən vətən əxlaqı, məslək əxlaqı, ailə əxlaqı, mədəni əxlaq (şəxsi əxlaq), beynəlmiləl əxlaq adlandırdığı türk insanının əxlaqını bütün millətlərin əxlaqından üstün tutmuş və bu cəhətləri fərqləndirici xüsusiyyət olaraq qeyd etmişdir: *“Türk tarixi başdan-başa əxlaq üstünlüklərinin sərgisidir. Türklərin məğlub-yenilmiş millətlərə, onların milli və dini varlıqlarına dini və ictimai muxtariyyətlər verməsi hər cür təqdirdən yüksəkdə durur”* [3, s.113]. O sadaladığı keyfiyyətləri Türkiyə xalqının, bir sözlə, türk xalqının həm də milli özünüifadə və təqdim etmə göstəricisi olaraq dəyərləndirmişdir. Həmçinin bu, öz ifadəsini bütün zamanlarda ədəbi mətnlərdə tapmışdır. Bunun sübutunu biz müxtəlif siyasi-ideoloji mərhələlərdə yaranmış romanlarda, həmçinin daha kiçik həcmli əsərlərdə yaddaqalan milli xarakterlərin yaradılması ilə müşahidə edirik. Bəs bədi mətnlərdə, xüsusilə də hekayələrdə milli xarakteri fərqləndirən bu xüsusiyyətlər necə seçilir? Türkiyəli tədqiqatçı Erol Güngör

“Mədəniyyətin dəyişməsi və milliyətçilik (milli xarakter 1)” adlı araşdırmasında yazır: “*Bu an yaşayan yetkin türk əhalisində bütün əhaliyə nümunə ola biləcək bir qrup seçilir və onlardakı “model” şəxsiyyət araşdırılır. Bu şəxslərdə ən çox təkrarlanan xarakterik xüsusiyyətlər, bütün türklərdə də həmçinin, ortalama olaraq, var deməkdir*” [4]. Bu fikirdən çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, milliliyi formalaşdıran dil, din birliyi ilə yanaşı, digər millətlərin mədəniyyətinə hörmət, soya-kökə bağlılıq, böyüyə hörmət, ailəyə bağlılıq, ailəni, qadını həyatda ən dəyərli varlıq hesab etmək kimi xüsusiyyətlər ümumtürk psixologiyasının bir göstəricisidir. Milli xarakteri səciyyələndirən sadalanmış bu keyfiyyətlərin hamısı bütövlükdə hər bir xalqın milli özünüifadəsini reallaşdırır. Göründüyü kimi, bu proses, demək olar ki, zəncirvari xarakter daşıyır. Mənəvi dəyərlər (inanclar, adət-ənənələr) milli mədəniyyəti yaradır, milli mədəniyyət isə milli kimliyin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Milli kimliyini dərk edən fərd isə bədii mətnə gətirilərək milli xarakter səviyyəsinə qədər yüksəldilə bilir. Erol Güngör “Mədəniyyət dəyişməsi və milliyətçilik (milli xarakter 2)” adlı digər ikinci tədqiqat işində “*insan xarakteri, sadəcə, mədəniyyət nümunələri ilə deyil, eyni zamanda hər bir fərdə xas olan yaşantılara (experience) görə də təşəkkül edər; o ki qaldı mədəniyyət adlandırdığımız şeyə, insan fərdlərindən kənarında müstəqil bir varlığa sahib deyildir, onu yaradan və dəyişdirən yenə də insandır*” [5] – yazaraq insanı bu prosesdə həm yaradıcı, həm də dəyişdirici amil adlandırır. Beləliklə, millət, onun formalaşdırdığı və əsas xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı olduğu milli xarakter və mədəniyyət bir-birləri ilə əlaqəlidir, hər üçünün mövcudluğu bir-birindən asılıdır. Milli xarakterin qeyd edilən xüsusiyyətləri onu deməyə əsas verir ki, bu anlayış daha geniş tədqiqat predmetidir.

Türkiyədə baş verən siyasi hadisələr (1980-ci il Hərbi çevriliş), ölkə daxilində siyasi çəkişmələrlə bağlı dövrü “milli cizgilərin dəyişikliyə uğrama dövrü” də adlandırmaq mümkündür. Məhz bu hadisələrin təsiri ilə sarsıntı keçirən, psixoloji problemlər yaşayan obrazların millilikdən uzaqlaşması ədəbiyyatda mövzu və ideyaya təsir göstərən əsas amil oldu. Obrazlar bu problemlərin təsirindən həm milli, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə biganə, yadlaşmış, özgələşmiş oldular, həm də millilikdən uzaqlaşaraq fərqli davranış nümayiş etdirmiş kimi göründülər. Nəticə isə bundan ibarətdir ki, milli xarakteri formalaşdıran amillər nə qədər də milli kimliyə, milli mənlik və özünüdərkə əsaslansa da, yenə də hər bir xalqın davranış normaları, əxlaqi-etik adət və ənənələri ictimai-siyasi hadisələrin təsirindən dəyişə və əhəmiyyətliyini itirə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Akçuraoğlu, Y. Türkçülüynün tarixi / Y.Akçuraoğlu, türkçədən uyğ. və ön sözün müəllifi A.Kəngərli. - Bakı: Qanun, - 2010. - 271 s.
2. Aslanova, R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik / R.Aslanova. - Bakı: Elm, - 2004. - 264 s.
3. Göyalp, Z. Türkçülüynün əsasları / Z.Göyalp, tərc. ed., E.Mustafaoğlu. - Bakı: Maarif, - 1991. - 175 s.

4. Güngör, E. Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik (Milli karakter I): [Elektron versiya] / 17 aprel, 2007. URL: <https://www.ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=578>
5. Güngör, E. Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik (Milli karakter II): [Elektron versiya] / 17 aprel, 2007. URL: <https://www.ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=579>
6. Желтова, Н. Ю. Поэтика русского национального характера (теоретический аспект) // - Тамбов: Вестник ТГТУ, - 2004. Том 10. № 3, - с. 875-883.
7. Karpat, K. Kimlik sorununun Türkiye'de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi // Türk Aydını ve Kimlik Sorunu, hazırlayan: Ş.Sabahattin. - İstanbul: Bağlam Yayıncılık, - 1995. - s. 23-38.
8. Лихачев, Д.С. О национальном характере русских // - Москва: Вопросы философии, - 1990. № 4, - с. 3-6.
9. Məmmədov, C. Türk millətinin psixologiyası barədə: [Elektron versiya] / - Bakı, - 12 mart, 2014. URL: <http://kaspi.az/az/turk-milletinin-psixologiyasi-barede>
10. Ömərov, V. Azərbaycançılıq və milli xarakter: [Elektron versiya] / - Bakı, - 4 fevral, 2012. URL: <http://www.anl.az/down/meqale/ses/2012/fevral/229827.htm>
11. Poyraz, H. Milliyetçiliğin Değerleri. Değerlerin Milliyetçiliği // - Ankara: Türk yurdu, - 2012. cilt 32, sayı: 295, - s. 276-282.

Xülasə

Müasir Türkiyə hekayəsində millilik ideoloji və kulturoloji kontekstdə

Sima Şəfizadə

Bütün dünya ədəbiyyatında əhəmiyyətli çəkiyə malik janrlardan biri hekayə janrıdır. Bu janrı fərqləndirən, ona milli kolorit və keyfiyyət bəxş edən bir neçə xüsusiyyət var ki, onlardan biri də milli xüsusiyyətlərdir. Milliliyi formalaşdırın amillər milli kimliyə, milli mənlik və özünüdərkə əsaslanır. Hər bir xalqın davranış normaları, əxlaq-estetik adət və ənənələri milli keyfiyyətləri formalaşdırır və kənar qüvvələr (ictimai-siyasi hadisələr) milli keyfiyyətlərin əhəmiyyətliyini zamanla itirdə də bilər. Bu isə bir daha onu deməyə əsas verir ki, milli yaddaşa, tarixi keçmişə, ümumtürk psixologiyasına bağlı olan milli xüsusiyyətlər özlərində mənəvi-əxlaqi, ideoloji və kulturoloji mövqeyi də müəyyənləşdirə bilər.

Millilik anlayışı həm də fərdin dünyagörüşü və əqidəsi ilə bağlı olduğundan bir məfhum kimi bir çox sahələr (sosiologiya, psixologiya, ədəbiyyat) tərəfindən tədqiqat obyektinə olaraq müəyyən edilmişdir. Millilik anlayışı problemə milli, etnik, tarixi dəyərlər kontekstindən yanaşmanı tələb edir. Türkiyə ədəbiyyatında millilik həm də ümumbəşəriyyətin göstəricisi olaraq müasir dövr ədəbiyyatı üçün aktualıq kəsb edir. Onu da qeyd edək ki, bədii mətnə özünəməxsusluq, orijinalıq, fərqlilik qazandıran əsas xüsusiyyətlərdən biri onda təsvir edilən xarakterlərdə olan milliliktir. Bu, bəzən yazıçıların bilərəkdən, bəzən isə bilməyərəkdən, təhtəlsüz olaraq xarakterə gətirdiyi bir xüsusiyyət olaraq dəyərləndirilməkdədir.

Резюме

Национальность в идейно-культурном контексте истории современной Турции

Сима Шафизаде

Одним из важнейших жанров мировой литературы является жанр рассказа. Есть несколько особенностей, отличающих этот жанр и придающих ему национальный колорит и качество, одна из которых – национальные особенности. Факторы, формирующие национальность, основаны на национальной идентичности, национальном самосознании. Поведенческие нормы, морально-эстетические обычаи и традиции каждого народа формируют национальные качества, а внешние силы (социально-политические события) со временем могут утратить значение национальных качеств. Это еще раз дает основание говорить о том, что национальные особенности, связанные с национальной памятью, историческим прошлым, общетюркской психологией, могут определять морально-нравственную, идеологическую и культурную позицию. Понятие национальности было определено как объект исследования во многих областях (социология, психология, литература) как концепция, поскольку оно также связано с мировоззрением и убеждениями человека. Понятие национальности требует подхода к проблеме в контексте национальных, этнических, исторических ценностей. Национальность в турецкой литературе актуальна и для современной литературы как показатель универсальности. Следует также отметить, что одной из основных особенностей, придающих уникальность, своеобразие и неповторимость художественному тексту, является национальность изображенных в нем персонажей. Считается, что это особенность, которую сценаристы привносят в персонажа, иногда сознательно, иногда неосознанно.

Summary

Nationality in the ideological and cultural context of the story of modern Turkey

Sima Shafizade

One of the most important genres in world literature is the story genre. There are several features that distinguish this genre and give it a national color and quality, one of which is national features. The factors that shape nationality are based on national identity, national understandability and self-awareness. Behavioral norms, moral-aesthetic customs and traditions of each nation form national qualities, and external forces (social-political events) may lose the importance of national qualities over time. This once again gives reason to say that the national characteristics related to the national memory, historical past, all-Turkic psychology can determine the spiritual, moral, ideological and cultural position.

The concept of nationality has been defined as a research object by many fields (sociology, psychology, literature) as a concept because it is also related to the mental outlook and persuasion of an individual. The concept of nationality requires an approach to the problem from the context of national, ethnic, historical values. Nationality in Turkish literature is also relevant for modern literature as an indicator of universality. It should also be noted that one of the main features that gives uniqueness, originality, and difference to the literary text is the nationality of the characters depicted in it. This is considered to be a feature that the writers bring to the character, sometimes on purpose and sometimes unknowingly.

Rəyçi: fil. e.,d., professor Məmməd Əliyev

PƏRVANƏ ELMAR QIZI QULIYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
pervane.quliyeva73@gmail.com

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEHİN BƏDİİ İRSİ TƏDQIQATÇILARIN GÖZÜ İLƏ

Açar sözlər: ədəbiyyat, sənətkar, milli, tarixi proses, ədəbi-inkişaf, yaradıcılıq.

Keywords: literature, craftsman, national, historical process, literary-development, creativity.

Ключевые слова: литература, художник, национальный, исторический процесс, литературное развитие, творчество.

Dövründən, ictimai-sosial və siyasi hadisələrin mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik poeziyadan-Nizamidən başlamış, Nəsimi maarifçiliyi özünü təsdiqləmək üçün «Ənəlhəq» deyib üsyan etmiş, bu Füzulidə yüksək zirvəyə çatmış. Xətəidə formalaşmış, XIX əsrdə əvvəlki mütəfəkkirlərdən fərqli olaraq A.A.Bakıxanov və M.Ş.Vazeh kimi təşəkkül dövrü realist maarifçilərini yetirmişdir. Bu hər iki şəxsin maarifçiliyi onların müəllimliyi də özlərində ehtiva edir...

Maarifçilik, sadəcə olaraq maarifi xalq kütlələri arasında yaymaqdan ibarət deyildir. Maarifçilik, tarixi inkişafın müəyyən mərhələlərində yaranan və müəyyən sınıfların mənafeinə xidmət edən siyasi və ictimai bir hərəkətdir.

Maarifçilik, ümumiyyətlə, təhkimçilik hüququnun və onun iqtisadi, ictimai, hüquq sahələrində doğurduğu nəticələri ələhinə çıxan və bu ictimai, quruluşun mənəfəsinə əzələn xalq kütlələrinin, xüsusilə kəndlilərin hüququnu müdafiə edən bir hərəkət kimi tarixdə məlumdur. Əlbəttə, bu hərəkətin məramnaməsində avam kütlələri maarifləndirmək və bu yolla onlara öz hüququnu başa salıb onları oyatmaq əsas yer tutur ki, maarifçilik də bununla əlaqədardır.

Mirzə Şəfinin vaxtilə ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz tərəfindən əldə edilən orijinal şeirlərinin əsas hissəsini məhəbbət lirikası təşkil edir. Mirzə Şəfinin əldə olan qəzəl, mütəxəmməs və rübailəri onun nə qədər zəngin yaradıcılıq təcrübəsinə və yüksək istedadına malik olduğunu göstərir. Bu şeirlər klassik poeziyanın ən gözəl nümunələri hesab oluna bilər. Lakin bunlar şairin məhəbbət lirikası, dil və üslub xüsusiyyətlərinin bəzi mühüm cəhətləri haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa kömək etsə də, ümumi dünyagörüşü, ictimai - siyasi və fəlsəfi əqidəsini aydınlaşdırmaq üçün elə zəngin məlumat vermir. Buna görə də həmin məsələləri aydınlaşdırmaq məqsədilə “Mirzə Şəfi nəğmələri” və xüsusən “Mirzə Şəfi irsindən” adlı kitablara müraciət etmək lazımdır. Bodenstedtin tərcümə zamanı şairin şeirlərini bəzən forma və ya məzmun cəhətdən nə qədər təhrif etmiş olduğunu nəzərdə tutsaq belə, biz bu şeirlərə müraciət etməli olacağıq. Mirzə Şəfinin müəlliflik hüququnu

sonralar inkar edən Bodenstedt, özü də boynuna alırdı ki, həmin şeirlərdə şərh edilən fikirlər bütünlüklə Mirzə Şəfiyə məxsusdur.[1,106]

Azərbaycan oxucuları M.Ş.Vazeh ədəbi irsinin cüzi bir hissəsi ilə yalnız Sovet hakimiyyəti illərində tanış ola bilmişdilər. Bu sahədə görkəmli mətnşünas alim S.Mümtazın xidmətləri ayrıca qeyd edilməyə layiqdir. 1926-cı ildə “Kominist” qəzeti nəşriyyatı S.Mümtazın “Azərbaycan ədəbiyyatı” seriyasından olan “Mirzə Şəfi Vazeh” kitabçasını nəşr etdirmişdir. S.Mümtaz həmin kitabçanın müqəddiməsində yazırdı: “Təqribən on iki il bundan əqdəm Gəncə şəhərində bulduğumuz bir əlyazma cüng içərisində Mirzə Şəfi şeirlərinin bir neçə parçasına təsadüf etdik. O cüng məşhur Mirzə Mehdi Naci təxəllüsün topladığı bir məcmuədir. Orada görünən Mirzə Şəfi əsərlərinin əhəmiyyətlərindən dolayı kilişə etdirərək və kilişeləri mətnləri ilə bərabər bu kitabçaya köçürməyə qərar verdik. O əsərlər Mirzə Şəfi məsələsinə böyük yardım edərək bir çox məlumat vermədədirlər.” Bu kitabça:

Nə qədər ki, fələyin sabitü-səyyarəsi var,
Ol qədər sinədə qəmzə oxunun yarəsi var.

mətləli bir qəzəldən, “Süsəni” rədifli azərbaycanca müxəmməsdən, bir qitə, üç müxtəlif beyt, farsca üç qəzəl və bir məktubdan ibarətdir. Azərbaycanca bir qitə və iki beyt, farsca nəzm və nəsrə qarışıq yazılmış məktubun içindədir; Üçüncü beyt isə A.A.Bakıxanovun “Göstərir” rədifli qəzəlinə yazılan nəzirənin mətləlidir.

S.Mümtaz tərəfindən M.Ş.Vazehin “Var” rədifli qəzəlinin avtoqrafı müəyyənləşdirilənə qədər bir çox mənbədə həmin qəzəl M.V.Vidadiyə aid edilmişdir. Ədəbiyyat tariximizin qayğıkeşi S.Mümtazın xidməti sayəsində indi ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində həmin “Var” rədifli qəzəl istisnasız Mirzə Şəfinin orijinal əsəri kimi verilir. Həmin qəzəl qəlb döyüntülərinin yüksək obrazlı dillə ifadə edilməsi ilə fərqlənir.

S.Mümtazın nəşr etdirdiyi fars dilində üç qəzəldə saf eşqin, gözəl və ali hisslərin tərənnümü əsas yer tutur.

Mirzə Şəfinin fars dilində yazdığı əsərlərdə bəzi sufizm təsirləri də duyulmaqdadır. Bununla belə mərhum akademik Feyzulla Qasımzadənin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “Mirzə Şəfi Vazeh yaradıcılığı üçün hər hansı bir təriqətçilik və panteizm təsiri xarakterik keyfiyyət deyildir. Şairin farsca qəzəllərində panteist görüşlər hiss olunmaqdadır. Məhəbbəti və gözəli tərənnüm edərkən Mirzə Şəfi bəzən mücərrədliliyə qapılıb, “vəhdəti-vücut” şeirləri kimi “hüsnü – mütləq” dən danışır. Lakin bu hal keçicidir, Mirzə Şəfi üçün səciyyəvi deyildir”[2,s.85] Akademik F.Qasımzadənin bu fikrlərinin doğruluğu Mirzə Şəfinin alman dilində tərcümə edilən bütün şeirlərində müşahidə edilir.

Mirzə Şəfinin nəğmələri və həkimanə sözləri misilsiz poetik bir canlanma ilə müvəffəqiyyət qazanırlar. Bu parçalarda müəllifin ruh yüksəkliyi, həyata açıq, şən baxışı ifadə olunmuşdur. Lakin buradan müəllifin müasir həyatın qaranlıq, xəstə cəhətlərinə sadələvh yanaşması düşünülməməlidir; əksinə, o bunları kifayət qədər

duyur və öz şeirlərində onları əks etdirir. Onun şeirlərində möhkəm və parlaq ruh yüksəkliyi vardır.

Dini və milli ayrı-seçkilik M.Ş.Vazeh yaradıcılığına tamamilə yad olmuşdur. O, “Süsəni” rədifli müxəmməsində gözəl xristiyan qızını tərənnüm etmişdir. Bədii təsvir vasitələri, təşbeh, istiarə və s obrazlı ifadələrlə zəngin olan “Süsəni” müxəmməsi bu misralarla başlayır:

Ey nəzakət çəmənini içrə xuraman Süsəni,
Xubluk kişvərinin taxtına soltan Süsəni...

Ana dilində yazdığı müxəmməsdə zəngin təşbehlər işlətmək bacarığını aşağıdakı bəndlər də aydın göstərir:

Hərəkəti - rəvişin qıldı səhi-sərvini pəst,
Sünbülə türreyi-zülfün tikəni verdi şikəst,
Laləni dağə salıb ruyin edib badə pərəst
Ey könül, qaş-göz arada nə gəzirsən belə məst,
Yoxdu vəhmin ki, ara yerdə tökə qan Süsəni?

Gün ki, hər gün ki, çıxı dərgəhinə səcdə edər,
Sərf rəftarə gələr, qılsa qədin bağə güzər.
Qönçə gər ağzın ilə qarşı dura boynun əgər,
Küfr eşqin yetişib bir yerə kim, ey kafər,
Desələr Vazehə böhtandır müsəlman, Süsəni.

Mütəxəssislər haqlı olaraq Süsəniyə həsr olunmuş bu müxəmməsi M.P.Vaqifin məşhur aşiqanə şeirləri nikbin, humanist poeziyası ilə müqayisə edirlər. Süsəniyə belə bir müxəmməs həsr edilməsi təsadüfi hadisə deyildir. M.Ş.Vazeh həmin mövzuda farsca nəsr və nəzmlə aşiqanə bir məktub da yazmışdır.

Bəzi məcazi mənada işlədilən dini ifadələr, hətta Quranda alınmış qısa ayələr olmasına baxmayaraq, həmin şeirdə təbii hissələr yüksək səviyyədə ifadə olunmuşdur. Akademik F.Qasımzadə Süsəni haqqında farsca həmin mənzum və mənsur məktubu təhlil edərkən onun bədiliyini xüsusi olaraq nəzərə çatdırır.”

Məktubda bir neçə bədii mənalı təşbehə (gözdən tökülən yaşın səfərə çıxınca arxasından atılan suya, ayrılığın gecəyə, vüsalın gündüzə oxşadılması), cinaslara (məni eşqin oduna yandırdın, çünki gördün yanırım yan durdun) və s məcazi ifadə vasitələrinə rast gəlirik”. [3, s.120]

S.Mümtaz tərəfindən üzə çıxarılan Mirzə Şəfi irsinin bu cüzi hissəsi onun yaradıcılığının əsl mahiyyətini təyin etmək üçün, əlbəttə, kifayət deyildir.

Azərbaycan oxucularına M.Ş.Vazeh haqqında ilk dəfə geniş məlumat verən məşhur mətnşünas – alim S.Mumtaz olmuşdur. 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, M.Ş.Vazeh irsinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə, şeirlərinin orcinallarının,

avtoqraflarını tapılmasına fəvqəladə əhəmiyyət verən S.Mümtaz bu sahədə ilk müvəffəqiyyətli addımları atmış və təqdirə layiq təşəbbüslər göstərmişdir.

Mirzə Şəfinin ədəbi yaradıcılığını, onun ictimai – siyasi və fəlsəfi görüşlərindən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Şairin ictimai – fəlsəfi görüşlərinin onun bədii yaradıcılığında nə qədər kəskin ifadə olunduğunu təsəvvür etmək üçün əldə olan iki misralı orijinal bir şeirini misal çəkmək kifayətdir. Bu şeirdə şairin din xadimlərinin iç üzünü böyük bir məharətlə, cəsarətlə açıb ifşa etməsinə heyran qalmamaq olmur. O üzünü mollalara tutub deyir:

Min ev yıxıb, tikirsiniz bir boş minarə,
Ərşə çıxıb qonaq gedin pərvərdigarə!

Mirzə Şəfinin vaxtılı ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz tərəfindən əldə edilən orijinal şeirlərinin əsas hissəsini məhəbbət lirikası təşkil edir. Mirzə Şəfinin əldə olan qəzəl, müxəmməs və rübailəri onun nə qədər zəngin yaradıcılıq təcrübəsinə və yüksək istedadına malik olduğunu göstərir. Xoşbəxtliyə can atmaq təşəbbüsü – Mirzə Şəfi şeirlərində irəli sürülən etik fikirlərin əsas amilidir. Şairin diqqət mərkəzində duran yalnız insandır – bütün iztirab və sevinci, xoşbəxtlik və bədbəxtliyi, məhəbbət və nifrəti ilə birlikdə götürülən insan. Xoşbəxtlik uzaqda deyil. Lakin onu görmək, əldə etmək lazımdır! Dindar fırılacaqılar isə, var qüvvələri ilə buna maneçilik törədir. Çünki onlar yaxşı bilirlər ki, xoşbəxtliyə çatan kəs onların məscidinə ayaq basmaz. Şair göstərir ki, xalqın böyük bir kütləsi savadsızdır. Buna görə də, onların gözünü açmaq lazımdır. Xalq ancaq öz bədbəxtliyini dərk etdikdən sonra bədbəxtlikdən xilas olmaq uğrunda mübarizə apara bilər. Mirzə Şəfiyə görə, bu sahədə əsas vasitə xalqı maarifləndirməkdir. Bu işdə Mirzə Şəfi poeziyanın roluna böyük qiymət verir.

Azərbaycan sovet hakimiyyətinin qurulması ərəfəsində dövrü mətbuatda “Mirzə Şəfi” adlı qiymətli məqaləsini dərc etdirən S.Mümtaz sonralar bu sahədə tədqiqatını bir qədər genişləndirərək, müxtəlif cümlərdən şairə aid topladığı Azərbaycan və fars dillərindəki əsərləri ilk dəfə geniş müqəddimə ilə “Mirzə Şəfi Vazeh” adlı kitabçada çap etdirmişdir.

M.Ş.Vazehin bədii irsi Azərbaycan Sovet alimlərinin, yazıçıların, şairlərinin diqqətini özünə həmişə cəlb etmişdir. 1937-ci ildə xalq şairi R.Rza 1952-ci ildə M.Seyidzadə Mirzə Şəfinin bəzi şeirlərini alman dilində Azərbaycan dilinə tərcümə edib, “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap etdirmişlər. 1961-ci ildə Aslan Aslanov şairin alman dilindəki şeirlərinin bir hissəsini tərcümə edib, “Nəğmələr” başlığı altında ayrıca kitabça çap etdirmişdir.

Yeni dövr ədəbiyyatını fərqləndirən cəhətlərdən biri budur ki, həmin dövrün aparıcı ədəbi simaları yalnız Azərbaycan ədəbi mühitində deyil, Avropa və Asiyanın da coğrafi sərhədlərində tanınırdılar. Bu mənada M.Ş.Vazehin ədəbi irsi diqqəti daha çox cəlb edir.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədov, S. Mirzə Şəfi Vazeh: [Həyatı haqqında] // Əhmədov S. Azərbaycan tarixindən yüz şəxsiyyət. Bakı, "Ayna Mətbuat Evi", 2006.
2. Heyət Cavad. Mirzə Şəfi Vazeh: Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı, Yazıçı, 1993
3. S.Şükürov. "XIX və XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqlər". Bakı, 2002.
4. Mirzə Şəfi Vazeh. "Nəğmələr". Uşaqgəncnəşr. Bakı, 1961. (A.Aslanovun almancadan tərcümələri).
5. A.A.Seidzade. Mirza Şafi Vazex. Baku, 1969.

Xülasə

Xoşbəxtliyə can atmaq təşəbbüsü – Mirzə Şəfi şeirlərində irəli sürülən etik fikirlərin əsas amilidir. Şairin diqqət mərkəzində duran yalnız insandır – bütün iztirab və sevinci, xoşbəxtlik və bədbəxtliyi, məhəbbət və nifrəti ilə birlikdə götürülən insan. Xoşbəxtlik uzaqda deyil. Lakin onu görmək, əldə etmək lazımdır! Dindar fırıldaqçılar isə, var qüvvələri ilə buna maneçilik törədir. Çünki onlar yaxşı bilirlər ki, xoşbəxtliyə çatan kəs onların məscidinə ayaq basmaz. Şair göstərir ki, xalqın böyük bir kütləsi savadsızdır. Buna görə də, onların gözünü açmaq lazımdır. Xalq ancaq öz bədbəxtliyini dərk etdikdən sonra bədbəxtlikdən xilas olmaq uğrunda mübarizə apara bilər. Mirzə Şəfiyə görə, bu sahədə əsas vasitə xalqı maarifləndirməkdir. Bu işdə Mirzə Şəfi poeziyanın roluna böyük qiymət verir.

Azərbaycan oxucularına M.Ş.Vazeh haqqında ilk dəfə geniş məlumat verən məşhur mətnşünas – alim S.Mumtaz olmuşdur. 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, M.Ş.Vazeh irsinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə, şeirlərinin orcinallarının, avtoqraflarının tapılmasına fəvqəladə əhəmiyyət verən S.Mumtaz bu sahədə ilk müvəffəqiyyətli addımları atmış və təqdirə layiq təşəbbüslər göstərmişdir.

Summary

MIRZA SHAFI VAZEH'S ARTISTIC HERITAGE THROUGH THE EYES OF RESEARCHERS

Hd.tch.P.E.Guliyeva

The initiative to strive for happiness is the main factor of the ethical ideas put forward in Mirza Shafi's poems. The focus of the poet is only man - man taken with all his suffering and joy, happiness and unhappiness, love and hate. Happiness is not far away. But you have to see it, get it! Religious fraudsters are preventing this with all their powers. Because they know very well that the one who reaches happiness will not set foot in their mosque. The poet shows that a large mass of the people is illiterate. Therefore, it is necessary to open their eyes. The people can fight to get rid of their misery only after realizing their misery. According to Mirza Shafi, the main

tool in this field is to educate the people. Mirza Shafi highly appreciates the role of poetry in this work.

The famous textologist-scientist Salman Mumtaz was the first to provide extensive information about M. Sh. Vazeh to Azerbaijani readers. Starting from the beginning of the 20s, Salman Mumtaz, who attached great importance to the exact identification of M. Sh. Vazeh's heritage, to finding the originals and autographs of his poems, took the first successful steps in this field and showed commendable initiatives.

Резюме

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ НАСЛЕДИЕ МИРЗЫ ШАФИ ВАЗЕХ ГЛАЗАМИ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Ст.пр.П.Э.Кулиева

Инициатива стремления к счастью является основным фактором этических идей, высказанных в стихах Мирзы Шафи. В центре внимания поэта только человек – человек, взятый со всеми его страданиями и радостями, счастьем и несчастьем, любовью и ненавистью. Счастье не за горами. Но это надо увидеть, понять! Религиозные мошенники всеми силами этому препятствуют. Потому что они прекрасно знают, что тот, кто достигнет счастья, не ступит в их мечеть. Поэт показывает, что значительная масса народа неграмотна. Поэтому необходимо открыть им глаза. Люди могут из всех сил пытаться избавиться от своих страданий только после того, как осознают свое несчастье. По словам Мирзы Шафи, главным инструментом в этой области является просвещение народа. Мирза Шафи высоко оценивает роль поэзии в этом произведении.

Известный ученый-текстовед Салман Мумтаз первым предоставил азербайджанским читателям обширную информацию о М.Ш.Вазехе. Начиная с начала 20-х годов Салман Мумтаз, придавший большое значение точному выявлению наследия М. Ш. Вазеха, поиску оригиналов и автографов его стихов, сделал первые успешные шаги на этом поприще и проявил похвальные инициативы.

Rəyçi: Axundova Nəzmiyə M. q.

ƏLİYEVƏ İRADƏ BƏBİR Q.,
ƏLİYEVƏ NÜŞABƏ ƏJDƏR Q.
Bakı, S.Vurğun, 167
iradaazeri@mail.ru
nushabe.aliyeva@bk.ru

RƏSUL RZANIN “RƏNGLƏR” SİLSİLƏSİNDƏ FƏLSƏFİ MOTİVLƏR

Açar sözlər: Rəsul Rza, güllər, əsər, yenilik, novatorluq, fəlsəfi

Ключевые слова: Расул Рза, цветы, произведение, новизна, новаторство, философичность

Keywords: Rasul Reza, colours, innovation, philosophy, shades

Rəsul Rza bədii yaradıcılığa 30-cu illərdə “Böşevik yazı” şeiri ilə başlamışdır. “Böşevik yazı”da Rəsul Rza üslubu əsas etibarlı ilə siyasi lirika mahiyyəti daşıyırdı. Şair müasirliyi, bu günü mübarizə kimi qavrayır və özünü, öz fərdi aləmini bu mübarizədən ayrı təsəvvür etmirdi. Məhz bu janr-üslub xüsusiyyətinə görə “Böşevik yazı” şeiri həyat və sənətdə yenilik uğrunda mübarizədə şairin mövqeyini əks etdirən proqram xarakterli bir şeir idi. Sonrakı illərdə şairin çoxcəhətli və hərtərəfli yaradıcılığında fəlsəfi motivlər üstünlük təşkil edirdi. Bu xüsusi ilə də şairin XX əsrin 60-cı illərində yazdığı “Rənglər” silsiləsinə aiddir.

Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsi fəlsəfi motivlərlə zəngindir. Şair, ilk növbədə rənglərin tarixinə, qısaca da olsa ekskurs edir və onların mənasını açmağa çalışır.

Ağ, qara, sarı, yaşıl, qırmızı;
Hərəsi bir sınaqla bağlıdır.
Biri həsrətimizi xatırladır,
biri dərdimizi, biri arzumuzu.
Hərəsində bir mənə var.
Kim bilir, kim sınamış,
kim bunu ilk dəfə demiş;
Qara-matəm,
qırmızı-bayram,
sarı-nifrət rəmzi imiş,
Kim bilir, keyfinin nə vaxtında
kim olmuş, rəngləri belə damğalayıb,
belə ayıran. (6, s.24)

Şairin qənaətinə görə rənglərin tarixi dünyanın tarixini xatırladır və rənglər insanla birgə yaranmışlar. Rənglər insan həyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Onlar təsadüfi yaranmayıblar, ancaq insanların sonradan rənglərə verdiyi adlar “təsadüfidir”, daha dəqiq desək, müəyyən bir hadisənin nəticəsidir. Rənglərin də

insanlar kimi taleyi vardır. Kimlərsə onların adlandırılması baxımından əziyyət çəkmişdir, rəngləri qırmızı, ağ, yaşıl, sarı adlandırmışdır.

Tənqidçi Südəbə Ağabalayevanın düzgün olaraq vurğuladığı kimi “Rəsul Rza ömrümüzün rənglərini göstərirdi”. “Rənglər” ədəbi faktı o qədər gözlənilməz idi ki, adi axarın ahənginə öyrədilmiş mühitdə çaşqınlıq yaratdı. Onu qəbul etmək, təsdiq etmək? Necə yəni, “ömrün, mübarizənin, qəlbin, nifrətin, gecənin, səhərin və insan taleyinin könlümüzdə canlanan rəngi?”. Rənglərin sonrakı “uğurlu taleyi” inandırıcı şəkildə sübut etdi ki, Rəsul Rza rənglər haqqındakı fikirlərində, gümanlarında nə qədər haqlı imiş. Əks təqdirdə təbiətdə, insan həyatında və bunun davamı kimi bədiə yaradıcılıqda bu qədər rəng bolluğu olmazdı.

Rənglərin insanlar kimi iki taleyi vardır. Həm də rənglər təbiətlə insan arasında canlı vəhdət yaradırlar. İnsan da, rənglər də təbiətin kiçik zərrəcikləridir. İnsanlar müxtəlif olduğu kimi rənglər də müxtəlifdir, taleləri də. Hər bir rəngin insan taleyində, qismətində müəyyən rolu vardır. Yəqin ki, insan ömrü rənglərdən ibarətdir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, insanın rənglərə bu qədər əhəmiyyət verməsi, maraq göstərməsi təsadüfi deyildir. Rəsul Rza rənglərin insan həyatındakı, qismətindəki yeri dəqiq müəyyənləşdirir. Danılmaz həqiqətdir ki, həyat müxtəlif, mürəkkəb, çətin sınaqlardan ibarətdir. İstənilən insan ömrünü sınaqlarsız təsəvvür etmək çətinidir. Həyatın müəyyən mərhələsində hansı sınaqlarla, hansı “rənglərlə” qarşılaşacağımızı əvvəlcədən söyləmək çətinidir, qeyri-realdır, bəzi hallarda isə qeyri-mümkündür. Ancaq qısa və uzun insan ömründə rənglərlə qarşılaşacağımız şəxsizdir. Bir sözlə, Rəsul Rza insan ömrünü rənglərsiz təsəvvür etmir. Şair insanlar arasındakı bölgüdən fərqli olaraq, rənglərin bölgüsünü bir qədər fərqli istiqamətdən təsvir edir. Rənglər təbiətdən yaranmışlar, insanlardan fərqli olaraq onlarda “böyük-kiçik”, “yaxşı-pis”, “lazımlı-lazımsız” kimi məhfumlar yoxdur. Rənglər saxta deyillər, “səhvsizdirlər, bitərəfdirlər, ədalətliyərlər, vicdanlıdırlar”. Ən başlıcası isə təbiət kimi heç vaxt xəyanət etmirlər, mizan-tərəzini itirmirlər. İnsanlar ədalətsiz bölgü aparmışlar. Təbiətdə isə “pis hava olmadığı kimi”, pis rəng yoxdur.

Qırmızı qan da ola bilər,

Bahalı üzük qaşığı da.

göz yaşığı da.

Qara matəm rəmzi də ola bilər,

məhəbbət rəmzi də

Nifrət rəmzi də.

Ağ gözümlü nurdan sala bilər,

Çiçək-çiçək bəzəyə bilər şöhrətimizi də. (6, s. 30)

Şairin gətirdiyi nümunələr dəqiqdir, inandırıcıdır və heç bir mübahisəyə yer qoymur. İnsan dərdləri, arzuları, qayğıları, həsrətləri rənglərdən ibarətdir. Rəsul Rza insan ömrünü rənglərə, rəngləri insan ömrünə bənzərdir və vurğulayır ki, onların hər ikisi ana təbiətin övlədidir; biri hiyləgər, biri məsum....

Rəsul Rza ən kiçik bir detala fəlsəfi məzmun verməyi bacaran sənətkarlardandır. Şair müqayisə üsulundan geniş istifadə edərək kəskin təzad yaradır, sözlərin, ümumən şeirin mənə tutumunu artırır.

Biri yaşıl görür yarpağı,
Biri qırmızı.
Ancaq yarpaq öz rəngində qalır,
Yaşıl olur, qızarır, saralır. (6, s.31)

Kimsənin necə görməsindəən, necə görmək istəməsindən aslı olmayaraq, rənglər öz donunu dəyişmiş, olduğu, göründüyü kimi qalır. Rənglərdə hər bir proses təbii alınır, kimlərinə sifarişi, arzusu yox. Rənglər insanlardan fərqli olaraq “qohumlarını” başqa cilddə deyil, öz donunda görməyi xoşlayırlar.

Doğurdan da şair yaxşı demiş ki, “hər bir kəsi öz donunda görənləri min yaşasın”. Bəlkə də, rənglərin əbədi “yaşamağının” sirri məhz bu amildədir. Rəsul Rzanın qənaətinə görə, insan ömrü o zaman mənalı keçir ki, o, rənglərdəki kimi həyat sürsün. Bu baxımdan uşaqlıq, gənclik, qocalıq mərhələlərini normal, ürəyi istədiyi kimi yaşayan insan ən xoşbəxt insandır. Məsələn, ana təbiətin kiçik bir zərrəsi yarpaq birbaşa təbiətlə təmasda olduğu, ondan “ona xəyanət etmədiyi, yolundan sapmadığı üçün” ömrünü, süni şəkildə yox, təbii halda, başa vurur. “Uşaqlığından, cavanlığından, qocalığından” həzz alır. Bəlkə də yarpaqlarda paxıllıq, xudpəsəndlik, yaltaqlıq kimi xüsusiyyətlər olmadığına görə, o, əbədi yaşayır. Yazda yarpaqları yaşıl olan, yayda verdiyi barın ağırlığından qızaran, payızda isə saralan rənglər hər təzə baharda yenidən “doğulurlar”, həyata qayıdırlar. Torpaqla, təbiətlə daima təmasda olanın taleyi, qisməti başqa cürə ola bilməz. Fikrimizcə, insan belə bir ömrü yaşamalıdır: Şübhəsiz ki, riyasız, yalnsız, böhtansız! İnsanın yuxarıda göstərdiyimiz xüsusiyyətlərə malik rəngləri arzulaması da təbiidir.

Rənglər könlümüzdən keçir,
isti, sərin küləklər kimi,
nəğmələr, sözlər, səslər
qəlbimizdə dolur müxtəlif,
rənglər kimi.

Rənglər xatirələər oyadır,
duyğular oyadır. (6, s.41)

İnsan təbiətin bir zərrəciyi olduğuna görə rənglər onlarda ancaq xoş duyğular oyadır, qəlbinə, dərdlərinə məlhəm çəkir.

Hətta insan rəngləri xatırlaynda da könlündən xoş duyğular keçir.

İnsan xoş xatirələrə dalır, bütün geridə qalan ömrünü xatırlayır, həyatının ən xoşbəxt günlərini yada salır, səsi-küylü uşaqlıq çağlarına qayıdır, qarğudan at mindiyi, xoşbəxtlikdən yerli-yersiz dəcəllik etdiyi günlərini bir anlıq da olsa geri qaytarmağa nail olur...

İnsan ömrü ən müxtəlif rənglərə, sözlərə, səslərə keçir. Bu qədər müsbət təsir etmələrdən sonra insan rənglər haqqında düşünə biləmiş və düşünməyə mənəvi haqqı varmı?

Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsini oxuyandan sonra “hə” sözünü ürəkdən deyirsən. Ancaq həyatda, insanların gündəlik məişətində, davranışlarında bu proses bir qədər fərqli şəkildə baş verir. Fikrimizcə, “Rənglər” silsiləsində şairin əsas məqsədi insan ömrünü rənglərin yaşadığı həyat tərzinə yaxınlaşdırmaqdır. Bircə anlığa təsəvvür edək ki, insanlar rənglər kimi yaşayır, fəaliyyət göstərir, dünyasını dəyişir, yenidən doğulurlar. Əslində, insan istəsə də, istəməsə də rənglər kimi ömür sürür, yaşayır, həyatını başa vurur. Ancaq insanların “şüurlu, məkrli, hiyləgər” olması vəziyyəti bir qədər dəyişir, mənfi istiqamətə yönləndirir. İnsan yarandığı mühitdən, topraqdan, təbiilikdən uzaqlaşdıqca, süniliyə meyl etdikcə yadlaşır, ən yaxşı insani keyfiyyətlərini itirir, son nəticədə manqurtlaşır, məhv olur. Rənglər yarandıqları kimi yaşadıkları, “ömür sürdükləri” üçün necə də pakdırlar, təmizdirlər, ülvidirlər, müqəddəsdirlər... Onlar yarpaqlarda xışıldayırlar, əsirlər, coşurlar, sevinirlər, gülürlər, özünəməxsus şəkildə kədərlənirlər və sonda yarandıqları yerə torpağın üstünə qonub rahatlıq tapır, torpağa çevrilirlər...

Torpaq da hər dəfə yenidən onları dirildir, həyata qaytarır, ikinci həyat bəxş edir. Bu həyat, bu proses Yer üzündə əbədi olaraq davam edir və edəcəkdir. Rənglər yarpaqlarda ikinci, üçüncü, dördüncü, nəhayətsiz dərəcədə həyata qayıdanda öz xilaskarını unutmur, onların şərəfinə müxtəlif “mahnılar oxuyurlar”, varlığın ən mükəmməl “nəğmələrini səsləndirirlər”.

Gördüyümdən artıq görmək istəməsək,
hər rəng adicə boyadır.
Rənglərin də musiqi kimi ahəngi var.
Ağrının, sevincin, ümidin də
rəngi var.
Düşündükcə açılır,
Əlvan səhifələr rənglərin.
Canlanır gözümüzə rəngi,
ömrün, mübarizənin,
qəlbin, nifrətin,
gecənin, səhərin və insan taleyinin. (6, s. 56)

Rəsul Rza düzgün olaraq vurğulayır ki, insan həyatında baş verən mənfi, müsbət hadisələrin öz rəngi var və bütün bunlar son məqamda insan taleyinə təsir edir, müəyyən mənada qismətini “planlaşdırır”. Rənglərin müxtəlifliyi insan həyatının müxtəlifliyidir. Əks təqdirdə insan həyatı cansıxıcı, yeknəsəq, birtərəfli olardı... Sonda yaşamaya ,yaratmağa dəyməzdi....

Rəsul Rza “Rənglər” silsiləsinin başlanğıcında “Uvertura” adlandırdığı hissədə insan həyatında ən çox işlənən ağ, qara, sarı, yaşıl, qırmızı rənglərinin ümumi səciyyəsinə verir, sonra isə bütün rənglərin o cümlədən, ən az işlənənlərin bədi təsvirini yaradır. Şair burada da “növbəlilik” prinsipini gözləyir, dədə-baba qaydalarına dəqiq riayət edir və konkret təsvirlərə ağ rəngdən başlayır. Bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, şair, ağ rənglərin bədi təsvirində daha çox müsbət çalarlardan istifadə etmişdir. Bu da Rəsul Rzanın qədim türk, Azərbaycan folkloruna

dərindən bələdliyi, onlardan yerli-yerində istifadə etməsi, sözün yaxşı mənasında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini müasirləşdirməsi ilə, ümumən keçmişə böyük hörmət, qayğısı ilə bağlıdır...Ağ rəngin səciyyəvi xüsusiyyətləri –“sevinc çaları”, “məhəbbət çaları” neçə də dəqiqliklə, insan həyatında oynadığı rola uyğun olaraq təsvir edilmişdir....

Rəsul Rza yaradıcılığının sanballı tədqiqatçılarından olan Məmməd Arifin yazdığına görə “Rənglər həm forması, janrı, poetik strukturu etibarlı ilə həm də lirik mündəricəsi cəhətdən yeni, son dərəcə novator silsilə idi. Rəsul Rza bu silsilədə də yeni vasitə ilə - dünyanı, insanı dərk etmək istəyir və bu dərki poeziyada rəng vasitəsi ilə mənalandırırdı. Şair adi rəngdə yalnız rəng görmür, yalnız rəng axtarmırdı, o rəngdə insan həyatının, insan aləminin çalarlarını oxuyur və onu rənglə ifadə edirdi. Şairin silsilədə axyarıb tapdığı, kəşfinə nail ola bildiyi poetik metod belə idi.” (2, s.48) Sonralar tənqidçi və şair Arif Abdullazadə “Rənglər” silsiləsini “Rəsul Rza yaradıcılığında yeni mərhələ” adlandırmışdır. (1, s. 80)

Əsrlərdən bəri insanların ağ rəngi sevməsi, arzulaması, qiymətləndirilməsi, bir çox məqamlarda müqəddəsləşdirilməsi təsadüfi deyildir. İnsanlar yaxşı nə varsa hamısını ağ rənglə əlaqələndirmişlər. Şair də müasir dövrdə bu ənənələri ləyaqətlə davam etdirmişdir. Mışıl-mışıl yatan günahsız, məsum körpənin təbəssümü, insanların bir-birlərinə etdikləri təmənnəsiz yaxşılıq necə də ağ rəngə bənzəyirlər. Şairin qənaətinə görə, yer üzünün əsrəfi sayılan insanın səadəti, xoşbəxtliyi hər şeydən vacibdir. Çünki yarpaqlardakı rənglərdən fərqli olaraq insanı xoşbəxt etmək, səadətə qovuşdurmaq çətindir. Xoşbəxtliyə gedilən yolda atılan ilk addım, ilk yalan xoş niyyətlə deyilmişsə...Yuxarıda göstərdiyimiz kimi ağ rəngin sevinc, məhəbbət çaları daha effektivdir.

Nənə qurşağı,
Vətən torpağı.
Çiçəkli bahar budağı.
Göyərçin qanadları.
Quzey qarı.
Bir körpənin bulaşmış üz- gözü.
Şorbaya yanböyür batırıb çıxartdığı
qaşıqdan aldığı ləzzət
Şübhələrin dağıldığı gün. (6, s.60)

Şairin qənaətinə görə ağ rəng bir çox rənglərdən fərqlənir və bu da təsadüfi deyildir. Ağ rəng qədim türk mifologiyasında, folklorunda bütün yaxşı xüsusiyyətlərin rəmzidir. Ona görə də ağ rəng xüsusi olaraq fərqləndirilmiş “Ağ rəng”, “Ağ rəngin sevinc çaları” kimi dərin məzmunlu başlıqlarla verilmişdir. Həm də ağ rəng qədim ənənələrə hörmət əlaməti olaraq bir az da ideallaşdırılmış, müqəddəsləşdirilmiş şəkildə təsvir edilmişdir.

Ancaq ağ rəng nə qədər yaxşı xüsusiyyətlərə malik olsa da, ona zinətləndirən, rəvnəqləndirən, anlayan, duyan insandır:

Ömrün mənası

Qəlbin aynası.
Bahası və satım meydanı olmayan var.
Tək bir qəlbin qarısına düşən açar
Anlayan, duyan
insan.(6, s. 65)

Rəsul Rza “Rənglər” silsiləsində və bütövlükdə yaradıcılığında XX əsrin 50-60-cı illərində dəbdə olan “Beynəlxalq problemlər”, “Beynəlxalq mövzulara” da üstünlük vermişdir. Ancaq şair burada da öz üslubuna, fərdiliyinə sadıq qalmış, mümkün qədər ideoloji stereotiplərdən uzaq olmuşdur. Rəsul Rza sadə, zəhmətkeş insanların faciəvi taleyini qələmə almışdır. Bəlkə də uzaq 50-60-cı illərdə çoxlarının ağına gətirmədiyi müsəlman həmrəylərini nümayiş etdirmişdir. Şair yaradıcılığına böyük hörmətlə yanaşdığı ulu Sabirin “Fatma, Tükəzbanlarını” müasiri olduğu dövrə gətirmiş, onların talelərində ümumi xüsusiyyətləri görmüş və hamsını Şirmayı rəngdə birləşdirmişdir. Eyni zamanda maddi çətinliklərdən, mənəvi əzablardan fəryad qoparan müstəmləkə ölkələrinin sakinlərinin, əhmədlərinin halına ürəkdən acımışdır. Şair müqayisə üsulundan geniş və hərtərəfli istifadə etmiş, keçmişlə müasirliyi vəhdətdə təsvir etmiş, “Afrikanın dərini”, “qaraların taleyini”, “zindan barmaqlığını”, “ilməkli kəndini” “məftilli qırlacı” babasının keçmişdəki ağır, məşəqqətli həyatının bariz nümunəsi olan “saqqal darağı” ilə əlaqələndirmiş, bağlamışdır. Rəsul Rza sonda vurğulayır ki, Afrikadakı insanlar ölümü də dünyanın qazancı, dünyadan apardıqları nemət kimi qəbul edirlər. Çünki onların başqa çıxış yolu yoxdur. Müasir dünyamızda olduğu kimi... Doğurdan da yuxarıda vurğuladığımız kimi, Rəsul Rza klassik Azərbaycan poeziyasının ənənələrini ləyaqətlə davam etdirərək kəskin təzad yaradır, hər rəngə layiq olduğu qiyməti verir. Boz rəngi ədəbiyyatda və həyatda qəbul edilməyən rənglərdəndir. Hətta “pis havası olmayan ana təbiətdə” insana xoş gəlməyən havaya “boz hava”, böyüklərin üzünə qayıdanlara “böyüyün üzünə bozardı”, bütün pisliklərə layiq olan insanlara isə “bozarmış üzlər” deyirlər. Beləliklə, Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsindəki mövzular, problemlər, ideyalar bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

**АЛИЕВА ИРАДА БАБИР К.,
АЛИЕВА НУШАБА АЖДАР К**

ФИЛОСОФСКАЯ ЛИРИКА РАСУЛА РЗЫ РЕЗЮМЕ

Цикл «Цветы» занимает особое место в творчестве Расула Рзы. Цикл «Цветы» состоит из разных частей. Произведение написано в 60-е годы XX века. И многие литературные критики восторженно и дружелюбно встретили произведения этого поэта. С самого начала своего творчества Расул Рза отличался новаторством и новизной. Поэт прошёл большой путь от первого

стихотворения «Весна большевика» до «Цветов». Следует отметить, что Расул Рза по-новому, творчески рассматривал, жизненные события и факты в своём творчестве. Для него уже не существовал проблема плохих и хороших людей, в том числе и цветов. Каждый цвет анализировал в отдельности и совокупности с другими людьми, явлениями. Можно сказать, что Расул Рза полностью отказался от старых канонов, стереотипов при оценке каждого цвета. В этом и состоит научная новизна и философичность произведения. В статье рассматриваются вышеназванные проблемы.

**ALIYEVA IRADA BABIR ,
ALIYEVA NUSHABA AJDAR .**

PHILOSOPHICAL MOTIFS IN RASUL REZA'S “THE SERIES OF COLOURS”

SUMMARY

“The series of colours” occupies an important place in Rasul Rza's creativity. It consists of different parts that are related to each other. The work was written in the 60s of the XX century. It is worth noting that many critics correctly assessed this work as a new, important stage in Rasul Rza's work. From the first years of his work, Rasul Rza was distinguished by his innovation and traditionalism. The long and difficult path from “The Spring of Bolshevik” to the poem “The Series of Colours” has gone by the writer. He approached life events in a new and different way. The poet did not specifically divide people and colours into good and bad. He described each colour in relation to the environment and event with its different hues. He was completely away from old stereotypes while working on this work. He is remembered for his innovation in this regard.

Innovation in the range of colours is due to the above factors. The article is intended to clarify what the philosophical motives are in “The Series of Colours”.

Ədəbiyyat

1. Abdullazadə A. Şairlər və yollar. Bakı, Elm, 1984, 250 s.
2. Arif M. Əsrin novator poeziyası. -Azərbaycan, 1966, №7, s.48
3. Əlimirzəyev X. Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası. Bakı; “Elm və təhsil”, 2009, 286 s.
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild, Bakı, “BDU nəşriyyatı”, 2007, 482 .
5. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı, Yazıçı, 1979, 360 s.
6. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2005, 304 s.

7. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, "Öndər nəşriyyatı", 2005, 320 s.
8. Ulusel R. Rəsul Rzanın yaradıcılıq yolu. Bakı, Elm, 1987, 181 s.
9. Yusifli V. Poeziyanın yolları və illəri. (1960-2000-ci illər) Bakı, Adiloğlu, 2009, 320 s.

Rəyçi: dos., fil.ü.f.d. S.Ə.Kadiyeva

RƏFİYEVA XURAMAN ƏLİ
E-mail: xrefiyeva@gmail.com
ADPU-nun Şəki filialının
(Şəki şəh., M. Rəsulzadə küç., 305)

MÜASİR DÖVRDƏ PEDAQOJİ FƏALİYYƏT PROSESİNDƏ MÜƏLLİMİN PEŞƏKARLIĞI VƏ ETİK DAVRANIŞI

Xülasə:

Müəllim elə bir şəxsiyyətdir ki, onda tapılan hər hansısa bir qüsür onun üçün qınaq obyektinə çevrilir. Buna görə də bu peşə çətin olmasına baxmayaraq müəllim şəxsiyyətinə hər zaman tələbkarlıq olmuş, tələb edilmişdir. Çünki, müəllim həm öyrədici, həm tərbiyəedici, həm təbliğatçı, həm də nümunəvidir. Bu xüsusiyyətlərin də hər biri müəllim şəxsiyyəti ilə onun fəaliyyətini əlaqələndirir. Müəllim öyrədici olmalıdır – bu vəzifə müəllim fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Belə ki, müəllim öyrətməklə bərabər, öyrədə-öyrədə özü də öyrənir. Şagirdlər müəllimin biliyinə və öyrətmə tərzinə xüsusi diqqətlə yanaşdığı üçün, müəllimdə hər hansısa bir qüsür tapdıqları zaman bu səhvə qarşı reaksiya verirlər. Ona görə də pedaqoji fəaliyyətə başlayan hər bir gənc müəllim buna diqqət yetirməlidirlər. Müəllim özünün tədris etdiyi fənni yaxşı bilməlidir, əks halda dərs zamanı istifadə edilən hər hansısa metod və üsul onun üçün yararlı və əlverişli şərait yaratmayacaqdır. Müəllim peşə fəaliyyəti zamanı müəllim adına və nüfuzuna, habelə təhsil müəssisəsinin işgüzar nüfuzuna xələl gətirə biləcək hərəkətlərə yol verməməlidir. Mədəni davranış – müəllim təhsilalanlarla, rəhbərlik və həmkarları ilə davranışında nəzakətli, xeyirxah, diqqətli və təmkinli olmalıdır.

Açar sözlər: Müəllim şəxsiyyətinin formalaşması, etik davranış, tərbiyə ünsürləri, səriştə

Müasir dövrdə şagirdlər çoxlu məlumat, biliklərə malik olduğu üçün müəllim çalışmalıdır ki, bu məlumatları daha yaxşı şəkildə şagirdlərə çatdıra bilsin. Müəllim eyni zamanda tərbiyəedici olmalıdır – müəllim tərbiyə verəndir. Bu özünü təlim zamanı ibtidai siniflərdə təhsil alan şagirdlərin müəllim tərbiyəsini daha çox qəbul etdiyinə nümunə ola bilər. Müəllim peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar iradları, tənqidi fikirləri qəbul etməli, qiymətləndirməli və onlardan düzgün nəticə çıxarmalıdır. Müəllim səmimi, çalışqan, intizamlı, təşəbbüskar olmalı, xarici görkəminə, geyiminə xüsusi fikir verməli, hər zaman səliqəli olmalıdır. Müəllimin öyrətmə qabiliyyəti onun didaktik qabiliyyətidir.

M. İlyasov yazır: “Mənəvi zənginlik kamillikdir. Özündə olan nöqsan və yaxşı cəhətləri dərk edərək yaxşını artırmaq və nöqsanı aradan qaldırmaq iqtidarına malik olmaq insanı kamilliyə aparar, onu kamil edən amillərdəndir [2, 71].”

Müəllim vətəndaşlıq borcunu dərk etməli və yerinə yetirməli, cəmiyyət üzvləri ilə münasibətlər qurarkən öz şəxsiyyətini qorumalı və mənfi təsir altına düşməməlidir. Həm valideynlər, həm böyüyən nəsil nümayəndələri öz mənəvi və ictimai tərəqqi məfkurələrinin zənginləşməsində, bu sahədə onlara ağıl, davranış tərbiyəsi yolu ilə qapılar açan hər bir müəllimə bütün ömürləri boyu minnətdarlıq edirlər. Respublikamızın rayon və şəhərlərində fəaliyyət göstərən və müxtəlif cəhətdən nümunəvi iş təcrübəsi olan qabaqcıl müəllimlərimiz çoxdur. A. Abbasov yazır: “Uşaqlar müsbət nümunələr, mütərəqqi adət və ənənələr əsasında tərbiyə almalıdırlar. Lakin həyatdakı mənfiliklər, naqis hallar və onların doğurduğu nəticələrə də diqqət yetirilməlidir ki, həmin acı nəticələr uşaqlara məlum olsun” [1, 13].

Müəllimlik sənəti qəhrəmanlıq sənətidir. Valideynlərin minnətdarlığı, şagirdlərin məhəbbəti isə ən böyük mükafatdır. “Müəllim nə qədər ki, oxuyur, öyrənir, o yaşayır, o oxumağı dayandırdıqda ondakı müəllimlik ölür”

Özünə, şagird və tələbələrinə hörmət edən, pedaqoji etika çərçivəsində onlarla davranan, əxlaqi-mənəvi normalara daim sadıq qalan ustad müəllim bu gün ətrafda baş verən sosial-iqtisadi, mənəvi-siyasi hadisələrə də biganə qala bilməz. O, ardıcıl olaraq müəllimlərin etik davranışını səciyyələndirən radio və televiziya verilişlərinə imkan daxilində qulaq asmalı, bu səpgidə qəzet və jurnal materialları ilə tanış olmalı, kitablar oxumalı, yeri gəldikcə şagirdlərini (tələbələrini) də tanış etməli, onların yanında üzüağ olmalıdır. Bunsuz müəllimin etik (tələbələrini) də tanış etməli, onların yanında üzüağ olmalıdır. Bunsuz müəllimin etik davranış qaydaları səmərəsiz olar, pedaqoji fəaliyyət zamanı onun ustad müəllim keyfiyyətinə xələl gələr. Odur ki, müəllim peşə fəaliyyətində daha mükəmməl və əzəli olan etik davranış prinsiplərini daim uca tutmaqla, bu yolda müasir və orijinal təsirə malik tələblər sisteminə ciddi məhəl qoymalı, etik dəyərlər paradigmasının aliliyini, vicdanlılığını, peşəkarlıq və fərdi məsuliyyətini, mədəni davranış etiketlərini, göstərməlidir. Müəllim davranış mədəniyyətində daim haqq və ədalətlik nümunəsi göstərməli, gördüyü xeyirxah işdən maddi təmənna ummamalı, şagirdin (tələbənin) həyatına mənəvi çıraqla tutmaqda, ona güzəştəz mövqə qazanmağı öyrətməklə yanaşı, yeri gələndə təmənnaş kömək səyini də ondan əsirgəməməlidir.

Görkəmli sovet pedaqoqu V.A. Sxomliniski deyirdi ki, ən əvəzsiz hədiyyə başqa adama sevinc, xoşbəxtlik bəxş etməkdir. Müəllim təbəssümü və sevinci şagirdlərin qəlbində xeyirxahlıq, insanlıq münasibətləri, məhəbbət, gözlərində isə qılgıncı yaradır.

Müəllim öz üzərində işləməklə biliyini, metodikasını hər gün zənginləşdirməyə çalışmalıdır. O, biliklərin bələdçisi olub, şagirdlərin özlərini yeni biliklər öyrənməyə istiqamətləndirməli, öyrənməyin yollarını öyrətməklə onların şəxsiyyətini inkişaf etdirməlidir. Görkəmli alman pedaqoqu, alman müəllimlərinin müəllimi hesab edilən A. Disterveqin “Pis müəllim həqiqəti təqdim edir, yaxşı müəllim isə onu tapmağın yollarını öyrədir” – kəlamını yaddan çıxarmamalıdır.

Ayrı-ayrı mühitdən gələn uşaqlar bir sinifdə toplaşır. Fərqli xüsusiyyətləri olan uşaqlar müəllimin köməyi, şəfqəti ilə bir-birinə uyğunlaşmalıdırlar. Deməli müəllim şəfqətindən, düzgün etik davranışından çox şey asılıdır. Müəllim etik biliklərə o qədər yiyələnmişdir ki, bunu şagirdlərə başa salmalı, onları hərtərəfli inkişaf etdirməlidir. Müəllim yaxşını qabağa çəkib, zəif oxuyanı danlamamalı, əksinə, hamısı ilə eyni qaydada davranmalı və müəyyən şəraitdə onu başa salmalı, ruhlandırmalıdır. Deməli müəllim şagirdləri elmə həvəsləndirməli, öz davranışı ilə onlara nümunə olmalıdır.

Görkəmli sovet pedaqoqu V.A.Sxomlinski çox haqlı olaraq deyirdi ki, hadisəni, olmuş, baş vermiş hərəkəti müalicə etməyin, onu yaradan səbəbləri müalicə edin! Səbəbləri müalicə etmək üçün müəllim uşaqlıq dünyasının sirlərini bilməli, uşaqlıq adlı nəhəng saraya daxil olmağı bacarmalıdır.

V.A.Suxomlinski yazırdı: Müəllim ilk növbədə, uşaqları sevən insandır, onlarla ünsiyyətdən sevinc tapır, inanır ki, hər bir uşaq yaxşı insan ola bilər. Çətin tərbiyə olunan uşaqlarla işləmək, xəstə uşaqları ruhlandırmaq hər bir müəllimin əsas vəzifəsidir”.

A.S.Makarenko yazırdı: “Tərbiyə hər zaman baş verməlidir. Hətta siz evdə olmasanız da belə uşağın olduğu bütün mühit və şərait ona müsbət təsir göstərməlidir.

Peşə fəaliyyətinin əsas uğuru müəllimin peşəkarlıq və səriştəlilik səviyyəsinin yüksəkliyi ilə xarakterizə olunur. Səriştəlilik, uğura aparan əsas yolun başlanğıcıdır. Müəllim səriştəli olduqda onun pedaqoji fəaliyyəti bütün istiqamətlərdə özünəməxsus məzmun və xarakter alır, seçilir, fərqlənir. Lakin səriştəlilik nə diplomla verilir, nə də birdən-birə formalaşır. Onun qazanılması bilavasitə pedaqoji proseslə, həm də yaradıcı şəkildə axtarışlar aparmaqla müəllimin müntəzəm olaraq üzərində çalışması, nəzəri və praktiki bilik və bacarıqlarını artırması ilə sıx bağlıdır” [3, 19]. Təcrübə göstərir ki, müəllimin nüfuzunu qoruyub saxlaması çox çətinidir, ona görə ki, bu proses özünə nəzarətin bir an da zəifləməməsini, əksinə, gücləndirilməsini tələb edir.

Bu gün müəllimlərlə bərabər valideynlər də pedaqoji prosesin iştirakçısı kimi şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında böyük məsuliyyət daşıyırlar. Ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanan yeni dərslik komplekslərində valideynlər üçün də tövsiyələr yer almışdır. Hər bir valideynin öz övladının təhsil mühiti ilə tanış olmaq imkanları genişdir. Əgər valideyn əvvəllər ənənəvi mühitdə müəllimlə əlaqə yaratmaq üçün mütləq məktəbə gəlməli idisə, bu gün məsafədən təhsilin tətbiqi bu əlaqələrin yaradılması şəbəkəsini genişləndirmişdir. Valideyn öz övladının dərslərinə daha çox nəzarət etmək imkanları əldə edir. Bu baxımdan valideyn-müəllim, ailə-məktəb əlaqələrinin daha da gücləndirilməsi vacibdir. Bəzən ailədə uşağa düzgün verilməyən tərbiyə də onun məktəbdə adaptasiya işini çətinləşdirir. Prof. H.Ə.Əlizadə qeyd etmişdir: “Hər bir insanın sosial tərbiyəsi ailədən başlayır.

Bütün ailələrdə valideynlər öz uşaqlarının xoşbəxt gələcəyə malik olmasını istəyirlər. Lakin bu istək azdır. Heç də bütün valideynlər uşağın gələcək xoşbəxtliyini təmin etmək üçün obrazlı desək, sosial tərbiyənin özülünü möhkəm qoya bilmirlər. Bu hər şeydən əvvəl, ailədaxili münasibətlərin düzgün tənzimlənməməsindən irəli gəlir”. Ona görə də yaxşı olardı ki, pedaqoji korreksiya işinin daha effektiv olması üçün uşağın öz ailə üzvləri də korreksiya işinə

cəlb edilsinlər. Ailə mühitində böyüməyən uşaqlarla pedaqoji korreksiya işi isə onların daha çox ünsiyyətdə olduğu sosial qrupa görə müəyyən edilməlidir. Məktəb mühitinə çətin adaptasiya olan kiçik məktəbli uşaqlar bəzi hallarda inadçı, tərs, özbaşına, aqressiv, bəzi hallarda isə iradəcə zəif, tez təlqinə düşən, emosional baxımdan isə apativlik və asteniklik nümayiş etdirirlər. Bununla bağlı prof. Ə. Ağayev qeyd etmişdir: “ Davranışında əyintilərin olması uşaqlar üçün təhlükə yaradır, onlar qəsdə cəhd edir, təlimdən uzaqlaşır, öz gələcəklərini düşünmürlər”. Bunu nəzər alaraq uşaqların iradi keyfiyyətlərinin inkişafına xüsusi diqqət göstərmək lazımdır. Sosial pedaqoji korreksiya işində diqqət mərkəzində olan əsas məsələ uşaqda emosional iradi sferanın müsbətə doğru inkişaf etdirilməsidir. Bütün davranış nöqsanlarının özəyində uşağın iradə zəifliyi və emosional baxımdan tez mənfi təlqinlərə məruz qalmasıdır.

Müəllimlik – yüksək insani istedad tələb edir. Təbiidir ki, bu keyfiyyət hər kəsdə olmur. Ardıcıl özünənəzarət, əhvalı kökdə saxlamaq, şagirdə, tələbəyə münasibət ayrıca nəzərdə tutulur. Bu bir həqiqətdir ki, şagirdlərə təlimə məsuliyyətli münasibətin yaradılmasında müəllimin rolu böyükdür. Akademik A.X. Mirzəcanzadə bu xüsusda yazırdı: —Təlim prosesində yalnız şagirdin müəllimlə görüşü yox, bir də onların bir-birini anlaması əsas şərtədir. Müəllimlə şagirdin açıq ürəklə danışması, sərbəst fikir mübadiləsi çox şey öyrədir» (4, s. 227). Dərin bilik, mədənilik, mənəviyyət nümunəsi olan müəllimin nüfuzu da yüksək olur. Nüfuzu qazanmaq çətin, itirmək isə asandır: yersiz hərəkət, ədalətsiz münasibət, ehtiyatsız söz müəllimi nüfuzdan sala bilər. Buna görə də, hər bir müəllim sözlərinə və hərəkətlərinə məsuliyyətlə yanaşmalı, öz nüfuzunun keşiyində durmalıdır.

Nəticə:

Müəllim gənc nəslin mənəvi estetik tərbiyəsinin inkişaf etməsində böyük rol oynamalı, həm özünün, həm də şagirdlərin milli əxlaq, ictimai davranış, pedaqoji-etik normalarına riayət etməlidir. Bütün bu qaydalara layiqincə əməl edən müasir müəllim öz üzərində işləyərək kollektivin hörmətini qazanır və yüksəlir. Müasir müəllim şəxsiyyətinin formalaşması, hərtərəfli inkişaf etməsi, gənc nəsle dayaq olması dövrümüzün ən vacib, aktual məsələlərindən biridir. Hər bir Azərbaycan müəllimi öz peşə nüfuzunu möhkəmləndirməyə, şərəf və ləyaqətini uca tutmağa borcludur. Hər an öz üzərində çalışan, yeni fikirlər axtaran, hörmətli müəllimlərimizlə fəxr edir, onlara bu şərəfli məsləkdə uğurlar arzulayırıq.

Bu gün müəllim peşəkar olmalı, müxtəlif pedaqoji təsir qabiliyyətinə malik olmalı, mümkün ola biləcək nəticələri proqnozlaşdırmalı, bir sıra təhlil və

özünənəzarət üsullarını mənimsəməli, yeni sosial-iqtisadi tərbiyə şəraitini, bazar münasibətlərinin reallığını pedaqoji cəhətdən dərk etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Akif. Ailə tərbiyəsinin prinsipləri. “Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı. Cild 2, N-2, 2019. Səh. 12-19. Layout 1 (vet.edu.az) 18
2. İlyasov Müseyib. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: “Elm və təhsil”, 2018, 208 s.
3. İlyasov Müseyib. Səriştəli müəllim hazırlığı pedaqoji təhsilin əsas hədəfi kimi. “Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı. Cild 2, N-2, 2019. Səh. 19-24. Layout 1 (vet.edu.az)
4. Mirzəcanzadə A.X. İxtisasa giriş. BDU-nun nəşri, 1990, 367 s.

Рафиева Хураман Али

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ ПЕДАГОГА И ЭТИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

РЕЗЮМЕ

Учитель – такая личность, что любой обнаруженный в нем недостаток становится объектом критики. Поэтому, несмотря на то, что эта профессия трудна, личность учителя всегда была требовательной. Потому что учитель – это и учитель, и воспитатель, и пропагандист, и пример. Каждая из этих характеристик связывает личность педагога с его деятельностью. Учитель должен быть учителем – эта задача лежит в основе деятельности учителя. Таким образом, наряду с преподаванием учитель также учится во время преподавания. Поскольку студенты уделяют особое внимание знаниям учителя и стилю преподавания, то, находя в учителе какую-либо ошибку, они реагируют на эту ошибку. Поэтому каждый молодой учитель, начинающий преподавать, должен обратить на это внимание. Учитель должен хорошо знать предмет, который он преподает, иначе любой метод и метод, используемые на уроке, не создадут для него полезных и благоприятных условий. Педагогические способности учителя – это его дидактические способности. В процессе профессиональной деятельности педагог не должен допускать действий, которые могут нанести ущерб имени и репутации педагога, а также деловой репутации образовательного учреждения. Культурное поведение - педагог должен быть вежливым, добрым, внимательным и сдержанным в своем поведении, с студентами, руководством и коллегами. Преподаватель должен принимать, оценивать и делать правильные выводы из замечаний и критических мнений, связанных с профессиональной деятельностью. Учитель должен быть искренним, старательным, дисциплинированным, инициативным, уделять особое внимание своему внешнему виду и одежде, всегда быть опрятным.

Ключевые слова: Формирование личности учителя, этического поведения, воспитательных элементов, компетентности.

Rafiyeva Khuraman Ali

**FORMATION OF TEACHER'S PERSONALITY AND ETHICAL
BEHAVIOR IN THE PROCESS OF PEDAGOGICAL ACTIVITY IN THE
MODERN PERIOD**

Summary

A teacher is such a person that any shortcoming discovered in him becomes an object of criticism. Therefore, despite the fact that this profession is difficult, the personality of a teacher has always been demanding. Because a teacher is both a teacher, an educator, a propagandist, and an example. Each of these characteristics connects the personality of the teacher with his activities. A teacher must be a teacher - this task lies at the heart of a teacher's activity. Thus, along with teaching, the teacher also learns while teaching. Since students pay special attention to the teacher's knowledge and teaching style, when they find any error in the teacher, they react to this error. Therefore, every young teacher starting to teach should pay attention to this. A teacher must have good knowledge of the subject he is teaching, otherwise any method and method used in the lesson will not create a useful and conducive environment for him. The pedagogical abilities of a teacher are his didactic abilities. During professional activity, the teacher should not allow actions that could damage the name and reputation of the teacher, as well as the business reputation of the educational institution. Cultural behavior - the teacher should be polite, kind, attentive and discreet in his behavior with students, management and colleagues. The teacher should accept, evaluate and draw correct conclusions from comments and critical opinions related to professional activity. A teacher should be sincere, diligent, disciplined, proactive, should pay special attention to his appearance and clothes, and should always be neat. The teacher must accept, evaluate and draw correct conclusions from comments

and critical opinions related to professional activities. A teacher must be sincere, diligent, disciplined, proactive, pay special attention to his appearance and clothing, and always be neat.

Key words: Formation of the teacher's personality, ethical behavior, educational elements, competence.

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ulduz Mürşüdoğa tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

MINAXANIM ƏFQAN QIZI HACIYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti, Ümumi dilçilik, dosent
Email: Lehrerin81@mail.ru

REKLAM DISKURSUNDA KODLAŞMANIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: reklam diskursu, “dil oyun”u, dil funksionallığı, dil normaları, yaddaş mexanizmi, dil yaddaşı

Keywords: advertising discourse, “language game”, language functionality, language norms, memory mechanism, language memory

Ключевые слова: рекламный дискурс, “языковая игра”, языковая функциональность, языковые нормы, механизм памяти, языковая память

Müasir dövrü digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri informasiyalar baxımından olan zənginliyidir. Gündəlik olaraq, müxtəlif mənbələrdən daxil olan informasiyaların sayı-hesabı bəlli deyil. Cəmiyyət və informasiyalar arasında olan balansın çoxunu demək olar ki, mass-media tənzimləyir. Mass-media informasiyalarla qaynayan geniş bir alanı xatırladır. İnternet resursların dəstəkləyici mövqeyi isə burada böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətdə xüsusi bir iqtidara malik olan medianın böyük bir hissəsini reklam diskursları təşkil edir. Reklamların bu sonsuz müstəvidə tutduğu yer digər media diskursu növlərindən daha həcmlidir. Onlar cəmiyyətə icazəsiz şəkildə daxil olmuş diskurs nümunələridir. İnternet texnologiyasının, avadanlıqların sürətli inkişafı bu media sahəsini də güclü bir səviyyəyə çatdırmışdır. Gündəlik həyat boyu insanlar istəyərkədən və ya istəməyərkədən reklam diskurslarının resipientlərinə çevrilirlər. Digər rubrikaların izlənməsi üçün xüsusi bir axtarışa ehtiyac olduğu halda, reklamların bu baxımdan icazəyə ehtiyacı yoxdur. Sanki bu, artıq qəbul edilmiş bir tendensiyadır. İstənilən media diskursunun istənilən zamanında reklam diskurslarının hər cür formasına rast gəlmək mümkündür. Bu baxımdan reklamlara məxsus əmrivaki tərz cəmiyyət tərəfindən adi şəkildə qəbul edilmiş üslublardandır.

Reklam marketing sahəsinin ən gəlir gətirən hissəsidir. Marketoloqları da həmişə onların gətirdiyi gəlirlər maraqlandırır. Bu, hissedilməz, xırda biznes gəlirinə bənzəyir. Əslində isə onun gətirdiyi gəlir digər sahələrin gəlirlərindən daha üstündür. Belə bir üstünlüyə malik olan reklamlara media bazarda xüsusi bir azadlıq verilmişdir. Onların kodlaşma prosesi çox vaxt sərbəst üslub üzərində təşkil olunur. Bunu linqvistik sistemdən qeyri-adi formada istifadə zamanı ortaya çıxan kodlaşmada aydın şəkildə görmək mümkündür. Bu kimi xüsusiyyətlər reklam diskursunu digər media diskursu növlərindən fərqləndirən cəhətlər kimi ortaya çıxır. Kodlaşmanın formasından asılı olmayaraq, əsas məqsəd auditoriya davranışlarının, reaksiyalarının, mövqələrinin idarə edilməsidir. Hətta onların idarəetmə ilə bağlı olan funksionallığı da digər media diskursu növlərindən daha dinamikdir. Belə bir

hegemon məqam reklamları hər bir sahədə digər informativ resurslardan bir addım daha önə çıxarır. Ümumilikdə əyləncəli, lakonik, rəngarəng kodları ilə onlar demək olar ki, media bazarın əsasını təşkil edirlər.

Qısafragmentli, əyləndirici xarakterinin olmasına baxmayaraq, reklam diskursu böyük bir komanda işi kimi ərsəyə gəlir. Çünki geniş auditoriya kütləsinə xidmət edən bu diskurs növünü formalaşdırmaq elə də asan bir proses deyil. Bu baxımdan onlar diskursun institutional növünə aid olub, yığcam münasibətlər arasında deyil, çoxsaylı tərəflər arasında baş verən kommunikativ akt növü kimi çıxış edirlər. “İnstitutional diskurs iki sistemyaradıcı əlamətlərin əsasında müəyyənləşir: məqsəd və ünsiyyət iştirakçıları. Reklam mətnlərinin məqsədi təkcə auditoriya diqqəti cəlb etmək deyil, daha çox onları hansısa bir fəaliyyətə sövq etməkdir” [7; 37]. Fərdi diskurs növlərindən fərqli olaraq, institutional diskurs növü kimi reklamların əsas qayəsi geniş auditoriya diqqəti cəlb etməklə, məhsula, məkana və ya xidmətə olan tələbatı artırmaqdır. İdarəedici funksionallığını gerçəkləşdirmək üçün reklamların işi “layihə”li bir fəaliyyətə əsaslanır. Ən minimal reklam rolünün hazırlanmasında da iş asan başa gəlmir. Ona görə onların formalaşması üçün əsl komanda işinə ehtiyac duyulur. Kiçikhəcmli çəkiliş vasitəsilə auditoriyaya genişhəcmli informasiyalar ötürülür. Burada söhbət biznes gəlirlərinə edilən təsirlərdən gedir. Ona görə reklam diskurslarının aktlaşması prosesi mürəkkəb bir fəaliyyət tələb edir.

İlk növbədə mediatorlar tərəfindən reklam diskurslarının əlamətləri müəyyənləşir. Bu əlamətlərin nəzərə alınması ilə diskursun uğurlu kodlaşmasına nail olmaq mümkündür: [6; s. 31-39]

1. Dəqiqlik. Reklam dili dəqiq olmalı və aktyorlar tərəfindən auditoriyaya obyekt haqqında düzgün informasiya ötürməlidir;
2. Məşhur sadəlik. Reklamlar ictimaidir. Informasiya qarşı tərəfə lakonik və dəqiq mətnlərlə çatdırılmalıdır. Geniş auditoriya tərəfindən qəbul olunacaq informasiya yaratmaq üçün reklam kompaniyalarında subyekt reklam davranışında gündəlik həyatdakı mövcud parçalardan istifadə etməlidir;
3. Yenilik və maraqlı reklam dili. Reklam dili yeni və maraqlı olmalıdır, yəni reklam aktyorları original və təzə informasiya ötürmək üçün yumoristik və müasir dildən istifadə etməlidirlər. Reklamlardakı yumoristik elementlər auditoriya diqqətini cəlb edə və təəssüratlar yarada bilirlər;
4. Reproduksiya. Aktyorlar adətən reklam elanlarına müxtəlif ritorik vasitələr əlavə edirlər ki, dili canlı və parlaq etsinlər və auditoriyada dərin təəssürat yaratsınlar.

Bütün bu əlamətləri özündə canlandırmağa çalışan reklam diskurslarının müraciət etdiyi ən mükəmməl metod “dil oyun”larıdır. Kodlaşmasında qeyri-adi performans nümayiş etdirməyə çalışan adreant-manipulyatorlar dilin oyunvari funksiyasını işə salırlar. Reklam diskursu “dil oyun”u performansı üçün geniş

imkanlar təqdim edir, “dil oyun”ları isə bu işin ən önəmli tərəfini təşkil edirlər. Demək olar ki, bu media diskursu növünün malik olduğu imkanları başqa diskurs növlərində tapmaq çətin məsələdir. Ona görə də “dil oyun”ları burada daha əlverişli mövqedə ortaya çıxırlar. Hər bir reklam diskursunun əsas məqsədi uğur qazanmaqdır. Uğur isə qazanılmış auditoriya diqqəti və əldə olunan gəlirlərdən irəli gəlir. Reklam diskurslarında istifadə edilən “dil oyun”ları onlara xüsusi bəzək verir. Belə bir formatda kodlaşmış reklam diskursu kommunikativ akta xüsusi əyləncə qatmaqla diqqəti daha çox cəlb edir. Reklamalarda istifadə olunan “dil oyun”ları vasitəsilə auditoriya əhvalına da müsbət təsir edilir. Sözünl əsl mənasında reklam diskursunda yaradılmış atmosfer auditoriyanın ruhuna və əhvalına xoş təsir buraxan kodlar yığındır. Burada əsas fokus nöqtəsində olan obyekt auditoriyada yaxşı təəssürat yaratmaqla, nəticəni uğura doğru yönləndirir.

Dildən oyunvari şəkildə istifadə etməklə yüksək səviyyəli reklam diskursları formalaşdırılır. Onların sayəsində dilin funksionallığı artırılır, artırılmış funksionallıq isə qarşı tərəfin qəbul prosesinə də müvafiq şəkildə təsir edir. Belə bir istiqamət üzrə meydana çıxan assosiasiyalar adresatın reklamda təsvir olunan mühitə daxil edilməsinə şərait yaradır. “Dil oyun”ları belə bir mühitə əyləncə qataraq, dekodlaşma prosesinə müsbət təsir göstərir. Nəticədə reklamalarda ortaya çıxarılmış ideyalara müsbət münasibətlər yaranır və nəhayətində adresant-manipulyator öz niyyətinə daha çox yaxınlaşmış olur. Bu baxımdan “dil oyun”larının xarakterik xüsusiyyətləri reklam diskurslarına tam uyğunluq təşkil edir.

“Dil oyun”ları dil formalarının bilərəkdən pozulması ilə ortaya çıxır. Onlar çox vaxt komik effektin yaranmasına səbəb olurlar. Dildən oyunvari tərzdə istifadə etmək adresant-manipulyatorlardan böyük kreativlik tələb edir. Linqvistik sistem burada dildən istənilən formada istifadə etməyə şərait yaradır. Bu elə tərzdə formalaşdırılır ki, onu qəbul edən auditoriyanın əksəriyyəti ötürülmüş kodları anlamaq imkanına malik olsun. Reklamalarda istifadə olunan kommunikativ aktlar adresant-manipulyatorun fantaziyasından meydana gəlsə də, reallıqlarla əlaqələndirilir.

“Dil oyun”ları fərqli xarakterə malik olsalar da, onların da kommunikativ akt olması faktı dəyişilməz qalır. Hər bir kommunikativ aktın formalaşmasına xidmət edən dil funksiyalarını bu məqamda da istisna etmək mümkün deyil. Xarakterinə uyğun olaraq, “dil oyun”ları çoxfunksiyalıdır. Reklam diskurslarında da istifadə olunan “dil oyun”ları müəyyən funksionallıqla ortaya çıxır. Onları dil funksiyaları üzərində aşağıdakı formada müəyyənləşdirmək olar:

1. Estetik funksiya. Bu funksiyanı çox vaxt yumoristik funksiya kimi adlandırırlar.
2. Praqmatik funksiya. Söz oyunundan istifadəçilərin diqqətini cəlb etmək və ona dilin original formasını müəyyənləşdirməyə imkan vermək üçün istifadə olunur
3. İfadə funksiyası. Söz oyunu mənanı qrafik və delikat formada ifadə edir
4. Təsviri funksiya. Söz oyunu danışq səhnəsini, şəxsləri və s. görünən edir.

5. Maskalama funksiyası. Söz oyunu beyin və məntiqdə mədəni mühitdə qadağan olunan vulqar və absurd sözləri maskalamağa qadirdir.
6. Əyləndirici funksiya. Söz oyununun əsas məqsədi istifadəçiləri razı salmaqdır.
7. Ünsiyyət funksiyasını gücləndirmək. Söz bazası və nitq axınında olan azadlıq söz oyununun əsas xüsusiyyətidir. Buna görə o, müasir kommunikativ fəaliyyətdə məşhur hadisə sayılır.

Adları çəkilən funksiyalar reklam diskursunun tam şəkildə formalaşmasına imkan yaradır. Həmin parametrlər üzərində yaradılan kodlar reklam diskurslarının idarəedici funksiyasını daha da gücləndirir. Bu funksiyalar sıralamasına destruktiv və transformativ funksiyalar xüsusilə əlavə edilməlidir. Destruktiv funksiya “dil oyun”larının dil normaları üzərində törətdiyi əməliyyatlarla bağlıdır. Onlar vasitəsilə asanlıqla mövcud olan dil normalarına müdaxilə etmək mümkündür. Destruksiya dağıdıcı mövqe ilə bağlı olsa da, yeni imkanların yaranmasına şərait yaradır. Əslində hər hansı bir normanı pozmaq və ya təhrif etmək qəbul edilməz bir haldır. Amma “dil oyun”larına məxsus bu funksionallıq dil normasının pozulması ilə dilə xüsusi bir gözəllik qatır. Məsələn, aydın məsələdir ki, istənilən dilin orfoqrafik qaydaları ədəbi dil normaları üçün yüksək səviyyəli intellektin göstəricisidir. Amma reklam diskurslarında orfoqrafik qaydaların pozulması ilə meydana çıxan kodlaşmalar prosesi daha əyləncəli və maraqlı edir. Belə olan hallarda beyin həmin məqamları səhv kimi deyil, əsl əyləncə kimi qəbul edir.

Transformativ funksiya sayəsində isə “dil oyun”ları kodlaşdırdığı ifadələr sayəsində əsas diqqəti başqa səmtə doğru yönləndirir. Sanki bir ifadə digər bir ifadənin yaranmasına şərait yaradır. Normalda səsləndirilmiş ifadələrin alt qatından yeni məlumatlar dekodlaşır. Transformativlik sayəsində bir ifadənin daxilindən və ya hər hansı bir elementindən başqa bir ifadə aşkarlanır. “Dil oyun”ları bu kimi funksional xüsusiyyətləri ilə dilin geniş imkanlarını ortaya çıxarır. Bu, dilin zəngin təbiətindən irəli gəlir. Oyunlar bir-birinin eyni kimi meydana gəlmir. Adi dil vahidlərindən fərqli olaraq, onlar fərdi və spontan olaraq yaranır. Belə bir yaranış onların funksionallığına subyektivlik və spontanlıq funksiyalarını da əlavə etməyə imkan verir.

“Dil oyun”ları beyinlərin kreativliyinin göstəricisidir. Bunu sənət əsəri, yaradıcı fəaliyyət kimi də dəyərləndirmək olar. Hər bir yaradıcı fəaliyyət kimi onlar da təkrarsız və özəl olub, neyronların dinamik fəaliyyəti ilə tənzimlənilir. İnsani beyin lakonik informasiyalara üstünlük verir. Reklam diskursunda kodlaşmanın lakonik meyarlara uyğunlaşdırılması da bu tərəfdən reklam diskursunu auditoriya yönümlü bir diskursa çevirir. Dil normalarının pozulması sayəsində uzun yolları qısa yollarla əvəz edən “dil oyun”ları auditoriya üçün rahat və yorucu olmayan kodlar halına düşür. Əslində “dil oyun”ları bütün diskurs növlərində olduğu kimi reklam diskursları üçün də bir metoddur. Onlardan istifadə etməklə, auditoriya koqnisiyasına gedən yol qısaldılır və nəticədə qısa zaman müddətində çevik bir nəticə əldə etmiş olur. Belə parametrlərə məxsus olan “dil oyun”larının işləmə mexanizmi yaddaş funksionallığına da öz təsirini göstərir.

İstisnasız olaraq bütün davranış növlərinin fəaliyyətində məsul olan koqnitiv baza mürəkkəb struktura malikdir. Davranış üçün tələbatın yaranması, reaksiyanın formalaşması, qəbul edilən məlumatların mənimsənilməsi, təhlili, toplanması kimi aktiv fəaliyyət koqnitiv baza tərəfindən idarə olunur. Koqnitiv baza belə mövqedə kompyuterin prosessorunu xatırladır. Ona daxil edilən əmrlər təhlil edildikdən sonra deşifrələnir, məqamı düşdüüyü zaman situasiya və kontekstlərə uyğun olaraq kommunikativ aktın fərqli formalarında kodlaşdırılır. Bu baxımdan beyin və onun fəaliyyəti dilin fəaliyyəti kimi unikal hesab olunur. Beyin daxilində yerləşən yaddaş mexanizmi isə beyin fəaliyyətinə stimül verən xüsusi cihazdır. “Yaddaş- dünya və özü haqqında olan informasiyaların başda, beyinin neyronal hüceyrələrində saxlama qabiliyyətidir” [8; s. 88].

Koqnitiv bazada informasiyaların toplanması, saxlanması, emalı prosesləri yaddaş vasitəsilə gerçəkləşir. O, davranış potensialının ortaya çıxması üçün mühim göstəricilərdəndir. Məsələn, kiminləsə qarşılaşdığımız zaman yada düşən faktlar həmin şəxslə olan davranışı tənzimləyir. Hansısa bir cihazın funksionallığı ilə bağlı olan davranış onunla bağlı olan instruktiv məlumatların xatırlanması sayəsində işə düşür. Yaddaş və onun mexanizmi istənilən vəziyyətdə şəxsin fəaliyyətinə dəstəkləyici mövqedə çıxış edir. Yaddaşı isə yalnız koqnitiv baza mexanizmi ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Burada neyronal sistemin əlaqəli funksionallığı sayəsində duyğu üzvləri də müəyyən mənada yaddaş üçün köməkçi vasitələr rolunda çıxış edirlər. Məsələn, göz yaddaşı, əl-ayaq yaddaşı, qoxu yaddaşı, dadbilmə yaddaşı və s. Bir sözlə hər bir duyğu üzvü informasiyaları neyronal şəbəkələrə ötürməklə yanaşı, yadda saxlama qabiliyyətinə də malik olur. V.Kintç tərəfindən irəli sürülən dil yaddaşı da yaddaş fəaliyyətinə xidmət edən köməkçi vasitələr sıralamasında özünəməxsus sahəsi əhatə edir: “Psixoloji planda dili hər bir insana görə onun fərdi kommunikativ təcrübəsinin nəticəsini əks etdirən linqvistik yaddaş kimi müəyyənləşdirmək olar” [13; s. 71]. Dil yaddaşı bu parametrlərə görə kommunikasiya proseslərində yaddaşın ən mükəmməl köməkçi vasitələrindən biri kimi ortaya çıxır. Linqvistik təcrübə burada dil yaddaşına dəstəkölucu mövqedə çıxış edir. “Yaddaş məlumatların hüceyrələrin ucunda “qeyd edilməsi” və bizim

təcrübələrin saxlanmasıdır. Bundan əlavə yaddaş təkcə təcrübə və biliklərin saxlama yeri, keçmişimizin fraqmentləri deyil, həm də onların üzərində təhlillərin aparılması bacarığı, bizim daxili ekranımızın istəyinə görə, onların işə düşməsi, yeni fraqmentlərin, səhnələrin və s. yaradılmasıdır” [8; s. 88]. Həqiqətən də digər yaddaş vasitələri kimi dil yaddaşı da insana məxsus davranış proseslərinin tənzimlənməsində böyük rol oynayır. Bəzən insan təsadüfi işlənmiş bir sözlə hər hansı bir situasiyanı və ya şəxsi xatırlamış olur. Ya da bəzən imtahan proseslərində nəyinsə yadda saxlanması dildaxili yaddaş üzərində müəyyən bir linqvistik təcrübə əsasında yaddaşa həkk olunur.

Reklam diskurslarında istifadə olunan linqvistik aktlar yaddaş mexanizminin fəaliyyətinə uyğun olaraq, işi dil yaddaşının göstəriciləri üzərində formalaşdırır. Dil yaddaşı burada adresant-manipulyatorların niyyətinə çatmaq üçün ən səmərəli yollardan hesab olunur. “Dil oyun”ları burada həmin dil yaddaşının sürətli şəkildə işə düşməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Qısa fraqmentli reklam diskursları vasitəsilə ötürülmüş informasiyaların “dil oyun”ları metodu ilə kodlaşdırılması auditoriya yaddaşının avtomatikleşməsinə səbəb olur. “Dil oyun”ları ilə kodlaşdırılmış informasiyalar dilə daha çox yatımlı olur. Belə bir üstünlük sayəsində auditoriyanın sahib olduğu dil yaddaşı alanına daha rahat çatmaq mümkündür. Bu zaman dil yaddaşında mövcud olan informasiyalar “dil oyun”ları vasitəsilə ötürülmüş informasiyaları avtomatik şəkildə bərpa etməyə imkan yaradır. Belə bir göstərici ilə kodlaşmaya bir tərəfdən əyləncə qatılırsa, digər tərəfdən də auditoriyaya məxsus yaddaş mexanizminin işi tənzimlənmiş olur. Məsələn, dil yaddaşına uyğun olaraq, 10 sayına qədər olan rəqəmləri /1; 3; 7; 8; 10/ - şəkildə qarşı tərəfə kodlaşdırdıqda, dil yaddaşı sayəsində bu sıralama avtomatik olaraq bərpa edilir. Belə bir nümunəni atalar sözləri, məsəllələr, müdrik sözlər üzərində də tətbiq etmək olar. Məsələn, bəzi yada düşən bir məsələ xatırlayaq: /Dağ dağa rast gəlməsə də,.../ Kommunikasiya prosesində işlədilmiş belə bir kodlaşmanı da koqnitiv baza müəyyən kontekst və situasiyaya uyğun olaraq, dil yaddaşı parametrlərinə əsasən rahatlıqla dekodlaşdırma bilir. Media diskurslarında da dil yaddaşı mexanizminə əsasən kodlaşdırılan çoxlu sayda reklam diskursları ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bunların formalaşması koqnitiv baza elementlərinin mexanizminin müəyyənləşdirilməsi sayəsində ərsəyə gəlir.

Əslində malik olduğumuz dil yaddaşına görə deşifrələdikdə, /ilanın ağına da lənət, qarasına da/, /ilanın yaxşısı, pisi olmaz/. Bu diskurs kodunu qəbul etdiyimiz zaman dil yaddaşında bunlarla bağlı bir sıra maraqlı konseptlər formalaşır. Məhz onlar sayəsində göndərilən kodlar dekodlaşmaya məruz qalır. Reklam diskurslarında istifadə olunan kodların çoxu bu metod sayəsində auditoriya yaddaşına təsir göstərməklə, perlokutiv effekti tənzimləyə bilir. Bu baxımdan kodlaşma-dekodlaşma prosesində istifadə olunan “dil oyun”larının professional funksionallığını reklam diskurslarında asanlıqla müşahidə etmək mümkündür. Amma dil yaddaşı hesabına müəyyənləşdirilmiş üsul “dil oyun”larının gerçəkləşdirdiyi yeganə taktika deyil. Bunların ümumiləşdirilmiş tədqiqinə koqnitiv bazanın malik olduğu mexanizmin araşdırılması əsasında nail olmaq mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Hacıyeva, M.Ə. İşarələr sistemi və ünsiyyət. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2021.
2. Hacıyeva, M.Ə. Ünsiyyət prosesində linqvofəlsəfi konsepsiya. ADU: Elmi xəbərlər, 2018.
3. Hacıyeva, M.Ə. Sadə cümlələrdə propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin praqmatikası. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2021.
4. Layons, C. (1995). Linqvistik semantika: giriş. Kembric Univ., Az.d.-ə tərcsi. Bakı: 2014. 389 s.
5. Veysəlli, F.Y. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı: Mütərcim, 2010. 336 s.
6. Болдырева, О. Н., Линлу, Ао., Жаньжань, Сунь. Игра слов в рекламном дискурсе на материале русско-китайском рекламы. Вестник Челябинского государственного университета, 2020, №3 (437) Филологические науки, Вып.120 с. 31-39
7. Куликова, Е.В. Языковая специфика рекламного дискурса. Филол. Исслед. Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобочевского, 2008
8. Кубрякова, Е.С., Шахнарович, А.М., Сахарный, Л.В. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. Москва: Наука, 1991. 240 с. , с. 88)
9. Beckmann, S., König, P.P., Wolf, G. Sprachspiel und Bedeutung. “Festschrift für Franz Hundnurscher zum 65 Geburtstag.” Tübingen. 2000.
10. Frege, G. Die Grundlagen der Arithmetik. Eine logisch mathematische Untersuchung über den Begriff der Zahl. Frankfurt am Main: 2020. 92 S.
11. Wittgenstein, L. Philosophische Untersuchungen. Great Britain: Oxford, 1953. 260 S.
12. Huizinga, J. Homo Ludens. London, reprinted 1980. 220 p. S.33
13. Kintsch, W. Memory and cognition. N.Y. 1977, s. 71
14. Richard, J. F. Mental activity. Understanding, reasoning, finding solutions. M.: 1998: 124-129

**МИНАХАНУМ АФГАН КЫЗЫ ГАДЖИЕВА
ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОДИРОВАНИЯ В
РЕКЛАМНОМ ДИСКУРСЕ
РЕЗЮМЕ**

Рекламный дискурс-один из самых известных и распространенных видов масс-медиа. Его глобальный характер связан с его превосходством. В статье рассматриваются основные характерные черты и функциональность данного вида дискурса. Основным критерием, отличающим функциональность рекламного дискурса, являются используемые в них "языковые игры". В принципе, был проведен определенный обзор механизма памяти, чтобы прояснить кодирование, сделанное с помощью "языковых игр". Отношения между "языковыми играми" и языковой памятью положительно влияют на кодирование рекламных дискурсов, выполняемое в этом формате.

**MINAKHANUM AFGAN KIZI HAJIYEVA
THE CHARACTERISTIC FEATURES OF CODING IN THE
ADVERTISING DISCOURSE
ABSTRACT**

Advertising discourse is one of the most well-known and widespread types of mass media. Its global character is linked to its superiority. The article discusses the main characteristic features and functionality of this type of discourse. The main criterion distinguishing the functionality of advertising discourse is the "language games" used in them. In principle, a certain review of the memory mechanism has been conducted to clarify the coding done with the help of "language games". The relationship between "language games" and language memory has a positive effect on the encoding of advertising discourses performed in this format.

Rəyçi: prof. A.Məmmədov

YƏDULLA DADAŞLI

ADPU-nun Cəlilabad filialının dosenti ,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU-nun elmlər doktoru proqramı üzrə dissertantı
Yadulla@mail.ru

**AZƏRBAYCAN TƏZKİRƏLƏRİNİN DOVRLƏŞDİRİLMƏSİ PRİNŞİPLƏRİ
XÜLASƏ**

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən mühüm qaynaqlarından biri də təzkirələrdir. Bioqrafik və biblioqrafik səciyyə daşıyan Azərbaycan təzkirələri klassik sənətkarların həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində olduqca önəmlidir. Sam Mirzə ,Sadiq bəy Sadiqi,Lütfəli bəy Azər ,Məhəmmədəli Tərbiyə, Seyid Əzim Şirvani ,Mir Möhsün Nəvvab və başqa müəlliflər Azərbaycan təzkirəşüculiyinin inkişafında səmərəli xidmətlər göstərmişlər. Təzkirələr eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə keçid mərhələsi hesab olunur. Məqalədə Azərbaycan təzkirələrinin tərtib prinsipləri haqqında ətraflı məlumat verilir. Göstərilir ki, Azərbaycan təzkirələrinin hər birinin özünəməxsus tərtib xüsusiyyətləri mövcuddur. Azərbaycan və ya fars dilində yazılan təzkirələr daha çox əlifba və coğrafi prinsiplər əsasında tərtib olunmuşdur. Bəzi Azərbaycan təzkirələri isə divan ədəbiyyatının tərtib prinsiplərinə əsasən hazırlanmışdır.

Sovet dövrü milli “ədəbiyyat tarixləri”nin yazılmasında, klassik şairlərin həyatı və poeziyasının öyrənilməsində təzkirələrdən məqsədyönlü istifadə olunmuşdur. Təzkirələr Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində bu gün də aktuallığını saxlayır.

Açar sözlər: Azərbaycan təzkirəşüculəri, təzkirələrin tərtib xüsusiyyətləri ədəbi məcmuə, ədəbiyyat tarixi, təzkirələrin əhəmiyyəti.

Qədim və zəngin bir tarixə malik olan, xalqımızın milli-mənəvi sərvətlərini qoruyub saxlayan və çağdaş dövrümüzdə qədər yaşadan Azərbaycan ədəbiyyatı orta yüzillərdə Qətran Təbrizi (1012-1088), Əfzələddin Xaqani Şirvani (1126-1199), Nizami Gəncəvi (1141-1209), Qazi Bürhanəddin (1344-1398), İmadəddin Nəsimi (1369-1417), Şah İsmayıl Xətai (1487-1524), Məhəmməd Füzuli (1494-1556) kimi korifey sənətkarlar yetirmişdir. Yaxın və Orta Şərqi ədəbiyyatının qabaqcıl poeziya ənənələrini mükəmməl mənimsəyən bu şairlər özləri də yeni poetik ənənələr yaratmış, vətənpərvərlik, humanizm, əməyə və əməkçi insana sevgi, zülmə qarşı güclü etiraz, xeyirin şər üzərində qələbəsinə dərin inam hissələrini aşılamaqla öz adlarını tarix səhnəsində əbədləşdirmişlər. Onlar milli və bəşəri ideyaları təbliğ edən əsərlər yazmaqla eyni zamanda dünya ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin zəmanəmizə qədər gəlib çatmış əsərləri ilə yanaşı, həyat və yaradıcılıqları da elmi tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Sovetlər birliyi dönməsində və müstəqillik illərində klassik sənətkarlar haqqında elmi-tədqiqat əsərləri, monoqrafiya və məqalələr yazılmış, əsərləri dəfələrlə nəşr olunaraq geniş

oxucu kütləsinə çatdırılmışdır. Lakin təəssüf hissi ilə bildirməliyik ki, ədəbiyyat tariximizdə elə sənətkarlar olmuşdur ki, zəngin bir ədəbi irs yaratmaqlarına baxmayaraq, müxtəlif səbəblər üzündən poetik irsinin müəyyən hissəsi itib-batmış, yaradıcılıqlarının bəzi örnəkləri cüng, bəyaz və təzkirələr vasitəsilə qorunub saxlanaraq gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. Cüng və bəyazlardan fərqli olaraq, “orta əsrlərdə şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda çox yayılmış elmi-ədəbi əsər” (Əziz Mirəhmədov) sayılan, bioqrafik və biblioqrafik səciyyə daşıyan təzkirələr ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı haqqında bilgiləri, elmi-tarixi məlumatları və poeziyasından nümunələri çevrələyirdi. Uzun yüzillərdən bəri öz tarixi əhəmiyyətini qoruyub saxlayan şərq təzkirələri, o cümlədən Azərbaycan təzkirələri orta çağ və yeni dövr milli ədəbiyyatşünaslığın, ədəbiyyat tarixçiliyi və nəzəri -estetik düşüncəsinin tutarlı mənbələri sırasındadır. Əhdi Bağdadi (?-1594) “Gülşənüş-şuəra”, Sam Mirzə (1517-1576) “Töhfeyi-Sami”, Sadiq bəy Sadiqi (1533-1609) “Məcməül-xəvas”, Lütfəli bəy Azər Bəydili (1722-1781) “Atəşkədə” təzkirələrini yazmaqla Azərbaycanda təzkirəçilik ənənəsinin əsasını qoymuş, Məhəmmədəli Tərbiyət (1875-1940) “Danişməndani-Azərbaycan” əsərini, Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) və Qulam Məmmədli (1897-1994) “Təzkirə” qələmə almaqla milli təzkirəçilik ənənələrini davam və inkişaf etdirmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi elminin təməli adı çəkilən təzkirələrlə qoyulmuşdur. “Bütün bu əsərlərdə klassik şərq poetikasının və ədəbiyyat tarixçiliyinin bir sıra epizodik problemləri qoyulub həll edilməklə, bütövlüklə onlar çağdaş elmi ədəbiyyatşünaslığa və ədəbiyyat tarixçiliyinə hazırlıq mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər”(1, 15)

Məlum olduğu üzrə, Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi probleminin milli təzkirələrin dövrləşdirilməsi prinsipləri müstəvisində tədqiqi irs-varislik əlaqələrinin öyrənilməsi yönündə mühüm mahiyyət daşıyır. Əgər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və nəzəri-estetik fikrinin dövrləşdirilməsi sovet ideologiyasının hüdudları çərçivəsində aparılırdısa, orta əsrlərdə və XIX-XX yüzillərdə təzkirələr belə bir ideoloji əsasdan tamamilə məhrum idi. Bu da təbiidir, çünki bütün Azərbaycan təzkirələri (Qulam Məmmədlinin təzkirəsi sovet dövründə yazılmasına baxmayaraq, milli ideologiyaya əsaslanır) hələ sovet ideologiyasının ortada olmadığı orta yüzillərdə və XIX yüzildə yaranmışdır. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi-nəzəri və estetik fikrinin dövrləşdirilməsi problemi öz başlanğıcını milli ədəbiyyat tarixinin ilk qaynaqları sayılan təzkirələrdən götürmüşdü. Belə ki, təzkirə tərtib etməyi qarşısına məqsəd qoyan Azərbaycan müəllifləri öz imkanları və maraq dairələri çərçivəsində olan şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında elmi-tarixi və informativ məlumatları toplamağa çalışmış, bioqrafik bilgilər və onların poeziyasından seçmələr əsasında təzkirələr hazırlamışlar. Tədqiqat Azərbaycan təzkirələrinin müəyyən prinsip əsasında meydana gəldiyini təsdiqləyir.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, görkəmli dövlət xadimi və qüdrətli şair Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzə (1517-1576) “Sami” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, atasının və qardaşı Şah Təhmasibin (1524-1576) sarayında yaşayan şairlərlə tanış

olmuş, müasiri olan 664 nəfər şairin tərcümeyi-halını və əsərlərindən nümunələri çevrələyən bir təzkirə meydana gətirmişdir. “Töhfeyi-Sami” adlanan və fars dilində yazılan bu əsər bir müqəddimə və yeddi fəsildən ibarətdir. “Birinci fəsil Şah İsmayıl Xətai və onun nəslindən, müasiri olan hökmdarlardan, ikinci fəsil alimlərdən, üçüncü fəsil Şah İsmayıl sarayına yaxın olan vəzifəli şairlərdən, dördüncü fəsil əsl şairlərdən, beşinci fəsil türk dilində yazan şairlərdən, altıncı və yeddinci fəsillər el şairlərindən bəhs edir” (12 ,25).

Göründüyü kimi, bu əsərdə söz sənətkarları hökmdar şairlər, vəzifəli şairlər, əsl şairlər, el şairləri kimi qruplaşdırılmış, alimlər və türk dilində yazan şairlər haqqında ayrı-ayrı fəsillərdə danışılmışdır. 1550-ci ildə tamamlanan “Töhfeyi-Sami” təzkirəsi bu gün də öz elmi dəyərini qoruyub saxlayır. Uzun müddət Osmanlı dövlətinin ərazisi sayılan Bağdad şəhərində çoxlu sayda Azərbaycan əsilli ədəbi şəxsiyyətlər də yaşayıb-yaratmışdır. Bağdad ədəbi mühitinin yetirdiyi alim və şairlərdən biri də “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsinin müəllifi Əhdi Bağdadidir (?-1594). Bağdadda doğulub boya-başa çatan, dövrünün tanınmış şairi Şəmsi Təbrizidən təlim-tərbiyə alan Əhdi Bağdadi 1563-cü ildə tamamladığı “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsində, əsasən, 1552-1563-cü illərdə yaşayıb, Osmanlı və Azərbaycan türkcəsində zəngin poeziya nümunələri yaratmış şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat vermişdir. O, Sam Mirzədən fərqli olaraq, öz təzkirəsini Azərbaycan dilində yazmış, topladığı zəngin materiallar əsasında 375 şairin həyatını və ədəbi fəaliyyətini , eyni zamanda Bağdad ədəbi mühitini əhatə etmişdir. Ədəbiyyatşünas alim Vəcihə Feyzullazadə “Əhdi Bağdadi və onun “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsi” adlı məqaləsində adı çəkilən təzkirənin tərtib xüsusiyyətləri ilə əlaqədar yazır: “Gülşənüş-şüəra”da Əhdi Bağdadi yalnız ədəbiyyatın ayrı-ayrı nümayəndələri haqqında məlumat verməklə kifayətlənməmiş, yeri düşdükcə poetik fikrin nəzəri məsələləri , şeir texnikası, sənət-sənətkar anlayışı ilə də əlaqədar ədəbi-estetik qənaətlərini ifadə etmişdir. Onun təkcə Füzuli sənətinə verdiyi qiymət XV-XVI əsrlər estetik fikrinin təkamül xəttini izləmək üçün kifayət qədər material ola bilər” (6 , 199-200).

Məqalədən onu da öyrənirik ki, böyük M. Füzulinin müasiri və yaxın dostu olan, Füzuli irsini dərinlən mənimsəyən və sevə-sevə mütaliə edən, başqa təzkirələrə nisbətən onun haqqında daha mükəmməl məlumat verən Əhdi, Füzulinin üç dildə (türk, ərəb, fars) yazdığı lirik şeirlərindən, qəsidə və müəmmalarından, nəsr əsərlərindən, Hüseyn Vaizdən tərcümə ilə qələmə aldığı “Hədiqətüs – süəda”sından, neçə - neçə türki-farsi rəsailindən, “Leyli və Məcnun”undan sevə-sevə söhbət açır” (6 , 200).

“ Gülşənüş-şüəra” təzkirəsinin tərtib xüsusiyyətlərindən danışarkən onu da nəzərə çatdırmalıyıq ki, “Divan” ədəbiyyatının tərtib prinsiplərinə uyğun olaraq, bu əsərin girişi tövhid və nətlə başlamış, şairlər haqqında məlumat təxəllüsləri nəzərə alınmaqla əlifba sırası ilə verilmişdir. Dörd “rövzə”dən (“bağça”dan) ibarət olan bu əsər on altıncı əsr Azərbaycan-Bağdad ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından ən dəyərli məxəzlərdən sayılır.

Azərbaycan ədəbi-estetik fikir tarixində görkəmli şair, alim və rəssam kimi şərəfli yer tutan Sadiq bəy Əfşar (1533-1609) “Məcmül-xəvas” təzkirəsini yazmaqla milli təzkirəçilik ənənələrini davam və inkişaf etdirmiş, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mötəbər qaynaqlarından birini yaratmışdır. O, orta əsrlərin müxtəlif poetik növlərində türk və fars dillərində lirik və epik əsərlər yazsa da, “Məcmül -xəvas” təzkirəsi onun elmi və ədəbi fəaliyyətinin şah əsəri sayılır. Təzkirənin müqəddiməsində Sam Mirzənin “Töhfeyi-Sami”, Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra”, Əbdürrəhman Caminin “Baharıstan”, Əlişir Nəvainin “Məcalisün-nəfais” təzkirələrini xatırladan Sadiq bəy Əfşar təzkirə yazmağa başlayarkən böyük özbək şairi və ədəbiyyatşünas alimi Əlişir Nəvainin “Məcalisün-nəfais” əsərinin tərtib xüsusiyyətlərindən faydalanmışdır. Alim bir müqəddimə, 8 məcmə (toplum, fəsil) və xatimədən ibarət olan “Məcmül-xəvas” təzkirəsini təxminən 1597-1598-ci illərdə cığatay türkcəsində yazmış, digər şərq sənətkarları ilə yanaşı, azərbaycanlı şairlərə də geniş yer vermişdir. Digər tərəfdən, təzkirənin birinci məcməsində öz dövrünün on iki nəfər şair padşahının şəxsiyyətindən danışan və əsərlərindən bəzi nümunələri diqqətə çatdıran müəllif ikinci məcmədə səkkiz nəfər şairlik istedadı ilə tanınan şahzadələr və onların əsərləri haqqında məlumat verir. Mətnşünas alim Əkrəm Bağirovun “ Məcmül-Xəvas” təzkirəsinə (Bakı: “Elm”, 2008) yazdığı “Ön söz” də verdiyi məlumata görə, S.Əfşar üçüncü məcmədə “ Səltənət sütunu olan türklər”dən, dördüncü məcmədə “Səltənət sütunu olan taziklər”dən (iranlılardan), beşinci məcmədə “Səltənət sütunu olan türklərin və taziklərin (iranlıların) böyük övladları”ndan, altıncı məcmədə isə “peyğəmbər nəslindən olan şairlər”dən söz açır, eyni zamanda onların poeziya örnəklərini çevrələyir. (4 , 5-6). Təzkirənin yeddinci məcməsində başda dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli (1494-1556) olmaqla türk, ərəb və fars dillərində misilsiz sənət əsərləri yaratmış türk şairləri və onların ədəbi irsi haqqında danışıldığı halda, səkkizinci məcmədə müasiri olan iran şairlərindən və azərbaycanlı sənətkarlardan bəhs olunur. M.Füzulinin müasiri olan və onun zəngin və çoxşaxəli ədəbi irsini mükəmməl mənimsəyən Sadiq bəy Əfşar “Füzulu Bayatdır” deməklə Füzulinin Azərbaycan şairi olduğunu bir daha təsdiqləyir. Məntiqə Muradova “ Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı” (1999) adlı monoqrafiyasında “Məcmül-xəvas” təzkirəsinin elmi və ədəbi məziyyətləri ilə bağlı yazır: “Məcmül-xəvas” təzkirəsində Məhəmməd bəy Amani, Şahqulu Mirzə, Məhəmməd bəy Şəmsi, Mövlana Şərif Təbrizi, Fikri Ordubadi, Muradxan Fikari, Qazi Zəncani və Məsihi kimi onlarla azərbaycanlı şairdən söz açılmışdır və bunların ilk tədqiqat üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Yisib bəy Çavuşlu, Ordubadlı Mirzə Hatəm bəy, Mir Məsum xan, Həsən Məxləs, Mövlana Kəlbəli və s. azərbaycanlı şairlər haqqında da ilk məlumatı Sadiqi vermişdir” (11,47-48). Təbiidir ki, alimin belə bir qənaətə gəlməsi Sadiq bəy Əfşarın orta yüzillər Azərbaycan ədəbiyyatını dərinlən bilməsi, öz dövrünün azərbaycanlı şairlərinin poeziyasını mükəmməl mənimsəməsi ilə əlaqədardır.

Öz dövrünün görkəmli alimi və humanist şairi olan Lütfəli bəy Azər Bəydili (1722-1781) “Atəşkədə” təzkirəsini qələmə almaqla orta çağ Yaxın Şərq

ədəbiyyatının sanballı qaynaqlarından birini yaratmışdır. Klassik və öz zamanəsinin şair və alimlərinin ədəbi və elmi yaradıcılıq örnəklərini dərindən mənimsəyən L. Azər keçmiş və müasiri olan şairlərin həyat və yaradıcılığını çevrələyən bir təzkirə ərsəyə gətirmişdir. On doqquz il ərzində (1760-1779) yazıb tamamladığı bu əsərində xoşladığı şairlərin qəzəl və qəsidələrindən seçmələri yerləşdirmişdir. Müxtəlif tarixi qaynaqlar əsasında araşdırdığı sənətkarların doğum illəri və mənsub olduqları yerləri dəqiqləşdirmiş, onları yaşadıkları ərazi üzrə yerləşdirməklə coğrafi pirinsipin tələblərini gözləmiş, əsəri əlifba sırası ilə yazdığını xatırlatmışdır. Şübhəsizdir ki, Lütfuli bəy Azər əsər üzərində işləyərkən özündən əvvəl yazılmış təzkirələrlə də tanış olmuş, onların tərtib xüsusiyyətlərini də öyrənmiş, lakin yeni bir tərtib üsulundan istifadə etmişdir. Özündən əvvəlki təzkirə müəlliflərindən istifadə edən, lakin onları təkrarlamayan, orijinal bir yaradıcılıq nümunəsi nümayiş etdirən zəhmətkeş alim “Atəşkədə” təzkirəsində “Məcmərə” adlandırdığı fəsillərin sərlövhəsini təbiət hadisələrinin adlarından götürmüşdür. İki “Məcmərə”dən ibarət olan təzkirənin birinci “Məcmərə”sinin “Şölə” bölümündə şahzadə və əmir şairlər, “Üç qığılcım” bölümündə İran, Turan və Hindistan şairləri, “İşıq” “bölümündə isə müxtəlif diyarlara mənsub şairlər haqqında məlumat vermiş, onların poeziyasından xoşladığı, münasib bildiyi örnəkləri əsərində yerləşdirmişdir. Təzkirənin ikinci “Məcmərə”sinin birinci “Pərtöv”ündə (“Şüa”), müasiri olan sənətkarlardan, ikinci “Pərtöv”ündə isə özünün elmi -ədəbi fəaliyyətindən söz açmışdır. Təzkirənin “Əxgərinin” (“Qor”) birinci “Şərarə”si (“Qığılcım”) Azərbaycan şairlərinə, ikinci “Şərarə”si Xorasan şairlərinə, üçüncü “Şərarə”si Təbəristan, Gürcan və başqa diyarların şairlərinə, dördüncü “Şərarə”si İraq şairlərinə, beşinci “Şərarə”si fars vilayəti şairlərinə həsr olunmuşdur. Yaxın Şərqdə orta yüzillərdə nadir poeziya inciləri yaradan 842 şairin həyatı, yaradıcılığı və əsərlərindən nümunələri əhatə edən bu təzkirə Azərbaycan şairlərinin bioqrafiyası və poeziya incilərini də çevrələnmiş, özündən sonra yaradılacaq təzkirələr və təzkirə müəllifləri üçün yaşıl işıq yandırmışdır. Mehri Məmmədova “Lütfuli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı” (2001) monoqrafiyasında “Atəşkədə” təzkirəsinin elmi mahiyyətinə yüksək dəyər vermişdir: “Atəşkədə” quruluşu və məlumatlarının dolğunluğu cəhətdən özündən əvvəlki təzkirələrdən fərqlənir. Məhz buna görə sonrakı əsrlərdə yazılmış təzkirələrin bir çoxunda həmin formadan istifadə olunmuşdur. Lütfuli bəyin əsərinin dili aydın və oxunaqlıdır. Ədəbiyyatı tarixi hadisələr, tarixi məlumatlarla bağlama bacarığı yüksəkdir, **öz mündəricəsinə, tərtib pirinsiplərinə görə təzkirəçiliklə ədəbiyyatşünaslıq arasında bir körpü təşkil edən qiymətli bir mənbədir.**“(9 ,71). “ Atəşkədə”nin təsiri ilə Azərbaycan və fars dillərində bir sıra təzkirələr yazılmışdır ki, bunlardan biri də XIX əsrin görkəmli şairi Seyid Əzim Şirvaninin (1835-1888) qələmindən çıxmış “Təzkirə”dir. Seyid Əzim təzkirə yazarkən Lütfuli bəy Azərin “Atəşkədə”sinə istinad etdiyini etiraf etmişdir. Təzkirə müəllifi “Dibaçə”, “Müqəddimə” və dörd fəsildən ibarət olan bu dəyərli əsərində öncə şeirin lüğəvi anlamı və estetik dəyəri haqqında məlumat vermişdir. Təzkirənin

“Dibaçə” hissəsində fəsillərin adlarını və ardıcılığını aşağıdakı qaydada açıqlamışdır:

Fəsl-i-əvvəl: Şüərayi -Qafqaz bəyanındadır; Fəsl-i-dövvüm: “Şüərayi-Azərbaycan bəyanındadır; Fəsl-i-səyyüm: Şüərayi-Rum bəyanındadır; Fəsl-i-çəharüm: Şüərayi-Türküstan bəyanındadır” (15 ,448). Bu bölgüdə də görüldüyü kimi, Seyiz Əzim “Təzkirə”sinin tərtibi və yazıya alınması prosesində coğrafi prinsipə əsaslanmışdır. Təzkirənin bir inci fəslində Şirvan vilayətinə daxil olan ərazilərdə yaşayıb-yaradan şairlərin şeirlərindən nümunələr toplanmış, ikinci fəslində isə Cənubi Azərbaycanda boya-başa çatan Şah İsmayıl Xətai, Şahi, Fikri Ərdəbili, Qövsü Təbrizi və başqa sənətkarların poeziyasına yer verilmişdir. Təzkirənin üçüncü fəslində Ruhi Bağdadi və Məhəmməd Füzuli yaradıcılığından söz açılmış, dördüncü fəslində isə Rum məmləkətlərində doğulub, şairlik istedadı ilə şöhrətlənən Nabi Əfəndi, Vəfi, Vəcdi bəy, Fitnət xanım, Fövzi Əfəndi və bu qəbildən digər ədiblərin poetik irsindən nümunələr yerləşdirilmişdir. Şair öz müasiri olan sənətkarları da tanıtməyə çalışmışdır. Professor Zaman Əsgərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və bədii-estetik fikrinin sanballı qaynaqlarından biri olan Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə”sinin elmi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Seyid Əzimin mütləq dairəsi, öz çağdaşları ilə münasibətləri barədə mühüm məlumat verən bu təzkirə onun ədəbi və estetik görüşlərini, klassik sənətkarlar haqqında mülahizələrini öyrənmək üçün də qiymətli məxəzdir. Bu əsərdə Azərbaycan şairlərinin əsrlərindən başqa, onların tərcümeyi-halına, ədəbiyyat tarixində mövqeyinə dair maraqlı fikirlər vardır” (2 ,571).

XIX əsrin görkəmli ensiklopedik alimi olan Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) Qarabağda fəaliyyət göstərən “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinə başçılıq etmiş, elmin müxtəlif sahələrinə aid iyirimidən artıq əsər yazmışdır. Alimin elmi və ədəbi əsərləri içərisində “Təzkireyi-Nəvvab” əsəri xüsusi önəm daşıyır. 1891-ci ildə yazılmağa başlanan və 1892-ci ildə tamamlanan bu təzkirənin yazılma səbəbinə aydınlıq gətirən müəllif təzkirənin əvvəlində yazır ki, “...görkəmli din qardaşlarından və səmimi ruhanilərdən bəziləri belə arzu etdilər ki, tarixin səhifələrində bir yadigar kimi qalması üçün Qarabağ şairlərinin əziz adları, onların keçdikləri həyat yolu toplanıb bir təzkirə tərtib edilsin...” (13 ,7).

Şuşa ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən şairlərin “gözəl adlarını zəmanə aqilləri və dövrün arifləri üçün yadigar” qoyan M.M.Nəvvab təzkirə yazmaqla Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və estetik fikrinin mötəbər mənbələrindən birini yaratmışdır. Bəzi tədqiqatçılar təzkirənin iki hissədən ibarət olduğunu yazırlar. Halbuki M.M.Nəvvab özü təzkirəni üç hissəyə böldüyünü yazır: “Birinci hissə həyatda olmayan şairlərin əhval və şeirləri. İkinci hissə-həyatda olan şairlərin əhval və şeirləri. Üçüncü hissə kitabın xatiməsi, məzhəkəli şeir parçaları, satiralar və sairə, əvvəlki hissələrdə adları getməyən şairlər və Qafqaz şairlərinin şeirləri” (13 ,10).

Yüzə yaxın Qarabağ şairlərinin tərcümeyi-halı və əsrlərindən nümunələri əhatə edən bu təzkirənin tərtibi zamanı məhəlli (coğrafi) prinsip əsas götürülmüş, təzkirəyə yalnız Qarabağ şairlərinin poeziyasından seçmələr salınmışdır. Bununla yanaşı,

təzkiyənin birinci hissəsi Mir Möhsün Nəvvabdan əvvəl Qarabağda yaşayıb yaratmış Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Abdulla bəy Asi, İbrahim bəy Azər, Mirzə Məhəmməd Katib və başqa şairlərin poeziya nümunələrini çevrələnmişdir. Təzkiyənin ikinci hissəsi Mir Möhsün Nəvvabın müasiri olan Qarabağ şairlərinin :Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Məşədi Abbas Baki, Mir Mehdi Xəzani, Asəf Lənbərani və digərlərinin poetik irsindən nümunələri özündə əks etdirmişdir. Orta əsrlərdə və 19-cu yüzildə Azərbaycan təzkiyəçiləri tərəfindən yaradılan və özlərinə məxsus tərtib prinsipləri olan təzkiyələrin tərtib və quruluş özəllikləri 20-ci əsrin Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, Məhəmmədəli Tərbiyət və Qulam Məmmədli simalı sənətkarlarının təzkiyələrində öz elmi və bədii-estetik ifadəsini tapmışdır. Bu da bir həqiqətdir ki, 19-cu və 20-ci yüzilliklərdə Azərbaycan ədiblərinin öz maraqlarına uyğun hazırladıqları təzkiyələr milli-məhəlli xarakter daşımaqla orta əsrlər ümumşərq təzkiyəçilik ənənələrindən fərqlənir. XIX-XX yüzillərdə yaşayıb-yaradan Azərbaycan alimləri öz təzkiyələrinə daha çox klassik və müasirləri olan şairlərin əsərlərindən nümunələri toplamışlar. Bu cəhətdən Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkiyəyi-Nəvvab” və Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin “ Riyazül-əşiqin” təzkiyələri daha xarakterikdir.

Qarabağ poeziya mühitinin yetirdiyi istedadlı bir şair kimi tanınan, “Müştəri” təxəllüsü ilə Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazan Məhəmməd ağa Müctəhidzadə (1867-1958) 1910-cu ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Riyazül-əşiqin” təzkiyəsinin tərtibatı zamanı XVIII-XIX yüzillərdə ədəbi fəaliyyət göstərən Qarabağ şairlərinin yaradıcılığını çevrələməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, məhəlli təzkiyələr üçün səciyyəvi olan bir biçimdə hazırladığı əsərini iki hissəyə ayırmış, birinci hissəyə dünyasını dəyişmiş klassik şairlərin, ikinci hissəyə isə müasiri olan və təzkiyə yazılarkən həyatda yaşayan ədiblərin poeziyasından nümunələri salmışdır.

Milliyyətə azərbaycanlı olan, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı yolunda misilsiz xidmətlər göstərən böyük ədib və ədəbiyyatşünas Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyət (1875-1940) 1935-ci ildə Tehrandə fars dilində nəşr etdirdiyi “Danışməndani-Azərbaycan” təzkiyəsinin tərtibi zamanı sənətkarların əlifba sırası ilə düzülünməsi prinsipini əsas götürmüş, yüzlərlə elm və sənət adamlarının tərcümeyi-halını yazmış, əsərlərindən nümunələri diqqətə çatdırmışdır.

Ədəbi və mədəni irsimizin toplanması, tədqiqi və nəşri sahəsində çox böyük əməyi olan Qulam Məmmədli (1897-1994) dəyərli salnamələr və monoqrafiyalar müəllifi olmaqla, həm də təzkiyə müəllifidir. “Q.Məmmədli təzkiyəyə qədim dövr ədəbiyyatından nümunələr (Avesta lətifələri), orta əsr məşhurlarının həyat və yaradıcılığı, XVI-XVIII əsr Azərbaycan dilində yazan şairlər və onların yaradıcılığından nümunələr, XIX-XX əsr Şimali və Cənubi Azərbaycanın tanınmış ədəbi nümayəndələri və dövrünün məşhur müasirləri barədə məlumatlar salmışdır “(14, 31). Əsərdə əlifba sırasının pozulduğu ilk baxışdan diqqəti çəkir.

Təzkiyələrdən fərqli olaraq, on doqquzuncu yüzillikdə yazılmış mətbu və qeyri-mətbu qaynaqlar-Mirzə Yusif Qarabağının “Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər”

(1856), Adolf Berjenin “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir”(1867), Hüseyn əfəndi Qayıbovun “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” əsərləri XVIII-XIX yüzillərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin poeziya nümunələrini əhatə baxımından önəmli olub, tərtib xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu antologiyaların hamısı üçün oxşarlıq öncə milli realist poeziyamızın görkəmli nümayəndələrindən Molla Pənah Vaqif və Qasım bəy Zakir kimi öz dövrünün korifey sənətkarının ədəbi irsini çevrələməsidir. M.Y.Qarabaği öz toplusunda M.P.Vaqifi, A.Berje isə ən məşhur Azərbaycan şairlərini-M.P.Vaqifi və Q.Zakiri əvvəldə vermək, digər şairlərin şeirlərini sonrakı səhifələrdə yerləşdirmək prinsiplərinin tələblərini gözləmişdir. Göründüyü kimi, hər iki kitaba XVIII-XIX əsr bütün Azərbaycan şairlərinin deyil, onlardan bəzilərinin əsərləri salınmışdır. H.Qayıbov dörd cilddən ibarət “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” kitabının tərtibi zamanı coğrafi, əlifba və ən məşhur şairləri kitabın əvvəlində vermək prinsiplərinə əsaslanmışdır. Onun əsərinin birinci cildi Q.Zakirin, ikinci cildi M.V.Vidadinin, üçüncü cildi Acizin, dördüncü cildi isə Vaizin poeziya nümunələri ilə başlanır. Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov (1922-2002) “Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri” (1979) kitabına yazdığı “Ön söz”də XIX yüzildə tərtib olunmuş məcmuələrin “bioqrafik və biblioqrafik səciyyə” daşdığını göstərmiş, bu əsərlərin tərtib olunma səbəblərinə aydınlıq gətirmişdir: “Keçən əsrin (XIX əsr nəzərdə tutulur-Y.D.) nəşrlərinin çoxu bu irsi toplayıb sistemə salmaq, təbliğ etmək, oxucuların mütaliə həvəsini qüvvələndirmək və onlarda milli-mənəvi sərvətə vətənpərvər münasibət oymaq məqsədi izləyirdi. Digər tərəfdən bu iş ədəbiyyat tarixçiliyinə hazırlıq idi” (10 ,7-8).

Doğrudan da, istər orta çağ, istərsə də 19-cu və 20-ci əsr Azərbaycan müəllifləri milli klassik poeziya nümunələrini toplayıb sistemləşdirməklə, yazıya almaqla itib-batmaqdan qorunmuş, gələcəkdə yazılacaq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi elminin ilkin qaynaqlarını yaratmışlar. Milli ədəbiyyat tariximizi yaratmağa çalışan Firidun bəy Köçərli (1863-1920) və Salman Mümtaz (1884-1941) kimi görkəmli alimlər təzkirə və poeziya məcmuələrindən məqsədyönlü faydalanmışlar. Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyasını yazmaqla Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi elminin əsasını qoymuş, sonrakı ədəbiyyat tarixlərinin ərsəyə gəlməsinə geniş meydan açmışdır.

Bununla da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və estetik fikir tarixində təzkirəçilik ənənəsi ədəbiyyat tarixçiliyi konsepsiyası ilə əvəzlənmişdir. Firudin bəy Köçərli “əziz və mübarək bir kitab” adlandırdığı “Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyasının yazılması zamanı Lütfuli bəy Azərin “Atəşkədə” təzkirəsinin tərtib prinsiplərinə əsaslandığını “Bir neçə söz” adlandırdığı müqəddimədə xüsusi olaraq vurğulamışdır. “Öz ana dilimizdə milli ədəbiyyatımıza dair bir kitab tərtib” qılmağı qarşısına məqsəd qoyan F.Köçərli etiraf etmişdir ki, “Bu kitabı yazmaqda mərhum Hacı Lütfuli bəy ibn Xaqan “Azəri” təxəllüsün “Atəşkədə” nam kitabında tutduğu qayda və rəvişi intixab etdik, yəni Azərbaycanda olan hər bir bilad və diyarın şüəra və üdəbası haqqında ayrı-ayrı məlumat verməyi münasib bildik” (7,68-69). F.Köçərli

öz əsəri ilə Lütfuli bəyin “Atəşkədə” təzkirəsi arasındakı fərqli cəhətləri də göstərərək yazır ki, “mərhum Azəri” “Atəşkədə” sində hər bir şairin tərcümeyi-halına dair müxtəsər əhval yazıb, əsərlərindən azacıq və bir-birinə münasibəti olmayan nümunələr göstərir. Amma biz mümkün olduğu qədər məşhur şüəra və üdəbamızın həm tərcümeyi-hallarına və həm asari-qələmiyyələrinə dair ətraflı məlumat vermişik, məzkur əsərlərin haqqında öz rəy və təsəvvüratımızı yazıb, tövsif və ya tənqiddə layiq olan məqam və nöqtələri şərh və bəyan etmişik” (7,69).

Təzkirəşünas alim Mehri Məmmədova “Lütfuli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı” (2001) monoqrafiyasında “Atəşkədə” təzkirəsini, bir az əvvəl xatırladığımız kimi, “öz mündəricəsinə, tərtib prinsiplərinə görə təzkirəçiliklə ədəbiyyatşünaslıq arasında bir körpü təşkil edən qiymətli bir mənbə” kimi dəyərləndirmiş, F.Köçərlinin bu əsərin tərtib xüsusiyyətlərinə əsaslandığını açıqlayaraq yazmışdır: “Görkəmli Azərbaycan alimi Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsərinin müqəddiməsində “Atəşkədə”nin elmi quruluşundan, Lütfuli bəyin ədəbiyyatı əlaqədar olduğu mühitlə bağlı şəkildə öyrənməsindən - bütün bu cəhətlərin elmi əhəmiyyətindən bəhs etmiş, özünün yazacağı əsərdə Lütfuli bəyin yolunu yeni şərait və istiqamətdə davam etdirəcəyini bildirmişdir” (9 ,72).

Məlum olduğu üzrə, Lütfuli bəy Azər “Atəşkədə” təzkirəsi üzərində işləyərkən coğrafi və əlifba sırası prinsiplərini əsas götürmüşdür. Firidun bəy Köçərli (1863-1920) də “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərini yazarkən “Atəşkədə” təzkirəsində olduğu kimi, coğrafi prinsipi əsas götürərək şairləri müəyyən inzibati-ərazi vahidi üzrə qruplaşdırmış, coğrafi bölgü içərisində dövr bölgüsü də aparmışdır. F. Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” (1925-1926) adlı iki cilddən ibarət kitabını transliterasiya və tərtib edən, izahlar və qeydlər yazan ədəbiyyatşünas alim Ruqiyyə Qənbər qızı “Azərbaycan ədəbiyyatı ”nın birinci cildinə (1978) yazdığı geniş və sanballı “Müqəddimə”də açıq-aydın göstərmişdir ki, F.Köçərlinin əsərində yazıçılar əraziyə görə bölüşdürülsə də, bu bölüşdürülmə “müəyyən dövr bölgüləri daxilində aparılır” (8 ,37). Alim tekstoloji tədqiqatlara əsasən onu da dəqiqləşdirir ki, F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyasında “əsasən tarixilik prinsipi əsas götürülmüş və çoxəsrlik ədəbi irsimiz qədim və orta əsrlər, XVIII əsr, XIX əsrin birinci yarısı və nəhayət, XIX əsrin ikinci yarısı kimi dövrlərə ayrılmışdır” (8,37). Bu da bir həqiqətdir ki, F.Köçərli əsər üzərində işləyərkən müasir anlamda nə dövrləşdirmə aparmış, nə də ədəbi-tarixi icmal yazmışdır. Lakin müəyyən mətnlər daxilində işlətdiyi söz və ifadələrdən müəllifin hansı əsri və ya yüzillikləri nəzərdə tutduğu aydın anlaşılır. “Qüdəmalar”, “Sabiqdə”, “əski əcəm və ərəb və türk şairləri”, “Nizaminin və Xaqaninin müasirləri” ifadələrini işlətməklə qədim və orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərini nəzərdə tuturdu. “Molla Pənah əsrinin möhtərəm şairləri” (7 ,259) dedikdə on səkkizinci əsr Azərbaycan ədəblərini xatırladırdı. F.Köçərli “hicrətin on üçüncü əsrinin əvvəllərində və əvasitində” (7 ,493) ifadəsində XIX yüzilin əvvəlləri və ortalarında, “Bahar əyyamı və Hacı Seyid Əzim dövrü” (7,5) ifadəsində isə XIX yüzilin ikinci yarısında ədəbi fəaliyyət

göstərən sənətkarları yada salırdı. Hər bir dövrdə yaşayıb-yaradan şairlərin həyatı, yaradıcılığı və ədəbi fəaliyyəti haqqında məlumatlar və əsərlərindən nümunələr müəyyən dövrlər daxilində verilir. F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində nəzərə çarpan dövrləşdirmə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyində ilk dövrləşdirmə sayılır. Eyni zamanda qədim və orta əsrlərlə yanaşı, on doqquzuncu əsrin son dövrləşdirmə prinsiplərində də, demək olar ki, öz elmi əhəmiyyətini saxlayır. Təsadüfi deyildir ki, akademik Kamal Talıbzadə (1923-2006) “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi” (1966) monoqrafiyasında F. Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsərinin elmi mahiyyətinə yüksək dəyər verərək yazır: “Zəngin və yeni faktlar əsasında yazılmış bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi haqqında ilk dolğun əsərdir. Tədqiq üsulundakı eklektizmə baxmayaraq, Köçərli təzkirəçiliyin çərçivəsini dağıtdı, ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət verdi” (16,256-257).

Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, F.Köçərlinin ədəbi ənənələrini, milli ədəbiyyat tarixi yaratmaq konsepsiyasını davam və inkişaf etdirən bir sıra Azərbaycan filoloq alimləri təzkirələrdən məqsədyönlü faydalansalar da, müstəqil tədqiqat üsulları ilə fərqlənmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinin elmi qaynaqlarını yaratmışlar. Belə ki, akademik H.Araslı XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi “(1956)” və “Böyük Azərbaycan şairi Fizuli” (1958), professor M.Quluzadə “Fizulinin lirikası” (1965) və “Böyük ideallar şairi” (1973), Ə.Səfərli və X.Yusifov “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” (1982), F.Qasımzadə “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1966;1984;2017), B.Azəroğlu “Saib Təbrizinin sənət dünyası” (1981), A.Dadaşzadə “Molla Pənah Vaqif” (1966) və “XVIII əsr Azərbaycan lirikası” (1980), P.Kərimov “XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası” (2011), Y.Babayev “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVII əsrlər)” (2018) monoqrafiyalarında, sovet dövründə və müstəqillik illərində yazılan “Ədəbiyyat tarix”lərinə salınan klassiklər haqqındakı oçerklərdə təzkirələrdə verilən məlumatlardan müəyyən məqamlarda istifadə olunmuşdur. Lakin adı çəkilən monoqrafiyalar təzkirəçilik ənənələrindən tamamilə uzaq olub, ədəbiyyat tariximizin dəyərli qaynaqları kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Təqdirəlayiq haldır ki, F. Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyası da nəzərə alınmaqla, iyirminci yüzilliyin ilk onilliklərində qələmə alınan “Ədəbiyyat tarix”lərinin ideoloji yanaşmalardan uzaq olması, metodoloji yanaşmada milliliyin qorunub saxlanması təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.VI cilddə. I cild.Bakı : Elm, 2004 ,760 s .
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.VI cilddə. IV cild.Bakı : Elm, 2011 ,860 s.
- 3.Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. I cild .Bakı : Elm,1979,188 s.
- 4.Bağirov Ə. „Sadiq bəy Əfşar və onun təzkirəsi // Sadiq bəy Əfşar . Məcməül-xəvas.Bakı:Elm,2008 s..3-10
- 5.Əfşar S. Məcməül- xəvas .Bakı : Elm,2008 ,412 s.

6. Feyzullazadə V. Əhdi Bağdadi və onun “Gülşənüş-şüəra” təzkiyəsi // Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. XVII cild. Bakı, 1999 s. 198-205
7. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı II cildə I cild, Bakı: Elm, 1978, 598 s.
8. Qənbərqızı R. Firudin bəy Köçərli və onun “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri // F. Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı II cildə I cild. Bakı: Elm, 1978 s. 8-67.
9. Məmmədova M. Lütvəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı “Örnək”, 2001, 140 s.
10. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri // Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. I cild. Bakı: Elm, 1979 s. 4-32
11. Muradova M. Sadiq bə Sadiqinin həyat və yardımçılığı. Bakı: Elm, 1999, 140 s.
12. Nemətova K. Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndanı- Azərbaycan” əsəri. Bakı: Elm və təhsil, 2012. 132 s.
13. Nəvvab. M. M. Təzkireyi – Nəvvab. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1995, 560 s.
14. Rəhimova A. Qulam Məmmədli təzkiyəsi. Bakı: Elm və təhsil 2012 682 s.
15. Şirvani S. Ə. Əsərləri III cildə II cild, Bakı: “Avrasiya press”, 2005, 288 s.
16. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1966, 540 s.

Я.Б. Дадашли

Принципы обращения азербайджанских тазкир

Одним из важнейших источников по истории азербайджанской литературы являются тазкиры. Биографические и библиографические биографические тазкиры Азербайджана имеют большое значение в изучении жизни и творчества художников-классиков. Они оказали действительную услугу в развитии азербайджанских тазкиров. также считаются переходным этапом в истории азербайджанской литературы. В статье приведены подробные сведения о принципах составления азербайджанских тазкиров, составленные на основе географических принципов.

В советское время тазкиры целенаправленно использовались при написании национальных «литературных историй», а также при изучении жизни и поэзии поэтов-классиков, и сегодня тазкиры актуальны в изучении азербайджанской литературы.

Ключевые слова: азербайджанские тазкиры, характеристики тазкир, литературный сборник, история литературы, значение тазкир. **Принципы обращения азербайджанских тазкир.**

Y.B. Dadashli

Principles of circulation of Azerbaijani tazkiras

Summary

One of the most important sources of the history of Azerbaijani literature is tazkiras. Biographical and bibliographic biographical tazkiras of Azerbaijan are very important in the study of the life and creativity of classical artists. They have

rendered effective services in the development of Azerbaijani tazkiras. Tazkiras are also considered a transitional stage in the history of Azerbaijani literature. The article provides detailed information about the principles of composition of Azerbaijani tazkiras and compiled on the basis of geographic principles. During the Soviet era, tazkiras were purposefully used in the writing of national "literary histories" and in the study of the life and poetry of classical poets. Tazkiras are still relevant in the study of Azerbaijani literature today.

Key words: Azerbaijan tazkiras, characteristics of tazkiras, literary collection, history of literature, importance of tazkiras.

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Təyyar Salamoğlu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

İSGƏNDƏROV VÜSAL VAQIF O.
Gəncə Dövlət Universiteti

SABİR ƏLİYEVİN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ
(Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinə)

Açar sözlər: Füzuli, Sabir Əliyev, poetika, əruz, qəzəl, klassika, janr

Ключевые слова: Физули, Сабир Алиев, поэтика, аруз, газель, классика, жанр.

Key words: Fuzuli, Sabir Aliyev, poetics, aruz, ghazal, classical, genre

Sabir Əliyev Füzuli yaradıcılığının, eləcə də klassik ədəbiyyatın və əruzun tədqiqi və təbliği sahəsində müstəsna xidmətləri olan bənzərsiz alimdir. Özündən əvvəlki füzulşünas alimlərin araşdırmalarını diqqətlə izləyən və onları təkrar etmədən bu sahəni yeni elmi nailiyyətlərlə zənginləşdirən alimin elmi-nəzəri görüşləri yetərincə araşdırılmamışdır. Sabir Əliyev ömrünü klassik nəzəriyyə problemlərinin, böyük sənətkarın elmi-fəsləfi yaradıcılığının irfani və elmi tərəflərinin aydınlaşdırılmasına, Füzuli dili ilə müasir oxucular arasında körpü yaratmağa həsr etmişdir. Böyük alim 1961–1962-ci illərdə ikinci dəfə ADU-nun şərqşünaslıq fakültəsində təhsil alıb, oranın ərəb tərcüməçiliyi şöbəsini də fərqlənmə diplomu ilə bitirib. 7 ildən artıq (1960-cı ilin sentyabrından 1967-ci ilin dekabrına kimi) Azərbaycan SSR Elmələr Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda kiçik elmi işçi olub. 1966-cı ildə "Klassik Azərbaycan şeirinin şəkilləri" mövzusunda namizədlik, 1990-cı ildə isə "Füzulinin ədəbi-nəzəri görüşləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib.

"Füzuli qəzəllərinin şərh-i" (dörd cildə) kitablarında şairin ana dilində yazdığı 300-ə yaxın qəzəlin bədii-fəlsəfi şərhini vermişdir. "Leyli və Məcnun" poemasının nəsr variantını işləyib hazırlamış, çap etdrimişdir. "Bəngü-Badə" poemasının da nəsr variantını işləyən alim bu sahədə növbəti uğura imza atmışdır. "Füzuli ədəbi estetikası" kitabı bu sahədə yazılmış ilk uğurlu tədqiqat əsəridir. Klassik irsimizi araşdıran alimin Füzuli ilə bərabər Seyyid Əzim Şirvaninin və Ə.Vahidin poetikasına, Sabir şeirindəki poetik yeniliklərə, M.Hadinin poeziyasına, klassik şairlərin istifadə etdiyi əruz ölçülərinin işlənmə tezliyinə həsr etdiyi "Füzuli sözü" kitabı füzulşünaslığa böyük töhfədir.

"Füzulinin poetikası" (Bakı, 1986). Bu tədqiqat işinə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Kamal Talıbzadə yüksək rəy vermişdir. Kamil Vəliyev kitaba ("Füzuli sənətinə yeni baxış") ön söz yazmışdır: "Sabir Əliyev Füzuli sənətinin qapısını açmaq üçün zəruri-mütləq proqramı dərinlən mənimsəmiş tədqiqatçıdır: ana dilini, fars və ərəb dillərini bilir, Qərb və Şərq poetika nəzəriyyəsinə yaxından bələddir, gözəl əruzşünadır". [1;3] "Giriş"də Füzulini alim şair kimi səciyyələndirən tədqiqatçı şairin dil və üslubuna məxsus ədəbi-dini-tarixi terminologiyani, bədii-estetik forma mədəniyyətini ustalıqla təhlil edir. Alimin öz sözləri ilə desək, "Füzulinin mədh olunmağa deyil, daha çox şərh olunmağa" ehtiyacı

var. Eyni zamanda Füzulini şərh etmək məsuliyyət və hazırlıq tələb edir. Sabir Əliyev bu ağır və şərəfli işin öhdəsindən gələ bilir, hətta füzulışünslıqda şərh sahəsində tədqiqatçılardan öndə dayanır. “Ədəbi-nəzəri problemlər” bəhsindən aydın olur ki, tədqiqatçı Xəlil ibn Əməddən bu yana X.Təbrizi, Q.Razi, N.Tusi, Ə.Cami, Ə.Nəvai kimi alimlərin və alim-şairlərin nəzəriyyə sahəsindəki elmi – nəzəri görüşlərini diqqətlə izləmiş, Füzuli üslubuna xas yüzlərlə termini mənasına uyğun şəkildə şərh etməyə nail olmuşdur.

Alimin müxtəlif illərdə fərqli mətbu orqanlarda işıq üzünə çıxarılan ”Bir sözün xətası”, “Biz bəşəriyyətin bir parçasıyıq”, “Böyük füzulışünas M.F.Köprülüzadə Füzuli haqqında”, “Elmi tədqiqatın bədiiliyi”, “Söz sərtafi”, “Söhəbtül-əsmar» niyə Füzulinin deyildir?”, ”Füzuli və musiqi”, “Füzuliyə məhəbbət”, “Bertels Füzuli haqqında”, ”Füzulinin bir sözü”, ”Füzulinin Leylisi”, «Leyli və Məcnun»da bir məsələ» və b. məqalələri füzulışünaslıqda qaranlıq qalan suallara cavab kimi səslənir, bu sahədəki boşluğu doldurmağa xidmət edir.

Sovet dönəmində Füzuli və Quran əlaqələrindən, irfandan bəhs etmək üçün münbit şərait olmadığı halda, Sabir Əliyev Füzulini şairin estetik idealı, irfanın fəlsəfi-ilahi məzmununa uyğun olaraq şərh edir və eyni zamanda bu əlaqələri kor-koranə şəkildə qəbul etmir, Füzulini azad, müqtədir və bəşəri sənətkar kimi izah edir: “Şair şeirin qədir-qiyəmətinə qaldırmaq və onu Nadanlardan qorumaq üçün tez-tez peyğəmbərin məlum nəzəri sözlərini misal çəkir. Sıx-sıx Qurana və peyğəmbərə, ayə və hədislərə, müfəssir və müdəqiqələrə istinad edir...” [1;34] İki fəsildən ibarət kitabın “Bədi yalan”, Məzmun və forma”, “Orijinallıq və təqlidçilik”, ”Bədi obrazın real əsası”, “Təsvir mütənəsibliyi” və s. bəhslərində Füzuli yaradıcılığının bütün məzmun və ideya qatları incəliklə və həssaslıqla tədqiq olunmuşdur.

“Leyli və Məcnun” poemasının nəsr variantı haqqında danışmadan öncə “Füzulinin Leylisi” məqaləsinə toxunmaq istərdim. Məlumdur ki, Leyli obrazına fərqli yanaşmalar mövcuddur, bu obrazın gerçək-dünyəvi, yoxsa ilahi məzmun daşdığına aid mübahisələrə son qoyan ən tutarlı yazı da məhz Sabir Əliyevə məxsusudur. Əsində bu sualın ən doğru cavabını Füzuli özü vermişdir.

Müəllif yazır: “Füzulinin əsərində Leylinin Allah, Məcnunun isə bəndə, yəni Məhəmməd peyğəmbər olduğunu sübut edən çoxlu dəlillər vardır... Bunlardan biri əsərin giriş hissəsindəki rübailərdir:

”Tutsam tələbi-həqiqətə rahi-məcaz,
Əfsanə bəhanəsiylə ərz etsəm raz,
Leyli səbəbiylə vəsfən etsəm ağaz,
Məcnun dili ilə etsəm izhari-niyaz..

Buradakı “tələbi-həqiqətdə rahi-məcaz tutmaq”, ”əfsanə bəhanəsi ilə raz (sirr) açmaq” elə Leyli surəti ilə Allahın obrazını yaratmaq deyilmi?” [6;177]

XVI əsr ədəbi dilimizin şah əsəri sayılan “Leyli və Məcnun” poemasının nəsr variantının işlənilməsi üçün hazırlanmasına ciddi ehtiyac var idi, əlbəttə, şair əsərdə ana dilimizin bütün imkanlarından sənətkarlıqla bəhrələnmiş, ecazkar sənət nümunəsi yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Buna baxmayaraq, bugünkü leksikamız klassik

dövrədən müəyyən qədər fərqlənir, bu da öz növbəsində müasir oxucunun klassik əsərlərə müstəqil yanaşmasına əngəl törədir. Bu çətinliyin aradan qaldırılması işində ən uğurlu addımlardan biri Sabir Əliyevin apardığı sadələşmədir. O, poemanın nəsr variantına yazdığı girişdə bu çətinlikdən bəsh edir: “Füzuli dilindəki çətinliklər hansılardır və bunlar nəyin nəticəsidir? Bu çətinliklərin səbəbləri: şairin özünün dediyi kimi, “əksərən əlfazı namərbut və nahəmvar” olan (əlbəttə, şərq şeiri qanunları çərçivəsində!) dilimizin öz daxili xüsusiyyətləri, ana dilli ənənəvi şeirimizin nisətən yenicə inkişafa başlaması və təcrübsizliyi, fars şeiri təsiri altında olan Bağdad ədəbi mühiti, əruz vəznə, romantik üslub və s. Bu çətinliklərin təzahürləri: külli miqdarda ərəb və fars sözləri, çoxlu dini və mifoloji terminologiya, yad dillərin Azərbaycan ədəbi dilinə müxtəlif mövqələrdən müdaxiləsi və s. Bütün bunların nəticəsində bəzən Füzuli dili Müasir oxucu üçün hətta öz dövrü üçün çətin anlaşılan bir şəkə düşür”[2;5].”Leyli və Məcnun” poemasının nəsr variantının hazırlanmasının bir zərurət olduğunu vurğulayan alim yazır: “Füzuli dilinin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır”. Təkcə epik təhkiyə deyil, həm də məsnəvidə obrazların dilindən verilən lirik parçalar da uğurla nəsrə çevrilmişdir. Poemada verilmiş üç rübaidən birinə, eləcə də onun nəsr variantına diqqət edək:

Ey nəşəti-hüsni eşqə təsir qılan!
Eşqilə binayi-kövnü təmir qılan!
Leyli səri-zülfünü girehgir qılan!
Məcnuni-həzin boynuna zəncir qılan! [2;13]

Nəsr variantı:

Ey hüsnünün törənişi eşqə təsir edən,
Eşqi ilə varlığını binasını quran,
Leyli saçının ucunu düyünləyib
Dərddi məcnunun boynuna zəncir eləyən [2;13]

Nəsr variantında da sözlər elə məharətlə seçilmişdir ki, bir sözü belə dəyişmək mümkün deyil.

Leylinin diindən verilən “Fələk ayırdı məni cövr ilə cananımdan qəzəlinin üçüncü beytinə diqqət edək:

Qəmi-pünhan məni öldürdü bu həm bir qəm kim,
Gülruhum olmadı agah qəmi-pünhanımdan. [3;48]

“Gizili qəm məni öldürdü, bir qəm də budur ki, güz üzlüm gizli qəmidən xəbər tutmadı”. [3;48]

Beyti sadələşdirərkən uzunçuluq, əlavə sözlər, yeknəsəq şərh forması deyil, lakonizm, məna və fikir yığcamlığı əsas götürülmüşdür. Məzmunu zərrə qədər də olsun, xələl gəlməmişdir. Bütövlükdə poemanın nəsr variantı bu sahədə ilk uğur kimi təqdirəlayiqdir.

Sabir Əliyev 1993-cü ildə “Bəngü Badə”nin də nəsr variantını işləyib çap etdirmişdir. “Azərbaycan alleqoriyasının zirvəsi” adlı giriş hissədə oxuyuruq: “Bəngü Badə” poeması Füzulinin epik yaradıcılığında mühüm yer tutur. Şairin rəvan təhkiyə ustalığı, süjet qurma məharəti, dialoq yaratma qabiliyyəti bu əsərdə şox

parlaq şəkildə görünməkdədir. Bu klassik məsnəvidə qeyri-adi drammatizm və dinamika, son dərəcə coşğun ruh və hadisələrə ayıq müəllif münasibəti, ağıllı yazıçı baxışı vardır” [3;3] Bu bəhsdə poema şairin epik yaradıcılığının ilk nümunəsi kimi dəyərləndirilir, o cümlədən əsərin yazılma tarixinə aid mübahisələrə tutarlı cavab verilir. Tədqiqatçı Füzulinin Xətayini “padşahlar başından piyalə düzəldən” hakim kimi tərifləməsi faktı üzərində dayanır və göstərir ki, şair burada tarixi hadisəyə, yəni Şah İsmayılın Şeybani xanı məğlub edib onun qafa tasından qədəh hazırlatmasına işarə edir. Bununla da əsərin 1510-1524-cü illər arasında yazılma ehtimalını irəli sürür. Füzulini dərindən bilən, onun hər sözünün təəssübünü çəkən alim müxtəlif nəşrlərdə yol verilmiş qüsurları, Füzuli qələminə yad olan və sonradan artırılmış ünsürləri kəskin tənqid edir: “Biz “Bəngü Badə”ni geniş oxucu kütləsinin malı etmək üçün onu sadələşdirib nəşrləşdirməyi, filoloji yolla çevirməyi lazım bildik... Əsərin təkcə 1958-ci il nəşrində xeyli qüsurlar və təhriflər, əlavə və əymələr vardır. Sonra eynilə beytin təkrarına rast gəlirik:

Dinin ər dinimə münasib olur,
Sənə məndən murad hasil olur.

Bu, sonradan artırmadır. Biz hələ onu demirik ki, beytdəki münasib və hasil sözləri həmqafiyə deyil. Bu beyt əsas əlyazmalarında yoxdur”. [3;24]

Füzulidən bəhs edən müxtəlif dövrlərin tədqiqatçıları onu ilk növbədə qəzəl şairi kimi qəbul edirlər. Qəzəllərində klassik ənənəyə uyğun olaraq aşiq və məşuq obrazları təsvir edilir. Bu obrazlara ateizmin hökm sürdüyü sovet dönəmində fərqli yozumlar və izahlar verilirdi. Şairin türkcə divanında 300-ə yaxın qəzəl vardır. Sabir Əliyev məhz bu qəzəlləri öz irfani-ilahi məzmununa uyğun şəkildə şərh edən ilk tədqiqatçılardan idi. Əlbəttə, müəllif Füzuli qəzəllərinə sırf dini-mistik məzmunlu parçalar kimi yanaşmır, bəzən real-dünyəvi, bəzən də irfani məzmun daşıyan qəzəllərin səadətlərini incə xətlə ayırır. “Füzuli qəzəllərinin şərh-birinc cild” kitabına yazdığı ön sözdə oxuyuruq: “Onun qəzəllərində aşiq və məşuq olaraq, əsasən, Allah təsvir edilir. Həm də şairimiz Allahı insanda tapdığı bütün müsbət sifətlərin ilk daşıyıcısı kimi göstərir... Füzuliyə görə, Allah heç vaxt pis şeylər və naqis cəhətlər yaratmazdı... Füzuli Allah haqqında belə yazır:

Bir əsərdə hər əsər ki gördüm,
Sənsən deyü ol əsər, yügürdüm.

..Klassikanı indiki oxucunun da malı etmək üçün biz Füzuli qəzəllərinin ətraflı şərhinə girişdik”. [4;3]

Füzuliyə qəzəllərinin şərhinə rəvac verən alim özünəqədərki şərhlər içərisində layiq olanları yüksək qiymətləndirərək yazır: “Türklərin Füzuli divanı şərhini ilə məşğul olan layiqli ədəbiyyatşünasları içərisində professor-doktor Əli Nihad Tərhanı xüsusilə ayırmaq lazımdır”. Bu şərhçilərin sırasında Füzulini özünə layiq şəkildə şərh edə bilən alimlər Xəluq İpək, Həsibə Mazıoğlu, Samət Əlizadə, Nevzad Yesirgilin də adı şəkildir.

Müəllif bu işin heç də asan və rahat başa gəlmədiyini vurğulayır: “Əvvəlcə 1968-1970-ci illərdə “Leyli və Məcnun”un nəsr variantının hazırlanması əsnasında

buradakı qəzələrin sətri tərcüməsi ilə başladıq”. [4;7] Ayrı-ayrı qəzəllər “Dünya” və “Gənclik” jurnallarının 1990-cı ildə çıxan nömrələrində çap edilmişdir.

Cəsarətlə demək olar ki, Füzuli qəzəllərinin şərhilə məşğul olan tədqiqatçılar arasında Sabir Əliyevin xidmətləri bənzərsizdir. Sabir Əliyev Füzuli dilinin çoxmənalılığını, sözün gələcəyə ötürdüyü enerjini, fikrin elmi və bədii qatlarını Füzuli qələminə layiq şəkildə şərh etmişdir.

Öncə qəzəlin əruzun hansı bəhrədə yazıldığı, sonra qəzəlin özü, ardınca beytlərin tək-tək şərhilə verilir. Beytdə işlənmiş təsvir və ifadə vasitələrinin izahı, klassik ədəbiyyata, eləcə də Füzuli qələminə məxsus rəmz və yozumlar izah edilir, tutarlı və inandırıcı özünəməxsus yanaşmalar Füzuli dilindəki tərkibləri əlçatan edir. Nümunə:

24-cü qəzəl

Həzəc: həzəci-müsəmməni-salim

(dördbövlümlü bütöv həzəc)

məfAilün məfAilün məfAilün məfAilün

Dəmadəm cövlərdir çəkdiyim birəhm bütərdən,

Bu kafirlər əsiri bir müsəlman olmasın,yarəb.

2. Həmişə rəhmsiz bütərdən çəkdiyim cövlərdir, yarəb, heç bir müsəlman bu kafirlərə əsir olmasın.

...Bütələr elə məhz Allahu örtüb dandığı və guya əvəz etdiyi üçün kafir adlanırlar. Aldanışlardan sonra aşıq Allaha yalvarır ki,bu rəhmsiz bütərdən mən nə cövlər çəkmişəm,-özümə əyandır,heç bir müsəlman bu kafirlərə əsir olmasın.Bu sonuncu ifadə cinasdır: 1) heç bir müsəlman bu kafirlərə əsir olub dinin itirməsin: 2) bu kafirlərə kim əsir olursa,olsun.yalnız üsəlmanlar əsir olmasın: 3) bu kafirlərin əsiri yalnız müsəlmanlardan olmasın (islam tərkdə edilib dəyərdən düşməsin). Bu cinaslar bir-biri ilə eyni kimi görünsə də,eyni deyillər). Beytdə rəbb-müsəlman-kafir-büt-birəhm sözlərindən tənəsüb qurulub. Müsəlman-kafir, büt-müsəlman təzaddır. büt-kafir, cövr-birəhm tənəsübdür. Şair yalana aldanişın ziyanını görüb başqalarına yalandan çəkinmə dərslərini verir”. [4;151]

Göründüyü kimi, bu şərhədə təcrübəli və unikal təfükürə malik olan alimin nəzəri, elmi, praktiki bilikləri möcüzələr yaradır.

Müxtəlif əlyazmalarda bəzən bir sözün,bəzən də bir hərfin hesabına yaranmış dolaşlıqlığı, məna və fikir təhriflərini diqqətlə incələyən alim məşhur “Söz”qəzəlinin beytlərindən birini şərh edərkən yazır:

Ver sözə ehyə ki,tutduqca səni xabi-əcəl,

Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz.

XVI əsrə məxsus M-205-11217 şifrəli nüsxədən başqa, bizə məlum bütün əlyazma və çap nüsxələrində “tutduqda” sözü əvəzinə”tutduqca” işlənmişdir. Bu işə qətiyyətlə mükün deyil, çünki beytin məzmununu bütünlükdə dolaşdırır:

-dıqda şəkilçisi hərəkətin birdəfəliyini bildirirsə,

-dıqca şəkilçisi çoxdəfəliyini ifadə edir. Axı beytdə söhbət, ümumiyyətlə, yuxudan deyil, ölüm yuxusundan, ölümdən gedir.

Belədirsə, “sən öldükə” demək olmaz, “sən öldükdə” (sən öləndə) demək olar”. [4;254]

"Çağdaş poeziya və klassik irs" (2000), "Poetika məsələləri" (2002), "Füzuli şəhri" (2003), "Azərbaycan füzulışünaslığı" (2007).

"Füzuli ədəbi-estetikası" kitabı iki fəsildən ibarətdir və bu kitabda "Şeir in mənşəyi", "Şeir in mövzu və məqsədi", "Məzmun və forma", "Bədii obrazın real əsası", "Təsvir mütənasibliyi" kimi bəhslər tək-cə Füzuli yaradıcılığı üçün deyil, həm də ədəbi-nəzəri fikir tariximiz üçün qiymətli və yeni elmi mülahizələrlə zəngindir. Bu kitabı yüksəq qiymətləndirən filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli yazır: "İki fəsildən ibarət olan bu monoqrafiyanın tək-cə yarımbaşlıqlarının adlarını xatırlamaq kifayətdir ki, Füzulinin elmi-nəzəri fikirlərinin, bu gün üçün də əhəmiyyətli olan tənqidi mülahizələrinin "nəhəng fikir buketi" ilə tanış olaq. Fikrimizcə, Azərbaycan füzulışünaslığında bu mövzu tam və sistemli şəkildə məhz Sabir müəllimin həmin tədqiqatında öz dolğun ifadəsini tapıb." [5;]

Sabir Əliyevin ərsəyə gətirdiyi "Füzuli sözü" kitabı orijinallığı, əhatə etdiyi mövzuların müxtəlifliyi alimin elmi-nəzəri görüşlərini öyrənmək baxımından olduqca qiymətlidir. Kitabda Qazi Bühranəddin şeirinin poetikasında dil, sənət, qafiyə, şəkil və vəzn məsələlərinə toxunulur, həzəc, rəməl, rəcəz, münsərih, mütəqarib, müzare, xəfif, mütədarik, müctəs və səri bəhrlərindən gətirilən nümunələr əsasnda Qazi divanındakı şeirlərin vəzn əlvanlığına nəzər salınır. Həbibinin şeirləri dili, üslub və ifadə xüsusiyyətləri baxımından təhlil edilir. "Həbibin şeirində sənətlər" bəhsində şairin cinas, təkrir, təlmi, təşxis, iştiqaq, qəlb, lüğaz və b. ədəbi fəndlərdən ustalıqla faydalandığı nümunələr əsasnda göstərilir. "Füzuli qəzəllərində siyasi-ictimai motivlər" bəhsində Füzulinin Allaha, peyğəmbər və imamlara həsr etdiyi şeirlərin mövzu və ideyaları haqqında maraqlı, ibrətəməz və nəticəyönümlü fikirlər yürüdür. "Füzuli qəzəllərində forma mədəniyyəti bəhsinin oxuyuruq: "Beləliklə, görürük ki, Füzuli türkcə 558, farsca 650, cəmi 1208 parça mənzum əsəri əruzun (rübai vəznə ilə birlikdə) 22 ölçüsündə yazılmışdır. [6;78] "Böyük Sabirə kiçik Sabirdən üç "düzəliş" bəhsində Sabir yaradıcılığına sevgi və dərin ehtiramla yanaşan alim Sabirin "Gavur qızı", "Əhvalpürsanlıq", eləcə də Xorasan ziyarətinin tarixi ilə bağlı şeirdə vəzn və məzmun qüsurlarına "düzəliş" etməyi lazım bilir.

Füzulinin ana dilində və farsca qitələrinin poetikasına aid elmi-nəzəri təhlildə qitə janrının mənşəyi, mövzusu və forma əəlmətləri araşdırılır: "Qitələrə ərəb dilində (həmçinin farsca) müqəttəat da deyilir.

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin türkcə-azərbaycanca 42, farsca isə 46 qitəsi vardır ki, bunlar da bizim elmi işimizin mövzusunu təşkil edir. Şairin ərəbcə qitə yazıb-yazmadığı hələlik bizə məlum deyil. Füzuli bu qitələrdə ən mühüm siyasi-ictimai məsələlərdən tutmuş, adi əxlaqi məsələlərə qədər bir çox sahələrə münasibətini bildirmiş, bir çox hallarda isə doğru-düzgün qərar çıxarıb dəqiq göstəriş də vermişdir. [6;81]

Füzuli yaradıcılığının ayrılmaz hissəsi olan qəsidə janrını alim qələminin süzgəcindən keçirən Sabir Əliyev şairin üç dildə yazdığı qəsidələri incələmiş, onların

vəznini, ölçülərini zərgər dəqiqliyi ilə sistemləşdirmişdir. Füzulinin qəsidələri ilə bağlı V.Feyzullayevanın, eləcə də Bertelsin ərəbcə qəsidələrlə bağlı tədqiqatlarındakı əskikliklər və uğurları da qeyd edərək özündən əvvəlki elmi işlərə də öz münasibətini bildirmişdir. “Qəsidə sənətləri” bəhsində nümunələr əsasında iştiaq, təkrir, ləffü nəşr istilahlara aydınlıq gətirmişdir. “Sabir şeirində poetik yeniliklər “bəhsi də öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Sabirin həm heca, həm də ərüzda yazdığı parçaları tədqiqata cəlb etmiş, “Hophopnamə”dəki şeirlərin vəznü, qafiyə və ahəngi ilə bağlı ilk baxışda nəzərdən qaçan məqamlara aydınlıq gətirmişdir. ”Seyyid divanının poetikası” bəhsində Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli davamçısı Seyyid Əzim dilinin leksikası, şeirlərinin ifadə imkanları, janr və vəzn xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. ”Seyyid və Füzuli” əlaqələrinə həsr edilmiş bəhsdə Seyyidi Füzuli davamçısı kimi düşünməyə əsas verən paralellər aparılmışdır. ”Füzulinin mütəqarib bəhrində belə bir qəzəli var:

Cahan içrə hər fitnə kim,olsa hadis,

Ona sər v qəddindir,əlbəttə bais.

Seyyidin də həzəc bəhrində belə bir qəzəli var:

Görək meydən nə fitnə oldu hadis,

Ki,zahid söylədi ümmulxəbais.

Füzuli qəzəlində: hadis, bais, məbahis, ümmul-xəbais, salis, varis, haris, mühəddis; Seyiddə: hadis,ümmul-xəbais, bais, varis, salis, haris, mühəddis, mübahis. Bu təkcə ona görə deyil ki,ərəb dilində “se” samiti ilə bitən sözlər nisbətən azdır, həm də ona görə belədir ki, bu qəzəllər, biincisi, nəzirə uclarıdır, ikincisi, Seyyidin Füzuliyə cavab şeiridir”[6;218]. Bu paralellər Füzuli və Vahid qəzələri arasında da aparılmış, “Vahid və klassika”, “Məzmun şərhləri”, ”Ədəbi fəndlər”, “Vahidin qafiyələri”, “Vahid şeirində rədif”, “Vahid şeirinin ölçüləri”, “Divanın qüsurları” bəhsləri adlarından da görüldüyü kimi Füzuli məktəbinin davamçısı Əliağa Vahidin poetika məsələlərindən həsr edilmişdir.

Sabir Əliyevin elm aləmində maraq doğuran məqalələrindən biri də ”Söhbətül-əsmar” niyə Füzulinin deyildir?” adlı məqaləsi olmuşdur. Həmin məqalənin çap edilməsi prosesini bütün təfərrüatı ilə xatırlayan Vaqif Yusifli yazır: “Sabir Əliyevin” “Azərbaycan” jurnalı redaksiyasına ilk gəlişini xatırlayıram. Yadımdadır ki, gözəl şairimiz, hamımızın dostu Xəlil Rza ilə gəlmişdi. Xəlil Rza Sabir müəllimi redaksiya əməkdaşlarına təqdim etdi, onun bir füzulışünas kimi böyük alim olduğunu özünəməxsus epitetlərlə bəyan elədi. Mən yazı ilə tanış oldum. "Söhbətül-əsmar" niyə Füzulinin deyildir?" məqaləsi polemik ruhda yazılmışdı və indiyə qədər Füzulinin bu əsəri barədə deyilənlərin tamam əksi idi. Sabir müəllim sübut edirdi ki, "Söhbətül-əsmar"ın Füzulinin əsəri kimi təhlil olunması yanlışdır, bunun üçün əldə heç bir tarixi və ədəbi fakt yoxdur. Bu əsər Füzuli şeirlərinin toplandığı heç bir əlyazmada müşahidə olunmamışdır, yalnız Əmin Abid "Maarif və mədəniyyət" jurnalının 1926-cı il 12-ci nömrəsində belə bir poemanın varlığı haqqında elm aləminə məlumat vermişdir. Ən əsası isə odur ki, bir çox türk alimləri də bu poemada Füzuli yaradıcılığına xas olmayan sənət qüsurları müşahidə etmişlər. Sabir müəllim

də bu mövqedən çıxış edib əsərdə vəzn, qafiyə, dil, ifadə, üslub və digər sənət qüsurlarını nəzərə çarpdırırdı. Əlbəttə, bu məqaləni birbaşa jurnal səhifəsinə çıxarmaq mümkün deyildi, ona görə də biz onu görkəmli alim-mətnşünas Əziz Mirəhmədova rəyə göndərdik. Bir həftədən sonra Əziz müəllim rəyini yox, bu yazıya cavab olaraq qələmə aldığı "Söhbətül-əsmar Füzulinindir!" məqaləsini redaksiyaya gətirdi. Əziz müəllim də tutarlı dəlillərlə sübut edirdi ki, Füzulinin bu poeması heç kimin deyil, məhz Füzulinindir... Hər iki məqalə "Azərbaycan" jurnalının 1987-ci il iyul nömrəsində çap olundu. Təbii ki, bu mövzu füzulışünaslıqda əks-səda doğurdu, nəticəsi bu oldu ki, Sabir Əliyevə inananların sayı çoxaldı.[7].

Alimin ağır zəhmətinin bəhrəsi olan sanballı kitablarından biri də "Ədəbi qayğılar" adlanır. Haqqında danışdığımız məqalə eyni zamanda bu kitaba da daxil edilmişdir.

Sabir Əliyev "Söhbətül-əsmar"niyə Füzulinin deyildir?" adlı məqaləsində yazır: "Füzuli əsərlərinin 1926-cı ilə qədərki çap və əlyazma variantlarının heç birində "Söhbətül-əsmar" adlı əsər yoxdur. "Söhbətül-əsmar" poemasının varlığı haqqında elm aləminə ilk məlumatı verən və onu ilk dəfə Füzulinin əsəri kimi elan edən-Əmin Abid olmuşdur". [8;229]

Tədqiqatçı burada Əmin Abidin 1926-cı ildə "Maarif və mədəniyyət" jurnalının dekabr sayında çap olunan məqaləsinə işarə edir. Ə.Abid 1917-ci ildə Bakıda Füzulinin bir əsərinə rast gəldiyini yazır və 202 beytdən ibarət əsər olduğunu da vurğulayır. Türkiyəli ədəbiyyatşünasların bir qismi də bu əsərin Füzuliyə aid olmadığını qənaətinə gəlmişdilər. Məsələn: M.F.Köprülüzadə əsəri dil və üslub baxımından Füzuli qələminə yad əsər kimi qəbul edirdi.

Akademik Həmid Araslı isə tamamilə bunun əksinə olaraq çıxış edirdi, hətta bu poemanı "Bəngü Badə"nin davamı hesab edirdi. M.İbrahimov, Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, M.Quluzadə kimi nəhəng söz sahibləri də əsərin Füzuliyə məxsus olduğunu qəbul edirdilər. Sabir Əliyev poemanın aşağıdakı qüsurlara görə Füzuliyə aid olmadığını iddia edirdi:

1.Vəzn qüsurları 2.qafiyə qüsurları 3.ifadə, üslub və sənət qüsurları.

Məqalədə oxuyuruq:"Əsər əruzun həzəc bəhrində yazılmışdır. Bu ölçünün qəlibi və sxemi belədir:

MəfUlu məFailün fəUlün
Hər xəstəyə mən şəfa verirəm,
Hər cərgəyə mən səfa verirəm...

Başqa yerdə:

Mən xəstələrə şəfa verirəm,
Həm qəlblərə səfa verirəm...

Başqa bir məqamda:

Mən sinələrə səfa verirəm,
Mən didələrə cida verirəm...

Buradakı üslubi naşılıq, müxtəlif meyvələrin dilindən verilən duzsuz təkrarlar, "sözsüzlük" bir yana qalsın, kobud bir vəzn qüsurlarına diqqəti cəlb etmək istəyirik:

“verirəm” sözündə vəznin tələbi ilə zaman şəkilçisinin saiti (i) hökmən uzun tələffüz edilməlidir. Füzuli şeirində isə bu hala–indiki zaman şəkilçisinin uzanmasına rast gəlmirik”. [8;239]

Füzuli dilini, üslubunu dərinləndirən mənimsəyən və saf-çürük edən alimin tutarlı dəlilləri ağılabatandır, inandırıcıdır:

“Səni yeyənə olur səzavar...

Və ya;

Gər səni qurutsa bağibanlar...

Heç kəs təsdiq edə bilməz ki, Füzuli şeirində səni, məni sözlərindəki açıq “ə” saiti (əvəzliyin kök saiti) imaləyə-uzanmağa uğraya bilər. Halbuki biz vəznin tələbi ilə bu sözləri səni, məni şəklində deməliyik.

Yaxud:

Bu vəch ilə mənə çoxdur əlqab.

Ölçünün 5-ci hecası qapalı olmalıdır, şeirdə isə bu heçə açıqdır: mənə. Füzulidə isə belə hal yoxdur. [8;239]

Məqalənin başqa bir yerində oxuyuruq:

Cari olub hər tərəf gəzəndə...

Sərv ağacı təkdir hər budağın.

Həm töhfə verirlər hər nigarə...

Altından xətt çəkilmiş sözlərin hamısında “h” samiti nəzərdən atılmışdır. Əgər biz bu sözləri “h” ilə oxusaq, vəzn pozulacaqdır, əgər “h”süz oxusaq, dil təhrif ediləcəkdir”. [8;243]. Tədqiqatçı poemada kifayət qədər qafiyə qüsurları sayır və tutarlı dəlillərlə əsaslandırır.

Təpədən dırnağa elmi və bədii fakt kimi ərsəyə gələn Füzuli şeirində qulaq qafiyəsi yoxdur, müəllifin də vurğuladığı kimi, klassikada qafiyə elmində sözün formasını müəyyən edən amil onun köküdür, bu mənada “aç” və “sataş” kimi qulaq qafiyələrinin füzuli üslubuna yad olduğunu aşağıdakı misralara tutulan irad da haqlı görünür:

Püstə ki eşitdi ağzın açdı,

Badamə bu növ ilə sataşdı.

Qafiyə elminin tələblərinə görə, eyni cür səslənən, lakin fərqli şərti işarələrlə yazılmış hərflərlə bitən sözlər həm qafiyə olmur. Füzuli dilində belə bir hadisəyə rast gəlinmir. Məsələn: te hərfi ilə bitən sözlə ta hərfi ilə bitən söz qafiyə olmur. Məqalədə bu şərti ödəməyən sözlərin qafiyələnməsini müəllif heç cür qəbul etmir və iradını belə edir:

“İnnab deyərdi: mən vəcihəm,

Zoğal ki, mən sənə rəcihəm.

Vəcih və rəcih sözlərindəki “h” eyni samit deyil. Deməli, bu sözlər eyni cür səslənsə də, klassik poetikaya görə həm qafiyə ola bilməzdi” [8;248].

Onlarla belə nümunə gətirən tədqiqatçı daha bir maraqlı nüans üzərində dayanır: “Leyli və Məcnun” poeməsindən bəzən olduğu kimi götürülüb calaq edilmiş beyt və misraları müqayisə edir:

“Məcnun atasına deyir:

Kimsən, nədürür bu göftgülər?

Bifaidə batil arizulər?

“Söhbətül-əsmar”da Nar Turunca :

Dedi ki, nədir bu göftgülər,

Bifaidə batil arizulər?

...Əgər M.Quluzadənin dediyi kimi, ”Söhbətül-əsmar”ı Füzulinin ilk epik əsəri hesab etsək, yenə də bir sual meydana çıxır: şair gəncliyində yazdığı “Söhbətül-əsmar” da 40-43 yaşlarında yaratdığı “Leyli və Məcnun”dan necə istifadə edə bilərdi? [8;261].

Əsərin Füzuliyə məxsus olmadığı kor-koranı şəkildə israr edilmir, məsələn, əsərdə adı çəkilən 28 meyvə və 6 tərəvəzin adlarının mənşəyi, yayılma arealı dəqiq araşdırılır, məqalədən məlum olur ki, əsərdə ayrı-ayrı tərəvəz kimi verilən, yəni fərqli surətlər kimi çıxış edən hindivanə və qarpız əslində eyni tərəvəzin iki adıdır, eləcə də qovun və gərmək əslində yemişin iki fərqli adıdır və beləcə tərəvəz sayı 6 deyil, 4-ə bərabər olur. Haqqında bəhs etmədiyimiz daha neçə tutarlı səbəblərə görə Sabir Əliyev bu əsərin Füzuli qələminə yad olmasını isbat edir.

Alimin həyat və fəaliyyəti füzulişünaslığın yaranıb inkişaf etdiyi qaynar bir dövrə təsadüf etdiyindən müasirlərinin bu mövzuda yazdığı elmi məqalələri, monoqrafiyaları, publisitik, elmi və bədii materialları zərgər dəqiqliyi ilə incələmiş, bəzən bu sahənin nüfuzlu söz sahiblərinə açıq məktublar da yazmışdır. Bu məktublarnın bir qismi yuxarıda adını çəkdiyimiz “Ədəbi qayğılar” kitabında cəmlənmişdir. Açıq məktublarnın bəzilərinə diqqət edək.

“Samət Əlizadəyə açıq məktub”dan:

Hörmətli Samət müəllim!...Sizin təhlilləriniz sadə olmaqla bərabər universal səciyyə daşıyır: bu təhlillərdə dilçi duyğusu, ədəbiyyatşünas zövqü, mətnşünas dəqiqliyi, hətta bir dərəcəyə qədər filosof mühakiməsi vardır... Sizin kitabınız gözəldir... Kitabda məni təmin etməyən nöqtələrdən söz açmaq istəyirəm:

Çəməndə paybusundan olubdur səbzələr xürrəm,

Haman bir səbzəcə olmağa aləmdə bitər aşıq.

Beytin qafiyəsi məqamında “bitər” deyil, “yetər” sözü olmalıdır; birincisi, ona görə ki, Füzuli bir qəzəl çərçivəsində qafiyə təkrarı kimi aşkar poetik naşılığa yol verməzdi, “bitər” sözü mətlədə işlənib; ikincisi, beytin məzmun “yetər” sözünü tələb edir. Füzuli gözələ deyir: ayağından öpməklə çəməndə göyərti (otlar) sevinib, dünyada sənin aşıqlərin təkəcə ot qədər olmağa yetər (yəni sənin aşıqlərin dünyanı bürüyüb). Sizin çevirməniz və izahınız isə Füzuli fikrindən xeyli yayınıb. [8;7]

Göründüyü kimi füzulışünas alim məsələlərə gəlişigözəl, plagiat yazılarla baş qatan bəzi tənqidçilər kimi davranmır, yəni hərənin bostanına bir daş atıb gizlənmir, bu sahədə yazılan hər nə varsa, həm müsbət, həm də çatışmayan tərəflərini əsl alim idrakı, inadkrılığı və vicdanı ilə ortaya qoyur, təəssübkeşliyi xırda duyğulara, maddiyyətə qurban vermir. Təxminən 25 səhifə həcmində məktubda həm böyük elm

fədaisi Samət Əlizadənin uğurlarına sevinir, eyni zamanda elmdə heç nəyə, heç kəsə güzəştə getmədiyini də qətiyyətlə ifadə edir.

“Füzuli belə deməyib” - Əlyar Səfərliyə açıq məktubunda M.Füzulinin “Seşilmiş əsərləri” ilə bağlı kifayət qədər irad və təkliflərini bildirir, şərh və izahlardakı nöqsanlara düzəlişlər edir.

“Əruz haqqında yanlış fikirlər” - Ağamusa Axundova açıq məktubunda isə A.Axundovun “Azərbaycan sovet şeirində əruz vəznü” məqaləsi ilə bağlı iradlarını bildirmiş, eləcə də S.Vurğunun əruz vəznü şeirlərinin ölçülərinə aydınlıq gətirmişdir. S.Vurğunun əruzun 4 bəhrinin 12 ölçüsündən, heca vəzninin isə 10 ölçüsündən istifadə etdiyini nümunələr əsasında nümunələr əsasında göstərmişdir.

N.Nərimanov, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, H.Caviddən üzü bəri həm sovet dövrü, həm də müstəqillik dövrü ədəbiyyatımızın və elmimizin bir çox tanınmış simaları, o cümlədən X.Ulutürk, Şahin Fazil, Bahadır Fərman, Abbasəli Sarovlu haqqında elmi məqalələr, publisistik yazılarla çıxış edən alimin hər yazısında əruzdan gələn dəqiqlik, Füzuli yaradıcılığından su içən elmilik, müəllim-pedaqoq ömründən qaynaqlanan qayğıkeşlik və zəhmət hiss olunur!

Ədəbiyyat:

- 1.Sabir Əliyev:“Füzulinin poetikası”.Bakı.1986.
- 2.Məhəmməd Füzuli:“Leyli və Məcnun”.Bakı.1991.
- 3.Füzuli:“Bəng və Badə”.Bakı.1993.
- 4.Sabir Əlim Xəliloğlu.“Füzuli qəzəllərinin şərhü”.Dörd cildə.Bakı.2004.
- 5.Vaqif Yusifli:“Füzulinin ədəbi estetikası”.“Ədalət” qəzeti.24.09.2016
- 6.Sabir Əlim Xəliloğlu:“Füzuli sözü”.Bakı.2005.
- 7.Vaqif Yusifli: “Zövqi-dünyanın adamı. Ədəbi həyat”. “Ədalət”qəzeti. 9.05.2015.
- 8.Sabir Əlim Xəliloğlu: “Ədəbi qayğılar”. Bakı. 2004.

Xülasə

SABİR ƏLİYEVİN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ

Müəll.V.V.İsgəndərov

Sabir Əliyev Füzuli yaradıcılığının, eləcə də klassik ədəbiyyatın və əruzun tədqiqi və təbliği sahəsində müstəsna xidmətləri olan bənzərsiz alimdir. Özündən əvvəlki füzülişünas alimlərin araşdırmalarını diqqətlə izləyən və onları təkrar etmədən bu sahəni yeni elmi nailiyyətlərlə zənginləşdirən alimin elmi-nəzəri görüşləri yetərinə araşdırılmamışdır. Sabir Əliyev ömrünü klassik nəzəriyyə problemlərinin, böyük sənətkarın elmi-fəsləfi yaradıcılığının irfani və elmi tərəflərinin aydınlaşdırılmasına, Füzuli dili ilə müasir oxucular arasında körpü yaratmağa həsr etmişdir. Sabir Əliyev 1961–1962-ci illərdə ikinci dəfə ADU-nun şərqşünaslıq fakültəsində təhsil alıb, oranın ərəb tərcüməçiliyi şöbəsini də fərqlənmə diplomu ilə bitirib. 7 ildən artıq (1960-cı ilin sentyabrından 1967-ci ilin dekabrına kimi) Azərbaycan SSR Elmələr Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda kiçik elmi işçi olub. 1966-cı ildə "Klassik Azərbaycan şeirinin şəkilləri"

mövzusunda namizədlik, 1990-cı ildə isə "Füzulinin ədəbi - nəzəri görüşləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib.

"Füzuli qəzəllərinin şərhini" (dörd cildə) kitabları şairin ana dilində yazdığı 300-ə yaxın qəzəlin bədii-fəlsəfi şərhini vermişdir. "Leyli və Məcnun" poemasının nəsr variantını işləyib hazırlamış, çap etdirmişdir. "Bəngü-Badə" poemasının da nəsr variantını işləyən alim bu sahədə növbəti uğura imza atmışdır. "Füzuli ədəbi estetikası" kitabı bu sahədə yazılmış ilk uğurlu tədqiqat əsəridir. Klassik irsimizi araşdıran alim, Füzuli ilə bərabər Seyyid Əzim Şirvaninin, Ə.Vahidin poetikasına, Sabir şeirindəki poetik yeniliklərə, M.Hadinin poeziyasına, klassik şairlərin istifadə etdiyi əruz ölçülərinin işlənmə tezliyinə həsr etdiyi "Füzuli sözü" kitabı füzulişünaslığa böyük töhfədir.

Summary

SABIR ALIYEV'S SCIENTIFIC-THEORETICAL MEETINGS

Tch.V.V.Isgenderli

Sabir Aliyev is a unique scientist who has exceptional services in the area of research and promotion of Fuzuli creativity, as well as classical literature and desire. He devoted himself to the clarification of theoretical problems, the mystical and scientific aspects of the great artist's scientific and philosophical creativity, and to creating a bridge between the Fuzuli language and modern readers. In 1961-1962, Sabir Aliyev studied for the second time at the Faculty of Oriental Studies of ASU, and graduated from the Arabic translation department there graduated with a diploma. For more than 7 years (from September 1960 to December 1967) he was a junior researcher at the Nizami Institute of Literature and Language of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR. In 1966 he defended his candidacy on "Images of classical Azerbaijani poetry", and in 1990 he defended his doctoral dissertation on "Literary-theoretical meetings of Fuzuli".

The books "Interpretation of Fuzuli's ghazals" (in four volumes) gave an artistic and philosophical interpretation of about 300 ghazals written by the poet in his native language. "The scientist who worked on the prose version of the poem "Bengu-Bade" has achieved another success in this area. The book "Fuzuli literary aesthetics" is the first successful research work written in this field. The book "The Word of Fuzuli" dedicated to the poetics of A. Vahid, the poetic innovations of Sabir's poem, the poetry of M. Hadi, the frequency of development of aruz measures used by classical poets, is a great contribution to Fuzuli studies.

Резюме

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ САБИРА АЛИЕВА

Пр.В.В.Искендерли

Сабир Алиев является уникальным ученым, обладающий исключительными заслугами в области исследования и пропаганды творчества Физули, а также классической литературы и аруза. Научно-теоретические

взгляды ученого, внимательно следившего исследования ученых физиуливедов до себя и обогатившего эту область своими новыми научными успехами, не повторяя их, не были достаточно исследованы. Он посвятил себя выяснению теоретических проблем, мистических и научных аспектов научного творчества великого художника, философскому творчеству, созданию моста между языком Физули и современными читателями. В 1961-1962 годах Сабир Алиев второй раз учился на факультете востоковедения АГУ, окончил там факультет арабского перевода. Более 7 лет (с сентября 1960 года по декабрь 1967 года) он был младшим научным сотрудником Института литературы и языка имени Низами АН Азербайджанской ССР. В 1966 году он защитил кандидатскую диссертацию на тему «Образы классической азербайджанской поэзии», а в 1990 году – докторскую диссертацию на тему «Литературно-теоретические встречи Физули».

В книгах «Толкование газелей Физули» (в четырех томах) дана художественно-философская интерпретация около 300 газелей, написанных поэтом на родном языке. «Учёный, работавший над прозаической версией поэмы «Бэнгю-Баде», добился очередного успеха на этом поприще. Книга «Литературная эстетика Физули» — первая успешная исследовательская работа, написанная в этой области. Книга «Слово Физули», посвященная поэтике А. Вахида, поэтическим новациям поэмы Сабира, поэзии М. Хади, частоте развития арузных мер, используемых поэтами-классиками, является большим вкладом в физиуливедение.

Rəyçi: dos. Nəzmiyə Axundova

ELÇİN SÜLEYMANOV
Milli Aviasiya Akademisi
Merdekan, Bakü, Azərbaycan
elchin.suleymanov@naa.edu.az

**8. SINIF ‘ORTAK TÜRK TARİHİ’ KİTAP KONULARININ
İNCELENMESİ-I
ÖZET
(XÜLASƏ)**

Öz: Bu çalışmada Türk dili konuşan ölkələr için hazırlanmış olan 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders kitabının hazırlanması sürecinde eski SSCB’nin sömürge siyasetinin etkisine maruz kalmış ülkelerin ortaokullarında; anlatılan tarih konularının içeriklerinin çelişkili olması ve bu çelişkilerin önlenmeye çalışılması sebebiyle kitabın hazırlık aşamasının uzun sürdüğü literatür değerlendirmelerinden ortaya çıkmaktadır. 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders kitabının hazırlanma sürecinde dil, alfabe ve literatür farkları da göz önünde bulundurulduğunda, bu dersi alan sınıflara yönelik yapılacak olan deneysel ve yarı deneysel modelli çalışmaların güvenilirliğinin sağlanabilmesi için; deney gruplarına yönelik çelişki içermeyen ortak bir kitabın (*doküman*) esas alınarak çalışmaların yürütülmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda 8. sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders konularına yakın olabilecek ve ortak doküman konumunda çare olarak Yeni Türkiye Strateji Araştırma Merkezi tarafından hazırlanmış olan VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabının kullanılması durumunun incelenmesi amaç olarak hedeflenmiştir. Nitel araştırma yöntemi, karşılaştırma tekniğiyle beraber kullanılarak 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders konuları ve VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap konuları ciltlere göre karşılaştırılmış, benzerlik oranı tespit edilmiş ve benzer konular listelenmiştir. Çalışma sonucunda 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ dersini alan sınıflara yönelik yapılacak deneysel ve yarı deneysel modelli çalışmaların deney gruplarında VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabındaki konuların birinci el doküman olarak kullanılması lehinde yüzde seksen benzerlik tespit edilmiştir. Ayrıca Türk dili konuşan ölkelerde 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ dersini alan sınıflara yönelik yapılacak ortak deneysel ve yarı deneysel modelli çalışmaların deney gruplarında VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabındaki konuların çelişkisiz, ortak, birinci el doküman olarak da kullanılacağı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *VI Ciltlik Ortak Türk Tarihi, 8. sınıf Ortak Türk Tarihi, nitel karşılaştırma yöntemi, konular, benzerlik*

Elchin Suleymanov

**8TH GRADE 'COMMON TURKISH HISTORY BOOK ANALYSIS
OF TOPICS-I**

Abstract

In this study, during the preparation of the 8th Grade 'Common Turkish History' textbook prepared for Turkish speaking countries, in secondary schools of countries that were exposed to the colonial policy of the former USSR; It emerges from the literature reviews that the preparation phase of the book took a long time because the contents of the history topics described are contradictory and these contradictions are tried to be prevented. Considering the language, alphabet and literature differences in the preparation process of the 8th grade 'Common Turkish History' textbook, in order to ensure the reliability of the experimental and quasi-experimental model studies to be conducted for the classes taking this course; It turns out that studies should be carried out on the basis of a common book (*document*) that does not contain contradictions for the experimental groups. In this context, the aim of this study is to examine the use of the VI-Volumes 'Common Turkish History' book prepared by the New Turkey Strategy Research Center as a common document, which can be close to the 8th grade 'Common Turkish History' course/textbook topics. Using the qualitative research method together with the comparison technique, the 8th grade 'Common Turkish History' course topics and the 'VI Volume Common Turkish History' book topics were compared according to the volumes, the similarity rate was determined and similar topics were listed. As a result of the study, eighty percent similarity was found in favour of using the subjects in the VI-Volumes 'Common Turkish History' book topics as a first hand document in the experimental groups of the experimental and quasi-experimental model studies to be carried out for the 8th grade 'Common Turkish History' course. For doing a research, for both using Turkish speaking countries; It has been concluded that the subjects in the VI-Volume 'Common Turkish History' book can also be used as a non-contradictory, common, first-hand document in the experimental groups of joint experimental and quasi-experimental model studies to be carried out for the classes taking the 8th grade grade 'Common Turkish History' course.

Keywords: *Volume VI Common Turkish History, 8th Grade Common Turkish History, qualitative comparison method, topics, similarity.*

Эльчин Сулейманов

**АНАЛИЗ УЧЕБНИКА "ОБЩАЯ ИСТОРИЯ ТУРЦИИ"
ДЛЯ 8-ГО КЛАССА
ПО ТЕМАМ-I**

РЕЗЮМЕ

В этом исследовании, проведенном во время подготовки учебника "Общая история Турции" для 8-го класса, предназначенного для тюркоязычных стран, в средних школах стран, которые подвергались колониальной политике бывшего СССР; Из обзоров литературы следует, что этап подготовки книги занял много времени, поскольку содержание многие из описанных исторических тем противоречивы, и эти противоречия стараются предотвратить. Учитывая различия в языке, алфавите и литературе в процессе подготовки учебника "Общая история Турции" для 8-го класса, чтобы обеспечить надежность экспериментальных и квазиэкспериментальных модельных исследований, которые будут проводиться в классах, изучающих этот курс, получается, что исследования должны проводиться на основе из общей книги (документа), не содержащей противоречий для экспериментальных групп. В этом контексте целью данного исследования является изучение использования шеститомника "Общая турецкая история", подготовленного Исследовательским центром "Новая стратегия Турции", в качестве общего документа, который может быть близок к темам курса/учебника "Общая турецкая история" для 8-го класса. Используя метод качественного исследования в сочетании с методом сравнения, темы курса "Общая история Турции" для 8-го класса и темы учебника "Общая история Турции в VI томе" были сопоставлены в соответствии с объемами, была определена степень сходства и перечислены похожие темы. В результате исследования было установлено восьмидесятипроцентное сходство в пользу использования тем из VI-томного учебника "Общая история Турции" в качестве документа из первых рук в экспериментальных группах экспериментальных и квазиэкспериментальных модельных исследований, которые будут проводиться в 8-м классе по теме "Общая история Турции".- конечно. Для проведения исследования, как с использованием тюркоязычных стран, так и с использованием; Был сделан вывод, что темы из VI-томного учебника "Общая турецкая история" также могут быть использованы в качестве непротиворечивого, общего документа из первых рук в экспериментальных группах совместных экспериментальных и квазиэкспериментальных модельных исследований, которые будут проводиться в 8-м классе. 'Общий курс турецкой истории.

Ключевые слова: VI том общей истории Турции, общая история Турции в 8 классе, метод качественного сравнения, темы, сходство.

Giriş

Kızıl (2018), tarih eğitiminin 19. yüzyıldan günümüze kadar kimlik inşasında önemli rol oynadığını, bilimsel paradigmlarla paralel şekilde değiştiğini belirtmiştir. Türk Dünyası'nda ulus devlet kavramının devletlerin tarihinde ortaya çıkması beraberinde, pozitivist bilim paradigma olan bilginin gerçekliği yönünde ciddi adımlar atılmasına neden olmuştur. Bu yaklaşım aynı zamanda fen bilimleri için geçerli olsa da, artık bahsi geçen yüzyıldan itibaren Tarih Eğitimi disiplinlerine de yansımıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısından, başlayaraksa pozitivist paradigma yavaş-yavaş etkisini kaybetmeye başlamıştır. 21.yüzyıldan itibaren düşünüle bilen bir paradigma sayesinde Tarih Eğitimi disiplinlerinin geliştirme çabalarının başladığı çağ olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde artık Avrupa Birliği, Avrupalılık bilinci çabası içerisinde tarih eğitiminde yeni altyapı şekillendirmeleriyle Avrupa'da ortak tarih eğitimi kitaplarının hazırlanması çabasında bulunmuştur. Özkul (2015)'e göre ortak Türk Kimliği ve Kültürünü belirlenmesi faktörü olarak ortak kültür, edebiyat ve tarih kaynakları hazırlanmalıdır (s.166).

Kızıl(2014)'e göre, tarihin farklı çağlarında ulus devletlerin meydana gelmesi beraberinde Türk Dünyası tarih eğitimi derslerinde ülkelerinin millî kimlik oluşturma çareleriyle sonuçlanmıştır. Fakat, Türk dili konuşan ülkelerin bu çabası gerek Çarlık Rusyası, gerekse de Soyyetler Birliği'nin işgaliyle, bu devletlerin tarihleri unutturulmaya çalışılmıştır. Bahsi geçen yönetimlerin gelişiyile, Türklerin tarihi kendi ülkelerinde 'Türklüğe yabancılaştırma' misyonuyla unutturulmuş, asimle edilmeye çalışılmıştır (s.57). Ayrıca, 1990'lı yıllarda bu ülkelerin bağımsızlığına giden yol izlenirse de, yeni yaranmakta olan bu ülkelerde tarih eğitiminde paradigma kaymasının oluşu, pozitivist paradigmanın hakim bulunması ortak türk tarihi kimliğininin oluşturulamamasıyla sonuçlanmıştır.

Bahsi geçen süreç, 2009 yılına kadar devam etmiş, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi-Keneşi) bütünleşme, ortak türk kimliğinin oluşumu adımını atmasıyla sonuçlanmaya başlanılmıştır. Fakat, Türk devletleri arasında bazı tarih konularının tartışma konularının ortaya çıkması, tarihi konuların nasıl anlatılması gerektiği, konusunda da atılmış adımların sonuçsuz kalmasına neden olmuştur (Kızıl, 2014:58). Kızıl (2018) göre oluşturulacak 'Ortak Türk Tarihi' kitabının '*içeriğini ve öğretimini, amaca uygunbilimsel paradigmlar ışığında geliştirmek üzere çalışmak her Türk eğitimcisi için millî bir görev*' olduğunu belirtmiştir. (Millî Devlet: 2018).

Genel Türk Devletleri tarihinde asimleye maruz kalmamış Türkiye Cumhuriyeti tarihine bakıldıktaysa, Türk eğitim sisteminde Türk Tarihi kitabının hazırlanmasında ilk adımların 1930 yıllarında Mustafa Kemal Atatürk'ün teşvikiyle başlanıldığı görülmektedir. Atatürk Dönemi'nde 1931 ila 1939 yılları arasında toplamda dört ciltlik ders kitabı halinde Türk Tarihi basılmış, bir dizin eğitim disiplinlerini

kendinde birleştirmekle beraber ülkelerin eski uygarlıklarını ortaya çıkarmakla, genel türk tarihi konularını içermiştir (Mövsümlü ve Kasımlı, 2011: 35). Mövsümlü ve Kasımlı (2011)'e göre günümüzde tüm Türkdilli ülkelerde ders şeklinde eğitilecek 'Ortak Alfabe' ve 'Ortak Tarih' bağlamında 'Ortak Turan Elleri Tarihi' kitabı hazırlanması gerekmektedir (Mövsümlü ve Kasımlı, 2011:37). Çağdaş Kazak filozofu Nisanbayev'se Ortak Türk değerleri içerisinde destanların da önemli rolü olduğunu, bu bağlamda Dede Korkut Destan'ının öneminden bahsetmiştir (Nisanbayev, 2002: 9., akt., Özkul, 2015: 176).

Türk Keneşi tarafından 2014 yılında yapılan toplantı Türk Devletleri tarafından orta okullarda okutulan 'Ortak Türk Tarihi' kitabının Uluslararası Türk Akademisi tarafından yapılması yönünde karar almıştır. Bu bağlamda Uluslararası Türk Akademisi'ne uluslararası statü de verilmiştir. 2017. yılda U.T.A bahsi geçen ders kitabını hazırlamıştır (Turgunov,2020: 01). Türk Keneşi tarafından 2019 yılında Bişkek'te yapılmış 5. Eğitim Bakanları Toplantısında; XV. yüzyıla kadar dönemi kapsayan, bahsi geçen ders kitabının 2020. yılından itibaren Türk Devletlerinde okutulmaya başlatılmasının öneminden bahsetmişlerdir (Türk Keneşi: 2020). Bugünse 150 Azerbaycan okulunda 8.Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' kitabı okutulmaktadır (Turgunov, 2020: 01).

Türklerin 'Ortak Türk Tarihi' ortaokul derslerinden önce, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi (YTSAM) tarafından tarihsel kanıta dayalı türklerin ortak tarihine yönelik maziye ortaya çıkarmak olarak hedeflenilmiş, 3240 sayfalık 6 Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabı da yazılmıştır. Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi (YTSAM), Türk Keneşi'ne kitapdaki konular ve kronoloji açısından da hazırlanmakta olan 8.Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders kitabı konularına da katkı sağlayacağını belirtmişlerdir. 6 Ciltlik bahsi geçen kitap serisinde türklerin ortak tarihine yönelik XV. yüzyıla kadar kayda değer bilgilere de yer verildiği belirtilmiştir (Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi: 2020).

Bu çalışma yukarıdaki gösterilen literatür değerlendirmelerinden de anlaşılacağı gibi kitabın yeni olması nedeniyle yapılacak ilk çalışma olmasıyla tarih eğitimi bilimlerine, akademik camiaya katkı sağlaması bağlamında dikkat çekmektedir. Ayrıca, yukarıda görüldüğü gibi, tarihsel çelişkini önleme bağlamında, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders kitabının hazırlanması sürecinin yıllarla devam ettiği anlaşılmaktadır. Gelecekte bu ders kitabının doküman, birinci el kaynaklar bânında dersin öğretilmesi veya akademik çalışmalar yapılması için '6 Ciltlik Ortak Türk Tarihi' kitabından doküman veya birinci el kaynak olarak ve 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders kitabından yararlanmakla, yapılandırmacı yaklaşımli çalışmalara, öğrenmeye, öğretme metodolijisine yön vermesi bağlamında da önem arz etmektedir.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışma amacı doğrultusunda VI Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan konuların 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dersl kitabında yer alan konularla

benzerlik ve farklılaşmanın olup olmasını ortaya çıkarmak olarak hedeflenmiştir.

Alt Amaçlar

1. I.Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabında yer alan konular 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabıyla karşılaştırmada konular benziyor mu?
2. II.Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabında yer alan konular 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabıyla karşılaştırmada konular benziyor mu?
3. III.Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabında yer alan konular 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabıyla karşılaştırmada konular benziyor mu?
4. IV.Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabında yer alan konular 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabıyla karşılaştırmada konular benziyor mu?
5. V.Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabında yer alan konular 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabıyla karşılaştırmada konular benziyor mu?
6. VI.Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabında yer alan konular 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabıyla karşılaştırmada konular benziyor mu?
7. VI.Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabında yer alan konuların genel toplamı 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabında yer alan konularla karşılaştırmada ciddi bir farklılık oranı var mı?

Yöntem

Çalışma Modeli

Bu çalışmada amacı doğrultusunda, Nitel Araştırma Yönteminde kullanılan Karşılaştırma Yöntemi tercih edilerek analiz edilmiş ve betimsel şekilde yorumlanılmıştır.

Yıldırım ve Şimşek (2008)’e göre “gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, alguların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma”dır.(Yıldırım ve Şimşek, 2008:39, akt.,Karataş,2015:63).

Ayrıca, nesnel olarak kullanılan, bahsi geçen bu çalışma, “disiplinler arası bütüncül bir bakış açısını esas alarak, araştırma problemini yorumlayıcı bir yaklaşımla incelemeyi benimseyen bir yöntemdir. Üzerinde araştırma yapılan olgu ve olaylar kendi bağlamında ele alınarak, insanların onlara yükledikleri anlamlar açısından yorumlanır” (Altunışık ve Diğerleri, 2010: 302, akt., Karataş,2015:63).

Çalışmanın Evren ve Örnekleme

Çalışmanın evrenini Azerbaycan Dilinde 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders kitabında yer alan konularla, VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap seti konuları, kullanılmış bazı metinleridir.

Verilerin Toplanması

Bu çalışmada veriler Azerbaycan Dilinde 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders kitabında yer alan konular ve VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap dökümanlarında yer alan konular, metinlerde geçen bazı konuların toplanılarak tablolarda yerleştirilmesiyle karşılaştırılmasından ibarettir.

Verilerin Analizi

Bu çalışmada veriler niteliksel karşılaştırılmalı şekilde tablolarda yerleştirilerek, benzer konuların aynı alfabe harfleriyle işaretlenerek, farklılıklarınsa (-) konulmakla, sayı ve oranlarla analiz edilerek somut farklılaşma ve benzerlik oranının elde edilmesi ve yorumlanmasıyla analiz edilmiştir.

Sınırlılık

Çalışma amacı doğrultusunda 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ve VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ kitaplarına yönelik kapsamakla sınırlıdır.

Bulgular

Tablo 1

1. Alt Amaca Yönelik Bulgular

8. Sınıf Ortak Türk Tarihi Ders Kitap Konuları	Benzerlik (f)	I.Cilt Ortak Türk Tarihi Kitap Konuları	Benzerlik (f)
1. Türk xalqlarının dünya tarixində yeri	A	1. Türklüğün Oluşumu ve Anayurdu	A
2. Türk dilləri	-	2. İskitler / Sakalar	B
3. «Türk» adının mənası	-	3. Sarmatlar	-
4. Türk xalqlarının yayıldığı ərazilər	-	4. Asya Hunları	C
5. Türk xalqlarının ilk ulu vətəni	-	5. Çin’de Hun Devletleri (IV- V. Yüzyıl)	D
6. Türk xalqlarının kəçmə (miqrasiya) səbəbləri və nəticələri	-	6. Xianbeilər, Wuhuanlar, Tabqaçlar, Juan-Juanlar	F
7. Mərkəzi Asiyanın ən qədim mədəniyyətləri	-	7. Doğudaki Eski Akrabalarımız: Unguzlar, Korelilər Moğollar Akhunlar	G
8. Prototurk tayfaları	-	8. Avarlar	-
9. Sakların sosial, iqtisadi və mədəni həyatı	B	-	-
1. Asiya Hun imperiyası	C	-	-
2. Kanquy dövləti	-	-	-

3. Kuşan imperiyası	-	-	-
4. Avropa Hun imperiyası	D (f=2)	-	-
5. Cənub-Qərbi Hun dövləti	D	-	-
6. Ağ Hun (Eftallılar) dövləti	G	-	-
7. Juan-Juan xaqanlığı	F	-	-
8. Hun imperiyası və sonrakı türk dövlətlərində iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Goytürk xaqanlığı	-	-	-
2. Avar xaqanlığı	-	-	-
3. Xəzər xaqanlığı	-	-	-
4. Turkeş xaqanlığı	-	-	-
5. Uyğur xaqanlığı	-	-	-
6. Koco Uyğur dövləti	-	-	-
7. Qırğız xaqanlığı	-	-	-
8. Kimak və Qıpcaq dövlətləri	-	-	-
9. Qədim türk xaqanlıqları dövründə sosial, iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Mərkəzi Asiyada ərəb hakimiyyəti	-	-	-
2. Qarluq yabquluğu	-	-	-
3. Oğuz yabquluğu	-	-	-
4. Qaraxanlı xaqanlığı	-	-	-
5. Sacilər dövləti	-	-	-
6. Volqa Bulqar dövləti	-	-	-
7. Qəznəvilər dövləti	-	-	-
8. Boyuk Səlcuqlu dövləti	-	-	-
9. Eldənizlər dövləti	-	-	-
10. Xarəzmşahlar dövləti	-	-	-
11. İlk türk-müsəlman dövlətlərində sosial iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Monqol imperiyası	-	-	-
2. Qızıl Ordu dövləti	-	-	-
3. Çağatay xanlığı	-	-	-

4. Moğolustan (Şərqi Cağatay) xanlığı	-	-	-
5. Elxanilər (Hülakülər) dövləti	-	-	-
6. Xubilay xanlığı	-	-	-
7. Türk-Monqol dövlətlərində sosial, iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1.Hindistan Türk-Məmluk sülalələri	-	-	-
2. Misir Türk-Məmluk dövləti	-	-	-
3. Osmanlı imperiyası	-	-	-
4. Teymurilər dövləti	-	-	-
5. Qaraqoyunlu dövləti	-	-	-
6. Ağqoyunlu dövləti	-	-	-
Toplam: 52	7	8	6
%: 100	13.5	100	75

Not: f = konu sayısı

Tablo 1'e baxıldıqda, Azərbaycan Cumhuriyeti'de və digər Türk Devletləri üçün seçməli olaraq hazırlanmış, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarhi' ders kitabında yer alan konular altı ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' Kitabının I. Cildində yer alan konularının qarşılaşdırılması görünməkdədir. Tablo 1'in sol sütununda yer alan konulara baxıldıqda, Azərbaycan Cumhuriyeti'de və digər Türk Devletləri üçün seçməli ders kitabı olaraq hazırlanmış, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarhi'de genel toplamda 52 konu yer aldığı görülməkdədir (f=52, %100). Ayrıca Tablo 1'in sağ sütununda 6

Ciltlik 'Ortak Türk Tarhi' kitabının I. Cilt Konuları yer almış, genel toplamda konu sayısı 8'dir (f=8, %100). 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders kitabı konuları I. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' Kitabıyla qarşılaşdırılarak benzerlik oranında %75 artışı görülmüşdür. 52 konudan oluşan 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders konularının 7'i (%13.5) I. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabıyla benzerdir, buda 8 konudan oluşan I. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' ders kitab konularının %75'ni (f=6) təşkil etməkdədir. I. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' Kitabında yer alan konuların, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' konularıyla qarşılaşdırmada konuların benzerlik oranının, I.Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabına görə %75 olduğu, I.Cilt Ortak Türk Tarhi Kitabında yer alan, 'Hun Devletleri' konusunun 8. Sınıf Ortak Türk Tarhi kitab konularında 'Cenub-Garbi Hun Devleti', 'Avrupa Hun İmperiyası' adı altında 2 ayrı konu olaraq yer aldığı da görünməkdədir. Ayrıca, I.Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan 'Sarmatlar' konusu 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders kitabında yer almamışdır. Sonuç itibarıyla, I.Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan konular, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi'

ders kitabında yer alan konularla kıyaslanmış, konuların benzerlik oranı %75 iken, fərqlilik oranı %25 (f=2) olmuş, ciddi bir fərqlilik göstərməmişdir.

Tablo 2

2. Alt Amaca Yönelik Bulgular

I. Sınıf Ortak Türk Tarihi Ders Kitap Konuları	Benzerlik (f)	II. Cilt Ortak Türk Tarihi Kitap Konuları	Benzerlik (f)
1. Türk xalqlarının dünya tarixində yeri	-	1. Göktürkler	A
2. Türk dilləri	-	2. Türkişler	B
	-	3. Uygurlar	C
3. «Türk» adının mənası			
4. Türk xalqlarının yayıldığı ərazilər	-	4. Kırğızlar	D
5. Türk xalqlarının ilk ulu vətəni	-	5. Kırğız Halkının Tarixsel Gelişimi	D(f=2)
6. Türk xalqlarının köçmə (miqrasiya) səbəbləri və nəticələri	-	6. Sibirler	
7. Mərkəzi Asiyanın ən qədim mədəniyyətləri		7. Bulgarlar və Oğurlar	-
8. Prototurk tayfaları	-	8. Hazarlar	F
9. Sakların sosial, iqtisadi və mədəni həyatı	-	9. Macarlar	-
1. Asiya Hun imperiyası	-	10. Peçeneklər	G
2. Kanquy dövləti	-	11. Kuman / Kıpçaklar	G (f=2)
3. Kuşan imperiyası	-	-	-
4. Avropa Hun imperiyası	-	-	-
5. Cənub-Qərbi Hun dövləti	-	-	-
6. Ağ Hun (Eftallılar) dövləti	-	-	-
7. Juan-Juan xaqanlığı	-	-	-
8. Hun imperiyası və sonrakı türk dövlətlərində iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-

1. Göytürk xaqanlığı	A	-	-
2. Avar xaqanlığı	-	-	-
3. Xəzər xaqanlığı	F	-	-
4. Türkeş xaqanlığı	B	-	-
5. Uyğur xaqanlığı	C	-	-
6. Koco Uyğur dövləti	C(f=2)	-	-
7. Qırğız xaqanlığı	D	-	-
8. Kimak və Qıpcaq dövlətləri	G	-	-
9. Qədim türk xaqanlıqları dövründə sosial, iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Mərkəzi Asiyada ərəb hakimiyyəti	-	-	-
2. Qarluq yabquluğu	-	-	-
3. Oğuz yabquluğu	-	-	-
4. Qaraxanlı xaqanlığı	-	-	-
5. Sacilər dövləti	-	-	-
6. Volqa Bulqar dövləti	-	-	-
7. Qəznəvilər dövləti	-	-	-
8. Böyük Səlcuqlu dövləti	-	-	-
9. Eldənizlər dövləti	-	-	-
10. Xarəzmşahlar dövləti	-	-	-
11. İlk türk-müsəlman dövlətlərində sosial iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Monqol imperiyası	-	-	-
2. Qızıl Ordu dövləti	-	-	-
3. Cağatay xanlığı	-	-	-
4. Moğolustan (Şərqi Cağatay) xanlığı	-	-	-
5. Elxanilər (Hülakülər) dövləti	-	-	-
6. Xubilay xanlığı	-	-	-
7. Türk-Monqol dövlətlərində sosial, iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Hindistan Türk-Məmluk sulalələri	-	-	-
2. Misir Türk-Məmluk	-	-	-

dövləti

3. Osmanlı imperiyası	-	-	-
4. Teymurilər dövləti	-	-	-
5. Qaraqoyunlu dövləti	-	-	-
6. Ağqoyunlu dövləti	-	-	-
Toplam: 52	7	11	8
%: 100	13.5	100	73

Not: f = konu sayısı

Tablo 2'ə bəkilədikdə, Azərbaycan Cümhuriyyəti'də və digər Türk Devletləri için seçməli dərslər olaraq hazırlanmış, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər kitabında yer alan konular altı ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabının II. Cildində yer alan konularının karşılaştırılması görünmektedir. Tablo 2'nin sol sütununda yer alan konulara bəkilədikdə, Azərbaycan Cümhuriyyəti'də və digər Türk Devletləri için seçməli dərslər kitabı olaraq hazırlanmış, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi'de genel toplamda 52 konu yer aldığı görünmektedir (f=52, %100). Ayrıca, Tablo 2'nin sağ sütununda 6 Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabının II. Cilt konuları yer almış, genel toplamda konu sayısı 11'dir (f=11, %100). 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər kitabı konuları II. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabıyla karşılaştırılmış ve benzerlik oranının %73 olduğu görünmektedir. 52 konudan oluşan 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər konularının 7'i (%13.5) II. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabıyla benzerdir, buda 11 konudan oluşan II. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitap konularının %73'ü (f=8) teşkil etmektedir. II.Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan 'Kuman' ve 'Kıpçaklar' adı altında iki ayrı konu şeklinde verilmekte, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər kitabında ise 'Kimak və Qıpcaq dövlətləri' adı altında tek konuda yer almaktadır. II.Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan konular, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər kitabında yer alan konularla karşılaştırılmış, konuların benzerlik oranı %73(f=8) iken, farklılık oranı %27(f=3) olmuş, ciddi bir farklılık göstermemiştir.

Tablo 3

3. Alt Amaca Yönelik Bulgular

8. Sınıf Ortak Türk Tarihi Ders Kitabı Konuları	Benzerlik (f)	III.Cilt Ortak Türk Tarihi Kitap Konuları	Benzerlik (f)
1.Türk xalqlarının dünya tarixində yeri	-	1.Türklerin İslam'a Geçişi	A
2. Türk dilləri	-	2.Karahanlılar	B
3. «Türk» adının mənası	-	3.Gaznelilər	C
4. Türk xalqlarının yayıldığı ərazilər	-	4.Selçuklular	D

5. Türk xalqlarının ilk ulu vətəni	-	5.Harezmsəhlar	E
6. Türk xalqlarının köçətmə (miqrasiya) səbəbləri və nəticələri	-	6.Moğollar və Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi.	F
7. Mərkəzi Asiyanın ən qədim mədəniyyətləri	-	7.Cengiz Han'dan Sonra Moğollar: Dört Ulus'un Tarihi	G
8. Prototurk tayfaları	-	8.Timurlular.	H
9. Sakların sosial, iqtisadi və mədəni həyatı	-	9.Kazakistan'da Türklerin Tarihi.	-
1. Asiya Hun imperiyası	-	-	-
2. Kanquy dövləti	-	-	-
3. Kuşan imperiyası	-	-	-
4. Avropa Hun imperiyası	-	-	-
5. Cənub-Qərbi Hun dövləti	-	-	-
6. Ağ Hun (Eftallılar) dövləti	-	-	-
7. Juan-Juan xaqanlığı	-	-	-
8. Hun imperiyası və sonrakı türk dövlətlərində iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Göytürk xaqanlığı	-	-	-
2. Avar xaqanlığı	-	-	-
3. Xəzər xaqanlığı	-	-	-
4. Türkeş xaqanlığı	-	-	-
5. Uyğur xaqanlığı	-	-	-
6. Koco Uyğur dövləti	-	-	-
7. Qırğız xaqanlığı	-	-	-
8. Kimak və Qıpcaq dövlətləri	-	-	-
9. Qədim türk xaqanlıqları dövründə sosial, iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Mərkəzi Asiyada ərəb hakimiyyəti	A	-	-
2. Qarluq yabquluğu	-	-	-
3. Oğuz yabquluğu	-	-	-
4. Qaraxanlı xaqanlığı	B	-	-
5. Sacilər dövləti	-	-	-
6. Volqa Bulqar dövləti	-	-	-

7. Qəznəvilər dövləti	C	-	-
8. Böyük Səlcuqlu dövləti	D	-	-
9. Eldənizlər dövləti	-	-	-
10. Xarəzmşahlar dövləti	E	-	-
11. İlk türk-müsəlman dövlətlərində sosial iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Monqol imperiyası	F	-	-
2. Qızıl Ordu dövləti	G	-	-
3. Çağatay xanlığı	G	-	-
4. Moğolustan (Şərqi Çağatay) xanlığı	G	-	-
5. Elxanilər (Hülakülər) dövləti	G	-	-
6. Xubilay xanlığı	G (f=5)	-	-
7. Türk-Monqol dövlətlərində sosial, iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Hindistan Türk-Məmluk sülalələri	-	-	-
2. Misir Türk-Məmluk dövləti	-	-	-
3. Osmanlı imperiyası	-	-	-
4. Teymurilər dövləti	H	-	-
5. Qaraqoyunlu dövləti	-	-	-
6. Ağqoyunlu dövləti	-	-	-
Toplam: 52	12	9	8
%: 100	23	100	%89

Not: f = konu sayısı

Tablo 3'e baxıldıqda, Azərbaycan Cumhuriyeti'de ve digər Türk Devletleri için seçmeli ders olaraq hazırlanmış, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders kitabında yer alan konular altı ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabının III. Cildinde yer alan konularla karşılaştırılması görünmektedir. Tablo 3'ün sol sütununda yer alan konulara baxıldıqda; Azərbaycan Cumhuriyeti'de ve digər Türk Devletleri için seçmeli ders kitabı olarak hazırlanmış, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi'de genel toplamda 52 konu yer aldığı görülmektedir (f=52, %100). Ayrıca Tablo 3'ün sağ sütununda 6 Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabının III. Cilt konuları yer almış, genel toplamda konu sayısı 9'dur (f=9, %100). 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders kitabı konuları II. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabıyla karşılaştırılmış; benzerlik oranının %89 olduğu

görülməkdədir. 52 konudan oluŝan 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders konularının 12’i (%23.) III. Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabıyla benzerdir, bu da 9 konudan oluŝan III. Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabının %89’ü (f=8) təŝkil etməkdədir.

III.Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabında yer alan ‘Cengiz Han’dan Sonra Moğollar: Dört Ulus’un Tarihi’ konusu 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders kitabında 5 ayrı konu ŝeklinde yer almaktadır(G1=G2=G3=G4=G5 ∈ G). Ayrıca, III.Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabında yer alan ‘Kazakistan’da Türklərin Tarihi’ konusu 8. Sınıf Ortak Türk Tarihi ders kitabında yer almamaktadır. III.Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabında yer alan konular, 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders kitabında yer alan konular bābında karŝılaŝtırılmıŝ, konuların benzerlik oranı %89(f=8) iken, fərkliplik oranı %11(f=1) olmaqta, ciddi bir fərkliplik gōstermemektdədir.

1-ci hissənin sonu.

Elçin Süleymanov, Doktora Ögrencisi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı ,Tarih Eğitimi Bilim Dalı E-posta: suleymanov.elcin@mail.ru

Kongre bildirisinden uretilmistir.

RƏYÇİ: Prof.Dr. Bahri Ata, Türkiyə Respublikası Gazi Universitetinin professoru.

MƏMMƏDOVA ŞÖHRƏT NÜSRƏT QIZI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU

<https://orcid.org/0009-0006-6553-6385>
sohret.nesirova24@gmail.com

AZƏRBAYCAN UŞAQ POEZİYASINDA TAPMACA JANRI

GİRİŞ

Azərbaycan xalqının yüz illər boyu yaratdığı şifahi xalq ədəbiyyatı onun tarixi, mədəniyyəti, mənəviyyəti, həyat tərzini, adət-ənənələri haqqında zəngin məlumat verən əsas qaynaqlardan hesab olunur. Azərbaycan folkloru öz kökləri, tarixi etibarilə ümumtürk folklorunun mühüm tərkib hissəsidir.

«Uşaq folkloru dedikdə, hər şeydən əvvəl, şifahi xalq ədəbiyyatının böyük və uşaqlar tərəfindən yaradılan elə nümunələri nəzərdə tutulur ki, onlar uşaqlara həsr olunsun, başqa sözlə, uşaqların məişətini, oyunlarını, əyləncələrini, istirahətlərini, məşğuliyyətlərini, istəklərini, arzularını ifadə etsin və əhatə etdiyi mövzuları, ideyaları, forması, məzmunu, üslubu, hətta sözlərin seçilib-düzülməsi, ifadə tərzini balacaların zövqünə, biliyinə, yaş səviyyəsinə, psixikasına uyğun olsun. Uşaq folkloru iki istiqamətdə - həm böyüklərin (nağıllar, tapmacalar, laylalar, oxşamalar və s.), həm də uşaqların yaradıcılığı (dolamalar, acıtmalar, öcəşmələr, oyun nəğmələri və s.) hesabına zənginləşir.»(8,s.29)

Uşaqlar sözün birbaşa mənasını daha tez qəbul edirlər. Onların bu təbiəti uşaq poeziyasının böyüklər üçün yazılan şeirlərdən fərqli olaraq metaforlardan və metonimiyalardan ehtiyatla bəhrələnməyi, bəzən isə onlardan ustalıqla imtina etməyi tələb edir. Yığcamlıq, konkretlik, oynaqlıq, axıcılıq və ən başlıcası məntiqlilik uşaq şeirinin əsas məziyyətlərindəndir. Uşaq hər bir şeiri özlüyündə saf-çürük edir, xoşuna gəlməyənləri oxumur. Xalq şairi S.Vurğun, «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» məqaləsində yazır: "...Uşaq üçün yazdığımız zaman insan üçün yazdığımızı unutmamalıyıq". (9, s.222)

Bu o deməkdir ki, uşaqlar üçün yazarkən qarşımızda güclü məntiqə malik olan bir oxucunun – insanın dayandığını mümkün qədər az hecalılıq tələb edir. Bu xüsusiyyət uşaq folklorunda özünü parlaq şəkildə göstərir. Məsələn, düzgülərin birində oxuyuruq:

Bir, iki, Bizimki.

Üç, dörd, Qapını ört.

Beş, altı, Daşaltı Yeddi, səkkiz, Firəngiz.

Doqquz, on Qırmızı don. (1. s.23)

Göründüyü kimi bu folklor nümunəsində misralar əsasən üç hecadan ibarətdir. Uşaq belə şeiri tez əzbərləyir, onu sevə-sevə oxuyur, yadda saxlayır. Uşaqlardakı bu xüsusiyyəti elə həyatda da müşahidə etmək çətin deyil

Uşaq şeirləri qısa hecalı olmalıdır. Bu xüsusiyyət Azərbaycan uşaq şeirində öz əksini tapmışdır. Müasir uşaq şeirində bu keyfiyyət özünü bariz şəkildə göstərir. Mikayıl Rzaquluzadənin, Mrvarid Dilbazinin, İlyas Tapdığın, Xanımana Əlibəylinin, Tofiq Mahmudun şeirlərindən çoxlu misal göstərmək mümkündür.

Uşaq folklorunda ahəngdarlıq da onun yaşamasına, illərin sınağından çıxıb yaddaşlarda qalmasına xidmət edən amillərdəndir. Bu ahəngdarlıqdan məhrum olan şeiri uşaq ya həvəssiz oxuyur və ya heç oxumaq istəmir.

Azərbaycan uşaq folkloru üçün ahəngdarlıq xarakterik cəhətdir.

Gün çıx, gün çıx, Kəhər atı min çıx! (1.s 21))

Buradakı ahəng sadəcə axıcılıq deyil, ritmdir. Bu ritm şeirin bədii mündəricəsini müəyyən edən amil kimi təzahür edir. Azərbaycan uşaq poeziyası bu xüsusiyyətini daim yaşatmış, ona yeni keyfiyyətlər əlavə etmişdir.

Azərbaycan xalqının lirik ədəbiyyatı tarix etibarilə çox qədimdir. Şifahi xalq poeziyasına daxil olan uşaq folkloru – xalqın müdrik pedaqogikası yarandığı gündən gənc nəslin tərbiyəsinə xidmət göstərmişdir. «Keçmişdə bizdə, Azərbaycanda (bir çox başqa xalqlarda olduğu kimi) ailədə uşaqların bədii estetik tərbiyəsinə el ədəbiyyatında, uşaqlara məxsus folklor nümunələri, nağıllar (heyvanlar haqqında nağıllar, fantastik nağıllar, qəhrəmanlıq nağılları, tapmacalar, məsəllər, düyməli sözlər, cırnatmalar – Z.X.), mahnılar, şərqlər şeirlə müşayiət edilən oyunlar, müəyyən qism lətifələr, atalar sözləri, qaravəllilər və s. istifadə edilmişdir. Demək olar ki, hələ yazılı milli ədəbiyyatda uşaq ədəbiyyatı yox ikən, xalq uşaqlar üçün zəngin bir şifahi ədəbiyyatı yaratmışdır».

Uşaq folkloruna – əsasən xalq şeirinin bir neçə janrı; laylalar, düzgülər, cırnatmalar, yanıltmaclar, çağırmaclar, oyun sözləri və s. janrlar daxildir. Xalq tapmacalarının məişətlə bağlı olan hissəsini də bu siyahıya əlavə etmək mümkündür.

Kiçik folkloru uşaqlar yaşadır, nəsildən-nəslə keçirirlər. Bu əsərlərin bir qismini böyüklər öz uşaqları üçün yaratdıqları halda, onun başqa bir qismini uşaqlar özləri «uydurur»lar. Bu «uydurmalar» uşaqlara oyun zamanı lazım olur.

Folklorla qırılmaz surətdə əlaqədar olan və daim bu qarşılıqlı münasibəti möhkəmləndirən Azərbaycan uşaq poeziyası xalq şeirinin bir sıra xüsusiyyətini və janrlarını mənimsəmişdir. «Bütün xalqlarda bu söz sənəti əvvəlcə xalq yaradıcılığı şəklində inkişaf etdiyi kimi, uşaq şifahi ədəbiyyatı da əvvəlcə xalq yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. İndi də bu şifahi uşaq ədəbiyyatından geniş istifadə edilir. Uşaq ədəbiyyatı sahəsində çalışan müasir yazıçılarımız da bu xəzinədən az istifadə etmirlər».

Bu janrları müəyyən etmək asan olduğu halda, həmin xüsusiyyətləri açmaq bir o qədər çətinidir. Biz həmin xüsusiyyətlərdən bəzilərini müəyyənləşdirməyə səy göstərəcəkdir, folklorlardan uşaq şeirinə keçən janrlardan bəhs edəcəyik.

Şifahi xalq ədəbiyyatında bir janr olan tapmacalar Azərbaycan uşaq poeziyasına da keçmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda pedaqoji ideyalar geniş yayılmağa başladığı vaxtlarda hazırlanan dərsləklərdə, uşaq jurnallarında, həm

xalq tapmacalarında, həm də şairlər tərəfindən yazılan tapmacalara geniş yer verilirdi. Ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafında da uşaq şeirində tapmaca bir janr kimi yaşadı və poeziyamızda vətəndaşlıq hüququ qazandı. Bu janrın yaşamasının əsas səbəblərindən biri budur ki, şair tapmaca vasitəsi ilə uşaqla canlı müsahibə yarada bilir. Yazılı ədəbiyyatdakı tapmacalar da folklordakı janrın bütün xüsusiyyətlərini yaşadır, ona yeni keyfiyyətlər əlavə edir. Yığcamlıq, konkretlik, predmetin əsas əlamətlərini və ya xarakterik xüsusiyyətlərini saymaq – şairlər tapmacanın bu keyfiyyətlərini yaşatmağa çalışırlar. Bunları nəzərdən keçirmək üçün folklordan və uşaq şeirindən götürdüyümüz nümunələrə nəzər salaq: Məsələn günəbaxan:

*Günəşlə gülər
Axşam mürgülər (1. s.72)
(folklorda)*

*Günəş kimi girdədir
Göydə deyil, yerdədir.
Rəngi qızılı, sarı
Baxır günəşə sarı. (2.s.122)
(X.Əlibəyli).*

Xoruzla bağlı
*Gəlirdim kənddən
Səs verdi bərkədən
Ağzı sümükdən
Saqqalı ətdən. (1.s 73) (Folklorda).*

*Saqqalı al rəng olur,
Tükləri qəşəng olur,
Oxuyur neçə dəfə
Səs düşür hər tərəfə.
Əlbəttə artist deyil.
Ancaq səsi pis deyil. (2,s.122) (X.Əlibəyli).*

Tapmacanın uşaq ədəbiyyatına keçməsinin ikinci səbəbi odur ki, bu janr uşaqların mühakimə, diqqət və təxəyyüllərinin inkişafına kömək edir, onları düşündürür. Böyük pedaqoq K.D.Uşinski tapmacalara xüsusi əhəmiyyət verərək yazırdı: “Mən tapmacalara əşyanın bədii təsvir lövhəsi kimi baxıram”. (5. s.216)

Pedaqoqlar da məktəbdə tapmacaların tədrisinə böyük əhəmiyyət verirlər. Professor M.A.Rıbnikova uşaqlara tapmaca verib onları düşündürməyi məqsəduyğun hesab edir. Məhz bu xüsusiyyətlər tapmacanı uşaq poeziyasında da bir janr kimi yaşadır. Lakin Azərbaycan uşaq şeirinə keçən tapmacalar öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla məhdudlaşmır, həm də yazılı ədəbiyyatda onlar yeni keyfiyyət qazanırlar.

Tapmacanın bir sıra xüsusiyyətləri uşaq şeirinə keçmiş, ona yeni məziyyətlər gətirmişdir. Bu xüsusiyyətlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirmək faydalı

olar. Tapmacada hər hansı bir əşyanın xarakterik cəhətləri sayılır, bu xüsusiyyətlərə görə onun cavabı axtarılır. Deməli, tapmacanı dinləyən adam hansı sualınsa cavabını axtarmalı, necə deyərlər «baş sındırmalıdır». Bu proses cavab axtaran adamın ağına, düşüncəsinə müsbət təsir göstərir, onu yeni şeyləri öyrənməyə gətirib çıxarır.

Deməli, həm tapmaca, həm də uşaq poeziyası öz oxucusunun fikrinə, dünyagörüşünə təsir göstərmək, onu təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə tanış etmək istəyəndə vahid məqsədə xidmət edirlər. Bəs bu zaman uşaq poeziyası tapmacanın hansı keyfiyyətlərini və ənənələrini qoruyub saxlayır?

Tapmacanın mühüm keyfiyyətlərindən biri predmetin və hadisənin poetik tərəflərini təsvir etməsidir. Tapmaca predmetin quru, rəsmi tərəflərini bizə göstərmir, onun poetik cəhətlərini açır. Doğrudur, biz folklorun bütün janrlarında bu xüsusiyyəti görürük. Lakin heç bir folklor janrı insanda poetik hiss və duyğu aşılamaq, ona yüksək mənada estetik zövq vermək məqsədini qarşıya xüsusi olaraq qoymur. Lakin hadisənin və ümumiyyətlə gerçəkliyini poeziyasını açmaq tapmacanın başlıca xüsusiyyətidir.

Tapmacaların ruhunda sözün həqiqi mənasında poeziya yaşayır. Başqa sözlə desək tapmaca ən prozaik şeylərin və predmetlərin poetik cəhətlərini görməyə adamı məcbur edir. Bu fikri rus folklorşünası V.P.Anikin aşağıdakı şəkildə təsdiq edir: “Tapmacanın əsas funksiyalarından biri də ondan ibarətdir ki... o, tərəflərini bizə göstərir”. (5. s.158)

Azərbaycan xalqının yaratdığı tapmacaların çoxu ən gözəl şeiri xatırladır. Aşağıdakı tapmacaya nəzər salaq:

Dağdan gəlir Banu xanım, Əlləri xınalı xanım.

Dindirsən fors eləyir Tükləri tehranı xanım. (2.s. 24)

Bu tapmacadakı poetik zənginlik, daxili ahəng, fikirlə hissənin vəhdəti diqqəti cəlb edir.

Uşaqların ağına, düşüncələrinə, bilik dairəsinə təsir göstərən şeirlər içərisində T.Elçinin tapmacaları diqqəti cəlb edir. Şair məsələn, qaldırıcı kranı obrazlı bir dillə elə təsvir edir ki, həm oxucu kranın görkəmini bütün təfsilatı ilə təsəvvür edir, həm də əsərdən estetik zövq alır. T.Elçin oxucusunu sadəcə olaraq sorğu- suala çəkməklə kifayətlənmir, həm də tam bir lövhəni onun xəyalında canlandırır. Predmetin quruluşu haqqında ona aydın təsəvvür verir:

Neçə fili

Xortumuna ala bilər.

Mürgüləsə göydən yerə sala bilər.

Ağıllıdır. Kömək edir Bənnalara

Boyu çatır

Uca-uca binalara. Çox işləkdir,

Fillər təki.

Yükləyirsən Bilmir çəki.

*Qaldırır tez Fildən böyük Pəhləvandır.
Nə insandır Nə heyvandır. (2, s. 132)*

Tapmacaların məziyyətlərindən biri də onun yumoristik təbiətə malik olmasıdır. Çox vaxt tapmaca dinləyicidə gülüş doğurur, onu əyləndirir. Bizcə tapmacalarda bu xüsusiyyət ona görə zəruridir ki, xalq folklorun bu janrını yaradarkən öz dinləyicisini imtahana çəkmək, bərkə-boşa salmaq fikrindən daha çox onu əyləndirmək məqsədini güdür. Axı ciddi, qaraqabaq sualbazları heç kəs sevmir. Buna görə də xalq tapmacaları yaradarkən məzəliliyi, nikbinliyi yaddan çıxarmamışdır.

Qeyd etdik ki, tapmaca hər hansı bir əşyanın əlamətlərini sayır. Bu əlamətlər quru, rəsmi sözlərlə ifadə olunsay heç kəs ona qulaq asmaz. Bu isə tapmacanın yumoristik təbiətə malik olmasını tələb edən ikinci səbəbdir. Rus folklorşünası İ.M.Kolensnikaya «Xalq tapmacaları» məqaləsində bu məsələyə toxunaraq yazır ki, tapmacalar adətən sual-cavab formasında olur ki, bunların da əksəriyyəti məzəli xarakter daşıyır. Şübhəsiz ki, folklorşünas «məzəli» deyərkən tapmacaların yumoristik təbiətini nəzərdə tutur.

Mirvarid Dilbazinin “Tapın görək hansı quşam?” şeiri folklorun tapmaca janrından istifadə yolu ilə yazılmışdır. Şeirdə yuvası qar altında qalsa da, yemi, dənisi azalsa da üşüməyən, isti ölkələrə köçməyən, bütün qışı cikkildəyib yem axtaran sərcənin əlamətləri sadalanır:

Yuvam qar altı qalsa da ,
Yemim dənisi azalsa da
Üşütməyir soyuq, külək,
Boranlı qış, ayaz məni. (2. s.45)

Bu şəkilli tapmaca-şeir balacaları eyni anda düşünməyə vadar edir. Lakin Mirvarid xanımın adını gizlətdiyi bu quşcugaz haqqında balalara sadələdiyi nişanələr o qədər aydındır ki, onlara fikirləşmək o qədər də lazım gəlməyəcək:

Nə üçtelli durna , nə də
Haçaquyruq qaranquşam.
Bütün qışı cikkildəyib ,
Yem gəzirəm. Hansı quşam? (2.s. 50)

Tapmaca öz quruluşu etibarilə Azərbaycan uşaq şeirinə təsir etmiş, onun formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. Azərbaycan xalqının yaratdığı tapmacaların xüsusiyyətlərindən biri də onun sual-cavab şəklində olmasıdır. Yəni tapmacanın özü sual, onun tapılması isə cavabdır. Sual verib cavab almaq isə uşaqlara daha yaxşı danışmağa imkan verir.

Azərbaycan Sovet uşaq poeziyasının inkişaf yolunu nəzərdən keçirdikdə tapmacanın bu xüsusiyyətinin ona necə təsir göstərdiyinin şahidi oluruq. Şairlər sual-cavab formasından istifadə edərək şeirin mərkəzinə qoyduqları fikri oxucuya daha tez çatdırmağa çalışırlar. Məsələn, M.Rzaquluzadənin «Ən dadlı meyvə» şeiri bu formada yazılmışdır. Şeirin əvvəlində qoca bağban uşaqlara «Ən yaxşı meyvə nədir?» deyərək sual verir. Uşaqlar həmin suala cavab tapmağa çalışırlar.

Aytək dedi:

- *Çiyələk.*

Eliş dedi:

- *Göy yemiş.*

Almaz dedi:

- *Ağ giləs..... (2.s.81)*

Göründüyü kimi tapmacanın sual vermək, cavab almaq xüsusiyyəti burada öz əksini tapmışdır.

Nəticə Fikrimizin nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, xalqımızın yaratdığı tapmacalar Azərbaycan uşaq şeirinə ciddi təsir etmişdir. Lakin bir həqiqəti də göstərmək lazımdır ki, tapmacalar ümumiyyətlə bədii ədəbiyyata təsir göstərmişdir. Bütün dövrlərin bədii ədəbiyyatında tapmacalardan istifadə edilmiş, onlar iri həcmli əsərlərə səpələnmişdir. Hətta bəzi əsərlərin kompozisiyaları tapmacalara uyğun qurulmuşdur. Antik dövrün müəlliflərindən olan Siseron və Vergilinin bir sıra əsərlərini buna misal göstərmək olar.

Yazılı ədəbiyyatın müəyyən inkişaf mərhələsində tapmacalar ədəbi moda halını almışdır. Məsələn, XVII əsr Fransa ədəbiyyatında belə olmuşdur. Fikrimizi sübut etmək üçün Fenelon və Bualonun əsərlərini xatırlamaq kifayətdir. Tapmacalardan Russo, Şiller, Qebbel, rus yazıçılarından Jukovski son vaxtlar yaşayan, öz lirik əsərləri ilə bütün Rusiyanı heyran qoyan Sergey Yesenin də istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. 1Vcildə. 1 cild Tərtib edəni Ş. Məmmədova . Bakı, ADPU, 2018. 312 s
2. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. 1Vcildə. 11 cild Tərtib edəni Ş. Məmmədova . Bakı, ADPU, 2018. 408 s
3. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası.,IV cild . Tərtib edəni Ş. Məmmədova . Bakı. ADPU 2024. 635 s
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982. 612 s
5. Əsgərli F, Qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları Bakı, ADPU, 2010. 434 s
6. Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı, Bakı. ADPU, 2021. 440 s
7. Heyət C. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1990. 387 s
8. Həsənli B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Bakı, Müəllim, 2015, 524 s
9. Xəlil Z., Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2004. 535 s
10. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2007. 444 s
11. Рустамова З. Детская литература. Баку: Муаллим, 2011. 489 s
12. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008. 613 s

Xülasə

Uşaq folkloru dedikdə, hər şeydən əvvəl, şifahi xalq ədəbiyyatının böyük və uşaqlar tərəfindən yaradılan elə nümunələri nəzərdə tutulur ki, onlar uşaqlara həsr olunsun, başqa sözlə, uşaqların məişətini, oyunlarını, əyləncələrini, istirahətlərini, məşğuliyyətlərini, istəklərini, arzularını ifadə etsin və əhatə etdiyi mövzuları, ideyaları, forması, məzmunu, üslubu, hətta sözlərin seçilib-düzülməsi, ifadə tərzini balacaların zövqünə, biliyinə, yaş səviyyəsinə, psixikasına uyğun olsun. Tapmacaların ruhunda sözün həqiqi mənasında poeziya yaşayır. Başqa sözlə desək tapmaca ən prozaik şeylərin və predmetlərin poetik cəhətlərini görməyə adamı məcbur edir.

Tapmacanın bir sıra xüsusiyyətləri uşaq şeirinə keçmiş, ona yeni məziyyətlər gətirmişdir. Tapmacada hər hansı bir əşyanın xarakterik cəhətləri sayılır, bu xüsusiyyətlərə görə onun cavabı axtarılır. Deməli, tapmacanı dinləyən adam hansı sualın cavabını axtarmalı, necə deyərlər «baş sındırmalıdır». Bu proses cavab axtaran adamın ağına, düşüncəsinə müsbət təsir göstərir, onu yeni şeyləri öyrənməyə gətirib çıxarır. həm tapmaca, həm də uşaq poeziyası öz oxucusunun fikrinə, dünyagörüşünə təsir göstərmək, onu təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə tanış etmək istəyəndə vahid məqsədə xidmət edirlər.

Tapmacanın mühüm keyfiyyətlərindən biri predmetin və hadisənin poetik tərəflərini təsvir etməsidir. Tapmaca predmetin quru, rəsmi tərəflərini bizə göstərmir, onun poetik cəhətlərini açır. Doğrudur, biz folklorun bütün janrlarında bu xüsusiyyəti görürük. Lakin heç bir folklor janrı insanda poetik hiss və duyğu aşılmaq, ona yüksək mənada estetik zövq vermək məqsədini qarşıya xüsusi olaraq qoymur. Lakin hadisənin və ümumiyyətlə gerçəkliyini poeziyasını açmaq tapmacanın başlıca xüsusiyyətidir.

Açar söz : folklor, tapmaca, poeziya, kompozisiya, uşaq, ədəbiyyat, lirik, qəhrəman, forma, məzmun

ЖАНР-ГОЛОВОЛОМКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕТСКОЙ ПОЭЗИИ

Мамедова Шохрат Нусрат кызы

Резюме

Под детским фольклором подразумеваются, прежде всего, такие образцы устной народной литературы, созданные взрослыми и детьми, которые посвящены детям, иными словами, выражают детский быт, игры, времяпрепровождение, отдых, занятия, желания и мечты и его мечты. Темы, идеи, форма, содержание, стиль, даже выбор и расположение слов, способы выражения должны соответствовать вкусу, знаниям, возрастному уровню и психике детей. Буквально поэзия живет в душе головоломки. Иными словами, загадка заставляет человека увидеть поэтические стороны самых прозаических вещей и предметов.

Ряд особенностей загадки был перенесен в детское стихотворение и придал ему новые достоинства. В головоломке перечислены характерные признаки любого предмета, и по этим признакам ищется ответ. Поэтому человек, слушающий ребус, должен искать ответ на любой вопрос, что называется, «пазл». Этот процесс положительно влияет на разум и мышление человека, ищущего ответ, побуждает его к познанию нового. и загадки, и детские стихи служат единой цели, когда хотят повлиять на мнение и мировоззрение читателя, познакомить его с природными и социальными явлениями.

Одним из важных качеств головоломки является то, что она описывает поэтические стороны предмета и события. Загадка не показывает нам сухие, формальные стороны предмета, а раскрывает его поэтические стороны. Правда, эту особенность мы видим во всех жанрах народной музыки. Однако ни один фольклорный жанр не имеет конкретной цели - вселить в человека поэтические чувства и эмоции, доставить ему эстетическое удовольствие в высоком смысле. Но раскрытие поэзии события и реальности в целом – главная особенность головоломки.

Ключевые слова: *фольклор, загадка, поэзия, композиция, ребенок, литература, лирика, герой, форма, содержание.*

PUZZLE GENRE IN AZERBAIJANI CHILDREN'S POETRY

Mammadova Shohrat Nusrat gizi

Summary

Children's folklore means, first of all, such examples of oral folk literature created by adults and children that are dedicated to children, in other words, they express children's everyday life, games, pastimes, recreation, occupations, wishes, and dreams. and its topics, ideas, form, content, style, even the choice and arrangement of words, the way of expression should be in accordance with the taste, knowledge, age level and psyche of the children. Literally poetry lives in the soul of puzzles. In other words, the riddle forces a person to see the poetic aspects of the most prosaic things and objects.

A number of features of the puzzle were transferred to the children's poem and brought new merits to it. The characteristic features of any object are listed in the puzzle, and its answer is searched for according to these features. Therefore, the person who listens to the puzzle should search for the answer to any question, as they say, "puzzle". This process has a positive effect on the mind and thinking of the person who is looking for an answer, it leads him to learn new things. both riddles

and children's poetry serve a single purpose when they want to influence the reader's opinion and worldview, to acquaint him with natural and social phenomena.

One of the important qualities of the puzzle is that it describes the poetic aspects of the subject and event. The puzzle does not show us the dry, formal aspects of the subject, but reveals its poetic aspects. It is true, we see this feature in all genres of folk music. However, no folk genre has the specific goal of instilling poetic feelings and emotions in a person, giving him aesthetic pleasure in a high sense. But opening the poetry of the event and the reality in general is the main feature of the puzzle.

Key word: *folklore, puzzle, poetry, composition, child, literature, lyric, hero, form, content*

Rəyçi: prof.Mahmud Allahmanlı

METAFİZİK DÖVRÜ VƏ İBN ƏL-ƏRƏBİNİN VƏHDƏT-İ VÜCUD NƏZƏRİYYƏSİ HAQQINDA GÖRÜŞLƏRİ

XÜLASƏ

İbn əl-Ərəbi təsəvvüf tarixində heç bir sufi ilə, hətta müxtəlif elmlərdə “qurucu mütəfəkkir” sayılanlarla müqayisə oluna bilməyəcək dərəcədə nüfuz sahibi olmuş bir sufidir. Onun əhəmiyyətindən danışmaq təkcə onun düşüncələri və onların gələcəyə təsirləri haqqında danışmaq demək deyil; Bütün təsəvvüfün vahid və yeknəsək bir forma və üsluba çevrilməsində onun təkidliliyi və töhfələri ən azı bu qədər vacibdir. Bu halda ondan əvvəlki dövrün sufiliyi İbn Ərəbi üçün müəyyən mənada üsul və üsul mənəbəyidir. Bu baxımdan, İbn Ərəbinin demək olar ki, bütün əsərlərində, xüsusilə əl-Fütuhâtül-Məkkiyədə ilkin sufilərin mənəbə səlahiyyətliləri kimi qeyd edildiyini görürük. Bu kontekstdə Cüneyd, Bayezid, Şibli kimi bir çox sufinin adı tez-tez çəkilir və onların fikirləri İbnül-Ərəbi tərəfindən çatdırılır. Ən əsası isə İbn Ərəbi bütün dövrlərdə sufiləri vahid bir qrup kimi qəbul edir, ilk sufilər kimi “taifə” ifadəsini işlədir. Bununla belə, məsələnin ikinci tərəfi də var. Bu da ilkin sufizmin bəzi məsələlərdə səhvləridir. Bu baxımdan İbn əl-Ərəbi öz dövrünü və sufiləri, xüsusilə özünü “mühəkkik” kimi qələmə verməklə birinci dövrün xəta və xətalarını düzəltmə vəzifəsini üzərinə götürür. O qədər ki, əl-Fütuhâtül-Məkkiyə bütövlükdə məfhumların islah və izahından ibarətdir. Odur ki, İbn Ərəbinin əhəmiyyətini tam dərk etmək üçün təkcə onun özündən sonrakı təsəvvüfü istiqamətləndirməsini və müəyyən etməsini deyil, həm də özündən əvvəlki təsəvvüfü öz baxış bucağından yenidən oxuyub yenidən qurmasını nəzərə almaq lazımdır.

Açar sözlər: *İbn əl-Ərəbi, İlk Sufilər, Metafizika, İrfan, vəhdət-i vücud*

Giriş

İrfan, məbdə və məaddan tutmuş kamillik və gözəlliyə qədər insanın bütün ideallarının tərifini özündə birləşdirir. Onun bütün arzularını təsvir edir və buna görə də hər kəs maddi aləmin kədərindən və kəsrətindən ayrılıb, bəsirət gözünü açıqda irfan dağına tərəf üz tutur və onun həqiqətini tanımağı, ona tərəf hərəkət etməyi özünün əsas hədəfinə çevirir. Buna görə də bütün ilahi dinlərdə və metafizik düşüncə məktəblərində irfan adı altında olan mərifətlər insanın malik olduğu elmlər arasında yüksək yer tutur.

عرفان [irfan] irfan sözü ərəb mənşəli olub عرف (ərəfə) kökündəndir. Mənası öyrənmək, bilmək olub, termin kimi irfan, təsəvvüf, Allah və yaranışı dək etmək tanımaq, mistika mənalarda da istifadə edilir [5, s. 409].

İrfan, insan zehninin dərk etdiyi ali və mənəvi dəyərlər arasında ən dərin və elmi bir məfhumdur ki, insanın ona bağlılığı ən yüksək səviyyədədir.

Bu dərin və ali məfhum zəriflik və gözəllik kimi xüsusiyyətlərə malik olduğu, insan həqiqətinin müxtəlif cəhətlərini bəyan etdiyi, insanlıq ömrünün ona həsr edildiyi, ona çatmaq arzusunda olduğu və daima axtardığı ideal həyatı O, özündə ehtiva etdiyi, həmçinin zövq yaradan mənzillərinin dəqiqliyi zərifliyi və insanın təşnə canının sirab edən zülal çeşməsinə malik olduğundan agah və müştəq insan ruhu üçün bənzərsiz hədəf və misilsiz amaldır.

İrfan ədəbiyyatının formalaşması

Bəşər tarixinin hər bir dövründə irfan və irfan ədəbiyyatının enişli-yoxuşlu, çiçəklənən və süqut dövrləri olmuşdur, lakin o, daim yaşamışdır. Şübhəsiz insanlar arasında əbədi möcüzə kimi daim qalan vəhyin nazil olması ilə başlanan İslam dövrü bu sahəni daha da zənginləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün insanlara gözəl bir fürsət yaratdı. Elə buna görə də, hicri qəməri tarixinin 3-cü əsrindən başlayaraq Quran və islam mətnləri digər dünya dillərinə tərcümə edildikdə və ya müxtəlif xalqlar müqəddəs İslam mətnləri ilə tanış olduqda irfan və irfan ədəbiyyatı özünün çiçəklənən dövrünü yaşamağa başladı və bunun nəticəsini İbn Fariz Misri, İbn-Ərəbi Hafiz Şirazi, Cəlaləddin Mövləvi, Nizami Gəncəvi, Nəsimi və Baba Nemətullah Naxçıvani kimi dahilərin nəzm və nəsr əsərlərində aydın şəkildə görmək olar.

İslam dünyasının müxtəlif yerlərində “yun geyən” kasıbların fərdi hərəkət kimi meydana çıxması ilə təsəvvüf qısa bir zamanda üsula çevrilməyə başladı. Təsəvvüf metodunu irfan üsulu kimi görmək əvvəlcə mümkün deyildi. Çünki yun geymək ilə heç olmasa bir şeyi bilmək arasında necə bir əlaqə qurmaq olar? Bu sual sufilərin uzun müddət cavab verməyə çalışdıqları bir sual idi.

Əldə etdikləri iki nəticə bir-birindən qismən fərqli idi: birinci mərhələ Serrac, Kelabazi, Ebu Talip Mekki, Kuşeyri və Hucviri kimi yazıçılarda görülən bir yanaşmadır ki, özəyini Cüneyd-i Bağdadi və ondan əvvəl Həsən Bəsrî sufizm mövzusu qəlbin təmizlənməsi olan bir din kimi qəul etmişdir. Əslində bu elmin adı Qəzalidə açıq şəkildə görüldüyü kimi “ezoterik fiqh”dir. Qəzəlinin İhya u Ulumi'd-din adlı əsərində isbat etməyə çalışdığı şey “fiqh-i zahir”in yanında “fiqh-i ezoterik” də qurmaq idi. Qəzəlinin bu mövzudakı fikirləri el-Munkız mine'd-dalâl əsərində yer alır. Digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, ilk sufilər də təsəvvüf İslam elmləri içərisində yerləşdirərkən onu “fiqh-ı batin” olaraq təyin etmişlər. [14 s.55-64.].

Bu yanaşma İslam elmləri ənənəsində təsəvvüfün birinci yeri tutmaq cəhdinin nəticəsi idi. Sonra ikinci dövrə gəldikdə isə bu dəfə problem daha mürəkkəb idi və daha sistemli problemlər ətrafında formalaşdı. Bu dəfə sufilər fəlsəfəyə müraciət edərək ona qarşı özlərinə yer tapmaq istədilər. Onların gəldiyi nəticə budur ki, təsəvvüf “ilahi elm” və ya fəlsəfi dillə desək, “metafizika”dır. Bu yanaşma təsəvvüf tarixində çox mühüm dəyişiklik demək idi və onun nəticələrini təsəvvüf tarixi boyu müşahidə etmək mümkündür. Eyni zamanda bu yanaşma İslam düşüncə tarixində mühüm bir cərəyana işarə edirdi. Farabi və İbn Sina ilə birlikdə meydana çıxan və

bəzən ilahiyyatçıların da izlədiyi metafizik fikir bu dəfə təsəvvüf üsuluna əsaslananların izlədiyi bir düşüncə sahəsinə çevrildi və metafizik fikir özü üçün yeni sahə tapdı. Hər iki yanaşma, yəni təsəvvüfü “ezoterik fiqh” kimi qəbul etmək və onu “metafizika” kimi təsəvvür etmək meyli təsəvvüf tarixində gah bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən, gah da uclaşaraq davam edən cərəyan olmuşdur. Metafizik yanaşmanın banisi olan İbn əl-Ərəbinin özündən əvvəlki sufilərə ünvanladığı bəzi tənqidləri xatırladaraq, bu iki cərəyanın əlaqəsi haqqında fikir bildiririk. Digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, bu mövzuda müqayisəli araşdırmalar azdır. Bu baxımdan təsəvvüf tarixinin tam yazılmadığı, dövr və məktəblərin tam ad və əsaslarla müəyyən edilmədiyini vurğulamalıyıq. Buna baxmayaraq, bəzi tədqiqatlarda təsəvvüfün tam vahidliyə malik olması iddiaları üstüörtülü şəkildə qəbul edilir. Lakin bu sahədə aparılan müqayisəli araşdırmalar sufilərin öz fikir ayrılıqları ilə təsəvvüfü necə zənginləşdirdiklərini ortaya çıxaracaq.

Bu münasibətlə, İbn əl-Ərəbinin ilk sufilərlə əlaqələrini müxtəlif anlayışlar və mövzular altında müzakirə etmək lazım gələrsə, ilk vurğulanmalı olan məsələ İbn əl-Ərəbinin sufizmə baxışı ilə təsəvvüf anlayışı arasındakı əsas fərqdır. Erkən dövr sufiləri əsasən sufizmi İslam elm və düşüncə ənənəsi kimi görür və onunla bağlıydı. - ikinci məsələ sufizmi kəşfidir və onun asketizmi tənqid etməsidir. Bu tənqid mahiyyətcə ilkin sufilərin təvəkkül və səbr anlayışı ilə bağlıdır və İbn əl-Ərəbi bu mövzularda açıq tənqidi fikirlər söyləmişdir. Bu baxımdan İbn əl-Ərəbinin ilkin sufilərlə bağlı qiymətləndirmələrində sözügedən iki əsas məsələ ilə məhdudlaşır.

İbn əl-Ərəbinin ilkin təsəvvüflə bağlı fikri.

İlkin sufilərin normativ ənənə ilə əlaqəsinin şübhə altına alınması İbn əl-Ərəbinin ilkin təsəvvüflə bağlı ən mühüm tənqidi onun təsəvvüfün elmlərin təsnifatındakı yeri ilə bağlı dəyərləndirmələrində ortaya çıxır. Bu baxımdan, bu tənqid hər zaman aydın üslubda ifadə edilməsə də, Sərracdan başlayaraq ilk sufilərin təsəvvüfü qoyduğu zəminlə İbn əl-Ərəbi və tərəfdarlarının təsəvvüfü qoyduğu elmi zəminlərin müqayisəsi məsələnin çərçivəsini açır. Məlum olduğu kimi, ilk dövrlərdən bəri təsəvvüfün hansı elmi əsaslarla işlənməsi ilə bağlı sufilər çoxsaylı tənqidlərə məruz qalmışlar. Bu kontekstdə onların üzərində dayandıqları ən mühüm məsələ təsəvvüfün əməli münasibət olması ilə elmi bir üsul olması arasındakı ziddiyyət və ya əlaqənin izahı olmuşdur. İlk sufilər üçün uzunmüddətli təhlillər nəticəsində təsəvvüf “fiqh-ı batin” kimi təsvir edilmişdir. [3 s.35-40] Bunun mənası aydındır. Təsəvvüf mahiyyət etibarilə fiqh və kəlam kimi dini elmlərin verdiyi məlumatları araşdırmaq və yeni biliklər gətirməkdənsə, onları əxlaqi həyata keçirməklə özünü mükəlləf hesab edən bir elmdir. Lakin bu yanaşma o demək deyil ki, təsəvvüf özünəməxsus bilik sahəsi deyil. Əslində, Sərrac və Kuşeyri başda olmaqla bir çox sufilər təsəvvüfün özünəməxsus bir elm sahəsi olduğunu iddia edərək fikirlərini ifadə etmişlər. Məsələn, Kuşeyri İslam elmlərinin iyerarxiyası haqqında belə deyir: Sufilərin terminologiyasına görə, ilme'l-yaqin nümayiş yolu ilə əldə edilən bilikdir. Ayne'l-yaqin bəyan təsirinə malik olan elmdir. Hakke'l-yakin təqva sahibi olanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. 'İlmə'l-yaqin öz tərəfdarlarına, ayne'l-

yəqin elm əhlinə, haqqe'l-yəqin isə elm sahiblərinə ayrılmışdır. Lakin ilkin sufilərin elmin bu cür iyerarxik təsnifatı, Kuşeyrinin “üsul” olaraq təyin etdiyi təsəvvüfün tamamilə müstəqil bir quruluşa malik olması anlamına gəlməməlidir. [4, s.85] Özündən sonra sufilərə dərinlən təsir edən bir yanaşma inkişaf etdirən Sərracın fikrincə, təsəvvüf nəslə təmizləməkdən ibarətdir. Qəlb təmizləmək, gözəl əxlaq əldə etmək, kimi mənəvi hallarla bağlı dini elmdir. Üstəlik, sufilər dini mətnlərdən fiqh və digər elmlərə aid hökmlərdən “nəticə” çıxarırlar. Burada Sərracın məsələni “istinbat” sözü ilə izah etməsi və üsulda birliyi müdafiə etməsi, Kələbazi və Kuşeyrinin fikirlərinin sonradan anlaşılması baxımından əhəmiyyətli və eyni zamanda mübahisənin olduğunu düşünmək olar. Xüsusən də Kələbazinin münasibətini nəzərə alsaq. Çünki “istinbat” sözü üsulda vəhdəti vurğuladığı halda, Sərrac bütün elmlər arasında bərabərlikdən bəhs edirdi. [13, s.147-165] Əslində, eyni vəziyyət biliklərin təsnifatına da aiddir. Çünki Sərracın fikrincə, hər bir elm sahəsini düzgün müəyyən etmək elmlər arasında əlaqələrdə mühüm məsələdir. Sərracın yanaşmasının Kalabazidə əks olunması - burada məsələni birbaşa qarşılıqlı əlaqədən daha çox tarixi yönümlə izah etmək daha real ola bilər. Təsəvvüf bütünlüklə Əhli-sünnə prinsipləri ilə izah etmək cəhdi idi. [10, s.51-124] Bu yanaşma mahiyyətə bütün sufiliyə təsir edən yanaşmadır. Bunun əsas səbəblərindən biri də odur ki, təsəvvüf tarixində zahirlə ezoterik münasibətlər həmişə problem kimi gündəmə gəlib. Digər tərəfdən, bu problem təkcə islam təsəvvüfünün deyil, həm də bütün mistik düşüncələrin hakim normativ ənənələrlə münasibətində yaranır. Bu baxımdan problemi yalnız təsəvvüf-fiqh münasibətləri ilə izah etmək məsələni tam başa düşmək üçün yetərli deyil. Mistik təcrübə adlandırılacaq biləcəyimiz hal həmişə normativ və ümumi olanla ziddiyyət təşkil etmişdir. [2, s. 329-352] Bu ziddiyyət təkcə izlənilən üsullarda deyil, bəlkə də daha çox nəticədə əldə edilən məlumatda və bu məlumatın ifadəsində özünü göstərir. İslam dünyasında bu problem fiqh, kəlam və təsəvvüf birləşdirərək həll olunmağa çalışılıb. Daha doğrusu, müəyyən məqamda təsəvvüfün fiqh və kəlamın nəzarəti altına alınması ilə problemin həlli nəzərdə tutulurdu. Kələbazi bu münasibəti açıq şəkildə ifadə edən təsəvvüf tarixçilərindən biridir. Onun diqqət yetirdiyi ilk məsələ bütün sufilərin eyni fikirdə olması iddiasıdır. Bunu izah etmək üçün o, bir çox sufilərlə müsahibələr apardığını və onlara suallar verdiyini, beləliklə də təsəvvüfün ümumi fikirlərini bir araya gətirdiyini qeyd edir. [11, s.49] Bu kontekstdə diqqəti çəkən məqamlardan biri də Kələbazinin öz münasibətini müdafiə edərək ifadə etdiyi örtük ifadədir. Kələbazi belə bir kitabın yazılmasının səbəbini qeyd edərkən diqqətimizi sufizmin mahiyyətə etibarilə tənəzzülə uğramış bir prosesə girdiyinə yönəldir. [10, s.45]

İbn əl-Ərəbinin ilkin sufilərin təsəvvüfü ilə bağlı tənqidi fikrləri .

İbn əl-Ərəbi belə bir tənqidi ifadə etməkdənsə, ilkin sufilərin təsəvvüfü zahiri alimlərinin hüdudları ilə məhdudlaşdırmağa çalışmasının tarixi səbəblərinə diqqət yetirərək onları bəhanə etməyə çalışır. Onun fikrincə, sufiləri belə bir dilə sövq edən və onların fikirlərini “işarə” kimi qələmə verməyə vadar edən şey onların mübahisələrə düşməməkdir. Başqa sözlə, onun fikrincə, ilkin sufilər ekzoterik

alimlərin təzyiqi altında olduqları üçün ümumiyyətlə təsəvvüfə ekzoterik elmlər dairəsinə daxil etmişlər; Xüsusən də “işarə dili”ni tərcümə sahəsinə daxil etmək zərurətini hiss etdilər. Əslində onun öz fikir və üsulu ilə ilkin sufilərin metodu arasında heç bir fərq yoxdur. [6, s. 347-354]. Bu qətiyyətin öz məziyyətləri var. Digər tərəfdən, bu tənqidi əsaslandırılan məsələlərdən biri də İbn əl-Ərəbinin ilk dövrlərin bəzi sufilərindən sitat gətirdiyi cümlələri öz düşüncəsinə bağlı şəkildə şərh etməkdə uğur qazanmasıdır. Bu məzmununda Bəyazid-i Bəstami, Cüneyd-i Bağdadi, Sehl Tüsteri, Ebu Talib Mekki kimi sufilər İbn Ərəbinin istinad etdiyi sufilərdəndir və ümumiyyətlə varlığın vəhdət oxuna dair fikirlərini şərh edirlər. Bununla belə, Kələbazinin rəftarı ilə İbnü'l-Ərəbinin rəftarı arasında hələ də açıq bir ziddiyyət ortaya çıxır. Çünki İbn Ərəbi Kələbazinin səlahiyyətini qəbul etdiyi Əşəriləri açıq şəkildə tənqid edir və ən əsası kəlam elminin bilik imkanlarını yetərsiz hesab edir. Qəzalinin bu məqamda əhəmiyyətli təsir göstərdiyi aydındır. Əslində İbnü'l-Ərəbinin “Şəhərdə bir həkim olduğu kimi, bir ilahiyyətçi bir şəhərə kifayət edər. Dinin füsü (əməli) məsələlərini bilən fəqihlər belə deyillər. İnsanların çoxlu şəriət alimi olması lazımdır. Allaha həmd olsun, şəriətdə hər kəs üçün kifayət qədər və kifayət qədər məlumat vardır [7, s. 94]. İbn əl-Ərəbinin “Şəhərdə bir ilahiyyətçi kifayət edər” ifadəsini, Qəzalinin kəlamı tənqid etməsini də eyni kontekstdə qiymətləndirmək olar. [12, s. 23-25]. Digər tərəfdən, İbnü'l-Ərəbi, Kələbazi və buna bənzər yazarlar, demək olar ki, heç vaxt Mötezilələrə müraciət etmirlər.

Bu baxımdan Mötezilə və Əşərilər İbn Ərəbiyə görə fərqli qiymətləndirilə bilməyən cərəyanlardır. Əslində, o, bəzən Əşərilərin, gah Mötezilənin, gah da filosofların və ya başqa cərəyanların nəzərlərinə istinad edir. Məsələn, o, Əşərilərin qəza nəzəriyyəsinə istinad edir və bu məqamda onların doğruluğuna diqqət çəkir. [8, s. 125-126]. Bu yanaşma, Kələbazinin təsəvvüf-teologiya münasibətlərinə baxışı ilə uyğun görünür. Ancaq Əşərilərin bütün kainatın qəzalardan ibarət olduğunu görə bilməmələrini bu nəzəriyyənin məntiqi nəticəsi olaraq dərhal tənqid edir və başladığı yerdən fərqli bir yerə çatır. Üstəlik, bu fikri dəstəkləmək üçün sufistlərdən dəlillər gətirir. Nə Kələbazidə, nə də ilk sufilərdə belə bir yanaşma görünür. Digər tərəfdən, o, əşərilərin insan və sifətlər arasındakı əlaqəyə dair fikirlərini tənqid edir. [6, s. 152-154]. Bundan əlavə, o, Mötezilənin “əsləh ələllah” və ya şeylərdə sabit bir xüsusiyyətin olması fikrini təsdiq edir və bəzi başqa məsələlərdə də Mötezilə istinad edir və onların fikirlərindən faydalanır [9, s. 217]. Əslində, bu məsələlərdən biri də yoxluq məsələsidir və yoxluqla a'yan-ı sabite münasibətləri İbnü'l arasında yanaşma oxşarlığının ən mühüm məsələlərindən biri hesab edilmişdir. -Ərəbi və mütəzilə. [9, s. 394.]. İbn əl-Ərəbinin Əşəriləri tənqid etməsi Digər bir məsələ də bəndənin əməlləri məsələsindədir. Bu məsələdə görürük ki, İbn əl-Ərəbi təcübü bir şəkildə mötezilə və əşərilərin fikirlərini uzlaşdırmağa çalışır. [9, s. 277]. Onun fikrincə, bəndə öz əməlini yaradır demək olmaz, həm də olmalıdır. qulluqçunun hərəkətinə təsir edir. Bu təsir “kəsb” sözündən kənar bir mənə ilə izah edilməlidir. Bu səbəbdən İbn Ərəbi bildirir ki, mötezilə bir cəhətdən, əşərilər isə başqa bir cəhətdən haqlı ola bilərlər. Bu cür fikir və tənqidlərin nümunələri arta

bilər. Bütün bunlar İbn əl-Ərəbinin sufizmi yerləşdirdiyi elmlər atlasında mərkəzi yerlə bağlıdır və bu məsələni dərk etmədən tənqidlər başa düşülməyəcək.

İbn əl-Ərəbinin əvvəlki təsəvvüflə bağlı ən mühüm tənqidi zahidlik və onun mənası ilə bağlıdır. Bu baxımdan onun zahidliyi tənqid etməsi həm təsəvvüfün keçdiyi mərhələləri anlamaq, həm də İbn əl-Ərəbinin özündən əvvəlki dövrünün sufiliyə baxışını əks etdirmək baxımından mühüm nümunədir. Məlum olduğu kimi, təsəvvüfün ilk doğulması İslam dünyasının müxtəlif yerlərində “yun paltar” geyən kasıbların görünməyə başladığı vaxt baş vermişdir. [15, s.48] Əslində, yun geymək ilə məkan arasında birbaşa əlaqə qurmaq çətinlikdir. və sonralar təsəvvüfün İslam elmləri atlasında qazandığı üslub. Əslində bu çətinlik təsəvvüfdə əvvəldən öz ifadəsini tapmış, təsəvvüfün bəzi təriflərində təsəvvüf sözünün başqa mənşəyi üçün axtarışlar aparılmışdır. Təsəvvüf “təmizlik” və ya daha çox “hikmət” termini ilə əlaqələndirmək meylli buradan yaranır. Lakin hər halda təsəvvüfün ilk assosiasiyası həmişə yoxsulluq və yoxsulluqla bağlı olub və bunun mühüm göstəricilərindən biri də yun geymək olub. Diqqətçəkən məqamlardan biri də odur ki, sufilər qısa müddətdə bir qrup halına gəldilər. Bu baxımdan ilk sufi mətnlərində olduğu kimi sonrakı mətnlərdə də “tâife” sözünün işlədilməsi bu vəziyyəti ortaya qoyur. Bunu xüsusilə İbn əl-Ərəbinin mətnlərində müşahidə edə bilərik və İbn əl-Ərəbi “sufiyyə” və ya “taife” deyərkən, sanki sufilər arasında yekdil fikirdən bəhs edirmiş kimi, homojen bir quruluşdan bəhs edir. Bu baxımdan İbn əl-Ərəbinin onu “sufiyyə” və ya “taife” adlandırması diqqət çəkir. [9, s.308]

Məlum olduğu ki, Kələbazi və ilk təsəvvüf tarixçiləri məsələyə yalnız teoloji məsələlərlə bağlı baxmırdılar. Onların fikrincə, sufilər əməli məsələlərdə Əhli-sünnə alimlərinin fikirlərinə əməl edirlər. Qeyd etməliyik ki, bu mövzuda, xüsusilə əl-Fütûhatül-Məkkiyəyə əsaslanaraq, əhəmiyyətli bir araşdırma aparılmamışdır. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, İbn əl-Ərəbi Əhli-sünnə fiqh alimlərinin əhəmiyyətli bir hissəsinin istifadə etdiyi qiyasdan dini məsələlərdə hökm çıxarmaq üsulu kimi istifadə etməmiş və daha aşkar bir xəttə yönəlmişdir.

Digər tərəfdən, İbn əl-Ərəbi bu mövzuda heç bir sufi ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə “ictihad” haqqını müdafiə edən şəxsdir. Əslində fiqh mövzularında fiqhi məzhəblərə əsaslananları tənqid edir və özünü müctəhid kimi ifadə edir. [9, s.256].

İbn əl-Ərəbinin təvəkkül, səbir və razılıq mövzularında ilk sufilərin tənqidi edərək yeni bir baxış metodu təqdim edir. İbn əl-Ərəbi təsəvvüfün bir çox təriflərini, razılığın və təvəkkülün təsəvvüfün əvəzsiz xüsusiyyətləri kimi qəbul edilməsi prinsipindən başlamışdır: “Sufi, Allahın onun haqqında hökm verdiyini qəbul edəndir” kimi bir çox təriflər sufi əsərlərində yer alır. Bu baxımdan razılıq digər mühüm və əlaqəli məsələlərə görə sufilərin vurğuladıqları mərkəzi məfhumlardan biri idi. [16, s.283]. Çünki riza məfhumu təvəkkül, təslimiyyət, təfviz və səbir kimi məfhumlarla bilavasitə, bir sufinin cəmiyyətdəki rəftarını və mövqeyini təyin etməklə bağlı idi. Məsələn, “səbir” anlayışı insanın başına gələnlərə səbr etməsi kimi başa düşülür. Bəs səbrin həddi nədir? Yaxud bir insan səbirli olmaq üçün hansı davranışı göstərirdi? Bu sual həm də asketizmlə bağlı idi. Çünki səbir, razılıq, etibar

və s. kimi hansı məfhumlardan istifadə etsək də, insanın ona veriləndən razı qalması son nəticədə bu fikrin mahiyyətini müəyyən edir. Başqa sözlə desək, bütün bu anlayışlar qane olmaq və taleyə boyun əymək ideyası ilə bağlıdır. Bu vəziyyət istər-istəməz sufilərin zahidlik anlayışını ortaya qoydu. Əslində, başlanğıcda təsəvvüf və zahidlik arasında heç bir fərq yox idi. [1, s.70]

Nəticə

İbn Ərəbidən əvvəlki təsəvvüf nəzəriyyəsinin əsasən zahiri-batini, şəriət-həqiqət mərkəzli idi və təsəvvüfün fiqh və kəlam kimi bir elm olması prinsipinə əsaslanırdı. İlkən sufilər öz baxış və üsullarını müəyyən edərkən, həmişə zahiri hüdudlarda qanunilik axtarışında olmuşlar. İbn Ərəbinin nöqtəyi-nəzərindən onların bu münasibəti bəhanə ola bilərdi. Çünki ilkin sufilər İbn əl-Ərəbinin “formalist” kimi tərif etdiyi zahir alimlərinin təzyiqi altında fəaliyyət göstərirdilər. İbn əl-Ərəbi ilə öz qanuniliyini fiqh və kəlam kimi elmlərdən alan təsəvvüf anlayışı sonuncu peyğəmbərin özündə öz yerini və qanunauyğunluğunu tapır. Peyğəmbərdən qaynaqlanan və digər elmləri qanuniləşdirən üstün bir elm olan təsəvvüflərə buraxdı. İbn əl-Ərəbi ilə dəyişən sufizmin İslam elmi olmaqla yanaşı, metafizik və “ilahi elm” olması idi. İbn əl-Ərəbi təsəvvüfün bu tarixi dəyişməsinə bir reform olaraq görürdü.

ƏDƏBİYYAT

1. Afifi, Sufizm: İslamda Ruhani Yaşam, (çev. Ekrem Dəmirli-Abdullah Kartal), İstanbul, 2004, s.29-70;
2. Cabirî, Ərəb-İslam Mədəniyyətinin Mental Yapısı, (çev. B. Köroğlu. H. Hacak-E. Dəmirli), İstanbul 1999, s.329-352.
3. Ekrem Dəmirli, Sədrəddin Konevidə Bilgi və Varlıq, İstanbul 2005,.
4. Ər-Risale, (thk. Ma'rûf Züreyk-Ali Abdülhamid Baltacı), Beyrut 1991,
5. Farsca- azərbaycanca lüğət. Bakı.Şərq-Qərb,2007, s.640
6. İbn əl-Ərəbi Fütûhât-ı Mekkiyye, (çev. Ekrem Dəmirli), İstanbul 2006, cild II, s.354.
7. İbn əl-Ərəbi, Fütûhatü-i Mekkiyye, cild. I, s.94.
8. İbnü'l-Arabi, Fususu'l-hikem, (thk. Afifi), Beyrut 1980, s 315.
9. İbnü'l-Ərəbi, Fütûhât-ı Mekkiyye, cild VII, s.308.
10. Kelabazi, Doğuş Çağında Sufizm, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul 1979, s.51-124.
11. Kuşeyrî, er-Risale, (thk. Ma'rûf Züreyk- Ali Abdülhamid Baltacı), Beyrut 1991, s.281-283
12. Qəzali, el-Munkız mine'd-dalal, s.23-25.
13. Mehman İsmayılov. Təfsir üsulu və tarixi. Bakı , 2011, s.240
14. Munkız mine'd-dalâl, (trans.Hilmi Güngör), İstanbul, 1994, s.55-64.
15. Serrac, Luma', s.40-48.

ФАХРАДДИН ЭЙЛАЗОВ

**МЕТАФИЗИЧЕСКИЙ ПЕРИОД И ЕДИНСТВО ИБН АЛЬ-АРАБИ
ДИСКУССИИ О ТЕОРИИ**

РЕЗЮМЕ

Ибн аль-Араби — суфий, влияние которого нельзя сравнить ни с одним другим суфием в истории суфизма, даже с теми, кого считают «мыслителями-основателями» в различных науках. Говорить о его важности — значит не только говорить о его мыслях и их значении для будущего; Его настойчивость и вклад в преобразование всего суфизма в единую и единообразную форму и стиль не менее важны. В данном случае суфизм до него периода является для Ибн Араби в определенном смысле источником методов и методов. В связи с этим мы обнаруживаем, что ранние суфии упоминаются в качестве источников почти во всех произведениях Ибн Араби, особенно в «Аль-Футухате аль-Маккия». В этом контексте часто упоминаются имена многих суфиев, таких как Джунайд, Баязид, Шибли, а их идеи передает Ибнул-Араби. Самое главное, что Ибн Араби во все периоды рассматривает суфиев как единую группу и использует выражение «тайфа», как и первые суфии. Однако есть и другая сторона дела. В некоторых вопросах это ошибки раннего суфизма. В связи с этим Ибн аль-Араби берет на себя задачу исправления ошибок и ошибок первого периода, характеризуя свою эпоху и суфиев, особенно себя, как «мухаккика». Настолько, что аль-Футухату'л-Маккийя состоит из исправления и объяснения понятий в целом. Поэтому, чтобы полностью понять значение Ибн Араби, необходимо учитывать не только то, что он руководил и определял суфизм после него, но и то, что он перечитывал и реконструировал суфизм до него со своей точки зрения.

Ключевые слова: *Ибн аль-Араби, Первые суфии, Метафизика, Ирфан, вахдат-и вуджуд.*

FAXHRADDIN EYLAZOV

**THE METAPHYSICAL PERIOD AND THE UNITY OF IBN AL-ARABI
DISCUSSIONS ABOUT THEORY**

SUMMARY

Ibn al-Arabi is a Sufi whose influence cannot be compared with any other Sufi in the history of Sufism, even with those who are considered "founding thinkers" in various sciences. To speak of his importance is not only to speak of his thoughts and their implications for the future; His insistence and contributions in transforming the whole of Sufism into a single and uniform form and style are at least as important. In this case, the Sufism of the period before him is a source of methods and methods for

Ibn Arabi in a certain sense. In this regard, we find that early Sufis are mentioned as source authorities in almost all of Ibn Arabi's works, especially *al-Futuhāt al-Makkiyya*. In this context, the names of many Sufis such as Junayd, Bayezid, Shibli are often mentioned and their ideas are conveyed by Ibnul-Arabi. Most importantly, Ibn Arabi considers Sufis as a single group in all periods, and uses the expression "taifa" like the first Sufis. However, there is another side to the matter. These are the mistakes of early Sufism in some matters. In this regard, Ibn al-Arabi undertakes the task of correcting the errors and mistakes of the first period by describing his era and the Sufis, especially himself, as a "muhakkik". So much so that *al-Futūhātü'l-Makkiyya* consists of the correction and explanation of concepts as a whole. Therefore, in order to fully understand the importance of Ibn Arabi, it is necessary to consider not only that he guided and defined Sufism after him, but also that he re-read and reconstructed Sufism before him from his point of view.

Key words: *Ibn al-Arabi, First Sufis, Metaphysics, Irfan, wahdat-i wujud*

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov

**ƏLİYEVƏ XEYRANSA
QIYAS QIZI
AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünəşliq İnstitutunun
doktorantı**

CURCİ ZEYDANIN “FƏRQANƏ GƏLİNİ” ROMANINDA XÜRRƏMİLƏR HƏRƏKATININ İNİKASI

İslamın gəlişindən sonra yaranmış Xilafətə tabe olan digər ölkələrdəki kimi, VII-X əsrlərdə Azərbaycanda da ümumislam mədəniyyəti inkişaf etmişdir. Belə ki, ərəb işğalı nəticəsində, Xilafətin tərkibinə qoşulmuş bütün ölkələrdə olduğu kimi, VII yüzilin əvvəllərindən Azərbaycanda rəsmi dövlət dili ərəb dili olmuşdur.

Tarixdən tanıdığımız ərəb xəlifələri Muaviyənin (661-680) və oğlu I Yəzidin (680-683) dövründə ərəblərin işğalları daha da şiddətlənmiş, əmin-amanlıq, firavanlıq pozulmuşdu. Xilafətin Azərbaycanda yeritdiyi işğalçılıq əməllərinə qarşı çıxmağın zamanı gəlib çatmışdı. Odur ki, xalqımızın igid oğullarından ibarət yeni mühafizəkar hərəkat- Xürrəmilər yarandı. Xürrəmilər hərəkatı həm siyasi, həm də dini hərəkat olmuşdur. Xürrəm” əslən fars sözü olub, ərəbləşdirilmişdir. Onun mənası yaxşılıq, fəaliyyət və sevinc deməkdir.

Tanımış şərqsünəş alim Z.M. Bünyadov bu haqda yazır: “Xürrəmilər hərəkatı Azərbaycanın Ərəb Xilafətinin tərkibində olduğu dövrdə Azərbaycanda baş vermiş xalq hərəkatıdır. Bu xalq hərəkatı sonralar Gilan, Mazandaran, Luristan və İranda da geniş yayılmışdır. Xürrəmilər hərəkatının rəhbəri Cavidan ibn Sührək, daha sonra isə Babək (798- 838) olmuşdur” [1, s. 5].

Mənbələrin birində oxuyuruq: “Xürrəmilər hərəkatının başçısı, Bəzz qalasının hakimi Cavidan ibn Sührək təsadüfən rastlaşdığı Babək adlı bir gənci özü ilə Bəzz qalasına gətirir. Babək buradakı işlədiyi az bir vaxtda Cavidanın və yoldaşlarının böyük hörmət və rəğbətini qazanır. Belə ki, Cavidan Əbu İmranla toqquşmalarının birində həlak olarkən onun xanımı döyüşçülərin hamısını toplayaraq, Cavidanın vəsiyyətini çatdırır. Ərəb tarixçisi Məhəmməd ibn İshaq baş verənləri belə təsvir edir: “Döyüşçülər xanımdan soruşdular: “Nəyə görə ölümqabağı o, bunları özü bizə söyləmədi?” O cavab verdi: “Siz hərənz bir kəndə səpələnmişdiniz. Əgər o hər birinizin ardınca çapar göndərsəydi, ərəblər bundan xəbər tutar və onun can üstə olmasından istifadə edərdilər. Buna görə də o, mənə tapşırırdı ki, sizi yığım, vəsiyyəti eşidəsiniz və əməl edəsiniz. “Kəndlilər dedilər: “Danış, sağ ikən biz ona tabe olmuşuq, öləndən sonra da onun iradəsinin ziddinə getməyəcəyik.” Dul qadın sözünə davam etdi: “Onun son sözləri budur: mən bu gecə ölməliyəm, ruhum bu gəncin, qulluqçumun (Babəki göstərdi) cisminə qovuşacaq. Mən rəhbərliyi ona vermək qərarına gəlmişəm. Kim buna qarşı çıxsə və mənim iradəmə zidd getsə, qoy ona lənət olsun”. Onda hamı bir ağızdan dedi: “Biz razıyıq”. O, hamını bir-bir çağıraraq dedi:

“Bir tikə çörək götür, suya batırıb ye və söylə: -Ey Babəkin ruhu, mən sənə əvvəllər Cavidanın ruhuna inandığım qədər inanıram. Sonra Babəkin əlini əlinə al, əyil və öp”. Hamı belə etdi. Bu hadisə 816-cı ildə baş verdi. Xürrəmilər icmasına rəhbərliyi qəbul etmiş Babək Cavidanın vəsiyyəti adlandırdığı müqəddəs vəzifəni elan etdi: xürrəmilər Babəkin rəhbərliyi altında “torpağa sahib olmalı, zalımları məhv etməli və məzdəkiliyi dirçəltməli” idilər” [8].

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqı islam dinini qəbul etməzdən əvvəl ərəb işğalçılarına qarşı uzun illər azadlıq mübarizəsi aparmışlar. Bu mübarizəyə dünya tarixində böyük sərkərdə və qüdrətli hökmdar kimi tanınan Babək Xürrəmi başçılıq edirdi. O, iyirmi ildən çox ərəb zülmünə, xilafət qoşunlarına qarşı qəhrəmancasına vuruşub. İşğalçılara qarşı olan bu hərəkət tarix elmində Xürrəmilər hərəkəti adı ilə tanınmaqdadır. Ərəbcə yazılmış orta əsr mənbələrində Azərbaycan sərkərdəsi Babək və Xürrəmilər haqqında yetərincə məlumat var.

Şərqi tarixi və ictimai-siyasi hadisələrinə əhəmiyyətli təsirə malik olmuş Xürrəmilər hərəkəti XVIII əsrdən başlayaraq istər ərəb, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi-tarixi əsərlərin başlıca mövzularından olmuşdur. Tanınmış Azərbaycan yazıçılarından Ənvər Məmmədخانının “Siyrilmiş qılınc”, Səid Nəfisnin “Babək” əsərlərində məhz Xürrəmilər hərəkətinin başçısı Babəkə həsr olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi ərəb ədəbiyyatı tarixində də Əbu Təmmam, əl-Buhturi, əz-Zəyyat, əl-Bəhili, əl-Mehdi, əd-Dəhhak və digər şairlərin divanlarında xürrəmilər hərəkəti geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Buna görə də XIX-XX əsr ərəb ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, ərəb yazıçısı Curci Zeydanın (1861-1914) ölümündən altı il əvvəl-1908-ci ildə tarixi roman janrında qələmə aldığı Mir Məhəmməd Kərimin bədii dəyərini yüksək dəyərləndirdiyi oxunaqlı romanlar silsiləsinə daxil etdiyi “Fərqanə gəlini” adlı tarixi romanı Azərbaycanın qəhrəman oğlu Babəkin ərəb ədəbiyyatı tarixində təcəssümü baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan ərəb ədəbi-bədii fikri tarixində bu bir əsrdə Curci Zeydan kimi bir şəxsiyyət yetişməmişdir. Ədib hələ öz sağlığında “Fərqanə gəlini” romanını “əl-Hilal” jurnalında çap etdirmişdir.

Demək olar ki, “Fərqanə gəlini” romanında cərəyan edən hadisələr AzərbaycanDA baş verir. Yazıçı ölümündən altı il öncə qələmə aldığı bu qiymətli romanında tarixi ardıcılıqla Abbasilər sülaləsinin səkizinci xəlifəsi xəlifə Mötəsim Billahın hakimiyyət illərindən (833-838) bəhs edən bu romanın süjet xəttinin mürəkkəbliliyi, oxunaqlılığı, təhkiyə olunan hadisə və əhvalatların bir-biri ilə rabitəliliyi baxımından diqqətəlayiq romandır.

“Fərqanə gəlini” romanında Azərbaycan oxucusuna tarixdən məlum olan şəxsiyyətlərin əfsanəvi yox, real insanlar olması baxımından diqqəti cəlb edən obrazlarla bəzədilmişdir. Əsas qəhrəmanlar – Dirğam və Cahanın məhəbbət macərası fonunda qələmə alınmış bu bədii əsərin ana xəttində IX əsrin birinci yarısının ictimai-siyasi vəziyyəti, xüsusilə xəlifə Harun ər-Rəşidin türk qızı Maridədən doğulmuş oğlu Mötəsim Billahın (xəl. dövrü 833-842) xilafətin bütövlüyünü qorumaq, onun

parçalanmasına yol verməmək üçün yürütdüyü siyasət və bu məqsədlə də onun xürrəmilər və bizanslılarla apardığı müharibələr dayanır.

Curci Zeydanın “Fərqanə gəlini” romanının ərəbşünas alim Vilayət Cəfərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi tarixi qəhrəmanımız Babəkin dünyada tanınması baxımından çox təqdirə layiqdir [2]. 1996-cı ildə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa orijinaldan tərcümə etmiş ərəbşünas alim Vilayət Cəfər romana yazdığı “Curci Zeydan və onun “Fərqanə gəlini” romanı” adlı müqəddimədə Curci Zeydanın həyat yolu, yaradıcılığı barədə ətraflı məlumat verir və bu romanın Curci Zeydan yaradıcılığında xüsusi mərhələ olduğunu qeyd edir. O, Curci Zeydanı oxuculara belə təqdim edir: “Əgər yunan tarixçisi Heradot ümumiyyətlə tarixin, Təbəri ərəb tarixinin atası sayılırsa, onda Curci Zeydanı ərəb tarixi roman janrının həm pioneri, həm də babası saymaq olar. Çünki Curci Zeydan bu janrın həm müəssisəsasını qoyan, həm də elə öz sağlığında onun əlçatmaz zirvəsini fəth etmiş patriarxı olmuşdur [2, s.3] .

Qətiyyətlə demək olar ki, bundan sonra ərəb ədəbiyyatı tarixində çətin ki, elə bir yazıçı dünyaya gəlsin ki, onun 22 il ərzində təqribən beş yüz çap vərəqi həcmində, tarixi roman yazmağa həm fiziki gücü, həm də sənətkarlıq güdrəti çata bilsin” [5, s. 8].

Təsadüf də deyildir ki, şərqşünas alim Ziya Bünyadov bu romana çox yüksək qiymət vermişdir: “Azərbaycan oxucusu bu romanı oxuyarkən ondan yüksək mənəvi zövq və daha dəqiq tarixi məlumat əldə edəcəkdir” [2, s. 4] .

Tanınmış ərəb yazıçısı Curcu Zeydanın “Fərqanə gəlini” romanında təsvir olunan hadisələr ardıcıl olaraq Fərqanə, Samərra, Həmədan, Ərdəbil, Bəzz və Bizans şəhəri Amoriyada cərəyan edir. Yazıçının Orta əsr Şərq şəhərləri haqqında verdiyi maraqlı tarixi məlumatlar, Türküstan elləri, orada yaşayan əhalinin – daha doğrusu türk əsilli əhalinin həyat və məişət tərzi, etnoqrafiyası, adət-ənənəsi, ölkənin mövcud çaparxanalarının iş rejimi və fəaliyyəti, qaçaq-quldur və “quttant təriq”lərin karvan yolları üstündə qurduğu tələlər maraqlı cəlb edir.

Daha sonra quldurlar tərəfindən qurulan tələlər gedib-gələn karvanların əmlakının zorla əllərindən alınması və əmniyyət idarələrinin bu sahədəki uğursuzluqları və acizlikləri və s. kimi məsələlər oxucunu sanki özünün sehir kəməndi ilə elə cilalayır ki, o, ayılında özünün romanın sonuna çatdığını görür. Romanda təsvir olunan yerlərin füsunkar mənzərələri, Ərdəbil meşəsinin iqtisadi və strateji əhəmiyyəti, Dəclə çayının gümüşü suları, günəş batarkən onun ətrafa verdiyi əsrarəngiz mənzərə və s. romanın oxunaqlığını qat-qat artırır, onun ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə, bədii vüsətinin cazibədarlığına möhtəşəm bir impuls verir, ona bir əzəmətlilik, ölməzlik gətirir.

Romanın qəhrəmanlarının bir çoxu tarixi şəxsiyyətlərdir. Burada biz xəlifə Mötəsim və onun saray əyanlarının, şair Əbdülməlik əz-Zəyyatın, xilafət qoşunlarının baş komandanı Əfşinin, Xürrəmilər hərəkətinin başçısı Babək əl-Xürrəminin, satqın erməni batraki Vərdanın obrazlarının bütün tarixi reallıqlarla təsvirləri ilə qarşılaşırıq. Erməni Vərdan əslində tarixdə Səhl ibni Sunbatdır. Romanın

Azərbaycan dilinə tərüməsinin müqəddiməsində professor Vilayət Cəfər erməni Vərdan haqqında yazır: “Bu, erməni Bərdan özünün yaxın keçmişini gizlədərək Samərraya yollanan və orada romanın qəhrəmanı Dirğama nökrə olan Bərdan Gürcü Zeydanın qələmində tədricən nökrəcilikdən tez bir zamanda Dirğamin [sədaqətli]dostuna çevrilir və hətta əsərin sonunda xəlifənin əyan-əşrəfləri sırasına daxil olur. Bu adam əsərdə Babəkə tam düşmən olan bir obraz kimi təsvir olunur və buna da əsas vardır. Onun arvadının gözəlliyini eşidərkən qadını zorla onun evindən qacırtır və götürüb özünə hərəm eləyir. Əlbəttə, belə bir məqamda Bərdanın Babəkə düşmən kəsilməsi təbiidir” [2, s. 10].

Düşünürük ki, Babək də səbəbsiz bu hadisəni törətməz. Hər halda, Bərdan kimi ermənilər hər zaman öz naqis xislətləri ilə Azərbaycanın igid oğlanlarını sanki tora salmış, torpaqlarına göz dikmişdir və hələ də çirkin əməllərindən əl çəkməməkdir. Xocalı faciəsi kimi görülməmiş vəhşiliyi törədən Bərdan kimi qaniçən mənfur ermənilərin qeyrətlərinə fəxrimiz Babək çox yaxından bələd imiş. Odur ki, milli təəssübkeşlikdən çıxış edərək Babəkin bu əməlinə bəraət qazandırırıq.

Romanda əsas diqqətmizi çəkən tarixi obraz Azərbaycanın igid qəhrəmanı Babək obrazıdır. Babək obrazı ilk dəfə Cahən xanımın dialoqu vasitəsilə tanınır. O, dayəsi Xəyzərana deyir: “Mən belə düşünürəm ki, o kahinin Xürrəmilər təriqətinin gizli cəmiyyəti ilə əlaqəsi vardır. O cəmiyyətlə ki, başında bu gün müsəlmanların xəlifəsinin qorxdığı əzəmət və qüvvət sahibi Babək əl-Xürrəmi durur” [2, s. 23]. Buradan belə aydın olur ki, Xürrəmilərin məqsədi farsların hakimiyyətini geri qaytarmaq və müsəlmanlarla vuruşmaqdır.

Curci Zeydan “Fərqanə gəlini” romanında Babək obrazının igidliyini, qəhrəman kimi yenilməzliyini belə təsvir edir: “O, xürrəmilərin cəmiyyətdə başçısı, müharibədə sərkərdələri idi. Olduqca şücaətli, güclü zərbəyə malik, möhkəm əzələli, məğrur bir adam idi. Əgər şəhvət əsiri olmasaydı, deyərdin ki, kiçik mücəssəməsidir, böyük rəhbərlərə belə ideal olacaq bir adamdır” [2, s.185].

Ədibin romanda xalqımızın igid oğlu Babəkə qarşı olan münasibəti çox təqdirəlayiqdir. Belə ki, yazıçı Babək obrazına qarşı düşmən mövqeyində durmur, əksinə ona obyektiv fonda canlandırır. Düşünürük ki, Curci Zeydanın romanda əsas amalı milli təəssübkeşlikdən ibarət olmalı idi. Lakin romanla yaxından tanış olduqda görürsən ki, yazıçı Babəkə tam düşmən gözü ilə baxan bir sıra orta əsr ərəb şairlərinin yanaşma tərzinin əksini nümayiş etdirir. Məsələn, Curci Zeydanın romanda xəlifə sarayının baş vəziri filoloq-şair Əbdül Məlik əz-Zəyyatdan (ölüb 847) gətirdiyi şeir parçasında Babək obrazını ucaldılır.

Digər maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, romanda təqdim edilən faktlar real tarixi əks etdirir. Məsələn, romanda belə faktlardan biri də Əfşinlə-Babək xəttidir ki, ədib burada tarixi mənbələr əsasında real inandırıcı cizgilərlə hadisələri təsvir edir. Onların arasındakı ittifaq da, siyasi konflikt də, sonuncu döyüşdə Əfşinin Babək üzərində qələbə çalması, Bəzzin süqutu, Babəkin qaçması, xain erməninin Babəki ələ verməsi və bunun müqabilində Mötəsimin erməninə təltif etməsi, Babəkin Samərrada edamı və s. bütün bunlar tarixi mənbələrdə olduğu kimi verilmişdir [6, s. 10].

Yazıçı Azərbaycanın qəhrəman oğlu Babəki təkəbbür və qürurlu, hökümlü, qətiyyətli sərkərdə kimi təqdim edir. Babək ağı, zəkası ilə uzun illər ərəb xilafətinə qarşı çıxmış istənilən ərəb sərkərdəsini məğlub etmişdir.

Romanın gedişatında ərəb alimi Curci Zeydan Babəki ölüm anında qəhrəmanlığını təsiredici dialoqu ilə bizlərə təqdim edir: “Bəzz qalasının süqutundan sonra Babək meşədə gizlənilir. Əfşin xəlifənin əhf etmə məktubunu xürrəmilər vasitəsilə ona göndərir. Artıq onun oğlu da bu zaman Əfşinin yanında idi və o da bir çox xürrəmi kimi məktubunu Babəkə aparmaqdan qorxurdu. Babək isə qalib tərəfə və oğluna bu sözləri çatdırmağı tapşırır: “...mənim oğlum olsaydın, mənim dalımca gələrdin. Ancaq sən mənim oğlum deyilsən, çünki bircə gün rəhbər kimi yaşamaq qırx il zəlil qul kimi yaşamaqdan yaxşıdır” [2, s.236].

Ümumiyyətlə, Müasir dövr ərəb ədəbiyyatının görkəmli siması Curci Zeydanın “Fərqanə gəlini” romanında Azərbaycanın mərd oğlu, əsrlərdir igidlərin vətənpərvərlik yolunun mayakı olan Babəki bəzi subyektiv meyllərə baxmayaraq, yenilməz qəhrəman kimi epikleşdirilmişdir.

Bir sözlə, Babəkin başçılığı ilə təqribən 21 il davam etmiş mübarizə nəticəsində Ərəb xilafətinə vurduğu ağır zərbə və onun əsasını sarsıtması Curci Zeydanın “Fərqanə gəlini” romanında bədii vəsf olunması, Azərbaycan xalqının ailə və məişətində, onun inam və etiqadında dərin kök salmış atəşpərəstlik və Novruz bayramı kimi ayin və mərasimlərinin bədii vəsfi Azərbaycan üçün əvəzolunmaz ədəbi-tarixi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, 1989.
2. Cəfər V. Zeydan C. Fərqanə gəlini. Bakı, Gənclik, 1996.
3. Əzizov E. IX əsr ərəb poeziyasında Xürrəmilərhərəkətinin əksi, Bakı, Bakı U niversiteti nəşriyyatı, 2004.
4. İsmayılova Ə.H. Curci Zeydanın Azərbaycan türkçesine çevrilmiş tarixi romanları. <https://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/ehuam/65a60cf4-18d3-4fcf-9c84-2f28c85c3df2.pdf>
5. Nəfisi S. Babək, Bakı, “Örnək” nəşriyyatı, 1990.
6. Zeydan C. Fərqanə gəlini, Bakı, Gənclik, 1996.
7. Göyçayskaya Nigar. “Ərəb və Azərbaycan nəsrində Babək və xürrəmilər obrazı” (Curci Zeydanın “Fərqanə gəlini” və Cəlal Bərgüşadın “Sıyrılmış qılınc” romanları əsasında)”. Bakı: 2005.
8. https://az.wikibooks.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_tarixi/Bab%C9%99kin_ba%C5%9F%C3%A7%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1_alt%C4%B1nda_xalq_azadl%C4%B1q_m%C3%BCbariz%C9%99si

ƏLİYEVƏ XEYRANSA QIYAS QIZI

CURCI ZEYDANIN “FƏRQANƏ GƏLİNİ” ROMANINDA XÜRRƏMİLƏR HƏRƏKATI

Görkəmli ərəb yazıçısı Curci Zeydanın (1861-1914) “Fərqanə gəlini” tarixi romanı ərəb ədəbiyyatında Azərbaycanın igi qəhrəmanı Babəkin və Xürrəmilər hərəkatının əks etdirilməsi baxımından mühüm mənbədir. Bu əsər Şərqdə tarixi, ictimai və siyasi hadisələrə dərin təsir göstərməklə yanaşı, ədəbi-bədii əsərlərin də əsas mövzularından birinə çevrilmişdir.

Məqalə Cürçi Zeydanın (1861-1914) “Fərqanə gəlini” tarixi romanında Xürrəmilər hərəkatı və Azərbaycanın igid qəhrəmanı Babəkin tərənnüm olunmasına həsr olunmuşdur.

Babək, Ərəb xilafəti, Xürrəmilər hərəkatı, ərəbdilli ədəbiyyat, “Fərqanə gəlini”

KHAYRANSA ALIYEVA QIYAS

DESCRIPTIONS OF AZERBAIJAN AND BABAK MOVEMENT IN THE BOOK THE BRIDE OF FARGANA BY GURGI ZEYDAN

Summary

The historical novel "The Bride of Fergana" by the prominent Arab writer Jurci Zeydan (1861-1914) is an important source in terms of reflecting the great hero of Azerbaijan Babak and the Khurrami movement in Arabic literature. In addition to having a deep impact on historical, social and political events in the East, this work has become one of the main themes of literary and artistic works.

The article is dedicated to the glorification of the Khurrami movement and Azerbaijan's brave hero Babak in the historical novel "The Bride of Fergana" by Jurci Zeydan (1861-1914).

Key words: Babak, the Arabic Caliphate, The Khurramite movement, The arabic literature, The Bride of Fargana.

Хейранса Кияс кызы Алиева

ОПИСАНИЕ ДВИЖЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И БАБАК В КНИГЕ «ФАРГАНСКАЯ НЕВЕСТА» ДЖУРДЖИ ЗЕЙДАНА

Исторический роман «Ферганская невеста» выдающегося арабского писателя Джурджи Зейдана (1861-1914) является важным источником с точки зрения отражения великого героя Азербайджана Бабака и движения Хуррами в арабской литературе. Помимо того, что это произведение оказало глубокое влияние на исторические, общественные и политические события на Востоке,

оно стало одной из главных тем литературных и художественных произведений.

Статья посвящена прославлению движения Хуррами и отважного азербайджанского героя Бабака в историческом романе Джурджи Зейдана (1861-1914) «Ферганская невеста».

Ключевые слова: Бабак, Арабский халифат, Хуррамитское движение, арабский язык литература, «Ферганская невеста».

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Lalə Bayramova

RÖYA MÜRŞÜDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov küç. 134
roya.meftunqizi@mail.ru

TARİXİ ROMAN YARADICILIĞINDA
YADDAŞ-BƏDİİ DİSKURS KİMİ
Xülaə

80-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında geniş vüsət alan tarixi roman janrı xalqımız milli dirçəlişinin, oyanışının bir təzahür forması olaraq ortaya çıxmışdır. Məhz bu dövrdə yazılan tarixi romanlar milli özünüdərk prosesinin formalaşmasında da əhəmiyyətli rol oynamış, “milli azadlıq hərəkatı”nın əks olunduğu ədəbi vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Ədəbiyyatşünas Yavuz Axundovun qeyd etdiyi kimi “1980-ci illərin ikinci yarısında keçmiş SSRİ məkanında baş verən ciddi ictimai-siyasi hadisələr, xüsusən milli münasibətlərin kəskinləşməsi, erməni fitnəkarlığının törətdiyi Qarabağ münaqişəsi xalqımızın milli-azadlıq hərəkatı üçün güclü təkan verdi.” (2, 311). Məhz bu duyğuların təzyiqi ilə xalqımız yetmişillik əsarət zəncirindən qurtarmaq üçün mübarizəyə qalxaraq azadlığını əldə etməyə müvəffəq oldu. Lakin azadlığımızı belə bizə qıymaq istəməyən mənfur qüvvələr xalqı yeni bir siyasi, hərbi vəziyyətlə üz-üzə qoydu. “Yaşına-yaşına ocaq başına keçən” “üzdəniraq” qonşularımız vətənimizə hücum çəkib torpaqlarımıza göz dikdilər. Və nəticədə “...tarixi romanın əhatə dairəsi də genişləndi. Tariximizin ən ulu çağları da, sonrakı mərhələləri də hərtərəfli tədqiq olunur və bədii sözün qüdrətilə canlandırılırdı.. Ona görə də əsrin son 10-12 ili ciddi çətinliklərə baxmayaraq, milli müstəqilliyimizin möhkəmlənməsi, milli ideologiyanın yaranması ilə bərabər ədəbiyyat və sənətdə də yeni mərhələ oldu” (2, 311-312).

Azərbaycan ədəbiyyatında bədii yaradıcılığın xalqın tarixi-ictimai vəziyyəti ilə sıx bağlı olması, eyni zamanda 90-cı illərdə ictimai-siyasi atmosferdə baş verən köklü dəyişikliklər çağdaş tarixi roman janrında işıqlandırılan əsas məsələlər kimi aktuallaşdı və janrın aparıcı mövzusunə çevrildi. 90-cı illərə qədər Azərbaycan ictimaiyyətinə bir-birindən maraqlı əsərlər təqdim etmiş yazıçılarımız: Fərman Kərimzadə, Əzizə Cəfərzadə, Əlisa Nicat kimi təcrübəli sənətkarlarla yanaşı Mustafa Çəmənli, Aqil Abbas, Yunis Oğuz, Mahmud İsmayılov kimi yazarlarımız qazanılmış təcrübəni peşəkarcasına davam etdirərək müstəqillik dövrünün dəyərli bədii nümunələrini yaratdılar. Sırf tarixi romanlarla yanaşı “ən yaxşı yenilik çoxdan unudulmuş köhnəlikdir” fikrinə söykənən və postmodernist əsərlərlə ədəbiyyatımıza fərqli düşüncə tərzini gətirən və aşılayan Kamal Abdulla, Nəriman Əbülrəhmanlı, Elçin Hüseynbəyli, İlqar Fəhmi kimi söz adamlarının qələmində tarixi roman yeni bir mərhələyə qədəm qoydu.

Əsas məqsəd xalqın keçmişi və o keçmişi bu günə bağlayan, hər addımında düşünməyə vadar edən zamanın uçqularında istiqamətini itirdiyimiz tarixi körpülərin yerini tapmaq və təhtəlsüzürümüzə qırılmış “bağları” bir-birinə calayıb o körpülərə doğru yol getməkdir.

Açar sözlər: roman, tarix, müstəqillik, azadlıq, postmodernizm

Azərbaycan tarixi romanı 90-cı illərdən başlayaraq özünəməxsus keyfiyyətlər kəsb etmiş, forma-sənətkarlıq, mövzu-problematika, ideya-məzmun baxımından yeni məziyyətlərlə zənginləşmiş, kamilləşmişdir. Həm də bu proses yalnız tarixi romanlarda deyil, bütövlükdə tarixi mövzuda yazılmış bədii ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında müşahidə olunurdu. Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının təbirincə desək “Bunun yaxşı cəhəti odur ki, biz kökümüza qayıdırıq, kimliyimizi, nələrə və kimlərə sahib olduğumuzu öyrənirik, iftixar hissilə, lovğalığa qapılmadan məniyyətimizi təsdiq edirik” (3). Bu prosesdə tarixi romanların rolu çox böyükdür. Tarixi romanlar və bu əsərlərdə təsvir olunan proseslərlə yanaşı, o proseslərin fonunda təsvir olunan cəmiyyət və insan problemi hər bir bədii nümunədə görünməkdədir. Xüsusilə də 1980-ci illərdə Sovet İttifaqında baş verən ictimai-siyasi hadisələr, milli-münasibətlər zəminində münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, Qarabağ münaqişəsi tarixi mövzuda yazılmış əsərlərin əsas təsvir obyektinə çevrildi. Eyni zamanda hər bir əsrin insanı öz dövrünün tarixi hadisələri fonunda işıqlandırılaraq bu günün suallarına cavab tapmaqda oxucuya yardımçı olur. Tarixi qəhrəmanların da yaradılmasının ümdə məramı, məqsədi budur: bu gün qarşılaşdığımız ictimai, siyasi problemlərə çözüm tapmaq, hardan gəlib, haraya getdiyimizi bir millət olaraq dərk etmək. 80-ci illərin sonlarında yəni, “milli azadlıq hərəkatı” dövründə qələmə alınan tarixi romanlarında çox vaxt mövcud ictimai vəziyyətdən narazılıq, insanın kölə olaraq alçaldılması, təhqir olunması, yeri gələndə qamçı altında əzilməsini təsvir edən, Sovet İmperiyasına qarşı “Ezop dili” ilə mübarizə aparan yazıçılarımız (İsa Hüseynov “Məşhər”, Ənvər Məmmədşanlı “Babək” və s.) xalqın ruhunda inqilab yaradaraq onu böyük hərəkata hazırlayır, Nəsimi, Babək kimi yenilməzliyə səsləyir, digər tarixi əsərlər də isə (Fərman Kərimzadənin “Xüdəfərin körpüsü”, Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar”, Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501”) azadlıq əldə etdikdən sonra Azərbaycanı vahid bayraq altında birləşdirən Şah İsmayıl Xətəini bayraq kimi dalğalanan, əsarətdən qurtarmaq istəyən xalqa nümunə çəkib, onun sonrakı yolunu müəyyənləşdirirdi.

“İnsan” və “cəmiyyət”, “insan” və “dünya” arasında açılmış uçurumun mənzərəsini bədii dilin köməyi ilə yaradan sənətkarlar tarixdən sadəcə bir vasitə kimi istifadə edirdilər. “Kamil insan kainatın sirlərinə vəqif olacaq” söyləyən Nəsimi, “Əzəldən hüdudu yoxdur kamalın” söyləyən Vaqif məhz insanla dünya arasında yaranmış uçurumu bəsirət gözü ilə dərk edib, bu məsafələri yaradan “Div”lərə (“Məşhər”) qarşı xalqı mübarizəyə səsləyirdi. Əsl məqsəd yazıçını düşündürən müasir problemlər və onların doğurduğu suallara keşmişin izi ilə cavab tapmaqdır. Sözügedən tarixi romanlarda yaradılan qəhrəmanlar əslində bütün dövrlərdə mövcud

olmuş köləlik, alçaldılmış insanlar içərisindən çıxmış, mövcud zamanla barışmayan üsyankar ruhlardır. Onların köksü azadlıq yangısının körükləndiyi yerdir.

90-cı illərdə qələmə alınmış tarixi romanlar içərisində Əzizə Cəfərzadənin “Gülüstandan öncə”, “Zərrintac-Tahirə”, “Rübabə Sultan” əsərləri ideya yükü, məzmun mündəricəsi baxımından qeyd olunan ali məqsədləri daşıyan nəsr nümunələridir. Xanlıqların parçalanması dövründən bəhs edən “Gülüstandan öncə” romanında xalqımızın başına gələn faciələr, ardı-arası kəsilməyən müharibələr, mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyət sənətkar qələmində ustalıqla bədiiləşdirilmişdir. Vətənin ən gərgin, mürəkkəb dövründə belə birləşməyən, birləşmək istəməyən Azərbaycan xanlarının addımları roman boyu yalnız hiddət və təəssüf doğurur. Zaman-zaman müxtəlif tarixi əsərlərin əsas mövzularından birinə çevrilən bu milli faciə Əzizə Cəfərzadə qələmində də müasir tarixi, ictimai-siyasi problemlərin kökü kimi dəyərləndirilir.

Yazıcının “Zərrintac-Tahirə” romanı da Azərbaycan tarixi romançılıq qalereyasına dəyərli hədiyyələrindən biridir. Babilik hərəkatının aparıcı simalarından olan Zərrintac Qürrətüleyin simasında Əzizə Cəfərzadə oxucuları əzmi, mətanətli, əqidəsindən dönməz Azərbaycan qızı ilə tanış edir. Qəzində doğulan, kiçik yaşlarından təhsil almış, ərəb, fars dillərini mükəmməl bilən Zərrintac şairə olmuş Qürrətüleyin təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, babilik hərəkatına qoşulmuş, çadranı ataraq mütərəqqe ideyaları təbliğ etmişdir. Təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün Zəkiyyə, Zəhra, Ümmüssəlīm kimi adlar arxasında bir müddət gizlənməyə müəssər olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq “əqidəsindən dönmədiyi üçün ruhanilər və dövlət orqanları tərəfindən təqib olunan Qürrətüleyin Mazandaranda həbs edilmiş, sələfləri Həllac Mənsur, Nəsimi kimi “dilindən asılmışdır”. Edam olundaqdan sonra babilər Zərrintacın cəsədini oğurlamağa müvəffəq olmuş, onu gözdən iraq, yalnız özlərinə məlum bir yerdə dəfn eləmişdilər. İranda xalqın dözülməz həyatı, ictimai haqsızlıq, özbaşnalıq babilik hərəkatının yaranmasına və geniş vüsət almasına səbəb olmuş, əqidəsinə, amalına sadıq hünərvərlər yetişdirmişdir. Bu haqsızlıqlara, zülmə dözə bilməyən Zərrintac xalqı bərabərliyə, qardaşlığa çağıraraq istibdad yuvasını məhvə səsləyir, İran kimi müstəbid ölkədə üsyankar çıxışları ilə rıqqət doğurur. Qəflətdə olanları ayıltmaq istəyən “erkək tinətli” qadın Azərbaycan xalqının Janna Darkı kimi son nəfəsinə qədər mübarizə aparır, xalqın gələcək rifahı naminə heç bir basqıdan çəkinmir və seçdiyi yolda da ucalıq məqamına yüksəlir. Əzizə Cəfərzadə “Zərrintacı babiliyi təbliğ edən surətdən daha çox, vətənin taleyini düşünən qəhrəman kimi” (2, 432) yaddaşlara həkk edir. “Ürəyimdə nə valideyn, nə ər, nə övlad məhəbbətinə yer qalıb. Bircə ondan, yurdumun azadlığı diləyindən başqa heç bir yer qalmayıb. Deyirlər Məcnunun qoluna neştər vurulanda yerə axan qan “Leyli” yazmışdı, nəbzinə əl vuranda “Leyli”, “Leyli” çırpınmışdı. Mənim yerə tökülən qanım “azadlıq” yazar, çırpınan nəbzim “istiqlal” deyər. Bundan ayrı arzum, bundan özgə var dövlətim yoxdur” (4, 144) –söyləyən Zərrintac Qürrətüleyin bu arzu, bu amalla da əbədiyyətə qovuşur.

Tanınmış yazıçı Aqil Abbasın “Batmanqılınc” romanı da Qarabağ xanlığı və onun uğrunda aparılan mübarizə və müharibələr haqqında abidələşən maraqlı bədii nümunələrdən biridir. Əsərdə XVIII əsrin sonlarında Qarabağ xanlığında baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən, xanlıqlar arasındakı çekişmələrdən, Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirmək istəyən Ağa Məhəmməd şah Qacarın böyük qoşunla Qarabağa yürüşündən, rusların Qafaqaza göz dikib, siyasi dayaqlar yaratmasından və bu ictimai-siyasi olaylar zəminində faciəli günlər yaşayan Azərbaycan xalqının çətin, səksəkəli həyatından söhbət açılır. Roman “Qan içində” əsərinin müllifi görkəmli yazıçı Yusif Vəzir Çəmən zəminliyə ithaf olunub. “Batmanqılınc” romanının qəhrəmanı Qarabağ xanı İbrahim xanın qardaşı oğlu Məmməd bəy Cavanşirdir. Aqil Abbasın “Batmanqılınc” romanına qədər Məmməd bəyin obrazı tarixdə və bədii nümunələrdə birtərəfli təsvir olunmayıb. Çünki Qarabağın müdafiəsində göstərdiyi igidliklərə rəğmən Məmməd bəy Cavanşir görkəmli şair Molla Pənah Vaqifi edam etdirən şəxsdir.

Məlum olduğu kimi Məmməd bəyin bədii portretini ədəbiyyatımızda ilk dəfə Yusif Vəzir Çəmən zəminli yaradıb. Romanda “...o dövrünün və mühitinin yetişdirməsi kimi, bütün ziddiyyətləri ilə canlandırılmışdır. Məmməd bəyin cəngavərliyi, düşməni lərzəyə gətirməyə, görkəmi ilə heyrətə salır. Baş kəsməkdə, qan tökməkdə onu qəssab adlandırırlar. Bu amansızlıq əvvəllər xanlığın xarici düşmənlərinə qarşı idi, onun müstəqilliyini qorumağa, gücünü və şöhrətini artırmağa xidmət edirdi. Hakimiyyət ələ keçiriləndən sonra isə xalqın igid oğlanlarını, ölkənin adlı-sanlı adamlarını çulğalayan bəlaya çevrilir” (2, 122) Qarabağ xanlığı ilə bağlı tarixə nəzər yetirən Aqil Abbas yuxarıda deyildiyi kimi cəsur, sərt təbiətli sərkərdənin bir tarixi şəxsiyyət kimi ətrafında dolanan müxtəlif, dumanlı fikirlərə aydınlıq gətirir. Qarabağ xanı Pənah xanın nəvəsi, Mehralı xanın oğlu Məmməd bəy Cavanşir romandakı təsvirlərə görə babasının ən yaxın dostu, Nadirin vəziri olmuş, sonradan Qarabağa pənah gətirən Uyğur Əlinin vasitəsilə Qarabağ xanlığının tarixini öyrənir. Qılınc batmaz, ox işləməz Uyğur Əliş Məmməd bəyə müxtəlif döyüş təlimləri keçir, sərkərdəlik bacarığına yiyələndirir. Qarabağ “iki od arasında” qalanda saray əyanları əqidə və məramlarına görə üç tərəfə parçalanıb, İran və ya Rusiya təbəliyini qəbul etmək istədikdə Məmməd bəy onlardan fərqli olaraq mərkələşdirilmiş, vahid Azərbaycan arzusu ilə qılınc çalır, mübarizə aparır.

Yaddaşa çevrilən tarix, uzaq keçmiş bu güncü tarixi romanlarımızın aparıcı mövzudur. Bədii ədəbiyyatda gerçəkləşən tarix sənətkar qələmi ilə əbədilik qazanır, abidələşir. Müasirlik ruhuna sadıq qalaraq yazıçılar və şairlər bu cür mövzulara müraciət etməklə xalqımızın dünəni, qəhrəman keçmişi haqqında tarixi hadisələrin fonunda oxuculara bu gün üçün əhəmiyyətli ola biləcək dəyərli mesajlar verməyə çalışırlar. Tarixdə müasir dövrün izləri görünməsə də onun istənilən səhvi, mütərəqqi addımı min illər keçsə də, çağdaş dövrümüzdə öz təsirini mütləq göstərir. Tarixdən yazmaq tarix üçün yazmaqdan daha məsuliyyətlidir. Tarixi roman yazan nasir hər şeydən əvvəl bu günü bildiyi kimi, dünəni də mükəmməl bilməli və dərk etməlidir. Belə bir çətin və şərəfli işi ciyinləri üzərinə alan

yazarlarımızdan biri də Fərman Kərimzadədir. Azərbaycan tarixi romançılıq qalereyasını “Xüdəfərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü”, “Qarlı aşırım”, “Təbriz namusu” adlı dəyərli ədəbi nümunələrlə bəzəyən yazının Qarabağ xanı Pənah xanın ictimai-siyasi fəaliyyət dövrünü qələmə aldığı sonuncu romanı “Qoca qartalın ölümü” əsəridir. Nadir şahın sarayında xüsusi rütbə və hörmətə çatmış Pənah xanın siyasi uzaqgörənliyi, müdrikliyi təsvir olunan hadisələr fonunda boy verir, oxucunun qəlbini qürür hissilə coşdurur. Nadir şahın ölümündən sonra Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənah xan çətinlik və maneələrə baxmayaraq Qarabağda quruculuq işləri aparır, rəiyyətinin xoş güzəranı, rifahı üçün bir hökmdar kimi əlindən gələni əsirgəmir. Azərbaycan torpaqlarının qarış-qarış bölünməsi xanı çox düşündürür, real siyasi mənzərə müdrik hökumdarı məyus edir. Azərbaycan xanlarının hər biri ayrı-ayrılıqda Pənah xan kimi torpaqlarımızın birləşməsini arzu etsələr də, bu ali məqsədi həyata keçirməyə iqtidarları çatmadı. Çox təəssüfki, birləşib, bir torpaq olub Xətəinin ruhunu şad etmək üçün güclərini həmrəyləşdirmədilər. Çar imperiyasının müstəbid pəncəsi altında əzilən xanlıqlar əl-ələ vermədiyi üçün qoca qartal artıq əsrlərdir ki, torpaqlarımız üzərində qanad çalır, hər qanadını toxundurduğunu da “gözsüz” qoyur.

2000-ci illərdə isə ədəbiyyatımızda “postmodernist epoxa dünəni və bugünü yanaşı qoyur. Təxminən dünən bugünə qarışır. Biz hamımız Sovet dövründə Anarın “Kitabi-Dədə Qorqud” kino-dastanı ilə tərbiyələnməmişik. Sonra həmin dövrə Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” əsəri ilə başqa bir baxış da meydana çıxır. Dünyada yaranan təzə yanaşmaların içərisində tarixlə bağlı yanaşma meydana gəlir” (3, 42). K.Abdullanın “Yarımçıq əlyama” romanında əlyazmalar nəticəsində xalqımızın dünəni, ictimai-siyasi sferada buraxdığı tarixi səhvlər və onun kökləri ilə bağlı maraqlı mənzərə çizir. “Yarımçıq əlyazma” “iki müxtəlif hissədən ibarət olmasına baxmayaraq, bir-birini tamamlayan istiqamətlərin qovuşduğu kimi diqqət çəkir” (5, 29). Kökü Dədə Qorquddan başlayıb Şah İsmayıl Xətəiyə qədər yüksələn xətlə inkişaf edən tarixi səhvlər bu gün vətənimizin, millətimizin düşdüyü çətinliklərin mənbəyi kimi görünür. Məşhur italyan yazıçısı Umberto Eko “Qızılgülün adı” romanında Xristian dünyasının faciələrinin məhz kilsədən başladığını iddia edirsə, K.Abdulla da bir xalq, millət olaraq parçalanma səbəbimizi dədəmiz Qorqudda, Şah İsmayıl Xətəyidə görür. Müəllif ənənəvi tarixi yanaşmadan uzaq olsa da, onun yazdıqları bizə səhvlərimizi görüb, dərk etməyə imkan verir. Xətəyinin Çaldıran döyüşündən on il sonra ölməsinə baxmayaraq, yazıçı şahın döyüşdə öldüyünü, ondan sonra oxşarı olan Xızırın hakimiyyəti idarə etdiyini göstərir. Tarixi faktda yanlışlıq olsa da, müəllif yanaşması olduqca maraqlı və məntiqlidir. Şah İsmayıl kimi sərkərdənin Çaldıran düzündə məğlubiyyəti elə onun mənəvi ölümü demək idi. K.Abdulla da bu məntiqi əldə rəhbər tutaraq döyüşdən-döyüşə atılan bir şəxsiyyətin Çaldırandan sonra on il müddətində bir dəfə də olsa cəng meydanına atılmamasına inana bilmir. Elə bu səbəbdən də bu boşluğu doldurmaq, beynlərdə yaranmış sualları cavablandırmaq üçün Xızır taxta çıxardır. Bu cür fərqli yanaşmalarla oxucunu yenidən düşünməyə sövq edən yazıçı “...epik və tarixi mətnə əsaslanaraq real həyatımızın bədii adekvat modelini yaradır” (5, 114).

Azərbaycan romanlarında yaddaş problemi müxtəlif baxış acısından məhz sözügedən kontekstdə verilmişdir. Azərbaycan xalqının özünəməxsusluğu bu tarixi yaddaşda bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Müşahidə etdiyimiz kimi, yaddaş kimi ciddi milli və mənəvi-əxlaqi məsələnin romanlara gətirilməsində postmodernist ədəbiyyatın usul və prinsiplərindən məharətlə istifadə olunmuşdu. Postmodernist romanları da nəzərdən keçirdiyimiz zaman müşahidə etdik ki, tarixi mövzuda qələmə alınan nəsr nümunələrində tarixi hadisələr gerçəkliyə daha yaxın şəkildə təsvir olunur və həmin mövzuların ehtiva etdiyi məsələlərdə mənəvi-psixoloji aspektlərə mühüm yer verilirdisə, yaxın onilliklərdə yazılmış postmodernist əsərlərdə daha fərqli tendensiya özünü göstərir. Burada tarixi proseslərin reallıq motivi deyil, onların müasir zamanla səsleşən, çağdaş dövrümüzə mesaj ötürən süjetləri ön plana keçir. Tarixin müxtəlif mərhələlərindən keçib yaddaşlarda möhkəmlənən məsələlər məntiqi ardıcılıqla təqdim edilir. Yaddaş milli kimliyin əsas göstəricisi, zamanlar, nəsillər arasında körpüsü timsalında ucaldılır. Bu tarixi varislik ənənəsinin pozulması, keçmişin inkarı deyil. Bu tarixi, keçmiş, milli-mənəvi dəyərlərinə bağlı olan, ictimai-siyasi hadisələrin müəyyən müddət kökündən ayırmağa çalışdığı, lakin dəyərlərini yenidən bərpa etməyə gücü yetən Azərbaycan ədəbiyyatının müasir mərhələdəki inkişaf göstəriciləridir

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K. Yarımçıq əlyazma. Bakı: "XXI"-YNE, 2004, 288 s.
2. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər. Bakı: "Adiloğlu", 2005, 549s
3. Aydi S. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı: mövzu, problematika və sənətkarlıq *nn*
4. Cəfərzadə Ə. Zərrintac-Tahirə. Bakı: Göytürk, 1996, 206 s.
5. Əlişanoğlu T. Müstəqillik illəri Azərbaycan ədəbiyyatı (I hissə: 1990-cı illər). Bakı: Qanun, 2013, 216 s.
6. Kərimzadə F. Qoca qartalın ölümü. "Karvan" toplusu, iyul-avqust 1989, I kitab, səh. 70-111
7. Salamoğlu T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: BQU nəşriyyatı, 2008, 554 s.

Р. МУРШУДОВА

ПАМЯТЬ КАК ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ДИСКУРС В СОЗДАНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНОВ

РЕЗЮМЕ

В исследовании задействованы исторические романы, написанные в период независимости. Произведения Фармана Керимзаде, Азизы Джафарзаде, Мустафа Чаменли, Кямал Абдуллы на исторические темы освещаются в контексте пути развития жанра исторического романа в азербайджанской

литературе после 80-х годов. В исторических романах, созданных под влиянием общественно-политических событий, происходивших в 90-е годы, обращается внимание на важность внедрения идей, связанных с национальным возрождением, пробуждением, закатом процесса национального самосознания. Произведения, написанные в период независимости, ценятся как новый этап в азербайджанской литературе.

R. MURSHUDOVA
MEMORY AS LITERARY DISCOURSE IN THE CREATION OF
HISTORICAL NOVELS

SUMMARY

Historical novels were written in the period of independence period were investigated in the research. The works written by Farman Karimzade, Aziza Jafarzde, Mustafa Chamenli, Kamal Abdulla on historical topics are highlighted in the ssss context of the development path of the historical novel genre in Azerbaijani literature after the 1980s. In the historical novels created under the influence of the social and political events that took place in the 1990s, attention is drawn to the importance of inculcating ideas related to national revival, awakening, and the decline of the national self-awareness process. The works written during the period of independence are valued as a new stage in Azerbaijani literature.

Ключавие слова: роман, история, независимость, свобода, постмодернизм

Key words: novel, history, indepence, freedom, postmodernism

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent Bəsirə Əzizəliyeva

MALİYEVA ELMİNA MƏMMƏD QIZI

Azərbaycan Dillər Universiteti

Rəşid Behbudov küç., 134.

elmina.maliyeva02@gmail.com

**СООТНОШЕНИЕ ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В
ПРОИЗВЕДЕНИИ МИХАИЛА БУЛГАКОВА «МАСТЕРА И
МАРГАРИТА»**

Резюме

В статье, посредством элементов морфологического времени определяется текстовое абсолютная синтаксическое время в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита». Категория времени – одна из диахронически сложных категорий. Ее отражение в тексте может быть связано с целым рядом особенностей, так как языковая категория времени может быть выражена разными средствами: лексическими, морфологическими и синтаксическими. Пространство и время – фундаментальные онтологические категории, характеризующие формы бытия процессов, вещей и явлений, отражающие, с одной стороны, их сосуществование (в пространстве), с другой – порядок смены их друг другом (во времени), продолжительность их существования. Пространство и время знаменуют собой способы упорядоченности множества вещей и явлений как в объективном мире, так и в восприятии и представлении. Пространственные и временные характеристики сущего оказываются необходимыми для построения картины мира и организации любой человеческой деятельности. Время и пространство являются необходимыми атрибутами существования всех предметов и процессов материального мира, важными составляющими жизни и сознания, универсальными категориями бытия, всегда вызывали интерес и были предметом анализа для ученых разных областей знаний и остаются объектом научных исследований. Своеобразное видение времени и пространства прослеживается в различных философских концепциях, в которых произведено методологию исследования этих категорий.

Ключевые слова: *категория времени; синтаксическое (абсолютное) время; морфологическое (относительное) время; текст.*

Время – одна из древнейших грамматических категорий в языкознании, открытая Аристотелем, который считал время характерной особенностью глагола в отличие от имени [8, с. 89]. Современная лингвистика рассматривает категорию времени и в морфологии, и в синтаксисе, поэтому следует дифференцировать категории морфологического и синтаксического времени.

Время, которое устанавливается по отношению к моменту речи, называется абсолютным временем, а соответствующие грамматические формы – формами абсолютного времени. В этом случае рассматриваются свойства самой глагольной словоформы. Следовательно, грамматическое время не всегда соответствует реальному времени. Об этом точно сказал А. М. Пешковский: «...не следует думать, что прошедшее время всегда обозначает то, что произошло, настоящее – то, что сейчас совершается, а будущее – то, что будет совершаться... Дело в том, что времена соотносительны: то, что для нас прошедшее, то для наших предков (да и для меня минуту тому назад) было настоящим, а еще раньше – будущим. Значит, все зависит от того, когда сказана та или иная фраза» [9, с. 86].

Понятие синтаксического времени в русской лингвистике ввел А. А. Шахматов [12]. В. В. Виноградов положил это понятие в основу определения предикативности как грамматического значения предложения в качестве одного из трех (модальности, темпоральности, персональности) формирующих ее компонентов [3]. Понятие синтаксического времени рассматривалось в ряде работ Н. Ю. Шведовой. В Грамматике-70 [4] и Грамматике-80 [10] синтаксическое время в его единстве с объективной модальностью (то есть в единстве времени и наклонения) трактуется как категория, которая формирует предикативность. Синтаксическое время – это время, к которому относится содержание предложения. Синтаксическое время выражается не только формой глагола, но и другими словами в предложении. Из этого следует, что между морфологическим и синтаксическим временем нельзя поставить знака равенства. Например, в предложении *Он знал, что в это же время конвой ведет к боковым ступеням троих со связанными руками, чтобы выводить их на дорогу, ведущую на запад, за город, к Люсой Горе* [2, с. 416] синтаксическое время прошедшее (на что указывает обстоятельство прошедшего), глагол же стоит в форме настоящего времени. Синтаксическое время в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита» отражается во многих предложениях. На пример *Пилат знал, что теперь у него за спиной на помост градом летят бронзовые монеты, финики, что в воющей толпе люди, давя друг друга, лезть на плечи, чтобы увидеть своими глазами чудок как человек, который был в руках смерти, вырвался из этих рук!* [2, с. 416]. Или же в предложении *Маргарита пошла вниз и, приземлившись, увидела, что фасад дома выложен черным мрамором, что двери широкие, что за стеклом их виднеется фуражка с золотым галуном и пуговицы швейцара и что над дверьми золотом выведена надпись: «Дом Драмлита»* [2, с. 599]

Пространство и время - основные категории художественного текста, отображающие объективную реальность через систему языковых средств. Пространство и время явлены в событии в виде пространственно-временных координат бытия. Определение категорий пространства и времени - прежде всего проблема мировоззренческая, гносеологическая. Для филологического

исследования актуальность концепции пространства и времени в художественном произведении заключена прежде всего в поиске способов отображения бытия писателем, в возможности синтеза картины мира автора и картины национального сознания путем анализа языковых средств.

Как отмечает Ю.М.Лотман, художественное пространство не сводимо к простому воспроизведению тех или иных локальных характеристик реального ландшафта, оно представляет собой "модель мира данного автора" и является континуумом, в котором размещаются персонажи и совершается действие (Лотман 1992а, 418). Вслед за Д.С.Лихачевым художественное время понимается как "явление самой художественной ткани литературного произведения, подчиняющее своим художественным задачам и грамматическое время, и философское его понимание писателем" (Лихачев 1979,21).

Русская литература начала XX века активно "пересматривает" классическую традицию со-бытия. Происходит актуализация временных и пространственных характеристик, что дает возможность сравнить пространственно-временную организацию произведений с организацией мифологической модели мира, в которой, по словам В.Н.Топорова, "пространство и время не просто рамка (или пассивный фон), внутри которого разворачивается действие; они активны (и, следовательно, определяют поведение героя) и в этом смысле сопоставимы в известной степени с сюжетом" (Топоров 1995, 201). В этом аспекте особый интерес представляет изучение пространственно-временной организации романа М.Булгакова "Мастер и Маргарита". Обращаясь к сюжету мистического романа, не так быстро понимаешь, о какой именно ветке произведения идет речь. В романе можно выделить три мира: мир Ершалаима, мир современной автору Москвы и мир Вечности и потустороннего. Из этого следует, что пространство в романе связано с Древним Ершалаимом, Москвой и миром потусторонним. Время же в романе запутаннее. Действие в современной Москве занимают ровно 4 дня. Но в то же время в первой главе Воланд одним лишь своим рассказом отмотал время на 2000 назад. А Понтий Пилат может все две тысячи лет сидеть на одном месте и смотреть на луну, ни на секунду не отлучаясь. Главные герои Мастер и Маргарита могут умереть и воскреснуть в один временной промежуток. Пространство в романе не имеет объема. Мир Москвы представлен реальным и в то же время фантастическим. В повествовании упоминаются настоящие места столицы - Патриаршие пруды, где Аннушка «не только купила подсолнечное масло, но даже и разлила», Садовая улица, дом Грибоедова. Но события, которые происходят из-за Воланда и его свиты, могут быть только фантастическими. Это, например, «нехорошая» квартира номер 50, которая помещает в себе огромный зал, где проходит бал нечистой силы и театр Варьете, где на сцене смог поместиться парижский бутик.

Представления о времени и пространстве относятся к важнейшим категориям, характеризующим сознание человека, определяющим социально-психологическую специфику той или иной культуры, задающим основные параметры "образа мира" этой культуры. А.Я.Гуревич отмечает, что такие понятия, как пространство, измерение, судьба, время, число принадлежат к определяющим категориям человеческого сознания. "Эти универсальные понятия в каждой культуре связаны между собой, образуя своего рода "модель мира" - ту "сетку координат", при посредстве которых люди воспринимают действительность и строят образ мира, существующий в их сознании <.> Человек не рождается с чувством времени, его временные и пространственные понятия всегда определены той культурой, к которой он принадлежит" (Гуревич 1972, 84).

В качестве основного объекта исследования выступает пространственно-временная структура ершалаимских глав романа М.Булгакова "Мастер и Маргарита". Известное толкование структуры романа М.Булгакова как "текста в тексте" в аспекте изучения пространственно-временной организации выдвигает на первый план проблему связи, со-бытия двух текстов: ершалаимского и московского. Органичная связность всего романа задана прежде всего концепцией пространства и времени, заложенной автором и определяющей его мировоззренческую позицию. Четко выявленный объект позволил провести детальный лингвистический анализ, находясь в рамках объема диссертационного исследования. Предметом исследования явились различные способы языкового воплощения категории пространства и времени. В ходе исследования рассмотрены именные группы со значением места и времени, наречия места и времени, придаточные временные и определительные с местоименными наречиями места, глаголы слуха, глаголы зрения, локативные глаголы, глаголы ментального состояния, а также стилистические приемы и структурные особенности пространственно-временной организации ершалаимских глав. Необходимо отметить, что в настоящей работе рассмотрено эксплицитное выражение категорий пространства и времени ершалаимских глав романа. Получается, роман «Мастер и Маргарита» смог охватить несколько миров. Автор описывает ершалаимский и современный миры, допуская существование и третьего - потустороннего. А свита Воланда лишь подтверждает возможность события романа и визита из мира Иного в любое время. Потому что добро и зло существует и будет существовать вечно. А человек всего лишь решает, на какой стороне он хочет быть. Пространство романа едино, но его можно попытаться разделить на три мирка, границы между которыми будут очень размытыми: мир московский, ершалаимский и фантастический (дьявольский). Мастер побывал везде. В Ершалаиме он - Иешуа. В Москве - сумасшедший писатель. И наконец, только в вечности он тот, кто он есть на самом деле - гениальный Мастер и творец, который, надеюсь, наконец-то счастлив с

Маргаритой. Вечный покой, вне пространства и времени - вот его награда. И это лучшее, что высшие силы могли ему предложить. Фактически, Мастер прожил три жизни и, конечно же, очень устал, поэтому, единственным верным решением было оставить его наедине с возлюбленной в том мире, куда нам, смертным, точно нет дороги.

В «Мастере и Маргарите» символика нескольких историко-культурных парадигм актуализируется через координаты двух временных планов: современного и архаичного. Они функционально тождественны с точки зрения их места в соответствующих эпохах; обозначают моменты открытия новой историко-культурной парадигмы; совершаются как бы «одновременно». Очевидна и годовая изохрония событий: один и тот же астрономический период (весеннее полнолуние) и определенный религиозный праздник. В рамках месячного цикла очевидно стремление автора соотносить длительность событий: в Москве - более трех суток, в Ершалаиме - лишь около суток (однако «ершалаимское» время эксплицировано в виде трех фрагментов, соотносимых с московскими днями). Таким образом, соотношение «большого» и «малого» времени, т.е. времени веков и времени годов, месяцев, дней, является специфичной чертой булгаковского хронотопа. Действие романа К. Чапека развернуто в одной временной плоскости - «саламандровская» цивилизация.

Однако в последней главе писатель с помощью ретроспективы, являющейся средством раскрытия «неявного» содержания текста, проецирует в будущее события древней Атлантиды и мифической Лемурии. Такой прием создает эффект параллельного развития двух временных пластов. В «Войне с саламандрами» К. Чапека временной изохронии, присущей роману Булгакова, нет. Годовая, месячная и суточная соотношенность двух временных пластов отсутствует, так как действие романа охватывает большой отрезок времени. Однако эпохальная изохрония очевидна: события древней Атлантиды и Лемурии с точностью воспроизведены в «саламандровской» цивилизации. Это соотношение двух временных плоскостей вербально отражено в тексте: «Это колыбель культуры и современной цивилизации» [12, с. 297]. Совмещение и «наложение» двух временных пластов позволяет говорить, что прошлое становится архетипической основой для осмысления злободневного настоящего и грядущего будущего. В бесконечном потоке времени выделяется одно событие или их цепь с фиксированным началом и концом. Показательны в этом отношении финалы романов. У М. Булгакова в «Эпilogue» появляется мотив дороги: «Она наклоняется к Ивану и целует его в лоб, и Иван тянется к ней и всматривается в ее глаза, но она отступает, отступает и уходит вместе со своим спутником к луне» [3, с. 748]. На значимость этого мотива указывал М.М. Бахтин: «В хронотопе дороги единство пространственно-временных определений раскрывается с исключительной четкостью и ясностью» [2, с. 248]. Лексические и синтаксические повторы глаголов несовершенного вида

создают эффект принципиальной незавершаемости, цикличности и бесконечности временного потока, выходящего за пределы текста.

Список Литературы

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – 445 с.
2. Булгаков М.А. Романы. – М.: Современник, 1988. – 750 с.
3. Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М.: Наука, 1975. 560 с.
4. Грамматика современного русского литературного языка. М.: Наука, 1970. 786 с.
5. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. -М.: Искусство, 1972. - 318 с.
6. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. -М.: Наука, 1979. – 360 с.
7. Лотман Ю.М. Заметки о художественном пространстве // Избранные статьи в 3 т. - Таллинн. Александра, 1992, ~ т.1. - с.457-463.
8. Маслов Ю. С. Время // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. М.: Советская энциклопедия, 1990. 685 с.
9. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Издание 7-е. М.: Государственное научно-педагогическое издание Министерства просвещения РСФСР, 1956. 512 с.
10. Русская грамматика: в 2-х т. М.: Наука, 1980. Т. 2. 710 с.
11. Топоров В.П. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. - М.: Наука, 1983. - с.227-285.
12. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Изд-е 5-е. М.: Эдиториал УРСС, 2011. 624 с.

MALIYEVA ELMİNA

RELATIONSHIP OF TIME AND SPACE IN MIKHAIL BULGAKOV'S WORK "THE MASTERS AND MARGARITA"

Summary

In the article, through the elements of morphological time, the textual absolute syntactic time in M. Bulgakov's novel "The Master and Margarita" is determined. The category of time is one of the diachronically complex categories. Its reflection in the text can be associated with a number of features, since the linguistic category of time can be expressed by different means: lexical, morphological and syntactic. Space and time are fundamental ontological categories that characterize the forms of existence of processes, things and phenomena, reflecting, on the one hand, their

coexistence (in space), on the other, the order of their replacement by each other (in time), the duration of their existence. Space and time mark ways of ordering many things and phenomena both in the objective world and in perception and representation. The spatial and temporal characteristics of existence turn out to be necessary for constructing a picture of the world and organizing any human activity.

Time and space are necessary attributes of the existence of all objects and processes of the material world, important components of life and consciousness, universal categories of existence, have always aroused interest and have been the subject of analysis for scientists in various fields of knowledge and remain the object of scientific research. A unique vision of time and space can be traced in various philosophical concepts in which the methodology for studying these categories is developed.

Key words: *category of time; syntactic (absolute) tense; morphological (relative) time; text.*

MIXAIL BULQAKOVUN “MASTER VƏ MARQARİTA” ƏSƏRİNDƏ ZAMAN VƏ MƏKANIN MÜNASİBƏTİ

Xülasə

Bu məqalə morfoloji zaman elementləri vasitəsilə M.Bulqakovun “Master və Marqarita” romanındakı mətnin sintaktik zamanı müəyyən edilməsini araşdırır. Zaman kateqoriyası diaxronik mürəkkəb kateqoriyalardan biridir. Onun mətndə əks olunması bir sıra xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilə bilər, çünki zamanın linqvistik kateqoriyası müxtəlif vasitələrlə ifadə oluna bilər: leksik, morfoloji və sintaktik.

Məkan və zaman proseslərin, əşyaların və hadisələrin mövcudluq formalarını səciyyələndirən, bir tərəfdən onların birgə mövcudluğunu (məkanda), digər tərəfdən onların bir-biri ilə (zamanda) əvəzlənmə qaydasını əks etdirən fundamental ontoloji kateqoriyalardır. , onların mövcudluq müddəti. Məkan və zaman həm obyektiv aləmdə, həm də qavrayışda və təsvirdə çox şeyin və hadisələrin nizama salınması yollarını göstərir. Varlığın məkan və zaman xüsusiyyətləri dünyanın mənzərəsini qurmaq və hər hansı insan fəaliyyətini təşkil etmək üçün zəruri olur.

Zaman və məkan maddi aləmin bütün obyekt və proseslərinin mövcudluğunun zəruri atributları, həyat və şüurun mühüm komponentləri, varlığın universal kateqoriyaları olmaqla, həmişə maraq doğurmuş və müxtəlif bilik və elm sahələri üzrə alimlərin təhlil obyektinə olmuşdur. elmi tədqiqat obyektinə olaraq qalır. Bu kateqoriyaların öyrənilməsi metodologiyasının işlənilib hazırlandığı müxtəlif fəlsəfi konsepsiyalarda zaman və məkanın unikal baxışını müşahidə etmək olar.

Açar sözlər: *zaman kateqoriyası; sintaktik zaman; morfoloji (nisbi) zaman; mətn.*

Rəyçi: fil.f.d., dos. Həmidova Leyla İlyas qızı

NAZƏNDƏ SABİR QIZI HACIYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
nazende.haciyeva1960@mail.ru

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH POEZİYASININ PSIXOLOGİYASI

Açar sözləri: yaradıcılıq, ədəbiyyat, dünya, sosial-siyasi, fəlsəfi, milliyyət, ictimai-siyasi xadim, problem, dünyagörüşü

Ключевые слова: творчество, литература, мир, общественно-политический, философский, национальность, социально-политический деятель, проблема, мировоззрение

Key words: creativity, literature, world, socio-political, philosophical, nationality, socio-political figure, problem, worldview

Bir epoxa arxada qalsa da, bütün digər sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatın dünyaya, dünya ictimai-fikir araşdırmalarına yeni məramla yanaşma tərzində təbii bir axarla müstəqil baxış dəyişməsi baş verməsini müşahidə etmək, yeni tarixi faktlara söykənib yazmaq, həqiqəti ortaya çıxarmaq mümkündür. Qabaqcadan vurğulayaq ki, ədəbiyyatda nəsillərarası baş verən müəyyən anlaşılmazlıqlarda Sovet dövründə bu amil aparıcı rol oynayırdı, qiymətləndirilirdi, lakin şəxsiyyətin bütün tərəfləriylə önə çıxması, siyasi-ideoloji yükədən azad olması klassiklərə yanaşmada bütün çərçivələrin aradan götürülməsi hakim tendensiyaya çevrilmişdir. Əlbəttə, bütün bunlar dünyada baş verən proseslərlə bir başa səsleşir. Respublikamızın müstəqillik qazanmasından sonra dünyaya çıxışı, siyasi-iqtisadi münasibətlərin insanlararası əlaqələri yeni düz müstəviyə keçirilməsi bir-birindən qaynaqlanır və bir-biri ilə paralel şəkildə hərəkətdədir... Qadağan olunmuş mövzulara, klassikləri orijinal əsasında (Mirzə Şəfi Vazeh) tədqiqat vaxtı ilə uşaq marağı idi... Amma indi ulu öndər Heydər Əliyevin «Biz tariximizi, ədəbiyyatımızı yenidən yazmalıyıq» - deməsi M.Ş.Vazehi orijinal əsasında, sovet dövründə deyilənləri ümumiləşdirib, yeni tərzdə qiymətləndiririk... Əsil həqiqəti bu yolla ortaya çıxсын, biz buna çalışmışıq. Axı, dünya mədəniyyətinin hər bir sahəsində tabu yoxdur, bütün mövzular (klassiklərin yeni fikirlə tədqiqi) açıq hesab olunur, bu da öz növbəsində ali insan mifinin dağılmasına gətirib çıxarır. Bu yerdə «Tarix-tarixdir» deyən mütəfəkkir Heydər Əliyevin fikrinin köklərini daha dərin qatlarda axtarılmasını tələb edir. Ədəbi üfünə sonsuzluğunda Mirzə Şəfi Vazeh Kərbəlayi Sadıq oğlunun poeziyası Avropaya intiqrasiya olunduğu sevinc doğurur. Aydın olur ki, Şərq tefəkkürü, həmişə Qərb tefəkkürünü reallığa yönəltmişdir. Dünya mədəniyyətinin korifeylərinin Mirzə Şəfi Vazehə heyranlığı da bununla bağlıdır... Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməmizin əsas səbəbi də budur. Belə ki, bu prosesdə «Psixi reallıq» «Psixika» və ya «Əql» qədər ziddiyyətli anlayışdır, onu məzmunu ilə şüur kimi başa düşürlər, başqaları «qaranlıq» və ya «şüuraltı» təsəvvürlərin mövcudluğunu mümkün sayırlar üçüncülər psixika sahəsinə

instinktləri aid edirlər, dördüncülər onları istisna edirlər. Böyük əksəriyyət psixikanı beyin hüceyrələrindəki biokimyəvi proseslər məcmusu hesab edir, bəzilərinə görə isə məsələn- M.Ş.Vazehin poeziyasında məhz psixika beyin qabığına fəaliyyət göstərməyə məcbur edir, bu poeziyadır, Qərb təfəkkürünü özünə tabe edir. Fridrix Bodensdetdə bu proses ola bilməzdi. O, Qərb təfəkkürünün psixoloji tabusu ilə doydurulmuşdur. Lakin bu insana inanmaq qabiliyyətinin Tanrını dərk etməyə imkan verdiyi dini baxışına qəti tərəfdar olmağa maneçilik törətmir. Tamah və şöhrət hissi Bodensdeti Qərb təfəkküründən ayıra bilməmişdir. Buradanda Qərbin yeni bəlası – elm və din arasında zidiyyət ortaya çıxır. Halbuki, Şərq təfəkküründə İslam müdrikliyi «Qurani-Kərim» kimi Səməvi kitaba bağlıdır. Məhəmməd Əleyhisalame göylərdən göndərilən «Qurani-Kərim»də elm və din, millətlər arasında fərq olmamışdı. Peyğəmbərimiz «İnsan beşikdən qəbirə gedincəyədək oxumalıdır». Bu Şərq təfəkkürünün qaynaqlandığı ilk mənbədir. Nizaminin «Xəmsə»si bu Səməvi kitabın dediyini özündə ehtiva etdiyinə görə Eynşteyni qabaqlamışdı... Biz doğrudan belə bir fikrə öyrənmişik ki, idrak özünün universal xarakterindən uzaq düşüb, nə vaxt isə yaxınlaşacaq və bu yaxınlaşma Şərq təfəkkürünə baş əyəcəkdir. Qərb İslam sözünün müdriklik olduğunu təsdiqləyəcəkdir. Buna görə demək olar ki, idrak az və çox dərəcədə şəxsi iş, subyektiv, hətta ixtiyari fenomen kimi M.Ş.Vazehdə daha güclü olub, kökünə bağlıdır, Şərq təfəkkürünün yaratdığı poeziyada (nəzərdə M.Ş.Vazehidir) «həyat var» deyən Qərb təfəkkürünə bağlı olan Karl Marks haqlıdır Şərq təfəkküründə yaşamaq, yaratmaq, cəmiyyətə xidmət çağırışı fenomenlikdir. Qərb təfəkküründə monastılarda güşənişinlik təbliğ olur. Tanrı bunu qəbul etmir. Qadın və qızları, hətta oğlanları manastra salmaq dünyanın boş qalmasını tezləşdirməkdir. Şərq təfəkküründə bu yoxdur...

XIX əsr Azərbaycan üçün uğurlu olmadı. Rus çarı Azərbaycanı tabeliyinə bağladı. Nikolayın zor gücünə özünə tabe etdiyi xanlıqlarda qayda-qanun yaratmaq üçün rus məmurlarını ailələrilə birlikdə xanlıqlara köçürdü. Məmur uşaqlarının oxuması üçün 1830-cu ildə Şuşada, 1831-ci ildə Nuxada, 1832-ci ildə Bakıda, 1833-cü ildə Gəncədə, 1837-ci ildə Şamaxı və Naxçıvanda məktəblər açıldı. Bu məktəblərdə azərbaycanlı uşaqlarının oxumasına da icazə verildi. Əsas məqsəd çarın özünə sədaqətli – Azərbaycan və rus dilini mükəmməl bilən tələbələr hazırlamaq idi. Bu siyasət guya yerli əhalini savadlandırmaq məqsədi daşıyırdı. Gəncədə açılan məktəb də bu siyasətlə bağlı idi. M.Ş.Vazeh də burada kolleqrafiyadan dərs deyirdi. Bu məktəb onun dünyagörüşünü artırır, təlimin yeni metodlarını öyrədirdi... Onu da deyək ki, M.Ş.Vazeh ilk pedaqoji fəaliyyətə məscid mədrəsəsindən başlamış və burada M.F.Axundova dərs edmiş, onu yeni ideyalara maraq göstərməyə yönəltdir.

Tiflis gimnaziyasında Azərbaycan dilinə ehtiyac yarananda M.F.Axundov müəlliminin Gəncədən Tiflisə çağrılmasını gimnaziya direktoruna məsləhət görmüş, gimnaziyanın hesabına ona ev kirələmiş və bu vəsait Maarif müdiri Uvarovun razılığı ilə olmuşdur. Vazehin pedaqoji fəaliyyətinin ikinci mərhələsi Tiflis gimnaziyası ilə bağlıdır. O, burada İ.İ.Qriqoryevlə birlikdə «Kitabi-türkü» adlı

dərslük hazırlamışdır, «Divani-hikmət» ədəbi məclisini burada davam etdirmişdir. O, burada rus ədəbiyyatından Aleksandr Veltmanın (Şərqi poeziyasının mənəvi yetginliyi hiss olunurdu) şeirlərini xoşladığı üçün onlardan bəzilərini fars dilinə tərcümə etmişdi. Bu tərcümələrdən yalnız «Aydın fəcri nə üçün duman bürüdü» şeirinin tərcüməsi bizə gəlib çatmışdır.

A.Veltmanın əsərləri ilə onun maraqlanmasının səbəbi hər ikisinin dünyagörüşü arasındakı yaxınlıq ilə əlaqədar idi. XIX əsrin 40-cı illərində yaşayan rus şairi öz şeirlərində demokratik xırda-burjua ziyalıların əhvali-ruhiyyəsini tərənnüm edirdi ki, bu da xırda sənətkar təbəqəsi içərisindən çıxan Mirzə Şəfi Vazehin ruhuna uyğun gəlirdi.

M.Ş.Vazeh 1820-ci illərdə Gəncədə təşkil etdiyi «Divani-hikmət» (Hikmət – evi.) ədəbi məclisini sonralar Tiflis gimnaziyasında da davam etdirmişdir.

Tiflisdə davam etdirilən «Divani-hikmət» məclisində iştirak edənlərin əksəriyyəti onun şagirdləri və yaxın dostları idi. Gəncə məclisindən fərqli olaraq Tiflisdə təşkil olunan «Divani-hikmət» beynəlmiləlçi idi. Burada A.A.Bakıxanov, İ.İ.Qriqoryev, M.F.Axundov, Mirzə Yusif, Vidadi, Ağa İsmayıl Zəbih, Fazil xan Şeyda, F.Bodenşted, Mirzə Mehdi Zəbih, İ.İ.Qriqoryev, Q.Rozen, L.Z.Budaqov kimi tanınmış ziyalılar iştirak edirdi. Məclisin (bütövlükdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən məclislərin hamısında) iştirakçılarının çoxu M.Füzuli və M.P.Vaqif ədəbi məktəblərinə mənsub olan dünyagörüşləri yetgin insanlar idi. Onların əksəriyyəti nəzirə yazsalar da, hər birisinin özünəməxsus bədii ifadə vasitələri, sözü və bədii naxışı olmuşdur. Vaqif ədəbi məktəbinin nümayəndələri isə əsasən qoşma şəklinə yazmağa meyl göstərmişlər.

M.Füzuli ədəbi məktəbinə mənsub olanların əsərlərində dövrədən şikayət («Fələklər yandı ahımdan, muradı şəmi yanmazmı») əsas yer tutduğu halda Vaqif ədəbi məktəbinin nümayəndələri gözəlin xarici görkəmini-gözünü, qaşını, təsvir edir; «Kür qırağının seyrangah edən» telli, toqqaqı gəlini behişt hurisi adlandırır.

«Divani-hikmət»in üzvlərinin yaradıcılığında sevgi motivləri ilə bir sırada ictimai motivlər də güclüdür. İctimai motivlərin güclülüyü Q.Zakirin «Çıxmadı qurtulaq dərdi-bələdan, gündə bir zaqonu görən canımız» sözlərini yada salır. Zakir gözəllərin xaricini deyil, mənəvi aləmini tərənnüm edirdi. Əsil gözəllik mənəvi aləmdir.

«Divani-hikmət» məclisinin əsas xüsusiyyətlərindən biri yaxşı şeir yazmaq uğrunda yarış, qızın ədəbi və fəlsəfi mübahisələr gətirdi; F.Bodenşted yazır ki, bu mübahisələrin çoxu Mirzə Şəfi Vazehlə Bakıxanov arasında cərəyan edirdi.

«Divani-hikmət»də ən əvvəl şeir oxunur və sonra oxunan şeir haqqında mübahisə açılırdı və bu şeirlərə çox zaman Vazeh qiymət verirdi. Məclisin sədri Mirzə Şəfi Vazehin özü idi.

Xoşbəxtliyə can atmaq təşəbbüsü – Mirzə Şəfi şeirlərində irəli sürülən etik fikirlərin əsas amilidir. Şairin diqqət mərkəzində duran yalnız insandır – bütün iztirab və sevinci, xoşbəxtlik və bədbəxtliyi, məhəbbət və nifrəti ilə birlikdə götürülən insan. Xoşbəxtlik uzaqda deyil. Lakin onu görmək, əldə etmək lazımdır! Dindar

fırılacaqılar isə, var qüvvələri ilə buna maneçilik törədir. Çünki onlar yaxşı bilirlər ki, xoşbəxtliyə çatan kəs onların məscidinə ayaq basmaz. Şair göstərir ki, xalqın böyük bir kütləsi savadsızdır. Buna görə də, onların gözünü açmaq lazımdır. Xalq ancaq öz bədbəxtliyini dərk etdikdən sonra bədbəxtlikdən xilas olmaq uğrunda mübarizə apara bilər. Mirzə Şəfiyə görə, bu sahədə əsas vasitə xalqı maarifləndirməkdir. Bu işdə Mirzə Şəfi poeziyanın roluna böyük qiymət verir.

Mirzə Şəfi poeziyanın ictimai rolunu unudan, qulağı oxşayan boş məzmunlu qafiyəpərdazlıqla məşğul olan, ömrü boyu güldən, bülböldən, hicran və vüsaldan, günəşdən və aydan, cənnət və cəhənnəmdən “mızıldayan” şairləri lağa qoyur:

Sizin tutduğunuz bu yol asandır,
Fəqət axmaqlarçün “ürəkaçandır”.
Şeiriniz ürəyi gətirməz coşa,
Qanan kəslər üçün bələdir başa!

Mirzə Şəfi şeirlərində insanı həyatdan zövq almağa çağırır. Lakin bu onun əxlaqi görüşlərinin yeganə məğzini təşkil etmir. Şair özünün maarifçilik ideyalarında insanı mənən, ruhən təmizləyən məhsuldar əməyin roluna da böyük əhəmiyyət verir. Mirzə Şəfi əməyə, əsasən, əxlaqi bir kateqoriya kimi baxır.

Qadın azadlığı məsələsi Mirzə Şəfi poeziyasında xüsusi yer tutur. Şair deyir ki, Şərq gözəlinin qara çadra altında gizlənən üzündən çadranı atması lazımdır ki, bəşəriyyət həyatın ən gözəl nemətlərinin birindən məhrum olmasın. Bu cəhətdən “Tulla çadranı” şeiri xarakterikdir.

Tulla gəl çadranı... görünsün üzün,
Gül də gizlədərmi de, bağda özün?
Səni qadir Allah, ey incə çiçək,
Yaratmış dünyaya verməkçin bəzək.
De, bunca lətafət, bunca məlahət,
Solsun dar qəfəsdə neçin, nəhayət?! [4,189]

Şair yoxsulluğa dünyada ən böyük, hətta ölümdən də dəhşətli bir hadisə kimi baxır. Yoxsulluq, ehtiyac Mirzə Şəfiyə görə, ən ağıllı adamın belə qürurunu sındırır; onu elə adamlara tabe edir ki, onların qarşısında boyun əyməkdənsə, ölüm yaxşıdır. Ehtiyac şəriyyətin düşmənidir. Şair “yoxsulluq” və “bədbəxtlik” haqqında danışsa da, onlardan qurtarmağın yolunu müdriklikdə, ağılda, insanın möhkəm iradə və mənəvi yüksəkliyində görür. Şair bəzən öz oxucusuna təsəlli verir. Ruhdan düşməməyə, gözəl gələcəyə ümid bəsləməyə çağırır. O deyir ki, elə bir varlıq yoxdur ki, əzabdan azad olsun. Lakin hər gecənin bir gündüzü var! Hər şeyi ürəyinə salma, çünki hər şey dəyişir.

Mirzə Şəfinin şeirlərində dini xurafata qarşı mübarizə ideyası mühüm yer tutur. Şair göstərir ki, insan bir dəfə dünyaya gəldiyi və onun iki həyatı olmadığı üçün, o biri dünyaya ümid bəsləməməli, yer üzündə xoşbəxt olmağa çalışmalıdır. Cənnəti bu dünyada axtarmaq lazımdır, xoşbəxtlik göylərdə deyildir.... O bu barədə çoxlu qısa kəlamlar, aforizmlər yazır. Şairin qənaətinə görə, bu cür şeirlər xalqa asanlıqla çatır, onların qəlbinə tez təsir edir və çox yaşayır. Mirzə Şəfinin hətta ayrı –

ayrı din formalarının mahiyyətini eyniləşdirilməsi belə onun düşmənləri olan mollaların xüsusi nifrətinə səbəb olurdu.

Mirzə Şəfinin bədii yaradıcılığı, onun əsərlərində irəli sürdüyü ictimai – fəlsəfi ideyalar xalqımızın mədəniyyət tarixində xüsusi yer tutur. Şairin yaşadığı dövrdə həmin ideyalar bütün köhnə cəmiyyətə, onun həyat tərzinə və geri qalmış görüşlərinə qarşı çevrilmişdi.

O dövrdə köhnə cəmiyyətə, islam dini və şəriət qaydalarına qarşı az adam belə açıq, cəsarətlə çıxış edə bilirdi. Buna görə Mirzə Şəfi müəyyən mənada tək idi. Lakin onun hər halda M.F.Axundov kimi bir ardıcılı da var idi.

Mirzə Şəfi öz ədəbi fəaliyyəti ilə Azərbaycanda bütün sonrakı ictimai fikrin inkişafına verdiyi güclü təkanın nəticələrini görə bilmədi. Lakin onun ideyaları getdikcə yayıldı. M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir və başqa ədib və mütəfəkkirlərimiz tərəfindən davam və inkişaf etdirildi.

Ədəbiyyat:

6. Qasımzadə, F. Mirzə Şəfi Vazeh. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. C. 2. – Bakı, Azərbaycan SSREA-sı Nəşriyyatı, 1960.
7. Vazeh Mirzə Şəfi (1794-1852): Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. C. 2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1983.
8. Mirzə Şəfi Vazeh (1792-1852): Bakı, Gənclik, 1979 .
9. Bayramov A. Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi. – Bakı, Yazıçı, 1980
- 10.

Xülasə

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH POEZİYASININ PSİXOLOGİYASI

Bütün digər sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatın dünyaya, dünya ictimai-fikir araşdırmalarına yeni məramla yanaşma tərzində təbii bir axarla müstəqil baxış dəyişməsi baş verməsini müşahidə etmək, yeni tarixi faktlara söykənib yazmaq, həqiqəti ortaya çıxarmaq mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatda nəsillərarası baş verən müəyyən anlaşılmazlıqlar Sovet dövründə aparıcı rol oynayırdı. Lakin şəxsiyyətin bütün tərəfləriylə önə çıxması, siyasi-ideoloji yükədən azad olması klassiklərə yanaşmada bütün çərçivələrin aradan götürülməsi hakim tendensiyaya çevrilmişdir. Əlbəttə, bütün bunlar dünyada baş verən proseslərlə bir başa səsleşir. Respublikamızın müstəqillik qazanmasından sonra dünyaya çıxışı, siyasi-iqtisadi münasibətlərin insanlararası əlaqələri yeni düz müstəviyə keçirilməsi bir-birindən qaynaqlanır və bir-biri ilə paralel şəkildə hərəkətdədir... Amma indi ulu öndər Heydər Əliyevin «Biz tariximizi, ədəbiyyatımızı yenidən yazmalıyıq» - deməsi M.Ş.Vazehi orijinal əsasında, sovet dövründə deyilənləri ümumiləşdirib, yeni tərzdə qiymətləndiririk... Biz əsil həqiqətin bu yolla ortaya çıxmasına çalışmışıq. Ədəbi üfünə sonsuzluğunda Mirzə Şəfi Vazeh Kərbəlayi Sadiq oğlunun poeziyası Avropaya inteqrasiya olunması sevinc doğurur. Aydın olur ki, Şərq təfəkkürü,

həmişə Qərb təfəkkürünü reallığa yönəlmişdir. Dünya mədəniyyətinin korifeylərinin Mirzə Şəfi Vazehə heyranlığı da bununla bağlıdır.

Summary

PSYCHOLOGY OF MIRZA SHAFI VAZEH'S POETRY

Dos.N.S.Hajiyeva

As in all other fields, it is possible for literature to approach the world, world public opinion studies with a new zeal, independent view change with a natural flow observe the occurrence, write based on new historical facts, and reveal the truth. It should be noted that certain intergenerational misunderstandings in literature played a leading role in the Soviet era. However, the emergence of personality in all its aspects, freedom from political-ideological burden, the removal of all frameworks in the approach to classics has become the dominant trend. Of course, all this coincides with the processes taking place in the world. After the independence of our republic, the access to the world, the transfer of political-economic relations and people-to-people relations to a new flat level originate from each other and are moving in parallel with each other... But now saying the great leader Heydar Aliyev "We must rewrite our history and literature" - we have summarized what was said in the Soviet era on the original basis M.Sh.Vazeh's and evaluated it in a new way... We have tried to reveal the real truth in this way. In the infinity of the literary horizon, the integration of the poetry of Mirza Shafi Vazeh Karbalayi Sadıg oğlu into Europe is a source of joy. It becomes clear that Eastern thinking has always focused Western thinking on reality. The admiration of Mirza Shafi Vazeh by the luminaries of world culture is related to this.

Резюме

ПСИХОЛОГИЯ ПОЭЗИИ МИРЗЫ ШАФИ ВАЗЕХА

Доц.Н.С.Гаджиева

Как и во всех других областях, литература может найти подход к миру, изучить мировое общественное мнение с новым рвением, самостоятельно изменить точку зрения естественным образом, наблюдать за происходящим, писать, основываясь на новых исторических фактах, и раскрывать истину. Следует отметить, что ведущую роль в советскую эпоху играли определенные межпоколенческие недопонимания в литературе. Однако доминирующей тенденцией стало возникновение личности во всех ее аспектах, освобождение от политико-идеологического груза, снятие всех рамок в подходе к классике.

Конечно, все это совпадает с процессами, происходящими в мире. После обретения нашей республикой независимости выход в мир, перевод политико-экономических отношений и отношений между людьми на новый плоский уровень возникают друг из друга и движутся параллельно друг другу... Но теперь из высказываний великого лидера Гейдара Алиева «Мы должны переписать нашу историю и литературу», - М.Ш. Вазеха мы обобщили сказанное в советское время на исходной основе и по-новому оценили это... Мы постарались раскрыть настоящая правда таким образом. В бесконечности литературного горизонта интеграция поэзии Мирзы Шафи Вазеха Кербалаи Садыг оглу в Европу является источником радости. Становится ясно, что восточное мышление всегда фокусировало западное мышление на реальности. С этим связано восхищение Мирзой Шафи Вазехом корифеев мировой культуры.

Rəyçi: Axundova Nəzmiyə M. q.

GÜLXANI (PƏNAH) VAQİF QIZI ŞÜKÜROVA
Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının müəllimi
Email: gulxani@outlook.com

**ASİF RÜSTƏMLİNİN TƏDQIQATÇI DƏQİQLİYİ...
(2-ci məqalə)**

XÜLASƏ

Məqalədə görkəmli yazıçı, alim, pedaqoq, ədəbiyyatşünas Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında böyük xidmətləri olan Mir Cəlal Paşayevin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı Asif Rüstəmlinin elmi-nəzəri, tarixi araşdırmaları təhlil edilir.

Məqalədə filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Asif Rüstəmlinin görkəmli yazıçı, alim, pedaqoq, ədəbiyyatşünas Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında böyük xidmətləri olan Mir Cəlal Paşayevin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı elmi-nəzəri araşdırmaları tədqiqat obyektidir. Burada Asif Rüstəmlinin Mir Cəlalin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bu günə qədər tədqiqatlardan kənar qalan real faktlara gətirdiyi aydınlıq, bu sahədə araşdırmaları, üzə çıxardığı mənbələrə, faktlara münasibəti araşdırılır.

Mir Cəlal Paşayevin ədəbiyyatşünaslıq taixində yeri, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, bədii nəsrimizin, təhsilimizin inkişafında rolu, geniş ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə bağlı Asif Rüstəmlinin apardığı tədqiqatlar, bu tədqiqatların bir çox qaranlıq məsələlərə gətirdiyi aydınlıq, bu məsələlərin Mir Cəlal Paşayevin həyat və fəaliyyətinin, ictimai, siyasi, ədəbi, elmi fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi dəqiqliklə araşdırılması tədqiq və təhlilini tapır.

Rusca:

Açar sözlər: “Mir Cəlal”, “Asif Rüstəmli”, “ədəbi”, “həyatı”, “akademiya”

Giriş. 1948-ci ilin mart-aprel aylarında direktor Məmməd Arif Dadaşzadə Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunun təşkilatçılığı ilə keçirilən Maksim Qorkinin 80 illik yubiley tədbirlərində iştirak etmək, arxivlərdə elmi-tədqiqat işi aparmaq üçün Moskvaya ezam olduğu müddətdə Sovet ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Mir Cəlal Paşayev Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru vəzifəsini icra etdiyi, M.C.Paşayevin direktor vəzifəsini icra etdiyi müddətdə müqavilələr bağladığı, Azərbaycan EA Rəyasət Heyətinə müraciətlər ünvanladığı bildirilir: “Onun 26 mart 1948-ci ildə Rəyasət Heyətinə göndərdiyi məktubda yazılır: “Azərbaycan EA Rəyasət Heyətinə. RH-nin təsdiqlədiyi plana uyğun olaraq yazıçı Mehdi Hüseyn “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi”nin əsas müəlliflərindən biridir. M.Hüseynlə tarif dərəcəsini qaldırmaqla (1 ç.v. 3000 rub.) müqavilə bağlamaq üçün bizə icazə verməyinizi xahiş edirik.

Mehdi Hüseyn Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi üçün 1944-1946-cı illər dövrünə aid 4 ç.v. həcmində bizə oçerk yazacaqdır.

Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru vəzifəsini icra edən M.C.Paşayev” (8).

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik Yusif Məmmədliyəvin M.C.Paşayevin məktubuna 29 mart 1948-ci ildə dərkənar qoyaraq onu İctimai Elmlər bölməsinin rəhbəri, professor Heydər Hüseynova ünvanladığı, nəticədə işin müsbət həllini tapdığını açıqlayır.

Mir Cəlal Paşayevin ədəbi tənqidi məqalələrində ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi cərəyanlar və şəxsiyyətlər, forma-məzmun, dil-üslub məsələlərinə xüsusi diqqət ayırdığı, ilk irihəcmli elmi-nəzəri əsərlərindən biri Mahaçqalada çıxan “Maarif yolu” jurnalının 1928-ci il tarixli 10-11 və 12-ci, 1929-cu il nəşrinin 1-2-ci sayında çap olunan “Ədəbiyyatdan romantizm” adlı ədəbi-tənqidi məqaləsi” olduğu bildirilir: “Bu vaxt Mir Cəlal müəllimin cəmi iyirmi yaşı var idi. İndiki zamanda bu yaşda oxuyan gənclərimiz təhsilin yalnız bakalavr pilləsində qərar tuta bilirlər. “Ədəbiyyatdan romantizm”ni oxuduqca müəllifin problemə yanaşma tərzinə, onun qoyuluşuna, dünya romantizminə bələdliliyinə, dəyərləndirmə metoduna heyran qalmaya bilmirsən” (7).

Mir Cəlalin bununla bağlı fikirlərinə (“Romantiklər ibtidai cəmiyyətə, ibtidai həyata rəğbətlikləri ilə şəfqət və mərhəmətli görünür, səmimiyyəti sevirilər. Sevgi, məhəbbət mamentləri istər-istəməz bu halları doğurası idi. İnsanlar arasındakı səfalət, rəzalət uyğunsuzluqları insan cəmiyyətinin yaramaz quruluşunda görürək dəyişmək istəyir, əvəzində yeni “Əsas qardaşlıq” bir cəmiyyət qurmaq istəyirlər. Tolstoyun “Biri-birinə məhəbbət ediniz” əsəri, Hamidin “Doxtəri-hindu”undakı mühüm nöqtələr, Əhməd Hikmətin “Bir damla qan” adlı kiçik əsərləri, Cavidin “Köydə” sərlövhəli “Azər”dən buraxdığı parçalardakı səmimiyyətə rəğbət, mərhəmət tələqqilər yığıncağıdır”) diqqəti yönəldən Asif Rüstəmli gənc alimin “romantiklərə xas hissiyyat kimi vurğuladığı səmimiyyət, şəfqət və mərhəmət kimi insani keyfiyyətlər ilk növbədə onun özünə aid kökdən, gəndən gələn və həyatda qazandığı mənəvi xüsusiyyətlər” olduğunu yazır.

Müəllifin qənaətlərini (türk romantizmi Fransa ədəbiyyatından təsirlənərək XIX yüzilliyin ortalarından özünü bürüzə verməyə başlamış, qüdrətli simalar yetişdirməsə də, klassizmin və realizmin təsiri ilə inkişaf yolunu tutmuşdur. Fərqli cəhəti müxtəlif ədəbi cərəyanlarla qarışıq olması və “sırf romantik olan bir türk şairi” yetirə bilməməsidir), sonralar müəllifin Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndələri Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Əbdülxalq Cənnəti, Abdulla Şaiq, Abdulla bəy Divanbəyoglu, Abdulla Tofiq və b. haqqında əsərlər yazdığı və “bu cərəyanın yerli nümayəndələrinin yaradıcılığını dəyərləndirərkən romantizm haqqında onun ilk araşdırmaları”nın elmi qənaətlərinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır.

Asif Rüstəmli həm də XX yüzilliyin iyirminci illərində romantizm ədəbi cərəyanı haqqında yetərincə bilgilərin olmadığı bir mühitdə Mir Cəlalin

“Ədəbiyyatda romantizm” adlı elmi-nəzəri əsərinin orta və ali məktəblərdə dərslik kimi də istifadə edildiyini vurğulayır.

M.Cəlalin materializm ilə idealizmin həddlərinin konkretləşdirilməsində romantizmin əhəmiyyətini vurğuladığını (“Elm və fənn sahəsində idealizmi öldürən maddiyatçılıq (materializm) ədəbiyyat sahəsində də həyatı və həqiqiliyi hakim mövqeyə çıxardı. Bu həqiqilik (realizm) ilk dəfə neoromantizm (yeni romantizm) şəklində əsaslar qoydu və nəhayət idealizmdən əlaqəsini tamamilə kəsdi”) yazır.

“Ədəbiyyatdan romantizmə” adlı araşdırmasının gənc Mir Cəlalin parlaq istedadından və böyük elmi-nəzəri hazırlığa malik, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə xüsusi meyl göstərən tədqiqatçı olmasından xəbər verdiyini bildirən alim onun sonralar da yazıçı və şairlərin yaradıcılığını təhlil edərkən və dəyərləndirərkən ədəbi nümunələrə nəzəri aspektdə münasibət bildirdiyini, müəllifin bənzərsiz ədəbi portretini yaratmağı bacardığını söyləyir. Yazıçı Ənvər Məmmədخانlı haqqında fikirlərini (“Ənvər istedadlı və ümidli ədiblərimizdəndir. Mən onu nəsrimizdə bir romantik kimi tanıyıram. Ənvərin romantikası faydalı romantikadır. Doğrudur, bəzi yoldaşlar onun bədii qidasını kənarında - Avropa və ya rus ədiblərində görürlər. Məncə, bu, azdır. Ənvər Azərbaycan klassik nasirlərimizə də yad deyil. Onun xəyalında, lirikasında “Can yangısı” kimi gözəl bir əsər ilə, Süleyman Sani yaxud, Şaiqin bəzi hekayələri ilə mehriban bir səsləşmə vardır. Ənvər heç kəsə oxşamaq istəmir, tamam başqa cür yazmaq istəyir. O, adi və hər kəsə məlum hadisələrdən yox, seçilən, müstəsna və bəzən də nadir hadisələrdən yazmağa çalışır. Onun təsvir etdiyi adamlar daxilən güclü, məğrur olurlar. Öz aləmləri ilə yaşayır, ətraf ilə hesablaşmaq istəmirlər”), eyni zamanda Ənvər Məmmədخانlı yaradıcılığında romantikanı təqdir etsə də, onun “Burulğan” romanına münasibət bildirərkən realizm elementlərini bəyənmədiyini (əsərdə “hadisə və ziddiyyətlər əsas etibarilə realistcəsinə verilmişdir. Lakin bu realizm sönük və olduqca ibtidai bir realizmdir”) qeyd edir.

“Ədəbi tənqiddə bu düşüncələr Ənvər Məmmədخانlı yaradıcılığına yeni yanaşma, obyektiv baxış sistemidir və bu gün də elmi dəyərini, aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır” - deyən Asif Rüstəmli Mir Cəlal Paşayevin “elmi-nəzəri görüşlərində, ədəbi-tənqidi məqalələrində, mötəbər məclislərdəki məruzələrində formalizm və naturalizm probleminə hələ ötən yüzilliyin 30-cu illərində” tam aydınlıq gətirdiyini (Onun müşahidələrinə əsasən “müasir formalizm bədiiilik şüarı altında, naturalizm isə realizm şüarı altında çıxır, həm də gizlənilir”) yazır.

Bədii yaradıcılığın “mühüm elementi və məzmunla sıx bağlı olan, onun təzahür görüntüsü kimi özünü büruzə verən forma problemi”nin zaman-zaman mübahisələrə səbəb olması, məsələyə düşüncə adamlarının fərqli mövqələrdən yanaşdığı, Mir Cəlalin “forma” və onun ifrat aludəçilərinin təqdim etdiyi “formalizm” haqqında elmi qənaətləri, dəyərləndirməsinin isə “qısa və aydın”lığı (Mir Cəlal yazırdı: “Forma mündərcənin daxili strukturasıdır. Forma əsərin yalnız qafiyəsi, ölçüsü, dili, stilistikası məcazları deyil, həm də əsərin mündərcəsinə formalaşdıran strukturası, quruluşu, kompozisiyası, daxili rabitələri, maneraları, motivləri və bu motivlərin veriliş şəkildir. Çıplaq forma axtarmaq fikri ona görə yanlıştır ki, hazır bir forma

yoxdur və olmamışdır”) diqqətə çəkilir, “Ədəbi terminlərə, metodlara, cərəyanlara yetərinə diqqət yetirilmədiyi, dəqiq və dərin münasibət bildirilmədiyi, nəzəriyyələrin, baxışların stabil olmadığı dövrdə məsələyə tam aydınlıq gətirilmiş, problemə müasirlik müstəvisindən yanaşılmışdır”- deyir.

Mir Cəlal Paşayevin düşüncələrinin naturalizm məsələsində də “əsaslandırılmış məntiqə” söykəndiyi, “yetərinə konkret və aydın” olduğu əsaslandırılır: “O, problemə toxunaraq yazırdı: “Hər gözə görünən, hər yazan, hər hiss olunan şeyi şərtsiz, təhlilsiz, seçkisiz alıb, bədii əsərə doldurmaq, həyatın hər təsadüfi faktı və hadisəsini bədii ədəbiyyat obyektinə saymaq müasir naturalizmin ilk başlıca xüsusiyyətidir. Naturalist, qələmə aldığı səhnənin, tədqiqatçılara layiq dəqiq şəkildə, onun ehtiva etdiyi bütün ünsürlər kompleksi ilə fotoqraf qədər “obyektiv” verməyə çalışır” (7).

“Qeyd edildiyi kimi, naturalist əsərlərdə çox vaxt bədii-estetik keyfiyyət, zövqün və dünyagörüşün inkişafı məsələləri arxa plana keçir, intim səhnələrə, jarqon və biədab sözlərə geniş meydan açılır, yüngül və ucuz oxucu marağına hesablanmış “əsərlər” cəmiyyətə və ədəbi mühitə mənfi emosiyalar ötürür” - deyən Asif Rüstəmli Mir Cəlal naturalizm pərdəsi altında işlədilər xüsusilə biədab sözlərə öz münasibətini olduqca “dəqiq və sərt” bildirdiyini (“Bizim əsərlərdə isə ədəbsiz çıplaq təsvir, ifadə moment olaraq vardır. Qantəmirədə biədab söz əsərin canıdır. Bizim hekayələrdə biədab söz əsərin nöqsanıdır. Yəni bu sözləri atsan hekayə pozulmaz, biləks sağlamlaşar”) göstərir.

Milli ədəbiyyatımızın saflığı, büllurluğu, duruluğu, sağlamlığı Mir Cəlali daima düşündürdüyü, “onun bədii yaradıcılığa yeni gələn, gələcəyinə ümidlər bəslənən gənclərin əsərlərinə tənqidi münasibəti də sabit və birmənalı olaraq xeyirxahlıq, qayğıkeşlik səciyyəsi” daşdığı açıqlanır.

Həmid Araslı ilə birlikdə yazdığı və “Kommunist” qəzetində çap etdirdiyi “Hücum” adlı məqaləsində (1931.№239. 16 oktyabr) “həmyaşdlarının yaradıcılığına dövrün ədəbi-estetik meyarları nəzərə alınaraq obyektivlik, prinsipallıq müstəvisindən” qiymət verildiyi bildirilir: Məqalədə yazılırdı: “Dilbazının “Pambıqlı çöllərdə” parçası mövzu etibarilə ən aktual olsa da, kolxoz tarlalarında gedən kəskin mübarizə və əmək həyatını göstərməkdən çox aciz və bədii qiymətcə zəifdir. “1 avqust” münasibəti ilə buraxılan “Baltıkdan Atlantikə” şeiri müvəffəqiyyətli parçadır. Osman yoldaş (Osman Sarıvəlli nəzərdə tutulur - A.R.) müharibə haqqında yazan gənclərin bir çoxundan irəli gəlmişdir.

Səməd (Vurğun), “Ölən şeirlərim”də sadaladığı şeylər ilə “ağır və çətin dəqiqələrə qatlanaraq”, ələmlər içərisindən ayrılır... Zərbəçi yazıçılardan Mirzə yoldaşın (Mirzə İbrahimov - A.R.) “Yanlandır yalan” parçası keçmişlərə nisbətən iləri atılmış bir adımdır. Bu parça dünya görüşü uğurunda mübarizədən danışır. Mirzə, Müşfiqin “Həyatı gözəl duyan mənə, şair olandır:” ...təsəvvüfi fikrinə, doğru cavab verə bilməmişdir... Nədənsə Mirzə həyatı duyma məsələsini proletaryata aid edir. Və hətta proletaryatın və onun rəhbərlərinin böyüklüyünü həyatı duyub dəyişməklərində görür. “Cavad, Cavid duyduqlarını biz duyan kimi həyatı?” Mirzə bu

sualına mənfi cavab verməklə (Cəfər Xəndan kimi və başqaları kimi) burjuaziyanın düşünmədiyini, hətta duymadığına inanır. Elə çıxır ki, burjuaziya sinifi inqilab və sosializm quruluşunun doğruluğunu anlamadıqları üçün buna tərəfdar olurlar”. (7).

O dövr üçün Mir Cəlalin “proletar - burjuaziya ziddiyyətləri və ikincilərin təmsilçiləri haqqında yanlış, əsassız düşüncəni cəsarətlə təkzib etməsi, haqqa, həqiqətə, düzlüyə sadıqlığı, ədalətlik, obyektivlik prizmasından həmyaşdalarının əsərlərinə tənqidi yanaşması, repressiya buludlarının ziyalıların, qələm əhlinin başı üzərində sıxlaşdığı bir ərəfədə cəmiyyətdə heyrət və rəğbətlə” qarşılandığı, sözə və onun sahibinə saygını artırdığı, gənc yazarların əsərlərinin yüksək peşəkarlıqla təhlili, ciddi qüsurların aşkara çıxarıldığı, həlli yollarının araşdırılması istiqamətində metodik tövsiyələr, müsbət xüsusiyyətlərin vurğulanması, uğurlu bədii nümunələrin ürək genişliyi, sevinc hissi ilə təqdir olunması şair və yazıçıların formalaşmasına, sənətkarlıq keyfiyyətlərinin yüksəlişinə təkan verdiyi bildirilir: “Etiraf edilməlidir ki, XX yüzilliyin 30-60-cı illərində Azərbaycan ədəbi mühitində yetişən görkəmli şair və yazarların, qələm əhlinin uğurlarında Mir Cəlal tənqidinin böyük töhfəsi, əhəmiyyətli təsiri və sanballı çəkisi hiss olunmaqdadır” (7).

Mir Cəlalin “ədəbi-tənqidi yaradıcılığında poeziyasına dəfələrlə istinad edilən, işıqlı, tutumlu poetik düşüncələri, obrazlı deyim tərzini təqdir olunan, Azərbaycan dilinin gözəlliyini, şirinliyini, axıcılığını ədəbiyyata gətirməklə yeni məktəbin təməlini qoyan istedadlı gənclərdən biri də” Səməd Vurğun olduğu bildirilir.

Mir Cəlalla Səməd Vurğunun tanışlığı, ədəbiyyata sevginin, poeziyaya məhəbbətin bu iki gənci tezliklə yaxın məsləkdaşlara çevirdiyi, o vaxtlar Mir Cəlalin da ilk şeirləri kütləvi mətbuat orqanlarında, o cümlədən, “Qızıl Gəncə” qəzetində, “Maarif yolu” jurnalında nəşr edildiyi, 1929-1930-cu illərdə bu gənclərin Gəncə mühitindən ayrılaraq Moskvada və Kazanda təhsil almağa getsələr də, taleyin onları 1931-ci ildə Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında yenidən birləşdirdiyi, təhsil illəri, ədəbi mübahisələr, yeni ədəbiyyat və sənət uğrunda mübarizələr onların bir-birinə inamını, dostluğunu daha da möhkəmləndirdiyi qeyd edilir. Səməd Vurğunun şeirdən-şeyrə inkişafı Mir Cəlal tənqidinin nəzərindən yayınmadığı açıqlanır: “Mir Cəlal Mir Əli oğlu dönə-dönə qayıtdığı Səməd Vurğun yaradıcılığını şərh edərkən onun poetik dil xüsusiyyətlərini, üslub cazibədarlığını, bədii təsvir vasitələrindən yerli-yerində işlədilməsini vurğulamaqla yanaşı, xüsusilə poema və dram əsərlərində konfliktlərin kəskinliyinə, obrazların təbiliyinə, inandırıcılığına diqqət çəkir, bədii əsərlərdə sənətkarlıq keyfiyyətini gənc yazarlar üçün örnək sayırdı” (7).

Onun “Gənc işçi” qəzetində dərc etdirdiyi “Yaxşı bir əsər haqqında” (1938. 16 oktyabr) adlı məqaləsi Səməd Vurğunun “Vaqif” dramının səhnə həyatından bəhs etdiyi, əsərin tamaşasına baxdıqdan sonra ilkin təəssüratlarını bölüşdüyü (“Səməd mənfi obrazları da eyni qüvvətdə, real və zəngin boyalarla vermişdir. O, bəzi şablona alışıq avtorlar kimi düşməni axmaq, ağılsız göstərmir, düşmənin əl-qolunu bağlayıb müsbət obrazın qarşısına yıxmır. O, konfliktə çox çətin və mürəkkəb yollarla inkişaf

etdirir. İstər mənfə, istər müsbət tipləri bərkə-boşa salıb çıxarır, onları mürəkkəb situasiyalarda verir” (7) açıqlanır.

Mir Cəlalin müxtəlif illərdə yazdığı ədəbi-tənqidi məqalələri diqqətə çəkən Asif Rüstəmli onun gənc yazarların yaradıcılığına diqqət yetirdiyini, onlara qayğı və sayğı ilə yanaşdığını görür. 1933-cü ildə çap etdirdiyi “Gəncliyin səsi” adlı məqaləsində Səməd Vurğunun “Fənər”, Süleyman Rüstəmin “Yanğın”, Mehdi Hüseynin “Bahar suları”, Rəsul Rzanın “Böşevik yazı”, eləcə də “Azad qadın ədəbiyyatda” adlı yazısında Mikayıl Müşfiqin “Əfşan”, S.Vurğunun “Kənd səhəri”, Osman Sarıvəllinin “Əsrimizin qızı”, Nigar Rəfibəylinin “Komsomol qızlar” və digər gənc müəlliflərin əsərləri təhlil edilərək obyektiv münasibət bildirdiyini yazır.

Bədii nümunələrdə müsbət meyilləri, işıqlı cəhətləri yüksək qiymətləndirən Mir Cəlal uzunmüddətli müşahidələrinə əsasən belə bir qənaətə gəlirdi ki, “Gənclərimiz hələ də sxematizm, biologizm, sözcülük və xaltura ünsürlərindən yaxa qurtara bilməyirlər. Onlar yüksək sənət texnikasını mənimsəməyə, aldıqları mövzular ətrafında geniş surətdə işləməyə az fikir verirlər.

Göstərilən qüsurlar ədəbiyyatın oxucu qarşısında gözdəndüşməsinə, estetik zövqün korlanmasına səbəb olur, meydan açır. Qeyri-peşəkarlıq, səriştəsizlik və məsuliyyətsizlik ədəbiyyatı sxematizmə, xalturaya, sözcülüyə sürükləyən əsas amillərdir.

Mir Cəlal müəllimin tənqid hədəfləri abstrakt, mücərrəd olmur, fikrini, sözünü çox vaxt konkret yazıçıya ünvanlayır. Birbaşa müəllifin və əsərin adını nişan verir” (7)

Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” əsəri haqqında yazdığı “Böyük problemlər romanı” (“İnqilab və mədəniyyət” jur.,1934. №3-4. səh. 47-51) adlı məqaləsində müsbət məziyyətlərlə yanaşı, “inandırıcı olmayan, səmimiyyətdən uzaq məqamlar haqqında da mülahizələrini” bildirdiyini (“Yumor yaxşıdır, lakin qondarma, qıraqdan gətirmə olduqda təsirini itirir. Yumor əsərin öz mündəricəsindən və ümumi hərəkətindən çıxmalıdır. “Yumor üçün yumor” oxucuya heç bir təsir edə bilməz. ... Tiplərin hamısı eyni dildə danışdırılır. Hətta İran kübarları, Siqətli-İslam kimisi ilə (Təhminə xanımın) ifadəsi arasında fərq yoxdur. Müəllif hamını bir dildə danışdırır. Hətta 5 gün içərisində Rusiyadan gəlmiş Nina da xalis türkcə danışır”. Əlbəttə, iradlar çox incə məqamlarla - sənətkarlıq məsələləri ilə bağlıdır) yazır.

Mir Cəlalin “Yaradıcı tənqid uğrunda” məqaləsində tənqidçinin bilik və bacarığı ilə yanaşı, mənəvi-etik dünyagörüşünün, insani keyfiyyətlərinin önəmliyini gündəmə gətirdiyi, əsərdə mənfə çalarlarla yanaşı, işıqlı məqamların vacibliyini də vurğuladığı (“Tənqidçi öz əxlaqi məziyyəti, insani xasiyyəti, ictimai aləmdəki əlaqələri ilə də yazıçıya və oxucuya nümunə olmağa çalışmalıdır. Mən Ə.Əbülhəsənin və ya H.Mehdinin bir hekayəsində zərərli bir meyl, pis tərəflər görürəmsə, mütləq bunu müəllifə bildirməli, ondan bunun izahını və düzəltməsini istəməli, gözləməliyəm. Axı tənqidçi yaradıcının köməyi, inkişaf yolunda onun qolundan tutandır. Tənqid yalnız yazıçılara və oxuculara “pis nümunələr” təqdim etməməlidir. Tənqid ədəbiyyatımızın parlaq, işıqlı tərəflərini də görməli və cəsarətlə göstərməlidir”) bildirilir.

Asif Rüstəmli təhlillərini davam etdirərək onun “Bir neçə cümlə ilə müəllif müasir tənqidçi necə olmalıdır? - sualına cavab verdiyini, mənəvi-əxlaqi portretini yaratdığını və bununla da kifayətlənmədiyini yazır: “Bu portretin mükəmməliyini artırmaq, təkmilləşdirmək üçün ona “Ədəbi söhbətlər”ində yeni ştrixlər əlavə edir: “Tənqidin və ya tənqidçinin sözü kəsərli, nüfuzu böyük olmalıdır. Belə bir nüfuzla tənqidçi nə ilə nail ola bilər? Bizcə, hər şeydən əvvəl həqiqilik, obyektivliyi ilə. Əsərə təhlil və qiymət verəndə tənqidçinin qanunnaməsi məhz müqəddəs ...həqiqət, prinsipallıq, ...elmin müqəddəs hökmləri olmalıdır.” (7).

Müəllifin doğru qeyd etdiyi kimi, tənqidçi hər hansı bir əsəri təhlil edərkən və dəyər-ləndirərkən onun istinad nöqtəsi, güvənc yeri, söykəndiyi mötəbər dayaq şübhəsiz ki, yalnız həqiqət və elm arqumentlər olmalıdır. Əks halda tənqidçi ləyaqəti, tənqidçi nüfuzu üzərinə kölgə düşə bilər.” (7).

1937-ci ildə ölkədə tüğyan edən repressiyalar dövründə bir çox alimlərin, şair və yazıçıların həbs olunması üçün bəzi “tənqidçilər”in donos səviyyəli cızmaqaraları “məhkumluq orderi” səviyyəsinə qaldırıldığını, “həqiqətə, elmi dəlillərə söykənməyən, cəmiyyətdə sinfi parçalanma yaradan, asanlıqla mətbuata yol tapan “tənqidçi” iradlarının bəzən prokuror ittihamlarından “sərt” olduğunu gizlətməyən Asif Rüstəmli Mir Cəlalin “həmkarlarının yanlış mövqeyinə, subyektiv müşahidələrdən qaynaqlanan baxışlarına aydınlıq gətirərək cəmiyyətdəki reallıqlardan “Sənət və həqiqət” məqaləsində müdrikliklə bəhs etdiyini (“Bugünkü nəzəri mülahizələrdə ən yanlış və ən ziyanlı şey, cəmiyyəti bir-birinə zidd iki qütbə ayırmaq, hadisələri, insanları, duyğuları qara və qırmızı, pis və yaxşı deyərək iki yerə bölməsidir. Belə olsaydı, cəmiyyət bu yazıçıların dediyi kimi iki bir-birinə zidd və bir-birindən ayrı bölünmüş olsaydı, bir günün içində oğrunu da, əyrini də, rüşvətxoru da, xaini də, canini də taxtabiti kimi lap dağ su ilə qırmaq, cəmiyyəti dincəltmək olardı. Amma təəssüf ki, cəmiyyət belə deyil və heç bir zaman belə olmamışdır...”)

yazır. Mir Cəlal 1930-cu illərdə ədəbiyyata gələn gənclərdən Osman Sarıvəllinin və İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığına fərqli rakurslardan yanaşaraq “müsbət meylləri, fərqli xüsusiyyətləri zərgər dəqiqliyi ilə” araşdırdığı, qiymətləndirdiyi qeyd edilir.

Digər gənc və istedadlı yazıçı İlyas Əfəndiyevin 1939-cu ildə nəşr olunmuş ilk hekayələr kitabçası haqqında da eyni səmimiyyət və rəğbət hissi ilə “Yeni qüvvələr” (“Ədəbiyyat qəzeti”. 1941. 5 may) adlı məqaləsində yazdığını (“Mən, İlyas Əfəndiyevin “Kənddən məktublar” kitabçasını oxuyanda çox sevindim. Bu qələmin sahibində, adi insanlarda, adi savadlı adamlarda olmayan bir sıra əlamətləri kitabça aydın göstərir. Bu əlamətlər: yazıçılıq hissindən, incə müşahidə qabiliyyətindən, mənəvi yüksəklikdən, təmkindən, sevinməyi, kədərlənməyi bacarmaqdan ibarətdir”), onun gənc yazarların işıqlı tərəflərini görməyi və qiymətləndirməyi bacardığını bildirir. Onun “Ədəbi söhbətlər”ində Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Rəsul Rza, Osman Sarıvəlli, Zeynal Xəlil, Əhməd Cəmil, Mirvarid Dilbazi və başqalarının yaxşı əsərlərinin oxucu kütlələrinin mənəvi qidası olduğu, onların ardınca H.Hüseynzadə (Arif), İ.Qabil, N.Babayev (Xəzri), B.Adil, Q.Qasımozadə,

İ.Səfərli, B.Vahabzadə, Ə.Kürçaylı, H.Abbasızadə və sairləri kimi istedadlı gənclər gəldiyini, “Ədəbiyyatımızın gənc qüvvələri” məqaləsində isə İkinci dünya savaşından sonrakı illərdə ədəbiyyata gələn yeni istedadlar sırasına İslam Səfərli, Hüseyn Hüseynzadə, Bəxtiyar Vahabzadə, Qasım Qasımzadə, Əliqə Kürçaylı, Ənvər Əlibəyli, Nəbi Babayev, Salam Qədirzadə, İsa Hüseynov, Seyfəddin Abasov, Pənah Xəlilov, Məsud Vəliyev, Qulu Xəlilov və başqalarının adını vurğulamışdır. Tənqidçi gənc ədiblərin ötən əsrin 50-ci illər dalğasına Əli Kərim, Sərdar Əsəd, Davud Ordubadlı, Məmməd İbrahim (Araz), İlyas Tapdıq, Famil Mehdi, Cabir Novruz, Ramiz Məmmədzadə, Tofiq Mütəllibov, Xəlil Xəlilov (Xəlil Rza Ulutürk), Sabir Əhmədli, Altay Məmmədov, Emin Mahmudov, Bayram Bayramov, Rauf İsmayılov, Ağamusa Axundov, Bəkir Nəbiyev və başqalarının adlarını çəkdiyini bildiren Asif Rüstəmli “tənqidçinin gənclərə bəslədiyi ümidləri özünü doğrultmuşdur. 1950-ci ilin ortalarında ilk əsərlərini oxuculara ünvanlayan tənqidçilər, şair və yazıçılar sonrakı dövrün tanınmış elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləridir”-deyir.

Milli ədəbiyyatşünaslığımıza "altmışıncılar" terminini gətirən, özündə mühüm bir ədəbi mərhələni ehtiva edən, sovet rejiminin ideoloji basqılarına müqavimət göstərən, adları xüsusi vurğulanan bu ədəbi nəslin görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına Mir Cəlalın tənqidi təsirsiz qaldığı, onların bir yazıçı, tənqidçi, düşüncə adamı kimi yetişməsində ədibin xidmətləri böyük olduğu vurğulanır.

Mirzə Fətəli Axundzadə adına Milli Kitabxananın direktoru, professor Kərim Tahirlinin təşəbbüsü və tərtibçiliyi ilə ilk dəfə küll halında toplanılaraq çap edilən Mir Cəlalın “Ədəbi-tənqid”i kitabının oxucuda dərin təəssürat yaratdığı, müəllifin peşəkarlığı, cəsarəti, zəhmətsevərliyi, geniş erudisiyası böyük maraq doğurduğu bildirilir.

Mir Cəlalın tənqidin və tənqidçinin çətinlikləri barədə fikirlərini (“Təndiq yazmaq üçün mədəni - ədəbi səviyyə, müəyyən olmuş zövq və bir qədər də cürət lazımdır. İkinci tərəfdən tənqid əsərini hər qəzet və jurnalda çap etdirmək o qədər də asan olmur. Ən yaxşı tənqidi məqalə uzaqbaşı bir dəfə çap olunur. Üçüncüsü - istər redaksiyalar, istər İttifaq rəhbərliyi tənqid yazanın fikir və mülahizələrini daha çox kontrol altına alır, yaradıcılıq işinə qarışır, nəinki şeir, ya nəsr yazanın...

... Bütün bu səbəblərə görə tənqid sahəsinə gələnlər azdır”) diqqətə çəkən alim “1955-ci ildə qələmə alınan, olduqca cəsarətlə söylənilən bu fikirlər sovet rejiminə, onun ideoloji əsaslarına qarşı açıq etiraz əlaməti idi. "İttifaq rəhbərliyinin tənqid yazanın fikir və mülahizələrini nəzarət altına alması" birbaşa fikir, söz azadlığının məhdudlaşdırılması, mətbuat azadlığının boğulması kimi qiymətləndirilməlidir.

Nəticə. Asif Rüstəmli Mir Cəlal Paşayevin mətbuat, söz azadlığı haqqında sovet rejiminə qarşı bu cürətli düşüncələri Sitalin repressiyalarından sonra siyasi mülayimləşmənin ilk simptomları, "altmışıncılar"a hazırlıq mərhələsinin başlanğıcı kimi də dəyərləndirmək olar. Altmışıncıların yaradıcılığı isə milli müstəqilliyə aparan yolda cəsur, mübariz, vətənpərvər istiqlalçılar nəslinin yetişməsində, formalaşmasında mühüm rol oynadı”-deyir.

Mir Cəlalin fəaliyyət sferasının mündəricəsini və mahiyyətini vizual nəzərdən keçirməklə böyük ədibin elm, tənqid cəbhəsində, bədii yaradıcılıq sahəsində göstərdiyi şücaəti, fədakar müəllim əməyi heyrət doğurur desək - bəlkə də görülən titanik işlərin sanbalı, əhəmiyyəti haqqında gerçək, doğru mənzərənin ən zəruri təfərrüatlarını əks etdirməkdə çətinlik çəkmiş olarıq”.

Mir Cəlal Paşayevin “elmi, ədəbi-tənqidi araşdırmaları, bədii yaradıcılığı və pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycan xalqının davamlı tərəqqisinə hesablanmış təmənnsiz övlad borcu, müqəddəs vətənpərvərlik missiyası” kimi yüksək dəyərləndirilir.

Asif Rüstəmlinin Mir Cəlalin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı araşdırmasının özəlliyi onun bütün tarixi gerçəkliklərə diqqət göstərməsi, tarixlərin təhrifini üzə çıxarması, hər ilin, hər ayın böyük sənətkarın, alimin həyatında oynadığı tarixi rolu olduğu kimi tədqiqata çəkməsidir. O, Mir Cəlalin həyat və fəaliyyəti ilə yazılan monoqrafiyalarda, tədqiqat işlərində bəzən tələm tələsikliyə yol verildiyini tədqiqatçı zərgərliyi ilə görür. Hər bir sənətkarın, tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətində şəffafılıq üçün onun yaşadığı illərin, ayın belə düzgün göstərilməsi mütləqdir. Asif Rüstəmli elmdə bu şəffafılığa diqqət yetirən məsuliyyətli tədqiqatçıdır. Təkcə böyük ədəbiyyatşünas, yazıçı Mir Cəlalin deyil, bütün apardığı tədqiqat işlərində hətta ən adi bir şeirin belə yazılma tarixini düzgün müəyyənləşdirməyin vacibliyinin şərt olduğunu gözləyir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Mir Cəlal. «Füzuli sənətkarlığı». 3-cü nəşri. «Nurlan», Bakı, 2007
- 2.Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. Bakı, “Ziya-Nurlan”, 2004.
- 3.Mir Cəlal. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (dərslük). Bakı, “Maarif”, 1969.
- 4.Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı, “Azərnəşr”, 1973.
- 5.Mir Cəlal, Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, “Çaşı-oğlu” nəşriyyatı”, 2005.
6. Mir Cəlal. Ədəbi tənqid (1931-1974) /Layih. rəh. Ə.Qarayev; elmi məsləh. N.Cəfərov; tərtib. və elmi red. K.Tahirov; ön sözün müəl. A.Rüstəmli; red. və çapa haz. Ə.İsmayılova, V.Həsənova.- Bakı, 2018.- 520 s.
7. 525-ci qəzet. - 2019.- 15 yanvar. - № 8.

РЕЗЮМЕ

ТОЧНОСТЬ ИССЛЕДОВАТЕЛЯ АСИФА РУСТАМЛЫ

В статье анализируются научно-теоретические, исторические исследования Асифа Рустамлы о жизни и творчестве Мир Джалала Пашаева, выдающегося писателя, учёного, педагога, литературного критика, внёсшего большой вклад в развитие азербайджанского литературоведения.

Объектом исследования является научно-теоретическое исследование доктора философских наук, профессора Асифа Рустамлы жизни и творчества Мир Джалала Пашаева – выдающегося писателя, учёного, педагога, литературоведа, внёсшего существенный вклад в дело развития азербайджанского литературоведения. Здесь рассматриваются разъяснения

Асифа Рустамлы реальных фактов, оставшихся за пределами исследования жизни и творчества Мир Джалала Пашаева, его работы в этой области, а также его отношение к раскрытым им источникам и фактам.

Место Мир Джалала Пашаева в области литературоведения; его роль в развитии нашей литературы, культуры, художественной прозы и образования; исследования Асифа Рустамлы о его обширной общественно-политической деятельности; ясность, которую эти исследования вносят во многие тёмные вопросы жизни и деятельности Мир Джалала Пашаева, его общественной, политической, литературной и научной деятельности по этим вопросам, - всё это тщательно исследуется и анализируется в данной статье.

Ключевые слова: «Мир Джалал Пашаев», «Асиф Рустамлы», «литературный», «жизненный», «академия»

GULXANI (PANAH) VAQİF QIZI SHUKUROVA

SUMMARY RESEARCHER ACCURACY OF ASIF RUSTAMLI

The Article analyzes scientific-theoretical, historical studies of Asif Rustamli connected with the life and creativity of the writer, scientist, educator, literary critic Mir Jalal Pashayev who had great merits in development of Azerbaijan Literary Studies.

The research object of the article is scientific-theoretical research of the doctor of sciences in Philology, professor Asif Rustamli which is connected with the life and creativity of the eminent writer, scientist, educator, literary critic Mir Jalal Pashayev who had great merits in development, advancement of Azerbaijan Literary school.

In this article the author brings clarity to the real facts left out of studies and which reflected the life and creativity of Mir Jalal Pashayev as well as the author of the article researches the attitude, to the facts, sources Asif Rustamli revealed.

Asif Rustamli's studies related to Mir Jalal Pashayev's position in History of literature his role in advancement of culture, education artistic prose, public-political activity, and clarity brought to the vague issues have been analyzed and investigated precisely as the component of Mir Jalal Pashayev's life, political- public, literary and scientific activities.

Key words: Mir Jalal Pashayev, literary, vital, academy

RƏYÇİ: Akademik İsa Həbibbəyli

YAQUT BAHADURQIZI ƏŞRƏFOVA
*Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Xaqani Şirvani adına
Aran regional filialının müdiri
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
yaqut.bahadur@gmail.com*

**USTADNAMƏLƏRDƏ HİKMƏTLİ SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ
XÜLASƏ**

Məqalədə Azərbaycan aşıq yaradıcılığının zəngin fəlsəfi məzmununu özündə ifadə edən “ustadnamələr” tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqatda məqsəd ustadnamələrin tərkibindəki hikmətli sözlərin işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Bunun üçün ustadnamə mətnləri tədqiqata cəlb edilib və onların üzərində təhlil aparılıb. Təhlil nəticəsində aydın olub ki, ustadnamələrdə xalqın hikmətli deyimləri, atalar sözləri geniş şəkildə öz əksini tapır. Burada işlənən hikmətli sözlər şeirlərə uyğun olaraq müəyyən forma dəyişikliyinə uğrayır. Məqalədə xalq hikmətlərinin ustadnamələrdə işləndiyi zaman səciyyəvi cəhətləri aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, aşıq, ustad, ustadnamə, hikmətli sözlər, təhlil.

Ягут Бахадур гызы Ашрафова
**ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ МУДРЫХ СЛОВ В
АШЫГСКИХ СТИХАХ «УСТАДНАМЕ»**
РЕЗЮМЕ

В статье включены к исследованию стихи под названием «устаднаме» (слова мастера), выражающие богатое философское содержание в творчестве азербайджанских ашыгов. Цель исследования – изучить особенности обработки слов мудрости, содержащихся в стихах. Для этого образцы стихов были включены в исследование и проанализированы. В результате анализа выяснилось, что в таких стихах широко отражены мудрые изречения и пословицы народа. Мудрые слова, использованные здесь, претерпевают определенные изменения формы в зависимости от стихотворений. В статье раскрываются особенности использования народной мудрости в стихах «устаднаме».

Ключевые слова: Азербайджан, ашыг, мастер, стихи, мудрые слова, анализ.

Yagut Bahadır gizi Ashrafova
PECULIARITIES OF THE USE OF WISE WORDS IN ASHYGA VERSES
"USTADNAME"

RESUME

The article includes verses under the title "Ustadname" (words of the master), which express the rich philosophical content in the work of Azerbaijani Ashishovs. Purpose of the study– to study the peculiarities of processing the words of wisdom contained in the verses. For this, sample verses were included in the study and analyzed. As a result of the analysis, it turned out that wise sayings and proverbs of the people are widely reflected in such verses. Wise words used here undergo certain changes in form depending on the verses. In the article, the peculiarities of the use of folk wisdom in the verses "ustadname" are revealed.

Keywords: Azerbaijan, ashig, master, verses, wise words, analysis.

Ustad sənətkarların yaradıcılıq nümunələrindən biri də onların dünya, insan və mənəvi dəyərlər haqqında olan düşüncələrini özündə əks etdirən müdrik və hikmətli sözləri məzmununda ehtiva edən ustadnamələrdir. Ənənədə toplanmış həyat təcrübəsindən gələn biliklər, xalqın fəlsəfi düşüncəsi və dini əxlaq belə yaradıcılıq nümunələrində geniş yer tutur.

Ustadnamələri araşdırarkən ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, bu yaradıcılıq nümunələri birbaşa ustad sənətkarlarla bağlıdır. Belə ustad sənətkarlar Azərbaycan folklorunda, Azərbaycan aşığı yaradıcılığı sahəsində çox olmuşdur. Onu da əlavə edək ki, ustadnamələr aşığı yaradıcılığı nümunəsidir və bu baxımdan onun aşığı yaradıcılığı kontekstində araşdırılması lazımdır.

Azərbaycan aşığı ənənəsində aşıqlar ustad və ifaçı aşıqlar olaraq təsnif edirlər. Belə ki, aşıqların bir hissəsi bu sənəti öyrənib bilsə də, ustad səviyyəsinə yüksələ bilmirlər və ənənədə mövcud olan repertuarı ifa edirlər. Bu qisim aşıqlar sənətə yaradıcı yanaşanlardan fərqlənir.

Ustad aşıqların aşığı ənənəsində bir "pasportu" və ya "anketi" vardır. Bu yüksək statusa yüksəlmiş sənətkarın qarşısında bir sıra tələblər qoyulmuşdur. Buraya onun şeir yaradıcılığı, musiqi yaradıcılığı, dastan yaradıcılığı ilə yanaşı ustad-şagird ənənəsinə bağlılığı da şərt kimi qoyulmuşdur. Bir aşığın ustad olması üçün onun ustaddan dərs alması da vacibdir və özünün də şagird yetirməsi vacibdir. Məsələ belədir ki, bu tip sənətkar mütləq sənət ənənəsində ən vacib olan ustaf-şagird ənənəsini yaşatmış olmalıdır. Ustad olmaq, ustad görmək deməkdir. Sənətkarın ustadı yoxsa o kamil sənətkar sayılmaz.

Ustad olmaq üçün şagird yetişdirmək lazımdır. Məsələn, biz Göyçə aşığı mühitində Ağ Aşığı, Aşığı Alı, Aşığı Ələsgər ustad-şagird şəcərəsinin olduğunu bilirik. Belə şəcərələri olmayan aşıqlar ustad sayılmır. Şirvan aşığı mühitində də Aşığı Mirzə Bilal, Aşığı Şakir ustad-şagird şəcərəsi mövcud olub. Bu tipli şəcərələri olmayanlar artıq ustad kimi səciyyələndirilmir.

Ona görə də ustad şagird yetişdirən, sənətə yeni sənətkarlar qazandıran şəxsdir. Haqqında araşdırma apardığımız “ustadnamələr” də bu qəbildən olan sənətkarların yaradıcılığıdır.

Ustadnamələrin bədii təsvirini vermədən öncə qeyd edək ki, bu nümunələr “ustad sözü” mənasını daşıyır və ayrıca bir şeir şəkli deyildir. Ustadnamələr də digər aşıq şeiri şəkillərində olduğu kimi ənənəvi janr xüsusiyyəti daşıyır. Ustadnamələrin əlimizdə olan çoxsaylı nümunələrinin qoşma şeir şəklində olduğunu görə bilirik.

“Ustadnamə qoşmanın şəkli xüsusiyyətinə əsaslanır, ondan yalnız məzmun fərqi görə seçilir” (1, 182).

Aşıq yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarda qeyd olunur ki, “Ustadnamə — Hikmətli, nəsihətamiz qoşmalar ustadnamələr adlanır. Ustad sözü, ustad nəsihətidir. “Öyüdləmə” adı ilə də tanınır” (1).

Ustadnamələrin istifadə olunduğu yerə gəlincə onu qeyd etmək lazımdır ki, aşıq məclislərində, müxtəlif şənlik mərasimlərində aşıqlar ustadnamə ifa edə bilirlər. Lakin ustadnamələrin əsas işləndiyi yer dastanların başlanğıcıdır. Aşıqlar dastan söyləməyə ilk növbədə ustadnamə ilə başlayıblar. “Ustadlar ustadnaməni bir yox iki, iki yox üç deyiblər” . Bu bir ənənə halını alıb və biz aşıqların ifasında olan dastanlarda ustadnamələrin bu şəkildə işləndiyini görə bilirik.

P. Əfəndiyev ustadnamədən bəhs edərkən yazır ki, “ustadnamə ustad sözü, yaxud nəsihəti deməkdir” (1, 182). M. Qasımlı və M. Allahmanlı da qeyd edirlər ki, “Adətən, dastanların əvvəlində üç ustadnamə verilir” (2).

“Ustadnamələrin yaranmasında xalq aforizmlərinin, həyat təcrübəsini özündə əks etdirən əxlaqi, nəsihətamiz, atalar sözlərinin mühüm rolu olmuşdur. Çox zaman bir neçə atalar sözü şeirin vəzn və qafiyəsinə uyğunlaşdırılıb ustadnamə kimi verilir” (1, 182). Əslində ustadnamənin hikmətli hissəsi xalq təcrübəsində toplanmış bilikdən gəlir. Burada atalar sözləri, zərb məsəllər və içində hikmətli fikirlər olan xalq deyimləri aktiv şəkildə istifadə olunur.

“Bəzən aşıqlar dünyanın vəfasızlığını, beş günlük olasını, Süleyman, İskəndər kimi hökmdarların belə ölüb getdiklərini xatırladaraq zülmkarlara, şah və sultanlara ibrət dərsi vermək, onları doğru yola çağırmaq istəmişlər” (1,182). Dünyanın fəniliyi fəlsəfəsi ustadnamələrdə daha çox mala-mülkə bağlanmamaq, nəfslə mübarizə aparmaq, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri aktivləşdirmək məqsədi ilə istifadə olunur. Klassik aşıq yaradıcılığı haqqa aşıqlıyı, nəfslə mübarizəni, mənəvi kamilləşməni həmişə yaradıcılığın əsas istiqməti kimi diqqət mərkəzində saxlayıb. Bu ənənə müasir dövrdə qədər bu və ya başqa şəkildə gəlib çatmışdır. Burada əsas məsələ ustad sözündəki müdriklikdir. Ustadın özü, onun şəxsi keyfiyyətləri onun yanında yetişən sənətkarlara əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı ustad eyni zamanda həm öz şagirdlərini sənətə hazırlamış, onları mənəvi cəhətdən də kamilləşdirmək üçün fəaliyyət göstərmiş, həm də özünün mürəkkəblik ifadə edən ustadnamələri ilə böyüvlükdə xalqa kitab etmişdir.

Azərbaycan aşıq ənənəsində dədə deyilən zümrənin önəmli rolu olmuşdur. Ola bilər ki, dədə orta əsrlər dövründə tərifiqətdə bir ruhani rəhbər mənasını ifadə edib.

Aşıq sənətində dədə eyni zamanda ustada verilən bir addır. Ustaplara dədə deyiblər, Məsələn, Dədə Qasım, Dədə Ələsgər və b. Dədə Qorqud, Dədə Kərəm, “Dədə Əmrah, Dədə Novruz və digər söz ustadlarının yaratdığı bədii sözə xalqımız həmişə yüksək qiymət verib, onların sələfləridə bu böyüklüyü, ucalığı qoruyub saxlamağa çalışıblar. Qurbani, Miskin Abdal, Qul Mahmud, Koroğlu, Aşıq Cünun, Vanlı Göyçək, Sarı Aşıq kimi ustadların da hər biri fərdi yaradıcılığı ilə aşıq ədəbiyyatının bədii tamlığına müəyyən bir yenilik əlavə edib onu zənginləşdiriblər” (3).

Azərbaycanın görkəmli ustad aşıqları içərisində Xəstə Qasımın, Tufarqanlı Abbasın çox dəyərli ustadnamə yardıcılığı olmuşdur. “Qurbani” dastanında Xəstə Qasımdan verilən ustadnamədə deyilir:

“Xəstə Qasım günü keçmiş qocadı,
Gələn bəzircandı, gedən xocadı,
Sərv ağacı hər ağacdən ucadı
Əsli qıtdı, budağında bar olmaz” (4, 19).

Nümunədə təqdim edilən didaktik hikmət ondan ibarətdir ki, insan bu dünyada özündən sonra bir xetir əməllər qoyub getməlidir. Şeirdə dərin bir təvazökarlıq duyğusu içərisində ustad özünü sanki unudur və ya bir şəkildə dünyanın faniliyinə işarə vurur. Özünü günü keçmiş qocaya bənzətməklə artıq onun fəaliyyət imkanının məhdud olduğuna işarə edir. Bəzircan bənzətmək o deməkdir ki, insan dünyaya gələndə dünya malına aludə olur, amma yaşlaşıb kamilləşəndə o müdrik bir xocaya dönür. Amma insanın mənəvi kamilliyi onu nə qədər ucaltsa da insanın əbədi olmadığına diqqət yönəldilir. Sərv ağacının ucalığı vardır, amma barı-bəhəri yoxdur. Bu bənzətməni də insana aid edəndə ucslıq da bir fayda verməz fikri aydınlaşır. Çünki əsl ucalıq və böyüklük yaradana məxsusdur. İnsan məxluqdur, yaradılmışdır və öz yaradanının əmrindədir. İnsanın mənəvi təkamülü baxımından buradakı hikmətin mənası böyükdür.

“Tahir və Zöhrə” dastanında Abbas Tufarqanlıdan verilmiş ustadnamə nümunəsində deyilir:

“Bir gün olar, xeyir şərlə seçilər,
Boya görə yaxşı xələt biçilər,
Bu dünyadan o dünyaya köçülər,
Abbas onda elər şikayət, könül” (4, 120).

Xeyir-şər mövzusu ustadnamələrdə geniş işlənir. Bəzən bu mövzu yaxşı-yaman qarşıdurması şəkildə özünü göstərir. Nümunədə təqdim edilən hikmət ilahi ədalətin təcəllasına işarədə özünü göstərir. Xeyir şərlə qiyamətdə seçilir, savablar və günahlar hesablanır. Bu təsəvvüf ədəbiyyatındakı “məhşərül yövmül hesab” deyilən bir hesab gününə işarə edir. Həmin hesab günündə xeyirlə şər də ayırd edilir. Boya görə yaxşı xələtin biçilməsi isə xeyir əməllər və qazanılmış savabın mükafatına işarə edir. Artıq insan dünyadan köçdükdən sonra onun əməl dəftəri qapanmış olur və özəmə bu dünyada olarkən xeyir əməllər etməyənlər şikayət edərlər. Bu şikayətlərin də bir faydası olmaz. Abbas Tufarqanlı insanı bu dünyada xeyir əməllərə çağırır, o dünyanın da bu dünyada qazanıldığına işarə edir.

“Alı xan” dastanında Aşıq Ələsgərdən verilən ustadnamədə deyilir:

Yığılar məxluqat, qurular məşşər,
Boyunlarda kəfən, əllərdə dəftər,
Onda vay halına, yazıq Ələsgər,
Özün getdin, sözün qaldı dünyada” (4, 202).

Demək olar ki, bu motiv bir çox ustadnamələrdə işlənir. Burada da qiyamət gününə işarə edilməkdədir. Aşıq şeirində “Qiyamət var. qıl körpü var, qazan var, İki mələk xeyir-şəri yazan var” fikri müxtəlif şəkillərdə ustadnamələrdə qarşımıza çıxmaqdadır. Qiyamət günündə, məşşərdə əməl dəftəri yoxlananda sözün də haqq-hesabı olacaq. Ələsgər özünə deyir ki, “doğru söylə, sözün çıxmasın qələt”, yəni doğru olmayan sözün də heabı çəkikləcəkdir. Bu baxımdan Ələsgər qoyub getdiyi hikmətli fikirlərə də böyük məsuliyyət duyğusu ilə yanaşmışdır.

“Lətif şah” dastanında Aşıq Alıdan veilmiş ustadnamədə deyilir:

“Ölüm haqdı, çıxmaq olmaz əmrədən,
İpək tora halqa salma dəmirdən,
Aydı, gündü gələr, gedər ömürdən,
Tələsərik: görən yaza nə qaldı?” (1, 239).

İnsanı düşündürən mövzulardan biri həyat və ölümdür. İnsan oğlu dünyaya gəlir və dünyadan gedir. Ölümün haqq olduğunu insanlar anlayırlar. Bunu dinimiz də bizə izah edir. Ölüm Allahın əmridir, ona görə də bu ilahi əmrədən çıxmaq olmaz. İnsan bu dünyanın şirinliyinə aludə olub dünya həvəsi ilə yaşayır, fəsilər dəyişir, ömür gəlir keçir. İnsanın bu dünyada əbədi olmadığı fikri ustadnamədə ifadə olunmuşdur. Xalq hikmətindən qaynaqlanan belə müdrik sözlər ustadnamənin fəlsəfəsini müəyyənləşdirir. Bu fəlsəfə insanı xeyirxahlığa çağırır, insansevərliyi təşviq edir, Allah sevgisini gücləndirir, mənəvi dəyərləri aktivləşdirir və insanın kamilləşməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

- 1.Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyatı. Bakı: Maarif, 1982.
- 2.Məhərrəm Qasımlı, Mahmud Allahmanlı. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı: Elm və təhsil. 2018.
- 3.Qaliboğlu E. Aşıq Şəmşir gözəl ustadnamələr yaradıb. Xalq Cəbhəsi.- 2010.- 13 yanvar.- S.14. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2010/yanvar/103036.htm> tm
- 4.Azərbaycan dastanları. Bakı: Çıraq, 2005.

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Ağaverdi Sərxan oğlu Xəlilov

İÇİNDƏKİLƏR

Dilçilik

YOLÇUYEVA AYTAC YAŞAR İNGİLİS DİLİNDƏ DANİŞIQ BACARIQLARININ ÖYRƏDİLMƏSİNƏ AİD KONSEPSİYALAR.....	3
ALLAHVERDİYEVA QƏNİRƏ MƏHƏMMƏDƏLİ QIZI MURADOVA MEHRİBAN KİRMAN QIZI İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ANTONİMLƏRİN LEKSİK VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	9
NİGAR HƏMİDOVA ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ LİNQVİSTİK MATERİALLARDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI.....	14
SƏFƏROVA CƏMİLƏ ABBASQULİ QIZI DİLÇİLİKDƏ GENDERİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ.....	20
GÜLVİRA ABBASOVA DİLÇİ ALİMLƏRİN AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLOGİZM VƏ İDİOMLARIN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏRİ (NAXÇIVAN FOLKLOR MATERİALLARI ƏSASINDA)	27
PÜSTƏXANIM BABAYEVA BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA İŞLƏNƏN ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TƏSNİFATI	33
SƏFƏROVA CƏMİLƏ ABBASQULİ QIZI DİLÇİLİKDƏ GENDERİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ.....	38
MAMEDOVA Z.A. ABIYEVA V.G. SAFIXANOVA A.H. SEMANTICAL APPROCHES IN TRANSLATING METHODS IN THE ENGLISH LANGUAGE	45
SƏBİNƏ ELXAN QIZI POLADOVA NİTQ DAVAMLILIĞININ FONOLOJİ SEQMENTASİYASI ÜÇÜN LİNQVİSTİK MEYARLAR	51
AYGÜN QOCAYEVA İDİOMATİK İFADƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİ ASANLAŞDIRAN ÜSULLAR.....	56
ABDULLAYEV AYYƏT ƏHMƏD FRANSIZ DİLİNDƏ «SMS DİLİ» SOSİOLEKT KİMİ... ..	62

NƏZƏROVA ARZU İSFƏNDİYAR Q. TƏDRİS PROSESİNDƏ DİSTANT TƏHSİLİN ROLU, ONUN MÜSBƏT VƏ MƏNFİ TƏRƏFLƏRİ.....	69
ƏFƏNDİYEVƏ GÜNAY XALİD QIZI TƏRCÜMƏDƏ EKVIVALENTLİK VƏ TRANSFORMASIYA	76
RƏNA MUSTAFAYEVA СОБЕРИТЕЛЬНОСТЬ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ, ПУНКТУАЦИОННЫХ И РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ	82
HÜSEYNOVA LALƏ ASLAN QIZI İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN AZƏRBAUCAN DİLİNDƏ ÇOXMƏNALILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	88
ABIYEVƏ VALİDA G. MƏMMƏDOVA Z.Ə. SAFIXANOVA AFAT H. İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN TARİXİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIGI.....	96
İSMAYILOVA GÜLNARƏ MƏMMƏDOVA ZEMFİRA ƏLƏKBƏR QIZI İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN LƏHCƏSİNİN VƏ KANADA VARIANTININ LEKSİK-FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA	102
ƏLİYEVƏ SƏDAYƏ ZAHİD QIZI ALİ TƏHSİLDƏ İNGİLİS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİ	110
HACIYEVƏ LEYLA İLHAM DİLÇİLİKDƏ PAREMILOGIYA ANLAYIŞINA ÜMUMİ BAXIŞ	117
SARA FƏTƏLİYEVƏ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ AUDIO VƏ VIDEO MATERIALLARDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ.....	126
ŞAHRUN SƏMƏDZADƏ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İŞGÜZAR İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI	132
LƏMAN ŞƏMİL QIZI HACIHƏSƏNOVA REALİLƏR VƏ ONLARLA HƏMHÜDUD OLAN SÖZ QRUPLARI.....	138
LARISA VLADIMIROVNA KOLESNIKOVA РАБОТА С ПОЗНАВАТЕЛЬНЫМ ТЕКСТОМ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО.....	149
MEHRİBAN İsa qızı FƏRZƏLİYEVƏ DİLDƏ HƏRBİ TERMİNLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	154

MAMƏDOVA MEXRİBAN NARİMAN KIZI XASAEVA AFAĞ ŞAMİL KIZI РЕАЛИИ В ЯЗЫКЕ И КУЛЬТУРЕ	160
GÜNAY MÜZƏNFƏR QIZI QULIYEVA İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLLƏRDƏN MÜCƏRRƏD MƏNALI İSİMLƏRİN DÜZƏLMƏSİ	170
AYTƏN.F. QƏHRAMAN İNGİLİS ƏDƏBİYYATI ÜMUMBƏŞƏR MƏDƏNİYYƏTİN FLAQMANI KİMİ VƏ ONUN TARİXİ-MƏDƏNİ ROLU	176
ƏHMƏDOVA FƏQANƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ CLİL (MƏZMUN DİL İNTEGRASİYALI ÖYRƏNMƏ) METODU	183
АБАСЛЫ АИДА Б.к. РОЛЬ ИНОЯЗЫЧНОГО ОБЩЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ РЕЧИ	199
ГЮЛЬНАР АЛИЕВА ФИТОНИМИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК ФРАГМЕНТЫ РУССКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА	204
LARISA VLADIMIROVNA KOLESNIKOVA ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И МЕТОДЫ ИХ РЕШЕНИЯ	214
AYGÜN QƏDİMLİ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR	220
TƏRGÜL ƏLİZADƏ BRİTANIYANIN AVROPA BİRLİYİNDƏN ÇIXMASI (BREKSİT) PROSESİ VƏ ONUN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ	226
AYBƏNİZ QADAŞOVA AZİK İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNMƏ YERİ	233
CABBAROVA İZZƏT QULAM QIZI İNGİLİSCƏ LÜĞƏTLƏRİN STRUKTURU	239
XUMAR YARƏMMƏD QIZI ƏSGƏROVA DANIŞIQ DİLİNƏ XAS “RƏNGLİ” TROPLAR	247
GÜNEL ALLAHVERDİYEVƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ YAZI VƏRDIŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI	254

SÜRƏYYA HƏSƏNOVA İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİKANIN KOMMUNİKATİV TƏDRİSİNƏ YÖNƏLDİLMİŞ TAPŞIRIQLAR SİSTEMİ	260
MƏMMƏDOVA BAĞDAGÜL BƏHRAMGUR QIZI AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ TARIXINDƏ BƏKİR ÇOBANZADƏ MİSSİYASI.....	266
TAHIROVA İRADƏ MANAFOVA GÜLŞƏN LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ONLARIN ƏHƏMİYYƏTLİ ROLU.....	271
XASMƏMMƏDLİ İLKİN SADIQ OĞLU NİTQ HİSSƏLƏRİNİN BÖLÜNMƏ PRİNSİPLƏRİ	277
İLHAMƏ XASIYEVƏ HƏRBI MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR.....	285
MAHMUDOVA ZÜMRÜD ARIF QIZI İNGİLİS DİLİ ÖYRƏNƏNLƏR ÜÇÜN MƏZMUN VƏ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN EFFEKTİV ŞƏKİLDƏ İNTEQRASİYASI.....	291
SƏMAYƏ CƏLİLOVA FÜZULİ DİLİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	298
ESMİRƏ MƏMMƏDOVA MÜASİR DÜNYA VƏ EKOLİNQVİSTİK PROBLEMLƏR	306
MİRİYEVA AYNUR FİZULİ QIZI İNGİLİS DİLİNİN DÜNYƏVİ DİLLƏRLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	312
KÖNÜL ABDURƏHMANOVA İNSAN ÜNSİYYƏTİNDƏ EMOSİONAL NİTQ AKTLARI: TƏDQIQAT BOŞLUQLARININ VƏ HƏLL YOLLARININ HƏRTƏRƏFLİ NƏZƏRDƏN KEÇİRİLMƏSİ, EKSPERİMENTAL TƏDQIQI VƏ MÜZAKİRƏSİ	319
GÜLNARƏ RAUF QIZI ƏFƏNDİYEVƏ MÜASİR AVROPA DİLLƏRİ VƏ DİLÇİLİK PERSPEKTİVLƏRİ.....	325
MƏHRİBAN M.TƏHMƏZOVA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİK VASİTƏLƏRİN	332
ŞƏRQİYYƏ HÜMBƏTOVA “OĞUZNAMƏ” DİLİNDƏ MORFOLOJİ ÜSULLA FİELDƏN DÜZƏLƏN İSİM VƏ SİFƏTLƏR.....	339

İRADƏ İSRAFİL QIZI KƏRİMOVA
MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN QRAMMATİKASI (ORTA MƏKTƏB
DƏRSLİKLƏRİNDƏ QRAMMATİK ARAŞDIRMALAR).....347

İSGƏNDƏROVA YEGANƏ XALƏDDİN QIZI
TƏHKİYYƏÇİLİK VƏ HEKAYƏÇİLİK DİLÇİLİYİN TƏDQIQAT
OBYEKTİ KİMİ352

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AYNURƏ ƏMİRASLANOVA
TAHİR ƏMİRASLANOV
AZƏRBAYCAN MƏTBƏX MƏDƏNİYYƏTİ358

ŞAHANƏ MƏMMƏDOVA (KÖÇƏRLİ)
SATİRİK MƏTBUATDA CƏHALƏTİN TƏNQİDİ385

САРДАРОВА ИРАДА НАДИР ГЫЗЫ
ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОЛОЖЕНИЯ АКТАНТОВ В ПРЕДЛОЖЕНИИ.....393

ЛИ ЦИНЦИН
ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КИТАИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ.....399

SİMA ŞƏFİZADƏ TOFIK QIZI
MÜASİR TÜRKİYƏ HEKAYƏSİNDƏ MİLLİLİK İDEOLOJİ
VƏ KULTUROLOJİ KONTEKSTDƏ408

PƏRVANƏ ELMAR QIZI QULIYEVA
MİRZƏ ŞƏFİ VAZEHİN BƏDİİ İRSİ TƏDQIQATÇILARIN GÖZÜ İLƏ415

ƏLIYEVA İRADƏ BƏBİR Q.,
ƏLIYEVA NÜŞABƏ ƏJDƏR Q.
RƏSUL RZANIN “RƏNGLƏR” SİLSİLƏSİNDƏ FƏLSƏFİ MOTİVLƏR421

RƏFİYEVA XURAMAN ƏLİ
MÜASİR DÖVRDƏ PEDAQOJİ FƏALİYYƏT PROSESİNDƏ
MÜƏLLİMİN PEŞƏKARLIĞI VƏ ETİK DAVRANIŞI429

MINAXANIM ƏFQAN QIZI HACIYEVA
REKLAM DISKURSUNDA KODLAŞMANIN XARAKTERİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ435

YƏDULLA DADAŞLI
AZƏRBAYCAN TƏZKİRƏLƏRİNİN DOVRLƏŞDIRILMƏSİ PRINSİPLƏRİ.....443

İSGƏNDƏROV VÜSAL VAQIF O.
SABİR ƏLİYEVİN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ455

ELÇİN SÜLEYMANOV

8. SINIF ‘ORTAK TÜRK TARİHİ’ KİTAP KONULARININ İNCELENMESİ-I
ÖZET468

MƏMMƏDOVA ŞÖHRƏT NÜSRƏT QIZI

AZƏRBAYCAN UŞAQ POEZİYASINDA TAPMACA JANRI.....483

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

METAFİZİK DÖVRÜ VƏ İBN ƏL-ƏRƏBİNİN VƏHDƏT-İ VÜCUD
NƏZƏRİYYƏSİ HAQQINDA GÖRÜŞLƏRİ.....492

ƏLİYEVƏ XEYRANSA QIYAS QIZI

CURCİ ZEYDANIN “FƏRQANƏ GƏLİNİ” ROMANINDA
XÜRRƏMİLƏR HƏRƏKATININ İNİKASI.....501

RÖYA MÜRŞÜDOVA

TARİXİ ROMAN YARADICILIĞINDA YADDAŞ-BƏDİİ DİSKURS KİMİ.....508

MALİYEVƏ ELMİNA MƏMMƏD QIZI

СООТНОШЕНИЕ ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИИ
МИХАИЛА БУЛГАКОВА «МАСТЕРА И МАРГАРИТА»515

NAZƏNDƏ SABİR QIZI HACIYEVƏ

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH POEZİYASININ PSİXOLOGİYASI522

GÜLXANI (PƏNAH) VAQİF QIZI ŞÜKÜROVA

ASİF RÜSTƏMLİNİN TƏDQIQATÇI DƏQİQLİYİ...329

YAQUT BAHADURQIZI ƏSRƏFOVA

USTADNAMƏLƏRDƏ HİKMƏTLİ SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....539

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 31.07.2024
Şərti çap vərəqi 30,5. Sifariş № 485
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4